1950. Welvaart in zwart-wit

C.J.M. Schuyt en Ed Taverne

bron
C.J.M. Schuyt en Ed Taverne, *1950. Welvaart in zwart-wit*. Sdu Uitgevers, Den Haag 2000

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/schu069welv01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

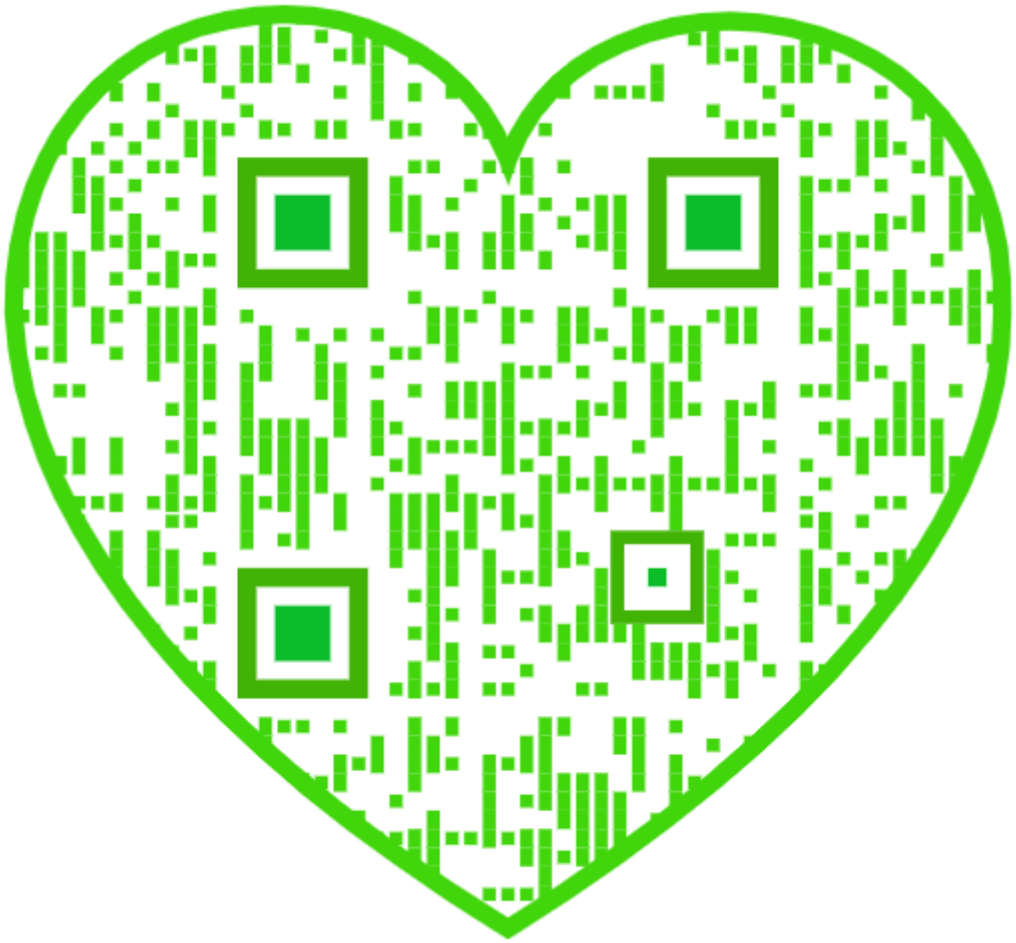

Woord vooraf

Als gevolg van technologische, economische en politieke ontwikkelingen is in de afgelopen vijftig jaar de internationale uitwisseling van personen, goederen en ideeën enorm toegenomen. In dit deel van de wereld heeft de Europese integratie het verkeer en de communicatie over de nationale grenzen heen verder versterkt. De telecommunicatie - waaronder de elektronische post en de toegang tot internet - die de laatste jaren een hoge vlucht heeft genomen, lijkt zich van politieke of culturele grenzen helemaal niets meer aan te trekken.

Toch berust deze internationalisering gedeeltelijk op gezichtsbedrog. De culturele verschillen tussen de Europese landen - en binnen deze landen tussen de verschillende regio's - zijn allerminst verdwenen. De Europese eenwording draagt de sporen van verdeeldheid met zich mee. In de twintigste eeuw is Europa herhaaldelijk geteisterd door oorlog en burgeroorlog, waarin steeds naast politieke ook culturele belangen op het spel stonden. Niet alleen in de jaren '39 - '45, maar tot op de dag van vandaag worden in Europa nationale mythen met de wapenen verdedigd. In Nederland brengt de aanwezigheid van etnische minderheden een grote verscheidenheid van culturele opvattingen en gedrag met zich mee. Naast een onmiskenbaar proces van globalisering is de idee van een multiculturele samenleving ontstaan, die een raamwerk biedt voor wederzijds begrip maar in feite dikwijls scheidslijnen bevestigt. Naast vormen van internationalisering zijn er talloze voorbeelden van culturele fragmentering.

In sommige delen van de wereld zijn culturele verschillen een zaak van leven en dood. Dat is in het hedendaagse Nederland niet het geval. Wel staat ‘cultuur’ hoog op de agenda en wordt terecht van de wetenschap verlangd de betekenis van cultuur voor de welvaart en het welzijn van een samenleving te verhelderen. Dit was een reden om een onderzoek te beginnen naar de wijze waarop in het verleden de Nederlandse cultuur temidden van andere Europese culturen gestalte heeft gekregen. Een concrete aanleiding vormde een uitspraak van minister-president Lubbers, die bij terugkeer van een succesvolle top van Europese regeringsleiders in Hannover op 27 juni 1988 verklaarde dat de economische eenwording weliswaar dichterbij was gebracht maar zich tevens afvroeg wat de gevolgen op cultureel gebied zouden zijn.

Het onderzoeksprogramma ‘De Nederlandse cultuur in Europese context’ is, na een voorbereidingsperiode van ongeveer twee jaar, met ondersteuning van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) in 1991 begonnen en wordt met de verschijning van een vijftal synthetiserende studies, waarvan dit boek er één is, afgesloten. Het programma beoogde een beeld te schetsen van de Nederlandse cultuur in heden en verleden en van de culturele relaties tussen Nederland en de overige Europese landen. Het pro-

gramma richtte zich niet alleen op de plaats en functie van de Nederlandse cultuur in internationaal, met name Europees verband, maar ook op de betekenis van de internationale, Europese context voor de Nederlandse cultuur. Het is van meet af aan de opzet geweest om het onderzoek naar de ontwikkeling van de Nederlandse cultuur en naar de wisselwerkingen tussen de Nederlandse cultuur en die in andere Europese landen vanuit een interdisciplinair perspectief te verrichten.

Er is gekozen voor een ordening van het onderzoeksprogramma volgens vier 'ijkpunten': historische dwarsdoorsneden in de geschiedenis van de Nederlandse cultuur omstreeks 1650, 1800, 1900 en 1950. Rond 1650 was de consolidatie van de Republiek der Verenigde Nederlanden, na een periode van langdurige strijd, voltooid en bevond de Republiek zich nagenoeg op het hoogtepunt van haar politieke, economische en culturele macht. Omstreeks 1800 was die situatie geheel in het tegendeel verkeerd: de Republiek had haar centrale positie in het Europese bestel verloren en had zich, in revolutionaire politieke omstandigheden, ontwikkeld tot een nationale eenheidsstaat. De decennia in het inmiddels tot koninkrijk geworden Nederland omstreeks 1900 worden wel aangeduid als een Tweede Gouden Eeuw, waarin economie en cultuur tot nieuwe bloei kwamen. Het laatste ijkpunt, de jaren omstreeks en na 1950, wordt gekenmerkt door wederopbouw na een vernietigende oorlog, groeiende welvaart en de totstandkoming van de verzorgingsstaat, alsook door nationale integratie en internationale oriëntatie, in zowel economisch als cultureel opzicht.

De keuze van de ijkpunten is mede bepaald door het uitgangspunt dat het onderzoek zich zou richten op de cultuur in de Noordelijke Nederlanden, zoals gezegd in wisselwerking met de cultuur in andere Europese landen, inclusief de Zuidelijke Nederlanden, het huidige België. De keuze voor de Noordelijke Nederlanden en een eerste ijkpunt in de zeventiende eeuw houdt een beperking in die de Middeleeuwen uitsluit. Hoezeer ook onderzoek naar eerdere ontwikkelingen om wetenschappelijke redenen interessant is, heeft de stuurgroep gemeend de jaren rond de Vrede van Munster als beginpunt van het onderzoeksprogramma te moeten kiezen. Zoals bij de recente herdenkingen bij herhaling in herinnering is gebracht, werd in 1648 niet alleen de Republiek der Verenigde Nederlanden als een onafhankelijke natie erkend, maar tevens de grondslag gelegd voor het huidige stelsel van Europese staten.

Los van de vraag hoe de grenzen van de Republiek respectievelijk het Koninkrijk der Nederlanden door de eeuwen heen zijn veranderd, volstaan wij hier met op te merken dat de gemeenschappelijke Nederlandse taal in dit onderzoek niet a priori is opgevat als de dra-

ger bij uitstek van een in alle opzichten gemeenschappelijke cultuur. Elke keuze voor een wetenschappelijk onderzoeksmodel valt uiteraard te betwisten. Dat geldt ook voor vragen naar de legitimiteit van het in dit onderzoek gehanteerde cultuurbegrip en de definitie van de begrippen 'Nederlands' en 'Europees'. In het vijfde en laatste deel van deze serie, *Rekenschap*, wordt op deze terminologische kwesties, waarover tien jaar geleden afspraken zijn gemaakt, teruggekomen. Tevens bevat het samenvattende beschouwingen waarin conclusies worden getrokken en theoretische vragen worden beantwoord.

De ordening van het gehele onderzoek langs de lijnen van de vier dwarsdoorsneden in de tijd kent in de Nederlandse historiografie geen precedent. Het programma is niettemin schatplichtig aan de historicus Jan Romein, die in zijn klassiek geworden studie *Op het breukvlak van twee eeuwen: de westerse wereld rond 1900* (1967) zich nadrukkelijk tot een kort tijdsbestek beperkte. Romein beoogde met deze benadering de versplintering, de vergruizing van het geschiedbeeld, die ontegenzeglijk één van de nadelige gevolgen is van de steeds verder gaande specialisatie in de geschiedwetenschap, het hoofd te bieden. Het was Romeins uitdrukkelijke bedoeling zijn aanpak te verantwoorden in een theoretische nabeschouwing, maar zijn dood in 1962 verhinderde dat. Annie Romein-Verschoor voltooide het boek, zonder zich aan de theoretische onderbouwing te wagen die Romein zich had voorgenomen.

In deze synthetiserende studies wordt op verschillende plaatsen weliswaar een theoretische verantwoording geboden, maar monocausale verklaringen van culturele 'bloei' en 'verval' zal men niet aantreffen. Lezers die uitzien naar de aanreiking van één theoretische verklaring voor het relatieve succes van de Nederlandse cultuur in de zeventiende eeuw, een veronderstelde latere neergang en daarop volgende opleving, zullen worden teleurgesteld. Wel worden specifieke vragen beantwoord, zoals betreffende het belang van het onderwijs en andere instituties, het maatschappelijke effect van de Reformatie, de mate van tolerantie, het streven naar consensus, de verhouding tussen kunst en samenleving, de openheid ten opzichte van andere culturen. In elk van de behandelde tijdsgewrichten worden de accenten verschillend geplaatst. Uiteraard houdt de keuze voor ver uiteen liggende momentopnamen ook een beperking in: de tussenliggende perioden blijven onderbelicht. Daartegenover staat dat het contrast tussen de gekozen ijkjaren duidelijk naar voren komt. Juist om de verschillen zichtbaar te maken tussen de Nederlandse cultuur in verschillende historische perioden bleek de keuze voor ijkpunten geschikt. Want één ding is zeker: in driehonderdvijftig jaar is meer veranderd dan men zich doorgaans realiseert. Misschien is ook meer hetzelfde gebleven dan men vermoedt.

Waar Romein de immense taak (bijna) volbracht om als eenling een nog steeds indrukwekkend boek over de westerse wereld rond 1900 te concipiëren, is bij dit onderzoeksprogramma bewust gekozen voor een andere opzet. Rond elk van de vier ijkpunten is langdurig en diepgaand onderzoek verricht door tal van historici, kunsthistorici, filosofen, godsdiensthistorici, literatuurwetenschappers, musicologen, neerlandici en sociologen. Dat onderzoek richtte zich op allerlei aspecten van de Nederlandse cultuur naar inhoud en organisatie, en op de culturele betrekkingen van Nederland met andere landen. Die onderzoekingen hebben voor een deel geresulteerd in de door Sdu uitgegeven reeks *Nederlandse cultuur in Europese context: monografieën en studies* waarin dissertaties en andere publicaties die in het kader van het project tot stand zijn gekomen, zijn verschenen. Bovendien is het door deze vele tientallen onderzoekers opgedolven materiaal verwerkt door de redacteuren van de vier delen die aan de verschillende ijkpunten zijn gewijd. Op deze manier ontstond een, binnen de alfa- en gamma-wetenschappen unieke, projectmatige onderzoeksstructuur, waarin de redacteuren konden optreden als wetenschappelijk regisseurs van hun eigen ijkpunt.

Door de keuze van ervaren onderzoekers uit verschillende disciplines als redacteuren is een brede, interdisciplinaire benadering van de vraagstelling bij elk van de vier onderscheiden ijkpunten bevorderd. Dit bleek reeds uit de eerder verschenen delen *1650: Bevochten eendracht* en *1900: Hoogtij van burgerlijke cultuur*. De interdisciplinaire benadering blijkt wellicht nog duidelijker uit het nu voor u liggende deel *1950: Welvaart in zwart-wit* van Kees Schuyt en Ed Taverne. Prof. dr. mr. C.J.M. Schuyt is hoogleraar in de Sociologie, in het bijzonder de bestudering van actuele maatschappelijke vraagstukken, aan de Universiteit van Amsterdam, prof. dr. E.R.M. Taverne hoogleraar in Geschiedenis van Architectuur en Stedenbouw aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Interdisciplinariteit was ook een criterium bij de samenstelling door NWO van de stuurgroep die het verloop van het programma en de productie van het eindresultaat heeft begeleid. De belangeloze samenwerking in de stuurgroep en de collegiale dialoog met de redacteuren hebben ongetwijfeld tot een evenwichtige voltooiing van het programma bijgedragen. Leden van de stuurgroep zijn: prof. dr. M. Bock, prof. dr. J.A.H.G.M. Bots, dr. F. Grijzenhout, prof. dr. J. Goudsblom (tot september 1996), prof. dr. W.P. Knulst, prof. dr. M.J. Petry, prof. dr. P.G.J. Post, prof. dr. M.A. Schenkeveld-van der Dussen, prof. dr. W.C. Ultee (vanaf september 1996), en ondergetekende (voorzitter).

Het zou te veel zijn hier alle namen te noemen van degenen die een bijdrage aan het onderzoek hebben geleverd. Zij worden eervol vermeld in de jaarverslagen van het priori-

teitsprogramma ‘De Nederlandse cultuur in Europese context’. Dit voorwoord willen wij afsluiten met een woord van dank aan de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek, die vertrouwen heeft getoond in deze gemeenschappelijke onderneming en daarbij genereuze ondersteuning heeft geboden. Onze erkentelijkheid geldt in de eerste plaats het Algemeen Bestuur van NWO, dat aanvankelijk onder leiding van dr. J. Borgman, later onder het voorzitterschap van dr. R.J. van Duinen, bijzondere belangstelling heeft getoond voor dit prioriteitsprogramma. Onze dank geldt ook het Gebiedsbestuur Geesteswetenschappen, waarvan drs. J. Smits secretaris was, thans opgevolgd door drs. P. van Slooten, directeur Geesteswetenschappen, en voorts mw. dr. M.J.J.G. Rossen, voormalig secretaris van de stuurgroep, en haar opvolger drs. H.J.W. Nap (NWO). Zij waren allen onmisbaar bij de realisering van het onderzoeksprogramma.

Namens de stuurgroep,
D.W. Fokkema

C.J.M. Schuyt en Ed Taverne, ***1950. Welvaart in zwart-wit***

Inleiding

> Schilderen bestaat daarin, dat af te breken,
> wat eraan vooraf gaat. *Karel Appel (1949)*

Dit boek gaat in op de belangrijkste ontwikkelingen van het sociaal-culturele leven in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog. Daarbij staan vragen centraal over de verwevenheid van cultuur, economie en politiek, en de mate van internationalisering op deze drie terreinen. De ontwikkelingen in Nederland kunnen niet los gezien worden van het proces van Europese eenwording. Op welke gebieden is buitenlandse invloed op de Nederlandse samenleving zichtbaar, zowel van de omliggende landen als van de Verenigde Staten' En wat is de Nederlandse bijdrage aan de nieuwe Europese verhoudingen geweest'

Anders dan de omvang wellicht zou doen vermoeden, hebben de auteurs een socioloog en een architectuurhistoricus - niet de pretentie gehad te werken aan *het* standaardwerk over de cultuurgeschiedenis van de jaren vijftig en zestig. In dit boek wordt, voornamelijk aan de hand van secundaire bronnen, een analyse beproefd van de fundamentele transformatie die ons land tussen 1945 en 1973 op economisch, sociaal en cultureel gebied heeft doorgemaakt. Ondanks deze beperkingen zijn de obstakels bij het zoeken naar een zekere eenheid in de naoorlogse cultuur legio. Die cultuur is immers zelf divers, dat wil zeggen pluriform en internationaal, en ook zijn de instrumenten die historici en sociologen ontwikkeld hebben om die in beeld te brengen steeds meer verfijnd. Zo heeft de bestudering van de recente geschiedenis sedert de jaren tachtig het vakgebied van de cultuurgeschiedenis verrijkt met tal van nieuwe onderwerpen, zoals de jeugdcultuur, de visuele media en vooral de herinnering en het herdenken. Bij het betreden van het nieuwe terrein van onderzoek vonden historici aanvankelijk veel houvast in vertrouwde thema's als vernieuwing en/of continuïteit. Op 31 maart en 1 april 1980 werd onder auspiciën van het Nederlands Historisch Genootschap een congres gewijd aan het thema ‘Herrijzend Nederland, 1944-1950’ waar aan de hand van zes inleidingen uiteenlopende aspecten van het maatschappelijk leven werden besproken, zoals dat van (het mislukken van) de politieke doorbraak, het Nederlandse veiligheidsbeleid, de koloniale kwestie, het economisch herstel, vreemdelingenbeleid, de sociale zekerheid én, verassend genoeg, de publieke opinie. Wat al deze onderwerpen samenbond, was het zoeken naar een antwoord op de vraag naar het histo-

risch gehalte van ogenschijnlijk versleten retorische figuren van vooruitgang en vernieuwing. In zijn toelichting op de publicatie van het congresverslag schreef P.W. Klein:

> In vergelijking tot de oorlogsjaren, die vooral dankzij het werk van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, sterk de belangstelling hebben getrokken, is de na-oorlogse geschiedenis nog nauwelijks onderwerp geweest van historisch onderzoek, al lijkt daarin sedert het einde van de jaren zeventig verandering in te komen. Juist het tijdvak 1944-1950 geeft daarbij aanleiding tot bezinning omdat toen werd gepoogd inhoud te geven aan de idee van herstel en vernieuwing. Een begrip vol tegenstrijdigheden. Hoe kan men immers tegelijkertijd herstellen en vernieuwen' Dat is niet recht duidelijk, des te minder waar de meningen uiteenliepen over de wegen, de middelen en de doeleinden, die daarbij in het geding waren. Lag het dus niet voor de hand, dat herstel en vernieuwing elkaar in belangrijke opzichten uitsloten' Lag het niet evenzeer voor de hand, dat de behoefte aan rust na de chaos van de oorlog en het herstel van geordende verhoudingen beter kansen bood dan vernieuwende experimenten' Betekende vernieuwing daarom iets anders dan het voortzetten van ontwikkelingstendenties, die al vóór de oorlog geruime tijd aan de gang waren'[1]

Zes jaar later hielden de historici weer een congres over de bestudering van de naoorlogse geschiedenis, dit keer onder de titel: ‘Nederland 1955-1973, ontwikkelingen en internationaal kader’. De oorlog en bezetting en alle daarmee verbonden obsessies waren weer een beetje naar achteren geschoven, en daarvoor waren nieuwe en actuelere thema's in de plaats gekomen, zoals de opkomst van de televisie, de massacultuur, het economische wonder en vooral ook de positie van de jongeren. Belangrijk was de constatering van Von der Dunk in zijn bewonderenswaardige ‘algemene typologie van Nederland in de periode 1955 tot 1973’ dat de moderne geschiedwetenschap intussen aanzienlijk verbreed en verdiept was door de inbreng vanuit sociologie en politicologie, met name op het gebied van theorievorming en maatschappijkritiek.[2] Mede daardoor kon bijvoorbeeld een thema als de ‘botsing der generaties’ zijn intrede op het onderzoeksterrein doen, recentelijk op uiteenlopende wijze voor de jaren zestig geactualiseerd en uitgewerkt door de historici Righart en Kennedy.

Thematische pluriformiteit en theoretische verdieping zijn op zichzelf uiteraard geen reden om af te zien van het schrijven van een (integrale) cultuurgeschiedenis van de naoorlogse periode. De obstakels liggen op heel andere terreinen. Zo heeft de Groningse wetenschapshistoricus Van Berkel in 1990 gewezen op de verzelfstandiging van talloze deeldisciplines van de historische wetenschappen, zoals de geschiedenis van wetenschap, techniek, planning en amerikanistiek. De natuurwetenschap, aldus Van Berkel, heeft zich in zo'n mate ontwikkeld, dat het nauwelijks mogelijk is om als historicus duidelijk te maken hoe de ontwikkeling van bijvoorbeeld de scheikunde of de natuurkunde samenhangt met die van andere sectoren van de cultuur.[3] Hetzelfde kan worden beweerd van de geschiedenis van economie en planning, al hebben recente proefschriften over de beoefening van wiskunde en econometrie in Nederland bewezen dat het probleem van ‘de twee culturen’, de alfacultuur en de bètacultuur, op het vlak van geschiedschrijving niet zo onoplosbaar is als wel wordt gedacht.

Een ander obstakel voor het schrijven van een cultuurgeschiedenis van Nederland van de periode 1945-1973 is het mijnenveld waarin intussen de richtingenstrijd tussen aanhangers van respectievelijk de jaren vijftig en zestig is beland. De, achteraf gezien, enigszins overdreven belangstelling voor de jaren zestig als de ware waterscheiding in de vaderlandse geschiedenis van de twintigste eeuw, heeft alles te maken met de aan *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (1968) - de bestseller van de politicoloog Lijphart - ten grondslag liggende opvatting over de periode tussen 1917 en 1967 als één afgerond tijdperk, waarin orde en stabiliteit heersen: het tijdperk van verzuiling en pacificatie. Het eind van die periode wordt in die visie ingeluid door een fundamentele omslag, toen de 'verzuilingsmentaliteit' werd ondermijn en, de op harmonie en compromis ingestelde elite van het verzuilde bestel 'terrein begon te verliezen aan de basis, die stond te dringen om mee te praten en mee te beslissen. Binnen de kortste keren was de pacificatiedemocratie getransformeerd tot participatiedemocratie.'[4] Een historische beeldvorming die in allerlei varianten ook is terug te vinden in het door economisch historici gehanteerde concept van de 'Tweede Industriële Revolutie' en zeer recent nog weer eens geactualiseerd is in De Liagre Böhls overigens genuanceerde bijdrage over de naoorlogse politieke geschiedenis in het *Land van kleine gebaren* (1999). Een van de consequenties van die visie is dat daarin de jaren vijftig worden voorgesteld als een toonbeeld van een burgerlijk-verzuilde samenleving met als belangrijkste kenmerken: sociale rust, geografische stabiliteit en passiviteit aan de 'onderkant' van de maatschappij. De jaren vijftig worden daarin hooguit beschouwd als een scharnier met de door revolutie en vernieuwing geobsedeerde jaren zestig.

Tegen een dergelijke voorstelling is in de jaren tachtig verzet gerezen, het scherpst verwoord door de politicoloog Stuurman in zijn polemisch artikel over 'het zwarte gat van de jaren vijftig' uit 1984.[5] Daarin probeerde hij de aan de pacificatiepolitiek ten grondslag liggende sociaal-politieke *consensus* over het einde van de klassenstrijd onderuit te halen door te wijzen op de vitaliteit en het ondergronds verzet van allerlei subculturen tegen de heersende verzuiling en de maatschappelijke gevolgen ervan voor de positie van de vrouw en van jongeren, voor de opvoeding, seksualiteit en vrijetijdsbesteding. Om die stelling te kunnen bewijzen, stortten Stuurman en zijn onderzoeksgroep zich op tot dan toe enigszins verwaarloosde historische bronnen, die van het lokale en episodische, van het dagelijkse leven, met veel aandacht voor consumptiepatronen, materiële cultuur, popmuziek en besteding van vrije tijd. In 1985 verscheen *De zondige rivièra van het katholicisme. Een lokale studie over feminisme en ontzuiling* 1950-1975. In deze enigszins obstinate bundel werd aan de hand van empirisch onderzoek naar een lokale gemeenschap ('s-Hertogenbosch) geprobeerd zicht te krijgen op de werking van het 'sociale' ('het Nederlandse volk' of 'de nationale gemeenschap'), door de samenhang aan te tonen tussen de nationale politiek en specifiek lokale en episodische ontwikkelingen. Een type onderzoek dat uiteraard het gevaar met zich meebrengt uiteen te vallen in een bloemlezing van verhalen, incidenten en anekdotes zonder veel verband met de gevestigde structuren. Voor Stuurman en zijn onderzoeksgroep is dat evenwel een fictief probleem, omdat het één niet begrepen kan worden zonder inzicht in het andere:

> De staat, de ekonomie en de kerk zijn aanwezig in de hoofden van de mensen en in de materiële objekten van alledag. Maar ze zijn ook nergens anders aanwezig dan daar: zonder handelende mensen van vlees en bloed geen kerk, geen staat en geen kapitaal.[6]

Al hadden de meeste historici enige moeite met de door Stuurman gehanteerde sterk gepolitiseerde redeneertrant en argumentatie, de bestaande historische belangstelling voor het dagelijkse leven, voor het huishouden en voor de veranderende wereld van consumptie en ontspanning, is er onmiskenbaar door versterkt. Dit bleek op een in 1995 gehouden congres over 'Een stille revolutie' Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig'. In die titel lag overigens meer provocatie opgesloten dan het congres in werkelijkheid kon opbrengen. De enige bijdrage waarin over revolutie gesproken werd, was die van socioloog Ido Weijers over 'De slag om Dennendal', waarin het door Stuurman c.s. ontwikkelde idee van het 'ondergronds verzet' in de jaren vijftig, zich uitend in tal van sociale bewegingen, werd opgerekt en uitgebouwd tot een 'stille revolutie' van wetenschappers, intellectuelen en kunstenaars, die door hun verzet tegen massamaatschappij, verzakelijking, schaalvergroting en prestatiegerichtheid, uiteindelijk de brug hebben geslagen naar de radicale protestgeneratie uit de jaren zestig en zeventig. Minstens zo intrigerend was de lancering van het idee van 'de lange jaren vijftig', waarin door de historici Righart en De Rooy 'de twee gezichten van de jaren vijftig', opwinding en gezapigheid, weliswaar met elkaar werden verzoend, maar dat als analytische categorie uiteindelijk in het anekdotische is blijven steken:

> Wie naar de Familie Doorsnee luisterde, wie naar het Polygoon-journaal keek, kreeg oud en nieuw tegelijkertijd aangeboden. Het was een voortdurende uitnodiging om aan de modernisering deel te nemen, ook in het persoonlijke leven, al werd voortdurend de band met het verleden aangehouden, inclusief de retoriek van verzuiling en preutsheid. Het eigen karakter van de jaren vijftig schuilt dan ook vooral in het handhaven van dat precaire evenwicht tussen traditie en vernieuwing, dat even intensieve als beheerste debat, zowel in het openbaar als rond de eettafel, over de mate van engagement met de modernisering. In dat licht is het meest opmerkelijke van de jaren zestig niet zozeer dat de modernisering in allerlei opzichten in tempo versnelde, maar dat op dat moment de betekenis van de traditie werd ontkend. Daardoor werd het ook mogelijk vrijwel het gehele verleden samen te ballen in één decennium, de jaren vijftig, en op die periode terug te zien als op de eigen jeugd, met een kenmerkende mengeling van weerzin en vertedering.[7]

Ook in dit boek over het sociaal-culturele leven in Nederland in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog, fungeert de idee van 'de lange jaren vijftig' als een belangrijk theoretisch kader, maar dan in de betekenis die daar halverwege de jaren tachtig door economisch-historici aan is gegeven. In 1987 introduceerde de Duitse economisch historicus Werner Abelshauser het concept van 'de lange jaren vijftig' als verklaringsmodel voor de veranderingen in de economie en samenleving van de Bondsrepubliek in de jaren van 1949 tot 1966. Ook voor de analyse van de in veel opzicht vergelijkbare sociaal-economische ontwikkelingen in Nederland biedt een dergelijke aanpak aanknopingspunten, voorzover die aansluit bij het recentelijk door Jan Luiten van Zanden in zijn recente overzicht van de economische geschiedenis van Nederland ontwikkelde idee van de 'lange twintigste eeuw'. Het concept van de 'lange jaren vijftig' is door Abelshauser ingezet als een polemische figuur tegen de idee dat de jaren vijftig onlosmakelijk verbonden zijn met de opkomst van een Amerikaans beschavingsoffensief met als belangrijkste *targets*: motorisering, toerisme

en massaconsumptie. Een mythe waarin het Duitse *Wirtschaftswunder* geïnterpreteerd wordt als een waterscheiding in de naoorlogse geschiedenis, die weinig ruimte geeft aan ideeën van continuïteit, en waarin herinneringen aan crisis, oorlog en holocaust juist worden verdrongen. Hiertegenover stelt Abelshauser de feitelijke attributen van het *Wirtschaftswunder* aan de orde, zoals de nieuwe ervaringen van de consumptiemaatschappij, de ver boven de vooroorlogse ontwikkelingen uitstijgende economische bloei, de herovering van de positie van Duitsland als internationaal erkende handelspartner en het doorsijpelen van de welstand naar de arbeidende klasse. Abelshauser is van mening dat al die verworvenheden zich zeer geleidelijk hebben doorgezet, en pas goed op koers kwamen te liggen na het einde van de Koreacrisis van 1951. Toen leek de Duitse Bondsrepubliek definitief haar eigen economische doctrine te hebben gevonden: dat van de sociale markt-economie, waarvan het concept uit de late jaren veertig stamt. En ook daarna grepen een groot deel van de sociale hervormingen, de identificatie van de Duitsers met een industriële samenleving en de massale deelname aan de consumptiemaatschappij - inclusief het intellectuele onbehagen daarover - terug op Duitse tradities en ervaringen, niet alleen uit de Republiek van Weimar maar ook uit het Derde Rijk. Halverwege de jaren zestig kwam de kentering en was er in Duitsland, net als elders, een drastische teruggang van zowel het geboortecijfer als van de werkgelegenheid en vonden er ingrijpende verschuivingen binnen de industriële sector plaats. Het einde van de ‘lange jaren vijftig’ markeert in Abelshausers theorie een diepe cesuur in de economische en sociale structuur:

> Zum einen geht die Periode besonders günstiger Wachstumsbedingungen der Nachkriegszeit zu Ende; während dieser Zeit können Störungen des industriellen Wachstum überwunden und eingetretene Entwicklungsrückstände aufgeholt werden. Zum anderen endet aber auch die Trendperiode der industriellen Expansion, um ein stärker ‘tertiär’ geprägten Wirtschaft und Gesellschaft Platz zu machen.[8]

Geprojecteerd op de Nederlandse verhoudingen is het niet moeilijk om dit concept van de ‘lange jaren vijftig’ te hanteren als een uitvergroting van het door Jan Luiten van Zanden geopperde idee van de ‘lange twintigste eeuw’. Daarin wordt de naoorlogse periode in Nederland - die tussen 1945 en 1973 - voorgesteld als de jaren van ‘een nieuwe schikking’, waarin de sedert 1870 op gang gebrachte, diepgaande veranderingen in het bedrijfsleven, arbeidsmarkt en overheid, die in opeenvolgende fases niet of nauwelijks synchroon liepen, tot een uiterst succesvol (polder)model werden geconsolideerd. Daarbij waren in de eerste plaats institutionele veranderingen in het geding die erop gericht waren om door ordening en efficiëntie de sociale en bedrijfsmatige imperfecties van de vrije marktwerking te neutraliseren. Een streven dat in de jaren vóór de oorlog leidde tot ‘spanningen tussen de oude liberale economische orde van de negentiende eeuw en de nieuwe “anti-marktkrachten” van een opkomende verzorgingsstaat’. In de crisisjaren werd in Nederland, op de puinhopen van de liberale wereldorde, gewerkt aan een ‘divers palet van nationalistisch ad hoc beleid om de ergste gevolgen van de depressie tegen te gaan’.[9] Dit proces mondde, in het perspectief op herstel en wederopbouw tijdens de bezetting en vlak na de oorlog, uit in een nieuwe ‘schikking’, waarbinnen de overheid - onder het gunstige gesternte van de verzuiling - samen met het bedrijfsleven en een krachtige vakbeweging afspraken kon maken en

nieuwe instrumenten kon ontwikkelen voor een nationaal economisch beleid. Die strategie bleek in zoverre succesvol dat ook in Nederland, net als in de Duitse Bondsrepubliek, een nieuwe elite erin slaagde de bevolking rijp te maken voor een nieuwe, nationale identiteit: die van een hoog ontwikkelde, industriële natie.

Het 'economische wonder' dat in dit boek in al zijn politieke, economische en sociale aspecten aan de orde komt, is in die zin de laatste succesvolle etappe van drie langeter-mijnveranderingen - groei van de moderne industrie, ontstaan van de moderne vakbeweging en ontwikkeling van de moderne verzorgingsstaat - die gedurende een lange twintigste eeuw, voortdurend wisselende combinaties met elkaar zijn aangegaan. Vanaf de tweede helft van de jaren zestig - en na de crisis van 1973 in versneld tempo - werd de collectief gekoesterde illusie van een harmonische uitbouw van economie, industrie en samenleving wreed verstoord: de economische groei verdween, de investeringen namen af en de werkloosheid liep in snel tempo op. Bovendien kwam de 'nationalistische optiek' van het economische model onder druk te staan als gevolg van de internationalisering van diverse markten, door fusies en overnames van grote bedrijven en door de onderlinge vervlechting van productieprocessen, met name in de chemische industrie. Dat is ook het moment waarop de fundamenten van de 'verzuilingsmentaliteit' - te omschrijven als de behoefte van de burger deel uit te maken van een overzichtelijk maatschappelijk kader - werden aangetast en de burger als gevolg van economische factoren gedwongen werd voor zichzelf op te komen. Van Zanden gaat bij het stellen van die diagnose overigens niet zover als Abelshauser en beschouwt de veranderde positie van vakbeweging, overheid en grote ondernemingen na 1973 liever als het einde van de 'lange twintigste eeuw' dan het begin van een nieuwe, postindustriële utopie.

De aan elkaar verwante concepten als die van de 'lange twintigste eeuw' en, in het verlengde daarvan, van de 'lange jaren vijftig' zijn bruikbaar om de socio-culturele veranderingen te beschrijven die in de periode tussen 1945 en 1973 hebben plaats gevonden en die vaak worden aangeduid met het begrip 'modernisering'. In weerwil van wat diverse 'moderniseerders' - als politici, ondernemers en deskundigen - na 1945 naar buiten wensten te brengen, betekende modernisering in deze jaren veelal de intensivering van decennia eerder opgestarte processen. Dat geldt zowel voor de vernieuwing binnen tal van sectoren van de industrie en voor de doorbraak van de moderne consumptiecultuur als voor de radicale herinrichting van de dagelijkse omgeving van het platteland, de stad en de woning. Modernisering voltrok zich nergens als een volledig gecontroleerd, lineair verlopend proces. Wat van de constructeurs - ingenieurs, planologen, landinrichters en architecten - van Nederland als fysiek bouwwerk kan worden gezegd, geldt in nog sterkere mate voor de ontwerpers van Nederland als sociaal-cultureel gebouw. De verzorgingsstaat is niet als een *grand projet* ontworpen, maar eerder stukje bij beetje, stapje voor stapje, compromis na compromis ontstaan. Modernisering, ten slotte, voltrok zich zelden zonder weerstand. Het nieuwe arbeidsethos in ondernemingen, de bedongen tucht en ascese, de publieke beeldvorming rond het recente nationale verleden, de introductie van nieuwe producten als de ballpoint, de nylonkous of de pil: het zijn stuk voor stuk voorbeelden van vormen van modernisering die even hard werden geweerd als omarmd. Techniekhistorici spreken in dit verband bij voorkeur over 'betwiste modernisering', waarmee ze de aandacht willen vestigen

op de productieve rol van genoemde weerstand bij de vormgeving van processen en producten van modernisering en innovatie.[10]

De modernisering van de Nederlandse samenleving ging in de periode tussen 1945 tot 1973 gepaard met een groot aantal verschijnselen waarvan de belangrijkste ongetwijfeld *zuivering* en *ordening* zijn. Dat zijn weliswaar twee open termen - metaforen - die door politici, planners en beleidsmakers in steeds wisselende betekenissen in de mond werden genomen, maar die, juist in hun onderlinge verwevenheid, op zeer concrete wijze hebben vormgegeven aan de modernisering van de samenleving als geheel en van individuele burgers en hun dagelijks leven in het bijzonder.

In de eerste jaren na de oorlog werd de natie geobsedeerd door zuiverheidsfantasieën. De prominente plaats van het woord 'zuiver' en zijn afleidingen in officiële beleidsstukken en in publieke discussies hield uiteraard verband met de hartstochtelijke wil zich als natie te vernieuwen en zich als samenleving te ontdoen van al datgene wat herstel en modernisering zou kunnen tegenhouden. Bracht de geldzuivering de natie heel even tot eenheid, hetzelfde kan niet worden gezegd van de zuivering, de vervolging en berechting van iedereen die in de oorlog 'fout' was geweest. Die zuivering was een bijzonder ingewikkeld probleem, ethisch, juridisch en sociaal. Kossmann heeft de teleurstelling over de afhandeling ervan, mede in verband gebracht met de 'kater van de bevrijding':

> Vooral in linkse kringen was nogal wat teleurstelling over de gang van zaken. Zij hadden de indruk dat de berechting te mild was, te haastig werd afgedaan, niet volkomen ernstig werd genomen, door de overheden niet voldoende werd bevorderd. Dit behoefde geen uitdrukking van wraakzucht te zijn. Vaak was het waarschijnlijk eerder een aspect van een meer algemene teleurstelling over het feit dat de samenleving, waarvan men de purificatie had gehoopt te kunnen doorvoeren, even weifelend was gebleven als ze vroeger was geweest en opnieuw in het schemerlicht van haar slappe barmhartigheid en compromissen de grenzen vervaagden tussen het zuivere en onzuivere, grenzen die, zo leek het, tijdens de oorlog in volle scherpte zichtbaar waren geweest.[11]

Op andere terreinen van de samenleving bleek de zuivering wél een doorslaand succes. Zo werd in Rotterdam, direct na het bombardement van de meidagen in 1940, de grond binnen de brandzone collectief onteigend - gedemocratiseerd - en tegelijk ook het puin voortvarend opgeruimd, inclusief de fundamenten, kabels en leidingen, waardoor in één klap de stad weliswaar bouwrijp was voor de toekomst, maar tegelijk beroofd leek van haar geheugen en geschiedenis. Het was dezelfde vernieuwingsdrang die ervoor gezorgd heeft dat het grondgebied van Nederland - steden, platteland en infrastructurele netwerken - in naam van de modernisering na de oorlog opnieuw getroffen is door een golf van geweld, dit keer niet van de kant van de bezetter, maar van door modernisering geobsedeerde beleidsmakers, architecten en publieke opinie. De kracht van het woord 'zuivering', als metafoor en vooral ook als collectief gedragen onderneming, is evenredig aan de wijze waarop de overheid de herinnering aan de crisis, oorlog en bezetting, heeft aangegrepen als de centrale uitdaging voor de reconstructie van Nederland als een nieuwe, moderne natie. Dat was het centrale thema zowel van de Nederlandsche Volksbeweging, van de illegale pers en uitein-

delijk ook van de verschillende nationale monumenten die in de loop van de jaren vijftig werden onthuld, in het bijzonder het monument op de Dam in Amsterdam.

Net als zuivering kent ook het begrip planning tal van betekenissen: die van ordening, verandering en dienstverlening. In de eerste periode, van 1945 tot aan het begin van de jaren zeventig, stond planning gelijk aan *ordening*.[12] Maar het typeert de op consensus georiënteerde, verzuilde samenleving dat sociaal-democraten planning zeiden als ze ordening bedoelden en confessionelen het liefst over ordening spraken als ze planning bedoelden. De op vrijwel alle niveaus van de Nederlandse samenleving klinkende roep om orden stond bovendien geheel in het teken van 'die wonderlijke combinatie van pessimisme en constructieve opstelling' van de pleitbezorgers van vernieuwing en modernisering. Op dat terrein had Nederland zelfs een internationale zending te vervullen, zoals de eerste naoorlogse minister van cultuur, Van der Leeuw in zijn *Balans van Nederland* (1945) schreef: 'Wij zullen moeten vechten met boeken en KLM-vliegtuigen, met soldaten en congressen, met handelswaar en met bijbels - en in dat alles flinke en geloovige Nederlanders moeten zijn.'[13] In het Nederland van de eerste decennia na de oorlog gingen, met andere woorden, allerlei vormen van planning en ordening hand in hand en zorgden de door sociale ingenieurs uitgestippelde sociaal georiënteerde vormen van ordening ervoor dat technische en economische planmodellen óf helemaal geen kans kregen óf dat de schadelijke effecten daarvan zoveel mogelijk maatschappelijk werden geneutraliseerd.

De uitkomst van al die tegenstrijdigheden was dat uiteindelijk veel meer over ordening gesproken en gediscussieerd werd dan dat er feitelijk, van overheidswege, geordend of 'beheerst' geleid is. Dit betekende uiteraard niet dat er in de praktijk geen technische en institutionele middelen zijn ontwikkeld ter verbetering van de samenleving. Net als elders in Europa ontstonden ook in Nederland tijdens en vlak na de oorlog nieuwe instellingen, modellen en planningsprocedures voor het economisch, en in het verlengde daarvan ook voor het ruimtelijk en sociaal-cultureel beleid, maar niet in die mate of met zodanige bevoegdheden dat die daardoor uit de pas zouden kunnen lopen met bestaande politieke en administratieve tradities. Futuristen en technocraten hebben in Nederland over het algemeen dan ook weinig voet aan de grond gekregen. In een 'land van kleine gebaren' wekken die - overigens niet altijd terecht - doorgaans de lachlust op, zoals het manifest *Op zoek naar leefruimte* (1966), waarin gesteld werd dat 'Nederland met zijn bevolkingsgroei het best bewoonbaar kan blijven dankzij nieuwe technieken'. In tegensteling tot de *Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening*, die in hetzelfde jaar verscheen en waarin grote technische systemen als de Rotterdamse haven, Schiphol en het Rijkswegennet zorgvuldig werden ingebed in sociale programma's van verheffing, spreiding en modernisering, presenteerden Das, Leeflang en Rothuizen een Deltaplan voor 'de toekomstige nationale benauwenis', waarin knelpunten op het gebied van woningbouw, de binnensteden, openbaar vervoer en de nationale infrastructuur, werden opgelost met radicale technische kunstgrepen zonder enige maatschappelijke inbreng.

In 1973 kwam in Nederland het Sociaal en Cultureel Planbureau van de grond dat zich zou moeten bezighouden met cultuurveranderingen, in het bijzonder de gewijzigde gezins-, leef- en werkpatronen ten behoeve van allerlei vormen van overheidsbeleid. Het is een

teken aan de wand dat deze taakstelling noch aan het Centraal Planbureau - dat zich vlak na de oorlog wel degelijk met cultuurplanning had bemoeid - noch aan het Centraal Bureau voor de Statistiek werd toegewezen, maar dat daarvoor een apart instituut voor werd opgericht. Stonden in 1945 oprichting en werkzaamheden van het Centraal Planbureau geheel in het teken van de 'jaren van berekening', van de euforie over organisatie, planning en sturing, in 1973 hadden strakke beheersing en controle op veel terreinen van de samenleving hun vanzelfsprekendheid verloren. Planning had het domein van de ordening met alle daarbij horende paternalistische en opvoedkundige trekjes verlaten en richtte zich voortaan op het *veranderen*, niet zozeer van de individuele burger als wel van de maatschappelijke structuren, die door wijzigingen in de economie veel van hun ideologische vastheid hadden verloren. Aan het begin van de jaren zestig werd al duidelijk dat de 'nieuwe schikking' - het succesvolle convenant tussen overheid, vakbeweging en bedrijfsleven - haar langste tijd had gehad en dat over de afgedwongen onderschikking van individuele inkomstenverbetering aan collectieve welvaart door overheid en de sociale partners intussen geheel verschillend werd gedacht. Naast de institutionele kaders veranderden ook de collectief gedeelde uitgangspunten van de industriepolitiek. Tot 1963, verschenen er acht Industrialisatienota's, waarin van overheidswege sturing werd gegeven aan de harmonische ordening van de Nederlandse industrie. Zoals de bedrijfs- en techniekgeschiedenis van de Koninklijke/Shell laat zien, werd ook op de schaal van de afzonderlijke onderneming gewerkt met een dergelijk ideaalbeeld van een harmonisch opgebouwd, chemisch bedrijf, waarmee een industrie bedoeld werd waarin de grondstoffenvoorziening en de verwerking van tussen- en eindproducten, naadloos op elkaar zouden aansluiten.[14]

Halverwege de jaren zestig bleken dergelijke concepten - en daaraan gekoppelde denken beheerspatronen - ontoereikend, veranderde de structuur van het bedrijfsleven en werden de eerste signalen zichtbaar van de groei van een andere economie. Die overgang viel samen met de versnelde uitbouw van de verzorgingsstaat, en vormde tevens de opmaat voor een 'culturele revolutie', niet zozeer een anti- als wel een anders-moderne beweging, waarin vrijwel alle vertrouwde aspecten van de modernisering: dirigisme, planning, ordening, amerikanisering, schaalvergroting, technische innovatie, vanuit uiteenlopende standpunten en groeperingen in de samenleving hevig onder vuur werden genomen. Die revolutie had vele onverwachte (productieve) kanten. Zo hebben techniekhistorici laten zien hoezeer het gigantische Pernis-Botlek-Europoort-complex, zoals dat vooral na 1963 in Rijnmond van de grond kwam, 'niet alleen het paradepaardje was van het Nederlandse industrialisatieproces, maar in zekere zin ook de kraamkamer van het actiegroepenwezen en van de milieuwetgeving in Nederland'.[15] Door expansie van de grootschalige chemische basisindustrie vermeerderde zich het aantal klachten over de verontreiniging van lucht, water en bodem en daalde het publieke imago van de chemische industrie. Dat bracht de bedrijven - bevreesd voor een nieuwe impuls in de spreidingspolitiek van de overheid - ertoe om, in het voetspoor van lokale en centrale overheden, de overstap te maken van een defensieve rampenbestrijdingsstrategie naar allerlei vormen van actieve milieupolitiek.

Historici vragen zich af hoe, nadat intensieve campagnes voor industrie en productiviteitsverbetering in een heel korte tijd hadden gezorgd voor ongekende welvaart en weeldegoederen, het mogelijk was dat zovelen zich daar weer in één klap van wensten te ontdoen. Wat Nederland betreft - want het verschijnsel deed zich ook in de Verenigde Staten en elders

in Europa voor - zou men kunnen wijzen op de ‘verborgen affiniteit’ van de jonge, provocerende intellectuelen van de jaren zestig met kunstenaars en wetenschappers die al veel eerder in woord en beeld stelling hadden genomen tegen het toenemende ‘utilitaire’ karakter van de naoorlogse samenleving, tegen het daarmee samenhangende verschijnsel van de existentiële vereenzaming en vooral tegen de aanslagen vanuit planning en ordening op de individuele vrijheid en expressie van mensen. In 1948 schreef de schilder, activist en urbanist Constant in *Reflex*: ‘De algemene maatschappelijke impotentie, de passiviteit van de grote massa, zijn een gevolg van de belemmering die de culturele normen oproepen voor de natuurlijke uitleving van de levensdrang.’[16] Afgezien van de kritiek van de experimentelen van Cobra en de Vijftigers of van de filosofen en psychologen uit de Utrechtse School, werd de opkomst van de welvaarts- en verzorgingsstaat in de jaren vijftig begeleid door een ‘sceptische generatie’ van jongeren die, teleurgesteld in de ‘moderne’ wereld van de volwassenen, niet, zoals zoveel intellectuelen, gekweld werden door pessimistische gevoelens over de moderne beschaving, maar daarin gewoon niet geïnteresseerd waren. Nozems - de Nederlandse variant van de ‘Halbstarken’ in de Duitse Bondsrepubliek - etaleerden een apolitieke en ideologisch onderkoelde houding, wat voor cultuursociologen en -filosofen weer aanleiding was om verontrust te spreken over een ‘verwilderde massajeugd’.

De ‘lange jaren vijftig’ kwamen voorgoed aan hun eind toen ook de strakke overheidsregie van de collectieve herinnering aan de verschrikkingen én heroïek van oorlog, bezetting en verzet, door de historische werkelijkheid werd achterhaald. Daarmee verloor de retoriek van ‘Herrijzend Nederland’ haar glans en de naoorlogse mythe van de modernisering haar eigenlijke ethos. Op 4 mei 1956 werd op de Dam in Amsterdam het Nationaal Monument onthuld. Bedoeld als herinnering aan jaren van brute onderdrukking en heldhaftig verzet, diende het bovenal als symbool van nationale cohesie op een moment dat de natie daar het meest behoefte aan had.[17] Initiatief, situering en uitvoering van het monument vormden de eerste fase in de reconstructie van de publieke herinnering, waarbij de verhalen van de afzonderlijke bevolkingsgroepen - van de joden, zigeuners, de verzetsbeweging, communisten en homoseksuelen - werden gladgestreken en geneutraliseerd in één nationale visie. Een geforceerde reconstructie, waarvan de eerdere versies door intellectuelen als W.F. Hermans en J.B. Charles (*Volg het spoor terug*, 1953) fel waren bestreden. Had de historische voorstelling van oorlog en verzet in het Nationaal Monument uitgesproken mythische trekken, in de fameuze televisieserie *De Bezetting* (1960) van L. de Jong werd die door de bijna demagogische regie van woord en beeld, gedemocratiseerd. De ‘nationale annexatie van het geschiedbeeld’ kreeg in 1965 een beslissende wending door de publicatie van Jacques Pressers boek over de jodenvervolging waarvan alleen al de titel - *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945* - een ontmaskering inhield van de gangbare, genationaliseerde voorstellingen van oorlog en bezetting. Presser beschreef heel precies en concreet hoe de vervolging en vernietiging in zijn werk was gegaan en hoe Nederlanders - méér dan bevolkingsgroepen elders in Europa - daar een bijzonder aandeel in hadden gehad: als politieman, door verradersbriefjes te schrijven, door diefstal van goederen en verkoop van effecten of door gewoon geen hand uit te steken. Het resultaat was, een aardverschuiving in de publieke opinie, voorzover de Nederlandse bevolking in de beelden en verhalen van Presser zichzelf kon ontdekken en in brede kringen het besef door-

brak dat Nederland zich als natie opnieuw moest definiëren.[18] Zo kan worden geconcludeerd dat het einde van de 'lange jaren vijftig' wordt gemarkeerd door de groei van een andere economie en door de versnelde expansie van de verzorgingsstaat, maar bovendien door de crisis van 'het nationale bewustzijn' die zich in de jaren zeventig in volle omvang zou manifesteren.

De hierna volgende schets van het sociaal-culturele leven in Nederland heeft als vertrekpunt de macro-economische ontwikkelingen in de kwarteeuw 'tussen de liberalisering van de economie in 1948-1949 en de oliecrisis in het najaar van 1973'.[19] In de eerste vier hoofdstukken worden de achtergronden geschetst van de snelle en stabiele economische groei, met bijzondere accenten op de aandrijvers daarvan: de materiële hulp (Marshallplan) en kennisimport uit Amerika, de nieuwe vormen van planning, zowel van de economie en de industrialisatie als van de ruimte, én, ten slotte, de spectaculaire ontwikkeling van geavanceerde technieken, apparaten, producten en processen en hun maatschappelijke inbedding. Daarmee zijn de hoofdlijnen op de kaart gezet van de moderne verzorgings- en consumptiemaatschappij, die in de jaren vijftig niet zomaar uit de lucht kwam vallen, maar als de completering moet worden beschouwd van wat in de eerste helft van de twintigste eeuw was opgebouwd.

De welvaartsverbetering en nieuwe vormen van techniek en planning hebben de infrastructuur van Nederland gewijzigd, en hebben ervoor gezorgd dat Nederland materieel vrijwel volledig werd 'gereconstrueerd'. Werd in de eerste jaren na de oorlog voorzichtig gesproken over herstel en wederopbouw, in de jaren daarna werd de samenleving bevangen door een zeldzaam gevoel van optimisme en van groot vertrouwen in eigen technisch kunnen. Nederland ging op de schop! In de hoofdstukken vijf tot en met zeven wordt uit de doeken gedaan hoe grote delen van Nederland - naar het vooroorlogs model van de polders - door planning, techniek en efficiency compleet opnieuw werden ingericht. Zoals de provincie Zeeland door de Deltawerken werd getransformeerd van 'een serie geïsoleerde eilanden in een imposant deltagebied met dammen, dijken en getemde zeearmen', zo werd ook het nationale grondgebied door een aantal grote waterstaatkundige en civieltechnische werken tot een nieuwe geografische eenheid gebracht.[20] De uitbouw van het Rijkswegennet, de opkomst van grote industriële complexen in de Rijnmond en de uitvoering van een ambitieus ruilverkavelingsprogramma zijn tezamen het zichtbare signaal van de radicale reconstructie van Nederland als gevolg van veranderende patronen in de indutrie, de landbouw en de ruimtelijke mobiliteit van de bevolking.

Halverwege de jaren zestig veranderde het perspectief op de economische groei en de euforie over het nieuwe landschap van 'Stad Nederland'. Onder invloed van de verslechtering van het milieu en van de negatieve uitkomsten van de door de Club van Rome uitgebrachte rapporten, werd in heel korte tijd vrijwel alles onderuit gehaald waar de 'wederopbouwgeneratie' eerder nog voor warm was gelopen: amerikanisering, techniek en technologie en de vele varianten van (paternalistische) planning en ordening. In Nederland liet de nieuwe generatie van de 'babyboomers' van zich horen, die in hoge mate allergisch bleek te zijn voor alles wat betrekking had op groei en vooruitgang.

In het derde deel, dat gewijd is aan ‘het sociale en politieke leven’, worden de historische omstandigheden van economische groei en materiële welvaart onderzocht op hun effecten op het dagelijkse leven. Centraal staat de analyse van de, voor Europa, unieke groei en samenstelling van de bevolking. De bevolkingsdruk en ‘het spook van de overbevolking’ hebben jarenlang de gemoederen in ons land beziggehouden en geleid tot een actieve emigratiepolitiek. De bevolkingsontwikkeling werd door sommigen zelfs als een bedreiging beschouwd voor de verbetering van de collectieve en individuele levensstandaard, waarvan de vele facetten in hoofdstuk tien aan bod komen. Daar wordt ook een beeld gegeven van de wijze waarop de macro-economische ontwikkelingen (hoofdstuk een tot en met vier) het dagelijkse leven en het huishouden van de gemiddelde Nederlander in de eerste decennia na de oorlog hebben veranderd. Ook komt er de vraag aan de orde naar de allesbehalve eenduidige, wederkerige betrekkingen tussen materiële welvaart en de nieuwe gevoelens van verzet, onrust en ontevredenheid, die zich gedurende de hele periode van de ‘lange jaren vijftig’ manifesteerden, in het bijzonder aan het einde. Economische groei en welvaartsverbetering hebben gezorgd voor tal van collectieve regelingen en voorzieningen op gebied van gezondheid, inkomen, arbeid, sociale zekerheid en maatschappelijk welzijn. Minstens zo ingrijpend waren de hervormingen op tal van terreinen van het onderwijs en het wetenschappelijk onderzoek. Zo werd in 1947 de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO) opgericht, met de bedoeling om het Nederlands onderzoek weer terug te brengen in de frontlijnen van het internationale onderzoek, waardoor vanuit wetenschapsgebieden als nucleaire fysica en natuur- en sterrenkunde kon worden deelgenomen aan grote internationale samenwerkingsprojecten, zoals de inrichting van een Europees sterrenkundig laboratorium in Chili en de bouw van de 300 GeV-protonenversneller van het Conseil Européen de Recherche Nucléaire (CERN).

De hoofdstukken zestien tot en met negentien van het vierde deel staan in het teken van ‘beweging in de cultuur’. Daarin wordt aangegeven hoe op uiteenlopende wijze en in onderling verschillend tempo in de naoorlogse literatuur, beeldende kunst, de film en podiumkunsten, zich geleidelijk ‘het einde van een culturele en politieke heerschappij’ begon af te tekenen. Wat H.J.A. Hofland en Tom Rooduyn over de naoorlogse literatuur - in het bijzonder van de Vijftigers - hebben geschreven, gaat in hoge mate ook op voor de schilders van de Cobra-beweging en voor een jonge generatie van Nederlandse film- en televisiemakers: in hun werk is de naoorlogse cultuur van herstel en restauratie ‘aan haar eind gekomen’.[21] Een van de opvallende verschijnselen van de naoorlogse cultuur in Nederland is dat er relatief weinig aandacht wordt besteed aan de visuele kanten van de economische groei en welvaartsverbetering. Zoals de auto en televisie er niet in geslaagd zijn door te dringen tot de verbeelding van Nederlandse romanschrijvers, dichters, schilders en cineasten, zo lijkt ook de totale reconstructie van Nederland zich buiten het blikveld van kunstenaars te hebben voltrokken. Maar dat is schijn. Afgezien van een onafzienbare en nog steeds niet opgedroogde reeks van documentaires waarin de loftrompet wordt gestoken over het nationale karakter van de grote waterstaatkundige werken, het moderne landschap en de frisse, nieuwe woonwijken, is in de literatuur en schilderkunst geleidelijk een cultuur van verzet ontwikkeld en zijn krachtige pogingen ondernomen ‘door te dringen in de onzichtbare wereld achter de façade van de formele werkelijkheid’, waardoor men met recht zou kun-

nen spreken van ‘een verborgen continuïteit’ met de ‘culturele revolutie’ van het einde van de jaren zestig.[22]

Het boek wordt afgesloten met een korte nabeschouwing, waarin de ontwikkelingen in Nederland na 1973 beknopt geschetst worden. In die jaren liep de schier onbegrensde economische groei ten einde. Tegelijk zette een ‘andere’ economische orde door, waarin de informatietechnologie een steeds grotere rol zou gaan spelen. De veranderingen in de structuur van de economie en van de zo succesvol gebleken institutionele verhoudingen botsten - veel sterker dan in de jaren zestig - op de gewijzigde gedragspatronen binnen tal van geledingen van de Nederlandse samenleving. Juist op het moment dat het verbond tussen grootbedrijf, vakbeweging en welvaartsstaat in puin lag, werd door mondig geworden burgers in toenemende mate een beroep gedaan op een ‘overbelaste’ overheid.

Na 1973 kreeg de Nederlandse samenleving weer een ander gezicht. De immigratie vanuit Suriname en de Nederlandse Antillen nam toe. Het aantal buitenlandse arbeiders uit de mediterrane landen groeide verhoudingsgewijs eveneens. Andere verschijnselen, zoals een geïndividualiseerde levenswijze en juridisering van sociale relaties (inclusief verhoogde criminaliteit), gingen het maatschappelijke klimaat bepalen. In het breukjaar 1973 liep het ‘economische wonder’ ten einde, maar dit betekende geenszins dat ook aan de sociale en culturele ontwikkelingen een halt werd toegeroepen. De veranderingen *na* 1973 zijn minstens even spectaculair als die ervoor. Ze vormen echter een onderdeel van een nog niet afgesloten hoofdstuk van de geschiedenis.

Eindnoten:

1 *Herrijzend Nederland*, p. 7.
2 Von der Dunk, ‘Tussen welvaart en onrust. Nederland van 1955 tot 1973’, p. 9.
3 Van Berkel, *Denken over cultuur*, p. 11.
4 Bosmans, ‘De invloed van de jaren '60 op het politieke bedrijf in Nederland’, p. 70-71.
5 Stuurman, ‘Het zwarte gat van de jaren vijftig’.
6 Akkerman en Stuurman, *De zondige Rivièra van het katholicisme*, p. 226.
7 Righart en De Rooy, ‘In Holland staat een huis’, p. 18.
8 Abelshauser, *Die langen Fünfziger Jahre*, p. 62.
9 Van Zanden, *Een klein land in de 20e eeuw*, p. 14-20.
10 Schot, Lintsen en Rip, ‘Betwiste modernisering’.
11 Kossmann, ‘Nederland in de eerste na-oorlogse jaren’, p. 10 Romijn, Snel, *streng en rechtvaardig;* Romijn, ‘*Restoration of Confidence*’.
12 Duyvendak, *De planning van ontplooiing*, p. 9.
13 Geciteerd bij Alberts, *Jaren van berekening*, p. 250.
14 Homburg, Van Selm en Vincken, ‘Industrialisatie en industriecomplexen’, p. 379-380.
15 Ibid., p. 400.
16 Constant Nieuwenhuys, ‘Manifest’, p. 1.
17 Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation*, p. 292.
18 Goedkoop, ‘Het gat in onze wereld’.
19 Van Zanden, *Een klein land in de 20e eeuw*, p. 183.
20 Geuze, ‘Landschap in acceleratie’, p. 5.
21 Hofland en Rooduijn, *Dwars door puinstof heen*, p. 13.
22 Van Winkel, *Moderne leegte*, p. 41.

Deel A
Welvaart in wording

1 ‘Paradijs van onbegrensde economische groei’

Inleiding

Tegen het midden van de jaren vijftig, toen Nederland zijn economisch zelfvertrouwen weer herwonnen had, kwam men in Rotterdam voor een belangrijke beslissing te staan. Schaalvergroting, zowel in de scheepsbouw als in de overslag van stukgoed, dwong tot aanpassing en substantiële uitbreiding van de beschikbare infrastructuur. In het debat over de expansie van de Rotterdamse haven- en industrieterreinen ging het om een afweging van ‘belangen op het gebied van economie, natuurwetenschap en recreatie’. De uitvoering van het plan voor de Europoort betekende immers een gevoelige inbreuk op het leven van de agrarische bevolking van het eiland Rozenburg. Waardevolle cultuurgrond zou moeten worden vergraven tot haven- en bedrijfsterreinen. Bovendien zou ook het natuurreservaat *De Beer* op de lange termijn niet onaangetast kunnen blijven. Grote offers die, hoewel diep betreurd, niettemin voor onvermijdelijk werden gehouden. Al eerder hadden voorstanders van het project gewaarschuwd om de discussie over de schade aan natuur en recreatie niet te veel in de ‘sfeer van de emotie’ te brengen. Indien Rotterdam niet in de gelegenheid werd gesteld om grote tankers en ertsschepen te ontvangen, dan zou ‘de haven wegens de ontwikkelingen van de verkeersmiddelen haar functie van eerste aanvoerhaven van West-Europa niet langer naar behoren kunnen vervullen, tot schade van de economie van Nederland’. Het gevecht om het behoud van het natuurterrein werd verloren, maar de botsing over de gevolgen van de industrialisatie voor het milieu markeert wel de opkomst, in 1956, van de eerste belangengroep in Nederland. Europoort werd aangelegd en de Maasvlakte opgespoten - de eerste zandzuigers verschenen nog vóór 1960 - mede dankzij de hechte coalitie van stadsbestuur en havenautoriteiten.[1]

Amper tien jaar later leek deze bestuurlijke succesformule zich nog te kunnen herhalen. In 1969 presenteerden Havenbedrijf, Gemeentewerken en Dienst Stadsontwikkeling gezamenlijk het *Plan 2000+*, een voorstel voor een fabelachtige uitbreiding van de haventerreinen op Voorne-Putten, gekoppeld aan de bouw van een nieuwe stad voor méér dan een half miljoen inwoners op Goeree-Overvlakkee (zie hoofdstuk 6). Wat evenwel in de jaren vijftig in goed overleg wél lukte, stuitte nu op onoverkomelijke bezwaren. De haven, tot dat moment nationaal symbool van economische groei en slagvaardig industrialisatiebeleid, werd door actievoerders en milieuactivisten voorgesteld als een bedreiging: niet alleen voor de agrarische bevolking die voor de zoveelste keer in de geschiedenis van Rotterdam het veld zou moeten ruimen, maar vooral voor de ‘leefbaarheid’ van zowel het natuurlijk als

het stedelijk milieu. Onder druk van protesten uit de samenleving moesten de plannen worden teruggedraaid. De stad keerde zich af van de haven. Of was er misschien eerder sprake van het omgekeerde' Deze gebeurtenissen markeren een belangrijk moment in de geschiedenis van Rotterdam na 1945: het afscheid van de lang gekoesterde gedachte dat wat goed was voor de haven vanzelfsprekend ook goed was voor Rotterdam. De stad - de lokale politiek - koos voor een aantrekkelijke leef- en werkomgeving, voor individuele welvaart, voor méér en in ieder geval betere woningen. En de tijd dat de burgemeester samen met de directeur van het havenbedrijf kon beslissen over de toekomst van de Rotterdamse regio, was definitief voorbij.[2]

Deze episode is illustratief voor de opmerkelijke veranderingen in de Nederlandse samenleving binnen een tijdsbestek van nog geen tien jaar. Veranderingen die weleens beschreven zijn als 'de teloorgang van het paradijs van onbegrensde economische groei', waarin ruimte, milieu en recreatie beschouwd werden als volledig ondergeschikt aan expansie en modernisering en waarin individuele consumptie werd opgeofferd aan collectieve welvaart.

Dit boek heeft als onderwerp de modernisering van Nederland in de periode tussen 1948 en 1973 in internationale context. Een historische en maatschappelijke ontwikkeling die het directe en concrete resultaat was van industrialisatie, productiviteitsverhoging en technische innovatie, kortom van het 'economische wonder' waarvan de effecten zich vanaf 1948 - toen in *economische zin* de naoorlogse periode begon - zich in vrijwel alle sectoren van de samenleving begonnen af te tekenen.[3] De modernisering van Nederland kreeg gestalte in de opkomst van een nieuwe generatie van professionele managers op het gebied van industrie, overheidsadministratie en zakelijke dienstverlening en in het ter beschikking komen van duurzame consumptiegoederen als auto en televisie. Maar ook in de rigoureuze aanpassing van de meeste binnensteden aan de groeiende grootstedelijke oriëntatie van allerlei branches in de commerciële dienstverlening, zoals bank- en verzekeringswezen, accountancy, makelaardij, ontwerp- en adviesbureaus en reclame- en mediadiensten, met alle gevolgen op het gebied van bereikbaarheid en parkeergelegenheid. De modernisering van Nederland is verder af te lezen aan de voortvarendheid waarmee zogenaamde achtergebleven regio's werden ontwikkeld, aan de 'kolonisering van het dagelijks leven' zowel op straat als thuis; niet alleen door allerlei strategieën van de overheid op het gebied van welzijn en verzorging, maar vooral door de verleidingen van media en reclame.

Het is evenwel niet de bedoeling om, in navolging van wat Kristin Ross op overigens bewonderenswaardige wijze voor Frankrijk heeft gedaan, ons te beperken tot de beschrijving van het veranderingsproces dat Nederland tussen 1948 en 1973 heeft doorgemaakt.[4] Dit boek wil ook licht werpen op de vele tegenstrijdigheden en ambivalenties die van het begin af aan het proces van modernisering, zowel in economische als sociaal-culturele zin hebben begeleid. Het moet vooral de scheuren en barsten laten zien in het ogenschijnlijk zo stevige gebouw van de naoorlogse welvaarts- en verzorgingsstaat, die ongeveer tussen 1967 en 1973 - en niet alleen in Nederland - hebben geleid tot *The End of Affluence*: het uiteenvallen van de brede consensus tussen overheid en samenleving over de economische groei als grondslag voor vernieuwing van de Nederlandse samenleving.[5] We willen ons, kortom, niet beperken tot de beschrijving en analyse van bepaalde aspecten van de modernisering

van de Nederlandse samenleving in de eerste vijfentwintig jaar na de oorlog, maar ook de achtergrond analyseren van de omslag, van de verstoring van het optimisme over de toekomst van het westerse welvaartsmodel, waarvan - voor wat betreft Nederland - de gebeurtenissen in de Rotterdamse haven zo'n ondubbelzinnig voorbeeld zijn.

Ontluisterd land

Ook op de Nederlandse situatie is van toepassing wat Van der Wee voor tal van andere Europese landen heeft geformuleerd: de buitengewone voorspoed die het westen tijdens het derde kwart van de twintigste eeuw realiseerde, werd voorafgegaan door een rampzalige werelddepressie en door een bloedige en vernielende wereldoorlog.[6]

De verliezen aan mensenlevens waren als gevolg van de oorlogshandelingen enorm. Europa telde, inclusief de Sovjet-Unie, ongeveer 42 miljoen doden. Alleen al in Duitsland verloren méér dan zes miljoen mensen het leven. Elders in Europa varieerden de aantallen van 800.000 in Frankrijk tot 230.000 in Nederland. Ook in materiële zin was de schade groot. Hoewel er vlak na de oorlog een neiging was tot overschatting van de werkelijke omvang, was de materiële oorlogsschade in Nederland groter dan in de meeste andere westerse landen. Tengevolge van zware vernielingen aan bruggen, wegen, havens en emplacementen was niet alleen het internationale transportverkeer tot stilstand gekomen, maar feitelijk ook de totale Nederlandse economie ontregeld. In vrijwel alle landen kampten de spoorwegen met een groot gebrek aan voertuigen. In Frankrijk bijvoorbeeld waren op een vooroorlogs totaal van 17.000 locomotieven in 1945 nauwelijks nog 3000 voertuigen actief. In Nederland was de situatie bij de spoorwegen niet veel beter: van het totale spoorwegnet was 62 procent zo goed als verloren. Het aantal locomotieven was van 866 gedaald tot 144. Van het rollend materieel, waaronder het allernieuwste type elektrische ‘stroomlijntreinen’, was 98 procent of verdwenen of zwaar beschadigd.[7]

In economische zin was Nederland in 1945, méér dan welk land in Europa ook, zwaar getroffen door schade toegebracht aan het transport over water. In ons land, met zijn fijn vertakt stelsel van kanalen en rivieren, is de binnenscheepvaart van oudsher een factor van grote economische betekenis. Door de vernielingen aan sluizen, stuwen en bruggen was de vervoerscapaciteit van de waterwegen met een totale lengte van 8000 km vlak na de oorlog vrijwel tot nul gereduceerd.

Nederland was in 1945 sterk verarmd. In de eerste plaats door de totale ontmanteling van de industriële installaties van Shell, Unilever, Philips en AKU en het verdwijnen van de complete plaatwalserij en het fabrieksgebouw van Hoogovens en van alle installaties van de raffinaderij Pernis van de Koninklijke Petroleum Maatschappij te Rotterdam. Ook de havens hadden het zwaar te verduren gehad. Anders dan in Antwerpen of Bordeaux waren de havens van Amsterdam en Rotterdam na het vertrek van de Duitsers volledig onklaar gemaakt. In Rotterdam alleen al werd zeven km. kade vernield met alles wat erbij hoort: ‘loodsen, silo's, grijpers, elevators, kolentips, olie-opslagplaatsen. Zware mijnen, afgesteld op een ontsteking na 48 uur, werden in de soms meer dan 10 m diepe havens gelaten tegen de kademuren aan, daardoor de hele fundatie vernielend.’[8]

De Nederlandse volkshuishouding was zwaar getroffen door de omvang van de schade die was toegebracht aan de cultuurgronden. Nederland beschikte aan het begin van de oor-

log over 2.300.000 ha bouwland; hiervan kwam tijdens de oorlog 200.000 ha onder water te staan (Walcheren, Wieringermeer), waarvan ongeveer 95.000 ha onder zout water. Bovendien werden ruim 50.000 ha aan hun natuurlijke bestemming onttrokken door de aanleg van vliegvelden, fortificaties en andere militaire installaties, terwijl door oorlogshandelingen (in hoofdzaak mijnenvelden) nog eens 150.000 ha tijdelijk verloren gingen. Het totale beschadigde oppervlak cultuurgrond bedroeg 400.000 ha, oftewel 18 procent van het totaal beschikbare bouwland.[9]

Hoezeer Nederland verarmd was als gevolg van de schade aan het productieapparaat en het verlies van het nationaal vermogen en door de exorbitante stijging van de staatsschuld, wordt treffend geïllustreerd door een uitspraak van de econoom Jan Tinbergen uit 1945: 'Wanneer wij allen een jaar lang niet gewerkt hadden en in die vacantietijd 50 procent meer hadden verbruikt dan onze normale consumptie, hadden wij na thuiskomst een iets betere toestand aangetroffen dan de thans heersende.'[10]

In de context van de aanzienlijke materiële schade en de gevoelens van haat en wrok jegens de Duitsers, moet ook de kortstondige nationale euforie over een aantal grenscorrecties worden gezien. In hun verst gaande vorm zouden die de annexatie van Duits grondgebied met een totale oppervlakte van zeventienhonderdvijftig vierkante kilometer en de deportatie van honderdnegentienduizend Duitsers hebben betekend. De plannen, die overigens onder druk van de geallieerden in 1948 al waren teruggebracht tot een minicorrectie van negenzestig vierkante kilometer, hadden uiteraard ook economische bijbedoelingen, voorzover die een vergroting van de binnenlandse markt, uitbreiding van landbouwgrond en de inlijving van zware industrie (onder andere kolen) met zich mee zouden brengen.[11]

Immateriële schade

In 1947 was de totale industriële productie in Nederland weer op het peil van 1938, en een jaar later was ook de materiële schade van de Duitse bezetting grotendeels weer ongedaan gemaakt. Dat gold met name voor de spoor- en waterwegen, voor de havens en de vele technische installaties en kunstwerken. De noodzaak tot een zo spoedig mogelijk herstel van de economie maakte dat Nederland zich snel van zijn ruïnes ontdeed. De effectieve sanering, later gevolgd door de stroomlijning van de publieke productiecapaciteit, stond in schril contrast met de nood en de beperkingen die tot diep in de jaren vijftig de dagelijkse leef- en woonomstandigheden van vele Nederlanders zouden blijven beheersen.

Na 1945 was het woningtekort in Nederland groter dan bijvoorbeeld in Engeland of Denemarken; niet alleen vanwege de oorlogsschade of stagnatie van de bouw tijdens de bezetting, maar ook door de malaise in de woningbouw al vóór de oorlog. In 1945 had bijna 10 procent van de bevolking geen dak boven het hoofd. Van de 2.150.000 woningen die ons land in 1939 telde, waren er in mei 1945 87.000 (4 procent) totaal verwoest, en 336.000 (16 procent) beschadigd, waarvan 43.000 dermate zwaar dat van een spoedig herstel geen sprake kon zijn.[12] Bovendien boden in het westen van het land veel straten en woonbuurten een deprimerende en ontluisterende aanblik. Tijdens de hongerwinter was het asfalt uit de straten opengebroken en opgestookt:

> de houten blokjes langs de rails van de electrische trams gingen dezelfde weg op. Zo ook de bomen langs de straten en pleinen. Zelfs uit de huizen werden hier en daar bovenverdiepingen, trappen en dergelijke van al het hout ontdaan om maar iets te stoken te hebben. Soms had dit tot gevolg dat huizen in elkaar zakten, omdat men te véél had gesloopt.[13]

Was de materiële schade groot - maar desondanks op voortvarende wijze weer snel hersteld - problematischer was de publieke en individuele verwerking van de immateriële schade. Uit de reacties van de Nederlandse samenleving op de ruïnering van haar collectief verleden, blijkt dat ook hier, uit naam van economisch herstel en modernisering van de natie, veel moest worden opgeruimd en vergeten. In de praktijk kwam het erop neer dat feiten en ervaringen op het gebied van capitulatie, vervolging, collaboratie en verzet collectief werden verdrongen of, door middel van monumenten, geschiedschrijving en documentaires, werden gemusealiseerd. In de eerste decennia na de oorlog werd door politici, wetenschappers en (beeldend) kunstenaars gezamenlijk een beeld van de oorlog geconstrueerd dat, doordat het gezuiverd was van allerlei verontrustende feiten en details, prima strookte met het collectieve ideaalbeeld van een nieuw en vooral modern Nederland. Onderzoek naar de formatie van de publieke herinnering aan de oorlog laat zien dat:

> in de eerste decennia het collectieve geheugen werd gedomineerd door een nationaal en zelfs christelijk-nationaal beeld, waarin ‘het verzet’ centraal stond. Het beeld was er een van de geschonden natie die dankzij haar geestelijke weerbaarheid standhoudt, een land waarvan de bevolking met uitzondering van de wezensvreemde NSB ‘goed’ was. De oorlog maakte zijn rentree in het openbare leven, maar eveneens in Hollands knusse, apolitieke huiskamer (...). Wat echter in die twee woorden (‘de bezetting’) niet werd samengevat was de moord op 102.000 Nederlandse joden. En derhalve vragen naar het falen van de natie; naar hoe zo'n catastrofe kon geschieden; naar de Nederlandse collaboratie; naar de rol van de Nederlandse elite, ambtenarij en politie; en de vraag naar de psychische gevolgen van vervolging en verzet. In het nationale perspectief stond heldendom centraal en niet slachtofferschap. Herrijzenis en niet slapheid...[14]

Direct na de oorlog was er een cultivering van nationale gevoelens van heldhaftigheid én slachtofferschap, twee kanten van dezelfde medaille die zorgvuldig en langdurig werden gekoesterd en er op die manier ook voor hebben gezorgd dat men weinig begrip had voor het lot van de joden en voor de ontreddering van al diegenen die terugkeerden uit Duitse en Japanse concentratiekampen.[15] Diezelfde gevoelens van nationale trots en vernedering hebben bovendien de aandacht van historici afgeleid van de werkelijkheid van het dagelijks leven in die jaren en van wat de Nederlandse bevolking werkelijk dacht, deed en vooral niet deed.[16]

Samenvattend zou men kunnen zeggen dat in 1948 weliswaar de materiële schade grotendeels was hersteld, maar dat de immateriële schade nog nauwelijks was behandeld, laat staat geheeld. Die vorm van nationale schizofrenie leidde niet bij iedereen tot euforie. Net als in de contemporaine Duitse en Engelse (roman)literatuur werden ook in de Nederlandse literatuur de oorlogservaringen, de hongerwinter, maar ook de naoorlogse sfeer de voedingsbodem voor uitgesproken pessimistisch proza. Veel boeken die kort na de oorlog verschenen, blinken, in de woorden van Gerrit Kouwenaar, niet bepaald uit door

daadkracht ‘en ademen een zekere grauwheid en illusieloosheid’.[17] Werden de gevoelens van argwaan, distantie en zelfs cynisme in Engeland vooral gevoed door het uitblijven van een door de overheid ontworpen ‘postwar dreamworld’ van volledige werkgelegenheid, koopkracht en een eigen woning, Nederland had de oorlog zonder dergelijke illusies moeten doorkomen. Ook in de jaren daarna bleken blauwdrukken of een *grand design* voor individuele welvaart vooralsnog niet voorhanden. Verstoken van het morele optimisme dat veel Engelse, Amerikaanse (en Duitse) burgers aan het thuisfront ontleenden aan actieve deelname aan de oorlogsindustrie (‘People's War’), moesten de meeste Nederlanders het tijdens en vlak na de oorlog stellen met ideologisch zwaar aangezette voorstellingen van een toekomstige *geordende* samenleving, die weinig ruimte lieten voor gelukzalige fantasieën over bijvoorbeeld een van alle moderne gemakken voorzien, eigen huis. In Engeland maar vooral in de Verenigde Staten had de oorlog - via reclame in populaire, geïllustreerde bladen - directe invloed op collectieve voorstellingen van een na de oorlog door industrie en techniek te bewerkstelligen ‘balanced life’.[18] In Nederland werd - in navolging overigens van toonaangevende linkse intellectuelen in de Verenigde Staten - door een culturele elite al gewaarschuwd tegen de ‘gemakkelijke consumptie van massacultuur’ lang voordat de eigenlijke producten daarvan (in de vorm van koelkast, televisie, auto, *comic strip*, jazz en film) de massa hadden kunnen bereiken.[19]

Er is, ten slotte, nog een factor die in hoge mate heeft bijgedragen aan de duurzaamheid van de immateriële schade, aan de sfeer van illusieloosheid en ontmoediging die het dagelijks leven gedurende het eerste decennium na de oorlog zo typeert. Dat was de frustratie over het grotendeels uitblijven van de door diezelfde elite voorgespiegelde nieuwe structuren op het gebied van de economie, het sociale leven, de politiek en de cultuur. Tijdens en vooral vlak na de oorlog was er een rijk geschakeerd patroon van initiatieven die onderling met elkaar verbonden waren door het ideaal van een rechtvaardiger samenleving. Een maatschappij die fundamenteel zou verschillen met die van vóór de oorlog, door een uitgesproken streven naar *eenheid*, zowel op het gebied van de arbeidsverhoudingen (Stichting van de Arbeid), de organisatie van respectievelijk werkgevers en werknemers (Eenheids Vakbeweging) en het nationale culturele reveil (Nationaal Instituut) als op het politieke front (Nederlandse Volksbeweging). Eenheid in de zin van samenwerking van diverse partijen op neutrale grondslag, dat wil zeggen onafhankelijk van de bestaande scheidslijnen op basis van levensbeschouwing en sociale samenstelling. Gedurende het eerste jaar na de oorlog waren de door de politici, historici, economen en sociologen bedachte oplossingen voor de problemen van crisis en bezetting zelfs onderwerp van een nationaal debat. Dat de bedoelde vernieuwing uiteindelijk uitbleef wil overigens niet zeggen dat die in zeker opzicht toch niet geslaagd is: ‘De cultureel-ethische preoccupaties, de nadruk op gezag en discipline en de zware toon van de vernieuwers bleven tot het begin van de jaren zestig aanwezig in de Nederlandse samenleving.’[20]

Het economische wonder

Dezelfde verzuiling die in 1946 de door velen gekoesterde hoop op sociale vernieuwing in de weg had gestaan, zorgde intussen wel voor vormen van overleg die de grondslag hebben gelegd voor een ander vernieuwingsideaal: dat van de economie. De noodzaak tot wij-

ziging van de bestaande economische orde maakte dat *binnen* de verzuilde kaders van werkgevers en werknemers, voldoende consensus kon worden gevonden over de grondslagen van het macro-economisch beleid en de sociale politiek. Bovendien hebben de zuilen met hun organisaties op het gebied van onderwijs, maatschappelijk leven, sport en recreatie vooral bijgedragen aan de neutralisering van het schokeffect van de industrialisatie en aan de vrijwel geruisloze aanpassing van de bevolking aan de veranderende leefomstandigheden in het gezin en op het werk.

In Europa en de Verenigde Staten betekenden het einde van de oorlog het herstel van schade, maar ook de consolidering van een nieuwe economische orde binnen het kapitalisme, waarvan de (theoretische) grondslagen wereldwijd tijdens het interbellum en de oorlog waren gelegd. Een economisch systeem gebaseerd op relaties tussen kapitaal, arbeid en staat die de terugkeer zou moeten blokkeren naar de 'normale' orde, zoals in 1918, toen een dergelijke ontwikkeling geleid had tot massale werkloosheid, sociale onrust en politieke instabiliteit.[21] Een van de meest in het oog springende aspecten van de nieuwe, onder anderen door J.M. Keynes in zijn *The General Theory of Employment, Interest and Money* (1936) ontvouwde economische theorie, is het geleidelijk afscheid van de gedachte dat de staat zich afzijdig diende te houden van het functioneren van de markt. Een tweede, minstens zo belangrijk aspect is de verwetenschappelijking van het economisch denken waarvan de ontwikkeling van econometrie en micro-economie goede voorbeelden zijn. In Nederland had Tinbergen al in 1943 gepleit voor een zelfstandig bureau voor economisch-statistisch onderzoek dat ondersteuning zou moeten bieden aan het conjunctuurbeleid van de overheid. Achtergrond van zijn voorstellen voor de oprichting van instituten als het Centraal Plan Bureau (1945) die het verloop van de conjunctuur kwantitatief zouden moeten volgen, was het streven naar een 'systematische reconstructie van het economisch systeem waaronder wij leven'.[22] Terwijl landen als Engeland faalden in de economische herstructurering en Denemarken bijvoorbeeld daartoe te laat besloot, slaagden de landen die door de oorlog relatief het zwaarst waren getroffen, zoals Frankrijk, Duitsland en Nederland in een vergaande modernisering van de macro-economische politiek en van de sociale wetgeving (zie hoofdstuk 11). De resultaten daarvan kunnen, wat Nederland betreft, eerder gezien worden als de afsluiting - complementering - van het vóór de oorlog ingezet proces van economische vernieuwing dan het begin van een nieuwe, economische moderniseringsgolf. Die vond pas in de loop van de jaren zestig plaats met de opkomst en uitbouw van de chemische industrie, de dienstensector en de daarmee samenhangende doorvoering van automatisering en industriële procesregeling.[23] Overigens wel aan de hand van economische structuren en macro-economische beleidsmaatregelen, die onderling weer sterk van elkaar verschilden.

Nederland, tijdens de oorlog door de schaarste-economie gewend geraakt aan tal van dirigistische maatregelen op het gebied van lonen, prijzen, productie, in- en uitvoer, distributie, huisvesting en geldcirculatie, koos in 1946 - na het mislukken van de politieke en culturele doorbraak - voor een ordeningspolitiek kader dat, aldus de economisch historicus Messing, gekenmerkt werd door een wonderlijk contrast. Enerzijds was er een open-markt-economie; dat wil zeggen een economisch stelsel waarbij de markt het centrale coördinatie-mechanisme is en waarbij het economisch beleid gekenmerkt wordt door een grote distan-

tie van de overheid ten opzichte van het particulier initiatief. Aan de andere kant kan men spreken van een ‘geleide economie’ waarbij de overheid zowel door een ondersteunend industriebeleid als door beheersing van lonen en prijzen, sterk progressieve belastingen en de invoering van een ingrijpend stelsel van sociale zekerheid, een sturende rol heeft gespeeld bij de opbouw van de welvaarts- en verzorgingsmaatschappij.[24] Op die manier werd ook in Nederland de kern van de keynesiaanse leer, het actieve overheidsingrijpen, omgezet in een economische politiek en een sociaal beleid gericht op het scheppen van werkgelegenheid, sociale zekerheid en collectieve welvaart. Tegelijk werd, met het oog op de verbetering van de internationale concurrentiepositie, de werkgelegenheid en de handelsbalans, door overheid en bedrijfsleven hoog ingezet op de industrie als trekpaard van de beoogde, economische vernieuwing. In Nederland werd, kort samengevat, na de oorlog welbewust gekozen voor een economisch groeibeleid waarvan de industriepolitiek - althans tot aan het midden van de jaren zestig - het eigenlijke speerpunt was.

Deze economische politiek heeft onmiskenbaar haar vruchten afgeworpen. De jaren tussen 1951 - toen de fase van herstel en wederopbouw overging in een van expansie - en 1973 vormen een haast ononderbroken periode van economische groei en van een explosieve toename en spreiding van welvaart. Historici hebben overigens tot nu toe nauwelijks een sluitende interpretatie kunnen geven van het Europese economische wonder en van de plaats van Nederland daarin. Vast staat dat, voor Nederland, de periode 1951-1973 getypeerd kan worden als een van snelle economische groei, aangedreven door industrialisatie en export. Deze zorgde (aanvankelijk) voor vrijwel volledige werkgelegenheid, ondanks het feit dat Nederland tot de landen in Europa behoorde met de hoogste bevolkingsgroei. De daaruit voortvloeiende verhoging van de welvaart manifesteerde zich in de verdrievoudiging van het reëel nationaal inkomen en verdubbeling van het inkomen per hoofd van de bevolking.[25] De economische groei - en vooral het tempo waarin die plaatsvond - zorgde vervolgens voor belangrijke socio-culturele verschuivingen in de Nederlandse samenleving. Door het succes van de macro-economische politiek werden de bronnen gecreëerd voor de financiering van de moderne verzorgingsstaat, die wordt gekenmerkt door een afgerond stelsel van sociale grondrechten en een grote mate van werkgelegenheid. Ook werd een omwenteling teweeggebracht in de samenstelling van de Nederlandse beroepsbevolking, in de fysieke, sociale en culturele mobiliteit en in het consumptiepatroon, en werden tevens de fundamenten gelegd voor wat ‘de modernisering van Nederland’ kan worden genoemd.

Economisch historici als Griffiths en Van Zanden zoeken, in aansluiting op het door Van der Wee geschetste beeld van de wereldeconomie na 1945, de oorzaken van het Nederlandse ‘economische wonder’ net als elders in Europa vooral in het succesvol inspelen op de opbloei van de internationale handel en wereldeconomie in de jaren vijftig en zestig. Twee factoren speelden daarbij een doorslaggevende rol. Allereerst resulteerde de door overheid en sociale partners eendrachtig doorgevoerde loon- en prijzenpolitiek in een versterking van de internationale concurrentiepositie, waardoor de periode 1951-1973 ‘er een is van een lange export boom waarin ons land optimaal profiteerde van de sterke economie in West-Europa’.[26] Daarnaast was er vooral de uitbreiding en modernisering van de industriële-productiecapaciteit, onder meer dankzij het inlopen van de bij Amerika opgelo-

pen achterstanden op het gebied van industrieel onderzoek, technologische innovatie en bedrijfsmanagement. Anderen, onder wie Messing, wijzen daarnaast op de betekenis van de bestaande bedding waarin de economische stroomversnelling in Nederland na de oorlog heeft plaatsgevonden; op de lange (tweede) industrialisatiegolf - met alle daarbij behorende processen van schaalvergroting, internationalisering, arbeidsdeling, rationalisatie en standaardisatie - zoals die in 1890 in Nederland had ingezet en waarvan het 'economische wonder' van de jaren vijftig en zestig als de eigenlijke *completering* kan worden beschouwd.[27] Recent onderzoek naar de Nederlandse economie tijdens de Tweede Wereldoorlog heeft sommige historici tot de conclusie gebracht dat de suggestie van een 'economische wonder' moet worden afgezwakt en daarentegen de continuïteit met de economische ontwikkelingen, zowel tijdens het interbellum als tijdens de bezettingsjaren, méér moet worden benadrukt. Het interbellum was, afgezien van de enorme werkloosheid, geen periode van stilstand, noch op economisch, noch op technologisch terrein. De Nederlandse economie was 'efficiënt en modern' en kon mede daardoor profiteren van de door de Duitse bezetting bewerkstelligde opening van de belangrijkste buitenlandse markten.[28] De industriële activiteit bleef in de meeste sectoren tot de winter van 1941/1942 op peil. Daarna verslechterden weliswaar de productieomstandigheden, maar die leidden in bepaalde sectoren - zoals in de metaal en voedingsmiddelen - weer tot uitbreiding en verbreding van het productieapparaat. In de *Economisch Statistische Berichten* uit 1946 werd dan ook gezegd dat als het geallieerde leger in '44 niet bij Arnhem was gestruikeld, het Nederlandse bedrijfsleven betrekkelijk ongeschonden en rijker van structuur - zij het verzwakt door roofbouw - uit de oorlog zou zijn gekomen.[29] Ook was de tijdens de oorlog tot stand gebrachte, centraal geleide economie in het perspectief van het 'economische wonder' van niet geringe invloed. Deze centralisering vloeide goeddeels voort uit de economische oorlogsvoorbereiding, die, vergeleken met de omringende bezette gebieden, in bureaucratische zin minutieus was georganiseerd. Tijdens de oorlog kreeg de overheid in toenemende mate zeggenschap over verbruik en productie in de industrie, ontwikkelde zij een prijsbeheersingspolitiek en reguleerde in toenemende mate en met uitschakeling van bestaande vormen van georganiseerd overleg zowel de arbeidsvoorwaarden als de arbeidsverhoudingen. Direct na de oorlog hebben deze nieuwe economisch-institutionele verhoudingen, in relatie met de nauwelijks gebroken veerkracht van de belangrijkste sectoren van de industriële productie tot in de jaren vijftig, de grondslagen gelegd voor de snelle groei van de industriële productie en productiviteit.[30]

Periodisering

De naoorlogse groei werd voor een belangrijk deel bepaald door ontwikkelingen binnen de industriële werkgelegenheid. De jaren 1963-1965 fungeren daarbij als een echte scheiding. In zekere zin zou men kunnen spreken van een paradox: omstreeks het midden van de jaren zestig, toen de industriële emancipatie van Nederland vrijwel compleet was, bleek tegelijk de positie van de industrie als belangrijkste pijler van de economie door allerlei sluimerende factoren ernstig te worden aangetast. Vanaf dat moment veranderde de industriële basis van de volkshuishouding en werd de industrie zelfs in het defensief gedrongen. De publiciteit voor uitbouw en completering van de industrialisatie was vooral ingegeven door de zorg

over de, in internationale context, explosieve groei van de Nederlandse bevolking: van 9,5 miljoen in 1949 naar 13 miljoen in 1970. Toen in 1949 de omvang van 10 miljoen bijna was bereikt, uitte maar liefst 60 procent van de ondervraagden in een NIPO-enquête ernstige bezorgdheid over de onvermijdelijke gevolgen van de snelle bevolkingsgroei: hoge werkloosheid, hoge bevolkingsdichtheid, te weinig voedsel, woningnood.[31] Het waren vooral het tekort aan arbeidsplaatsen en een negatieve betalingsbalans die tot industrialisatie noopten. Hoewel de industrialisatie al in het voorjaar van 1947 als doelstelling binnen het economische herstel was geprogrammeerd, duurde het als gevolg van financieringsproblemen tot maart 1951 voordat de motor aansloeg. Daarmee werd de fase van herstel afgesloten en werd de weg ingeslagen van een tot 1973 durende, vrijwel ononderbroken economische groei.

Maar dat proces van economische groei werd vanaf het eind van de jaren vijftig ondermijnd door wat Messing heeft genoemd een sluipend proces van desintegratie, waarbij alle factoren die aanvankelijk een gunstig effect hadden gehad op de volkshuishouding, zich geleidelijk tegen haar begonnen te keren. In dit verband moet vooral gewezen worden op de verschuivingen zowel binnen de industrie als in de groeitempo's van industriële productie en arbeidsproductiviteit. Vanaf 1963 valt economische groei feitelijk niet meer samen met industrialisatie. Tegelijk is er een geleidelijke ontmanteling van het harmoniemodel, van de consensus tussen overheid, werkgevers en werknemers over de uitgangspunten van het economische en sociale beleid, en van toenemende strijd over de verdeling van de groeiende welvaart. Het midden van de jaren zestig markeert het moment waarop in Nederland niet alleen het proces van ‘deïndustrialisatie’ inzet, maar ook de samenwerking tussen overheid en sociale partners snel afbrokkelt en de harmonieuze verhoudingen tussen werkgevers en werknemers zich veeleer ontwikkelen in de richting van een conflictmodel. Het waren de werkgevers in de industrie die, vanaf het eind van de jaren vijftig geconfronteerd met dalende winsten en afnemende winstverwachtingen, geleidelijk overgingen tot een investeringsstrategie die gericht was op vervanging van arbeid door kapitaal (machines), en daarmee als eersten een bres sloegen in het op volledige werkgelegenheid gerichte economische beleid. De sociale gevolgen daarvan werden - net als die van de agrarische revolutie in het decennium daarvóór - aan het oog onttrokken door de sterke expansie van de werkgelegenheid in de bouw, de tertiaire (commerciële dienstverlening) en quartaire sector (welzijn, maatschappelijke dienstverlening op gebied van cultuur, sport, onderwijs en gezondheidszorg). Overigens was het verschijnsel van de sedert 1950 gestaag groeiende werkgelegenheid, in de dienstensector, die vanaf 1965 min of meer ten koste ging van de industrie, zeker niet uniek voor Nederland. Elders in Europa zien we vergelijkbare verschijnselen, die door sommigen toen al werden beschouwd als de voorzichtige voorbodes van de postindustriële samenleving zoals die in de jaren zeventig haar definitieve beslag zou krijgen. De aard van de kwantitatieve en kwalitatieve verschuivingen in de industrie laten zich goed aflezen aan de ontwikkelingen bij de import en export. In de periode 1950-1970 was er een duidelijk dalende import van voedingsmiddelen, kleding en schoenen en een beduidende groei in de uitvoer van chemische producten en van machines. De rond de grote zeehavens geconcentreerde chemische industrie, de olieraffinaderijen en de metaalindustrie waren, naast de spectaculaire expansie van de openbare nutsbedrijven, in de jaren zestig de snelst groeiende bedrijfstakken. De gegevens op het gebied van export, investeringen en van verschuivingen in de werkgelegenheid (zowel in de industrie als in de landbouw) leve-

Tabel 1.1 Reëel nationaal inkomen en consumptieve bestedingen van gezinshuishoudingen in constante prijzen per hoofd van de bevolking

Jaartal	Reëel nationaal inkomen per hoofd	Consumptieve bestedingen per hoofd	Jaartal	Reëel nationaal inkomen per hoofd	Consumptieve bestedingen per hoofd
	1975=100	1975=100		1975=100	1975=100
1900	29	-	1962	66	60
1910	29	-	1963	68	63
1920	34	41 (=1921)	1964	73	66
1930	44	44	1965	76	70
1939	40	42 (=1938)	1966	76	72
1948	44	44	1967	80	75
1949	46	44	1968	85	79
1950	47	44	1969	89	84
1951	46	43	1970	93	84
1952	46	43	1971	95	91
1953	50	44	1972	99	93
1954	53	47	1973	104	96
1955	56	49	1974	103	97
1956	58	52	1975	100	100
1957	58	52	1976	104	103
1958	57	51	1977	106	107
1959	59	53	1978	109	113
1960	63	55	1979	108	114
1961	64	57			

Bron: J. Messing, ‘Het economisch leven in Nederland 1945-1980’, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 15. (Haarlem 1982), p. 159.

ren tezamen een beeld op van een Nederlands bedrijfsleven dat - geconfronteerd met een verslechterde internationale concurrentiepositie door toeneming van de arbeidskosten en stijging van prijzen - het hoofd boven water probeerde te houden door een ingrijpende aanpassing van de industriële structuur in de vorm van afstoting en sluitingen; van schaalvergroting (fusies) en kapitaalintensivering (investeringen in kapitaalgoederen).[32]

Verschraling

De verschuivingen in het economisch groeiproces van de jaren vijftig en vooral zestig, met name ook de verschraling van het nationale productenpalet, hebben ingrijpende gevolgen gehad voor de samenstelling van de beroepsbevolking, voor de werkgelegenheid in land-

bouw, industrie en dienstensector, maar ook voor het opleidingsniveau en mentaliteit van grote groepen Nederlanders. Die hebben, kortom, in niet onbelangrijke mate bijgedragen aan de sociaal-economische spanningen van die jaren. Historicus De Vries spreekt in dit verband zelfs over de 'onbeheersbaarheid van groei en welvaart'.[33] De analyse van de Nederlandse importcijfers brengt Messing ertoe nog een tweede trend de signaleren: die van de opkomende welvaartsmaatschappij.

Hoe belangrijk aanvankelijk de industrie voor onze economie was, blijkt uit het feit dat de invoer van grondstoffen en halffabrikaten, en van investeringsgoederen tot 1960 groter was dan die van consumptiegoederen. Tussen 1960 en 1965 verandert dit beeld: nam de invoer van de eerste grondstoffen nog wel toe, die van de consumptiegoederen steeg sneller. Nederland begon vanaf 1959 in snel tempo welvarend te worden, zoals zonneklaar blijkt uit de cijfermatige ontwikkeling van het reëel besteedbaar inkomen per hoofd van de bevolking. Hoewel de centrale loonpolitiek overeind bleef, eiste de arbeidende bevolking halverwege de tweede industrialisatiegolf een aandeel in de groeiende welvaart. Tot 1954 was Nederland het enige land in West-Europa waar sinds 1948 geen reële loonsverhoging had plaatsgevonden.[34] Toen kwam de eerste welvaartsronde met een loonsverhoging van 6 procent. De welvaartsstijging wordt niet alleen geïllustreerd door cijfers over het reële nationale inkomen en consumptieve bestedingen van gezinshuishoudingen en door de aanschaf van duurzame consumptieartikelen als auto en televisie, of vakantiereizen. Illustratief is ook de veranderende waardering van werknemers en vakorganisaties van de eerder bereikte consensus over volledige werkgelegenheid en de verdeling van de economische groei. In het midden van de jaren zestig - daartoe aangezet niet alleen door de algemene welvaartsverhoging maar ook door de toenemende werkloosheid, de fusiegolven en massa-ontslagen - werd het harmoniemodel in de arbeidsverhoudingen in die zin aangetast, dat de werkgevers en vakorganisaties zich in toenemende mate begonnen te concentreren op eigen doelstellingen en verantwoordelijkheden en zich steeds minder gebonden achtten aan de in de jaren veertig bereikte consensus over de onderschikking van individuele welvaart aan het collectieve belang van volledige werkgelegenheid. Overigens hebben Griffiths en Van Zanden overtuigend aangetoond dat de loongolf van 1963-1964 niet de beslissende omslag in de naoorlogse economie heeft veroorzaakt, maar dat die, zoals opgemerkt, al eerder had plaatsgevonden: aan het eind van de jaren vijftig, toen de internationale concurrentiepositie van het Nederlandse bedrijfsleven begon te verslechteren, en vervolgens in 1961, toen er een omkeer optrad in winsten en winstverwachting.

De lange periode van economische groei en van collectieve en individuele welvaartsverhoging, maar ook de gesignaleerde verschuivingen binnen de industriële productie en arbeidsverhoudingen, de deïndustrialisatie en de geleidelijke desintegratie van de consensus over de grondslagen van het sociaal-economisch beleid en ten slotte de strijd over de verdeling van de welvaart, zijn in hun onderlinge samenhang bepalend geweest voor de maatschappelijke, sociale en culturele veranderingen en onrust van de jaren zestig. Messing heeft de these geopperd dat die - zeker waar het gaat om het systeem van de arbeidsverhoudingen - in belangrijke mate te herleiden zijn tot de kritische opstelling van een jongere generatie tegenover de bestaande verzorgings- en welvaartsmaatschappij.[35] Righart gaat in zijn studie over *De eindeloze jaren zestig* (1995) beduidend verder en stelt dat de strijd om de verdeling van de nieuwe welvaart, tot uitdrukking komend in de sociaal-economische spanningen na

1960, zowel de vooroorlogse generatie als die welke tussen 1946 en 1949 geboren is, in een crisis heeft gebracht. En het is, volgens Righart, ‘juist in deze dubbele generatiecrisis dat het epicentrum van de jaren zestig moet worden gezocht’.[36]

Bermbeschaving

De tweede helft van de jaren zestig werd niet alleen getekend door diepe maatschappelijke discussies over de onbeheersbaarheid van de groei en welvaart en over de verdeling daarvan, maar, naarmate de crisis in de industriële samenleving zich meer openbaarde, vooral ook over de schaduwkanten van economische groei, over ‘de vele vormen van nieuwe schaarste’ die door de productie-, consumptie- en bevolkingsgroei werden opgeroepen. Al aan het eind van de jaren vijftig - te beginnen met *The Affluent Society* (1958) van de econoom Galbraith - werd wereldwijd uit de hoek van economie, sociologie, biologie, sociale geneeskunde en sociale psychiatrie gewezen op de nadelige effecten van productie- en bevolkingsgroei. In 1972 verscheen bovendien het rapport van de Club van Rome. Opmerkelijk is de grote maatschappelijke weerklank van deze wetenschappelijke publicaties in de toenmalige Nederlandse samenleving in de vorm van talloze symposia, vertalingen, actiegroepen en (vroege) wetgeving. Zo publiceerden de geografen Bakker en Bierman al in 1972 hun pamflet *Steden, wegen, ruimte. Op weg naar de bermbeschaving*, waarin veel van de ideeën van Galbraith, Herber, Jacobs en Mitscherlich over de verslechtering van het stedelijk milieu in de Nederlandse context werden geplaatst. In dergelijke geschriften, maar vooral ook in de programma's van de vele actiegroepen (Nederland telde in 1974 meer dan 400 actiegroepen), werd geleidelijk een van de grote paradoxen van de samenleving in de periode 1951-1973 zichtbaar, die door Hueting in zijn dissertatie *Nieuwe schaarste en economische groei* (1974) scherp werd onderkend:

> Er is sprake van een dilemma. Veel mensen zijn de mening toegedaan dat productiegroei ernstige bezwaren en schade oproept. Tegelijkertijd verlangen de meeste mensen echter een hoger reëel inkomen, en zijn er aanwijzingen dat deze verlangens juist liggen in sterk vervuilende sectoren zoals het automobilisme en vakantieverkeer (vakantievliegreizen!).[37]

Een paradox die overigens door diverse overheden met hun maatregelen ter bevordering van de productie- en consumptiegroei enerzijds, en van beperkingen, ordening en wetgeving anderzijds, kunstmatig in stand werd gehouden. Vanaf de jaren vijftig ontwikkelden bijvoorbeeld de Nederlandse waterleidingbedrijven zich tot belangrijke milieufactoren die zich inzetten voor de preventie en bestrijding van oppervlaktewatervervuiling. Al in 1963 wees het Centraal Plan Bureau erop dat aanzienlijke bedragen zouden moeten worden gereserveerd voor lucht- en waterverontreiniging. Vanaf 1969 was binnen het Centraal Bureau voor de Statistiek (Afdeling Leefmilieu) een multidisciplinaire werkgroep actief die orde probeerde te brengen in de milieuproblematiek, en die in rapporten over onder andere waterverontreiniging werkte met een classificatiesysteem waarin de milieuverslechtering overzichtelijk werd gemaakt. Uiteindelijk werden in 1970-1971 verschillende wetten van kracht inzake de verontreiniging van de lucht en oppervlaktewateren.

De kenterende waardering voor productiegroei door de toenemende onrust over de gevolgen van de welvaart, leidde ertoe dat ook in politieke zin gezocht werd naar instrumenten om productiviteitsvergroting te koppelen aan de kwaliteitsverbetering van het bestaan. In de jaren zeventig deed het begrip selectieve groei zijn intrede, waarmee de nevenschikking van de groeidoelstelling aan andere beleidsterreinen, waaronder dat van de ruimtelijke ordening, een feit werd. Een paradoxale situatie, omdat juist in de periode dat plannen werden ontwikkeld om de economische groei aan banden te leggen, de groei wegviel, wat op den duur moeilijk aanvaardbare sociale consequenties met zich mee bleek te brengen.

Evenmin als er, economisch gezien, een sluitende verklaring voorhanden is voor het ‘economische wonder’ - voor de naar Nederlandse begrippen lange, vrijwel ononderbroken periode van economische groei - is er overeenstemming over de vertraging en stagnatie na 1970: het eind van de periode van onbegrensde economische groei[38]. Onomstreden evenwel is dat deze niet los kunnen worden gezien van de verbondenheid van onze volkshuishouding met die van de wereldhandel en van de internationalisering van het Nederlands bedrijfsleven, een proces dat ook de dynamiek had bepaald van het proces van herstel en groei. In 1973 werd de wereld getroffen door de oliecrisis, kwam er een einde aan de hoogconjunctuur en belandde de wereldeconomie in een fase van stagnatie die zich uitte in afnemende groeipercentages, stijgende werkloosheid en inflatie. Nieuwe omstandigheden, waar de Nederlandse economie zich maar uiterst moeizaam kon aanpassen. Ook in Nederland kreeg het, mondiaal ingezette proces van ‘deïndustrialisatie’ in de jaren tussen 1973 en 1983 zijn definitieve beslag en zette de al eerder begonnen verschuiving door in de richting van een diensteneconomie,. Maar de binnen de Europese context - met uitzondering wellicht van Zweden - unieke Nederlandse koppeling van verzorgingsstaat aan economische groei, zorgde na 1970 in Nederland nog eens voor extra complicaties. De stijging van de collectieve lasten, voortvloeiend uit de explosieve groei van met name voorzieningen op het gebied van onderwijs en medische dienstverlening, waren uiteraard fnuikend voor het toch al recessieve economische klimaat. In de tweede helft van de jaren zeventig werd in de Anglo-Amerikaanse pers de stagnatie in de Nederlandse economie zelfs getypeerd als een ‘Dutch disease’ waarmee, bedoeld werd dat de Nederlandse economie er van buiten nog wel gezond uitzag (harde gulden, hoge aardgasopbrengsten), maar inwendig leed aan een slopende ziekte, waarvan de symptomen waren: stilstand in de groei, inkrimping der bedrijfsinvesteringen, stijgende werkloosheid, verouderd exportpakket, verslechtering van de internationale concurrentiepositie en een hoge kostenfactor arbeid’.[39] Een ziekte die er overigens niet toe heeft geleid dat het ordeningspolitieke kader van de Nederlandse economie ter discussie werd gesteld, maar die wel de fundamenten van de verzorgingsstaat deed schudden.

De modernisering van Nederland

Het Nederlandse ‘economische wonder’ van de jaren tussen 1951 en 1973, waarbij, net als in vrijwel alle Atlantische volkshuishoudingen, industrialisatie en export de kernpunten waren van het economisch beleid, heeft complexe verschuivingen in de Nederlandse samenleving teweeggebracht. Veranderingen in de samenstelling van de beroepsbevolking; in welvaart en verzorging; in de verbetering van de (technische) kennisinfrastructuur; in de

ontsluiting van achtergebleven regio's en in verhoging van sociale en culturele mobiliteit, kortom fenomenen die in onderlinge samenhang vorm hebben gegeven aan wat hierboven gekarakteriseerd is als ‘de modernisering van Nederland’. Een ingrijpend proces dat in velerlei opzicht geëvenaard werd door wat zich gelijktijdig elders in Europa - in België, Frankrijk, Duitsland en Engeland bijvoorbeeld - afspeelde en waarvan het programma grotendeels van Amerikaanse makelij was.

De Verenigde Staten kwamen uit de Tweede Wereldoorlog tevoorschijn, met een versterkte economie. Die was gegroeid naarmate de vraag naar voedsel, schepen, vliegtuigen en wapens explosief toenam. Al in het begin van de jaren veertig leidde deze tendens tot datgene wat tijdens de jaren van de New Deal niet was gelukt, namelijk volledige werkgelegenheid en stijging van het reële inkomen. Terwijl Europa kampte met problemen van herstel en wederopbouw, was het enige probleem van de Amerikaanse economie: hoe de tijdens de oorlog gerealiseerde economische voorspoed vast te houden en te bestendigen. Continuering van de bloeiende Amerikaanse economie was niet alleen afhankelijk van een expansieve binnenlandse markt, maar vooral van het vermogen van de Amerikaanse export om te penetreren in buitenlandse markten. Amerika koos voor uitbreiding van de politieke, militaire en economische hegemonie op mondiaal niveau. In die zin was de lancering van de Marshallhulp in 1948 - met alle daarbij behorende en door de American Economie Cooperation gecontroleerde plannen voor verdeling en besteding van de fondsen - zeker niet onbaatzuchtig. De Engelse socioloog Michael Harloe zegt over de motieven achter dit hulpprogramma voor Europa:

> Terwijl de grootschalige, Amerikaanse hulp Europa behoedde voor een potentiële catastrofe, zorgde de Amerikaanse politieke en economische hegemonie ervoor dat de in kringen van het Europese verzet ontwikkelde, talrijke initiatieven voor een nieuwe sociale en economische orde, na de oorlog geen schijn van kans kregen.[40]

De discussie over de omschakeling van het militair-industriële productieapparaat begon in Amerika al in 1943, toen op de slagvelden in Europa de kansen van de geallieerden zich ten goede keerden. De leidende gedachte was dat de mobilisatie de flexibiliteit en kracht van de Amerikaanse economie had gedemonstreerd dat het er vanaf dat moment om ging dezelfde energie te mobiliseren om na de oorlog economische groei en welvaart tot stand te brengen. De beoogde omschakeling van de oorlogseconomie gebeurde relatief snel, dankzij de korte maar succesvolle overheidsplanning op het gebied van opvang, herscholing en huisvesting van de oorlogsveteranen, en dankzij de snelle groei van de particuliere consumptie en een door de overheid georganiseerde export van Amerikaanse goederen en diensten. Het recente Amerikaanse onderzoek naar de betekenis van het militair-industriële complex voor de naoorlogse economie, naar de succesvolle introductie van in de oorlogsindustrie ontwikkelde, nieuwe materialen, technieken en producten, zoals vliegtuigen, auto's, woningen, hotels, busvervoer en benzine, heeft het inzicht in de Amerikaanse formule van de modernisering en het succes daarvan in Europa in de jaren na 1945 aanzienlijk verdiept.[41] Tot de kenmerken van de Amerikaanse variant van economische en sociale modernisering behoren de onverwachtse verbindingen die werden gelegd tussen industriële productie en ideeën over een andere levensstijl. Een goed voor-

beeld is de in 1943 door de National Association of Manufacturers gepubliceerde brochure *Jobs, Freedom, Opportunity in the Postwar Years*, waarin industriële werkgelegenheid werd geassocieerd met tal van suggestieve beelden over 'community' en vooral een 'balanced life', en waarin technische innovaties werden gekoppeld aan massaconsumptie. Het waren precies deze verbindingen die de verovering van de Europese markten begeleidden en die na de oorlog het programma hebben bepaald van de modernisering van Europa.

Overigens was de receptie van de Amerikaanse formule van vernieuwing en modernisering in Europa geenszins uniform. In Nederland, Engeland, Frankrijk en Duitsland liepen de naoorlogse politieke kaders sterk uiteen en voltrok de economische modernisering zich met sterk wisselend succes en aan de hand van geheel verschillende doelstellingen, instrumenten en instituties.[42]

Zo werd (ter vergelijking met de situatie in Nederland) de naoorlogse economische ontwikkeling van Engeland gekenmerkt door een onevenwichtig en gepolitiseerd industriebeleid. In feite was er geen sprake van een door de overheid (mede) gestuurde, economische modernisering. Wel koos men, in de eerste jaren van herstel en wederopbouw, voor een expansie van de verzorgingsstaat, maar dan op de rug van een zich vergrotende, particuliere sector. Bovendien weken in Engeland de demografische ontwikkelingen - bevolkingsgroei en immigratie - aanzienlijk af van elders in Europa, en vooral in Nederland, Frankrijk en Duitsland. Binnen deze drie landen voltrok de economische modernisering zich aan de hand van een sterke reductie van de agrarische sector, expansieve groei van de (stedelijke) bevolking en herstructurering van een op de industrie gebaseerde economie. Wat deze drie landen, gezien de gevoerde economische politiek, weer van elkaar deed verschillen was evenwel de mate en duurzaamheid van het overheidsbeleid als basis voor welvaart en verzorging. In Frankrijk bleef overheidscontrole aanvankelijk beperkt tot enkele basisindustrieën en kreeg de verbetering van sociale arrangementen, zeker op het gebied van volkshuisvesting, weinig prioriteit. Pas na de machtsovername van De Gaulle in 1958 kwam er een politieke basis voor economische modernisering en voor de uitvoering van een reeks vierjarenplannen met ambitieuze doelstellingen. Niet alleen voor een breed spectrum aan industriële bedrijvigheid, maar ook voor verbetering van collectieve voorzieningen (bijv. op het gebied van huisvesting) en maximalisering van de individuele consumptie. Met de komst van De Gaulle kwam een nieuwe, technocratisch georiënteerde bestuurlijke elite aan de macht, die Frankrijk in snel tempo - mede naar Amerikaans model - van een agrarisch, koloniaal en katholiek land tot een moderne, industriële natie heeft gemaakt. Toch was het West-Duitsland dat op economisch gebied het grootste wonder heeft verricht. Daar slaagde men erin om voor lange tijd bevolkingsgroei, volledige werkgelegenheid, groeiende welvaart en lage inflatie met elkaar te verbinden.

Had de Duitse samenleving tijdens de Republiek van Weimar moeite met het vinden van haar sociaal-economische identiteit en zichzelf te zien als een industriële natie, de economische wereldcrisis en de daarop volgende ervaringen van oorlog en bezetting schiepen de feitelijke omstandigheden waarbinnen de West-Duitse Bondsrepubliek een nieuw politiek en economisch zelfbewustzijn kon opbouwen. Dat werd in eerste instantie gedicteerd door een 'bastaardvariant' van een straffe planeconomie, waarmee in snel tempo de knelpunten in het productieapparaat op gebied van de voedselvoorziening, infrastructuur en

grondstoffen konden worden opgeruimd. In die fase werd ook gediscussieerd over de toekomstige economische en maatschappelijke ordening, een debat waarin niet de keuze tussen markt of staat, tussen vrijheid en planning centraal stond, maar veeleer de wenselijkheid van een door de overheid - via budgettaire en monetaire instrumenten - gestimuleerde en gecorrigeerde markteconomie of, omgekeerd, van een door marktontwikkeling gematigde overheidsinterventie in het economische en sociaal-politieke bestel. Een debat dat overigens geheel in het teken stond van de vóóroorlogse politiek-ideologische tegenstellingen. Maar in de praktijk werd de keuze voor een sociale markteconomie goeddeels ingegeven door pragmatische overwegingen en door de politiek-militaire condities waarbinnen de Duitse wederopbouw zich voltrok. Met de economische hervormingen van minister en later kanselier Ludwig Erhard (1948) werd definitief gebroken met het regime van de oorlogseconomie en werd van overheidswege hoog ingezet - niet op de aanbodzijde (zware industrie), maar op de vraagkant (consumptiegoederen) van de Duitse economie.

Mede als gevolg van de Koreacrisis en van de daarmee gepaard gaande schommelingen op de wereldmarkt kreeg de Duitse economie een geweldige dynamiek maar tegelijk ook een gevoelige sociale correctie. Dat was het moment waarop - opnieuw in aansluiting op in de vroege jaren dertig bedachte maatregelen - onder luid protest van Erhard en zijn neoliberale geestverwanten een begin werd gemaakt met de uitbouw van een coöperatieve, economische politiek waarbij de sociale partners een gezamenlijke inbreng kregen in de formulering en uitvoering van een sociaal-politiek program. Mede daardoor kon aanzienlijk eerder dan in Nederland een stelsel van sociale zekerheid worden opgebouwd dat voorzag in een breed pakket van voorzieningen, zoals de kinderbijslag, bijstandsuitkering en huuren (particuliere) woningbouwsubsidies; kostbare maatregelen die grotendeels gefinancierd konden worden uit het door lage lonen en het anti-inflatiebeleid gecreëerde betalingsoverschot. Tussen 1948 en 1966 (her)vond de Duitse Bondsrepubliek haar socio-economische identiteit als industriële natie, die, in economisch en maatschappelijk opzicht, minder een nieuw begin betekende dan wel de continuering en afronding van het in de laatste kwart van de negentiende eeuw begonnen proces van industrialisering en modernisering. Door de snelle liberalisering van lonen en prijzen en door de zachte hand van sturen van de Duitse overheid konden, wederom veel sneller dan in Nederland, brede lagen van de bevolking profiteren van de attributen van de Duitse variant van het economische wonder: het *Wirtschaftswunder*. In 1952 begon, eerst aarzelend en in beperkte oplage, de opmars van de consumptie van duurzame gebruiksgoederen op gebied van motorisering (auto), toerisme (buitenlandse vakantie) en van de massamedia (televisie), een golfbeweging die na 1958 alle lagen van de samenleving bereikte. Daardoor kon de moderne consumptiecultuur in Duitsland sneller dan elders in Europa worden gedemocratiseerd.[43]

Paradoxen

In de Europese en Atlantische context onderscheidt de economische modernisering van Nederland zich in de jaren tussen 1951 en 1973 niet alleen door het tempo en de lange duur, maar vooral ook door de complexe koppeling van verzorging en welzijn aan economische groei en door de sterk regulerende rol van de overheid. Deze situatie heeft,

zoals eerder al gesignaleerd, geleid tot paradoxen en spanningen. Het meest in het oog springen de fricties tussen economische haalbaarheid en sociale wenselijkheid. Lang voordat die, aan het begin van de jaren zeventig, openlijk werden erkend als ziektekiemen van onze volkshuishouding, kwamen die gedurende de hele periode van het economische wonder duidelijk aan het licht door de ontwikkelingen op de woningmarkt. Net als elders in Europa is ook in Nederland de woningbouw de wankele zuil onder de verzorgingsstaat. Er is in ons land na de oorlog nauwelijks een beleidsterrein te vinden waar de overheid zo dominant en regulerend is opgetreden als juist dat van de (volks)huisvesting. Maar omdat na de oorlog, mede uit een oogpunt van werkgelegenheid, de bouwnijverheid en met name de woningbouwsector een sterk regulerende rol binnen de nationale economie kregen toebedeeld, concentreerden de vele overheidsmaatregelen zich vooral op de werkgelegenheid en het productievraagstuk. Dit ‘regime van aanbodplanologie’ heeft niet alleen geleid tot het onnodig voortduren van de woningnood, maar vooral tot het verwaarlozen van de vraag; tot een inefficiënt gebruik van de woningvoorraad en tot het - vooral na 1965 - steeds meer uit elkaar groeien van de differentiatie in de woonwijze van huishoudens en de diversiteit van de beschikbare woon- en leefruimte. Daar waar andere sociale arrangementen, zoals gezondheidszorg, onderwijs en maatschappelijke dienstverlening, er wel of gedeeltelijk in geslaagd zijn het marktmechanisme uit te schakelen, heeft de (volks)huisvesting een relatief marginale plaats gekregen binnen de verzorgingsstaat.

Een tweede spanningsveld dat in Europese en Atlantische context karakteristiek is voor de Nederlandse variant van de welvaarts- en verzorgingsstaat, hangt samen met de gespannen verhouding tussen collective en individuele welvaart. ‘Hoewel’, aldus De Vries, ‘de basis van onze volkshuisvesting nog steeds bestaat uit de ondernemingsgewijze productie en het particulier initiatief, is na de Tweede Wereldoorlog de maatschappelijke optie voor een collectieve welvaart sterker dan die voor een individuele welvaart.’[44] Nederland ontwikkelde zich tot een modern en industrieel land binnen een verzuild systeem dat - net als de verzorgingsstaat die daarop volgde - de onevenwichtige golfbewegingen van de marktsector zoveel mogelijk probeerde op te vangen en te beheersen. Die politieke keuze heeft geleid tot tal van tegengestelde bewegingen. Terwijl er geleidelijk een stroom van collectieve voorzieningen op gang kwam en de gemeenschap aan de economische reikwijdte en sociale mobiliteit van individuen grenzen stelde, ontvouwde zich juist op socio-cultureel gebied (kunst, geloof, seksualiteit) een steeds grotere mate van persoonlijke vrijheid. Vanaf halverwege de jaren zestig leidde de veranderde verhouding tussen de overheid en de bevolking eerst tot maatschappelijke en later tot vooral financiële problemen. Als gevolg van de toen optredende ontzuiling verviel de bemiddelende functie van de verzuilde politieke structuren en werd de pressie vanuit de samenleving op de overheid steeds groter. Nederland veranderde van een land met een (in Europees verband gezien) kleine overheid in een land met een naar verhouding grote collectieve sector. ‘Zoals ook tijdens andere sociaal-politieke crises’ aldus Van Zanden en Griffiths, die later daarin werden bijgevallen door Kennedy, ‘reageerde de overheid hierop door een beetje naar links te buigen: de uitgaven in de sociale sector werden sterk uitgebreid’ Het meest werd uitgegeven aan onderwijs, cultuur en recreatie.[45] Een tendens die niet alleen leidde tot een spectaculaire uitbreiding van het systeem van sociale voorzieningen en verhoging van de premiedruk in de jaren tot 1973

(zie hoofdstuk 11), maar ook tot een onaanvaardbare druk op de fysieke structuur van de samenleving, op historische binnensteden, natuur en landschap, dankzij de negatieve effecten van verregaande individualisering van het ruimtegebruik door niet name het verkeer en de suburbanisatie: effecten die diezelfde overheid via een politiek van overreding en consensus juist probeerde te vermijden.

Modernisering

In 1963 zei de dichter Hans Verhagen in een interview met Piet Calis in het *Algemeen Handelsblad*:

> Ik wil onder meer de consequenties trekken van de nieuwe ontwikkelingen op wetenschappelijk gebied, die het dagelijks leven van de mensen *modern* maken, zonder dat we het zelf beseffen. Dus: de nieuwe verworvenheden menselijk maken met poëzie, nieuwe gevoelslagen aanboren, waardoor de mensen weer volledig in hun leven komen te staan.[46]

Dat is een treffende typering, niet alleen van het geleidelijke karakter van de modernisering van Nederland, maar vooral ook van de effecten daarvan op het dagelijks leven. De modernisering vormt, samen met de secularisering en technologisering, het eigenlijke ethos van de naoorlogse westerse samenleving, waarvan de grondslagen lang vóór de Tweede Wereldoorlog werden gelegd. Met name de modernisering, opgevat als de historische fusie tussen individuele emancipatie en technische beheersing, is in Nederland onlosmakelijk verbonden met de eerste (1500-1815) en vooral tweede ronde van de economische groei die omstreeks 1890 begon en waarvan het 'economische wonder' eigenlijk een hevige en intensieve fase is.[47] De periode tussen 1948 en 1973, met daarbinnen een belangrijke cesuur aan het begin van de jaren zestig, wordt in dit boek als een relatief homogene periode beschouwd omdat die, als gevolg van de succesformule van technische ontwikkeling en verhoging van de arbeidsproductiviteit, de grondslag heeft gelegd voor een snelle stijging van de materiële welvaart. Gelet op de Europese context was die weliswaar niet uniek, maar de gevolgen ervan brachten voor Nederland een geheel nieuwe ervaring met zich mee.

De toegenomen welvaart zorgde na 1945 voor een versnelling van de modernisering van Nederland, een proces dat zich manifesteerde onder drie gedaanten die betrikking hebben op respectievelijk de mathematiserende werkeljkheidsopvatting, de verruiming van het gezichtsveld en, ten slotte, de articulatie van sociaal-geografische verschillen.

Het 'economische wonder' wordt in dit boek voorgesteld als de eigenlijke motor van de modernisering van Nederland na de Tweede Wereldoorlog. Wetenschapshistoricus Alberts heeft recentelijk opgemerkt dat het wonderlijkste aan het 'Dutch miracle' niet de economische opbloei was, maar de volgehouden consensus:

> Wonderlijk is de aangehouden consensus, omdat de grondslag ervan wezenlijk veranderde: van tellen naar rekenen. Het evenredigheidsbeginsel als pacificatie-mechanisme (Lijphart) bij uitstek maakte plaats voor het vertrouwen in het verstandig plan van de

> deskundige. De grondslag verschoof van de koppen tellende redelijkheid van de verzuiling in de richting van de rationaliteit van het vooruit berekend ontwerp van de technocratie - het gaat slechts om een ontwikkelingstendens tussen strikt genomen niet realiseerbare extremen. Gemeenschappelijk aan beide extreme posities was het depolitiserend karakter van het besluitvormingsmechanisme, en dat was kennelijk voldoende voor een geruisloze aflossing.[48]

De opkomst van een nieuwe elite die de weg bereidde voor de overgang van de welvaartsstaat naar die van de verzorging, is natuurlijk geen nieuw thema. Nieuw is het nauwkeuriger inzicht aan de hand van welke denkpatronen en overlegstructuren en in de wijze waarop deze technocratische elite concreet vorm heeft gegeven aan de modernisering van Nederland in de jaren vijftig. Alberts spreekt in dit verband vooral over een typische 'besluitvormingselite' die door deskundigheid, professionaliteit en wetenschappelijkheid consensus heeft weten te bereiken over zulke uiteenlopende zaken als een nationaal, macro-economisch beleid, de Deltahoogte van de Nederlandse dijken, het basisplan voor Rotterdam, de beheerste modernisering van een Drents veendorp (Emmen) en het tracé en de profielen van het rijkswegennet. De invloed van wiskundigen (statistici) op het technisch gehalte van de welvaart en de rol van het wiskundig denken in bestuur, beleid en beheer hebben in de loop van de jaren vijftig geleid tot het begin van de *mathematisering* van de samenleving. Niet alleen in de zin dat steeds meer terreinen van het openbare en particuliere leven, zoals consumptie, recreatie en mobiliteit, letterlijk en figuurlijk vorm kregen dankzij nieuwe, getalsmatige definities en berekeningen van deskundigen (economen, planologen), maar vooral omdat door de opmars van de mathematische denkwijze bij zowel de overheid als allerlei maatschappelijke organisaties zich een mentaliteitsverandering in Nederland voltrok. Daardoor konden bestaande - sterk christelijk en humanistisch gekleurde - weerstanden tegen culturele vervlakking, vertechnise- ring en opkomende massa- en consumptiecultuur - geleidelijk worden geneutraliseerd en doorbroken.

De tweede hypothese waarmee de modernisering van Nederland kan worden geanalyseerd, heeft betrekking op wat Wolters in zijn handboek over de recente geschiedenis van Nederland heeft genoemd 'de verruiming van het gezichtsveld' maar wat veel scherper gedefinieerd kan worden als 'de opkomst van het tijdperk van de afstandsbediening'.[49] Die uitdrukking gaat ervan uit dat de na de Tweede Wereldoorlog - en dankzij Amerikaanse technieken van productie en reclame op de markt gebrachte massaconsumptieartikelen als auto en televisie - een ongekende impuls hebben gegeven aan de sociale, culturele en fysieke mobiliteit van de bevolking, en daarmee de bestaande samenhang hebben aangetast tussen de inhoud (programma's) van de samenleving en haar sociale en fysieke onderkomen. Deze ontwikkeling staat niet op zichzelf. Zij is in feite de stroomversnelling van een reeds in de jaren vijftig begonnen 'ontknopingsgeschiedenis', waarbij individuele zelfontplooiing van de mens steeds minder vanzelfsprekend ondergeschikt werd aan collectieve normen en waarden. In feite zou men de door de technische ontwikkeling op gang gebrachte 'de-teritorialisering' - de geleidelijke onthechting van het Nederlandse volk van zijn grondgebied - kunnen beschouwen als de materiële verschijningsvorm van het steeds meer uit de pas lopen van het ideaal van 'verantwoorde' zelfontplooiing en de poli-

tiek van economische en sociale planning.[50] De auto als consumptieartikel gaf letterlijk en figuurlijk vorm aan de verruiming van het gezichtsveld: aan de transformatie van het familieleven en de wijze van vrijetijdsbesteding, aan ingrijpende veranderingen die beschreven kunnen worden als de geleidelijke emancipatie van het individu uit de sociale en fysieke verbanden van zijn milieu. Waar vroeger de ontwikkelingen in de samenleving en de manier waarop die hun weerslag vonden in de fysieke omgeving - in wegen, dijken, polders, steden, woonwijken en gebouwen - redelijk goed op elkaar aansloten qua tijd, schaalniveau en bestendigheid, nam vanaf het midden van de jaren zestig het aantal niet-territoriale, functionele ruimten toe: autosnelwegen, havens, vliegvelden, industrieterreinen en motels die zijn vormgegeven als transitruimten en die functioneren bij de gratie van hun onbestendigheid. Sprekend over de effecten van auto, televisie en nieuwe vormen van vrijetijdsbesteding op onze samenleving heeft de Amerikaanse architectuurfilosoof Sanford Kwinter het dan ook over de erosie en uiteindelijke teloorgang van de existentiële relatie van de mens tot zijn materiële en gebouwde omgeving. Een proces dat vanaf de jaren zeventig onherroepelijk zou leiden tot het steeds ‘kunstmatiger’ worden van het dagelijkse milieu en tot de transformatie van de woning, het kantoor, de autosnelweg in abstracte en synthetische milieus.[51]

Dat alles wil overigens niet zeggen dat het verlies van de klassieke samenhang van sociale en fuimtelijke relaties onvermijdelijk is uitgemond in een samenleving van massa's, in het verlies van traditie en in de uniformering van de cultuur; kortom in al datgene waar progressieve intellectuelen in de eerste decennia na de oorlog zo voor hadden gewaarschuwd. Vooral in de jaren vijftig bleef immers de vrees bestaan dat de snelle, structurele veranderingen in welvaart en techniek niet gepaard zouden gaan met een even snelle sociale en culturele aanpassing. Over wat er wél gebeurd is, gaat de derde hypothese. Met de modernisering van Nederland vanaf de jaren vijftig werd niet zozeer een begin gemaakt door de standaardisering van de samenleving, dat wil zeggen door de neutralisering van lokale of regionale verschillen en met de gelijkschakeling van normen en waarden. De moderniteit van de toenmalige samenleving is veeleer afleesbaar aan de articulatie van de steeds groter wordende sociaal-geografische verschillen.[52] Bijvoorbeeld omdat sommige industrieën en streken, maar ook bepaalde bevolkingsgroepen, het beter deden dan andere. Verschillen vooral in temporele dynamiek van de samenleving, waarvan de aanleg van een van de grote technische systemen een treffende metafoor is. De systematische uitbouw van het rijkswegennet vanaf de jaren zestig zorgde voor een effectieve aansluiting van Nederland op een Europese infrastructuur en voor de ontsluiting van tal van ‘ontwikkelingslanden’ binnen de eigen grenzen. Die bewerkstelligde ook een verrassende confrontatie tussen een technisch geavanceerde, welvarende samenleving met verreweg het grootste deel (60 procent) van het land dat letterlijk en figuurlijk nog ‘onderontwikkeld’ en achtergebleven was. Nederland werd in de jaren vijftig en zestig een betrekkelijk moderne samenleving, dat wil zeggen een land dat nog niet volledig gemoderniseerd was en dat men nog het treffendst zou kunnen definiëren als een geheel van ‘enclaves’, een archipel van onderling afgeschermde ‘utopieën’ van verschillende leefpatronen, variërend van welvarende, introverte suburbane gebieden rond de grote steden, tot de geïsoleerde plattelandsgemeenschappen in het oosten en noorden van het land. Eilanden met ieder

hun eigen bedoelingen, wetten en realiteit. Dat betekent dat de essentie van de modernisering van Nederland in die jaren bestond uit haar temporele karakter, uit de dynamiek van de voortdurende confrontatie niet de afstanden en verschillen tussen sociale groepen, generaties en plekken: in principe allemaal kleine miniatuurstaatjes die zich ontwikkelden aan de hand van verschillende tijdrekeningen.[53] Uit het optimisme van een kleine elite om die verschillen met alle mogelijke middelen te overbruggen en Nederland als technisch en sociaal bouwwerk eindelijk te voltooien. Maar tevens ook uit de weerstanden daartegen, voortkomend uit de vrees dat het waardepatroon van de samenleving niet of nauwelijks aansloot bij de veranderende sociaal-economische omstandigheden.

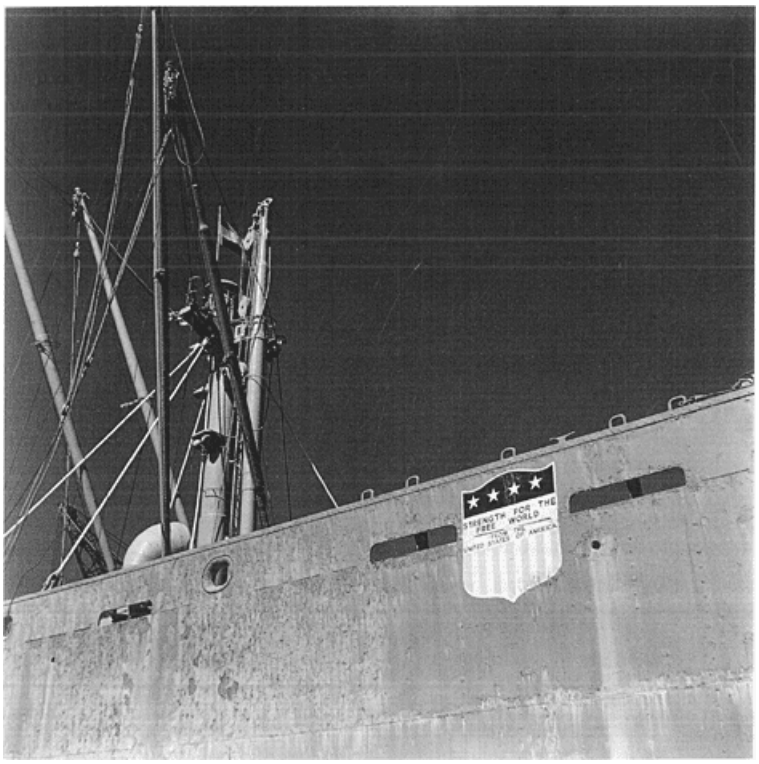
STRENGTH FOR THE
FREE
WORLD

Eindnoten:

1 Blijstra, *Rotterdam stad in beweging*, p. 330; De Goey, *Ruimte voor industrie*.
2 Boender, *Milieuprotest in Rijnmond*; Kreukels en Wever, 'Dealing with competition', p. 293-310.
3 Griffiths, 'Het Nederlandse economische wonder'; Van Zanden en Griffiths, *Economische geschiedenis*, p. 210-254; Van Zanden, *Een klein land in de 20e eeuw*, p. 183-211.
4 Ross, *Fast Cars, Clean Bodies*.
5 Van Zanden en Griffiths, *Economische geschiedenis*, p. 67. Galbraith's bestseller, *The Affluent Society*, 1958, verscheen in 1961 in Nederlandse vertaling onder de titel *De economie van de overvloed*. Zie ook Beishuizen, *John Kenneth Galbraith*, p. 93-113.
6 Van der Wee, *De gebroken welvaartscirkel*, p. 7-25.
7 Griffiths, *Economic Reconstruction Policy in the Netherlands*, p. 3-7; Van Zanden en Griffiths, *Economische geschiedenis*, p. 185-186; Van Zanden, *Een klein land in de zoe eeuw*, p. 170-172; Klemann, 'De economische exploitatie in Nederland door de bezetter'.
8 Tromp, *Verwoesting en wederopbouw*, p. 12; *Roof, Restitutie, Reparatie*; De jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, 1970-1988, schatte de totale schade en gevolgen van de roof vanaf september 1944 op 1,3 miljard gulden.
9 Messing, 'Het economisch leven in Nederland 1945-1980', 1982, p. 169-170. In 1981 verscheen een uitgebreidere versie: Messing, *De Nederlandse economie 1945-1980*.
10 Passenier, *Van planning naar scanning*, p. 48-49.
11 Loeber, 'Dutch-American relations 1945-1969', p. 8-12; Bosma, *Ruimte voor een nieuwe tijd*, p. 325-327.
12 Siraa, *Een miljoen nieuwe woningen*, p. 43-48. Over het lot van monumenten in oorlogstijd zie: Schulte, *Monumenten en oorlogstijd*.
13 Tromp, *Verwoesting en wederopbouw*, p. 13.
14 Withuis, 'Herdenken als stijlfiguur'; Van Ginkel, *Op weg naar eigenheid*, p. 241; Bank, *Oorlogsverleden in Nederland*; Vos, *Televisie en Bezetting*. Voor een analyse van de herinnering aan de jodenvervolging in het collectieve geheugen van de natie zie: De Haan, *Na de ondergang*. Voor de historiografie van de jodenvervolging zie: Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht*.

15 Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation*.
16 Trienekens, *Voedsel en honger in oorlogstijd*, p. 15 vv.
17 Anbeek, *Na de oorlog*, p. 154.
18 Hennesey, *Never Again Britain 1945-1951*, p. 87-118; Marwick, 'People's War and the People's Peace', p. 15. Voor de Verenigde Staten zie: Albrecht, *World War II and the American Dream*.
19 De Vries, *Complexe consensus*, p. 149-185; De Rooy, 'Een zoekende tijd', p. 252-253.
20 Van Rossem e.a., *Een tevreden natie*, p. 25. In 1944 werden plannen gesmeed voor de oprichting van het Nationaal Instituut, een instelling die 'de waardevolle morele erfenis van de oorlogsjaren' zou moeten behouden; Dankers en Verheul, *Tot stand gekomen met steun van*..., p. 44-93; De Vries, *Complexe consensus*, p. 167-168.
21 Harloe, *The people's home?*, p. 210-212.
22 Tinbergen in een CBS-notitie uit 1943. Zie: Passenier, *Van planning naar scanning*, p. 30-32; Griffiths, 'The Netherlands Central Planning Bureau'.
23 Van Ark en de Jong, 'Accounting for Economic Growth', p. 222; Alberts, Alkemade en Small, 'Optimaal regelen', p. 114-117.
24 Messing, *De Nederlandse economie 1945-1980*, p. 163.
25 Ibid., p. 159-196 (tabel 1).
26 Van Zanden en Griffiths, *Economische geschiedenis*, p. 211; Griffiths, 'The Netherlands Central Planning Bureau', p. 150, stelt dat er geen echte verklaring voor het economische wonder is te geven.
27 Messing, *De Nederlandse economie 1945-1980*, p. 173.
28 Klemann (red.), *Mooie jaarcijfers*.
29 Ibid., p. 21; Klemann, 'De Nederlandse economie tijdens de Tweede Wereldoorlog'; Klemann, "Belangrijke gebeurtenissen vonden niet plaats"', p. 527.
30 De Jong, *De Nederlandse industrie 1913-1965*, p. 267-328; Swaak en Weber, 'Economische verdedigingsvoorbereiding: de CEVV'.
31 Blom, 'Jaren van tucht en ascese'.
32 Zie naast de gedetailleerde analyses van Messing, Van Zanden en Griffiths ook Atzema en Wever, *De Nederlandse industrie*. Van Zanden, *Een klein land in de 20e eeuw*, p. 45-46, voegt daaraan toe dat door de onafhankelijkheid van Indonesië (1949) de Nederlandse economie *op termijn* een deel van haar veelzijdigheid heeft verloren.
33 De Vries, 'Economische ontwikkelingen in de periode 1949-1973', p. 12.
34 De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', p. 282.
35 Messing, *De Nederlandse economie 1945-1980*, p. 154.
36 Righart, *De eindeloze jaren zestig*, p. 26.
37 Hueting, *Nieuwe schaarste en economischie groei*, p. 16.
38 Messing, *De Nederlandse economie 1945-1980*, p. 190-192; Van Zanden en Griffiths, *Economische geschiedenis*, p. 66-69.
39 Messing, *De Nederlandse economie 1945-1980*, p. 197.
40 Harloe, *The people's home?*, p. 213-216; Kroes, *De leegte van Amerika*.
41 Albrecht, *World War II and the American Dream*.
42 Lieberman, *The Growth of European Mixed Economies 1945-1970*.
43 Abelshauser, *Die Langen Fünfziger Jahre*, p. 15-73; Abelshauser, 'Marktwirtschaft oder Planung?'.
44 De Vries, *De Nederlandse economie*, p. 266.
45 Van Zanden en Griffiths, *Economische geschiedenis*, p. 66-68; Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, p. 14-15.
46 Foppe, 'Een nieuwe sensibiliteit', p. 152.
47 De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, p. 821-834.
48 Alberts, *Jaren van berekening*, p. 446-247; Van den Bogaard, *Configuring the Economy*.
49 Woltjer, *Recent Verleden*, p. 269; Knulst, *Podia in een tijdperk van afstandsbediening*, p. 44-50.
50 Duyvendak, 'De verguizing van paternalistische politiek', p.121-138.
51 Kwinter, 'Virtual City', p. 89-101.
52 Knippenberg en De Pater, *De eenwording van Nederland*, p. 9-12.
53 Jameson en Speaks, 'Envelopes and Enclaves', p. 30-37.

2 Het geluid van Amerika

‘Weert het vreemde’

De welvaart die de Nederlandse bevolking na 1945 verwierf, berustte tot halverwege de jaren zestig op een proces van versnelde industrialisatie. Daarmee werd een spiraal van veranderingen in beweging gezet die kan worden samengevat onder de noemer modernisering. Het moderniseringsproces van de Nederlandse samenleving is een complex en ambivalent fenomeen dat binnen diverse bevolkings- en leeftijdsgroepen, in de stad en op het platteland, maar ook in kringen van wetenschapsbeoefening, van onderwijs, geloof, beeldende kunst en literatuur, steeds weer andere gedaanten aan kon nemen. Welke effecten - in termen van modernisering en de weerstand daartegen - het industrialisatieproces bijvoorbeeld heeft gehad op regionaal en lokaal niveau, is gedetailleerd beschreven door de socioloog Stokvis in zijn historisch-sociologische analyse van een industriële onderneming in de regio. Zijn studie naar de landbouwmechanisatie en in het bijzonder naar de bedrijfsvoering en opvattingen over arbeid en techniek binnen een landbouwwerktuigenfabriek in Nieuw Vennep levert een fascinerend beeld op van de modernisering van een regionale samenleving in termen van *onthechting*: de geleidelijke maar niet geheel onomstreden teloorgang van de Haarlemmermeer als historisch-geografische eenheid ten gevolge van nieuwe vormen van fysieke, sociale en culturele mobiliteit.[1]

In de Haarlemmermeer kende de modernisering veel gezichten. De belangrijkste impuls voor veranderingen kwam van buitenaf. Door de snelle ontwikkeling van de industriële bedrijvigheid rond Amsterdam, IJmuiden en de noordrand van de polder werd de Haarlemmermeer in de eerste jaren na de oorlog op hardhandige wijze uit zijn vooroorlogse agrarische isolement gehaald. Terwijl de boeren, noodgedwongen, overgingen tot arbeidsbesparende vormen van mechanisatie, kregen bestaande industrieën aan de rand, zoals Fokker en Vicon, gelegenheid zich te ontplooien en werd in het polderland zelf de weg geëffend voor verdere industrievestiging, met name vanuit Amsterdam. De voortschrijdende integratie van de Haarlemmermeer - gesymboliseerd door de aanleg en uitbouw van grote technische systemen, zoals Schiphol en het rijkswegennet -blijkt vooral uit de ontwikkeling van het forensisme. Een proces dat, naarmate de planning van de woningbouw ten zuiden van Amsterdam achterbleef bij de industriële bedrijvigheid aldaar, er in toenemende mate toe heeft geleid dat een stroom van werknemers dagelijks de polder introk. Opmerkelijk - en ook dat is een kenmerk van regionale modernisering - is dat de gemeente Haarlemmermeer geen of nauwelijks invloed heeft kunnen uitoefenen op deze ontwikkelingen. Net als zoveel andere niet-stedelijke gebieden werd de polder in bestuur-

lijke zin opgevat als een ‘leeg land’ dat door de aanleg van nieuwe wegen, woonwijken en bedrijfsterreinen van hogerhand werd geciviliseerd. Al deze economische en ruimtelijke verschijnselen hebben weer bijgedragen tot de modernisering van een regionale samenleving, een proces dat aan de zuidrand van de Haarlemmermeer bovendien een geheel eigen gezicht kreeg door de programma's en impulsen van een groot (familie)bedrijf.

Stokvis heeft in zijn analyse van de arbeidsverhoudingen binnen de landbouwwerktuigenfabriek Vicon BV te Nieuw Vennep laten zien hoe het industrierijp maken van de agrarische bevolking door middel van georganiseerd opbouwwerk vanuit het bedrijf werd voorbereid en gesteund aan de hand van inzichten met een uitgesproken paternalistisch karakter. Deze initiatieven waren in eerste instantie gericht op de verbetering van de materiële omstandigheden van de arbeiders, op de verheffing van de plattelandsjeugd door middel van sport, cultuur en recreatie maar werden tegelijk ook gekenmerkt door ‘een streven naar afscherming van de bevolking van uitingen van het moderne leven die niet in overeenstemming waren met de christelijke opvatting van degenen die aan dat proces leiding gaven’.[2] Modernisering van de regionale samenleving betekende geenszins modernisering op alle fronten van het dagelijkse leven, zoals de socioloog Groenman al eerder in zijn sociografische studie van Staphorst (1947) had kunnen constateren.[3] Ten slotte: het uitzonderlijke - om niet te zeggen: het afwijkende - karakter van het door ondernemers op gang gebrachte proces van regionale modernisering blijkt ook uit de opvattingen binnen het bedrijf over techniek en technische innovatie. Anders dan in tal van andere ontwikkelingen op technisch gebied moet de betekenis van wetenschappelijk onderzoek naar de ontwikkeling van landbouwwerktuigen niet worden overschat. Deze branche bleek, zoals in het geval van Vicon BV, méér baat te hebben bij het verschijnsel van zogenaamde ‘boerenuitvinders’, die vanouds op ambachtelijke basis werkten en wier technische inzichten, verbeteringen en ideeën voor zelfs geheel nieuwe producten na de oorlog door ondernemers bedrijfsmatig werden geëxploiteerd en tot basis van geavanceerd onderzoek en ontwikkeling werden gemaakt.

In 1954 werd in opdracht van de gemeente Haarlemmermeer een sociaal-economisch onderzoek uitgevoerd naar bevolkingsgegevens en ontwikkelingstendensen in de Haarlemmermeer. Bij die gelegenheid spraken de wetenschappers hun bezorgdheid uit over de ontwrichtende werking van de industrialisatie op het platteland. Een bezorgdheid die in lokale kranten breed werd uitgemeten onder de kop: ‘Weert het vreemde’. Bedoeld werd: ‘Geen vreemde industrie, geen import van stedelingen, geen KLM- en Fokkerdorpen, geen forensen, geen vreemde elementen die het plattelandskarakter van de Haarlemmermeer zouden kunnen kraken.’[4] Tien jaar later was er van dit (boeren)verzet weinig meer over. Aan het begin van de jaren zestig bood de Haarlemmermeer, aldus Stokvis, het beeld van een poldergebied met een tweetal groeiende kernen (Hoofddorp en Nieuw Vennep), met daaromheen een kapitalistisch ingestelde boerenbevolking, die op haar beurt weer omringd werd door een gedeeltelijk buiten de agrarische sector werkzame bevolking aan de polderrand. Kortom: een geografie van ‘enclaves’, van min of meer op elkaar betrokken woon- en werksferen, van een turbulent vooruitgangsgebied dat in compacte vorm een treffend beeld geeft van de tegenstrijdigheden die de modernisering van Nederland in die jaren kenmerken.

Onbeperkte groei

Hoewel vanaf het begin van de Tweede Wereldoorlog het verzuilde stelsel in Nederland ter ziele leek, keerde de verzuiling al snel na de bevrijding in verhevigden mate terug. Toen vonden, confessionelen, socialisten en liberalen elkaar in het 'Nieuwe Bestand', in een politiek van consensus over de ontwikkeling van een aantal ingrijpende veranderingen op gebied van militaire veiligheid, uitbreiding van publieke interventie in het economisch leven en de opbouw van een stelsel van sociale zekerheid.[5] Vernieuwingen die goeddeels samenhingen met de door Amerika ontworpen visie op de naoorlogse wereldorde zoals die voor het eerst vorm kreeg in 1941 in het Atlantic Charter, in het door 26 landen opgestelde Schema voor het Handvest van de Verenigde Naties uit 1942 en vervolgens, twee jaar later, in het Verdrag van Bretton Woods. Bij die laatste gelegenheid werd onder leiding van John Maynard Keynes en de Amerikaan Henry Dexter White de grondslag gelegd voor het naoorlogse internationale economisch stelsel. Daar werd ook besloten tot de oprichting van de Wereldbank en het Internationale Monetaire Fonds. Na de verschrikkingen van crisis, oorlog en bezetting leek die keuze voor veiligheid, economische groei en sociale zekerheid, ook voor Nederland, bijna vanzelfsprekend. En net als in andere Europese landen stonden ook in ons land formulering en realisatie van die doelstellingen, - ondanks evidente politieke meningsverschillen tussen Nederland en de Verenigde Staten over de Duitse herstelbetalingen, dekolonisatie en de inrichting van de West-Europese veiligheid - grotendeels in het teken van het door de Amerikanen gepropageerde model van modernisering. Daarin werd economische groei voorgesteld als materiële conditie voor militaire veiligheid en politieke stabiliteit. Met het succes van de West-Europese economieën in de loop van de jaren vijftig nam - ook in Nederland - de canonisatie van het groei-idee de vorm aan van een bijkans universeel samenlevingsideaal.[6]

Aan het welslagen van de Amerikaanse visie op een door vrijhandel, vrij ondernemerschap en stabiele wisselkoersen gedomineerde, economische orde, en aan de opkomst van de moderne verzorgingsstaat in West-Europa, hebben vooral twee fenomenen bijgedragen: een naar schaal, omvang en complexiteit ongeëvenaarde ontwikkeling van techniek en technologie, en vervolgens een daarmee overigens nauw samenhangende stelselmatige uitbouw van technieken van planning, programmering en distributie.

Amerikanisering, technische ontwikkeling en nieuwe vormen van planning en organisatie, hebben in onderlinge wisselwerking de belangrijkste impuls gegeven aan het 'economische wonder' van Nederland. Tegelijk hebben die ingrijpende maatschappelijke ontwikkelingen in gang gezet, die de essentie uitmaken van de modernisering van de Nederlandse samenleving tot aan het begin van de jaren zeventig.[7]

Direct na de oorlog was duidelijk dat Nederland niet meer kon terugkeren tot zijn traditionele neutraliteitspolitiek. Niettemin verliep het proces naar integratie en coördinatie van de Nederlandse economie in Europees en Atlantisch verband uiterst stroef. Griffiths heeft in tal van gedetailleerde analyses van de economische besluitvorming in de periode 1945-1951 laten zien hoe de buitenlandse economische politiek in die jaren geheel los stond van het binnenlandse herstelbeleid, en op het gebied van sanering van de Europese handelsbetrekkingen internationaal geconfronteerd werd met onbegrip en vooral onmacht. Al was het wel-

slagen van het herstel en de modernisering van de Nederlandse economie goeddeels afhankelijk van de effectiviteit van internationale handelsnetwerken, de animo van de zijde van de Nederlandse regering om deze te bevorderen was gering. In zijn evaluatie van de Nederlandse inbreng bij de naoorlogse onderhandelingen over liberalisering van de Europese handelsbetrekkingen, het herstel van de Duitse economie en de totstandkoming van de Europese Betalingsunie komt Griffiths tot de ontnuchterende slotsom:

> For much of the period Dutch policy goals were more in the direction of returning the World to a pre-1914 type era of relatively free movements of goods and capital. It was largely only the fact that a limited number of countries were willing, together, to go some way to achieving this that led to an often reluctant committment of more restricted forms of cooperation and integration.[8]

Voor Nederland geldt wat ook voor de meeste andere Europese landen in die jaren moet worden gezegd: de nationale belangen leken beter gediend met het bestrijden van allerlei vormen van protectionisme dan met het construeren van nieuwe samenwerkingsverbanden. In de periode voorafgaand aan en gedeeltelijk ook samenvallend met de diplomatieke voorbereidingen van Europese deelname aan het Marshallplan stond, althans in de Nederlandse optiek, niet Europa of de Benelux centraal, maar het opstarten van de Duitse economie. Het herstel van de handel met Duitsland werd beschouwd als een belangrijke voorwaarde voor de ontwikkeling van de Hollandse delta als de maritieme infrastructuur van een groot Europees achterland en van de Rotterdamse haven als motor van de naoorlogse industrialisatie in Nederland.

Niettemin, al suggereerde de Nederlandse buitenlandse economische politiek vaak het tegenovergestelde, het einde van de oorlog bracht op economisch en sociaal gebied geen terugkeer van vooroorlogse tijden. Al tijdens de oorlog werden internationale overeenkomsten gesloten op het gebied van vrede, veiligheid en welzijn die de organisatie van het economische, sociale en culturele leven van Nederland diepgaand zouden beïnvloeden. Zo is de systematische uitbouw van het stelsel van sociale zekerheid - de idee van de ‘welfare state’ als alternatief voor Hitlers ‘warfare state’ - niet los te zien van het Atlantic Charter (1941), waarin Roosevelt en Churchill verklaarden zich te zullen inzetten voor de garantie van een bestaan dat zou worden gekenmerkt door ‘freedom from want’. Dat idee lag ook ten grondslag aan het rapport dat W.H. Beveridge in december 1942 aanbood aan het Britse parlement en waarin hij pleitte voor een ‘verzekeringsplan’ als onderdeel van een veelomvattende politiek van sociale vooruitgang. Een politiek die een ‘aanval op armoede’ moest inluiden en die door middel van collectieve voorzieningen op het gebied van gezondheidszorg, onderwijs, werkgelegenheid en sociale zekerheid zich richtte op het ‘overwinnen van ziekte, onwetendheid, verval en ledigheid’. Het Beveridge-rapport kreeg ook in politieke kringen in Nederland een warm onthaal en werd in grote lijnen gevolgd in het rapport van de commissie- Van Rhijn dat de grondslag heeft gelegd voor tal van sociale arrangementen van de naoorlogse verzorgingsstaat (zie hoofdstuk 11).[9]

Overigens hadden zuiver economische doelstellingen een prominente plaats in het Atlantisch Charter, dat in feite een oproep was tot respect voor soevereine rechten, tot vrijheid van handel en tot internationale vrede en veiligheid. Al vóór 1941 - dat wil zeggen nog

vóór de Verenigde Staten actief bij de oorlog werden betrokken - werd in het State Department gesleuteld aan een politieke ideologie die voorzag in een leidende rol van Amerika bij het herstel van een door crisis en oorlog sterk gedevalueerd vrije marktkapitalisme. In die visie figureerden het Verre Oosten en Europa min of meer als ontwikkelingslanden. Die bijna messiaanse expansiepolitiek van de Amerikanen was in de praktijk een verbeterde versie van Roosevelts New Deal en het daaraan ten grondslag liggende plannningsdenken. Zo werd onder Roosevelt met name het paradepaard van de New Deal, het Tennessee Valley Project - combinatie van grootschalige technische systemen op het gebied van weg- en waterbouw met tal van programma's op het gebied van landbouwverbetering, industrialisatie, energievoorziening en werkgelegenheid - beschouwd als een bruikbaar model, waarmee bijvoorbeeld grote delen van de aan de Donau gelegen Balkanlanden letterlijk en figuurlijk konden worden gemoderniseerd.[10] Het Tennessee Valley Project genoot, als planningsmodel, al vóór de oorlog ook in Europa een grote reputatie. In 1939 beschouwde de Nederlandse planoloog J.M. de Casseres in *Het andere Amerika* het werk van de Tennessee Valley Authority als een poging ‘om het bestaande economisch stelsel dienstbaar te maken aan het bereiken van een “social security” - bestaanszekerheid - voor de meer dan twee miljoen bewoners van een landstreek, die ruim drie maal het oppervlak van Nederland beslaat’.[11]

Na de oorlog pleitte het Franse *L'Architecture d'aujourdhui* voor de installatie van een ‘Authorité Rhénane’ voor het beheer van Lotharingen ter weerszijden van de Maas, en in 1945 beriep de architect Marcel Lods zich wederom op de Tennessee Valley Authority in zijn voorstel tot ombuiging van het ‘Plan Monnet’ tot een ‘grand projet’ voor de modernisering van heel Frankrijk. Dat waren plannen, verwachtingen en optimistische geluiden die door de Amerikaanse *Office of War Information* werden verspreid via informatie- en propagandamateriaal, waaronder het razend populaire weekblaadje *Kijk* (1944/1945).[12]

De Amerikaanse denkbeelden over universele planning en integratie werden aan weerszijden van de Oceaan bovendien gestimuleerd door de technologische en industriële successen van de oorlogseconomie, waardoor in 1945 vijftig westerse landen (waaronder Nederland) in het *Handvest van de Verenigde Naties* ongekende beloften konden afleggen op het gebied van economische groei en veiligheid. Door dat te doen maakten zij zich in hoge mate schatplichtig aan de leidende rol die Amerika in de naoorlogse wereld in politiek, militair, economisch en cultureel opzicht zou gaan spelen. Overigens werd de wijze waarop de westerse wereld min of meer noodgedwongen de ‘American Century’ werd binnengeleid, niet overal in Europa met hetzelfde enthousiasme ontvangen.[13] De Amerikaanse plannen voor een collectieve veiligheid voor de hele wereld, voor vrije handel tussen alle volkeren en voor een grotere individuele welvaart strookten nauwelijks met de voorstellingen over nieuwe sociale contracten, over ordening van industriële verhoudingen en over onderschikking van individuele welvaart aan collectieve vooruitgang, zoals die in tal van Europese landen - waaronder Nederland - tijdens en vlak na de oorlog waren ontwikkeld. Bovendien hadden, zoals de Amerikanen al snel konden vaststellen, de materiële omstandigheden in Europa aan het eind van de oorlog, weinig of helemaal niets van doen met de dromen van weleer van politieke utopisten, in Washington en elders.

Die tegenstellingen werden alleen maar heviger ten gevolge van de ‘shock therapie’ die de Truman-doctrine in het voorjaar van 1947 teweegbracht. Dat was het moment waarop

Amerika - grotendeels buiten de Verenigde Naties om - de verantwoordelijkheid op zich nam voor zowel het herstel van het politieke en economische evenwicht in Europa, als voor de verdediging van westerse, vrije instituties en nationale soevereiniteiten tegen de bedreiging uit het Oostblok. De Truman-doctrine ging uit van de stelling dat totalitaire regimes de grondvesten van de internationale vrede - en daarmee van de veiligheid van de Verenigde Staten - in gevaar brachten. Maar de kern van de boodschap bestond uit wat men de Amerikaanse standaardanalyse van de oorzaken van het totalitarisme zou kunnen noemen: totalitaire regimes ontwikkelen zich en zaaien zich uit op een voedingsbodem van materiële armoede en ellende. Ze komen tot volle wasdom wanneer bij de bevolking de hoop op een welvarende toekomst is gedoofd. Vandaar dat geen enkele inspanning te veel is bij het wakker houden van die hoop. De Truman-doctrine bevatte uiteindelijk een dubbele boodschap in de richting van de Europese landen. Allereerst: de oorlog is niet voorbij. Ten tweede: economische groei c.q. productiviteitsverhoging is het wapen bij uitstek in de strijd tegen de agressieve infiltratie van communistische ideeën binnen intellectuele en politieke groeperingen zowel in Europa als in de Verenigde Staten.

Met deze dubbele boodschap werd niet alleen de openingstreffer afgevuurd in wat al spoedig de Koude Oorlog zou worden genoemd. Tegelijk werd ook de politieke ideologie geformuleerd voor een ongehoorde reeks van plannen en programma's op het gebied van materiële hulpverlening, internationale samenwerking en culturele uitwisseling, voor een gigantische machinerie van hulp, propaganda en indoctrinatie, met als uiteindelijk doel een zo breed mogelijke publieke consensus over productiviteitsverhoging en economische groei. Kennis van de omvang en werking van deze machinerie is een voorwaarde bij het zoeken naar antwoorden op twee vragen die ook de (economische en sociale) geschiedenis van Nederland na 1945 tot op het bot raken: hoe is de vrije ondernemingsgewijze productie met de daaraan ten grondslag liggende tegenstellingen, die door crisis en oorlog in diskrediet was geraakt, na de oorlog zodanig aangepast dat die in een tijdbestek van nog geen tien jaar sociaal weer aanvaardbaar was geworden in vrijwel alle westerse naties? In het verlengde daarvan ligt de tweede vraag: hoe zijn die grotendeels geruïneerde landen erin geslaagd om een revolutie in productie en consumptie (het ‘economische wonder’) te bewerkstelligen en tegelijk op substantiële wijze bij te dragen aan de groei van de defensieuitgaven in verband met de Koude Oorlog?

Pax Americana

Historici als Wexler en Ellwood hebben in hun onderzoek naar de politieke en economische perspectieven van de Marshallhulp - een van de belangrijkste internationale plannen in dit verband - de nadruk gelegd op de indicatieve, dat wil zeggen de voorwaardenscheppende en vooral propagandistische kanten van de meeste Amerikaanse hulpprogramma's. Sleutelbegrip binnen de Amerikaanse versie van modernisering was de economische groei. Economische groei als product van economische groeikoorts. Niet de groei zelf, maar de krachtige ondersteuning van de groeigedachte onder brede lagen van de bevolking, de uitbouw van economische groei als een soort universeel geloof, als een collectieve verwachting waaraan politieke leiders werden gehouden, groei als de voorwaarde waarop ook Europa zou kunnen delen in de Amerikaanse historische ervaring. De collectieve euforie daarover

is wellicht meer dan de materiële welvaart het meest tot de verbeelding sprekende verschijnsel in het naoorlogse Europa. De suprematie van Amerika over Europa na 1945 was niet enkel gebaseerd op eenvoudige machtspolitiek maar ook op het vermogen om door middel van expansie van de markt en het scheppen van op productie en consumptie gebaseerde, collectieve beelden sturing te geven aan de modernisering van de westerse samenleving.[14]

Hoewel ook Engeland en Frankrijk hadden geprofiteerd van de technologische innovaties die de wereldoorlog begeleidden en sommige landen als Italië veel verder op weg waren naar volledige industrialisatie dan op het eerste gezicht zichtbaar was, was in 1947 geen enkel Europees land opgewassen tegen de economische en technologische hegemonie van de Verenigde Staten. Die kreeg nog een extra impuls van de door bedrijfsleven en federale overheid gemeenschappelijk ontwikkelde ‘corporate liberal policies’ met betrekking tot de Atlantische expansie van handel en investeringen, ook wel de ‘magical foreign solution’ genoemd. Dankzij internationale akkoorden als de Land-Lease Master Agreement (1941) vonden jeeps, vrachtwagens, Dakota's en allerlei ander materieel hun weg naar Europa, tot aan de Sovjet-Unie toe. Tussen 1941 en 1945 getuigden overigens op hun beurt ook de Russen - op basis van bestaande contacten op het gebied van technische en wetenschappelijke uitwisseling - van meer dan theoretische belangstelling voor Amerikaanse technieken op het gebied van herstel en wederopbouw. Sinds 1943 was in New York de National Council of American-Soviet Friendship actief bij praktische voorlichting en uitwisseling van gegevens op het gebied van de landbouwmechanisatie, (prefab-)bouwsystemen en de standaardisatie van materialen en onderdelen. Bovendien was een team van Russische architecten opgenomen in het collectief dat verantwoordelijk was voor de architectuur van het prille instituut van de Verenigde Naties te New York.[15]

Na de afkondiging van de Truman-doctrine in 1947 veranderde deze situatie volledig en werden de betrekkingen tussen de twee grootmachten kil en vijandig. De bestaande, hoofdzakelijk door private ondernemingen en bedrijfsorganisaties gefinancierde hulpprogramma's voor de afzonderlijke Europese landen kwamen, net als de op basis van internationale overeenkomsten opererende hulporganisaties, geleidelijk onder politieke en vooral ook militaire invloed. Het is in dit klimaat van de opkomende Koude Oorlog en van een politiek-militaire kolonisering van private initiatieven, fondsen en steunprogramma's ten behoeve van afzonderlijke Europese landen, dat in 1948 (op voorstel van senator Marshall) het Amerikaanse Congres besloot tot de financiering van een door de Europeanen gezamenlijk opgesteld Europese Herstelprogramma. Het Marshallplan was, vanuit de Amerikaanse kant gezien, een tamelijk ambivalente onderneming. Hoewel meestal beschreven als een zuiver politiek programma gevat in economische termen, zijn er ook analyses die wijzen op de tijdens en vlak na de oorlog ontloken ‘new comfort and effectiveness in the relationships of government and business’ en de daaruit voortvloeiende consensus om door middel van internationale hulpverlening de Amerikaanse exportindustrie na de oorlog op ongekende schaal uit te breiden. Een economisch doel dat met behulp van de politieke en militaire strategieën van de Koude Oorlog operationeel kon worden gemaakt. In die redenering dankt het hulpprogramma - waarvan het zakelijk concept al in 1944 door de private National Planning Association was opgesteld - niet alleen zijn ontstaan aan de Amerikaanse politiek van Koude Oorlog, maar ontleent

Tabel 2.1 Marshallhulp aan West-Europa, 1948-1954 (in miljoenen dollars)

Land	Giften	Kredieten	Conditionele Leningen	Totaal	Per hoofd
Ver. Koninkrijk	3.221	385	-470	3.136	62
Frankrijk	2.894	226	298	3.418	79
Italië	1.465	96	-87	1.474	31
Bondsrepubliek	1.456	17	-98	1.375	29
Nederland	821	150	156	1.127	109
(Ned. Indië)	(84)	(17)	(31)	(132)	(2)
Griekenland	807	-	321	1.128	147
Oostenrijk	723	-	232	965	138
België-Luxemburg	510	68	-476	102	11
Turkije	287	84	79	450	21
Denemarken	245	33	26	304	71
Noorwegen	225	39	184	448	136
Ierland	18	128	-	146	50
Zweden	86	20	-87	19	3
Portugal	14	36	10	60	7
Triëst	32	-	5	37	123
IJsland	29	5	1	35	238
Subtotaal	12.917	1.304	125	14.346	42
EUR. Betalings Unie	362	-	-125	237	

Bron: *Jaarverslag De Nederlandsche Bank N.V.*. (Amsterdam 1984).

het ook zijn succes aan de door diezelfde Koude Oorlog teweeggebrachte context van permanente crisis.[16]

Het Marshallplan mag dan voor de Amerikanen een machtig wapen in de Koude Oorlog zijn geweest, de overige doelstellingen waren niet minder belangrijk. Het plan voorzag in de ontwikkeling van een open netwerk van verdragen, afspraken en overeenkomsten binnen de wereld van industrie en handel. Het beoogde de harmonisatie en integratie van Europa in de context van een expanderende wereldhandel en de promotie van wereldwijde liberalisering van handels- en betalingsverkeer. En dat, aldus Ellwood, in naam van de uitroeiing van dez veronderstelde oorzaken van oorlog en revolutie en het terugdringen van de chaos en ontreddering in Europa dankzij de sterke uitstraling van de Amerikaanse, historische ervaring (‘Pax Americana’). Een dergelijk ambitieus program veronderstelde een zeer sterke wil tot modernisering, die tastbare vorm kreeg in

Amerika's nieuwe economische kracht en technieken op het gebied van organisatie, management en informatie. Voor de meeste West-Europese landen - waaronder Nederland - impliceerde het Marshalloffensief een hernieuwde impuls aan vooroorlogse ideeën over ‘efficiency’, ‘scientific management’ en ‘human relations’ binnen de bedrijfsvoering.

In tegenstelling tot landen als Italië, Frankrijk en Griekenland was Nederland na de oorlog voor de Amerikanen (met uitzondering van de kwestie Indonesië) nauwelijks een politieke ‘target’. Niettemin staat vast dat de Marshallhulp en de door de Organisatie voor Europese Economische Ontwikkeling en Samenwerking (OEES) gestimuleerde programma's voor liberalisering van de handel, alsmede de Amerikaanse druk om het zogenaamde ‘tegenwaardegeld’ te besteden aan grote technische systemen op het gebied van wegen waterbouw, tezamen een stimulerende rol hebben gespeeld bij het succes van ‘het Nederlandse economische wonder’ als motor van de modernisering in de periode tussen 1948 en 1973.[17]

Een perspectief voor Nederland

In de meeste Europese landen waren er gedurende de hele periode van de Marshallhulp (1948-1952) weerstanden tegen allerlei aspecten van het programma, met name op het gebied van de Europese integratie en samenwerking. Maar in Nederland was er hooguit irritatie en besmuikt wantrouwen. De groeiende tweedeling van Europa, het herstel van de handel met Duitsland en vooral de Indonesische kwestie vormden tezamen belangrijke economische argumenten bij de afweging van het aanbod van de Marshallhulp door de Nederlandse regering. Bovendien speelde Nederland op het diplomatieke vlak een niet onbelangrijke rol bij de moeizame totstandkoming van het gemeenschappelijk Europees Herstelprogramma en bij de start van de Organisatie voor Europese Economische Ontwikkeling en Samenwerking, het overkoepelende lichaam dat belast werd met de programmering en uitvoering van de Marshallhulp. Het bilaterale verdrag dat in het kader van de Economie Cooperation Act (ECA) ook door Nederland met de Verenigde Staten werd gesloten en waarin ons land zich op vergaande wijze verplichtte tot ‘interne financiële en monetaire stabilisatie, tot stimulering van de productie en tot onderzoek naar nieuwe bronnen voor welvaart’, ontmoette opvallend weinig weerstand.[18] Opmerkelijk is de meningsvorming over de Marshallhulp en de gevolgen daarvan binnen sociaal-democratische kringen. Voor de toenmalige PvdA gold wat ook elders in Europa de socialistische gelederen sterk bezighield: de partij zocht een antwoord op de vraag welke ruimte er voor een typisch Europees fenomeen als de sociaal-democratie nog zou resteren wanneer Europa zich massaal zou bekennen tot het Amerikaanse model.

Binnen socialistische partijen in Duitsland en Engeland waren de reacties, overigens net als in Nederland, op de ‘zegeningen’ van de Marshallhulp gemengd. Naast het voortbestaan van intellectuele vooroordelen over de teloorgang van tradities en de gevaren van een op consumptie georiënteerde massacultuur was er, zeker in Duitsland en Engeland, veel verzet tegen de Amerikaanse koppeling van productieverhoging en Europese politieke en militaire eenwording. Maar de positieve reacties overheersten. Daar was allereerst Amerika's reputatie als onverdacht symbool van westerse democratische beginselen. Belangrijker nog was de beeldvorming rond een sociaal progressief en het proces van sociale planning, zoals dat in de opeenvolgende fases van de New Deal onder president Franklin D. Roosevelt had plaatsgevonden, en over de socio-culturele erfenis waarover na de oorlog door allerlei liberale groeperingen fel werd gestreden. PvdA-politici als Vos hielden de Marshallhulp voor een product van het planningsdenken.[19] Daarnaast hadden Duitse en

Britse socialisten - overigens meer dan hun bondgenoten in Nederland - ook tal van zuiver nationalistische opties, argumenten en tradities op grond waarvan zij positief stonden ten opzichte van de door Amerika gekozen strategie. De kern van de paradox ligt waarschijnlijk in het feit dat de positieve interpretatie van de Marshallhulp vanuit sociaal-democratische hoek verklaard kan worden uit wat Ido de Haan de 'ideologische onderkoeling' van die stroming in die jaren heeft genoemd: de afwijzing van levensbeschouwing als grondslag voor politieke organisatie en strategie. Maar dat tegelijk juist daardoor - door de onvoorwaardelijke toeëigening van de Amerikaanse boodschap van economische groei, van productiviteit en productieverhoging - het proces van 'verzakelijking van het socialisme' ook werd versneld. De Haan:

> Het belang van het omzeilen van levensbeschouwelijke conflicten werd, vooral onder invloed van. De Kadt en Den Uyl, in de loop van de jaren vijftig steeds meer benadrukt. Niet alleen het leerstellige socialisme in termen van klassentegenstellingen en socialisatie van de productiemiddelen verdween - of werd onderdrukt. Ook het ethisch geladen personalistisch socialisme, en in het algemeen alle verwijzingen naar levensbeschouwelijke grondslagen verdwenen naar de achtergrond. In plaats daarvan hanteerde men een taalgebruik, waarin kapitaal en arbeid vervangen waren door producent en consument. De PvdA-voormannen maakten zich sterk voor het algemeen belang, waarin zowel het ondernemersbelang als het consumentenbelang middels ordening met elkaar verzoend werden, vanuit 'het streven naar evenwicht tussen productie en behoefte'.[20]

Vanuit die redenering kan worden vastgesteld dat de Marshallhulp, mede dankzij succesvolle Amerikaanse strategieën van propaganda en indoctrinatie, in belangrijke mate heeft bijgedragen aan de definitie van een nieuw Europees, socialistisch ideaal: het tot wasdom brengen van de prille verzorgingsstaat met alle daarbij behorende sociale arrangementen.[21]

Overigens konden de Nederlandse c.q. Europese socialisten in hun koers richting realisme, pragmatisme en compromis zich gesterkt weten door de teneur van de intellectuele discussies in Amerika tussen de erfgenamen van het New Deal-liberalisme, en door de politieke stellingname van kopfiguren uit het liberale genootschap Americans for Democratic Action (ADA,1947) als Keyserling, Wallace, Galbraith en vooral Arthur Schlesinger. Diens *The Vital Center* (1949) is illustratief voor de verdunning van het klassenbewuste gehalte van de Amerikaanse naoorlogse socialistische 'liberals' en van de geleidelijke vervanging van het klassenconflict door het groepsconflict.[22]

Hoezeer de Marshallhulp heeft bijgedragen aan de identificatie van de sociaal-democraten niet de welvaarts- en verzorgingsstaat, wordt nog eens bevestigd door de wijze waarop de vakbonden, in Nederland met name het NVV, door Amerikaanse organisaties werden ingezet bij de depolitisering van de sterk verzuilde werknemersorganisaties. Vooral in Engeland, Italië en Frankrijk voerden de Amerikanen felle campagnes om bestaande attitudes en praktijken binnen de vakbeweging te 'moderniseren' dat wil zeggen: de strijd tussen reactionaire kapitalisten en revolutionaire arbeiders naar Amerikaans model te neutraliseren tot een dynamisch evenwicht tussen verlichte producenten en tevreden consumenten. Tot dat doel werden informatiecentra opgericht, symposia belegd en brochures en pamfletten uitgegeven. In sommige landen werden zelfs productiviteitsdorpen ge-

bouwd, waar arbeiders zich vertrouwd konden maken met de praktische problemen van productieverhoging en organisatieverbetering, en tegelijk ook geconfronteerd werden met het comfort en hoge woonstandaard van de daarbij behorende ‘community projects’.[23] In Nederland bleef het vooral bij studiereizen, zoals die gezamenlijk werden ondernomen door kaderleden van NVV, KAB en CNV in 1949. De bedoeling van deze en vele andere reizen was Nederlanders te laten kennis maken met Amerikaanse productiemethoden, sociale wetgeving en vakbeweging. Deze door de Technical Assistance-Werkgroep (na 1950 verbreed tot de Contactgroep Opvoering Productiviteit) georganiseerde reizen, leverden bovendien meer dan honderd gedetailleerde rapporten op en consolideerden een zorgvuldig door de Amerikanen geregisseerd beeld van het beloofde land. Deze droegen bij aan de standaardisatie van de beeldvorming over Amerika, met accenten op

> de karaktereigenschappen van de Amerikaan, de leefomstandigheden in de VS en het Amerikaanse economische systeem, de Amerikaanse relaties in en om het huis, belangrijke Amerikaanse organisatieverbanden als buurt, kerk, onderwijs, werkgevers- en werknemersorganisaties, de Amerikaanse industriële verhoudingen en de interne verhoudingen in Amerikaanse bedrijven.[24]

Toen het Marshallplan in juni 1948 officieel van start ging, was het niet alleen een ‘abstract’ programma van economische getallen van schenkingen, leningen en investeringen, en van productie en productiviteit, al waren dat wel de belangrijkste instrumenten. Zo deed de Marshallhulp tussen 1948 en 1954 821 miljoen dollar aan giften, 150 miljoen aan schenkingen en nog eens 156 miljoen dollar aan conditionele leningen (in totaal 1.127 miljoen; 109 dollar per hoofd van de bevolking) naar Nederland vloeien.[25] Het ging vooral ook om de boodschap - die van massaproductie als voorwaarde voor massaconsumptie; van modernisering naar Amerikaans model - zo direct en dicht mogelijk onder de Europese bevolking te brengen. ‘You Too Can Be Like Us’, zo luidde de slagzin van de vele reclame- en propagandacampagnes waarmee in tal van Europese landen de Marshallhulp werd gepopulariseerd. De meeste historici neigen ertoe om de concrete (kortetermijn)effecten van het hulpprogramma op de Europese - en Nederlandse - economie te relativeren en benadrukken vooral de betekenis van de ‘Geestelijke Marshallhulp’ en de daaraan verbonden programma's en projecten.

De Marshallhulp is er, ondanks de hooggestemde verwachtingen, immers niet in geslaagd om in korte tijd Europa als geheel te voorzien van een levensvatbare economie. Wel heeft het hechte funderingen gelegd waarop de afzonderlijke staten hun eigen ‘economisch moment’ konden genereren. Weliswaar kon de productiecapaciteit van Europa worden hersteld en leidde de Marshallhulp tot een fenomenale groei van het Europees Bruto Nationaal Product (tussen 1947-1951 met 32,5 procent), tot verhoging van de productie in industrie en landbouw, en tot aanzienlijke expansie van de binnen-Europese en buitenlandse handel. Terwijl de handel binnen Europa en met de rest van de wereld groeide, had West-Europa als geheel aan het eind van het hulpprogramma serieuze problemen met de betalingsbalans en inflatie. Europa was voor bijna 30 procent van zijn voedselvoorziening nog steeds afhankelijk van de rest van de wereld, en op het gebied van kolen, staal en machines van de Verenigde Staten in het bijzonder. Weliswaar was in 1951 een voorzichtig

begin gemaakt met Europese economische samenwerking door het Franse initiatief voor de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal, maar het zicht op verdere Europese economische, laat staan politieke integratie was nog tamelijk mistig. Wexler, die het Europese Herstel Programma vanuit economisch perspectief heeft bestudeerd, concludeert dan ook dat het begin van 1952 niet het einde van de herstelperiode heeft ingeluid, maar veeleer 'een punt is in een opwaartse curve'.[26]

In Nederland heeft de Marshallhulp in eerste instantie de financiële zijde en na 1949 vooral de andere kanten van economische politiek beïnvloed, zoals de bevordering van export en industrialisatie. Terwijl het (vertraagde) begin van het hulprogramma de voor 1948 geplande bestedingsbeperking heeft kunnen voorkomen, zorgde de beëindiging ervan - mede in de context van de Koreaanse Oorlog en de binnen de NAVO aangegane militaire verplichtingen - voor de ingrijpende bestedingsbeperking van 1951. Een paniekreactie die tot gevolg had dat eind 1951 weliswaar het eigenlijke betalingsbalansprobleem van de baan was - een in Europese context unieke prestatie - maar die tegelijk de reële lonen en de consumptie per hoofd weer beneden het niveau van 1947 bracht. Het belang van de Marshallhulp voor de ontwikkeling van de Nederlandse economie, uitgedrukt in macro-economische termen (bijvoorbeeld door een confrontatie van nationale middelen en bestedingen), is hoofdzakelijk gelegen in het feit dat zonder de Marshallhulp het economisch herstel in Nederland vertraging zou hebben opgelopen. Met als uitschieter een vertraging in de groei van de consumptieve uitgaven per capita met maar liefst vijfenhalf jaar! In zijn grondige studie over de Marshallhulp komt Van der Eng ten aanzien van de kwantitatieve aspecten van het hulpprogramma dan ook tot de conclusie dat de belangrijkste bijdrage van de Marshallhulp minder van materiële dan van psychologische aard is geweest:

> In elk geval kan worden gesteld dat met de Marshallhulp de afkondiging van een bestedingsbeperking in 1948 werd voorkomen. Daarmee werd Nederland op een cruciaal tijdstip in psychologische zin en wellicht in politieke zin een hart onder de riem gestoken. Het 'hard werken en sober leven', de bestedingsbeperking van 1951 en de nadien zo succesvol volgehouden beheersing van lonen en consumptieve bestedingen werden daarop gebaseerd. De productiekosten waren laag en er was een ongekende ruimte voor investeringen. Op basis daarvan herstelde de export van goederen en diensten zich, kon het betalingsbalansprobleem ruimschoots worden opgelost, het verlies van Nederlands-Indië worden overwonnen, het militaire potentieel worden aangesterkt en een stelsel van sociale voorzieningen worden opgebouwd.[27]

Kennisoverdracht

Met behulp van de Marshallhulp werd in Nederland niet alleen de vraagzijde van de economie gestuurd, ook konden bepaalde sectoren van de aanbodzijde dankzij allerlei met de Marshallhulp verbonden regelingen extra worden gestimuleerd. Dat gold in het bijzonder voor (de niet zelden door de Amerikanen gekozen) besteding van het tegenwaardegeld aan technische en industriële projecten. De agrarische sector profiteerde, net als de textiel- en metaalindustrie, van de Amerikaanse hulp, door de verbetering van grondstoffenaanvoer

en de modernisering van een sterk verouderd machinepark. Tezamen met de straffe lagelonenpolitiek heeft de Marshallhulp, vooral op indirecte wijze, door het vrijmaken van deviezen voor de invoer van investeringsgoederen en door de verbetering van kennis en technieken op het gebied van de bedrijfsvoering, bijgedragen aan zowel een gunstig industrieel klimaat in Nederland als aan de uitbouw van een modern industrieel apparaat.

Opmerkelijk - zeker in Europees verband - was de publieke consensus in Nederland over de bedoelingen van de Marshallhulp en over de politieke gevolgen die de keuze voor het hulpprogramma met zich meebracht. Die publieke bevestiging van de overigens weinig democratische opzet en uitwerking van het programma vloeide natuurlijk grotendeels voort uit de acceptatie van de Marshallhulp door de politieke partijen en vakbeweging. Tegelijk echter moet die ook worden toegeschreven aan de naar Europese maatstaven geraffineerde publiciteutscampagne rond de Marshallhulp in Nederland. Daarin werd de Amerikaanse hulp afwisselend gebruikt als stok achter de deur voor de politiek van schrale lonen, het industrialisatiebeleid en de Europese en Atlantische samenwerking op politiek en militair gebied. Indirect werd, in termen van marketing en reclame, de meeste energie gestoken in de filtering van Amerikaanse ideeën over productiviteitsverhoging en economische groei tot in alle hoeken van de samenleving en in alle lagen van de bevolking.[28]

Het succes van de publiciteitscampagne rond de Marshallhulp in Nederland is des te opmerkelijker omdat, vergeleken met die in de meer zuidelijke deelnemende landen, de Nederlandse voorlichting relatief bescheiden van omvang en behoedzaam van karakter was. De propaganda was erop gericht de publieke opinie ervan te overtuigen dat de Marshallhulp de noodzakelijke voorwaarde schiep voor verhoging van zowel de arbeidsproductiviteit als van het consumptie- en bestedingspatroon en daarmee voor het welslagen het door de NAVO gesymboliseerde idee van Atlantische samenwerking op gebied van vrede en veiligheid. De verwachting was dat door de popularisering van die drie mythes de sympathie voor Amerika - en voor het Amerikaanse concept van modernisering - onder de Nederlandse bevolking aan betekenis zou winnen. Dat bleek ook inderdaad het geval, in schril contrast overigens met andere Europese landen als Italië en Frankrijk.

In Italië werd het Amerikaanse beschavingsoffensief immers des te heviger naarmate het verzet daartegen groeide, met name vanuit de rooms-katholieke kerk en politiek-links. Voor de Amerikanen was Italië een ‘key country’ omdat daar in 1947 nog geen keuze was gemaakt voor een vrije-markteconomie, er nog geen sprake was van een grondige hervorming van de publieke sector en, mede als gevolg daarvan, het gevaar van een communistische machtsovername het grootst was. Veel meer dan bijvoorbeeld Nederland of Engeland beschouwden de Amerikanen het Italië uit de nadagen van het fascisme als de bevestiging van de politieke doctrine dat materiële onderontwikkeling aan de basis staat van radicale uitwassen en verleidingen zowel van links als van rechts. De oplossing werd gevonden in een ‘productiviteitspolitiek’: een met veel reclame en publiciteit omgeven politieke strategie die gericht was op het constant opvoeren van massaproductie onder de regie van hoogopgeleide industriële managers, en die op macro-economisch niveau geleid werd door de staat. En om de bevolking zo snel mogelijk te overtuigen van de effectiviteit van dit concept, besloten de Amerikanen in Italië om voorrang te geven aan het herstel van huizen en wegen, aan de verbetering van de energiesector en de spoorwegen - projecten die gefinancierd werden via de tegenwaardegelden, maar vooral ook door directe schenkingen en

leningen. In de publiciteitscampagne werd vooral aandacht geschonken aan zogenaamde ‘target groups’ zoals vakbondsleden, landarbeiders, huisvrouwen, en aan al diegenen die als ‘runners of the economics of the household’ werden beschouwd. Al deze doelgerichte campagnes konden evenwel niet verhinderen dat in de loop van 1950 de Marshallhulp in Italië - mede als gevolg van politieke weerstand - in een ernstige crisis geraakte.[29]

Vergeleken met de agressieve campagnes in Italië, Frankrijk of Griekenland, was die in Nederland, althans in politiek-ideologische zin, veel minder spectaculair. Het leek er veeleer op alsof de Amerikanen de Nederlandse situatie exploiteerden om het Amerikaanse thuisfront te laten zien hoe effectief en vooral hoe populair de Marshallhulp in Europa wel was. Veelbetekenend in dit verband is de Nederlandse bijdrage aan het internationale film-progamma dat de wederopbouw van Europa met woord en beeld moest begeleiden. Daarvoor maakte de cineast John Fernhout een reeks van documentaires, waaronder *Island of Faith* (1950), het heroïsche relaas over de drooglegging en het bedrijfsklaar maken van het eiland Walcheren.[30] Van Nederlandse zijde werd de publiciteit rond de Marshallhulp geleidelijk ingebed in een door overheid en bedrijfsleven gezamenlijk gevoerde propaganda voor het industrierijp maken van de bevolking, en, in het verlengde daarvan, voor de verhoging van de arbeidsproductiviteit.

Het belangrijkste instrument in dit verband was de Contactgroep Opvoering Productiviteit (COP), die na de beëindiging van het Marshallprogramma tot aan het begin van de jaren zestig het voortouw nam met een breed scala van activiteiten op het gebied van bedrijfs- en publieksvoorlichting. Het is vooral dankzij de door de COP georganiseerde studiereizen, werkgroepen, publicaties en onderzoeksprojecten dat, juist in de jaren dat tal van intellectuelen te hoop liepen tegen de door Hollywood belichaamde opkomende ‘fun morality’, een Amerikaans geïnspireerd maatschappijperspectief ‘vaste voet heeft weten te verwerven in de Nederlandse cultuur’.[31] In feite ontwikkelde de COP een subtiele strategie aan de hand waarvan Amerikaanse ideeën over productiviteitsverbetering een aan de Nederlandse verhoudingen aangepaste vorm en inhoud kregen. Bijvoorbeeld door die te presenteren in een veel breder maatschappelijk perspectief en aan de hand van concrete voorbeelden op het gebied van onderwijs, management, distributievormen (zelfbediening), consumptie en opbouwwerk. Op die manier werden, aldus Inklaar in zijn studie over de door de Marshallhulp gestimuleerde kennisimport in Nederland, ‘onder de paraplu van productiviteitsverhoging veel meer aspecten van de ‘American way of life’ voor het voetlicht gebracht’. De praktische doorwerking daarvan op de Nederlandse samenleving was veeleer een proces van lange adem. De Marshallhulp en de daarbij behorende educatieve en culturele programma's dienden vooral een socio-cultureel belang, voorzover zij door het perspecief op een door economische groei gestimuleerde welvaarts- en verzorgingsstaat, het proces hebben versneld van ontzuiling en ontideologisering van de Nederlandse samenleving in de jaren vijftig. Van der Eng concludeert dan ook:

> Het concept van economische groei en de daarmee te verzekeren welvaart en sociale en politieke stabiliteit was een Amerikaans perspectief dat heel impliciet en geleidelijk vast bodem vond. Geleidelijk aan werd een beeld geaccepteerd waarin de Verenigde Staten werden gezien als het levende bewijs voor het feit dat een dergelijk concept ook werkte. Economische groei garandeerde daar immers dat vele culturen zonder noemenswaar-

> dige sociale en politieke spanningen samen konden leven in een welvarend land, dat democratisch werd geregeerd en dat in economisch opzicht als een toonbeeld van efficiëntie en rationele ordening van het productieproces werd beschouwd. Bovendien vormde het een eenheid, waarin, bedrijven door een hoge productiviteit van de enorme massaconsumptiemarkt konden profiteren.[32]

Die boodschap kwam niet ongelegen in een land waar de lonen laag waren en waar op dat moment ook relatief weinig te koop was. Er was woningnood, de meeste mensen hadden nog geen auto en brachten hun vakantie door in eigen land. De arbeidslust was laag en de arbeidsproductiviteit navenant, reden temeer voor politiek en bedrijfsleven om het Amerikaanse perspectief te presenteren als een prikkel om harder te werken.

Intellectuele wederopbouw

De modernisering van Nederland naar Amerikaans perspectief was minder een proces van imitatie of kolonisatie dan van aanpassing, interpretatie en diffusie. Net als elders in Europa gingen ook in Nederland wantrouwen en angst hand in hand met de proliferatie van wat Richard Pells typeert als ‘fast-food emporiums, sugar-saturated soft drinks, blue jeans and black leather jackets, *Der Spiegel*-like imitations of *Time* and *Newsweek*, Bauhaus working-class dwellings converted into American-style high-rise filing cabinets for the European suburbanite’.[33] Dat Nederland - meer dan welk Europees land - ook in velerlei opzicht een typisch ‘diffusieland’ is, blijkt ook uit de intellectuele wederopbouw zoals die in de jaren vijftig en zestig binnen wetenschap en kunst heeft plaats gevonden.

Aan het einde van de Tweede Wereldoorlog stelde de militaire en economische machtsconcentratie Amerika in staat om ook op het terrein van wetenschap en kunst een internationale gemeenschap te organiseren van intellectuelen, geleerden en kunstenaars. Veel Europese geleerden hadden bovendien tijdens de oorlog gewerkt voor Amerikaanse inlichtingendiensten of meegewerkt aan de ontwikkeling van de atoombom. Na de oorlog raakte Europa niet alleen afhankelijk van de Amerikaanse economie maar ook in toenemende mate georiënteerd op zowel Amerika's politieke systeem als op zijn sociale en culturele waarden. In dit proces van toenadering en belangenverstrengeling, dat uiteraard ook tal van informele kanten kende, werd van Amerikaanse zijde weinig aan het toeval overgelaten. Ter ondersteuning van Amerika's leidende rol binnen het Atlantisch bondgenootschap en zijn politiek van vrede en veiligheid, werd met name voor Europa een omvattende culturele diplomatie ontwikkeld die gebaseerd was op uitwisseling (beurzen, gastdocentschappen, onderzoeksprojecten, studiereizen) en informatie (American Studies, film, kunst-, architectuur- en designtentoonstellingen). Voor de uitvoering daarvan werd een aantal invloedrijke instituties in het leven geroepen, zoals het Fulbright Program (1946) en de United States Information Agency (USIA, 1953) en de aan Amerikaanse ambassades gelieerde United States Information Service (USIS).[34] Dergelijke initiatieven pasten in de Amerikaanse strategie om bij de Europese elite - het overheidsapparaat, de media en het academisch milieu - sympathie te kweken voor de Amerikaanse politiek en de daarachter schuilgaande normen en waarden.

Vooral het Fulbright Program, dat in administratieve zin direct onder het State Depart-

ment ressorteerde, kan met recht als de culturele variant van de Marshallhulp worden beschouwd. Dit programma had een tweeledig doel: enerzijds door middel van coördinatie, samenwerking en uitwisseling, controle uit te oefenen op de Europese (en na 1960 ook Japanse) ontwikkelingen op het gebied van de technische en natuurwetenschappen. Daarnaast stimuleerde het programma door middel van reizen, gastdocentschappen en tal van andere activiteiten de humaniora en sociale wetenschappen om de linkse scepsis over de Amerikaanse cultuur de wind uit de zeilen te nemen door Europa in educatieve zin (opnieuw) te oriënteren op de historische en culturele dimensies van de Amerikaanse samenleving.

In het Fulbright Programm voor wetenschappelijke uitwisseling waren, naast Frankrijk, Engeland en Duitsland, ook Nederland en Noorwegen zogenaamde kernlanden. Die positie werd gerechtvaardigd door de vooraanstaande rol die de laatstgenoemde landen na de Tweede Wereldoorlog in onderlinge samenwerking speelden op een wetenschapsgebied van grote militair-strategische betekenis: de atoomfysica. Bovendien was Nederland sterk aanwezig op het gebied van de mathematica, luchtvaartkunde, astronomie en landbouwkunde. Het grote belang dat de Amerikaanse regering hechtte aan 'samenwerking' met Nederland op nucleair gebied - wat in 1953 ook werkelijkheid werd - maar ook op andere voor het Atlantisch bondgenootschap strategische wetenschapsgebieden, blijkt overduidelijk uit de negentien door Rupp geanalyseerde overzichten en rapporten over het lopend onderzoek aan Nederlandse onderzoeksinstellingen die door de USIA via de Amerikaanse ambassade in Den Haag tussen 1953 en 1956 aan het State Department werden uitgebracht. De Amerikanen gingen ervan, uit dat samenwerking op het gebied van de atoomfysica, én op dat van de aërodynamica, mathematica en andere strategische onderzoeksgebieden, alleen kans van slagen had wanneer bij de Nederlandse bevolking in het algemeen en bij de universiteiten en onderzoekscentra in het bijzonder de beeldvorming over Amerika zou worden bijgesteld. Met het oog daarop moesten nieuwe onderwijskundige en onderzoekstechnische methoden worden ontwikkeld aan de hand waarvan 'de gistende Amerikaanse samenleving' kon worden begrepen. Zo wees de Groningse socioloog P.J. Bouman, in 1950 met een Fulbright-beurs in Amerika, in zijn *Volk in Beweging. Onbegrepen Amerika* (1951) de Europeanen (c.q. Nederlanders) op hun achterstand in sociale scholing en sociaal inzicht bij de observatie van de Amerikaanse samenleving. Maar daar bleef het niet bij. Nederland had een grondige 'heroriëntatie' op de Verenigde Staten nodig. Anders geformuleerd:

> Het prijsgeven van de neutralistische politiek, het kiezen voor het Atlantisch bondgenootschap en het opgeven van de onafhankelijke ontwikkeling van de technische en natuurwetenschappen waren veranderingen die niet zonder slag of stoot konden plaatsvinden.[35]

Parallel met de werkwijze van de 'geestelijke Marshallhulp' - organisaties als de Technical Assistance (en de Contactgroep Opvoering Productiviteit) - ontwikkelde de aan de Amerikaanse ambassade te Den Haag verbonden United States Information Service een 'Country Plan for the Netherlands'. Dat was een strategisch plan, gericht op verandering in de beeldvorming van Amerika onder de Nederlandse elite in kringen van de politiek, het onderwijs, de arbeidsorganisaties, het militaire apparaat en bedrijfsleven. Een unieke vorm van het

naoorlogse ‘amerikaniseringsoffensief’ dat in tal van sectoren een harde confrontatie betekende met het verzuilde karakter van de Nederlandse samenleving.[36]

Overigens: vergeleken met bijvoorbeeld de Franse inspanningen op het gebied van de Franse taal en letterkunde, is het Fulbright Programm met zijn *American Studies* bescheiden te noemen. Maar, aldus Rupp, de Amerikanen hebben vanaf 1949 wel een academisch uitwisselingsprogramma op gang gebracht dat in omvang, organisatie en werkwijze ongeëvenaard is. De geschiedenis van het Fulbright Programm in Nederland wijkt nauwelijks af van die in andere Europese landen. Net als elders kregen Nederlandse academici pas in de jaren zeventig belangstelling voor die wetenschapsgebieden waar het programma eigenlijk voor bedoeld was: de humaniora en sociale wetenschappen. Zij hadden andere interesses, zoals voor de medische, technische en de natuurwetenschappen, en waren bovendien in hoge mate ook behept met een typisch Europese geringschatting voor wat Amerika op het gebied van de geesteswetenschappen te bieden had. Niettemin werd in de periode tussen 1949 en 1970 door de Amerikanen op tal van terreinen voortgang geboekt zoals bij de hervorming van het secundaire onderwijs en evaluatiemethoden. Een tweede, belangrijke bijdrage van de door het Fulbright Programm gestimuleerde *American Studies*, was de verzelfstandiging en institutionalisering (1964-1970) van de politieke wetenschappen aan de Nederlandse universiteiten, Leiden en Amsterdam voorop.[37] Dit wapenfeit stond in het teken van de gemeenschappelijke belangen die Nederland en de Verenigde Staten hadden in de versterking van het Atlantisch Bondgenootschap en in het tot stand brengen van een Verenigd Europa. Het is een ironie van de geschiedenis dat, juist op het moment dat in Nederland het proces van ideologische onderkoeling overging tot algehele ontzuiling, Nederlandse politicologen als Lijphart en Daalder - in de context van uiteenlopende projecten van het Fulbright Programm Nederland - hun theorie ontvouwden over de ‘consociational democracy’ als gelijkwaardig alternatief voor het normatieve Anglo-Amerikaanse democratisch bestel.[38] Daarmee doelden zij op het historische proces van ‘vernederlandsing’ aan de hand van samenwerking van wederzijds elkaar tolererende en respecterende subculturen zonder een algemeen gedeelde, nationale gedachte.

Het is evenwel de vraag in hoeverre door de activiteiten van het Fulbright Programm en van culturele inlichtingendiensten als de USIA en de USIS de beeldvorming over Amerika in Nederland is veranderd. In 1968 verscheen *Amerika in termijnen*, een door Ed van der Elsken prachtig geïllustreerd retro-verslag van de Amsterdamse socioloog A. de Swaan. Daarin signaleerde hij de keerzijde van de door de Amerikanen met zoveel kracht verkondigde visie op de naoorlogse wereldorde. Die werd in hoge mate gedragen door de cultuur van blank en burgerlijk Amerika, met uitsluiting van tal van andere maatschappelijke groeperingen (zwarten, indianen, armen), die zich moesten behelpen ‘met een boterham met tevredenheid’. Een ‘orde van volmaaktheid’ die onherroepelijk ook naar Nederland, West-Europa en Japan zou opschuiven. Door de aandacht te vestigen op de schaduwkanten van Amerika, sloot De Swaan ogenschijnlijk aan bij de eerder door historici als Huizinga, Den Hollander, Bouman en Schulte Nordholt geuite Amerikakritiek. De voorpublicatie in *Vrij Nederland* (18 november 1967) verscheen onder de titel ‘Dodenrijk’. Maar tegelijk distantieerde De Swaan zich van de gangbare intellectuele vooroordelen over Amerika, door zijn positieve inschatting van de effecten van massacultuur en technische ontwikkeling. Verwijzend naar Henry Wallace's *Century of the Common Man* schreef hij:

> Amerika is goed terechtgekomen, ondanks de boze feeën. De arbeiders zijn er niet verpauperd, de middenstand is niet verarmd. Welnee, iedereen heeft zijn eigen auto en een pakket elektrische apparaten naar keuze. De meesten hebben een eigen huis, aandelen, een kind op de universiteit. De corruptie is teruggedrongen door democratische leiders, aan de macht gekomen door de volksverontwaardiging. In de daartoe aangewezen woongebieden en tijdschriften heerst meer vrijheid dan waar ook ter wereld te halen valt. Het land is niet verdomd door massacultuur; integendeel, heel het geestelijk erfgoed ligt uitgestald in musea, bibliotheken en universiteiten.[39]

Ook bestreed De Swaan het inmiddels in linkse kringen gecultiveerde negatieve beeld van Amerika door zijn genuanceerde visie op de moord op Kennedy, de sociale onrust in de grote steden en met name ook op de oorlog in Vietnam: ‘De blinde liefde is voorbij. Een nieuw verhaal van Amerika wordt al verteld: dit keer gaat het over wreedheid, imperialisme, verdrukking van de jonge landen, over machtswellust en overdaad.’[40] De Swaan deed daar niet aan mee, niet zozeer omdat hij niet overtuigd was van de ernst van de crisis in de Amerikaanse samenleving, maar veeleer omdat, zeker op het gebied van nationale schande en collectieve schuld, Nederland nog heel wat van Amerika had te leren. Nederland was in zijn ogen het weinig meeslepende land van ‘oude mannen in het zwart die fietsen in een mistige stad, de vinger geheven tegen de revolutie’ en van ‘nette heren in sportkostuum, zorgelijk om 's lands economie en het algemeen welzijn. Dat is het dodenrijk.’ Nederland was een land waar de politionele acties in Nederlands-Indië en de schermutselingen in Nieuw-Guinea werden doodgezwegen. In de Verenigde Staten daarentegen lag de geschiedenis als het ware op straat en werd de oorlog in Zuidoost-Azië in de media breeduit besproken. Vergeleken met de vrijwel gelijktijdig verschenen bestseller van de Franse journalist J.J. Schreiber, *Le défi Americain* (1967), was De Swaans visie op de Amerikaans-Europese verhouding minder gevangen in onvruchtbare tegenstellingen. In plaats daarvan signaleerde hij het ontluiken van een van de grote succesverhalen van de moderne tijd: de geleidelijke verstrengeling van de Amerikaanse en Europese cultuur en de opkomst van een werkelijk kosmopolitische cultuur. Geen Amerikaanse maar een internationale cultuur, waar Europa weliswaar deel aan had, maar waarvan de voornaamste impulsen toch vanuit de Verenigde Staten kwamen:

> zoveel gebeurt er in Amerika, dat zelfs als iedereen maar aandeed op goed geluk en zonder inzicht, dan nog moest uit die veelheid zelf door toevalstreffers alleen al het materiaal voor een nieuwe cultuur ontstaan. Maar het wetenschappelijk en artistieke streven in de vs is heel gericht, niet zozeer op een eigen nationale cultuur, maar op een veel algemener beschaving; te algemeen om nog westers te kunnen heten. Het is de cultuur van de stadswereld in alle landen die de aarde langzaam omvormt in een wereld-stad.[41]

Eindnoten:

1 Stokvis, *Ondernemers en industriële verhoudingen*.
2 Ibid., p. 140.
3 Gastelaars, *Een geregeld leven*, p. 91.
4 Stokvis, *Ondernemers en industriële verhoudingen*, p. 27.
5 De Haan, I., 'De maakbaarheid van de samenleving en het einde van de ideologie, 1945-1965' p. 91; De Vries, *Complexe consensus*, p. 208-210.
6 Loeber, 'Dutch-American Relations 1945-1969', p. 5-57; Ellwood, 'The Marshall Plan and the Politics of Growth'.
7 De Haan, H., 'The Impact of the United States on Dutch Economy'.
8 Griffiths, *Economic Reconstruction Policy in the Netherlands and its International Consequences*, p. 33. Zie ook Griffiths (red.), *The Netherlands and the Integration of Europe 1945-1957*, p. 1-26, 183-208; Kersten, 'A Welcome Suprise', p. 299; Manning, 'Die Niederlande und Europa'.
9 De Haan, I., 'De maakbaarheid van de samenleving en het einde van de ideologie, 1945-1965', p. 93; Ter Heide, *Ordening en verdeling*; Addison, *The Road to 1945*; Marwick, 'Peoples War and the Peoples Peace', p. 154; De Swaan, *Zorg en de staat*, p. 219-223, De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', p. 268.
10 Milward, *The Reconstruction of Western Europe, 1945-1951*; Ellwood, *Rebuilding Europe*.
11 De Casseres, *Het andere Amerika*, p. 290-310; Leuchtenburg (red.), *The New Deal*; Hiss, *The Making of the New Deal*.
12 Cohen, *Scènes de la vie future*, p. 159-182; Roholl, '"A Full and Fair Picture"', p. 175-176. In Frans bezet gebied verscheen hetzelfde tijdschrift onder de titel *Voir*.
13 In 1913, kort voor de deelname van de Verenigde Staten aan de Eerste Wereldoorlog, was het Henry Luce die de twintigste eeuw uitriep tot 'the American Century'. Zie White, *The American Century*.
Onderstaande paragraaf is goeddeels ontleend aan Ellwood, *Rebuilding Europe*. Vergelijk ook Kroes, 'Voor en na de vervoering van de jaren zestig'.
14 Ellwood, 'The Marshall Plan and the Politics of Growth', 1991, p. 21; Wexler, *The Marshall Plan Revisited*; Kaelbe, 'Was Prometheus most unbound in Europe?'.
15 Cohen, *Scènes de la vie future*, p. 160.
16 Hogan, *The Marshall Plan*.
17 Griffiths (red.), *Explorations in OEEC History*.
18 Van der Eng, *De Marshall hulp*; Griffiths (red.), *Van strohalm tot strategie*; Inklaar, *Van Amerika geleerd*, p. 17-50; De Feyter, 'The Selling of an Ideology'; Fortuyn, *Sociaal-economische politiek in Nederland 194 1949*, p. 305-310.
19 Van der Eng, *De Marshall hulp*, p. 82-108.
20 De Haan, I., 'De maakbaarheid van de samenleving en het einde van de ideologie, 1945-1965', p. 95; De Liagre Böhl, Dekkers en Slot (red.), *Nederland industrialiseert!*, p. 105-106, 125.
21 Waarmee overigens niet gezegd is dat de verzorgingsstaat als verworvenheid alleen door de socialisten tot stand is gebracht. In Nederland waren het de confessionelen die in al deze jaren in de regering zaten. De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', p. 295.
22 De Vries, *Complexe consensus*, p. 47-55; Pells, *The Liberal Mind in a Conservative Age*; Veldman, *Om de erfenis van Roosevelt*, p. 180-189.
23 In de periode maart 1945 tot 1948 ontving Italië in het kader van het United Nations Reliefs and Rehabilitation Administration (UNRA) 560 miljoen dollar voor primaire voorzieningen op het gebied van voedsel, medicijnen en kleding. Harper, *America and the Reconstruction of Italy 1945-1948*, p. 88-104; Esposito, *America's Feeble Weapon*; Ellwood, 'The Marshall Plan'.
24 Inklaar, *Van Amerika geleerd*, p. 85; Roholl, 'Uncle Sam: An example for All?'.
25 De Haan, H., 'The Impact of the United States on Dutch Economy' p. 71, concludeert dat vergeleken met andere landen Nederland via het Economic Recovery Program (ERP) per hoofd van de bevolking het hoogste van de landen van de Europese Gemeenschap scoorde (zie tabel 1: Marshall-hulp aan West Europa 1948-1954).
26 Wexler, *The Marshall Plan Revisited*, p. 253.
27 Van der Eng, *De Marshall hulp*, p. 253; De Haan, H., 'The Impact of the United States on Dutch Economy', p. 71.
28 De Vries, 'Een brede verspreiding van de berichtgeving is wenselijk'; Pells, *Not Like Us*, p. 56-57.
29 Hogan, *The Marshall Plan*, p. 475; Esposito, *America's Feeble Weapon*, p. 121-198; D'Attore, 'Americanism and Anti-americanism in Italy', 1991; Ellwood, 'The Marshall Plan'.
30 Van Rens, 'Een Nederlander filmt voor Europa'.
31 Inklaar, *Van Amerika geleerd*, p. 331; Inklaar, 'Marshall-hulp en de Amerikanisering van Nederland'; De Vries, 'De Amerikaanse cultuurpolitiek ten aanzien van Nederland 1945-1960'.
32 Van der Eng, *De Marshall hulp*, p. 245-246; Inklaar, 'America: Land of Milk and Honey', p. 164.
33 Pells, 'Culture and Foreign Policy' p. 166; Pells, *Not Like Us*, p. 156-188; Willett, 'America in Germany: The Post-War Period'; Johnson en Cooligan, *The Fulbright Program*; Rupp, *Het Fulbright Programma Nederland*; Rupp, *Van oude en nieuwe universiteiten*.
34 Kellerman, *Cultural Relations as an Instrument of U.S. Foreign Policy*; Diefendorf en Frohn, *American Policy and the Reconstruction of West-Germany*; Schildt, 'Die USA als "Kulturnation"

zur Bedeutung der Amerikahäuser in den 1950er Jahren'; Guilbaut, *How New York stole the Idea of Modern Art*; Saunders, *Who Paid the Piper*, p. 193-194.

35 Rupp, *Van oude en nieuwe universiteiten*, p. 217; Van Berkel, 'Amerikabeeld en cultuurbegrip bij de cultuursocioloog P.J. Bouman'; De Vries, *Complexe consensus*, p. 248-252.

36 Roholl, '"A Full and Fair Picture"', p. 179-183.

37 Daalder, *Universitair Panopticum*.

38 Daalder, 'On Building Consociational Nations'; Daalder, 'The consociational theme'; Rupp, *Van oude en nieuwe universiteiten*, p. 232-236.

39 De Swaan, *Amerika in termijnen*, p. 11-12.

40 Ibid., p. 50.

41 Ibid., p. 172; Emmer, 'Elk continent zal toch zijn eigen weg gaan'; Van Rossem, 'Le défi Européen'; Rupp, *Het Fulbright Programma Nederland*, p. 103-105; Dierikx, 'The Pursuit of the American Dream', p. 128.

3 De mythe van het plan

Atlantisch Verdrag

Het door de Verenigde Staten gefinancierde en geregisseerde Europese Herstel Programma werd in Nederland een succes, omdat productiviteitsverhoging als het belangrijkste middel tot verbetering van de levensstandaard naadloos aansloot op de actieve industrialisatiepolitiek van de overheid. Bovendien werd de Marshallhulp in de Nederlandse publiciteitscampagne nu eens voorgesteld als een programma, en dan weer als een ‘plan’, waardoor de politieke consensus over de aanpak niet in gevaar kwam.

Onder invloed van het in 1941 door Roosevelt en Churchill ondertekende Atlantic Charter waren tijdens de oorlog de grondslagen gelegd voor de sociaal-economische inrichting van wat eerst de welvaartsstaat en later de verzorgingsstaat zou worden genoemd. De keuze voor onbegrensde economische groei, gekoppeld aan permanente werkgelegenheid beantwoordde in eerste instantie aan punt 5 van het Atlantic Charter, waarin de ondertekenaars de wens uitspraken ‘to bring about the fullest collaboration between all nations in the economic field, with the object of securing for all improved labour standards, economie advancement, and social security’.[1] In de Verenigde Staten verdampten na de oorlog onder Truman's Fair Deal deze voornemens - net zoals zovele politiek-ideologische concepten van de ‘Wartime Liberals’ - tot een conservatieve versie van ‘verzorgingskapitalisme’. In Engeland zette Labour zich in de voetsporen van het Beveridge-rapport *Social Insurance and Allied Services* (1942) wel aan sociale hervormingen en geavanceerde wetgeving op het gebied van onderwijs en stedelijke en regionale planning, maar voor het overige was er geen sprake van institutionele vernieuwing en economische reorganisatie. In Nederland werd echter eensgezind gewerkt aan zowel de uitbreiding van de interventie in het economisch leven als aan de uitbouw van een sociale politiek.

De Nederlandse regering (in ballingschap) installeerde in 1943 een commissie ‘om het vraagstuk der Sociale Zekerheid te bestuderen’ (zie ook hoofdstuk 11). Voorzitter werd Van Rhijn, die in 1944 in een door hem geredigeerde publicatie *Nieuw Nederland* de opbouw van het stelsel van sociale zekerheid fundeerde op de dubbele bodem van ethisch-religieuze waarden en productiviteitsverhoging. Uitbreiding van het stelsel van sociale zekerheid zou mogelijk kunnen leiden tot hogere loonkosten, maar daar stond tegenover dat de productiviteit van de arbeider toenam als gevolg van een grotere ‘arbeidslust’:

> sociale zekerheid wil geen gemakzucht voor het individu, geen verstening van het productieproces, geen statische maatschappij. Het wil energie bij den enkeling tot opvoering der productie in een dynamische maatschappij. Maar het wil ook bewaren voor gebrek en een rechtvaardiger verdeling van het maatschappelijk inkomen.[2]

Als gevolg van het einde van staatsonthouding als leidraad voor de sociaal-economische politiek kreeg planning, opgevat als ordening, een steeds grotere plaats in de economische en sociale inrichting van de samenleving.[3] Was het in landen als Duitsland, de Verenigde Staten en Engeland vooral de oorlogseconomie die allerlei vormen van centralisatie en organisatorische coördinatie in het leven riep, in Nederland leidden de in het kader van de nationale verdedigingspolitiek te nemen maatregelen op het gebied van organisatie, distributie en rantsoenering van grondstoffen en goederen tot een steeds verdergaand planmatig ingrijpen van de overheid in het economische en sociale leven. Ook de voorbereiding van het toekomstig herstel en de wederopbouw vroegen om kennis en prognose, en die leidden tot uiteenlopende coalities tussen wetenschappelijke deskundigheid en het ambtelijk-bureaucratisch apparaat. In de oorlog werden met name in het economisch beleid, de bouwnijverheid en de volkshuisvesting de grondslagen gelegd voor een proces waarbij politiekideologische meningsverschillen naar de achtergrond verdwenen ten gunste van een meer door wetenschap en techniek gestuurde planmatige benadering van maatschappelijke beleidsvraagstukken.[4] Na de oorlog leidde de invloed van technische deskundigheid op het overheidsbeleid steeds meer tot de verwetenschappelijking van de politiek en kreeg het staatsingrijpen een ‘structureel’ karakter, waarmee de omslag van het door ideologische overwegingen beperkte overheidsbeleid van vóór de oorlog een feit was. Dat het einde van de ideologie het begin van de wetenschap was en dat de samenleving onder wetenschappelijke leiding tot een rechtvaardige, sociaal-economische orde letterlijk ‘gemaakt’ kon worden, daarvan getuigden het ‘succes’ van de planning en inrichting van de nieuwe IJsselmeerpolders.

Op nieuw land een nieuwe maatschappij

De aanleg van de Afsluitdijk (1924-1932) en de droogmaking van respectievelijk de Wieringermeer (1930), de Noordoostpolder (1942) en Oostelijk en Zuidelijk Flevoland (1957, 1968) creëerden gedurende een lange periode een arbeidsmarkt waar sociografen gretig op inspeelden. Door strategische infiltratie in de door civiele ingenieurs, juristen en bestuurskundigen gedomineerde beleidsinstanties slaagden maatschappijwetenschappers er in de jaren dertig in om bij de desbetreffende Waterstaatsdiensten ‘een mentale leegte’ te scheppen. Volgens hen voldeed de ‘gebrekkige artistiek-stedebouwkundige, intuïtieve of ad hoc beleidsvorming niet langer aan de eisen van de tijd en diende deze leegte gevuld te worden door een gesystematiseerde kennisvergaring die tot een beter beleid en daarmee tot een beter ingerichte samenleving zou leiden’.[5]

De betrokkenheid van de maatschappijwetenschappen bij experimenten op het gebied van maatschappelijke planning in de polders laat zien hoe politieke en institutionele verhoudingen richting gaven aan wetenschappelijke toepassingen. In de jaren dertig vergeleek de Amsterdamse sociograaf Ter Veen de taak van zijn leerlingen met de maatschappelijke

rol van de ‘neutrale’ ingenieurs die de natuurwetenschappen in de techniek toepasten: ‘Wat jullie moeten worden is de sociaal ingenieur die de krachten in de maatschappij probeert te berekenen om daarna te gaan bouwen met de opgedane kennis.’[6] Deze wending van de sociale aardrijkskunde in de richting van planning en beleid vond plaats in de staatscommissie-Vissering (1926), waarvan Ter Veen de secretaris was, en die advies moest uitbrengen over de overheidsbemoeienis bij de inrichting van de Wieringermeer en eventuele volgende Zuiderzee-inpolderingen. Deze commissie bepleitte in haar adviezen staatstoezicht, overheidssteun en gemeenschapszorg, kunstmatige selectie van kolonisten, uitgifte van de grond in erfpacht en een proef van staatsexploitatie in bijna 25 procent van het landbouwareaal van de Wieringermeer. Deze aanbevelingen impliceerden, aldus de architectuurhistorici Andela en Bosma in hun studie over de inrichting van de IJsselmeerpolders, ‘een omvattend, gepland en efficiënt overheidsingrijpen dat niets aan het toeval zou overlaten’.[7] Een dergelijk pleidooi voor verregaande overheidsinterventie is, in de Nederlandse context, een vroeg voorbeeld van de toepassing van de Britse econoom A.Y.P. Taylors ideeën over organisatie en bedrijfsvoering op het functioneren van de overheid. Nieuw was ook de idee om binnen de ambtelijke organisatie van de Wieringermeerdirectie, naast afdelingen voor administratie en management, landbouw en civiele architectuur, ook een sociaal-economische dienst in te richten met taken op het gebied van landbouwmechanisatie, rationalisatie van de productie, personeelsselectie (sociografisch onderzoek) en vooral de zielkundige begeleiding van de landarbeiders. De commissie-Vissering beschouwde de Wieringermeer kortom als een ‘voorbeeldige agrarische kolonie’.

Tegen deze achtergrond publiceerde Ter Veen in 1930 zijn *Op nieuw land een nieuwe maatschappij*, waarin een compleet sociaal sturingsprogramma voor de Zuiderzeepolders werd ontvouwd. In de praktijk kwam het evenwel erop neer dat de uitvoering van het staatstoezicht op de inrichting van de Wieringermeer, bedrijfseconomisch gezien, weliswaar zelfs nog verder ging, maar dat Ter Veens ambitieuze programma voor sociale planning - als gevolg van crisis en bezetting - nauwelijks van de grond kon komen.

Tijdens de oorlog, toen het werk in de polders grootdeels stil lag, werden de uitgangspunten voor de ruimtelijke en sociale opbouw van het nieuwe land opnieuw overwogen. De diensten namen veel tijd om - vooral via informeel overleg - zo veel mogelijk aspecten van de polderinrichting te laten bestuderen: agrarische en industriële belangen, het scheepvaartverkeer, wegverbindingen met het oude land en recreatie en toerisme. Ook het sociale programma kwam onder druk te staan, als gevolg van de maatschappelijke kritiek op de deterministische kolonisatietheorieën van Ter Veen, maar vooral ook door de toegenomen professionalisering en institutionalisering van de sociale wetenschappen in Nederland. In de jaren dertig en veertig werden door sociologen, geografen en economen verschillende pogingen ondernomen tot integratie van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek ten bate van een nationale, regionale en gemeentelijke planning. Zo werden aan het Geografisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht onder leiding van Van Vuuren zogenaamde ‘welvaartsonderzoeken’ uitgevoerd voor Zwolle, de Maaskantgemeenten, Utrecht en omstreken waarin grondgebruik, beroepspatronen en maatschappelijke verhoudingen op elkaar werden betrokken. Vrijwel gelijktijdig deed aan de Economische Hogeschool van Rotterdam de econoom-geograaf Boerman ruimtelijk-economisch onderzoek naar industrievestigingen en verkeersvraagstukken, waarvan de methodische aspecten in gestan-

daardiseerde vorm werden opgenomen in de onderzoeksprojecten van de verschillende Economische Technologische Instituten die in de jaren dertig in tal van regio's werden opgericht. Ten slotte pleitte de sociograaf Hofstee - als coördinerend adviseur voor het sociografisch werk aangesteld binnen de Dienst der Zuiderzeewerken - in 1938 voor de instelling van een centraal sociaal en economisch studiebureau ‘niet regionale vertakkingen in alle delen van het land, dat geen nader taak zal hebben dan een zo goed mogelijke sociaal-economische studie van heel ons volk’.[8] Dit streven naar integratie en overkoepeling kreeg zijn bekroning in 1940 met de oprichting van het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandsche Volk (ISONEVO). In de jaren veertig en vijftig vervaardigde het ISONEVO in opdracht van de Stichting Maatschappelijk Werk een twintigtal plattelandsmonografiën, met als doel ‘een beter inzicht in de sociaal-economische structuur van het Nederlandsche platteland’, voornamelijk ten behoeve van toekomstige maatschappelijke werksters. Hoewel het Instituut nooit als een nationaal overkoepelend orgaan en documentatiecentrum heeft kunnen functioneren, heeft het wel enkele invloedrijke nationale congressen georganiseerd, zoals over *Maatschappelijke Planning* (1947) en twee congressen over de *Sociale aspecten en culturele zijde van de inpoldering van de Zuiderzee* (1952 en 1956).

Als gevolg van deze veranderingen schoven de onderzoekers nieuwe thema's naar voren binnen de Waterstaatsdiensten, die echter in de praktijk weinig hebben bijgedragen aan de begeleiding van het proces van ‘modernisering’ dat zich in de polders voltrok. In het onderzoek van Hofstee en Groenman ging het allang niet meer om de theoretische verfijning van de grondslagen van het selectiesysteem voor de boeren en arbeiders, maar werd veel meer aandacht geschonken aan de regionale dimensie van het bewoningspatroon op het platteland; Op die manier kwam de ‘streek’ in beeld en het daaraan beantwoordende, gemeenschaps- en cultuurideaal als factor voor het gedragman kolonisten. Het sociografisch onderzoek richtte zich vooral op de beschrijving en analyse van de nieuwe streek- en plattelandscultuur zoals die in de nieuwe polders van de grond kwam. Evenmin als Hofstee en Groenman lukte het ook de socioloog Constandse - opvolger van Hofstee als adviseur van de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders - in de jaren zestig niet om (in het verlengde van zijn dissertatie *Het dorp in de IJsselmeerpolders* uit 1960), een bruikbaar model te construeren voor een leefbaar en modern platteland. Door onvoldoende statistische gegevens bleef het onderzoek beperkt tot een raming van het inwonertal, de oppervlakte van de dorpsgebieden en de wetenschappelijke onderbouwing van het fijnmazige patroon van dorpen. Andela en Bosma concluderen:

> Zo min als het Constandse lukte om een relatie te leggen tussen ruimtelijke vormgeving en maatschappelijke structuren en processen, slaagden andere maatschappijwetenschappers erin een bruikbare kolonisatie-theorie te ontwerpen die een beschrijving en kwantificering van het (recente) kolonisatieverleden van bepaalde gebieden oversteeg en op werkelijk moderne wijze in de toekomst keek.[9]

Het is dan ook niet toevallig dat sociale wetenschappers wél werden ingeschakeld voor een studie van de maatschappelijke gevolgen van de Watersnoodramp (1953), maar niet bij de voorbereiding en planning van de Deltawerken.

Het relatieve falen van de maatschappijwetenschappers binnen het Zuiderzeeproject is niet alleen terug te voeren op gebrek aan wetenschappelijke overtuigingskrjicht. Van invloed waren ook de mentaliteit en personele samenstelling van de afzonderlijke Waterstaatsdiensten, die op hun beurt de grootste moeite hadden om de polders als monofunctionele 'enclaves' - in principe landbouwgronden met enkele aanvullende faciliteiten - af te schermen tegen kolonisatiepogingen van de zijde van respectievelijk de gemeente Amsterdam, de provincie Noord-Holland, de Rijksdienst voor het Nationale Plan en belangengroepen als de Contactcommissie voor Natuur- en Landschapsbescherming, die alleen al méér dan vijftig organisaties vertegenwoordigde! Ten slotte liepen onderzoek en ruimtelijk beleid menigmaal als gevolg van tijdsgebrek uit de pas. Daarvan is de planvorming van Lelystad - de moderne voorbeeldstad van Nederland - een dramatisch voorbeeld.[10]

Ook al zijn in het Zuiderzeeproject de sociale wetenschappers uiteindelijk in de schaduw gebleven van ingenieurs, economen, landbouwexperts en stedenbouwkundigen, de polders kunnen niettemin worden beschouwd als een voorbeeldige proeftuin voor het naoorlogse, planmatig ingerichte Nederland. Niet alleen vanwege de maatvastheid en de overweldigende monotonie van het nieuwe landschap, dat spoedig model zou staan voor de bedrijfseconomische egalisering van grote delen van agrarisch Nederland als gevolg van schaalvergroting en ruilverkaveling. Maar vooral als prille plattelandssamenleving die sociografen en cultuursociologen de illusie gaf dat door middel van opvoeding en bevoogding - door sociale planning - ingrijpende maatschappelijke veranderingen konden worden begeleid en gestuurd. In die zin staan de polders model voor de 'beheerste modernisering' van de talrijke ontwikkelingsgebieden zoals die in het kader van het industrialisatiebeleid en aan de hand van sociaal-culturele overheidsinterventie tussen 1945 en 1965 heeft plaatsgevonden.[11]

Planmatige economie

De door velen gewenste politike 'doorbraak' mag dan kort na de oorlog zijn mislukt, vast staat dat het rationalisatie- en ordeningsstreven na 1945 wél een doorbraak beleefde. Het succes van veel van die voorstellen voor ordening van beleid en productie is door de historicus Kossmann in tal van beschouwingen in verband gebracht met hun herkomst uit de jaren van crisis en bezetting:

> De politiek-sociale vorm die in Nederland aan de economische ontwikkeling gegeven werd, was eigenaardig en karakteristiek voor een land waar de ordeningsidealen niet alleen in de jaren dertig uitzonderlijk talrijk en populair waren geweest maar ook tijdens de oorlog in allerlei variaties door antinazi's werden gepropageerd. De economische politiek sloot hier na 1945 bij aan; ze kwam voort uit de sfeer van het interbellum en probeerde ideeën te verwerkelijken die als reactie op de crisis van 1929 waren ontstaan. Ze bezat een ascetisme en puritanisme, een neiging om eenheid en harmonie te stellen boven discussie, en beslissingskracht van de overheid boven parlementaire verdeeldheid, een scepsis over de menselijke mogelijkheden en de democratie en dus een paternalisme, een behoefte aan behoedzame regulering van verwarde economische en sociale verhoudingen, die haar meer dan alleen een economische inhoud gaven. Ze was

> bij uitstek nationaal, ondenkbaar buiten de tucht waarin, na de nervositeit van de jaren 1880 en 1890, de Nederlandse mentaliteit dank zij de verzuiling tot rust was gebracht.[12]

Al kan de stabiliteit van de economische groei - het economische wonder - van de jaren vijftig nauwelijks beschouwd worden als het directe gevolg van een doeltreffende anticyclische conjunctuurpolitiek of het industrialisatiebeleid van de overheid, een feit is dat na 1945 de staat in toenemende mate de verantwoordelijkheid voor het economisch leven op zich heeft genomen. In 1944 schreef P. Rijkens, voorzitter van de Raad van Bestuur van het Unileverconcern, in *Nieuw Nederland*:

> Het is een gemeenplaats geworden te zeggen, dat de tijd van het 'laissez faire' voorbij is. Het is duidelijk dat de moderne maatschappij nòch sociaal, nòch economisch, tot de beste ontplooiing komt zonder leiding van het economisch leven door de overheid. Verschil van opvatting kan slechts bestaan over de vraag, hoe diep die leiding in den dagelijkschen gang van zaken moet ingrijpen, en hoe de samenwerking tusschen overheid en bedrijfsleiding moet worden georganiseerd.[13]

De consensus daarover was het gevolg van verschuivingen binnen het denkkader van wetenschappers, ambtenaren en politici, maar bovenal van de binnen deze elitegroepen gesloten coalities.

Als er één terrein van overheidsbeleid is waar de invloed van deskundigen geleid heeft tot verwetenschappelijking van de politiek, dan is dat wel de economie. Vóór de oorlog was Keynes niet de enige voorstander van een anticyclisch overheidsbeleid. In Nederland was het vooral Jan Tinbergen die door middel van conjunctuuronderzoek - door duiding van het mechanisme achter de golfbewegingen van economische variabelen - richtlijnen voor een effectieve conjunctuurpolitiek probeerde op te stellen. Tinbergen was samen met de Noor Ragnar Frisch drager van de theorie van de macro-economische omwenteling, dat wil zeggen van die tak van de economie die zich bezighoudt met het oplossen van welvaarts-problemen van conjuncturele aard: kwesties als economische groei, inflatie, werkgelegenheid en economische stabiliteit. Om dergelijke problemen effectief te lijf te kunnen gaan, diende, aldus Tinbergen, de economie te worden gemoderniseerd; omgevormd tot een 'harde' wetenschap en vooral via de wiskunde (statistiek) tot de 'ingenieurswetenschap der econometrie'.[14] Door het streven de wiskunde toe te passen op economische vragen hoopten technocratisch ingestelde econometristen als Tinbergen een wetenschappelijke strategie te kunnen ontwikkelen om welzijn, nut en bevrediging, ten dienste van de samenleving 'meetbaar' te maken.

Als voorstander van een maatschappelijk systeem waarbij wetenschappelijke 'experts' - desnoods boven de hoofden van goeddeels onwetend geachte ondernemers - de economische beschikkingsmacht kregen over de productiemiddelen (conjunctuurbeheersing), was Tinbergen vertegenwoordiger van een generatie socialisten voor wie het marxisme niet meer de gemeenschappelijke maatschappijvisie was. Tinbergen was ook de grondlegger van een sociaal-democratische ideologie die in toenemende mate ontvankelijk bleek voor de wiskundige, marginalistische of neoklassieke economische theorie die in het laatste kwart van de negentiende eeuw als alternatief was ontwikkeld voor een op het marxisme geïnspi-

reerde politieke economie. Volgens deze theorie wordt de economische structuur van de samenleving niet meer, zoals in de politieke economie, bepaald door klassentegenstellingen maar door de interne belangenafwegingen van producenten en consumenten en de daaruit voortvloeiende prijsverhoudingen van goederen, arbeid, grond en kapitaal. In dit krachtenveld levert de economische wetenschap het inzicht in 'de werking van de mechanica van het eigenbelang en corrigeert de staat de uitkomst op basis van hogere calculus, waarin het algemene nut als leidraad dient'.[15] Het is vanuit dit wetenschappelijk programma dat de econoom Jan Tinbergen aan het eind van de jaren twintig enerzijds voorstander werd van het 'socialistieser' worden van de economie; maar aan de andere kant ook in de ban kwam van het economisch karakter van socialistische hervormingen waarbinnen het ethische beginsel van sociale rechtvaardigheid en een sterk regulerende overheid dominante elementen waren. Samen met de ingenieur en latere minister Hein Vos werkte hij ernaar toe om de verenigbaarheid van socialistische maatregelen met de theorie van het marginale nut aan te tonen en in praktijk te brengen. Zo werd mede met het oog op dit program in 1934 door de SDAP een Wetenschapplijk Bureau opgericht - met Vos als directeur - en werd een jaar later het *Plan van de Arbeid* gepubliceerd. Twee initiatieven die een belangrijke rol hebben gespeeld bij de institutionele vernieuwing van het sociaal-economisch leven in Nederland zoals die na de oorlog gestalte heeft gekregen.[16]

Moderne economische technieken

Het Plan van de Arbeid werd in 1935 gelanceerd naar het voorbeeld van het 'planistisch idee' van Hendrik de Man en zijn Plan van de Arbeid in België. Anders evenwel dan het Belgische Plan is het onder leiding van Vos en Tinbergen geredigeerde document minder een samenvatting van bestaande en nieuwe ideeën ter bestrijding van crisis en werkloosheid en meer een aanzet voor een volledige herstructurering van de Nederlandse economie. Die werd noodzakelijk geacht omdat, zoals Hein Vos achteraf heeft benadrukt, men vreesde 'dat de slechte economische toestand een vruchtbare voedingsbodem bood aan nationaal-socialisme en fascisme'.[17] De omslag moest worden bewerkstelligd door een planmatige aanpak van de productie, ten behoeve waarvan het Plan van de Arbeid een *Crisisplan*, een programma voor *Conjunctuurbeheersing* en een *Structuurplan* presenteerde. De eerste twee initiatieven voorzagen in korte- en langetermijnoplossingen voor de economische crisis, waarbij met name de overheid diende in te grijpen in de productie: onder meer door het conjunctureel inzetten van openbare werken, subsidiepolitiek ten aanzien van het bedrijfsleven, arbeidsverkorting en door het voeren van een anticyclische budgetpolitiek. Kortom, het ging om een actief conjunctuurbeleid dat op wetenschappelijke wijze zou moeten worden voorbereid door een Centraal Conjunctuurbureau. Daarnaast werd vooral in het *Structuurplan* gepleit voor een structuurbeleid in de vorm van versnelde industrialisatie en ordening van het bedrijfsleven middels de organisatie van bedrijfstakken met organen op tripartiete basis: bedrijfsschappen met een Centraal Economische Raad aan de top. 'Hier worden', aldus Passenier in zijn geschiedenis van het Centraal Planbureau in Nederland 'voorstellen gedaan die grote gelijkenis vertonen met het CPB en de SER van onze dagen'.[18] Maar minstens zo belangrijk is het feit dat - door de toonzetting van het stuk en het loslaten van de ideologische bevlogenheid van de eerdere socialisatierapporten - door de SDAP

de deur naar politieke coalitievorming royaal werd opengezet. De sociaal-democraten wensten deel te nemen aan de regering om op korte termijn ernst te kunnen maken met de bestrijding van de crisis en beheersing van de conjunctuur. In 1935 begon (ook) binnen de Nederlandse sociaal-democratie het proces van ideologische afkoeling waarbij, uit technisch en politiek pragmatisme, door Vos en Tinbergen werd gekozen voor een ethisch gefundeerd plansocialisme in plaats van een brede, gemeenschappelijke (marxistische) maatschappijbeschouwing. Na de oorlog werd veel van wat in het Plan van de Arbeid was voorgesteld inderdaad werkelijkheid. Al werd, aldus de econoom Fortuyn, 'deze werkelijkheid dan wel zodanig geamendeerd dat de weg van het socialisme die in het Plan nog expliciet gesteld wordt, werd omgebogen in de weg naar de verzorgingsstaat'.[19]

De vergaande voorstellen van de groep rond Tinbergen en Vos voor macro-economische modellering en planning bleven binnen de SDAP niet onweersproken. Mede onder invloed van Hendrik de Man in België kregen halverwege de jaren twintig de rond Willem Banning verzamelde religieus-socialisten meer aanhang binnen de partij, waardoor zij een belangrijke rol hebben gespeeld bij de ideologische vernieuwing van de SDAP. Halverwege de jaren dertig kwamen Banning en de zijnen in de ban van het Franse personalisme, dat tijdens de bezetting - in de multi-levensbeschouwelijke groep van gijzelaars in het kamp van Sint-Michielsgestel - aansloeg bij een groot aantal vooraanstaande intellectuelen. 'Personalisme werd daar beschouwd als de fundering voor de mentaliteitsverandering die na de oorlog zou moeten plaatsvinden. De politieke vernieuwingsbeweging die uit dat kamp voortkwam, de Nederlandse Volksbeweging (NVB), nam het personalisme dan ook als leidend beginsel voor haar programma.'[20] De religieus- en later personalistisch- socialisten - en in bredere zin ook de NVB - hadden vergaande ideeën over de planning van de nationale economie, de industrie en het bedrijfsleven, maar verschilden daarin van de meer radicale plan-socialisten in sociaal-politieke motivatie. De kern van het verschil school in de uiteenlopende opvattingen over het individu.

Beschouwden de plan-socialisten de mens in eerste instantie als materialistisch, de religieus- en later ook de personalistisch-socialisten zagen het individu vooral 'als een zingevend en zelf realiserend wezen'. Hiermee in verband stonden ideeën over planning, ordening en de rol van kennis en wiskunde. Banning en. een van zijn medestanders, de econoom Ed van Cleeff - die in 1945 samen met Tinbergen een leidinggevende rol bij het Centraal Planbureau (in oprichting) kreeg - hadden sterk afwijkende opvattingen over de rol en taak van de economie in het sociale leven. In de voetsporen van de historisch-socioloog Bouman beschouwde Van Cleeff de economische crisis van de jaren dertig als exponent varteen omvattende sociale en culturele crisis, met name van het wegvallen van een cultuur van gemeenschap. Daar waar Tinbergen mathematisering en planning inzette om 'verzuilde beleidsmaatregelen tegen elkaar af te zetten' en macro-economische modellen ontwikkelde om 'verzuilde ideologieën' uit het debat te weren, streefden Banning en vooral Van Cleeff er juist naar om met behulp van micro-en meso-economische plannen een politieke en sociaal-culturele doorbraak tussen de zuilen te forceren. Met de door hem ontwikkelde economische theorie, de planhuishoudkunde, hoopte Van Cleeff tot een compromis tussen de zuilen te komen 'door de kernen van de zuilen, ontdaan van hun institutionele uitingsvormen, te integreren in een coherent geplande en geordende samenleving.[21]

Met deze uiteenlopende plannen voor hervorming van het maatschappelijk bestel en het

economisch leven stond de SDAP in die jaren niet alleen. Ook in confessionele kringen werden verschillende - en niet zelden met elkaar tegenstrijdige - voorstellen gedaan; niet zozeer voor planning en rationalisatie, alswel voor ordening, in het bijzonder van de industrie. Zo was al in 1914 door de katholieke econoom J. Veraart nagedacht over een publiek-rechtelijke bedrijfsorganisatie langs corporatieve weg, waarin werknemers en werkgevers in onderlinge harmonie het economische en sociale leven per bedrijfstak zouden regelen.

Al die opvattingen en plannen kwamen uiteindelijk samen in het eerste kabinet dat direct na de bevrijding aantrad. Gestimuleerd door de ongeëvenaarde overheidsinmenging in de nationale economie als gevolg van de bestrijding van de crisis, de voorbereiding op de oorlog en als consequentie van de bezetting (calamiteiten wetgeving en restrictieve sociaal-economische wetgeving), konden confessionelen en sociaal-democraten elkaar vinden op het platvorm van de crisisbestrijdingstheorie van Keynes én van de crisispraktijk van Roosevelts New Deal in de Verenigde Staten. De Keynesiaanse theorie, althans onderdelen daarvan stelden', aldus Fortuyn, 'sociaal-democraten en confessionelen in de gelegenheid buiten hun eigen maatschappijtheoretisch kader om met elkaar te spreken over het te voeren sociaal-economisch beleid en wat belangrijker is: dat gestalte te geven.'[22]

Dat wil overigens nog niet zeggen dat na 1945 in Nederland massaal gekozen werd voor een economisch beleid in keynesiaanse zin. Daarvoor waren de onderlinge ideologische verschillen, zoals over de rol en functie van de overheid in het economisch leven, te groot. Die vormden de belangrijkste inzet voor allerlei coalities op het gebied van beleidsformulering en -uitvoering, waarna ze, ontdaan van hun utopische inhoud, in geneutraliseerde vorm opgenomen werden in een politiek van brede consensus. De totstandkoming in 1945 van het Centraal Planbureau en de oprichting van de Sociaal Economische Raad (1950) zijn daarvan een goede illustratie.

In de zomer van 1945 kondigde minister-president Schermerhorn voor de radio een krachtig herstelbeleid aan, met als uitgangspunt een door een wetenschappelijk Planbureau ontworpen sociaal-economisch plan:

> Herstel en opbouw van het Nederlands produktievermogen zal alleen doeltreffend kunnen geschieden op de grondslag van een algemeen sociaal-economisch plan, waarvan de richtlijnen, volgens welke beleid moet worden uitgevoerd, zijn vastgesteld. Zulk een plan dient te worden ontworpen na aanwijzing door de ministerraad, door een in te stellen wetenschappelijk bureau dat de gegevens verkrijgt van de departementen, en van het georganiseerde bedrijfsleven, deze gegevens verwerkt en het ontworpen plan voorlegt aan de ministerraad. (...) De regering kan dit bureau opdrachten verstrekken en advies vragen, en neemt daarna de beslissingen, welke door haar ambtelijk apparaat zo mogelijk in samenwerking met het georganiseerde bedrijfsleven tot uitvoering worden gebracht. De regering acht het onvoldoende het opmaken van plannen uitsluitend aan de departementale ambtelijke instanties op te dragen, doch beschouwt het als een noodzakelijkheid voor het geven van leiding in de grote lijnen over een dergelijk Planbureau te beschikken.[23]

Hoewel tijdens de oorlog en vlak na de bevrijding politieke consensus bestond over de wenselijkheid van een of andere vorm van planeconomie en diverse varianten werden ontwikkeld voor een Centraal c.q. Globaal Plan en een Nationaal Welvaartsplan, gingen die weer niet zover dat gedacht kon worden aan een afzonderlijke staatssecretaris voor de planning (Tinbergen bijvoorbeeld), zoals in Frankrijk. Wel werd, vooruitlopend op een wettelijke regeling, in september 1945 het Centraal Planbureau opgericht, waar Jan Tinbergen de leiding over kreeg. Deze had al in 1943 een ontwerp gemaakt voor een Bureau voor Economisch Statistisch Onderzoek, als zusterorganisatie van het Centraal Bureau voor de Statistiek. In tegenstelling tot wat oorspronkelijk in het Plan van de Arbeid over de taak van een dergelijke wetenschappelijke instelling was opgenomen, vervaagde de functie van het CPB, na de eerste verkiezingen en het aantreden van het eerste rooms-rode kabinet, van beleidsplatvorm naar vrijblijvend advieslichaam en prognostisch rapportageapparaat. Die marginalisering van het CPB binnen de nationale economische politiek was de prijs die de SDAP, eerst in het beginselprogramma van de NVB (1943) en vervolgens in 1945, bij de tot standkoming van een nieuwe socialistische volkspartij (de Partij van de Arbeid), had moeten betalen op het terrein van de sociaal-economische politiek. Daarin was geen plaats voor structuurhervormingen in de eigendomsverhoudingen (socialisatie) en werd ingestemd met nieuwe organen van bedrijfsbeheer, een variant van de door de confessionelen bepleite, publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie.[24]

De uitkleding van het CPB in de tweede helft van de jaren veertig uitraard alles te maken met het mislukken van de door de NVB voorgestane politieke en socio-culturele doorbraak en reconstructie van de Nederlandse samenleving. Daarmee was immers het begrip planning van zijn door de (religieus-)socialisten bedoelde, maatschappij ordenende werking beroofd. Tegelijk is de marginalisering van het CPB in de naoorlogse economische politiek een belangrijk symptoom van het steeds losser worden van de greep van de centrale overheid op de nationale economie; een proces dat al vóór 1950 werd ingezet en dat in de opvattingen van economisch historici als Griffiths, Van Zanden en De Jong misschien wel de belangrijkste oorzaak van het ‘economische wonder’ is geweest.[25] Het idee van een invloedrijk en gecentraliseerd planningsapparaat stond bovendien haaks op de wijze waarop na de Tweede Wereldoorlog in Nederland de overheid - in continuïteit met ontwikkelingen in de jaren dertig en veertig - functioneerde. Regulering van overheidswege op het gebied van loon- en prijsvorming, rantsoenering- en distributiesystemen voltrok zich hoofdzakelijk via de ministeries en vooral via de (interdepartementale) rijksbureaus, die door crisis en oorlog in sommige gevallen waren uitgegroeid tot omvangrijke, ambtelijke apparaten.

Het mislukken van de doorbraak in partijpolitieke zin, de geleidelijke vermindering van de overheidsinvloed op de nationale, economische bedrijvigheid en de gebrekkige communicatie met het bestaande ambtelijke apparaat hebben ertoe geleid dat vanaf 1950 het CPB zijn taakstelling van adviserende planning is gaan opvatten als een onafhankelijke vorm van wiskundig modelleren. Was er in de eerste jaren na de oorlog, bij gebrek aan informatie en cijfermatige gegevens over de economische bedrijvigheid in binnen- en buitenland, weinig te plannen, mede als gevolg van de Marshallhulp en de vorming van de Benelux (1946) groeide binnen het CPB de belangstelling voor een vorm van planning die minder ‘micro-’ en ‘meso-’ maar, daarentegen, meer macro-economisch van aard was. Deze plan-

ning was in eerste instantie systeemgericht en abstraheerde zich steeds meer van de concrete economische werkelijkheid. De projectmatige constructie van de *Econometrische Analyse van de Nederlandse Volkshuishonding* - het model - was daarvan het meest in het oog springende signaal. In de context van de verzuilde Nederlandse politieke cultuur was het macro-economisch modelleren bovendien bijzonder geschikt omdat, aldus Van den Bogaard, 'Tinbergens model en de getallen die het produceerde als een paraplu boven de zuilen konden fungeren'.[26]

Ook de Sociaal Economische Raad stond, als nieuw sturingsinstrument, aanvankelijk geheel in het teken van de planmatige reconstructie van de Nederlandse economie. In september 1945 publiceerde minister Vos (Economische Zaken) de publiekrechtelijke kant van zijn voorstellen voor rationele ordening van het sociaal-economische leven: het Voorontwerp van de wet voor de oprichting van een Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie (PBO). Hierin probeerde hij plansocialistische ordeningsmodellen te verzoenen met de door confessionelen bepleite organisatie van de samenleving langs corporatieve weg. Wanneer, aldus Woltjer, dit plan zou zijn 'verwezenlijkt, zou het een radicale breuk in de gehele maatschappelijke structuur hebben veroorzaakt. De ondernemer zou zijn onttroond!'[27] Overheid, organisaties van werkgevers en werknemers werden volgens het wetsontwerp immers geacht samen, te werken in een netwerk van productie- en bedrijfsschappen, met als doel straffe leiding te geven aan het economisch leven. Daarbij werden, in het verlengde van de eerder door Tinbergen voorgestelde economische raad, niet alleen de ondernemers 'onttroond', maar ook andere 'leken' zoals consumenten en diverse onwetend geachte buitenstaanders. Vos' voorstellen hebben het politiek niet gered. Een nieuwe commissie onder leiding van de katholieke jurist Van der Ven kwam aan het eind van de jaren veertig met een uitgeholde variant, die op beduidend minder weerstand stuitte, omdat daarin de nadruk werd gelegd op 'vrijwillig' door werkgevers en werknemers in te stellen product- en bedrijfsschappen, met beperkte bevoegdheden en meer ingericht als bedrijfsorganen dan als overheidinstanties. Als overkoepelend orgaan van de PBO werd een Sociaal Economische Raad (SER) voorgesteld, met als taak niet om te sturen maar enkel de regering te adviseren over allerlei kwesties op sociaal-economisch terrein. Dacht Tinbergen in 1932 nog aan een economische raad, aan institutionele vormen van planmatigheid die uiteindelijk niet beperkt dienden te blijven tot één natie, en dacht Hein Vos op zijn beurt in 1946 aan een nationaal, economie-wijd stelsel van bedrijfssectoren, in 1950 werden er uiteindelijk slechts 39 product- en bedrijfsschappen in het leven geroepen, voor het merendeel voor díe bedrijfstakken die van oudsher een sterke corporatieve traditie kenden, zoals de agrarische sector.[28]

De moeizame ontstaansgeschiedenis van een tweetal nieuwe instituties die vorm moesten geven aan een rationele ordening van het economisch en sociale leven na de oorlog, brengt een interessante paradox aan het licht. Mede dankzij het economische succes van de Duitse, Amerikaanse en Engelse oorlogseconomie won ook in Nederland tijdens en na de oorlog het planningsdenken binnen allerlei bolwerken (wetenschap, ambtelijk apparaat, politiek) sterk aan betekenis. Die populariteit leidde ertoe dat fundamentele verschillen van inzicht over levensbeschouwing en staatinrichting op de achtergrond verdwenen. Enthousiasme voor planning ging op die manier samen met ideologische onderkoeling. Zoals meestal gingen de ideeën verder dan hetgeen er in de praktijk werd gerealiseerd. In

de feitelijke organisatie en uitvoering van het conjunctuur- en industriebeleid was er weinig van terug te vinden. Het begrip planning deed het vooral goed in de retoriek van de sociale verzoeningspolitiek, effectief veranderde er niet zoveel. Dat hadden de Amerikaanse functionarissen, die de Marshallhulp hier moesten verkopen, maar al te snel in de gaten.[29]

Zowel op het gebied van de sociale zekerheid als op het brede terrein van de economische ontwikkeling was Nederland tot omstreeks 1963 een land met naar toenmalige Westeuropese grondslagen, geringe overheid.[30] Pas in de loop van de jaren zestig vond, internationaal gezien, een spectaculaire 'inversie' plaats, die samenhing met de transformatie van Nederland van welvaartsstaat tot verzorgingsstaat. Deze stond goeddeels in het teken van een sociaal-politieke crisis als gevolg van de toenemende publieke twijfel aan de legitimiteit van de bestaande politieke en economische orde. Vooral de paniek over het steeds meer uit de pas lopen van de ethisch-religieuze én zuiver economische argumenten voor publieke zorg en sociale zekerheid, het vervluchtigen van de verzuilde structuur van de samenleving en het wegvallen van de bemiddelende rol van de politieke partijen hebben geleid tot een sterke verwevenheid van overheid met vrijwel alle sectoren van de samenleving. Een transformatie die zich in staathuishoudkundige zin exact laat traceren in het groeiend aandeel van de sociale overheidsuitgaven in het nationale inkomen en die er uiteindelijk toe heeft geleid dat Nederland van een liberaal-conservatief land vrij snel veranderde in 'het etatistische, egalitaire land van de jaren zeventig': in letterlijke en figuurlijke zin uitvergroting op nationale schaal van het door de polders belichaamde model van een nieuwe maatschappij op nieuwe bodem.[31]

Geplande industrialisatie

In tegenstelling tot bijvoorbeeld de Britse Welfare State is de Nederlandse welvaarts- en verzorgingsstaat nooit gesteund geweest door een uitgesproken nationaal elan.

> De verzorgingsstaat was', aldus socioloog Thoenes, 'prettig, nuttig en Keynesiaans verantwoord. Wat we planning noemden, was vooral een boekhoudkundige operatie. Planning stond voor bewaking van procedures en regelingen. Zelden was het de bevlogen realisering van een eerst met enthousiasme aanvaard ontwerp, gekenmerkt door durf en fantasie'.[32]

Nergens is de fictie van planning duidelijker zichtbaar dan in de door de overheid tussen 1948 en 1963 gevoerde actieve industrialisatiepolitiek. Volledige werkgelegenheid, evenwicht op de betalingsbalans, productiviteitsverhoging, maximale stijging van het reële inkomen per hoofd, dat waren de belangrijkste doelstellingen voor het economische beleid die door het Centraal Planbureau en door de Sociaal Economische Raad in de tweede helft van de jaren veertig werden vastgesteld. De doelstellingen die, zoals meestal in brede beleidsprogramma's, deels op gespannen voet met elkaar stonden, moesten worden gerealiseerd door een actieve conjunctuur- en industrialisatiepolitiek. Over de effectieve invloed van deze overheidsbemoeiing op de feitelijke economische ontwikkeling wordt verschillend geoordeeld. Net zoals de directe effecten van de Marshallhulp op de snelle groei van de industriële productie en de productiviteit na 1950 moeilijk aantoonbaar zijn, zo moeten

ook vraagtekens worden gezet bij de veronderstelde invloed van de geleide-loonpolitiek en het industrialisatiebeleid op het ‘economische wonder’. Tot 1950, toen het industriebeleid goed van de grond kwam, stond de loonpolitiek niet in dienst van de werkgelegenheid. De al tijdens de bezetting ingevoerde loonbeheersing kreeg in 1945 een wettelijke basis in het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen. Op grond van recente analyses van productiestatistieken komt de econoom Harm de Jong tot de conclusie dat ‘door de directe overheidsmaatregelen in en vlak na de oorlog de niveau's van de arbeidskosten en de arbeidsproductiviteit op een zodanige manier uit elkaar zijn getrokken dat er inderdaad een grotere winstmarge in de industrieën ontstond’.[33] Ook in de jaren daarna, toen de industrielonen in Nederland even snel dreigden te stijgen als elders in Europa, zorgde de loonbeheersing voor de nodige stabiliteit in de Nederlandse economie. Tegenover het voordeel van het uitblijven van een loon-prijsspiraal stond evenwel het nadeel van een relatief laag productiviteitsniveau dat Nederland in conflict bracht met de Amerikanen. Dit kon uiteindelijk niet worden verholpen door de publiciteitscampagnes van de Amerikanen rond de Marshallhulp noch door die rond de industrialisatiepolitiek.

Ook voor het industrialisatiebeleid geldt wat gezegd kan worden van de conjunctuurpolitiek: het was niet gebaseerd op een centrale sturing van de economie aan de hand van technocratisch getinte meerjarenplannen voor de industrie of voor basisvoorzieningen op het gebied van consumptie (huisvesting, voedsel), zoals in Frankrijk (Plan-Monnet 1947-1952; Plan-Hirsch 1954-1957). In Nederland bestond tijdens en na de oorlog politieke consensus over ‘een overwegend ondernemingsgewijze organisatie van de voortbrenging’.[34] De keuze voor een gematigde sturing van de economie door de overheid in de vorm van een voorwaardenscheppend beleid was niet nieuw, maar in overeenstemming met de wijze waarop de modernisering van de economische ontwikkeling zich vanaf het begin van de negentiende eeuw in ons land had voltrokken. In het naoorlogse industrialisatiebeleid stond het bevorderen voorop van het ‘productiemilieu’ aan de hand van maatregelen op het gebied van openbare nutsvoorzieningen, ruimtelijke ordening en vooral ook sociaal welzijn. Voor een industriebeleid in de vorm van het systematisch stimuleren van bepaalde ‘nationale’ industriële sectoren (investeringsplannen), zoals in Frankrijk en Engeland, bestond in Nederland géén politieke consensus.[35]

Het vanaf 1949 onder leiding van het ministerie van Economische Zaken gevoerde industrialisatiebeleid aan de hand van nota's en niet van plannen, moet beschouwd worden als een variant op de dirigistische organisatie van de schaarste-economie in de eerste vijf jaar na de oorlog. De zogenaamde industrialisatienota's waren een poging om aan de hand van ramingen en prognoses op het gebied van werkgelegenheid, industriële investeringen, betalingsbalans en productiviteit de overheid en het bedrijfsleven aan te passen aan de snel veranderende ontwikkelingen in de economie. Over de directe effecten daarvan wordt, net als ten aanzien van het conjunctuurbeleid, verschillend gedacht. De eerste industrialisatienota van minister van Economische Zaken Van den Brink (1949) kwam rijkelijk laat, mede als gevolg van politiek en ambtelijk onvermogen een keuze te maken tussen vrijheid en regeling; tussen ‘middelijk en rechtstreeks industrialisatiebeleid’. Bovendien waren de eerste nota's, verre van origineel en zij hadden met hun kwantitatieve doelstellingen met betrekking tot productie, investeringen en werkgelegenheid niet alleen veel te danken aan de eerder door G.A. Kohnstamm gemaakte analyses van de structurele problemen van de

Nederlandse economie, maar ook aan de door het Centraal Planbureau opgestelde industrieschema's ten behoeve van het Europees Herstel Plan (dus de Marshallhulp) en de Internationale Bank voor Herstel (1948).[36] Hoewel de industrialisatienota's geen schoolvoorbeeld zijn van ‘voorspellende nauwkeurigheid’, en ook geen maatregelen aandroegen om diep gewortelde problemen van de Nederlandse economie op te lossen, waren ze verre van overbodig. Aan de hand van deze nota's - waarvan de laatste in 1963 verscheen - is indirect de basis gelegd voor de sociale, fysieke en technologisch-wetenschappelijke infrastructuur van Nederland in de tweede helft van de twintigste eeuw. Zo werden in de eerste nota's concrete aanzetten gegeven voor een ingrijpend regionaal spreidingsbeleid. Daarnaast werden, mede in samenhang met de talrijke campagnes en initiatieven rond de Marshallhulp, vanuit het industrialisatiebeleid krachtige initiatieven ontwikkeld ter opvoering van de productiviteit als een van de belangrijkste voorwaarden voor het herstel, uitbouw en stabilisatie van de Nederlandse economie. Maar wellicht is de belangrijkste betekenis van het gevoerde industrialisatiebeleid van propagandistische aard; dit kan worden gemeten aan het succes waarmee de Nederlandse samenleving in vrij korte tijd ‘industrierijp, en in die zin ‘modern’ is gemaakt. Dit gebeurde op regionaal niveau door middel van de elf Economisch Technologische Instituten, waarvan sommige al van vóór de Tweede Wereldoorlog dateerden.

De eerste industrialisatienota sloot, wat de daarin voorgestelde economische ordening betreft maar ook qua doelstellingen, aan bij het pragmatische herstelbeleid zoals dat sedert 1945 was gevoerd. Nederland trok de consequentie uit datgene wat zich al ver vóór de Tweede Wereldoorlog had aangediend en koos voor overheidssturing in de vorm van ‘indicatieve planning’. Tijdens het industrialisatiedebat in de Tweede Kamer in 1949 was al ‘vastgesteld, voor zover dat toen nog niet duidelijk was, dat de industrialisatiepolitiek niet planmatig [op basis van een investeringsplan] zou zijn, maar voorwaardescheppend en stimulerend, aan te vullen door spaarzame en selectieve overheidsinvesteringen op nauw omschreven terreinen’.[37] De nadruk lag op indicatieve planning van de economische groei, die overigens tot 1963 vrijwel volledig samenviel met die van de industrie. Want dat was de eigenlijke boodschap van de eerste industrialisatienota's: Nederland industrialiseert! Het heeft afscheid genomen van het agrarisch handelskarakter dat eeuwenlang haar volkshuishouding had gedomineerd en gekozen voor de industrie als garantie voor het toekomstig welvaartspeil en de stabiliteit van de economische en sociale structuur van de samenleving. Een keuze die zich overigens al vóór de oorlog had aangediend, toen gebleken was dat een extreem hoge bevolkingsgroei voorafgaande aan de jaren van crisis gecombineerd met negatieve ontwikkelingen in de landbouw niet door de industrie kon worden opgevangen als gevolg van de economische overheidspolitiek.[38]

De kern van de door de industrialisatienota's met tal van beleidsmaatregelen ondersteunde boodschap was evenwel niet zozeer de introductie van de industrie als zodanig alswel de noodzakelijke omschakeling van het bestaande industriële productieapparaat door middel van herschikking van de productiefactoren kapitaal en arbeid. In de *Nota inzake de industrialisatie van Nederland* (1949) werd met nadruk gesteld dat ‘op den duur niet te veel op de bestaande industriële tradities mag worden voortgebouwd en dat de weg van de productie van hooggekwalificeerde artikelen zal moeten worden ingeslagen’. Wat zoveel betekende dat de door de historicus Klein geconstateerde en niet geheel onomstreden ‘twee-

slachtigheid' van het bestaande (vooroorlogse) productieapparaat - aan de ene kant een oude basisindustrie met een sterk verouderd productiepakket, die aan de andere kant echter in outillage en bedrijfsorganisatie relatief modern van opzet was - definitief werd doorbroken door uitbreiding en vernieuwing, met name van de metaalnijverheid en chemische industrie. Het is de vraag in hoeverre de nota's - vergeleken met andere factoren als liberalisering van het economisch verkeer en de uitbouw van internationaal-economische organisaties - hebben bijgedragen aan wat Messing heeft genoemd 'de kwalitatieve aardverschuiving' binnen de Nederlandse industrie in de loop van de jaren zestig: de geleidelijke transformatie van voedings- en genotmiddelen, textiel- en schoenenindustrie naar de metaal- en chemische industrie en die van de snel expanderende sector van de openbare nutsbedrijven (energie). Vast staat dat de industrialisatienota's in bestuurlijke zin hebben bijgedragen aan zowel de popularisering van de arbeidsproductiviteit en de regionale spreiding als aan de stimulering van technisch-wetenschappelijke research en opleiding.

Mens en bedrijf in de nieuwe wereld

Een van de belangrijkste verschuivingen na de Tweede Wereldoorlog heeft betrekking op de veranderde verhouding tussen kapitaal en arbeid. Werknemers en werkgevers stonden minder scherp tegenover elkaar, maar werkten in een sfeer van rede en harmonie eendrachtig samen binnen een op consensus gericht overlegmodel. Symbool van de consensus over de toekomstige arbeidsverhoudingen was de op privaatrechtelijke basis opererende Stichting van den Arbeid (1943-1945). Ook al konden de oorspronkelijke ambities ten aanzien van de onderlinge regeling van de arbeidsverhoudingen - onder toeziend oog van de overheid - niet helemaal worden waargemaakt: de wijze waarop de tot sociale partners getransformeerde werkgevers en werknemers binnen de Stichting van den Arbeid met elkaar omgingen, zou in de vooroorlogse verhoudingen ondenkbaar zijn geweest. Dat gold vooral voor socialistisch georiënteerde organisaties (NVV), waar de strijd voor een andere samenleving grotendeels was ingeruild voor de behartiging van materiële belangen. De door de Stichting van den Arbeid belichaamde, nieuwe verhoudingen tussen kapitaal en arbeid maakten deel uit van een bredere, tijdens de oorlog voorbereide, socio-culturele beweging.[39] Daarbinnen deden nieuwe opvattingen opgang over de zelfstandigheid van het individu en rechtvaardiger verhoudingen tussen werkgevers en werknemers. Maatschappelijke transformaties die op hun beurt weer een gunstig klimaat schiepen voor de bijdrage van de sociale wetenschappen - (bedrijfs)psychologie en sociologie - aan de vernieuwing van de naoorlogse arbeidsverhoudingen. Die werd in de eerste plaats gevonden op het terrein van de productiviteitsverhoging, in het kader waarvan door een Amerikaans georiënteerde psychodiagnostiek, het gedrag, de motivatie en de attitude van de individuele werkgever/producent werd onderzocht, becijferd en beschreven en tot voorwerp van organisatie en management gemaakt.[40]

'Werkelijke welvaart voor iedereen kunnen wij alleen maar opbouwen op de grondslag van het herstel van ons productievermogen, dat wil zeggen door arbeid', aldus Schermerhorn op 27 juni 1945 in de eerste naoorlogse regeringsverklaring. Met die woorden was de eerste aanzet gegeven tot het productiviteitsbeleid van de Nederlandse overheid, een voornemen dat pas dankzij de Marshallhulp (1948) tot concrete programma's

heeft geleid. Opvoering van de productie en vooral van de productiviteit was immers een van de belangrijkste doelstellingen van het door de Amerikanen gefinancierde Europees Herstel Programma. Zeer tegen de zin van de Amerikanen kwam in Nederland de publiciteitscampagne voor productiviteitsbevordering betrekkelijk laat op gang, als gevolg van onenigheid tussen overheid en bedrijfsleven over de opzet en uitvoering. Een van de problemen bij de productiviteitsverhoging was dat alle bij de planning daarvan betrokken partijen verschillende doelstellingen nastreefden. Hoewel de Nederlandse overheid vanaf 1945 arbeidsproductiviteitsverhoging hoog in het vaandel had staan, kwam zij - de intenties van vele industrialisatienota's ten spijt - met een weinig concreet beleid, omdat politieke en ambtelijke kringen de mening waren toegedaan dat hier primair een taak voor het bedrijfsleven lag. Bovendien waren zowel de overheid als het bedrijfsleven eensgezind over het economisch nut van ‘tucht en ascese’ en daarom uiterst terughoudend tegenover de door de Amerikanen gelegde koppeling tussen productiviteitsverbetering en loonsverhoging. ‘Het Nederlandse sociale bouwwerk was’, aldus sociaal-historicus Bloemen,

> gebaseerd op harmonie en solidariteit. Wanneer er wat meer economische ruimte zou komen, kon dat ook in meer harmonie worden geïnvesteerd. Waarom industriemeisjes meer loon geven' Dat geld kon beter worden gebruikt voor huishoudcursussen, want een opleiding tot goede huisvrouw was van primair belang. En harmonieuze gezinnen leidden weer tot hogere productiviteit.[41]

Pas in 1951, nadat de SER in een advies over het toekomstige sociaal-economische beleid extra verhoging van de productiviteit had aanbevolen als een van de instrumenten ter bestrijding van de ongunstige economie, kwam er een minister zonder Portefeuille, belast met de opvoering van de arbeidsproductiviteit in Nederland. Van zijn hand verschenen zelfs enkele productiviteitsnota's, een gebaar van goede wil in de richting van de Amerikanen, dat echter tot weinig concrete maatregelen heeft geleid. De terughoudendheid van de Nederlandse regering om de productiviteitsverbetering planmatig aan te pakken kwam in toenemende mate op gespannen voet te staan met de Amerikaanse bedoelingen van de economische hulpverlening, zoals blijkt uit een verslag van de Regeringscomissaris voor het Europees Herstel Programma uit 1951:

> Naast het streven naar economisch herstel komt de noodzakelijkheid van militaire paraatheid op de voorgrond; van Nederland zal worden verwacht dat het zijn economische politiek aanpast met het oog op de noodzakelijkheid de productie voor militaire doeleinden en de militaire paraatheid op korte termijn te verhogen.[42]

De Amerikanen kregen uiteindelijk in zoverre hun zin, dat ook in Nederland een geheel onafhankelijk nationaal productiviteitscentrum werd opgericht (de eerder genoemde Stichting Contactgroep Opvoering Productiviteit, 1950). Ook zijn het de Amerikanen geweest die, manoeuvrerend tussen de klippen van de Nederlandse arbeidsverhoudingen, door verregaande bemoeienis met de bestemming van de tegenwaardegelden van de Marshallhulp tot aan het begin van de jaren zestig het volume en het programma van de productiviteitsbevordering in Nederland hebben bepaald. In maart 1952 gaven zij hun

goedkeuring aan het voornemen om uit genoemde fondsen dertig miljoen te reserveren voor opvoering van de productiviteit, waarvan tien miljoen bestemd was voor de landbouw, zeven miljoen voor studiereizen en wetenschappelijke uitwisselingsprogramma's, voorlichting en propaganda, en nog eens dertien miljoen voor bedrijfsenquêtes en langlopende, sociaal-psychologische projecten.

Zoals uit de eerste industrialisatienota (1949) blijkt, was productiviteitsverhoging in Nederland omstreeks 1950 minder een kwestie van investeren in nieuwe machines, dan wel van intensiever gebruikmaken van de aanwezige productiemiddelen. Dat kon op twee manieren: enerzijds door de intensivering van de tijdens het interbellum geïmporteerde organisatietechnieken en methoden ter verbetering van de bedrijfsvoering, anderzijds door een bijzondere aandacht voor de sociale verhoudingen binnen de onderneming. In beide gevallen kon grif gebruik gemaakt worden van de in Amerika (en Engeland) verworven inzichten omtrent tal van aspecten van productiviteitsbevordering.[43]

Inschakeling van arbeids- en organisatiepsychologie of sociologie bij productiviteitsverbetering betekende niet alleen professionalisering van ‘bedrijfskundige ingenieurs’ tot volwaardige organisatie- en adviesdeskundigen die sterker dan voorheen een rol kregen toegewezen in reorganisatieprocessen in het bedrijfsleven en bij de (gemeentelijke) overheid. Het leidde ook tot opname van wat elders, in Zwitserland en de Anglosaksische wereld, aan inzicht en van praktijken op het gebied van kadervorming, bedrijfsmanagment, productiviteitsmetingen, doelmatige administratieve en commerciële organisatie, teamgeest en verantwoordelijkheden (‘job descriptions’) was ontwikkeld. De verbetering van de wetenschappelijke bedrijfsvoering zette in Nederland (pas) in de jaren vijftig definitief door. In eerste instantie buiten het academisch milieu en binnen de gespecialiseerde afdelingen van de grote Nederlandse multinationals, die profiteerden van de door Marshallhulp en COP-activiteiten gestimuleerde verbetering van de bedrijfsvoering in het midden- en kleinbedrijf.

Sociale technologie

Productiviteitsverbetering impliceerde evenwel veel méér dan eenzijdige, technische rationalisatie van industriële bedrijfsvoering. De rapporten van veel studiereizen meldden dat het werkelijke geheim van het Amerikaanse succes gelegen was in de menselijke verhoudingen binnen de onderneming. In Nederland viel de vanuit de Verenigde Staten geïmporteerde ‘human relations’-benadering in goede aarde, en kreeg hier zelfs een uitgesproken ethische ondertoon voor zover die paste in het klimaat van politieke consensus over opvoeding en aanpassing van de bevolking aan de cultuur van technologie en industrie. Problematischer was de relatieve onbekendheid van de sociale wetenschappen, in Nederland met de sociale technologie. De eigenlijke receptie van de Human Relations Management in Nederland in de jaren 1945-1960 is niet in de laatste plaats tot stand gekomen door de activiteiten - reizen, onderzoekprogramma's - van de Stichting Contactgroep Opvoering Productiviteit. In het bijzonder door de uitstraling van enkele grote onderzoeksprojecten op het gebied van de sociaal-psychologie, die tussen 1952 en 1959 door gevestigde onderzoeksinstellingen en enkele (commerciële) organisatie- en adviesbureaus in het kader van het productiviteitsbeleid werden ontwikkeld en uitgevoerd.[44] Die zijn door de

nadruk op de wetenschappelijke aanpak van de sociale problematiek binnen de onderneming (terugdringen ziekteverzuim; verbetering arbeidsinzet) een belangrijk maatschappelijk kader geworden voor de 'empirisch-analytische wende' in de psychodiagnostiek. Dat wil zeggen: ze hebben bijgedragen aan de overgang van de 'ethisch-bevlogen' betrokkenheid van psychologen bij praktische problemen op het gebied van personeelsselectie en beroepskeuze naar op Amerikaanse leest geschoeide, positivistische analyses van gedrag. Anders gezegd: aan het proces waarbij, zoals Trudy Dehue het formuleert, 'het subjectieve oordeel van de hooggeschoolde psycholoog verloor aan geloofwaardigheid en de vraag naar vaderlijke advisering meer en meer werd ingeruild voor die naar feitelijke informatie'.[45] Psychologen stelden zich op als 'sociale technologen' en werden in die hoedanigheid door bedrijfsleven en overheid betrokken bij de verbetering van wat vandaag de dag het 'werkklimaat' wordt genoemd, en bij het opvoeren van de arbeidsmoraal. In de - overigens in de jaren dertig - vanuit de Verenigde Staten overgewaaide 'human relations approach' van Elton Mayo met als sleutelbegrippen: democratisch leiderschap, informele groepsvorming en sociale interactie, werd de werknemer minder op zijn capaciteit dan op zijn attitude, minder als productiefactor dan als medemens aangesproken. Maar dan wel een medemens waarvan het gedrag en de geschiktheid met wetenschappelijke precisie gepland en gecalculeerd zou kunnen worden.

De toegenomen belangstelling voor de 'human relations'-benadering paste in het streven een heterogeen samengesteld arbeidspotentieel (jongeren, vrouwen, immigranten) industrierijp te maken. In die situatie namen de wetenschappers de taak op zich de factor mens in de bedrijfsvoering op te sporen en uit te schakelen. Zo werd in het project over communicatiestructuren onderzoek gedaan naar de diverse theoretische benaderingen van het 'spiksplinternieuwe terrein van de groepsdynamica'. In het onderzoek naar samenwerking en moreel werden door middel van observaties en interviews in een Leidse fabriek de verstoorde arbeidsverhoudingen opgespoord en, in het gevolg daarvan, de grondslagen gelegd voor wat eerst 'industriële psychiatrie' en later 'sociatrie' is gaan heten. In het zogenaamde 'bazenproject' kwamen de gewijzigde gezagsverhoudingen binnen de industriële onderneming aan de orde. Daarin werd onderzoek gedaan naar de wijze waarop in de naaste toekomst bazen - chefs, controleurs, groepsleiders, opzichters - konden worden geselecteerd, voorgelicht en getraind. Hoezeer deze researchprojecten in het teken stonden van het industrierijp maken van de bevolking, blijkt uit het 'neurosenproject' waarbij onderzoek werd gedaan naar de ontkerkelijking en zedenverwildering. Aanvankelijk werden die als neurosen en later als aanpassingsverschijnselen beschouwd als gevolg van de versnelde industrialisatie.[46]

Achteraf gezien hebben al deze onderzoeksprojecten meer bijgedragen aan de institutionalisering van de industriële sociologie, bedrijfspsychologie en psychodiagnostiek als sociaal-wetenschappelijke disciplines dan aan de verbetering van de arbeidsproductiviteit binnen de Nederlandse industrie. De bij de planning en coördinatie van het productiviteitsbeleid betrokken instanties hadden niet alleen uiteenlopende oogmerken maar, volgens Van Ginniken, ook geen 'reële en effectieve greep op de praktische implementatie'.[47] Wat overigens niet wil zeggen dat het productiviteitswerk voor de industrie helemaal niets heeft opgeleverd. De Contactgroep Opvoering Productiviteit is erin geslaagd om in Nederland het onderwerp arbeidsproductiviteit inhoud te geven. Mede hierdoor ontstond in

Nederland een moderne industriële mentaliteit, waarin (Amerikaans getinte) ideeën over efficiency, bedrijfsorganisatie en bedrijfsvoering makkelijk werden aanvaard.[48] Bovendien hebben de door de productiviteitsfondsen gefinancierde projecten de introductie van de sociale psychologie in de Nederlandse bedrijven vergemakkelijkt. Maar het herstel van de industriële arbeidsproductiviteit na 1953 is minder bewerkstelligd door de door Marshallhulp en industrialisatienota's gepropageerde productiviteitsgedachte, de wetenschappelijke bedrijfsvoering of de ‘human relations’ - filosofie, dan door de grote expansie van de prestatiebeloning (in het kader van de geleide-loonpolitiek) en de sterke toename van de ploegenarbeid in de industrie. Vanaf 1954 werd door werknemers en werkgevers de feitelijk optredende stijging van de arbeidsproductiviteit ‘expliciet meegenomen in de berekening van de toegestane loonsverhoging’, een tendens die zich na 1959 verder doorzette. Toen werden de lonen gekoppeld aan de productiviteitsstijgingen binnen de verschillende bedrijfstakken en werd in feite iedere rem op de loonontwikkeling losgelaten.[49] Rond het begin van de jaren zestig kwam, eerst in de Verenigde Staten later ook in Nederland, de ‘human relations’-beweging steeds meer onder vuur te liggen, om geleidelijk plaats te maken voor de toepassing van een sociaal-technische systeembenadering en cybernetische inzichten in werkstructurering en arbeidsorganisatie.

Beheerste modernisering van de regio

In de jaren vijftig probeerde de overheid de industrialisatie in Nederland te bevorderen door loon- en prijsmaatregelen, fiscale politiek, financiering van industriële investeringen, alsmede door verbetering van de technisch-wetenschappelijke infrastructuur en het productiviteitsbeleid. Maar van alle maatregelen van de industrialisatiepolitiek was het regionaal economisch beleid het meest zichtbaar.[50] Op de langere termijn gezien kunnen we vaststellen dat dankzij het industrialisatiebeleid en de daaruit voortvloeiende aandacht voor regionale problemen niet alleen de ruimtelijke dimensie van de industrialisatie is verkend maar ook de ruimtelijke ordening als beleidsterrein zich vroegtijdig heeft kunnen verzelfstandigen. Van het begin af aan heeft het regionaal economisch beleid verschillende sporen gevolgd; sporen die na 1963, toen formeel de actieve industrialisatiepolitiek door de overheid werd beëindigd, gedeeltelijk ook het ruimtelijk ordeningsbeleid hebben bepaald. Spreiding is zo'n spoor! De keuze voor een actieve rol van de overheid bij regionale decentralisatie van de industrie vloeide rechtstreeks voort uit het politieke compromis dat de rooms-rode coalities na de oorlog hadden gesloten over versterking van de industrie, waarbij de industrialisatie werd gekoppeld aan regio's en niet aan stedelijke agglomeraties. Spreiding als ruimtelijk equivalent van politieke consensus werd door de confessionelen gesteund vanuit hun angst voor industrialisatie en mechanisatie, die immers vooral in de grote steden het gevaar van verdere secularisering van de samenleving met zich meebrachten. Socialisten waren voorstanders van een regionale aanpak van de industrie, vanwege de bestrijding van de werkloosheid die in sommige regio's, zoals Zuidoost-Drenthe en Oost-Groningen, hardnekkig bleef.

Het regionale industriebeleid was - in aansluiting op tal van vooroorlogse initiatieven voor lokale werkgelegenheid - aanvankelijk gericht op het terugdringen en het voorkomen van grotere werkloosheid als gevolg van de uitstoot van arbeidskrachten, bijvoorbeeld in de

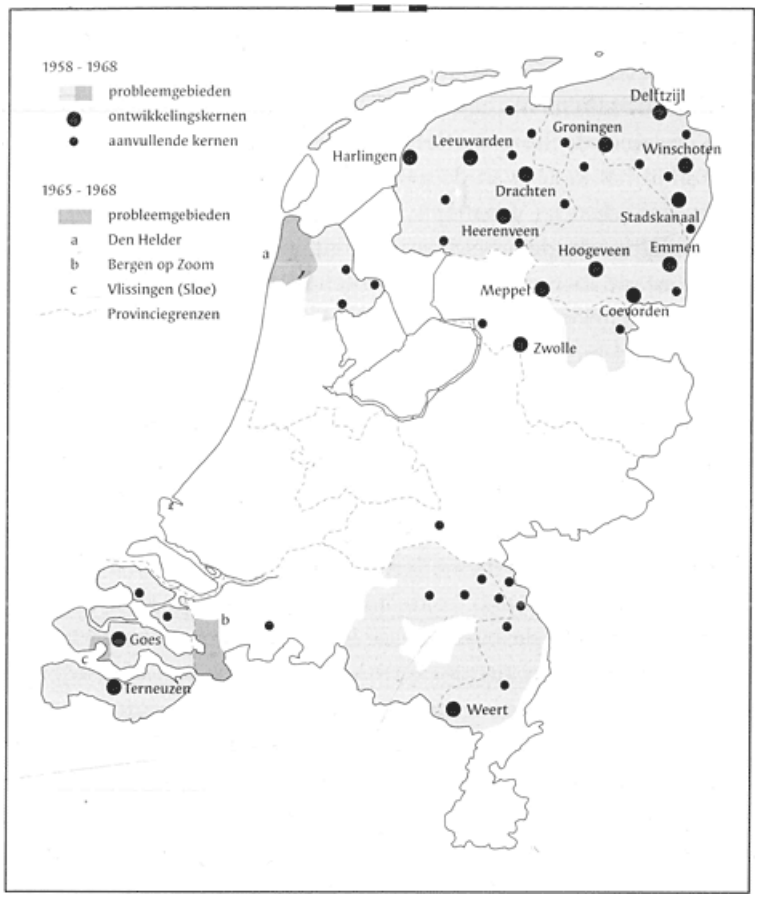

Regionaal beleid 1958-1968 met indicatie van probleemgebieden en ontwikkelingsgebieden

Bron: B.A.L.C. Adzema & E. Wever, *De Nederlandse industrie*. (Assen 1994), p. 68.

veenindustrie en de agrarische sector. Vanaf het eind van de jaren vijftig werd het regionale industriebeleid minder vanuit de regio's en veel meer vanuit de problematiek van de Randstad ontwikkeld en werd ‘spreiding’ van de industriële werkgelegenheid de dominante doelstelling. Maar daar bleef het niet bij. Complementair aan de economische plannen voor achtereenvolgens ontwikkelings-, probleem- en stimuleringsgebieden werden door het ministerie van Maatschappelijk Werk in 1952 sociale ontwikkelingsplannen gemaakt die tot doel hadden de maatschappelijke achterstand van de regio weg te werken en een overwegend agrarisch georiënteerde beroepsbevolking via voorlichting en opvoeding ‘industrierijp’ te maken. Een door lokale en bovenlokale bestuurlijke elites gezamenlijk bedacht en gedragen beschavingsoffensief dat door socioloog Van Vegchel treffend is omschreven als een proces van ‘beheerste modernisering’.[51] De leidende gedachte achter de eerste fase van het maatschappelijke opbouwwerk was dat met behulp van de sociaal-agogische technieken van het ook in het Nederlands vertaalde standaardwerk van de Amerikaan Murray Ross, *Community organization* (1955), de bevolking zelf bij de opbouw van de

regio zou moeten worden betrokken. Overigens niet zonder de hulp van beleidsgerichte sociale wetenschappers die, zoals uit het rapport *De Nederlandse Ontwikkelingsgebieden* blijkt, in 1960 nog steeds een tamelijk cultuurpessimistische blik hadden op allerlei moderniseringsverschijnselen op het platteland. Bijvoorbeeld de ‘zedenverwildering’ van de jeugd:

> Het plattelands-fabrieksmeisje, dat lippenstift en nylon gaat gebruiken, past zich aan bij de moderne vrouwelijke conventies, die tevoren in het plattelandsmilieu onbekend waren of werden geweerd. Zij gaat echter bovendien de vluchtigheid van de mode-confectie, de top-hit, het amusement, de woonstijl etc. accepteren en aanvaardt daarmee het essentiële van de moderne civilisatie: haar veranderlijkheid. Op dit punt nu gaan oude en jonge generaties uiteen.[52]

Hoewel internationaal vergelijkende studies naar de aard en invloed van verschillende vormen van regionaal beleid rondom de jaren vijftig (nog steeds) ontbreken, is de koppeling van door de overheid uitgelokte private bedrijfsvestigingen aan publieke programma's voor sociaal-culturele verheffing van de regio in Europese context vrij uniek. Dat wil overigens niet zeggen dat die politiek in alle opzichten geslaagd is. Waren de door de hogere en lagere overheden aangeboden specifieke infrastructurele voorzieningen aantrekkelijk voor expanderende grote ondernemingen als Philips en Enka, de sociale en culturele voorzieningen die als bijsluiter werden meegezonden om bijvoorbeeld meisjes en landarbeiders aan te passen aan de ‘noodzakelijke’ industrialisatie werden, zoals in Emmen, niet zelden als autoritair, omslachtig en inefficiënt ervaren en om die reden vaak ook op lokaal niveau gedwarsboomd.

Het regionale economische overheidsbeleid is in zoverre van belang voor de expansie van de industrie, dat het heeft bijgedragen aan de geleidelijke transformatie van de geografie van de industriële werkgelegenheid in Nederland na 1945. Die was sinds 1890, vanaf de aanvang van de tweede ronde van moderne economische groei, uitgesproken regionaal. Het is het beeld van de tweedeling tussen moderne sectoren (chemie, grafische industrie, metaal- en elektrotechnische industrie) in de westelijke provincies en de meer traditionele industriële gebieden daarbuiten. In de jaren twintig en dertig werd dit patroon van regionale spreiding van de industrie in Nederland nog versterkt, door mechanisatiegraad en schaalvergroting, en door de opkomst van enkele grote ondernemingen (Philips, AKU, Shell) en de daarmee gepaard gaande ruimtelijke dynamiek. In de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog veranderde dit beeld aanvankelijk nauwelijks. Ook toen hebben enkele regio's, zoals Rijnmond, IJmond met de zuidrand van de Amsterdamse agglomeratie en een aantal regio's in de intermediaire zone, als trekkers gefungeerd. Terwijl, aldus Atzema en Wever, in termen van sturende industriële bedrijvigheid vooral de gebieden rond IJmond en Rijnmond zich deden gelden, profiteerden andere regio's van deconcentratieverschijnselen en van de groeikracht van het eigen bedrijfsleven. Maar ook van het intussen opgestarte beleid van de overheid om in het bijzonder gebieden in het noorden en oosten van Nederland te ontsluiten, te ontwikkelen en aantrekkelijk te maken voor bedrijfsvestiging. Omdat in de wet *Ontwikkelingsgebieden* (1951) strikt werd vastgehouden aan vestigingsvrijheid van private ondernemingen en er minder sprake was van vergunningen dan van premies, kon grotere spreiding alleen worden bewerkstelligd door beïnvloeding van de productiefacto-

ren en de kwaliteit van het vestigingsmilieu. In die zin heeft het industriebeleid - althans in de jaren 1951-1959 - bijgedragen aan wat wel genoemd wordt de ‘wedergeboorte van de randpartijen’, waarvan als paradepaardje, naast Drachten, nog steeds de modernisering van Emmen geldt.[53]

De metamorfose van een veendorp

Al in 1950 was Zuidoost-Drenthe aangewezen als ontwikkelingsgebied, waardoor plaatsen als Coevorden, Emmen en Klazienaveen kerngemeenten voor industrialisatie werden. Daardoor kregen ze extra subsidies en faciliteiten toegewezen, die andere gemeenten in de regio, zoals het vlak na de oorlog door de NAM ‘gekoloniseerde’ Schoonebeek, node ontbeerden.[54]

Kort daarna kwam het Ontwikkelingsplan Zuidoost-Drenthe (1951) tot stand, waarvan de inhoud grotendeels bepaald was door topambtenaren van het ministerie van Economische Zaken en de uitvoering gefinancierd werd uit de tegenwaardefondsen van de Marshallhulp. Dit plan en de effectuering ervan (inclusief de begeleidende sociale ontwikkelingsplannen) zijn, zoals Van Vegchel heeft laten zien, een instructief voorbeeld van hoe een industriële en bestuurlijke elite de modernisering van een lokale samenleving vorm heeft gegeven. Allereerst door maatregelen op gebied van de materiële infrastructuur (bedrijfsterreinen, wegen, woningen, scholen), maar ook door toepassing van principes van Amerikaanse bedrijfsvoering en in het bijzonder door een vanuit het bedrijf ontwikkelde ‘human relations’-benadering. De modernisering van Emmen was minder het resultaat van door cultuursociologische angsten doortrokken programma's dan van de integrerende kracht van een grote industriële onderneming. De komst van Enkalon naar Emmen betekende, aldus Van Vegchel:

> in veel opzicht een doorbraak. Arbeiders werden opgenomen in nieuwe productieverhoudingen. Het moderniseringseffect van Enkalon was niet alleen economisch, maar doordrong als het ware de gehele Emmense samenleving. Zo verleende het bedrijf faciliteiten voor sport en ontspanning en bood het arbeiders nieuwe maatschappelijke mogelijkheden.[55]

De geforceerde industrialisatie van Zuidoost-Drente en van Emmen in het bijzonder leidde in de jaren vijftig tot tal van politieke meningsverschillen over modernisering op lokaal niveau. Illustratief voor de weerstand tegen de overhaaste transformatie van de dagelijkse omgeving was de strijd om de uitgangspunten en uitwerking van het structuurplan. In die discussie ging het over de vorm en vooral de inrichting van de woning op het snijvlak van plattelands- en stadscultuur. Veel raadsleden waren (in de woorden van Van Veghel) van mening dat:

> de prachtige rijen woningen met daarin aanwezige douchecellen niet geschikt waren voor de veen- en landarbeiders in de buitendorpen. Volgens hen voelden plattelandsmensen zich in een woning zonder tuin en stalruimte als in een gevangenis. Veen- en landarbeiders wensten volgens hen liever een varkenshok dan een douchecel.[56]

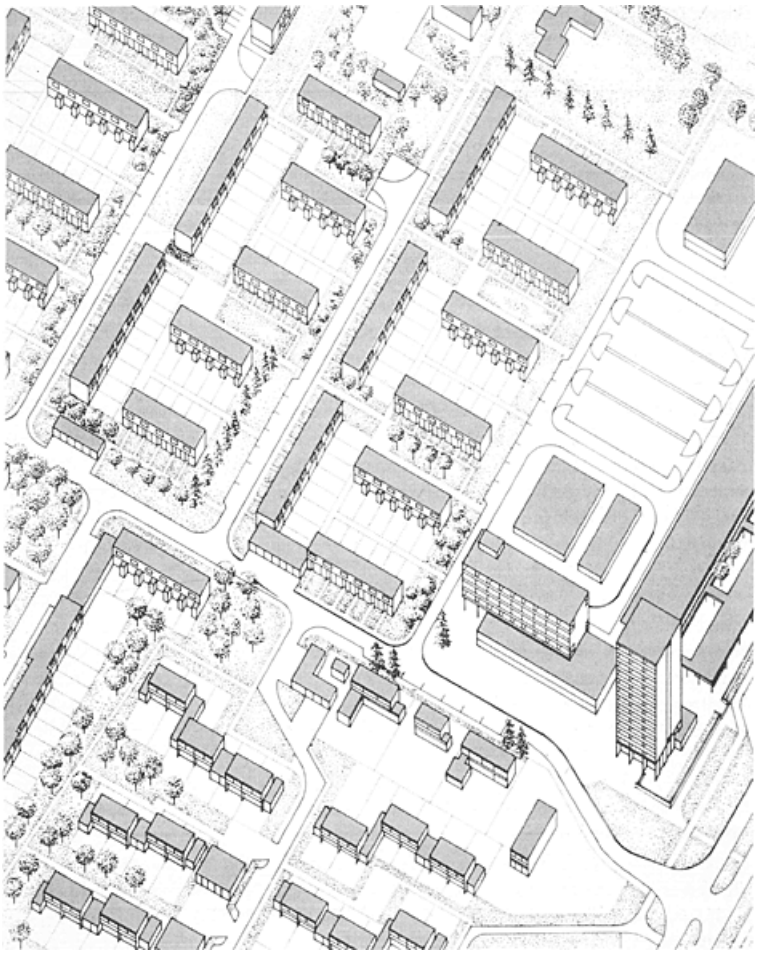

Wonen aan voetpaden (Emmen, woonwijk ‘Angelslo’)
Bron: N. de Boer & D. Lambert, *Woonwijken. Nederlandse stedebouw 1945-1985*. (Rotterdam 1987), p. 127.

De stallen en hokken zijn er uiteindelijk niet gekomen. In plaats daarvan werd Emmen verrijkt met buurt- en woonstraten, parkeerhoven en wijkcentra met tal van culturele voorzieningen. Die moesten uitdrukking geven aan het nieuwe imago van Emmen als een open, groene stad waar de voordelen van het landelijk leven werden gecombineerd met werkgelegenheid en tal van stedelijke geneugten. En het is waarschijnlijk juist vanwege die lokaal-politieke strijd over woonvormen en -tradities, over de betekenis van tuintjes en schuurtjes dat Emmen halverwege de jaren zestig landelijk is uitgegroeid tot de proeftuin op het gebied van stedenbouw en volkshuisvesting. Ook al waren de nieuwe woonwijken als Angelslo, Emmerhout en Bargeres in grote lijnen afgeleid van de sociale en ruimtelijke patronen van typisch randstedelijke woonwijken als Pendrecht en Zuidwijk (Rotterdam), als woonmilieu waren ze royaler opgezet en vooral zorgvuldiger vorm gegeven.

Grondkosten en ontwerpprogramma zorgden in Emmen voor bijzonder lage bebouwingsdichtheden. Die leidden op hun beurt tot de stedenbouwkundige vondst van de doodlopende buurtstraat, het woonpad en de parkeerhof - voorboden van het woonerf uit de jaren zeventig - waarbij de auto rigoureus uit de omgeving van de woning werd geweerd. Op die manier kon ook het wonen op veilige loop- en fietsafstand van winkels, scholen en sportterreinen worden gesitueerd. De modernisering van het landelijk wonen in Emmen kreeg evenwel zijn meest uitgesproken vorm door het handhaven van de bestaande beplantingen (bos) en het benutten van hoogteverschillen. Deze keuze had niet zozeer te maken had met nostalgische voorkeur tot bescherming en behoud, maar was in de eerste plaats bedoeld om de eerste bewoners vertrouwd te maken met hun nieuwe woonomgeving. ‘Landelijk wonen’, aldus de Haagse stedenbouwkundige Niek de Boer, ‘is in Emmen niet gebaseerd op dorpsimpressies. Het kreeg een eigentijdse karakteristiek.’[57]

Congestie

De eerste fase van het regionale industrialisatiebeleid (1951-1959) stond grotendeels in het teken van werkloosheidbestrijding in door de regering aangewezen ontwikkelingsgebieden. In sommige regio's, zoals in de provincie Noord-Brabant, bleef de groei van de werkgelegenheid immers achter bij de explosieve toename van de beroepsbevolking. Bovendien stond de agrarische sector aan de vooravond van een sterke mechanisering en droeg op die manier bij aan toenemende bedrijvigheid in andere sectoren. Dit beleid bleek gematigd succesvol. Ondanks het feit dat het aantal industriële arbeidsplaatsen steeg (met name in Zuidoost-Drenthe), bleven de meeste ontwikkelingsgebieden als geheel in de jaren vijftig kampen met structurele problemen. De werkloosheid daalde traag en nieuwe bedrijfsvestigingen bleven beperkt in aantal. Aan de andere kant dreigden door de vertrekoverschotten in de meeste provincies de contrasten binnen Nederland op het gebied van bevolkingsconcentratie, werkgelegenheid en inkomen én op cultureel gebied - in de zin van modernisering - steeds groter worden. De tweede fase van het regionale industriebeleid (1959-1963) was daarom ook minder gericht op het bestrijden van de structurele werkloosheid in ontwikkelingsgebieden en meer op het keren van migratie vanuit de regio in de richting van de drie westelijke provincies, en op een harmonieuze spreiding van de bevolking en economische activiteiten over het gehele land. Al in 1956 hadden het Centraal Planbureau en de Rijksdienst voor het Nationale Plan gepleit voor een dergelijk nationaal

spreidingsbeleid.[58] Vanaf dat moment is het spookbeeld van congestie - niet alleen van ruimtelijke maar ook van economische congestie - in toenemende mate de conceptvorming over de inrichting van de Nederlandse samenleving gaan bepalen.

Congestieverschijnselen deden zich met name voor in de Randstad-Holland. De Randstad was een nieuw ontwikkeld concept waarmee vanaf 1958 de uiteenlopende problemen in het westen van het land in hun onderlinge samenhang konden worden begrepen. Sindsdien is dat op alle niveaus binnen het politiek-bureaucratisch apparaat ingeburgerd. Als in het naoorlogse ‘paradijs van oneindige economische groei’, politieke consensus het wachtwoord is en spreiding daarvan het ruimtelijk equivalent, dan is Randstad-Holland de naam van de nederzetting waar al die compromissen en onopgeloste contradicties blijvend zijn gehuisvest. Zo bezien is het concept van Randstad-Holland als ‘open stedelijke regio’ geboren vanuit de wil een nationaal beleid te ontwikkelen met het oog op regionale spreiding van economische activiteiten en op beheersing van het verschil in welvaart tussen de regio's. En het is ongetwijfeld vanuit die onevenredige aandacht voor de regionale identiteit van Nederland dat het anti-urbanisme of de politieke voorkeur voor wat geograaf Steigenga heeft genoemd ‘oude spreidings-en nederzettingsvormen, kleine en middelgrote steden, afremmen van bevolkingsconcentraties, voorkeur voor decentralisatie en municipaalcorporatisme’ moet worden verklaard. Dat is precies wat in de tweede fase van het regionale industrialisatiebeleid in de drie westelijke provincies zijn beslag heeft gekregen.[59]

In de zevende Industrialisatienota (1960) werd een koerswijziging in de regionale industrialisatiepolitiek aangekondigd. Vanwege de te verwachten spanningen in de Randstad werden de als tijdelijk bedoelde regionale maatregelen omgezet in een permanent regionaal interventiebeleid. Spanningen vanwege de krapte op de arbeidsmarkt als gevolg van de explosieve groei van de tertiaire sector in de steden of van de expansie van de havenindustrie, maar vooral door de toenemende schaarste aan ruimte. Het is het moment waarop de sociaal-economische problemen én potenties van perifere regio's werden gekoppeld aan die van de rest van Nederland en de uitgangspunten van een nationaal ordeningsbeleid werden vastgelegd. Het is dan ook geen toeval dat uitgerekend aan de vooravond van de publicatie van de laatste Industrialisatienota, de (eerste) *Nota inzake de ruimtelijke ordening* het licht zag. De kern van de regionale industriepolitiek in deze tweerde fase was het zo efficiënt mogelijk gebruiken van de relatief schaarse ruimte in het westen en een poging om in de meer perifere regio's door middel van premie- en subsidieregelingen faciliteiten te creëren voor meer bedrijvijgheid. Op basis van deze politiek van regionale decentralisatie werden, buiten Rijnmond en de IJmond, nieuwe gebieden aangewezen voor de vestiging van aan zeevaart gebonden bedrijven (Zeehavennota, 1966). Ingrijpende plannen, die leidden tot een geslaagde overloop van zeehavenindustrieën naar Zeeland en West-Brabant, tot een mislukt havenproject in het Noorden (Eemshaven), en vooral tot allerlei wetenschappelijke controverses over de economische waardebepaling van grote havenprojecten. Om meer armslag te hebben bij de spreiding van niet aan de Randstad gebonden economische activiteiten en de uitvoering van sociale programma's in de regio, werden de bestaande negen ontwikkelingsgebieden uitgebreid en uitgeroepen tot probleemgebieden. Bij de selectie daarvan speelden verwachtingen over migratie en werkloosheid een grote rol. Bovendien moesten die gebieden van omvang groter zijn dan de ontwikkelingsgebieden, om meer

alternatieven bij relokatie van bedrijven te kunnen aanbieden en tegelijk ook om de desbetreffende regio's op een meer integrale wijze tot ontwikkeling te kunnen brengen. De consequentie daarvan was dat halverwege de jaren zestig bijna 40 procent van het Nederlandse territoir tot probleemgebied werd verklaard. Daarmee leek een bestuurlijk instrumentarium voorhanden voor een evenwichtige spreiding van werkgelegenheidsontwikkeling en van bevolkingscentra over het nationale grondgebied. Zo ontstond een creatief programma van indicatieve planning dat, juist vanwege de daarmee gemoeide lange termijn, steeds weer opnieuw moest worden bijgesteld. Het overwegend aanbodsgeoriënteerde regionale industrialisatiebeleid speelde zich in de jaren vijftig en zestig immers af in een door marktprocessen buitengewoon beweeglijke omgeving. Die werd gekenmerkt door grote regionale verschuivingen die voortvloeiden uit de teloorgang van traditionele industriegebieden in Twente, de Achterhoek, Tilburg en de Langstraat; uit de uitbouw van industriële concentraties in de randgebieden van de Randstad en de industriële metamorfose van enkele rurale regio's in het noorden, Noordoost-Brabant en Zeeland. Mutaties die de bedoelde maar grotendeels ook onbedoelde uitkomst waren van het beleid van de publieke sector.

Spreiding

Ook al is, aldus Dercksen in zijn beleidstudie naar de industrialisatiepolitiek rond de jaren vijftig, de effectiviteit van het industriebeleid niet direct aantoonbaar, - het heeft in ieder geval een netwerk van bestuurlijke en financiële vervlechtingen tussen overheid en industrie bewerkstelligd. Het heeft bovendien een complexe organisatiestructuur in het leven geroepen, waarbinnen nieuwe bestuurlijke elites via nieuwe platforms en instituties de kans kregen de samenleving op lokaal en bovenlokaal niveau te moderniseren. Het heeft, ten slotte, ook als ‘provider’ gediend voor een overheidsproject dat in ieder geval wél geslaagd is: dat van een steeds intensiever gestuurde spreiding met als uiteindelijk doel het onderscheid tussen het westen en overig Nederland te doen vervagen en abrupte scheidingen tussen stad en platteland te nuanceren.

Terwijl echter in economisch opzicht de verschillen tussen delen van het land verbleekten, in termen van loonontwikkeling en werkloosheid de regio's steeds dichter naar elkaar toegroeiden en de zorg over ongelijke verdeling van de welvaart afnam, groeide de angst voor een ongelijke verdeling van de bevolking over het land. Angst voor congestie in de Randstad die weer gevoed werd door steeds verontrustender cijfers over de bevolkingsgroei en het steeds groter wordende ruimtegebruik per inwoner. Spreiding werd in de jaren zestig een centraal element in de politieke cultuur: in 1966 bedroeg de taakstelling van deze nationale overloop liefst twee miljoen inwoners.[60] Het begrip spreiding staat in die jaren dan ook voor een fascinerende paradox. Tot aan de jaren tachtig blijft spreiding als beleidsdoelstelling verbonden aan een negatief oordeel over grote bevolkingsoverschotten in de regio's. Aan de andere kant verwijst spreiding ook naar de gevolgen van ruimtelijke en consumptieve vrijheid, naar het ‘verruimde gezichtsveld’ van althans een deel van de Nederlandse bevolking, dankzij een door welvaart en technische ontwikkeling (auto, brommer) sterk toegenomen mobiliteit. Een consumptievrijheid die in 1966 (Tweede Nota voor de Ruimtelijke Ordening) bovendien werd omschreven als hoeksteen van het regeringsbeleid. Die vrijheid heeft tot een andere verdeling van het bevolkingspatroon (stede-

lijke exodus) geleid, met alle daarbij door de overheid geleverde, sociale en culturele arrangementen. Ten slotte is die nieuwe vrijheid de directe oorzaak geworden, voor de ‘reconstructie van Nederland’ in fysieke zin, waarbij de herinrichting van binnensteden (‘cityvorming’), van het platteland (ruilverkaveling; suburbanisatie) en de aanleg van een harde fysieke infrastructuur - die van het enorme systeem van autosnelwegen, havenwerken, vliegvelden en waternetwerken - in het geding waren. Als gevolg van de massale interne migratie is Nederland vanaf de jaren zestig verbouwd van een conglomeraat van relatief autonome gemeenschappen tot een grootschalige maatschappij met grotere geografische en sociale afstanden. Nederland werd gemoderniseerd door de toename van de mobiliteit, eerst van ondernemingen en kort daarop ook van steeds groter wordende groepen van individuele huishoudens. De dynamiek van dit proces van onthechting werd bepaald door de internationale uitwisseling van ideeën, goederen en diensten binnen het kader van de Europese Economische Gemeenschap (1957). Maar ook door vervlechtingen, zoals die tussen kust- en binnenwaartse lokaties, als gevolg van veranderde grondstoffenmarkten en vervoersoriëntatie. Geografische verschuivingen waar de Rotterdamse haven van heeft geprofiteerd, maar die in de eerste plaats uitmondden in het grootste succes van het naoorlogse Nederlandse, regionale industrialisatiebeleid: de industriële ontwikkeling van het Scheldebekken in Zeeland.

C.J.M. Schuyt en Ed Taverne, ***1950. Welvaart in zwart-wit***

KLM

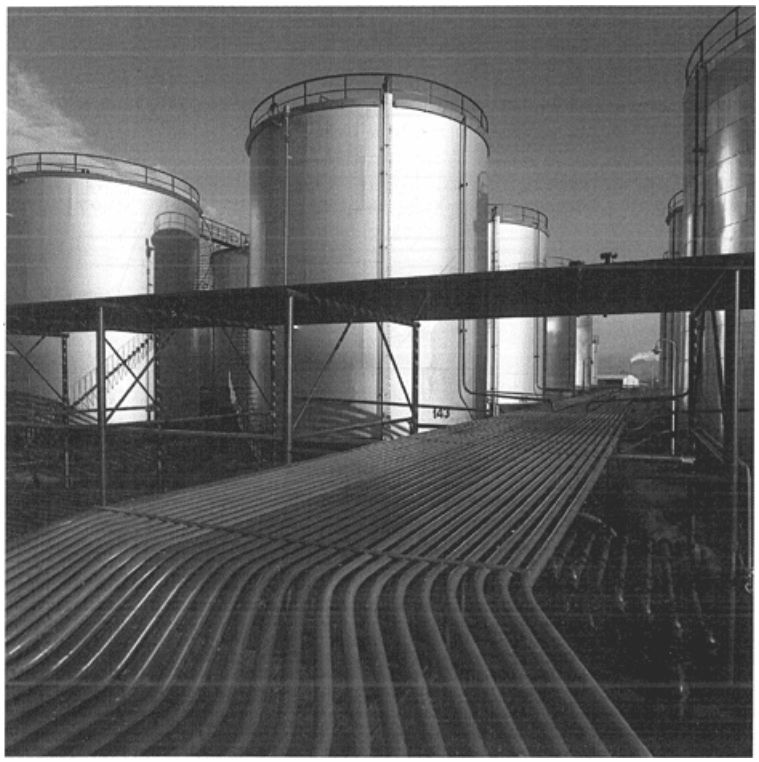

Eindnoten:

1 Van der Wee, *De gebroken welvaartscirkel*, p. 13-15; De Haan, 'De maakbaarheid van de samenleving', p. 91-93.
2 Van Rhijn, 'De sociale politiek' p. 262; Fortuyn, *Sociaal-economische politiek in Nederland 1945-1949*, p. 194.
3 Duyvendak, *De planning van ontplooiing*, p. 8; Fortuyn, *Sociaal-economische politiek in Nederland 1945-1949*, p. 324-325, spreekt in tegenstelling tot Van Zanden en Griffiths in dit verband over zowel een mijlpaal in de geschiedenis van de economische wetenschap als in de Nederlandse sociaal-economische politiek. Jonker, *De sociologische verleiding*, p. 92.
4 Bosma en Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, p. 231-240.
5 Andela en Bosma, 'De maakbaarheid van de Noordoostpolder', p. 14; Gastelaars, *Een geregeld leven*, p. 81-87.
6 Hagoort, 'Sociale wetenschappen op het kruispunt van binnenweg en heirbaan', p. 38; Jonker, *De sociologische verleiding*, p. 92.
7 Andela en Bosma, 'De maakbaarheid van de Noordoostpolder', p. 9.
8 Gastelaars, *Een geregeld leven*, p. 87-92; Duyvendak, *De planning van ontplooiing*, p. 74-76; Van Ginkel e.a., *Het verloren paradijs*, p. 5 vv.
9 Andela en Bosma, 'De maakbaarheid van de Noordoostpolder', p. 18.
10 Brouwer, *Van stad naar stedelijkheid*, p. 98-100.
11 Van der Wal, *In Praise of Common Sense*; Duyvendak, *De planning van ontplooiing*, p. 74-76; Van Ginkel e.a., *Het verloren paradijs*, p. 5 vv.; Constandse, 'Van dorp tot dorp', p. 69-84.
12 Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980*, 2, p. 300-336; Kossmann, 'Nederland in de eerste na-oorlogse jaren', p. 14.
13 Van Rhijn, 'De sociale politiek', p. 191.
14 Boumans, 'De slinger van Tinbergen', p. 51; Boumans, 'De constructie van de samenleving'; Boumans, *A Case of Limited Physics Transfer*.
15 Maas, 'De depolitisering van de politieke economie', p. 66.
16 Fortuyn, *Sociaal-economische politiek in Nederland 1945-1949*, p. 46-67, 172-205.

17 Nekkers, ‘Een ingenieur in de politiek: Hein Vos en het Plan van de Arbeid’, p. 57; De Liagre Böhl, ‘Consensus en polarisatie 1945-1990’, p. 279-282.
18 Passenier, *Van planning naar scanning*, p. 25.
19 Fortuyn, *Sociaal-economische politiek in Nederland 1945-1949*, p. 65; Boumans, ‘De constructie van de samenleving’, p. 236.
20 De Vries, *Complexe consensus*, p. 192.
21 Van den Bogaard, *Configuring the economy*, p. 253.
22 Fortuyn, *Sociaal-economische politiek in Nederland 1945-1949*, p. 82.
23 Passenier, *Van planning naar scanning*, p. 34.
24 Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volks Beweging (NVB)*, p. 56-57, 187-188, 261.
25 De Jong, *De Nederlandse industrie 1913-1965*, p. 325.
26 Van den Bogaard, *Configuring the economy*, p. 253.
27 Woltjer, *Recent verleden*, 1992, p. 237; Fortuyn, *Sociaal-economische politiek in Nederland 1945-1949*, p. 325-328.
28 Van Zanden, *Een klein land in de 20e eeuw*, p. 180-182.
29 Blanken, ‘*Force of order and methods*’.
30 Van Zanden en Griffiths, *Economische geschiedenis*, p. 66.
31 Ibid.; Van Zanden, *Een klein land in de 20e eeuw*, p. 91-97.
32 Thoenes, ‘De Nederlandse natie’, p. 12.
33 De Jong, *De Nederlandse industrie 1913-1965*, p. 320.
34 *Nota inzake de industrialisatie in Nederland*, p. 21; Van Zanden en Griffiths, *Economische geschiedenis*, p. 242-254; Liagre Böhl (e.a.), *Nederland industrialiseert!*, p. 168-236.
35 Voor een vergelijking tussen de Nederlandse en Franse economische planning na de Tweede Wereldoorlog: Desrosières, ‘La Commission et l'équation’.
36 Griffiths, ‘Enkele kanttekeningen bij de eerste industrialisatienota's van J.R.M. van den Brink’.
37 Wijers, *Industriepolitiek*, p. 42; Dercksen, *Industrialisatiepolitiek rond de jaren vijftig*; Griffiths, ‘Between Market and Planning’.
38 Klein, ‘Depressie en beleid tijdens de jaren dertig’.
39 Bottenburg, ‘*Aan den Arbeid*’; De Haan, ‘De maakbaarheid van de samenleving’, p. 93-94.
40 Gosselink, *Organisatiekunde in historisch perspectief*; Van Elteren, ‘Psychology and sociology of Work within the Anglo-American Orbit’; Gastelaars, *Een geregeld leven*, p. 185-232.
41 Bloemen, ‘Feestelijke Marshall-hulp’, p. 73-74.
42 Gosselink, *Organisatiekunde in historisch perspectief*, p. 14.
43 Van Ginneken, *De uitvinding van het publiek*, p. 97-136.
44 Van Ginneken, ‘Bedrijfsenquêtes en sociaal-psychologische projecten’; Van Elteren, ‘Psychology and sociology of Work within the Anglo-American Orbit’, p. 168-178.
45 Dehue, ‘Handschrift en karakter’, p. 99; Dehue, *De regels van het vak*.
46 Van Ginneken, ‘Bedrijfsenquêtes en sociaal-psychologische projecten’, p. 22-41.
47 Ibid., p. 50.
48 Inklaar, *Van Amerika geleerd*, p. 331.
49 De Wit en Van den Ende, ‘Het kantoor in een stroomversnelling na de Tweede Wereldoorlog’, p. 70; Schot, Lintsen, Rip en De la Bruhèze (red.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*, 1, 1998, p. 272-274.
50 Bartels en Van Duijn, *Regionaal economisch beleid in Nederland*; Dercksen, *Industrialisatiepolitiek rond de jaren vijftig*, p. 248-267; Atzema en Wever, *de Nederlandse industrie*, p. 35-83.
51 Van Vegchel, *De metamorfose van Emmen*.
52 *De Nederlandse Ontwikkelingsgebieden*, p. 88, geciteerd door De Liagre Böhl (e.a.), *Nederland industrialiseert!*; Ross, *Community Organization: Theory and Principles*, 1955; vijf jaar later verscheen Boer, *Maatschappelijk Opbouwwerk*, 1960; Inklaar, *Van Amerika geleerd*, p. 311-326.
53 Valkman, ‘Drachten, een cultureel portret’.
54 De Jong, *Schoonebeek*, p. 18-19.
55 Van Vegchel, *De metamorfose van Emmen*, p. 137.
56 Ibid., p. 221.
57 De Boer en Lambert: *Woonwijken*, p. 126; Cusveller, *Emmen revisited*; Van Vegchel, *De metamorfose van Emmen*, p. 208-229.
58 Zonneveld, *Conceptvorming in de ruimtelijke planning*, Vol. 2, p. 213-223.
59 Steigenga, ‘Problematiek rond de Randstad’, p. 7.
60 Zonneveld, *Conceptvorming in de ruimtelijke planning*, Vol. 1, p. 177.

4 De maat van de techniek

Enclave Zeeland

De provincie Zeeland is een goed voorbeeld van een enclave waar lang weerstand is geboden tegen allerlei verschijnselen van modernisering. Na de oorlog en vooral na de Watersnoodramp van 1953 lag de economische structuur van Zeeland goeddeels in puin.[1] Voor het in 1949 opgerichte Economisch-Technologisch Instituut (ETI) waren aanvankelijk weinig aanknopingspunten voor industriële vernieuwing. Noch de landbouw noch de industriële en tertiaire bedrijfsstructuur gaven aanleiding tot nieuwe vormen van bedrijvigheid. Tot halverwege de jaren vijftig profiteerde de landbouw van de hoogconjunctuur en was er in die sector zelfs een sterke groei en een snelle stijging van de arbeidsproductiviteit door omvangrijke ruilverkavelingen. Daarna raakte de in Zeeland overheersende akkerbouw achter bij de elders groeiende (glas)tuinbouw en de intensieve veehouderij. Bovendien was de weerstand tegen industrialisatie bij zowel de bevolking als het openbaar bestuur groot. Ook was Zeeland in intellectueel opzicht een achterstandsgebied: het beschikte niet over grote stedelijke centra met gespecialiseerde voorzieningen voor wetenschappelijk onderzoek, onderwijs en cultuur. Zelfs de Kamer van Koophandel voor Midden- en Noord-Zeeland was aan het begin van de jaren zestig nog van oordeel dat het voor de Zeeuwse economie beter was om enkele confectiebedrijven aan te trekken dan een chemische gigant als Hoechst.

Het succesverhaal van Zeeland begint op het moment dat, in aansluiting op het Deltaplan (1954), de provincie werd aangewezen als ontwikkelings- en probleemgebied. Daarmee kon het openbaar bestuur het initiatief nemen bij de ontwikkeling van een tot dan toe perifeer gebied. Niet alleen door faciliteiten op het gebied van bedrijfsterreinen, woningbouw, wegenaanleg en premieregeling voor van industriële vestigingen; ook kwam er een sociaal ontwikkelingsplan van de grond waarmee de Sociale structuur van de regio kon worden verbeterd. Zeeland is gemoderniseerd dankzij de planning, voorbereiding en uitvoering van de Deltawerken als groot socio-technisch systeem. Had in het decennium daarvoor het Economisch-Technologisch Instituut een aanzienlijke rol gespeeld in het op alle fronten zichtbaar maken van de ‘ontwikkelingswaardigheid’ van Zeeland, bij de uitbouw van overheidstaken op het gebied van de industrialisatie was het vooral de Werkgroep Deltawerken Zeeland die de vervlechtingen tussen regionale, nationale en internationale initiatieven tot stand heeft gebracht. De Werkgroep was actief bij beleidsvoorbereiding op terreinen als regionale industrialisatiepolitiek, ruimtelijke ordening en sociale planning (woningbouw), en ontwikkelde ook deskundigheid op het gebied van de economische

waardebepaling van de nationale zeehavens en de balansberekeningen van de Deltawerken. Belangrijkste resultaat van al deze inspanningen was de realisatie van een grootschalig en gespecialiseerd industrieel complex, grotendeels geconcentreerd op bedrijfsterreinen langs diep vaarwater. Als onderlegger werd in het kader van het Deltaplan - over de dammen van de Deltawerken - een compleet nieuwe infrastructuur aangelegd van noord-zuidverbindingen die de bestaande oost-west hegemonie doorbrak en Zeeland zou aansluiten op de economische bewegingen tussen de Randstad, Antwerpen en Parijs.

Net als de planning en uitvoering van de Deltawerken stond de uitbouw van het Zeeuwse industriële complex aanvankelijk sterk in het teken van de ruimtelijke en economische krapte van de Randstad. Drijvende kracht achter de expansie van de Randstad was de 'poortfunctie' van Nederland voor het verkeer tussen West-Europa en de wereldzeeën: de geografische ligging van de Rijndelta als 'hoofdpoort van het Europese continent'. Een poortfunctie die bovendien aan betekenis won naarmate de Europese economieën in het kader van de economische eenwording binnen Europa meer op elkaar betrokken raakten. Daarmee werden havenactiviteiten de sterkst drijvende kracht achter de groei van het westen des lands.[2] De uitbreiding van het havenareaal - en indirect ook de economische expansie van Nederland - werd evenwel belemmerd door een dreigend ruimtetekort in het westen. Hoewel vanaf 1956 vanuit diverse kanten werd aangedrongen op spreiding, liepen de meningen over de schaal en richting daarvan sterk uiteen. Door de provincie Zuid-Holland en het havenbedrijf van Rotterdam werd hoog ingezet op de Zuid-Hollandse eilanden bij de uitbouw van het Nieuwe Waterweggebied en werd zelfs de stichting van een Deltastad overwogen: een compleet nieuwe stad met haven en industrieterreinen aan de zuidzijde van de Hoekse Waard. Vanuit Zeeland werd daarentegen gepleit voor versterking van de havens in het Westerscheldebekken.[3] Overloop van zeehavenindustrieën naar Zeeland kwam pas goed op gang in 1965, nadat een bedrijf als BASF als gevolg van krapte op de arbeidsmarkt en ontoereikend bedrijfsareaal in Rotterdam zich gedwongen zag uit te wijken en Dow Chemical Pechiney zich als eerste grote buitenlandse onderneming in Terneuzen vestigde. Uiteindelijk heeft een uitgekiende regionale industrialisatiepolitiek, gesteund door een door de Deltawerken gestimuleerde fysieke en sociale infrastructuur, ertoe geleid dat vanaf 1966 internationale ondernemingen als Dow, Hoechst en Total zich in het Westerscheldebekken hebben gevestigd. De uitbouw van een kapitaal- en energie-intensieve procesindustrie (olieraffinaderij, bulkchemie) werd voltooid door de aanleg van een netwerk van pijpleidingen naar Vlissingen, de Botlek en Antwerpen en door de ontwikkeling van een energiecluster, waarvan de opdracht in 1969 voor een tweede Nederlandse kerncentrale - een belangrijk project met het oog op de ambities in de richting van een nationale atoomindustrie - het sluitstuk was.

De Deltawerken en het aan de zeehavens gebonden industriële complex, in het bijzonder de kerncentrale in Borsele, hebben ervoor gezorgd dat in Zeeland in korte tijd de bevolkingsleegloop werd omgezet in groei. Ze hebben Zeeland ook in rap tempo gemoderniseerd. In hun onderlinge verwevenheid zijn ze, voor wat de regionale cultuur betreft, een treffende illustratie van het 'werkelijkheidsveranderende' karakter van industrie en grootschalige technische systemen.[4]

Modellenbouw

De oorlog had in de Verenigde Staten belangrijke verschuivingen in de bestaande economische orde tot gevolg, en leidde tot nieuwe relaties tussen kapitaal, arbeid en staat. In feite kreeg de samenleving, eerst in de Verenigde Staten en daarna in andere grote delen van de westerse wereld waaronder Nederland, na 1945 een nieuwe gestalte als gevolg van de internationalisering van het 'Fordisme': de economische orde van massaproductie en massaconsumptie waarin ongecoördineerde en ongewilde staatsinterventie plaats heeft gemaakt voor bewuste sociaal-economische planning. Met als belangrijkste motor de technische en technologische vooruitgang. De versnelde technische ontwikkeling manifesteerde zich in de naoorlogse westerse cultuur in de vorm van drie onderling sterk aan elkaar gerelateerde fenomenen: militarisering, automatisering en bureaucratisering.

In de oorlog kwamen in de Verenigde Staten nieuwe vormen van industrie van de grond, gebaseerd op technologie en automatisering, die leidden tot nieuwe productietechnieken, andere vormen van bedrijfsorganisatie en een breed scala aan nieuwe materialen en producten. Tezamen maakten die tot ver na de Tweede Wereldoorlog deel uit van wat Eisenhower in 1961 het 'militair-industriële complex' heeft genoemd en waarbinnen een belangrijk deel van het technisch-wetenschappelijk onderzoek (Research & Development) heeft plaats gevonden.[5] Een tweede kenmerk is de opkomst van allerlei vormen van rationele programmering en toepassing van wetenschappelijke methoden op sociaal gebied, met als bijverschijnsel de onstuitbare opmars van de bureaucratie in grote bedrijven (Verenigde Staten) én bij de overheid (Nederland), en de doordringing van een bureaucratische stijl tot in alle hoeken en gaten van de samenleving. Nauw gerelateerd aan de expansie van de bureaucratie is de groei van het onderwijs. Middelbaar en hoger onderwijs en gespecialiseerde praktijkopleidingen (administratie, management en techniek), ontwikkelden zich economisch gezien tot een van de snelst groeiende sectoren. De bewegingen binnen industrie, dienstverlening en onderwijs, leidden tot een verschuiving van de macht in de richting van een nieuwe, technocratische middenklasse - de elite in de verzorgingsstaat - die grote segmenten van het openbare plannings- en besluitvormingsproces gingen beheersen, veelal via onzichtbare, informele overlegstructuren en met achterlating van de meer traditionele centra van de democratische samenleving.[6] Dankzij de opmars van wat een 'functionarissenelite' ging heten, kreeg een nieuwe benadering van menselijk gedrag een kans. De basisvormen van de nieuwe organisatieleer staan bekend als *operations research*, cybernetica en systeemtheorie. De door deze nieuwe terreinen van wetenschap geformuleerde begrippen, zoals optimalisering en strategie, negatieve terugkoppeling, ultrastabiliteit en control, bleken van toepassing op specifieke terreinen als biologie, techniek, informatie- en communicatietheorie, en konden bovendien al heel snel worden ingezet ter legitimatie van uiteenlopende vormen van sturing en organisatie van maatschappelijke processen op het gebied van economie, ruimtelijke ordening, waterbeheer, bestuur en rechtspleging.

Een van de gebieden in de samenleving waar mathematisering, inclusief alle daaraan gekoppelde denkpatronen, al vroeg tot verstrekkende resultaten én gevolgen heeft geleid, was de economie. Door het Centraal Planbureau, dat een belangrijke taak had in de analyse van en de advisering over het sociaal-economisch beleid, werd vanaf 1950 gewerkt aan de in het vorige hoofdstuk genoemde *Econometrische Analyse van de Nederlandse*

Volkshuishouding. Voortbordurend op Tinbergens vooroorlogse onderzoek naar economische modellering, en in samenwerking met onder andere de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO) en het Mathematisch Centrum, leidde dit project tot de bouw van een macro-economisch model van de Nederlandse economie.[7] Daarin werd de economische situatie in Nederland, los van de concrete omstandigheden van het sociale en economische leven, gesimuleerd in een 'mathematische machine', in een vergelijkingstelsel dat alle economische variabelen bevatte die voor politieke beslissingen van belang zouden kunnen zijn. Zo was 'model-55', dat naar inhoud, rekentuig en datamateriaal overigens nog niet veel verschilde van de vroegere modellen van Tinbergen, opgebouwd uit '27 vergelijkingen waarin de voornaamste economische grootheden uit het systeem van de nationale rekeningen als variabelen voorkomen'.[8] In de loop van de jaren vijftig en zestig werden de econometrische technieken verbeterd, nam het aantal variabelen (o.a. de monetaire en loonvoetvergelijkingen) toe en werd, overeenkomstig de functie van het CPB als beleidsinstrument, consequent doorgewerkt aan de ontwikkeling van een kortetermijnmodel met een dominerend macro-karakter.

De gemathematiseerde perceptie van de economie liep vooruit op andere terreinen van de samenleving en beïnvloedde die ook, zoals de bedrijfseconomie en -organisatie.[9] In wetenschapstheoretische zin heeft Tinbergens modelbegrip bovendien een krachtige impuls gegeven aan tal van nieuwe, systeemtheoretische onderzoeksdisciplines en technieken, en is het, in beperkte zin, ook het prototype geworden van de overigens veel pessimistischer gestemde planetarische computermodellen die aan het begin van de jaren zeventig via de Club van Rome naar buiten werden gebracht.

In Nederland vonden de technische ontwikkeling en beleidsmatige acceptatie van het economisch modelleren plaats in een sociaal-economische en politieke cultuur waarin over de zegeningen van planning en techniek geheel verschillend gedacht werd. In het eerste decennium na de bevrijding werd het intellectuele debat daarover gekenmerkt door zo niet negatieve dan toch uiterst dualistische opvattingen over technische vooruitgang. Angst voor technocratisering was een belangrijk element in de discussie over de crisis in de cultuur. Een van de weinigen die zich niet tot cultuurpessimisme lieten verleiden was Fred Polak, socioloog, cultuurfilosoof en (na 1960) Nederlandse eerste futuroloog. Zijn denkbeelden zijn daarom ook van belang, omdat hij na de oorlog, onder Jan Tinbergen, adjunctdirecteur van het CPB was.[10] Polak was, net als zijn (aanvankelijke) vrienden Banning, Romein en Van Randwijk, een gedreven voorstander van planning, niet alleen van de economie, maar vooral ook van de cultuur. Binnen het CPB heeft hij zich dan ook sterk gemaakt voor het opstellen van een Centraal Welvaartsplan waarin wetenschap en techniek een integrerende functie waren toegewezen.

Hoewel een dergelijk plan er uiteindelijk niet is gekomen, heeft het, wel degelijk zijn sporen nagelaten binnen de beleidsadvisering van het CPB, met name op het gebied van de consumptie. In 1949 was Fred Polak met een UNESCO-beurs in de Verenigde Staten, waar hij vooral 'getroffen werd door de jongste ontwikkelingen op het gebied van reken- en denkmachines en door de negatieve aspecten die deze met zich meebrachten'.[11] Polak had een scherpe en vooruitziende blik op de maatschappelijke gevolgen van de mechanisering van de productie, de opkomst van massaconsumptie en de ontwikkeling van nieuwe technologieën op het

gebied van communicatie en informatie. Hij brak evenwel met het zowel in Nederlandse als in Amerikaanse intellectuele kringen gangbare, machteloze pessimisme daarover, en daagde daarentegen de sociale wetenschappen uit om met hun onderzoek in de pas te blijven met de technische wetenschappen en tegenwicht te geven aan de dreigende structurele ontwrichting van de samenleving. Een appél dat, achteraf gezien, weinig weerklank heeft gevonden in de wereld van cultuursociologen. In de jaren vijftig, die in economische zin geheel in het teken stonden van groei en welvaartsverhoging, werden de voorspellingen van Polak maar door weinigen serieus genomen. Het zou nog bijna twintig jaar duren voordat de hoge verwachtingen van de 'technologisch optimisten' mondiaal aan het wankelen werden gebracht, door de bijna angst aanjagende uitkomsten van de computermodellen van de Club van Rome. In Nederland waren het in eerste instantie de rekenmeesters van het CBS en CPB - statistici en economen - die de weg hebben vrij gemaakt voor een gefundeerde welvaartskritiek, door onder andere te wijzen op de eenzijdigheid van de mathematische perceptie van de economische groei, waarin geen ruimte bleek te zijn voor allerlei negatieve indicatoren, zoals milieuverslechtering.[12] Opmerkelijk is dat Fred Polak, die zich wel kon vinden in de afweging van productiegroei tegen milieuschade, ook toen, tegen de stroom in, zich niet liet verleiden tot cultuurpessimistische geluiden. In 1972 richtte hij de Contra-Club van Rome op, waarvan hij overigens het enige lid ter wereld was en bleef.

Halverwege de jaren vijftig werd niet alleen 'consumptie' uitgevonden, maar ook de 'consument'. Terwijl statistici en economen vanaf het begin van de jaren vijftig, in het kader van de mathematische perceptie van de nationale economie, consumptie steeds meer gingen zien als een geaggregeerd begrip, een variabele in een op productie en welvaartsgroei gericht sturingsmodel, en consumptie steeds meer geabstraheerd werd van gewone artikelen en van mensen die dergelijke goederen (en diensten) nodig hadden, zorgden diezelfde nieuwe artikelen en producten ervoor dat de dagelijkse leefomgeving van veel mensen grondig werd gewijzigd. Zoals de ondernemers de technologie gebruikten om hun productiviteit te verhogen, zo werd, door de aanschaf van allerlei goederen en artikelen, de 'productiecapaciteit van de huishoudens' aanzienlijk vergroot.[13] De jaren waarin tal van technische innovaties op het gebied van elektronica, energie en informatica radicale veranderingen teweegbrachten in zowel de intieme levenssfeer en medische zorg (pil, antibiotica), recreatie (auto's, scooter, skilift, waterski), huishouding (koelkast, televisie, wasmachine) als op het werk (elektrische schrijfmachine, dicteer- en kopieermachine, computer), werden ook gekenmerkt door wat Van Ginneken heeft genoemd 'de uitvinding van het publieke'.[14]

Hij doelde daarmee op de opkomst vanuit het bedrijfsleven van nieuwe technieken van enquêtering, marketing en reclame waar de subjectieve gevoelens en drijfveren van de consument mee konden worden verkend én bespeeld. Maar toch, hoe snel, geraffineerd en verleidelijk die nieuwe afzetstrategieën ook waren, de introductie van allerlei nieuwe (Amerikaanse) producten en artikelen in Nederland ging niet altijd zonder slag of stoot. Zij ontmoette niet zelden veel weerstand, waardoor de consumenten, op hun beurt, invloed hebben uitgeoefend op het ontwerp van tal van nieuwe voorwerpen en apparaten. Hoe dat precies in zijn werk ging heeft Baudet laten zien aan de hand van de marktpenetratie van de ballpoint.

Tijdens de oorlog kreeg Lazlo Biro, een in Argentinië wonende Hongaar, van de Amerikaanse regering de opdracht een pen te ontwerpen die veel sneldrogende inkt kon bevatten en bovendien in vliegtuigen op grote hoogte kon worden gebruikt. Dankzij onderzoeksresultaten van voorgangers kwam Biro in korte tijd met de ballpoint waarvoor hij in 1944 patent kreeg en die een jaar later - zij het in primitieve vorm - al op de markt werd gebracht. In Nederland begon de opmars van de ballpoint in 1949; tot halverwege de jaren zestig werden er jaarlijks tussen de 35 en 40 miljoen van geïmporteerd. Dit hoge getal is eenvoudig verklaarbaar. De ballpoint was - net als de nylonkous en het condoom - een typisch wegwerpartikel; bovendien kreeg de verspreiding spoedig vat op een categorie gebruikers met een collectief karakter in bijvoorbeeld het onderwijs, de overheid en het bedrijfsleven. Er was ook weerstand: 'het schrijfonderwijs op school en de geschreven documentatie op officieel niveau hadden hun tradities, die aanvankelijk krachtig en gemotiveerd weerstand boden tegen de als bedreiging beschouwde nieuwlichterij.'[15] Die tradities waren echter omstreeks 1955 al aan de verliezende kant. Baudet stelt dat dit verzet principieel van aard was en gevoerd werd vanuit diepliggende normatieve centra:

> Dit conservatisme verdedigde systemen tegen hun belagers, niet potloden of pennen tegen ballpoints, en het stelde zich teweer tegen wat het als ondermijning van onderwijsen opvoedkundige tradities beschouwde. Stonden deze tradities niet aan de basis van de maatschappelijke orde in haar totaliteit, dan toch minstens aan de basis van een ordelijke maatschappij. Kroontjespen, lopende hand, 'dun-op-dik-neer' vertegenwoordigden een algemene discipline van de samenleving en zij behoorden tot de attributen van de handhaving en bescherming daarvan, met inbegrip van de bijbehorende pedagogischdidactische hiërarchie.[16]

Dat uiteindelijk de ballpoint - en in zijn spoor de viltstift - wel bereikt heeft wat de deftige vulpen nooit gelukt is: de massale verovering van de onderwijsmarkt, heeft zowel met de technische verbetering van het product te maken als met de omstreeks 1960 begonnen democratisering van het onderwijs.

Militair-industrieel complex

Hoewel men bij bedrijven als Philips, tijdens de oorlog bepaald niet had stilgezeten, was na 1945 het besef van technologische achterstand groot. Door de oorlogsindustrie hadden vooral de Verenigde Staten en Duitsland een enorme technologische ontwikkeling doorgemaakt, die gekenmerkt werd door nieuwe samenwerking tussen overheid en bedrijfsleven en door de daaruit voortgekomen verstrengeling van techniek, industrie en (natuur)wetenschappelijk onderzoek. De wereldoorlog tegen de twee grote industrielanden Duitsland en Japan was door de Verenigde Staten gewonnen, mede dankzij overheidsmaatregelen op het gebied van de financiering, aanpassing en nieuwbouw van talloze basisindustrieën (vliegtuigbouw, scheepsbouw). Deze maatregelen gingen gepaard met de stimulering van ontwikkeling en research en de (militaire) acquisitie van een groot assortiment aan goederen en producten. Binnen het bedrijfsleven werden de eerder door de Amerikaanse autoindustrie ontwikkelde geavanceerde productietechnieken als die van de

'assembly-line' aangepast en uitgebreid naar andere sectoren, met name naar de scheepsbouw en vliegtuigindustrie. Automatisering kreeg bovendien vorm door de introductie van nieuwe vormen van organisatie, rationalisatie en mechanisering (tel-, type- en rekenmachines, computers) in de bedrijfsadministratieve ondersteuning, waardoor het kantoor kon uitgroeien tot een informatieverwerkend systeem.

De Tweede Wereldoorlog was, historisch gezien, de eerste oorlog waar fundamenteel wetenschappelijk onderzoek aan de basis stond van de wapenproductie.[17] Het meest geavanceerde en verstrekkende onderzoeksproject was in dat opzicht 'the massive, secret, and science-intensive industry', opgestart voor de ontwikkeling van nucleaire wapens. Het 'Manhattan Project', waar tijdens de oorlog, verspreid over zevenendertig installaties, méér dan tweehonderdtwintigduizend mensen aan werkten, zorgde voor een doorbraak van wetenschappelijk onderzoek als een vorm van nationale defensie-inspanning. Het was een project aan de hand waarvan bestaande scheidslijnen tussen industrie, universitaire onderzoekswereld en militair apparaat definitief werden geslecht en - paradoxaal genoeg - de basis werd gelegd voor de naoorlogse vredeseconomie.[18] Maar dat geldt ook voor talloze andere militaire projecten. Zo werden binnen de planning van de oorlogseconomie door de vliegtuigindustrie belangrijke uitvindingen gedaan op het gebied van navigatie en elektronica (radar); innovaties die na de oorlog een omslag zouden betekenen voor de burgerluchtvaart en technische layout van vliegvelden (verkeerstorens). Bovendien werd, naar aanleiding van de door de Britten ontwikkelde radarsystemen, tijdens de oorlog door Amerikaanse wetenschappers van het Massachusetts Institute of Technology (MIT) de nieuwe techniek van operationeel onderzoek ('operations research') binnen het militaire apparaat geïntroduceerd, waarmee na de oorlog tal van complexe programmeringsvraagstukken op het gebied van landbouw, industrie, reclame- en bankwezen, gezondheidszorg en transport konden worden geanalyseerd. Het tijdens de oorlog tot stand gekomen 'militair-industrieel complex' zou men kunnen voorstellen als een virtueel laboratorium waar geëxperimenteerd werd met tal van nieuwe technologieën, zoals de ontwikkeling van de computer als calculator voor berekeningen op uiteenlopend gebied (productiviteits-controle, dataverwerking). Maar ook met nieuwe denkstructuren, in het bijzondere met mathematische modellen, waarmee in wetenschappelijke, militaire en industriële milieus, complexe problemen en actiemogelijkheden werden gesimuleerd en opgelost.[19] Na de oorlog werd de overgang naar een vredeseconomie gedomineerd door de aanwezigheid van een massieve defensie-infrastructuur, die het kader is geworden voor de permanente militarisering van de Amerikaanse samenleving - en indirect ook die van het hele westerse wereld - ten tijde van de Koude Oorlog. De beschikbaarheid van een indrukwekkende oorlogsmachinerie, van vliegtuig- en munitiefabrieken tot hele steden gewijd aan nucleair onderzoek, zorgde voor de fysieke legitimatie van een voortdurende defensieproductie. Maar diezelfde militaire infrastructuur betekende ook een steun in de rug voor een invloedrijke gemeenschap van militaire autoriteiten, ambtenaren, politici, industriëlen en wetenschappers die, in wisselende formaties en coalities, sturing hebben gegeven aan een wereldwijde industriële expansie, welke volledig in het teken stond van vrede, veiligheid en consumptie.

Nationaal technologiebeleid

> De Nederlandse overheid had in de zuinige jaren veertig erg veel geld over voor het stimuleren van het vliegverkeer - en veel voor de vliegtuigbouw trouwens, maar KLM en Fokker waren niet-communicerende vaten. Van bovenaf werden elementen voor een nieuw zelfbeeld voor de Nederlandse bevolking aangereikt. Het zou gaan om een nijver, ondernemingslustig en nu ook uiterst vernuftig volk. Beperkingen waren er om overwonnen te worden, grenzen om doorbroken te worden. Schilders en schrijvers waren de eersten die aan dit beeld beantwoordden, ook ingenieurs echter hielden niets meer voor onmogelijk. Men feliciteerde zich met ongekende aantallen en snelheden, met onvermoede hoogten en nog niet vertoonde omvang op dezelfde terreinen waar achterstand ten opzichte van het buitenland beleidsargument was. Europa's eerste of 's werelds grootste, of een geheel eigen kunstvezel, Enkalon, waren goed voor het nationaal zelfbewustzijn, maar nog veel belangrijker voor het vertrouwen in de moderne techniek. Zelfs het vliegen van de KLM appelleerde evenzeer aan gevoelens van ontzag voor technisch kunnen als aan nationale trots. Globaal verwelkomd en gestimuleerd door de overheid, soms specifiek gesubsidieerd, bereikte de technische ontwikkeling grote hoogte. Enerzijds werd een deel van deze techniek zichtbaar naar het grote publiek, of zichtbaar gemaakt, anderzijds berustte ze in sterke mate op de inbreng van de wiskunde - een aspect dat nauwelijks zichtbaar werd. Fokker-vliegtuigen, de televisie, de kunstzijde, de scheepsbouw en de Deltawerken behoorden tot het zichtbare beeld van Nederland; de radar, de computer, de telefooncentrale, de chemische research, de verzekeringswiskunde en het landmeten ontplooiden zich meer in stilte.[20]

Aldus de rake typering van wetenschapshistoricus Alberts van de hoofdlijnen van het naoorlogs technologie-beleid van de overheid. In aanmerking genomen dat er in Nederland, net als in de meeste West-Europese landen, nooit een overwicht is geweest van industrie en nijverheid (al was Nederland in 1930 dit punt met 49 procent wel dicht genaderd), maar ook gelet op de tijdens de oorlog opgelopen technologische achterstand, is de door wetenschappers en politici na de oorlog tentoongespreide euforie over wetenschap en techniek ronduit verbijsterend. Techniek en (toegepaste) wetenschap werden beschouwd als economische productiefactoren aan de hand waarvan Nederland zijn internationale concurrentiepositie zou kunnen handhaven en verbeteren. Maar tegelijk golden zij - althans in de vernieuwingsplannen van minister Van der Leeuw - bij uitstek ook als culturele productiefactoren, als dragers van ideologische waarden waarover, dwars door alle zuilen heen, grote consensus bestond.[21] In dat opzicht liggen de wortels van het naoorlogse optimisme over techniek en wetenschap als aandrijvers van de modernisering van Nederland onmiskenbaar in de jaren van het interbellum. Als, zoals eerder vastgesteld, hetzelfde kan worden beweerd van de Nederlandse industrie, dan zou men zich met recht kunnen afvragen in hoeverre de Tweede Wereldoorlog niet allen in economisch maar ook in sociaal-cultureel opzicht wel de waterscheiding is geweest die historici er lang hebben ingezien.

Dat binnen enkele maanden na de bevrijding initiatieven werden genomen tot oprichting van een aantal publiekrechtelijke instellingen op gebied van fundamenteel

en toegepast onderzoek, waaronder het Mathematisch Centrum (1946), heeft te maken met veran-

derde opvattingen van onderzoekers over de eigen wetenschap en met de ontvankelijkheid voor die nieuwe inzichten in kringen van politiek en beleid. Het streven naar contact met nieuwe toepassingsgebieden, (om bijvoorbeeld als wiskundige door middel van statistiek en toegepaste wiskunde bij te dragen aan cultuur en welvaart) kwam in 1945 niet uit de lucht vallen. Het is onmiskenbaar ook de consequentie van de kentering in het denken over de exacte wetenschap die bijvoorbeeld tijdens het interbellum had plaats gevonden in het kader van de intellectuele receptie van nieuwe natuurwetenschappelijke inzichten, zoals Einsteins relativiteitstheorie.[22] Het was een kentering in de zin van doorbraak van een radicaal-kritische houding en van een nieuwe wetenschappelijke ethiek van een klein aantal natuur- en wiskundigen, die het tempoverschil tussen empirische wetenschap en door metafysica gedomineerde maatschappelijke en staatkundige denkbeelden probeerden te overbruggen, bijvoorbeeld door het stichten van instellingen op het gebied van wetenschappelijk onderzoek en wetenschapsontwikkeling met een open vizier op de samenleving. In die gedachtegang zou men het kersverse Mathematisch Centrum - dat opereerde als een gesubsidieerde maar onafhankelijke stichting, los van iedere politieke machtsgroepering - kunnen beschouwen als een prototype van waardevrije wetenschapsbeoefening, in dienst van zowel de (technische en economische) wetenschappen als van de samenleving. als geheel. Symbool daarvan was de - met gebruikmaking van de door Engelsen en Amerikanen tijdens de oorlog opgebouwde, technische *knowhow* - door het Mathematisch Centrum ontwikkelde rekenautomaat en computer (Automatische Relais Rekenmachine Amsterdam, ARRA), die in 1952 officieel in gebruik werd genomen. Nederland behoorde tot de vijftien landen die in de periode 1945-1955 voorop liepen op het gebied van computerbouw, in eerste instantie ten behoeve van zuiver technisch-wetenschappelijk rekenwerk voor de mathematische afdelingen van de onderzoekslaboratoria van Philips, de PTT en het Mathematisch Centrum, maar later ook voor administratieve toepassingen in kantoren en bedrijven.[23]

Hadden wiskundigen als de Groningse hoogleraar Van der Corput de ambitie om, eerst met het Mathematisch Centrum en later met de Europese computer en het Europese rekencentrum, Amsterdam tot centrum van wiskundig Europa te maken, ook in kringen van politiek en beleid waren de verwachtingen hoog gespannen over de bijdrage van Nederlandse technische wetenschappers aan de nationale en internationale cultuur. Al in 1945, in de eerste naoorlogse regeringsverklaring, had Schermerhorn - van huis uit zelf geodeet - de natuur- en technische wetenschappen in verband gebracht met rationalisatie en verhoging van kwaliteit en kwantiteit van de productie. Met die stellingname werd aansluiting gevonden bij het politieke debat over techniek en technologie dat vanaf het begin van de tweede ronde van economische groei (omstreeks 1900) binnen de verzuilde partijen was gevoerd. Een debat met een uitgesproken ideologische ondertoon, waarbij het positieve oordeel over de moderne techniek deel uit maakte van een algemene visie op de modernisering van de Nederlandse samenleving. Het is precies deze ideologische lading die uit de naoorlogse wetenschaps- en techniekpolitiek snel zou verdwijnen.[24] Op het vlak van de industrieel-technologische infrastructuur treffen we, aldus Dercksen, de zuilsgewijze machtsvorming dan ook niet aan. Parallel aan het eerder gesignaleerde proces van ideologische onderkoeling werd - in ieder geval na het afscheid van Van der Leeuw van het politieke toneel - het gevoerde technologiebeleid overheerst door een ‘als pragmatisch gepresenteerde houding die

neerkomt op het scheppen van ruimte voor bedrijven om in ongeacht welke vernieuwing te investeren met als voornaamste motief de angst om bij het buitenland achter te blijven'.[25] Feitelijk was er ook geen sprake van een zelfstandig wetenschaps- of technologiebeleid waarbij technische ontwikkeling doelbewust gestuurd werd en ondergeschikt gemaakt aan maatschappelijke doeleinden. In de periode van de actieve industrialisatie was het technologiebeleid, naast financiering van industriële investeringen, productiviteitsverhoging en regionale ontwikkeling, een van de aandachtspunten binnen de industrialisatiepolitiek van de overheid.

Het voornemen om door middel van een technologiebeleid de nationale industrie zowel in kwantitatieve als kwalitatieve zin te stimuleren, kreeg gestalte in de opeenvolgende industrienota's. Economisch historicus Dercksen typeert in zijn proefschrift het technologiebeleid als het aanmoedigen door de overheid van kennis van technische toepassingen en, in het verlengde daarvan, het bevorderen van de introductie van nieuwe productietechnieken en producten al of niet op basis van wetenschappelijk onderzoek. Uiteraard met gebruikmaking van de door de Marshallhulp en Technical Assistance aangeboden projecten en initiatieven, die tal van bedrijfstakken - waaronder de textiel, de bouwnijverheid en de agrarische sector - op weg hebben geholpen bij productiviteitsbevordering, organisatiekunde, efficiency en marktonderzoek.

Techno-corporatisme

De interventie van de overheid op het gebied van wetenschap, techniek en technologie vond overigens plaats binnen de politiek gevoelige grenzen van een gemengde economie: dat wil zeggen dat de maatregelen - enkele belangrijke uitzonderingen als kernenergie daargelaten - een uitgesproken indicatief en voorwaardenscheppend karakter hadden. Zwaartepunt daarbij was het bevorderen en financieren van Research & Development en de uitbouw van een wetenschappelijke infrastructuur, waarvan de totstandkoming van ZWO - naar Amerikaans model - en tal van andere instellingen op het gebied van medisch en biologisch (biochemisch) onderzoek, van lucht- en ruimtevaart alsmede kernenergie, instructieve voorbeelden zijn. Instructief, voorzover bij de meeste instituten de oorspronkelijke opzet om met fundamenteel wetenschappelijk onderzoek rechtstreeks bij te dragen aan de wederopbouw, steeds meer op de achtergrond is geraakt. Als onderdeel van de overheidssteun aan een voor de industrie relevante technische en wetenschappelijke infrastructuur was de consolidatie van de activiteiten van de in 1931 opgerichte Centrale Organisatie Toegepast Natuurkundig Onderzoek (TNO) het invloedrijkst.[26]

Aan het eind van de jaren vijftig spendeerden overheid en bedrijfsleven gezamenlijk 470 miljoen gulden aan (natuur)wetenschappelijk speurwerk en technische ontwikkeling. Daarbij nam de overheid 20 procent voor haar rekening met subsidies, investerings- en exploitatiekosten, vooral ten gunste van de Nijverheidsorganisatie van TNO, waar fundamenteel en toegepast onderzoek werd verricht voor het industriële midden- en kleinbedrijf. De industrie zelf gaf 376 miljoen gulden aan technologisch onderzoek uit, waarvan tweederde voor rekening kwam van de vijf multinationale ondernemingen. Aan het eind van de periode van economische groei (1972-1973) beliep het in Nederland aan speur- en ontwikkelingswerk uitgegeven bedrag 3,2 miljard gulden oftewel 2.4 procent van het nationale inko-

men. Cijfers die illustratief zijn voor het beslag dat de technologisch-wetenschappelijke infrastructuur legde op de collectieve middelen. Maar net als in tal van sectoren van de expanderende verzorgingsstaat, zoals die van de geestelijke gezondheidszorg en maatschappelijk werk, kwamen de overheidsgelden vooral ten goede aan particuliere en semipublieke onderzoeksinstellingen, na (marginale) toetsing door regering en parlement. Het waren instellingen, die bestuurd werden door afzonderlijke stichtings- en verenigingsbesturen die op tal van manieren waren verbonden met de economische belangen van het particuliere bedrijfsleven. Deze verstrengeling van publieke en private organisaties op het terrein van het technologiebeleid is ongetwijfeld een van de meest uitgesproken exponenten van de 'ontideologisering' van de parlementaire politiek, waarbij op tal van essentiële beleidsterreinen besluitvorming alleen nog toegankelijk is voor deskundigen.[27] Hoezeer na de Tweede Wereldoorlog het technologiebeleid werd beschouwd als een technocratisch vraagstuk waarvan de belangenafweging grotendeels plaats vond binnen een technocorporatistisch domein en buiten de gecentraliseerde instituten van de parlementaire democratie, blijkt uit de manier waarop in de jaren vijftig en zestig een sterk politiek-economisch en technisch netwerk zich heeft ingezet om een eigen nucleair onderzoek van de grond te krijgen.

Socio-technische landschappen van kernenergie en chemie

In de tweede helft van de jaren vijftig begon de ontwerpfase van de Nederlandse nucleaire technologie die omstreeks 1970 werd afgesloten met het gebruik van kernenergie in de Nederlandse elektriciteitsproductie en de industriële toepassing van ultracentrifugetechnologie. Hoewel de institutionele, politieke en economische context van het ontwikkelingstraject onvoldoende bekend zijn, is wel duidelijk dat de Nederlandse initiatieven op nucleair terrein niet zonder meer een afgeleide waren van buitenlandse ontwikkelingen, maar dat gekozen werd voor een (in Europese context) initiërende en zelfstandige aanpak.[28] Een aanpak die getuigde van groot optimisme, zoals bleek uit het Kamerdebat over de Wet financiering van de bouw en inrichting van een kernreactor in Nederland (1954). In de aanloopfase was de ontwikkeling van een eigen Nederlands reactortype in handen van verschillende commerciële en overheidsinstanties, waaronder de gezamenlijke Nederlandse elektriciteitsproducenten, die vanaf 1949 bezig waren met de aanleg van een 150 kilovolt landelijk koppelnet. Onderzoek en (industriële) ontwikkelingen kwamen pas goed van de grond dankzij het Atom for Peace-beleid (1953), in het kader waarvan de Verenigde Staten nucleaire kennis en materiaal aanboden teneinde een markt te creëren voor de eigen nucleaire technologie.

Ter coördinatie van het nationaal nucleair onderzoek werd in 1955 het Reactor Centrum Nederland (RCN) opgericht voor zuiver en toegepast nucleair onderzoek. Drie jaar later trad het Verdrag van de Europese Kernenergie Gemeenschap (Euratom) in werking, dat Nederland in staat stelde buitenlandse steun te verwerven voor de eigen projecten en om een nationale atoomindustrie op te bouwen. Die ambities waren vastgelegd in de eerste kernenergienota van de minister van Economische Zaken (1957), waarin als doelstelling werd geformuleerd om in 1962 de eerste kernenergiecentrale in gebruik te nemen en in 1975 de helft van de elektriciteitsbehoefte met kernenergie te voorzien. De NV Samenwerkende

Electriciteits Producenten (SEP) werd aangewezen voor de uitvoering van het Nederlandse kernenergieprogramma. In deze fase van het kernbeleid werd geopteerd voor een volledig eigen Nederlandse ontwikkeling van kernreactoren, wat aanleiding werd voor de vorming van eerst één, later van verschillende concurrerende industriële consortia, door middel waarvan de Nederlandse atoomindustrie zelfstandig op de wereldmarkt hoopte te kunnen opereren. De hoge maatschappelijke verwachtingen en beloften van kernenergie weerspiegelden zich niet alleen in het vrijwel ontbreken van negatieve geluiden over kernwapenproliferatie, reactorveiligheid of kernafval, maar ook in de politieke consensus over de enorme aanslag van overheidsmiddelen om kernenergie in te zetten voor vreedzaam gebruik. Volgens een regeringsnota over het energiebeleid uit 1971-'72 was in totaal door de overheid in de periode 1955-1971 een bedrag van 1,3 miljard gulden voor onderzoek en ontwikkeling van kernenergie uitgetrokken, ruwweg tien procent van het door de overheid in wetenschappelijk onderzoek en technologieontwikkeling geïnvesteerde geld.[29] Omstreeks 1970 trad er een omslag op in de Nederlandse nucleaire aspiraties, een omslag die samenviel met de verandering van maatschappelijk enthousiasme in groeiende weerstand.

Het onvoltooide project van een eigen Nederlandse nucleaire industrie was een van de grote paradepaardjes van de naoorlogse samenwerking tussen overheid, industrie en wetenschap. Door het verwerven van een brede wetenschappelijke en technische reactorkennis en expertise (onder meer in internationale samenwerkingsverbanden) en door de ontwikkeling van eigen reactortypen hoopte Nederland een vooraanstaande technisch-industriële rol te kunnen spelen in de internationale nucleaire ontwikkelingen. Een ambitie die brede politieke steun genoot, vanwege de toonaangevende rol die daarbinnen voor het Nederlandse bedrijfsleven was weggelegd. Maar die ambitie is niet geheel gerealiseerd. De korte geschiedenis van de kerntechniek in Nederland laat zien dat een bundeling van krachten in de vorm van een sterk Nederlands nucleair consortium niet tot stand is gekomen. ‘Als er een rode draad in de ontwikkeling is, dan is het de concurrentie en belangentegenstellingen tussen de verschillende partijen, elk met hun eigen project en het hieruit resulterende gebrek aan coördinatie en samenwerking.’[30]

De ontwikkeling rond de kernenergie - inclusief de sociale consensus over de daaraan gekoppelde, techno-corporatische tendensen - is overigens niet het enige voorbeeld van een in Nederland ontwikkeld ‘militair-industrieel complex’. Dankzij grote militaire orders, zoals in het kader van het marinebouwprogramma. (kruisers, onderzeebootjagers, mijnenvegers, patrouillevaartuigen), kreeg de scheepsbouw een sterke impuls en ook een belangrijk deel van de werktuigbouw. Ook de aanleverende industrie op gebied van elektrotechnische installaties en apparatuur profiteerden hiervan. Elders, op het gebied van de vliegtuigbouw en de elektrotechnische en elektronische industrie, waren omvangrijke overheidsaankopen aanleiding tot innoverende expansie van het Nederlandse bedrijfsleven.

In hoeverre het technologiebeleid dat in de jaren vijftig en zestig door de overheid is gevoerd, ook succesvol is geweest, is, net als voor andere facetten van het industriebeleid (fiscale politiek, investeringen, productiviteitsverbetering, regionale politiek) moeilijk meetbaar. Vast staat dat (financiële) stimulansen van de overheid bij een aantal bedrijfstakken, zoals de metaal- en chemische industrie, elektrotechniek en de openbare nutsbedrijven, mede hebben bijgedragen aan grote technische vooruitgang. Die kwam vooral tot uitdruk-

king in schaalvergroting, standaardisering en automatisering van de productie; in rationalisering van innovatie in de vorm van op wetenschappelijke inzichten gebaseerd onderzoek en ontwikkeling (R&D), én, mede als gevolg daarvan, in de invoering van het systeemdenken op het vlak van management en bedrijfsorganisatie. Illustratief voor de gedaantewisseling van de Nederlandse industrie vanaf het begin van de jaren zestig is de gigantische groei van de chemische procesindustrie dankzij de aanwezigheid van de petrochemie, de gebondenheid aan opgebouwde investeringen (zeehavens), de grootscheepse introductie van procescontroleapparatuur en de ontwikkeling van nieuwe technieken van regelen en meten (automatisering). Een complex proces dat heeft geleid tot de feitelijke penetratie van synthetica, van een groot assortiment van nieuwe chemische producten, in alle sectoren van de samenleving, zoals in de bouw, huishouding, meubelsector, gezondheidszorg, landbouw en elektrotechnische industrie.

Wat bij de kernenergie in Nederland niet lukte, kwam bij de chemie wel van de grond. En hoe! Door samenwerking van overheid, markt en technologie ontwikkelde de Nederlandse chemische industrie zich tussen 1950 en 1970 ‘van een betrekkelijk marginale bedrijfstak tot een van de dragende pijlers van de nationale economie en tot een industrie die een centrale rol vervulde bij de onderling vervlochten chemische industrie van Noordwest-Europa’.[31] De expansie van de naoorlogse chemische industrie kan niet anders worden getypeerd dan als stormachtig en spectaculair. Dachten overheid en bedrijfsleven in de jaren vijftig nog aan een ‘harmonieus’ opgebouwd chemisch bedrijf, waarbij met name de rijksoverheid hoog inzette op regionale spreiding van werkgelegenheid en industrie, dit ideaal werd ‘wreed verstoord toen de schaalvergroting van de jaren zestig zich aandiende’. Na 1963 voltrok het proces zich sneller en anders dan daarvoor onder overheidsregie en trad er een fundamentele structuurwijziging op, die heeft geleid tot een aardverschuiving van de Nederlandse chemische industrie, binnen de Nederlandse, maar zeker ook Europese economie. Een verworvenheid waarvan het uitgestrekte Pernis-Botlek-Europoort-complex in de Rijnmond het meest tot de verbeelding sprekende bewijs is.

De sprongsgewijze expansie van de chemische industrie in de jaren zestig wordt door techniek- en economisch historici minder toegeschreven aan een van overheidswege gevoerd industrialisatiebeleid, dan aan de kettingreactie als gevolg van de economische eenwording van Europa, de toevloed van buitenlandse investeringen en stimulerende maatregelen van overheden. De belangrijkste factor was ongetwijfeld de overgang - eerst in de Duitse chemische industrie - van steenkool op aardolie als belangrijkste grondstof, waardoor Rotterdam kon worden uitgebouwd tot belangrijkste oliehaven voor het Duitse achterland en tot centrum van olieraffinage, dankzij de opkomst van een chemische basisindustrie. De chemie in Nederland heeft in hoge mate geprofiteerd van het openen van diverse markten op het gebied van auto-, metaal-, vezel- en elektrotechnische industrie, dankzij de oprichting van de EEG in 1957, die gevolgd werd door een golf van investeringen van vooral Amerikaanse en Britse chemische ondernemingen. Schaalvergroting binnen de chemie werd verder mogelijk gemaakt door een reeks van technologische ontwikkelingen (naftakrakers, ammoniakfabrieken), waardoor in toenemende mate de productie kon worden geconcentreerd in enkele grote fabrieken. En ten slotte was er de vondst van het aardgas in Slochteren (1959), wat de overheid in staat stelde om door middel van goedkope tarieven voor grootgebruikers bestaande bedrijven te stimuleren en nieuwe producenten aan te trekken.

Schaalvergroting binnen de bedrijven, fusering van nationale en internationale ondernemingen, stimulerende maatregelen van rijks- en regionale en stedelijke overheid op het gebied ven vestiging en energie, leidden in zeer korte tijd rond de havens van Rotterdam, Terneuzen en Delfzijl tot de uitbouw van petrochemische bedrijvigheid en raffinagecomplexen van een tot dan toe ongekende schaal. Doordat diezelfde complexen - met name die van Rotterdam, Moerdijk, Antwerpen - bovendien via aardolie-, nafta-, en zuurstofleidingen weer met elkaar verbonden zijn, ontstond op een relatief klein en dichtbevolkt gebied een 'supercomplex' dat, aldus techniekhistoricus Homburg e.a. niet alleen het paradepaardje van het Nederlandse industrialisatieproces is, 'maar in zekere zin ook de kraamkamer van het actiegroepwezen en de milieuwetgeving in Nederland' is geworden.

Consumptie

Chemie in Nederland is, naast vele andere, technisch gecompliceerde industrieën, een voorbeeld van een technisch-industrieel complex waarin technieken, productie en instituties op verschillende manieren met elkaar zijn verknoopt en, op die manier, tot nieuwe reacties hebben geleid. De chemische industrie is verantwoordelijk voor een groot assortiment van in massa geproduceerde goederen, artikelen en diensten, die de capaciteit van bedrijven, overheid en individuele huishoudens aanzienlijk hebben verhoogd. De wijze waarop kostbare precisie-technologieën, zoals auto, televisie, video en computer, via productontwikkeling, vormgeving, marketing en reclame, uiteindelijk tot succesvolle consumptie-artikelen zijn uitgegroeid, is een belangrijke graadmeter voor de snelheid en intensiteit waarmee Nederland in de jaren vijftig en vooral zestig is gemoderniseerd. Dat proces was, vergeleken met omringende landen als Frankrijk en Duitsland, zeker niet overrompelend of zonder weerstanden. Net zoals de cultuur van het Nederlandse bedrijfsleven - de opvattingen over efficiency, productiviteitsverhoging, internationalisering, marketing - niet schaduwloos gemodelleerd was naar Amerikaanse voorbeelden en technieken, zo werd ook het Nederlandse publiek slechts voorzichtig en met mondjesmaat de op Amerikaanse leest geschoeide, moderne consumptie maatschappij binnen gelokt. Kon in 1968 de Franse socioloog Lefebvre de modernisering van Frankrijk betitelen als 'the almost cargo-cult like, sudden descent of large appliances info war-torn households and streets in the wake of the Marshall Plan', in Nederland hebben de transformaties binnen de huishoudens, op straat en op het werk in sociaal-geografische en temporele zin, zich ongelijk en vertraagd doorgezet.[32] En bovenal: ze werden ook bijna nergens als 'modernisering' ervaren en begrepen. Anders dan bijvoorbeeld in Frankrijk, is de modernisering van Nederland geen succesformule waarin overheid, bedrijfsleven en sociale wetenschappen eensgezind een nieuw, modern en op Amerika georiënteerd programma voor de natie konden schrijven.

Integendeel: de modernisering van Nederland is veeleer het resultaat van een serie *kortsluitingen*, van het uit de pas lopen van verschillende mentaliteiten binnen ondernemingen, de overheid, het publiek en vooral de cultuur (wetenschappelijk onderzoek en kunsten). In 1969 wees de Delftse hoogleraar Middelhoek op datgene wat al eerder door de Franse journalist en politicus Servan Schreiber in diens *Le Défi américain* (1967) voor heel Europa was geconstateerd: het bestaan en steeds groter worden van een 'technology gap', een achterstand van Europa ten opzichte van de Verenigde Staten op tal van terreinen van natuurwe-

tenschappelijk onderzoek, industriële toepassing, marketing en reclame. Toegespitst op de Nederlandse situatie noemde Middelhoek als oorzaken hiervoor:

> het gebrek aan initiatief, afkeer van het nemen van risico's, een verkeerde instelling van de wetenschapsman ten aanzien van toepassingen van zijn kennis, het gebrek aan solidariteit ten aanzien van de doelstellingen van Europa, Nederland en in het bijzonder van de firma waarbij men betrokken is, de vaak nog ondemocratische structuur van vele bedrijven en een diep geworteld minderwaardigheidscomplex ten aanzien van alles wat er in de Verenigde Staten gebeurt.[33]

Kortsluiting deed zich ook voor tussen economisch beleid, bedrijfsleven en reclamevak. Dankzij de sterke economische groei, de schaalvoordelen van de massaproductie en veranderingen in distributie en verkooptechnieken van de detailhandel, kwamen tal van ‘nieuwe’ artikelen (ijskasten, wasmachines, platenspelers) binnen handbereik van steeds grotere groepen van de bevolking. Maar de Nederlandse reclamemakers slaagden er maar zeer ten dele in om consumptie te associëren met verwachtingspatronen, voorstellingen en beelden van mogelijke afnemers: de consumenten. Omstreeks 1960 werd het reclamevak zich bewust van de grote achterstand op de sociale en economische ontwikkelingen binnen de samenleving.[34] In dezelfde jaren dat de rekenmeesters van het CBS en vooral het CPB, consumptie probeerden te definiëren als een nieuwe macro-economische categorie lukte het de professionele reclamemakers nauwelijks om door middel van (Amerikaanse) technieken van verleiding en overreding, diezelfde artikelen een vaste plaats te geven in het dagelijks leven en vooral in de verbeeldingswereld - die van fantasie en verlangen - van de consument.

De introductie van de ‘nieuwe’ consumptiemaatschappij vond in Nederland - net als elders in Europa - plaats in de context van de Marshallhulp, waardoor de industrie en productiviteit werden gestimuleerd en kennis werd geïmporteerd over bedrijfsvoering en ondernemingspolitiek.[35] De geschiedenis van de verbreiding in Nederland van Amerikaanse theorieën en praktijken op het gebied van management, afzet, distributie en marketing zowel binnen het bedrijfsleven als in de reclamewereld, illustreert de traagheid waarmee de werkelijkheid van de (Amerikaanse) consumptiemaatschappij in Nederland werd herkend. Inklaar heeft met zijn analyses van de vele Amerika-reizen en rapporten die in het kader van de COP door ondernemers, ambtenaren, reclamemensen en wetenschappers in de jaren vijftig werden gemaakt, laten zien hoe de belangstelling geleidelijk verschoof van het doorgronden van de geheimen van de hoge Amerikaanse productiviteit naar kennis over marketing, distributie, opleiding en consumptie.[36]

De opkomst van marketing is waarschijnlijk de belangrijkste innovatie in de naoorlogse ondernemingspolitiek in Nederland. Voorzover marketing georiënteerd is op de vraag en potentie van de markt, markeert zij het einde van een periode waarin, als gevolg van verbreding en intensivering van de industriële productie, artikelen werden voortgebracht waar goeddeels nog een markt voor moest worden gezocht. Omstreeks 1960 drong - de COP-rapporten laten dat duidelijk zien - ook binnen de Nederlandse ondernemingen het besef door dat reclame een vitaal onderdeel is van een reeks communicatieve technieken van een op

afzet gerichte marketingstrategie. Die omslag in productontwikkeling werd ook gestimuleerd door het doorzetten van de automatisering in de verkooptechnieken binnen het (groot-)winkelbedrijf, waarvan de komst van de zelfbedieningswinkel (1948) en vooral van de supermarkt (1955), de meest trendzettende voorbeelden zijn.[37] Het verschijnsel van zelfbediening en supermarkt bracht met zich mee dat de rol van de verkoper en die van het gesproken woord in de detailhandel afnam. In 1956 klonken op een door het Genootschap voor Reclame georganiseerde studiedag dreigende woorden:

> Er komt meer automatisering, ook in de verkooptechniek. Het publiek maakt zelf zijn keuze op naam, verpakking en display. In Amerika vindt men geen kruidenier of drogist meer achter de toonbank. Het publiek, ook óns publiek, veramerikaniseert. Het persoonlijk contact neemt af, men koopt steeds meer op impuls onder invloed van suggesties en reclame.[38]

De eenzijdig op groei, productiviteitsverhoging en aanbodkant geïnteresseerde, economische politiek en bedrijfsvoering heeft, in de context van ambivalente maatschappelijke opvattingen over techniek, massacultuur en consumptie, ertoe geleid dat in Nederland de koppeling van welvaart en productie aan consumptie - de motor van de moderne welvaartsmaatschappij - pas laat is gelegd. Pas aan het begin van de jaren zestig - mede als gevolg van het versoepelen van het regime van lonen en prijzen - kwam ook in Nederland particuliere consumptie eigenlijk goed op gang (zie hoofdstuk 10). In 1965 bezat één op de twee huishoudens een koelkast, terwijl in West-Duitsland, waar consumptie al in 1953 tot speerpunt van de economische politiek van Ludwig Erhard was gemaakt, datzelfde resultaat al in 1960 was bereikt. Maar vanaf dát moment was consumptie ook uit de Nederlandse samenleving niet meer weg te denken, niet in de laatste plaats dankzij de strategieën van het professionele marktonderzoek en de reclame.[39]

Het moderne markt- en opinieonderzoek - waarbij gewone mensen door middel van steekproeven en gestandaardiseerde enquêteformulieren aan de deur of via de telefoon rechtstreeks worden benaderd - is tijdens en vlak na de oorlog ontstaan. Voorzover daar academische disciplines aan te pas kwamen, waren dat vooral de wiskunde (statistiek), economie (bedrijfskunde) en, later, de psychologie.[40] De door de gammawetenschappers ontworpen enquêtetechnieken werden aanvankelijk minder ingezet voor commercieel marktonderzoek, en meer door de overheid gebruikt om. de ‘zieleroerselen van het grote publiek’ in kaart te brengen, aan de hand van vragen over uiteenlopende zaken als ‘hetgeen de mensen het meest bezighoudt’: goederenschaarste en distributie, koopplannen, hard werken, stakingsrecht, arbeidsmoraal, woningnood, emigratie, invloed van de oorlog, landverraad en zuivering. Zowel overheid als bedrijfsleven realiseerden zich maar al te goed dat ze met het enquête- en opinieonderzoek een machtig instrument in handen hadden om het beleid en bedrijf voortdurend te corrigeren en aan te passen. Daarmee veranderden deze van karakter en werden ze, zoals de historicus Blom naar aanleiding van de NIPO-enquêtes uit de periode 1945-1950 heeft opgemerkt, ‘zelf mede opinievormend’.[41]

Binnen het zuiver commerciële marktonderzoek vond er na 1955 een verschuiving plaats, in die zin dat de aanvankelijke behoefte aan objectieve gegevens over de bevolking

en haar gedrag- en bestedingspatronen plaats maakte voor nieuwsgierigheid naar subjectieve gevoelens van het publiek over nieuwe producten en merken, inclusief de daaraan gekoppelde beelden van een moderne leefstijl. ‘Motivation Research’ moest materiaal aanreiken voor het ontwerp van productielijnen en strategieën, aan de hand waarvan het mechanisme van de ‘verborgen verleiders’ in stelling kon worden gebracht. Bestond daar halverwege de jaren vijftig bij het Nederlandse publiek nog enige weerstand tegen, tien jaar later was de situatie volledig veranderd. Toen was bedrijf- en productreclame vast onderdeel geworden van een complexe ‘marketing mix’, waarmee de collectieve subjectiviteit van de Nederlandse consument tot voorwerp van. intensieve research was geworden. Bovendien: de doorbraak van de elektronische media - de televisie - vroeg om een effectieve markt- en productreclame ten behoeve waarvan binnen de bestaande reclamebureaus- (en nu ook marketingkantoren), naast statistici en economen, ook sociologen en psychologen werden aangetrokken. ‘De detailhandel’, aldus Miellet in zijn dissertatie over het grootwinkelbedrijf (1993),

> was een ware wetenschap geworden, waarbij het marktonderzoek een zaak van sociologen was en psychologen zich bogen over de talloze aspecten van de winkelinrichting en de goederenpresentatie. Plaats en vorm, zelfs kleur en textuur van het winkelmeubilair werden bestudeerd en in een uitgekiende ‘routing’ opgenomen.[42]

Het is in de context van deze ‘ontdekking’ van de consument, eerst door het bedrijfsleven en later door het toegepast sociaal-wetenschappelijk onderzoek, dat in de loop van de jaren door de professionele reclamewereld het beeld - in plaats van de tekst - werd ontdekt en bevorderd tot belangrijkste onderdeel van het merkbeeld van een product. Dankzij geraffineerde technieken op het gebied van schaal, herhaling en uitsnijding en een eigenzinnig gebruik van de conventies van de geschreven en visuele media, heeft het *image* een vaste plaats kunnen veroveren in de belevingswereld van de meest uiteenlopende sociale groepen in de samenleving.[43]

Nieuwe schaarste

In 1972 verscheen *The Limits to Growth. A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*, in Nederland bekend als *De grenzen van de groei*. De Club van Rome was een informele, internationale organisatie van ongeveer zeventig managers, wetenschappers en ondernemers, zonder uitgesproken ideologisch of politiek program. Wat hen verenigde was de vaste overtuiging de problemen waar de samenleving aanvang zeventiger jaren mondiaal mee werd geconfronteerd, door de bestaande politieke instituties niet konden worden opgelost. De stellingname van *The Limits to Growth* is voornamelijk gebaseerd op neomalthusiaanse inzichten. De bevolking groeit sneller dan de voedselvoorziening en industriële expansie betekent in toenemende mate een aanslag op de natuurlijke grondstoffen. Bovendien wordt de ecologische keten bedreigd door tal van vormen van vervuiling (lucht, water en bodem). De wereld heeft als gesloten natuurlijk systeem haar grenzen bereikt en is, binnen afzienbare tijd, de uitputting nabij. Daarom moet de samenleving - als politieke en economische gemeenschap - afstand doen van het paradijs van onbe-

perkte economische groei en besluiten tot een ‘samenleving in balans’: dat wil zeggen gebaseerd op een stabiel niet-groeimodel. Hoe dat model eruit zou kunnen zien, werd zichtbaar in de vijf scenario's die door de System Dynamics Group in Harvard onder leiding van Meadows in 1970-1971 waren ontwikkeld.[44]

De indrukwekkende publicitaire campagne waarmee de negatieve boodschap wereldwijd werd gelanceerd, wekte de indruk alsof de *Club van Rome* de eerste was die de mensheid confronteerde met een nieuw ecologisch besef. In werkelijkheid betekende het onderzoeksrapport een verbreding en verwetenschappelijking van de studies en maatregelen op het gebied van natuur- en milieubescherming die aan het eind van de negentiende eeuw wereldwijd op gang waren gekomen, in de jaren dertig een belangrijke impuls hadden gekregen en direct na de Tweede Wereldoorlog, met name in de Verenigde Staten, gestalte hadden gekregen als een ‘nieuwe sociale beweging’, dankzij de inspanningen van ‘ecological intellectuals’ als Fairfield Osborn, Lewis Mumford en Rachel Carson.[45]

De apocalyptische boodschap van *Limits to Growth* sloeg in Nederland, méér dan in welk westers land, in als een bom. Het was de directe aanleiding voor het ontstaan van een actieve en militante milieubeweging. Al eerder waren er signalen van een nieuw milieubewustzijn bij de overheid. In 1966 werden in de Tweede Nota voor de ruimtelijke ordening opmerkelijke passages gewijd aan de problematiek van milieuvervuiling, afvalverwerking en bodembescherming. In 1969 was binnen het CBS een ambtelijke, interdisciplinaire werkgroep bezig met het verzamelen van statistisch materiaal over de aard en omvang van de verontreiniging van lucht en water. In 1972 verscheen de Urgentienota Milieuhygiëne, een van de eerste beleidsdocumenten van het nieuw ingestelde ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, waarin een sectorale benadering van het milieubeleid werd voorgesteld. In 1974 verscheen de dissertatie van de als statisticus bij het CBS werkzame Hueting over *Nieuwe schaarste en economische groei*. Daarin werden nieuwe begrippen en functies (van water en lucht) in de economische theorie en modellenbouw geïntroduceerd en, zoals Jan Tinbergen in het voorwoord schreef, ‘milieuschaarste [opgevat] als onderdeel van het economisch object en niet als buiten de economie staand, object’.[46]

In 1973 riep koningin Juliana kopstukken uit het bedrijfsleven, de politiek en wetenschap bijeen in het Paleis op de Dam, te Amsterdam om de gevolgen voor Nederland te analyseren. Van de populaire, Nederlandse pocketeditie van het rapport van de Club van Rome werden in korte tijd méér dan 350.000 exemplaren verkocht.[47] Voor dit succes zijn ten minste twee oorzaken aan te wijzen. Allereerst de inhoud van de boodschap zelf en vervolgens de wetenschappelijke onderbouwing en presentatie van die onheilsprofetie. De boodschap dat economische groei slecht was en belastend voor onze planeet, bleek in de Nederlandse context een ware katalysator voor tal van latente, maatschappelijke onlustgevoelens over het verval van de steden, de aantasting van het milieu, de Amerikaanse politiek en massaconsumptie en de Nederlandse variant daarvan, die bermbeschaving werd genoemd. Het versterkte de gevoelens van twijfel over allerlei economische en culturele verworvenheden die in de decennia ervóór nog in positieve zin werden geassocieerd met modernisering. De boodschap van de Club van Rome bevatte alle ingrediënten voor een nieuwe ideologie, waarvan de werking nog eens werd versterkt door de oogverblindende rationaliteit van het simulatiemodel. De door de MIT-onderzoekers ontwikkelde scenario's voor de laatindustriële maatschappij tot het jaar 2000 waren gebaseerd op een protomodel,

dat eerder door Jay Forrester was uitgeprobeerd op de schaal van een stad. Forrester heeft een belangrijke rol gespeeld bij de invoering van de systeemtheorie uit het domein van de zuivere wiskunde naar dat van de sociale werkelijkheid: in eerste instantie die van de groei en stagnatie van stedelijke systemen, daarna die van de gehele wereld.

De formele structuur van het door de MIT-geleerden ontworpen simulatiemodel voor mondiale industriële en stedelijke ontwikkelingen is in essentie een set van variabelen voor bevolking, energiebronnen, vervuiling en leefbaarheid: kwantitatieve grootheden die in vijf verschillende scenario's in steeds verschillende combinaties van waarden op elkaar inwerken. Aan de hand van deze wiskundige modellen werden onvoorziene (rampzalige) ontwikkelingen voorspeld, en oplossingen aangereikt voor problemen die tot op dat moment nauwelijks waren onderkend. Problemen die, net als in het onderzoek naar stedelijke dynamiek, hoofdzakelijk werden geformuleerd in termen van evenwicht en stabiliteit en van factoren die deze ideale eindtoestand zouden kunnen verstoren. Maar terwijl in internationale wetenschappelijke kringen de door de onderzoekers benutte modelvarianten in toenemende mate kritiek ondervonden, was het juist het wetenschappelijk prestige van de boodschappers - de onverbiddelijke logica van de wiskundige modellen - die de tragische onheilsboodschap in brede lagen van de Nederlandse bevolking de status gaf van een nieuwe ideologie. Op een moment waarop het sluipend proces van ideologische afkoeling van de samenleving - op gang gebracht door amerikanisering, industrialisatie en technische ontwikkeling - vrijwel was voltooid en de ontziuling een feit was, diende zich een nieuwe heilsleer aan: die van een milieuvriendelijke, schone, stabiele en evenwichtige wereld. Een mythe waarover, dwars door alle partijen heen, in Nederland grote politieke consensus ontstond en waarvan de realisatie binnen het bereik leek dankzij de door systeemtheorie gedomineerde wetenschap en techniek. Systemen van kennis en legitimatie aan de hand waarvan in de decennia daarvoor juist tal van ‘andere’ ideologieën met zoveel succes uit de wereld waren geholpen.[48]

Eindnoten:

1 Verburg, *Zeeland 1940-1990*, p. 5.
2 Zonneveld, *Conceptvorming in de ruimtelijke planning*, Vol. 1, p. 190 vv.
3 De Goey, *Ruimte voor industrie*, p. 190-191.
4 Achterhuis, 'Samenleving moet leren om moderne techniek te moraliseren'; Achterhuis (red.). *De maat van de techniek*.
5 Deze paragraaf, en de daarin ontvouwde begrippen en inzichten over techniek en techniekontwikkeling leunt zwaar op Pieterson (red.). *Het technisch labyrinth*.
6 Thoenes, *De elite in de verzorgingsstaat*; De Haan, 'De maakbaarheid van de samenleving', p. 101.
7 Van den Bogaard, *Configuring the Economy*, p. 59 vv.; Alberts, *Jaren van berekening*, p. 44-47, 256-258.
8 Passenier, *Van planning naar scanning*, p. 132.
9 Alberts, *Jaren van berekening*, p. 257-258.
10 De Vries, *Complexe consensus*, p. 149-167; Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, p. 228-231.
11 De Vries, *Complexe consensus*, p. 154-155; Schot, Lintsen, Rip en De la Bruhèze (red.). *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*, 1, p. 298-299.
12 Hueting, Nieuwe schaarste en economische groei, p. 7.
13 Knulst, *Podia in een tijdperk van afstandsbediening*, p. 46.
14 Van Ginneken, *De uitvinding van het publiek*, p. 15.
15 Baudet, 'Productontwikkeling als substitutieproces', p. 16; Baudet, *Product en netwerk*, p. 2-3; Baudet, *Een vertrouwde wereld*, p. 9-13.
16 Baudet, 'Productontwikkeling als substitutieproces', p. 16.
17 Davidson, 'Building for War, Preparing for Peace'. Cowan heeft het begrip 'militair-industrieel complex' uitgebouwd tot 'the Military-Industrial-Academic Complex', in haar *A Social History of American Technology*, p. 260-262.

18 McLauchlan, ‘The Advent of Nuclear Weapons and the Foundation of the Scientific-Military-Industrial Complex in World War II’; Davidson, ‘Building for War, Preparing for Peace’, p. 214-215.
19 Bertels en Nauta, *Modelbegrip in wetenschap en techniek*. Een kritische analyse van het ‘militair-industriële complex’ verscheen in 1969 van de hand van Galbraith, *How to Control the Military*, een jaar later in het Nederlands vertaald (*Het militair-industriële complex. Zijn macht en de bestrijding daarvan*) en uitgegeven door de Kritische Bibliotheek, een gezamelijke onderneming van Van Gennep, De Bezige Bij en Meulenhoff Nederland.
20 Alberts, *Jaren van berekening*, p. 280; Van Baalen, ‘De KLM als paradepaardje van een verarmd Nederland (1948-1950)’.
21 Alberts, Van der Blij en Nuis: Zij mogen uiteraard daarbij de zuivere wiskunde niet verwaarlozen, p. 9-11; Alberts, *Jaren van berekening*, p. 166 vv..
22 Klomp, *De relativiteitstheorie in Nederland*, p. 223.
23 Schot, Lintsen, Rip en De la Bruhèze (red.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*, 1, p. 291-300.
24 Dercksen, *Industrialisatiepolitiek rond de jaren vijftig*, p. 218-219. Voor de impact van techniekontwikkeling op de vooroorlogse samenleving, zie: Van Lente, *Techniek en ideologie*.
25 Dercksen, *Industrialisatiepolitiek rond de jaren vijftig*, p. 218.
26 Kersten, *Een organisatie van en voor onderzoekers*; Dercksen, *Industrialisatiepolitiek rond de jaren vijftig*, p. 191 vv.; Lambooy, ‘Technologie en regionale economie’.
27 De Haan, ‘De maakbaarheid van de samenleving’, p. 101.
28 De paragraaf over kernenergie is gebaseerd op een door Adri de la Bruhèze geschreven ‘onderzoekscluster energie’; Goedkoop, *Een kerureactor bouwen*; Asbeek Brusse, ‘Euratom’; Lagaaij en Verbong, *Kerntechniek 1945-1974*, 1998.
29 Lagaaij en Verbong, *Kerntechniek 1945-1974*, p. 97.
30 Ibid.
31 Deze paragraaf is gebaseerd op Homburg, Van Selm en Vincken, ‘Industrialisatie, industriecomplexen’ p. 367-401; Van Zanden, *Een klein land in de 20e eeuw*, p. 50-58.
32 Ross, *Fast Cars, Clean Bodies*, p. 4; Suleiman, *Les ressorts cachés de la réussite française*.
33 Middelhoek, *Amerika - ons voorbeeld?*, p. 14.
34 Cleven, *Image bedeutet Bild*, p. 245 vv.
35 Schot, Lintsen en Rip, ‘Betwiste modernisering’, p. 28-30, stellen dat de ‘nieuwe’ consumptiemaatschappij al in de jaren dertig in Nederland doorbrak.
36 Inklaar, *Van Amerika geleerd*, p. 53.
37 In 1957 waren er in Nederland 726 zelfbedieningswinkels, een jaar later waren dat er 1.026, in 1960 2.252 en in 1963 4.281; Miellet, *Honderd jaar grootwinkelbedrijf in Nederland*; Cleven, *Image bedeutet Bild*, p. 259-263; Inklaar, ‘America: Land of Milk and Honey!?’, p. 163.
38 Cleven, *Image bedeutet Bild*, p. 422.
39 Schreurs, *Geschiedenis van de reclame in Nederland*.
40 Van Ginneken, *De uitvinding van het publiek*, p. 137-152; Lagerwey, *Op zoek naar faamwaarde*.
41 Blom, ‘Jaren van tucht en ascese’.
42 Miellet, *Honderd jaar grootwinkelbedrijf in Nederland*, p. 232.
43 Cleven, *Image bedeutet Bild*, p. 332-384.
44 Pieterson, *Het technisch labyrinth,* p. 300 vv.; Lilienfeld, *The rise of systems theory, an ideological analysis*. Voor een beknopte biblio-chronologie van door de Club van Rome aangereikte thema's, zie Homburg, ‘Voorgeschiedenis van de Club van Rome’.
45 Jamison en Eyerman, *Seeds of the Sixties*.
46 Hueting, *Nieuwe schaarste en economische groei*, met o.a. een voorwoord van Dennis L. Meadows.
47 Meadows, *Rapport van de Club van Rome*, 1972. De snelle Nederlandse vertaling was mogelijk gemaakt door een team van vertalers dat verbonden was aan TNO. De grote verspreiding is zeker ook in de hand gewerkt door de ‘symbolische prijs’ die door uitgeverij Het Spectrum werd vastgesteld.
48 De Kool, *1972-1982: tien jaar grenzen ann de groei*; Righart, *Het einde van Nederland?*.

Deel B
De reconstructie van Nederland

5 Een leeg land

Alles komt er
Wat noodzakelijk is
Voor de functie
Die het te vervullen heeft

*Hans Verhagen (*Nieuw West, *1965)*

De ordening van Nederland

Het was stil, grijs weer en het stadje lag verlaten en somber aan de rivier met zijn wederopbouwhuizen uit de jaren vijftig en zijn winkelcentrum. ‘Het is, als ik het zeggen mag, wel een buitengewoon lelijk stadje’, zei Barbara. Ik lachte. ‘Ik zie waarschijnlijk een totaal andere stad dan jij. Ik heb het als kind gezien toen het een deftig en oud stadje was. Maar het is in de oorlog totaal kapotgeschoten en daarna is er nieuwbouw bovenop gezet. Mijn gedichten gaan over een onzichtbaar geworden stad. Of misschien over het verschijnsel dat we zulke krankzinnige veranderingen niet kunnen bijhouden.’ Ik vertelde haar dat ik jaren geleden iemand hier het huis van mijn grootmoeder had willen laten zien: het stadje uit, de spoorlijn over, een lange stille laan door - alleen was die laan er niet meer, maar stond er voorbij de spoorlijn een complete nieuwe stad in het land. ‘Ik voelde dat mijn lichaam er tegen protesteerde’, zei ik. ‘Niet mijn gedachten, die waren nog niet eens zover. Alsof je lichaam maar een bepaalde hoeveelheid onomkeerbare veranderingen kan accepteren. Wat al die plannenmakers schijnen te vergeten, is dat het *verleden* het enige is dat we kennen. Daar moeten we alles mee doen. We bestaan uit verleden. Als ze ons teveel verleden afnemen, kunnen we niet meer over de toekomst denken.’

In 1990 verscheen van Willem van Toorn *Een leeg landschap*, een van de weinige romans in de Nederlandse literatuur die de ingrijpende veranderingen in de fysieke omgeving tot onderwerp heeft. In het boek worden aan de had van een groepje romanfiguren de opeenvolgende episodes beschreven van de massale volksverhuizing die gedurende de afgelopen drie decennia vooral in het westen van ons and heeft plaatsgevonden: de uittocht uit de stad naar de woonsteden op het ‘platteland’ in de jaren zestig, dus de verstedelijking van het platteland en de daarmee gepaard gaande leegloop en verarming van de steden, in vervolg daarop de terugkeer van velen naar de stad van de jaren tachtig, een stad die onherkenbaar was veranderd.

Een leeg landschap is geen nostalgisch boek, geen klaagzang over de teloorgang van een overzichtelijke, vooroorlogse samenleving, maar veeleer een woedeuitbarsting over het permanente proces van vernieuwing en perfectionering van de dagelijkse omgeving en over de daarbij gepaard gaande vormen van massaal geheugenverlies. Woede, over de achteloze omgang met het landschap, de stad en haar historische gebouwen, en vooral over de arrogantie waarmee de geschiedenis en haar vele verschijningsvormen collectief de wacht zijn aangezegd. Woede, ten slotte, over de onverschilligheid waarmee in betrekkelijk korte tijd afstand werd gedaan van de landschappelijke en stedenbouwkundige identiteit van Nederland als geografisch en cultuurhistorisch fenomeen. Vanaf de jaren vijftig is, aldus Van Toorn, een proces in gang gezet waarin Nederland - althans grote delen ervan - steeds meer een ‘leeg’ landschap is geworden: louter locatie voor economische activiteiten, zonder aanspraak op welke identiteit dan ook.[1]

Deze negatieve inschatting van het culturele gehalte van de ruimtelijke inrichting in Nederland staat vrijwel haaks op het maatschappelijk programma van de ruimtelijke ordening zoals die zich na de Tweede Wereldoorlog in Nederland heeft ontwikkeld. Daarin werd de inrichting van ons land niet enkel als een technische of economische aangelegenheid opgevat, maar ook als een sociaal-ruimtelijke: als een middel tot vormgeving van de samenleving. Dat was in ieder geval de pretentie van het ruimtelijk beleid op nationaal niveau, dat in nota's, planconcepten, richtlijnen en verordeningen gestalte heeft gekregen. Geen enkel Europees land - laat staan de Verenigde Staten - kan zich meten aan de rijke Nederlandse traditie van ruimtelijke ordering, stedenbouw en landschapsarchitectuur: in termen zowel van kennis, organisatie en besluitvorming, als van vormgeving en inrichting. Een traditie overigens waarin tal van inzichten en verworvenheden uit de periode voor en tijdens de oorlog zijn terug te vinden. Zo dateert de gedachte aan nationale planning - niet in de zin van een totalitair plan voor het hele nationale territorium maar van planning op nationaal (naast lokaal en regionaal) niveau - van vlak voor de oorlog, al zou het uiteindelijk tot 1965 duren voordat die concrete vorm kreeg in de Wet op de Ruimtelijke Ordening. Wat evenwel alle bij de ruimtelijke vormgeving van Nederland betrokken partijen samenbond, was de bezorgdheid over het behoud van het karakteristieke Hollandse landschap. Dat blijkt uit de stedenbouwkundige geschiedenis van de Randstad, die rijk is aan verwijzingen naar het beeld van Holland, vereeuwigd in de landschappen van Jacob Ruysdael en Jan van Goyen of in de landschapsschilderkunst van de Haagse School. Daarom is de Nederlandse variant van de Europese metropool - een ring van steden rond een open en groen gebied, de Randstad - juist door zijn stedenbouwkundige vorm een authentieke uiting van diep in de Nederlandse cultuur verankerde ideeën over het landschap en de stad. Dat was ook de indruk van tal van buitenlandse (stads)geografen en sociologen als Lewis Mumford, Peter Hall en Gerald Burke die, juist op het moment dat de vormgerichte benadering van de ruimtelijke ordening het begon af te leggen tegen een meer procesmatige aanpak, de Randstad verhieven tot een in Europees verban uniek cultuurpatroon. Tot een maatschappelijke en geografische eenheid: Holland, waarin eeuwenoude contrasten tussen stad en platteland definitef waren opgelost en geneutraliseerd.[2]

Het in werking treden van de Wet op de Ruimtelijke Ordening (1965) is het sluitstuk van een ontwikkeling waarbij de harmonieuze en ordelijke inrichting van Nederland, naast

industrialisatie en werkgelegenheid, als een hoofdlijn van het naoorlogs overheidsbeleid is vastgelegd. Volgens de juridisch-bestuurlijke terminologie is de ruimtelijke ordening:

> het van overheidswege bewust ingrijpen in maatschappelijke ontwikkelingen met een ruimtelijke dimensie. Zij is gericht op het onderling afwegen en coördineren van die ontwikkelingen en loopt vooruit op het leggen van bestemmingen en regelen van het gebruik van de grond.[3]

De door de wet bewerkstelligde institutionalisering heeft twee dimensies: organisatie en intentie. Hoewel al voor de Tweede Wereldoorlog de overheidsregulering zich vanuit de volkshuisvesting had verbreed tot andere beleidsterreinen als verkeer, landbouw, industrialisatie en natuurbescherming, was de motivering van het beleid, namelijk het weren van ongewenste ontwikkelingen, onveranderd gebleven. Na de Tweede Wereldoorlog kreeg de ruimtelijke ordening onder druk van de snelle bevolkingsggroei een nieuwe organisatie en een andere dynamiek. In tegenstelling tot het tijdens de bezetting geïntroduceerde stelsel van centralistische beleidsvoering werd doelbewust gekozen voor een organisatie gebaseerd op het principe van de gedecentraliseerde eenheidsstaat. Maar tegelijk veranderde - parallel aan ontwikkelingen in de samenleving - ook de inzet. Met de vervanging van het vooroorlogse idee van het nationale plan door een nationaal beleid groeide een tot dan toe vooral defensief en passief overheidsbeleid uit tot een op sturing en correctie gericht ingrijpen. Tot halverwege de jaren zestig was ruimtelijke ordening overigens minder een politieke dan een bureaucratische aangelegenheid. De institutionalisering van de ruimtelijke ordening bevestigde de groeiende betekenis van een - tijdens de oorlog ontstane - wetenschappelijke elite: eerste van ingenieurs en stedenbouwkundigen, maar later vooral van sociaalgeografen en planologen. Met de instelling van de Werkcommissie Westen des Lands in 1949 was die elite er eindelijk in geslaagd om de ‘ruimtekunde’ tot onderwerp van een nationale politieke discussie en beleid te maken.

Van buitenaf gezien wordt het bouwwerk van de ruimtelijke ordening gekenmerkt door een drietal typisch Nederlandse eigenschappen.[4] Ruimtelijke planning in Nederland heeft zich geleidelijk ontwikkeld tot een bijna allesomvattende overheidsbemoeienis. De in het oog springende tendens tot centralisatie mondt evenwel niet uit in het rechtsmiddel van een nationaal plan. Sinds 1941 is in Nederland wel een Rijksdienst voor het Nationale Plan (sinds 1958 Rijks Planologische Dienst) actief, maar een plan waarin de bestemming van het gehele grondgebied werd aangegeven met bindende regels voor streekplannen en gemeentelijke plannen, zoals de Duitsers dat graag wilden, is er nooit gekomen. Planning in Nederland voltrekt zich via een complex stelsel van overlegstructuren en samenwerkingsverbanden die tezamen een van de grondslagen van de politieke cultuur uitmaken: het zoeken naar consensus. Consensus, ten slotte, ontstaat niet vanzelf maar moet worden geconstrueerd. De naoorlogse planning in Nederland wordt niet alleen gekenmerkt door de realisatie van een aantal indrukwekkende technische systemen, waaronder het rijkswegennet, de Rotterdamse haven, Schiphol en vooral natuurlijk de Deltawerken. Internationaal gezien is de ruimtelijke ordening in Nederland minstens zo interessant door de uitvinding van enkele strategische planconcepten - Randstad, Groene Hart, Groeikernen - aan de hand waarvan op nationaal niveau ruimtelijke problemen worden gedefinieerd en tegelijk in goed

overleg kunnen worden opgelost. Zonneveld heeft in zijn onderzoek naar conceptvorming in de ruimtelijke planning in Nederland gewezen op het gebruik van metaforen als een verklaring voor het succes van de Nederlandse planningdoctrine.[5] Dat geldt zeker voor een van de meest invloedrijke voorstellingen in de naoorlogse planningsliteratuur: Randstad Holland.

Uiteengelegde metropool

De eerste officiële documenten waarin de ruimtelijke inrichting van Nederland zelfstandig aan de orde werd gesteld, werden gekenmerkt door bezorgdheid over de gevolgen van de bevolkingsgroei in de dichtstbevolkte gebieden in het westen van het land. Plantheoretici Faludi en Van der Valk wijzen in dit verband op het rapport *Bebouwing en behoud van natuurruimte* uit 1942, waarin 'het perspectief geschetst werd van een huizenzee in West-Nederland zonder ruimte voor recreatie en landbouw'.[6] Direct na de oorlog werd in opdracht van de Rijksdienst voor het Nationale Plan onderzoek gedaan naar het verband tussen de bevolkingsontwikkeling, de industrialisatie en de ruimtelijke ontwikkeling. De door het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk (ISONEVO) gepubliceerde nota *De verspreiding van de bevolking over Nederland* (1949) markeert het begin van een landelijke discussie over spreiding tegenover bundeling, over congestie versus leegte, thema's die duidelijk maken hoezeer de ruimtelijke ordening na de oorlog werd gedomineerd door het vraagstuk van de spreiding van bevolking en werkgelegenheid. In deze nota werd weliswaar ondubbelzinnig stelling genomen tegen de heersende anti-urbane stemming in Nederland, maar tegelijk een hoge bevolkingsconcentratie in het westen van het land afgewezen en gepleit voor spreiding van agglomeraties en industriegebieden over het hele land. In de door tal van commissies, rijksdiensten en bureaus in de jaren vijftig uitgebrachte adviezen en prognoses kregen begrippen als spreiding en concentratie nieuwe inhoud, nadat het falen van nationale spreiding van industrie en werkgelegenheid over de diverse regio's op alarmerende wijze was aangetoond. In 1958 publiceerde de eerder genoemde Werkcommissie Westen des Lands haar eindrapport, waarin was opgenomen het *Ontwikkelingsschema Westen des Lands 1980*, 'het eerste en nog altijd het enige ruimtelijke plan dat de Nederlandse overheid ooit voor de Randstad heeft gemaakt'.[7] In dit document zijn enkele ideeën die al eerder het vakmatig denken, over de stad, regio en 'onregelmatige verstedelijking' hadden gekleurd, uitgekristalliseerd tot een krachtig beeld dat de ruimtelijke ordening van in ieder geval het westen van Nederland blijvend heeft beïnvloed. In het korte maar hevige debat over de toekomst van Nederland en de ruimtelijke gevolgen van het bevolkings- en industrialisatievraagstuk nam het eindverslag ondubbelzinnige standpunten in. Tegenover voorstanders van een krachtige, nationale spreidingspolitiek en de alom heersende angst voor groeiend ruimtegebrek in het westen, bepleitte de Werkcommissie verregaande expansie van het westen van het land, met als drijvende kracht de door de geografie aangereikte 'poortfunctie' van Nederland. Maar het uitgangspunt 'volledig ruimte te bieden aan de ontwikkeling die op grond van het economisch potentieel in het westen zou kunnen optreden, dus inbegrepen de daaruit voortvloeiende aanzienlijke toestroming uit Overig Nederland', zou niet mogen leiden tot congestie en metropolitane chaos, zoals elders in Europa. In het *Ontwikkelingsschema Westen des Lands 1980* werd voor het eerst het

kaartbeeld gepresenteerd van een ruimtelijk uiteengelegde metropool: de Randstad Holland, inclusief de regels aan de hand waarvan de bestaande stedelijke configuratie zich zou kunnen ontwikkelen ‘tot een gedecentraliseerde wereldstad van een eigen Nederlandse aard, zonder dat men hoeft te vervallen in het schrikbeeld van sommige buitenlandse metropolen’.[8] Met de figuur van een gedecentraliseerde wereldstad: een ring van steden rond een open centrale ruimte, het Groene Hart, was een planconcept gelanceerd met een hoog metaforisch gehalte, dat volledig recht deed aan de historisch gegroeide geografische structuur en aan de nationale afkeer van grote stedelijke concentraties.

Het concept van Randstad Holland, een dynamische metafoor binnen een als louter indicatieve planning gedacht, nationaal ruimtelijke ordeningsbeleid, ging uit van verstedelijking van Nederland zonder een uitgesproken stedelijk middelpunt. Het ruimtelijk ontwerp voor toekomstig Nederland stond in scherp contrast met de praktijk in tal van omringende landen, - bijvoorbeeld zoals Frankrijk en Engeland - zoals in 1966 werd opgemerkt door William Holford, een van de ontwerpers van de Engelse Town and Country Planning Act uit 1947. Holford merkte in het voorwoord van Gerald L. Burke's *Greenheart Metropolis. Planning the Western Netherlands* (1966) op:

> The ‘greenheart’ of Dr. Burke's title is the agricultural land within the ring of towns in West Holland that forms the urban region known as ‘Randstad Hollan6d’. He has noted that this land is roughly equivalent in shape and area to that of Greater London within the Green Belt. The landuse pattern is therefore almost exactly reversed. Southern England has a metropolis wich dominates it from the centre. Western Holland has a ring of towns, the largest of wich, Amsterdam, has a population of less than a million, and none of wich dominate the country. The green heart is just as critical for the urban complex as the Green Belt is for London; but it is used even more intensively. And the ring of towns, separated by comparatively narrow green wedges, is better suited in some ways to an economical public transport system than the highly centralized star pattern of London's road and railways.[9]

De essentie - en kracht - van de Randstad Holland is dat die gedacht is als een keten van min of meer complementaire steden en stadjes rond een agrarisch middengebied: het Groene Hart. Op die ring bevinden zich bovendien drie qua omvang nagenoeg gelijkwaardige centra: Amsterdam, Rotterdam en 's-Gravenhage. Een uitzonderlijke situatie, die haar oorsprong heeft in de economisch-technische, bestuurlijk-institutionele en culturele ontwikkeling van Nederland na 1815.

Bestemmingsplanologie

Historici zijn het erover eens dat Amsterdam aan het eind van de achttiende eeuw de laatste dominante metropool van het ancien régime was. Dat is een opmerkelijk fenomeen omdat binnen de Republiek de monocentrische opbouw van het stedensysteem niet, zoals in Frankrijk, correspondeerde met een groeiend proces van nationale integratie op politiek-bestuurlijk of economisch gebied. Maar de tweede paradox is zonodig nog verbazingwek-

kender: toen zich in de loop van de negentiende eeuw binnen het Koninkrijk de politieke en economische eenwording daadwerkelijk voltrok, ging dat proces gepaard met een uitgesproken stedelijke decentralisatie: precies het omgekeerde van wat zich in de omringende industrialiserende landen afspeelde. Deze verschuiving in het urbanisatieproces in Nederland heeft complexe geografische en historische achtergronden, die in het kort hierop neerkomen: de systematische uitbouw van een centraal overheidsapparaat, de ontwikkeling van een moderne industrieel-kapitalistische productiewijze en de sociaal-culturele integratie concentreerden zich, net als in de dagen van de Republiek, vrijwel geheel in het westen des lands, maar niet meer in één stad. Amsterdam verloor zijn positie als centrum van de politieke besluitvorming aan 's-Gravenhage, maar bleef (of liever: werd) wel in naam hoofdstad. Rotterdam ontwikkelde zich, vooral na 1870, tot knooppunt van internationale doovoerhandel dankzij de systematische uitbouw van het havenbedrijt, een ontwikkeling die weer ten koste ging van Amsterdam, dat zich specialiseerde tot centrum van financiële en commerciële dienstverlening.[10]

Dit proces van functionele specialisatie heeft echter ook een keerzijde: het is de historische achtergrond van de geleidelijke onderschikking van de grote steden aan een nationale en economische politiek. Negatief waren ook de gevolgen voor de overige steden in de huidige Randstad: die raakten in toenemende mate aan de drie ondergeschikt. Hun regio werd kleiner, terwijl die van de drie centra steeds groter werd. Het grondpatroon van deze merkwaardige regio met drie onderling gelijkwaardige nationale centra, ontwikkelde zich min of meer spontaan tot een hoefijzer, een figuur die voor het eerst in 1924 op een demografische kaart verscheen en toen ook onmiddellijk als een bedreiging, als een verontrustend natuurverschijnsel werd ervaren. Die kaart was het resultaat van een door de stedenbouwkundige onderzoeker Th. van Lohuizen verrichte demografische verkenning van Rotterdam, en werd door hem getoond op het Internationaal Stedebouwkundig Congres te Amsterdam (1924), bij welke gelegenheid het begrip ‘regionale planning’ in Nederland werd geïntroduceerd. De bedoeling was om de verzamelde Nederlandse politici en deskundigen te confronteren met de volte in het westen van Zuid-Holland en hen te wijzen op de noodzaak van een geplande ontwikkeling van de verstedelijking. Tot 1940 bleef de ruimtelijke ordening overigens steken in een aantal opzichzelfstaande regionale plannen; pas na de Tweede Wereldoorlog is, in het kader van een centraal geleide uitbouw van de welvaartsstaat, het westen van het land doel geworden van een nationale economische, sociale én ruimtelijke planning.[11]

De Randstad Holland zoals die er op dit moment uitziet, lijkt het bedoelde maar deels ook onbedoelde resultaat van veertig jaar creatief planningsdenken. Dat heeft een ruimtelijk patroon opgeleverd met een duidelijk aanwijsbare vorm die aansluit op het historisch nederzettingspatroon van West-Nederland. De denkbeelden en kaarten die vanaf 1958 tot aan het begin van de jaren zeventig naar buiten werden gebracht, laten, overigens in opvallende overeenkomst met Abercrombies (en later Holfords) ingrijpende *Greater London Plan* uit 1944, een ware obsessie zien voor verdichting, voor congestie, en klampen zich behoedzaam vast aan het beeld van het stadsgewest: de verstedelijkte regio als meest geschikte pasvorm voor de eigentijdse samenleving. Om het dichtslibben van West-Nederland zo gedetailleerd mogelijk te kunnen observeren, werd de regio geanalyseerd in termen van conurbatie, stedengroep en agglomeratie; schaaleenheden waarbinnen zowel industrie als

bevolking op evenwichtige wijze zouden moeten worden gespreid. Dat leverde een inrichtingsprincipe op dat in de eerste plaats gericht was op bescherming: behoud van de historisch gegroeide stedelijke centra op de ring; behoud ook van het agrarisch middengebied als open ruimte; behoud ten slotte van de recreatieve kijkstukjes tussen de grote agglomeraties in de vorm van vier kilometer brede bufferstroken. Een prachtig voorbeeld van wat Constandse de 'rampenvermijdingsplanologie heeft genoemd, die het schrikbeeld van een ongeordende verstedelijking probeerde af te wentelen door spreiding zowel binnen de stedenring via overloopkernen als daarbuiten door de bouw van nieuwe steden.[12]

Dit verstedelijkingsmodel heeft een blijvend stempel gedrukt op de dagelijkse omgeving, op de woon- en werkomstandigheden van een groot deel van de toekomstige Nederlandse bevolking. Hier werd op regionale schaal een rigoureuze scheiding voorgesteld tussen enerzijds werken 'op' de stedenring en het wonen daarbuiten: in gebieden die tot op dat moment nog relatief ongeschonden, of, anders gezegd, nog nauwelijks gesuburbaniseerd waren, zoals de kop van Noord-Holland; of waarvoor net een nieuw streek-plan was gemaakt, zoals Noord-Kennemerland; of die van oorsprong helemaal niet voor verstedelijking bestemd waren, zoals het agrarische project van de IJsselmeerpolders. Bovendien kreeg het landschap - als landbouwgrond en bufferzone - een eenzijdig productief karakter opgelegd, waardoor de nivellering en verarming van het Hollandse polderland werd versneld. Als ontwerp voor een geordende, sterk economisch georiënteerde, dagelijkse omgeving heeft deze planvisie onmiddellijk veel weerstand opgeroepen. In de jaren vijftig werd de 'ruimte-kunde' door velen beschouwd als een zaak van 'geleerden, fantasten en socialisten'. Uiteraard was daarbij ook de 'meta-sturende' rol van de ruimtelijke ordening in het geding en de onwil van sectordepartementen (Rijkswaterstaat) om zeggenschap en budget af te staan. Weerstand ook in kringen van planologen, ontwerpers en kunstenaars die als alternatief voor de stedenring het beproefde motief van de bandstad naar voren schoven waarmee de feitelijke doordringing van stad en platteland kon worden gestuurd. In de plannen van Jac. Thijsse, Warnau & Boer, Bakema, Van Embden en Constant werd niet alleen korte metten gemaakt met de Randstad als vormgerichte planfiguur maar ook met de fictie van het onderscheid tussen 'de voltooide stad en het ongerepte landschap'.[13]

In 1966 verscheen een nieuwe beleidsvisie op de Randstad, de *Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening*, die veel meer dan de eerste (1960) recht deed aan de ruimtelijke gevolgen van de moderne welvaartsstaat en deze ook, door uitbreiding van het wegen- en spoorwegennet, van industrieterreinen en vooral van openluchtrecreatie rond de steden, integraal probeerde te programmeren. In deze nota kwam het woord Randstad feitelijk al niet meer voor, en het lijkt alsof de toekomstperspectieven op een ringvormige, uiteengelegde metropool zijn opgegeven, met het oog op de ontwikkeling van afzonderlijke 'stadsgewesten' waarvan dat van de zuidelijke vleugel, met Rotterdam, de haven en het Rijnmondgebied, de voorrang kreeg. Deze stadsgewesten werden, als typische economische regio's, beschouwd als onderdeel van het West-Europese kerngebied, dat wil zeggen benaderd vanuit een ruimteconcept dat de schaal van de Randstad ver te boven ging. Maar de identiteit van de Randstad werd niet alleen in twijfel getrokken door een sterk economisch, expansief denken: er vond ook een precies tegenovergestelde beweging plaats, die men zou kunnen beschrijven als de inkrimping van de Randstad tot de horizon van een overzichtelijk woonmilieu. Kaarten, planconcepten en beleidsvoornemens gaven een

verontrustende voorstelling van de keerzijde van de opkomende consumptiemaatschappij: van de gevolgen voor het milieu van het toenemend particulier autogebruik en van het collectief verlangen naar een groter (suburbaan) wooncomfort, op de beschikbare ruimte in West-Nederland. Om greep te krijgen op het hele scala aan trends die het wonen in de Randstad beïnvloedden en op de extra claims voor ruimer wonen, extra voorzieningen op gebied van winkels en recreatie, werd het begrip 'woonmilieu' ingevoerd, beeldspraak voor een fijnmazig patroon - blokjeskaart - van publieke regelgeving, waardoor de Randstad in het jaar 2000 zou bestaan uit de trapsgewijze ordening van vier typen ruimtelijke eenheden die zich van elkaar onderscheiden in bevolkingsomvang, verkeerontsluiting, openbaar vervoersysteem, voorzieningenniveau en groengebied. Een hiërarchie van dichtheden, die tegemoet kwam aan de door welvaart gestimuleerde suburbanisatie, zonder overigens het oorspronkelijke inrichtingsprincipe van de Randstad aan te tasten.[14] De *Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening* gaf een optimistisch beeld van de toekomst, waarin weinig ruimte was voor verschijnselen die in de komende jaren het planningsdenken zouden beheersen: de door de verzorgingsstructuur en bestuurlijke verhoudingen ontstane, verzwakte positie van de grote steden en de gevolgen van de de-industrialisatie, en vooral van de massaal op gang gekomen en van rijkswege gestimuleerde suburbanisatie.

De *Derde Nota over de Ruimtelijke Ordening* (1970-1980) markeert een principieel nieuwe koers: het optimisme van de jaren zestig is verdwenen. Daarvoor in de plaats is een besef van ambiguïteit gekomen, een besef van onzekerheid over de verenigbaarheid van de uiteenlopende eisen ten aanzien van het wonen, mobiliteit en recreatie.[15]

De conceptuele breuk werd voor het eerste zichtbaar in de zogenaamde *Oriënteringsnota* uit 1973. Hierin werd gebroken met een aantal belangrijke planconcepten uit de jaren zestig, die sturing hadden moeten geven aan het fenomeen massa-suburbanisatie. In plaats daarvan werd ingegaan op de nadelige effecten van het gevolgde overloopbeleid en op het gigantische vraagstuk van het verval van de grote steden. Die dreigden door het overloopbeleid hun interne samenhang te verliezen in demografisch, sociaal, ruimtelijk en economisch opzicht.

Met de *Verstedelijkingsnota* van 1976 werden, ten slotte, de contouren van een nieuw Randstadconcept zichtbaar en kreeg met name het Groene-Hartconcept voor het eerst een landschappelijke en recreatieve invulling. Intussen was binnen de Rijks Planologische Dienst het Werkproces Ruimtelijke Ontwikkeling Nederland van start gegaan waarin - mede met behulp van de in Forresters *Urban Dynamics* ontwikkelde systeemtheoretische methoden - geprobeerd werd om een alles omvattend model op te zetten voor de ruimtelijke ordening van héél Nederland.

Rampenonderzoek

De plankaarten van de Nederlandse welvaarts- en verzorgingsstaat lijken door het grote aantal regelingen, onderverdelingen, vakjes en kamertjes eerder op een labyrinth dan op een 'grand project' van nationale allure. Maar Nederland was ook tot grootscheepse nationale planverwezenlijking in staat; daarvoor zijn, aldus Thoenes, tenminste twee onmiskenbare bewijzen: de Zuiderzeewerken en het Deltaplan.[16]

In 1953 werd Nederland getroffen door de watersnoodramp. Daarbij vonden 1835 men-

sen de dood. Binnen enkele maanden na de ramp werd de Deltacommissie ingesteld, een commissie van deskundigen onder leiding van de directeur-generaal van Rijkswaterstaat. Lid was onder meer de directeur van het Centraal Planbureau, Jan Tinbergen. In 1958 kwam de commissie met haar laatste interimadvies en nog in hetzelfde jaar verscheen de Deltawet in het *Staatsblad*. De snelle en ambitieuze start van het Deltaplan werd bovendien in de hand gewerkt door een financiering van 470 miljoen gulden uit de tegenwaardegelden van het Marshallplan. Vanuit Amerika kwam ook het verzoek aan Nederlandse sociologen een team samen te stellen voor de uitvoering van een door het Committee on Disaster Studies van de National Academy of Science opgezet rampenonderzoek. De Amerikanen waren vooral geïnteresseerd in het tijdens en na de ramp functioneren van de officiële en onofficiële communicatiekanalen in een vijftál dorpen, in de effectiviteit van het leiderschap in een drietal concrete situaties, en in de spankracht van de traditionele sociale structuren van gezin en kerk. En, ten slotte, in de lotgevallen van de geëvacueerden en hun gastgezinnen in de wijde omgeving na de ramp. Het Februariramp-project, inclusief de publicatie van de vier delen *Studies in the Holland Flood Disaster* (1956), waren een eenmalig initiatief. ‘Pogingen’, aldus Gastelaars, ‘van verschillende Nederlandse sociologen om hun inbreng veilig te stellen bij de sociaal-politieke begeleiding van de Deltawerken liepen, op weinig uit. Van sociologen werd kennelijk alweer niet verwacht dat ze op problemen zouden anticiperen. Wanneer de problemen er waren, konden ze nog altijd worden ingezet.’[17]

Het Deltaplan was een groots plan, wat doelstelling betreft, technologie, omvang en planningsperiode. Mede daardoor heeft het in de daarop volgende decennia steeds meer mythische dimensies gekregen. Tegenwoordig beschikt Nederland immers over tal van ingrijpende Deltaplannen, niet alleen op gebied van waterbouw en dijkverhoging, maar ook van verkeersveiligheid, milieu en vooral cultuurbescherming. Maar de heroïek van het Deltaplan als nationaal symbool van waterbouwkundig vernuft wordt overschaduwd door de meer dan 1800 doden. ‘Die hadden deels voorkomen kunnen worden, als men niet in termen van overstromingskansen en waterwerken had gedacht, maar eerder in die van veiligheid en verdrinkingskans. Men verdrinkt niet door de overstroming, maar omdat men door het wassende water wordt verrast. Rijkswaterstaat was gewaarschuwd, de mensen waren het niet.’[18]

Net als de Randstad Holland hebben ook de Deltawerken een diep in de morele geografie van ons land gewortelde voorgeschiedenis; een verleden dat sinds de dertiende eeuw gekleurd wordt door natuurrampen en overstromingen waarvan de verwoestende kracht steeds weer de legitimatie bleek te kunnen zijn voor nog stoutere waterbouwkundige plannen en oplossingen. De planning en uitvoering van het Deltaplan wordt bovendien algemeen beschouwd als de glorieuze bekroning van eeuwenoude plannen om Nederland, in waterstaatkundige zin, te voltooien. Plannen die steevast beginnen met het bekende voorstel van Hendrick Stevin (zoon van Simon): ‘tot het verdrijven van het geweld en vergif van de Noordzee uit de Verenigde Nederlanden’ (1667). Stevin dacht daarbij aan de inpoldering van de huidige Waddenzee, een plan dat in de jaren zestig, in de nationale euforie over de strijd tegen het water, plotseling weer (heel even) actueel werd:

> Men sal eerst de Noortzee van de Zuyderzee afscheyden, dammende alle gaten van Saelduynen over Texel, Eyerlant, Vlielant, Derschillingen en Amelant, en sluytende dit

> aen Vrieslant. En stellen in zo veel gaten sluysen, om daer deur in de Noortzee uyt te lopen en by ebwater te lossen, als genoeg is. Ende hier mee sal openbaerlic de Zuyderzee genoegsaem altoos op het laagste ebwater connen gehouden en (deur dien men noeyt Zoutwater in laten en gedeurig versch rivierwater toe vloeyen sal) metter tyd versch worden: Ja ongetwijfelt veel gronts bequaem om bedijken te leveren.[19]

Tabel 5.1 Kustverkorting in Nederland 1930-1986

1930	1.950 km
1932	1.650 km na aanleg Afsluitdijk
1950	1.585 km na afsluiting Brielse Maas en Zuider Sloe
1952	1.560 km na afsluiting Braakman
1954	1.550 km na herstel en aanleg dijken na Watersnoodramp
1986	850 km na aanleg Deltawerken

Bron: A. Geuze, B. Kamphuis, *90.000 pakjes margarine, 100 meter vooruit! West 8 over landschap in acceleratie*. (Groningen 1997).

Stevins argumentatie voor inpoldering van de Waddenzee liep gedeeltelijk vooruit op de motto's aan de hand waarvan Rijkswaterstaat in de twee decennia vóór de watersnoodramp actief was in het grote rivierbekken, en met name in het noordelijke gedeelte daarvan: opheffen van verzilting en verdroging, bevaarbaar houden van de waterwegen, kustverkorting en, in mindere mate, ook landaanwinning. Pas aan het eind van de jaren dertig leek men in kringen van Rijkswaterstaat zich schoorvoetend bewust te worden van het gevaar van hoge stormvloeden en van het feit dat de dijken te laag waren. In 1929, nog vóór de triomfantelijke afsluiting van de Zuiderzee, werd door de Rijkswaterstaatsdirectie Benedenrivieren de Studiedienst voor de Zeearmen, Benedenrivieren en Kusten ingericht, met als stuwende kracht dr. Johan van Veen. Hoewel het te ver gaat hem als geestelijke vader van het Deltaplan te kwalificeren, staat vast dat Van Veen door zijn onderzoek en planning belangrijk voorbereidend werk heeft verricht bij het maken van afsluitingsplannen voor heel West-Nederland. In 1939 werd de Stormvloedcommissie geïnstalleerd, een interne ambtelijke studiegroep, met als opdracht ‘het bestuderen van de kans op hoge vloeden mede gelet op inpolderings- en vooral baggerwerken’. Tijdens de oorlog werd het onderzoek verlegd naar stormvloed en in de zeearmen en aan de kusten. De werkzaamheden van de Studiedienst markeren de verregaande verwetenschappelijking van het denken over waterstaatkundige problemen in het algemeen en over de verbetering van de zeewering in het bijzonder. Maar tegelijk illustreren ze de moeizame overgang van Rijkswaterstaat naar de ontwikkeling van steeds ambitieuzer plannen voor de waterstaatkundige beveiliging van Nederland. Een proces dat zich beweegt van individuele eilandplannen naar een alles omvattend afsluitingsplan voor de tussenwateren.

Mede op instigatie van Van Veen, die in de jaren dertig systematisch onderzoek deed naar het gedrag van stromingen, golfbewegingen en zandverplaatsing, nam de Stormvloedcommissie de uitkomsten over van een nieuwe wetenschappelijke

methode voor het vaststellen van mogelijke hoogtes van stormvloeden. Daarbij gold niet, zoals tot dan toe gebrui-

kelijk, het laatst voorgekomen hoogste peil als normatief, maar werd wiskundig berekend hoe hoog een zeewering theoretisch moest zijn met in achtneming van ook andere factoren, zoals bodemdaling, hoogst mogelijke waterstand en invloed van storm. Mede op grond van dit onderzoek uitte de Stormvloedcommissie ernstige twijfels over de hoogte van de bestaande dijken en werden bij nieuwbouw en herstel de dijken na de oorlog aanzienlijk hoger gemaakt. In 1948 kreeg de studie van stormvloeden in de zeearmen en aan de kust een extra impuls door de bouw van een hydraulisch simulatiemodel van het hele rivierbekken in het Waterloopkundig Laboratorium te Delft. De bouw daarvan is een uniek voorbeeld van de toepassing van wiskunde bij het oplossen van programmeringsvraagstukken ten behoeve van hydrodynamisch onderzoek. Om het model te kunnen laten functioneren als simulator van snelheden en krachten die optreden bij een veelheid van waterbewegingen in uiteenlopende omstandigheden (stroomversnelling, vertraging, aanslibbing, stormvloed), dienden berekeningen te worden gemaakt aan de hand waarvan afwijkingen van de factoren ruimte en tijd (verkorting van de duur van één etmaal tot 4,8 minuten) ten opzichte van de werkelijkheid konden worden gecorrigeerd en geneutraliseerd. Tegelijk kon daarmee ook de bodemweerstand (met behulp van remstaafjes en -stripjes) worden aangepast en de Corioluskracht (omwenteling van het getij) mathematisch exact worden gesimuleerd.[20]

Met behulp van dit hydraulisch model, dat verschillende malen is vergroot en aangepast, vonden tot 1953 de eerste proefopstellingen met nieuwe technieken van stormvloedkering plaats, en konden de effecten daarvan op de waterhuishouding in de delta worden berekend en nagebootst. Aanvankelijk richtte het onderzoek zich vooral op de verbetering van de Zuid-Holland se eilanden: ‘gezocht werd naar een vereenvoudiging van de loop der dijken en een betere stroming der rivieren. Dit laatste vooral als wapen tegen de toenemende verzilting van het binnenland door het steeds verder opdringen van zeewater’.[21] De plannen van de Studiedienst van Rijkswaterstaat logen er overigens niet om. Aan het begin van de jaren vijftig was voor het Zuid-Hollandse deel van het toekomstige Deltaplan in waterstaatkundige zin het onderzoek nagenoeg voltooid en lagen uitgewerkte plannen voor afdamming en kustverkorting klaar voor uitvoering. Met als essentie dat de oplossing voorde talloze problemen op gebied van beveiliging, verzilting en verdroging van de Zuid-Hollandse eilanden steeds meer in de zeearmen zelf werd gezocht. Letterlijk aan de vooravond van de watersnoodramp werden in Den Haag de eerste rapporten gepresenteerd van een onderzoek naar de gevolgen van een mogelijke afsluiting van het Brouwershavense Gat en de Oosterschelde. In politieke zin werden deze studies, inclusief de gerealiseerde plannen zoals de afdamming van de Brielse Maasmonding in 1950 en de ‘bijna’ begonnen bouw van een beweegbare stormvloedkering in de Hollandse IJssel, nog steeds gemotiveerd vanuit de strijd tegen verzilting en verdroging. In de Memorie van Toelichting op de Rijksbegroting van 1951 werd de afsluiting van de zeegaten primair voorgesteld als noodzakelijk voor de vorming van zoetwaterreservoirs, waar de kwestie van de stormvloedhoogten niet meer dan ‘doorheen geweven’ was. Achteraf blijft het verbazingwekkend dat, terwijl vanaf 1939 in kringen van Rijkswaterstaat de studie naar afsluiting van de Zuid-Hollandse en Zeeuwse wateren steeds meer in het teken kwam te staan van de veiligheid van de Randstad en Zuidwest-Nederland, de politiek daar niet of nauwelijks ontvankelijk voor bleek. Er zijn geen aanwijzingen dat de verantwoordelijke overheden vóór 1953 zelfs ook

maar een stap hebben gezet tot verbetering van het stormwaarschuwingssysteem en van de beveiliging. In de nacht van 1 februari 1953 werd Nederland op dezelfde manier door het water verrast als in mei 1940 door het Duitse leger: als een natuurverschijnsel, als een door hoger hand ontketende kracht waar geen kruit tegen gewassen was en waarvoor ook niemand aansprakelijk kon worden gesteld!

Kort na de ramp van 1953 schreef A.G. Maris, directeur-generaal van de Rijkswaterstaat, over het onderzoek en de waarschuwingen van de Stormvloedcommissie:

> Een knap berekende superstorm, welke alles wat is waargenomen in de schaduw stelt, is een wankele basis voor het nemen van ingrijpende beslissingen. We wisten wel dat er een kans was, een kleine maar kwade kans in een onbestemde toekomst, maar wij geloofden er niet in, niet in die mate dat we bereid waren, daar nu al dingen voor te laten op het gebied van sociale zorg, onderwijs, landsverdediging, verhoging van productiviteit in industrie en landbouw, wederopbouw en openbare werken.[22]

De Deltawerken

De Deltacommissie, die direct na de ramp werd ingesteld, kreeg als opdracht het opstellen van een plan voor een totale nationale kustverdediging. De commissie moest aangeven hoe de veiligheid van Nederland het beste kon worden gewaarborgd: door dijkverhoging of door afsluiting, waarbij er rekening mee diende te worden gehouden dat de Nieuwe Waterweg en de Westerschelde uit het oogpunt van scheepvaartbelangen niet voor afdamming in aanmerking kwamen. Geheel in lijn van de eerder in de rivierendelta opgebouwde waterstaatkundige kennis, koos de Deltacommissie unaniem voor afsluiting met drie primaire en vier secundaire dammen. De werkwijze van deze commissie - die in 1960 haar definitieve eindrapport publiceerde - alsmede de technische en bestuurlijke reikwijdte van haar voorstellen en de technisch-wetenschappelijke onderbouwing ervan markeren tezamen de opkomst van een moderne (economische) besliskunde bij vraagstukken van nationale orde.

De betekenis daarvan reikt veel verder dan het betrekken van economen of wiskundigen bij principiële keuzes (dijken versus dammen) en is uiteindelijk van doorslaggevende betekenis geweest bij de constructie van een politiek-economisch-technisch bolwerk met een naar Nederlandse verhoudingen ongekende macht. De uitoefening daarvan was gebaseerd op de in 1958 van kracht geworden Deltawet, waarin slechts de globale aanpak - afdamming in plaats van dijkverhoging - geregeld was en (geheel conform de Nederlandse cultuur van consensus) de eigenlijke uitvoering werd overgelaten aan het samenspel en coalitie tussen directies, aannemers, waterschappen, provincies en parlement. Binnen de Deltacommissie diende het Deltaplan zich aan als een integrale aanpak, waarbij absolute veiligheid voorop stond, maar ook landaanwinning, regionale ontsluiting, vlotter landverkeer, getijdevrije scheepvaart en recreatie integraal werden benaderd. In die zin kan het Deltaplan gezien worden als een Nederlandse variant van het werk van de Tenessee Valley Authority, een van de bekendste voorbeelden van een ‘Multiple River Development’ waarnaar, in het kader van de Wereld

Gezondheidsorganisatie, na de oorlog ook vanuit Nederland onderzoek werd gedaan door het Institute for Social Studies onder leiding van

Deltawerken, schema afsluitingen
Bron: H. Stuvel, *Het Deltaplan*. (1956), p. 154.

Jan Tinbergen. Binnen de Deltacommissie was het Tinbergen die eerst in 1954 en later in 1960 een economische balans heeft gemaakt voor het totale Deltaproject.[23] Een ogenschijnlijk hachelijke onderneming, grotendeels gebaseerd op schattingen, omdat het ging om de analyse van een product waarvoor deels of zelfs in het geheel geen marktprijzen golden. Opmerkelijk is dat in de kosten-baten-analyse van Tinbergen het tot 1953 gebruikelijke argument voor kustverkorting, namelijk verziltingsbestrijding, nauwelijks nog voorkomt en goeddeels is weggestreept tegen het rendement van de opheffing van de verdroging.

Van een geheel andere aard was de bijdrage van het Mathematisch Centrum aan het oplossen van tal van technisch-hydrologische problemen, te beginnen met het eenvoudig statistisch onderzoek naar de frequentie van hoge waterstanden op basis van het door Rijkswaterstaat sedert 1888 verzamelde materiaal van 40.000 waarnemingen. De resultaten hebben uiteindelijk geleid tot de tweede, belangrijke keuze van de Deltacommissie: het verhogen van het veiligheidsniveau van de Nederlandse dijken tot 5 meter boven NAP, gemeten bij Hoek van Holland. Het voorstel voor een statistisch aanvaardbaar overstromingsrisico werd gedifferentieerd: van gemiddeld eens in de 10.000 jaar voor het dichtstbevolkte en eenvoudigst te beveiligen gebied, zoals de Randstad, oftewel een kans van één procent per eeuw, tot eens in de 4000 jaar voor minder dicht bevolkte en moeilijk te beveiligen

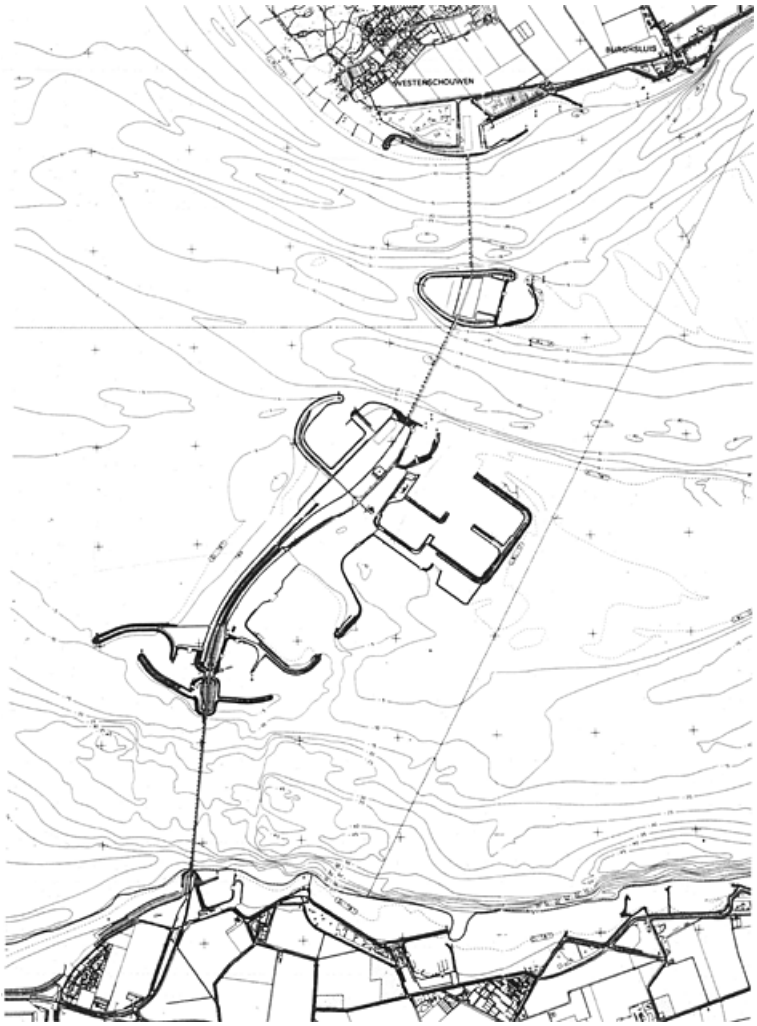

Stormvloedkering Oosterschelde
Bron: K. Bosma, *De kunstwerken van Rijkswaterstaat*. (Rotterdam 1993), nr. 18.

regio's als bijvoorbeeld Zeeland.[24] Het berekende risico werd voor alle zeeweringen genormeerd. Dat wil zeggen dat voor elk kustgedeelte een afzonderlijke norm voor zeeweringen werd vastgesteld aan de hand van het uitgangspunt, de deltahoogte van vijf meter. Dat was, aldus De Boer, nog nooit gebeurd: een gecalculeerde en gegarandeerde veiligheid voor heel Nederland. Indirect heeft, mede door wat wel genoemd is de ‘belangrijkste blinde vlek in de besluitvorming van de Deltawerken’, het tot norm verheffen van het basispeil van vijf meter óók voor de rivierdijken, geleid tot de stelselmatige en nog niet voltooide, landschappelijke uniformering van Nederland. Het begon met het verhogen en verbeteren van tal van dijken langs de benedenloop van de rivieren en van de stilzwijgende sloop van duizenden dijkwoningen, onder toeziend oog van Rijkswaterstaat. Later, aan het begin van de jaren zeventig en onder steeds luider protest, werden de werkzaamheden uitgebreid naar het bovenrivierengebied van de Rijn en al zijn takken (Waal, Nederrijn, Lek en IJssel) met als gevolg de onherroepelijke teloorgang van grote delen van het Nederlandse rivierengebied. Nog geen vijftien jaar na het politieke besluit bleek de veiligheid van Nederland niet alleen getalsmatig te kunnen worden genormeerd maar onvoorzien ook tot grondslag voor de visuele verschijningsvorm van Nederland te zijn gemaakt.

Maar het Deltaplan heeft toch ook een uitgesproken heroïsche uitstraling, die door techniekhistorici vooral wordt geassocieerd met de technische originaliteit van de Deltawerken als waterstaatkundig project.[25] Terwijl in de meeste andere technische domeinen Nederland veelal een adoptie- en diffusieland is van uitheemse technische vindingen, hebben Nederlanders van oudsher een fundamentele bijdrage geleverd aan de mondiale ontwikkeling van waterstaatkundige middelen als windmolens, vijzels, dijken, keringen, dammen, stuwen en sluizen. De Deltawerken spannen in dat opzicht de kroon, door de ongekende schaal en beheersing van technische problemen en door de navenante mobilisatie van kennis, materieel en logistieke coördinatie. De technische originaliteit van de Deltawerken is niet alleen zichtbaar in een indrukwekkende reeks kunstwerken: de stormvloedkering in de Hollandse IJssel (1958) ofwel ‘de grendel van Holland’; de Zandkreekdam en de Veerse-Gat-dam (1960-1961); Grevelingendam (1966), Volkerakdam en Haringvlietbrug (1961-1972), de Haringvlietdam en Haringvlietsluizen (1951-1971), de Brouwersdam (1965-1972) en, ten slotte, de Oosterschelde stormvloedkering (1979-1986).

De technische innovatie heeft bovendien betrekking op de ontwikkeling van ontwerpen uitvoeringscoördinatie van het hele project en op de uitbouw van expertise op gebied van Research & Development. In 1956 werd binnen Rijkswaterstaat de Deltadienst ingericht, die optrad als ontwerper, aanbesteder en toezichthouder. Binnen dit apparaat zijn, in wisselwerking met aannemers en bouwers creatieve, waterbouwkundige procédés ontwikkeld en nieuwe Amerikaanse technieken toegepast, zoals het werken met bulldozers en het laten afzinken van caissons. Een keerpunt in afsluitingstechniek was de droogmaking van het geïnundeerde Walcheren vlak na de oorlog, waarbij gebruik werd gemaakt van caissons (*beetles*) die eerder door de geallieerden waren ontwikkeld voor de invasie in Noord-Frankrijk. In de loop van de planning en uitvoering van de Deltawerken werden in water-bouwtechnisch opzicht, tal van variaties op het caissonthema ontwikkeld, evenzovele stappen in het leerproces dat het Deltaplan technisch maar vooral ook in politiek-maatschappelijk uiteindelijk was. Ook werd via suggestieve campagnes op het gebied van voorlichting

en informatie gewerkt aan de publieke legitimatie van de strijd tegen het water, en van de prijs die daarvoor moest worden betaald.

Aan het eind van de jaren zestig leek met de uitvoering van de voor 1978 geplande Oosterscheldedam een einde te komen aan de hegemonie van het door Rijkswaterstaat gedomineerde politiek-economisch-technische bolwerk. Door het eensgezinde verzet van milieubeweging en Zeeuwse vissers tegen de afdamming van de laatste zeearm werd voor het eerst 'de sacrale waarde van beveiliging "über alles" aangetast' (N. Disco). Een dramatische wending, die leidde tot een nieuwe fase in het technisch en maatschappelijk leerproces van Rijkswaterstaat, tot stevige organisatorische en budgettaire ingrepen, en vooral tot de bouw van een uitzonderlijk origineel kunstwerk: de Oosterschelde-stormvloedkering. De Oosterscheldedam is, voorzover het een stormvloedkering is, allereerst een waterbouwkundig wonder, bestaande uit een doorlaatconstructie van vijfenzestig pijlers met daartussen tweeënzestig beweegbare stalen schuiven. Dit alles in combinatie met enkele compartimenteringsdammen en gedeeltelijke dijkverhoging. Als type van waterkering was het de vergrote uitvoering van de stormvloedkering Hollandse IJssel (1954-'58) maar dan wel verbeterd en aangepast aan unieke lokale én politieke omstandigheden. De Oosterscheldedam is daarom vooral ook een 'wonder op het gebied van Nederlandse compromissen: de natuur werd gered, de veiligheid gediend, de economie bevorderd en daaruit is een bouwwerk onstaan dat tot de nationale trots behoort', aldus H.J. Hofland in een recent commentaar.[26] Een voorbeeld van hoe in Nederland, halverwege de jaren zeventig, een moeizaam bevochten politiek compromis uiteindelijk resulteerde in een grote technologische innovatie. Maar hierdoor werd mede door intensief onderzoek op gebied van hydraulica, grondmechanica en bouwconstructie, de voltooing van de Deltawerken aanzienlijk vertraagd, en het imago van de dienst beschadigd als gevolg van uit de hand gelopen kosten.

Interventielandschap

Zelfs in een dichtbevolkt en sterk geürbaniseerd land als Nederland vormt cultuurgrond nog altijd bijna de helft van het totale grondoppervlak. Tot aan het begin van de jaren vijftig was er op het Nederlandse platteland nog weinig te merken van aanslagen vanuit industrie, woningbouw of infrastructuur:

> De meeste boerderijen waren betrekkelijk klein en het gemengd bedrijf overheerste. De boer teelde voer voor zijn eigen vee, had een groenteveldje, verbouwde vaak wat aardappelen; kippen liepen vrij rond. De plaatselijke melkfabriek liet de bussen dagelijks ophalen, het vlees ging naar de slachterij in de stad, veel producten werden ook direct aan andere dorpsbewoners verkocht.[27]

De werkelijkheid van het boerenbestaan was echter minder idyllisch dan het leek. Al in de jaren twintig was de Nederlandse landbouw in de problemen gekomen door de groeiende wanverhouding tussen beschikbare landbouwgrond en de hoeveelheid arbeid. Na de oorlog, onder druk van de economische groei en het lonen- en prijzenbeleid van de overheid, kwam het boerenbedrijf in een turbulente stroomversnelling. In vrijwel alle takken van de agrarische sector vond een spectaculaire productie plaats, dankzij intensief over-

heidsingrijpen (inkomensgarantie), technologische vernieuwing (dieren- en plantenveredeling plantenbescherming, mechanisatie) en reorganisatie van de bedrijfsvoering (specialisatie, schaalvergroting en concentratie). Daardoor raakte de landbouw in toenemende mate afhankelijk van andere industrieën en werd gereduceerd tot een schakel in een complexe *agrobusiness*, die zich beweegt op het terrein van de productie, verwerking en marketing van landbouwproducten.

De belangrijkste motor achter de industrialisatie van de landbouw was, na interne voedselvoorziening, uiteraard, de export. Die kreeg in de jaren zestig een krachtige impuls als gevolg van het moeizaam tot stand gekomen gemeenschappelijk landbouwbeleid van de Europese Economische Gemeenschap. Dat impliceerde een vrijmaking van het agrarisch handelsverkeer, waarover in de voorafgaande periode de Benelux partners geen overeenstemming hadden kunnen bereiken. Binnen Europa gingen de grenzen open en werden prijzen en afzet ook in Europees verband gegarandeerd.[28] De gevolgen van het Nederlandse en Europese landbouwbeleid waren voor het platteland en zijn bewoners ronduit dramatisch. Door de intensieve productieprocessen, de concentratie van de productie, het inkrimpen van het areaal én de sterke daling van de agrarische beroepsbevolking, kwam in een relatief zeer korte tijd een einde aan door de eeuwen heen opgebouwde, sociaal-ruimtelijke karakteristieke verscheidenheid van het Nederlandse platteland. Deze verandering, in feite de modernisering van het platteland, werd gedicteerd door het tempo en de mate waarin, het fysieke milieu en de groeiomstandigheden werden aangepast aan de gewassen die men wilde telen. Daar waar tot op dat moment de gewassenkeus en de veestapel werden aangepast aan de natuurlijke omstandigheden van groei en milieu, maakten omvangrijke cultuurtechnische ingrepen (ontginningen en ruilverkavelingen), voortschrijdende mechanisatie en geavanceerde planten- en dierentechnologie precies het omgekeerde mogelijk en zelfs noodzakelijk.[29] Halverwege de jaren vijftig werd niet alleen een groot deel van de Nederlandse bevolking ‘industrierijp’ gemaakt, ook het landschap moest er aan geloven en ging letterlijk op de schop. Met als in het oog springend resultaat: een dramatische reductie van zowel het assortiment aan gewassen als van Nederlandse landschapstypen. Daarvan werd de natuurlijke verscheidenheid en het uiteenlopend reliëf op systematische wijze gereduceerd en geëgaliseerd: bedrijfsklaar gemaakt voor een zo efficiënt mogelijke en vooral op de export gerichte, agrarisch-industriële exploitatie. Door de gecombineerde aanvalskrachten van (Europese) bureaucratie, mechanisatie en agrarische technologie veranderde het ruimtelijk gezicht van het Nederlandse platteland en ontstond een nieuw type land: het interventielandschap, dat met recht als de ruimtelijke samenvatting kan worden beschouwd van de naoorlogse politiek van wederopbouw, herstel en groei. En dat ook, aldus de landschapsontwerper Han Lörzing, incidenteel de grondslag is geworden voor een nieuwe, eigentijdse landschapsinrichting en vormgeving:

> Als er één belangensfeer is waar overheid, particulieren en bedrijfsleven - althans naar buiten toe - een harmonieus geheel vormen, is het wel van de landbouw. Het corporatistisch ideaal van de grote familie van bazen en knechten is na de oorlog eigenlijk maar in één sector verwezenlijkt. Van alle dromen van publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties die door rooms rode kabinetten werden gekoesterd, is alleen die van het Landbouwschap uitgekomen. Het succes van het ‘Groene Front’ is te danken aan het

> naoorlogs socialistisch-confessionele interventiebeleid. Voor de sociaal-democraten stond de maakbaarheid van het platteland voorop; voor de christen-democraten het behoud van de harmonie van de agrarische samenleving. Samen hebben zij ervoor gezorgd dat de landbouw, en daarmee het Nederlandse cultuurlandschap, een zeldzaam voorbeeld van overheidsregulering is geworden. Nergens in Europa is het platteland zo verregaand door de overheid ingericht; een interventielandschap ontstaan ten gevolge van een politiek compromis. (...) Het moderne Nederlandse landschap is gevormd onder invloed van melkquota, bouwvergunningen en landinrichtingsmaatregelen. De overheid bepaalt in verregaande mate welk dier er op stal staat (en in welke stal), welk gewas er geteeld wordt maar ook welke houtwal er blijft staan en welke weidevogel zich in het landelijk gebied mag ophouden...[30]

‘Het gouden tijdperk van het groene front’

De dynamische ontwikkeling van de landbouw na de Tweede Wereldoorlog kan worden getypeerd door een sterke toename van de productie, bij een afnemend aantal arbeidskrachten en een krimpend ruimtebeslag.[31] Achter de cijfers schuilen ingrijpende economische en sociale verschuivingen binnen een bedrijfstak die sedert 1890 sterke bindingen met de overheid onderhield. De intensivering van de landbouw verschilde overigens per sector en was ook sterk regionaal gekleurd. In hun onderzoek naar de samenhang tussen de landbouw en de ruimtelijke organisatie in Nederland hebben Hetsen en Hidding laten zien hoe de intensivering van de landbouw zich met name in die regio's heeft voorgedaan die beschikten over gunstige (vestigings) voorwaarden, ook voor andere sectoren van de economie. Zo heeft mede door de aanwezigheid van de Rotterdamse haven en Schiphol, in de Randstadprovincies de intensieve plantaardige productie zich kunnen ontwikkelen. En hebben Brabant en Gelderland dankzij de grote rivieren en hun centrale ligging in het nationale snelwegenlandschap de intensieve dierlijke productie kunnen optimaliseren. Mede als gevolg daarvan zijn in die gebieden agrarisch-industriële complexen, tot stand gekomen die, behalve primaire productie, ook voorzieningen omvatten in de toeleverende, dienstverlenende en verwerkende sfeer.

De koppeling van de naoorlogse landbouw, aan andere facetten van het overheidsbeleid op het gebied van economische, regionale en ruimtelijke ontwikkeling is het tastbare resultaat van de hegemonie van het ‘groene front’ in het macro-economische beleid in naoorlogs Nederland. Daarmee wordt de institutionalisering bedoeld van een landbouwpolitieke ‘niche’ waarin het politieke en ambtelijke apparaat nauw verweven zijn met de samenwerkende landbouworganisaties. De intensieve bemoeienis van de overheid met de landbouw na de oorlog stond niet op zichzelf, maar was de culminatie van een ontwikkeling die vanaf 1885-1890 in fasen tot stand is gekomen. Aanvankelijk beperkt tot een kennisinfrastructuur, bekend als het OVO-drieluik (Onderzoek, Voorlichting en Onderwijs), groeide overheidsinterventie in de jaren van de crisis uit tot een systeem van beschermende maatregelen dat zich uitstrekte tot de gehele agrarische sector (akkerbouw, tuinbouw en veeteelt).[32] Om de Nederlandse landbouw internationaal in stand te kunnen houden kwam de Nederlandse regering rijkelijk laat overigens,

vergeleken met de ons omringende landen - met de Landbouwerisiswet (1933-1934), op grond waarvan via het Landbouw-

crisisfonds (1933-1936) jaarlijks enorme bedragen naar de sector vloeiden (200 miljoen gulden op een totale overheidsbegroting van 800 miljoen). Met deze wettelijke maatregelen en financiële injecties groeide ook de greep van de overheid op de productiewijze, bedrijfsvoering en distributie binnen de verschillende sectoren van de landbouw. Daardoor ontstond een efficiënt netwerk dat tot aan de hongerwinter van 1944-45 zowel de landbouw als bedrijfstak als ook de voedselvoorziening in bezet Nederland ten goede is gekomen.

Na de oorlog kreeg de bestaande belangenverstrengeling tussen overheid (ministerie van Landbouw) en het georganiseerde bedrijfsleven versterking door het geïnstitutionaliseerde overleg in de Stichting van de Landbouw (in 1945; later Landbouwschap geheten). Daarbinnen bestond consensus, over een landbouwbeleid dat gekenmerkt werd door een aantal, in principe, tegenstrijdige doelstellingen.[33] In eerste instantie was er het (politieke) streven naar een totale herstructurering van de landbouw door middel van een planmatige organisatie van productieverhoging, kwaliteitsverbetering en nieuwe methoden van industriële verwerking en distributie. Hoewel het zogenoemde *Plan Mansholt* (1947) als voorbeeld van planeconomisch denken in de vorm van een meerjarenplan geen schijn van kans had, pasten de voorstellen voor herstructurering met als doel een op groei en productiviteitsstijging georiënteerde landbouw uitstekend in de toenmalige, expanderende economie. Minister van Landbouw Mansholt wilde evenwel niet alleen opvoering van de agrarische productie maar ook bescherming van de bestaanszekerheid voor ‘de werkers op het goed geleide en economisch verantwoorde land- en tuinbbouwbedrijf’.[34] Met het oog daarop ont- wikkelde hij, in aansluiting op de bestaande maatregelen, een garantieprijsbeleid waarmee de nationale overheid via afspraken en subsidies de prijzen garandeerde voor enkele belangrijke producten als melk en graan. Die beide doelstellingen: productiviteitsverhoging én handhaving van een redelijk inkomen voor de individuele boeren, hebben elkaar tot circa 1970 in redelijk evenwicht kunnen houden, zij het niet zonder verontrustende, negatieve effecten, zoals overschotten, eerst aan jonge boeren en, vlak daarna, aan landbouwproducten.

Als gevolg van het landbouwbeleid verdween niet alleen de landarbeidersstand maar werd ook de boerenstand aangetast door het verdwijnen van de ‘jonge boer’. De stijging van de productiviteit werd vrijwel geheel veroorzaakt door de introductie van grond- en arbeids-besparende technologieën, en ging ten koste van het bestaansrecht van de kleine boer en zijn bedrijf. Hoewel de georganiseerde landbouw zich aanvankelijk heeft opgeworpen voor het behoud van de boerenstand en zich door middel van uitbreiding van het areaal (inpolderingen en ontginningen) en emigratie heftig heeft verzet tegen de uitstoot naar de industrie, heeft men na 1958 (Nota Structuurbeleid Landbouw) de industrialisatie als één van de oplossingen voor het bevolkingsoverschot van het platteland moeten erkennen. Daarentegen heeft het ‘groene front’ zich met succes weten te verzetten tegen een structuurbeleid voor de landbouw dat gericht was op het markt- en prijsbeleid en op de gevolgen daarvan voor andere functies. Er was geen consensus voor maatregelen die voorzagen in een structurele aanpassing van de imperfecties van een door groei en technologie aangedreven markt. De beheersing van bijvoorbeeld de wijkende verhouding tussen prijzen en kosten werd overgelaten «aan de in het economisch systeem werkende krachten, die door het gevoerde markt- en prijsbeleid eerder werden afgeremd dan gesteund of gericht’.[35] Met als gevolg overschotten, onvoldoende inkomens, hoge grondprijzen en een slechte landbouwstructuur.

Tussen 1958 en 1964 werd het Nederlandse landbouwbeleid, met als speerpunt gegarandeerde prijzen voor belangrijke producten, ingewisseld voor een Europees beleid, inclusief alle onvolkomenheden. Burger heeft een scherpe analyse gegeven van de totstandkoming van het gemeenschappelijk Europese landbouwbeleid in de jaren zestig, met als drie belangrijke pijlers: eenheid van markt, onderlinge preferentie en gemeenschappelijke financiële verantwoordelijkheid.[36] Net als op andere beleidsterreinen was de weerstand in Europa tegen het vrijmaken van het agrarisch marktverkeer groot. Vooral in Duitsland, de belangrijkste afnemer van Nederlandse agrarische producten, prevaleerde de bescherming van eigen 'boerenvolk en vaderland'. De doorslaggevende reden tot de gefaseerde realisering van het Europese landbouwbeleid lag uiteindelijk in 'het aanbrengen van koppelingen tussen de agrarische besluiten en besluiten op niet-agrarisch terrein'.[37]

De open Europese markt heeft de Nederlandse landbouw geen windeieren gelegd. Nederland profiteerde van het EEG-landbouwbeleid, in zoverre dat de protectie van de landbouw dankzij de koppeling aan de totale Europese productie niet meer uitsluitend voor rekening van de Nederlandse belastingbetaler kwam, maar in de praktijk door de Europese (lees Duitse) consument werd betaald. Bovendien, werd door het Europese landbouwbeleid het proces van intensivering en concentratie van de landbouw in Nederland versneld. Nederlandse boeren waren, aldus Van Zanden, binnen het EEG-gebied waarschijnlijk de meest efficiënte producenten op het gebied van veeteelt en landbouw. Op beide gebieden veroverden ze grote marktaandelen in Europa, waarbij de agrarische productiecapaciteit nog belangrijk toenam. Nederland ontwikkelde zich sindsdien zelfs tot derde agrarische exporteur in de wereld, na de Verenigde Staten en Frankrijk. Halverwege de jaren zestig werden op Europees niveau de gevolgen zichtbaar van een op Nederlandse leest geschoeid landbouwbeleid. Door de snelle invoering van technische vernieuwingen werden de kosten (per eenheid product) gedrukt en de opbrengsten (in hoeveelheid) opgevoerd. Met als resultaat bij een nauwelijks expanderende afzet: grote overschotten. Die leidden weer tot 'hoge financiële lasten, bederf van de internationale markten voor landbouwproducten, een belemmering voor de ontwikkeling van de inheemse landbouw in veel ontwikkelingslanden en een onnodige verdere aantasting van natuur en milieu'.[38] Het ontbreken van een wel aangekondigd maar nooit goedgekeurd structuurbeleid voor de Europese landbouw bleef niet zonder gevolgen. In 1968 kwam (toen inmiddels) Europees commissaris Mansholt met een ingrijpend 'Memorandum voor de hervorming van de landbouw in de Europese Gemeenschap'. Maar zijn langetermijn-program voor modernisering en schaalvergroting van de Europese landbouw, voor aanzienlijke inkrimping van het landbouwareaal en de veestapel en voor het verdwijnen van tenminste vijf miljoen Europese boeren uit de agrarische sector, heeft het niet gehaald.[39]

Ruilverkaveling

Voor de bedrijfsvoering binnen de agrarische sector waren de gevolgen van het Nederlandse (ofwel Europese) landbouwbeleid enorm. Verhoging van de productie en de productiviteit konden niet worden gerealiseerd zonder ingrijpende aanpassingen in de productiestructuur en het fysieke milieu waarbinnen de bedrijven opereerden. Voorbeelden zijn bedrijfsvergroting via ruilverkavelingen, het opvoeren van het gebruik van kunstmest en van chemische bestrijdingsmiddelen, én de opkomst van de intensieve veehouderij.

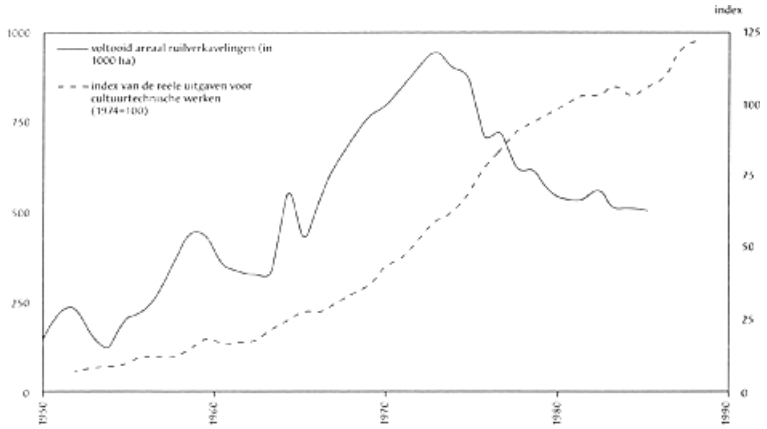

Rijksuitgaven cultuurtechnische werken 1950-1990
Bron: J.L. van Zanden, S.W. Verstegen, *Groene geschiedenis van Nederland*. (Utrecht 1993), p. 83.

In de jaren vijftig werd de ruilverkaveling een vitaal onderdeel van het landbouwbeleid, omdat daarmee van overheidswege een begin kon worden gemaakt met de verbetering van een verouderde infrastructuur van de landbouw. Het was de keerzijde van het prijsgarantiebeleid, dat immers gericht was op aanpassing van de productie aan de zich wijzigende omstandigheden op de wereldmarkt. Aanvankelijk werd de ruilverkaveling gebruikt als middel om het bedrijfsoppervlak geschikt te maken voor een moderne, gemechaniseerde productie. In overeenstemming met de vooroorlogse, cultuurtechnische praktijk werd ruilverkaveling gebruikt voor verbetering van de economische indeling van de grond. Na de oorlog is de ruilverkaveling instrument bij uitstek geworden voor de herstructurering van de landbouw en, in het verlengde daarvan, voor de integrale modernisering van het platteland.[40]

Uit gegevens van Greve blijkt dat tot 1988 in Nederland 1460 ruilverkavelingen dan wel landinrichtingsprojecten zijn uitgevoerd met een gezamenlijke oppervlakte van 1.472.000 ha, wat neerkomt op ruim de helft van het totale landelijke gebied. Net als de gebouwenvoorraad is ook de natuur in Nederland van betrekkelijk recente datum.[41] Een cruciale rol bij die omslag speelde de ruilverkaveling Walcheren (1947). De radicale herindeling van het eiland na de drooglegging werd algemeen beschouwd als het proefgebied voor de grootschalige herinrichting van het Nederlandse platteland.

De koppeling van de ruilverkaveling aan de ruimtelijke ordening had overigens al eerder plaatsgevonden. In 1942 benaderde de toen net opgerichte Rijksdienst voor het Nationale Plan de Cultuurtechnische Dienst - van overheidswege belast met de uitvoering van landinrichtingsprojecten - met het verzoek mee te werken aan het opstellen van een

Ruilverkavelingsplan voor heel Nederland. Al in 1924 had de Heidemij berekend dat ten minste 512.000 ha ofwel 16 procent van het Nederlands grondgebied, in aanmerking kwam voor ruilverkaveling: een omvangrijk cultuurtechnisch project waarvoor de Ruilverkavelingswet (1924) de wettelijke grondslag vormde.[42] De beoogde integratie van ruilverkaveling en ruimtelijke ordening is na de oorlog niet van de grond gekomen, om dezelfde redenen waarom ook de nationale infrastructuur (door Rijkswaterstaat) relatief autonoom is ontworpen en uitgevoerd. Ondanks de in het geding zijnde technische, ruimtelijke en sociale effecten, bleef de ruilverkaveling lange tijd een sectorale aangelegenheid.[43]

Toen minister Mansholt in 1948 de Herverkavelingscommissie-Walcheren installeerde, stelde hij dat de voorgenomen werken niet de bedoeling hadden om de bestaande toestand te herstellen. Vernieuwing was het wachtwoord, in de zin van herinrichting en vooral sanering van het totale landbouwbedrijf op het eiland. De ruilverkaveling Walcheren maakte deel uit van het wederopbouwplan voor het eiland na de inundatie in 1944. Het landschap was verwoest, maar ook de steden, dorpen, wegen en waterlopen moesten worden hersteld. In 1946 produceerden de diverse bij de wederopbouw betrokken (rijks)diensten. *Het nieuwe Walcheren*, een plan waarin de grote lijnen van zowel het programma van eisen als van de organisatie werden aangegeven. Daarin werd prioriteit gegeven aan de drie belangrijkste economische functies: schaalvergroting in de landbouw, regionale industrialisatie en recreatieve voorzieningen. Voor de landbouw werd gedacht aan bedrijfsvergroting door middel van een radicale ruilverkaveling.[44] Voor de oorlog waren er op Walcheren meer dan 500 kleine landbouwbedrijven met een gemiddeld bedrijfsoppervlak, variërend van 3 tot 10 ha. De Herverkavelingscommissie, die de werkzaamheden plande en coördineerde, ging uit van de stelling dat ‘op grond van een gemiddelde kwaliteit een bedrijf van 10 ha een modaal gezinsinkomen kon opleveren’. In die gedachtengang kwamen 370 bedrijven in aanmerking voor ongeveer 1500 ha grond. Deze unieke bedrijfsvergroting kon op het eiland worden doorgevoerd door de toewijzing van 3000 ha landbouwgrond in de zojuist in cultuur gebrachte Zuiderzeepolders. Uiteindelijk vertrokken 118 Zeeuwse boeren naar de Noordoostpolder waar ze een gezamenlijke bedrijfsoppervlakte kregen van 2000 ha.

Nooit eerder was op een dergelijke systematische wijze nieuwe landbouwgrond aangewend om structurele problemen op het oude land op te lossen. De integrale aanpak van de ruilverkaveling bracht niet alleen bedrijfsvergroting van de landbouw op het eiland met zich mee, maar zorgde ook voor een complete cultuurtechnische gedaanteverandering. Kleine en onregelmatig gevormde percelen werden samengevoegd en gedraineerd. Op de grotere kavels werden overtollige sloten en waterlopen gedempt, heggen en houtwallen verwijderd en oneffenheden zoals de door vroegere zoutwinning ontstane laagten gecorrigeerd: het nieuwe cultuurlandschap duldde geen rimpels meer, ondanks de weerstand van de lokale bevolking. Ook werden de nieuwe landbouwgronden en de incidenteel nieuw gebouwde boerderijen ingedeeld en ontsloten door een samenhangend en rechtlijnig stelsel van wegen, waarbij 35 procent van het bestaande patroon werd uitgewist. Aanvankelijk werden al deze cultuurtechnische werkzaamheden uitgevoerd in het kader van de werkverschaffing: met de hand dus. Geleidelijk werden nieuwe technieken van grondverplaatsing ontwikkeld, waarbij ervaring werd opgedaan met bulldozers, draglines en dumpers: machines van Amerikaanse makelij die nooit eerder bij cultuurtechnische werken waren ingezet.

De agrarische reconstructie van Walcheren en de daarmee gepaard gaande ruilverkaveling hadden ingrijpende gevolgen voor de lokale boerenbevolking. Reden te meer voor de Landbouwvoorlichtingsdienst om zijn inspanningen te intensiveren. Die werden in eerste instantie gericht op de aanpassing van boeren aan de beoogde bedrijfstechnische vernieuwingen, aan de exploitatie van de vergrote en technisch goed geoutilleerde landbouwgronden en aan het werken in moderne boerderijen met ruime en goed geventileerde stallen en mechanische werktuigen. Ten slotte moest het boerenvolk net als de rest van de bevolking 'industrierijp' worden gemaakt en diende het landschap zelf, dat traditioneel geënt was op het karakteristieke bodemreliëf van het eiland, aangepast te worden aan de eisen van een efficiënte landbouw. Al in 1946 werd er in *Het nieuwe Walcheren* voor gepleit het nieuwe landschap een uitgesproken Walchers karakter te geven, waardoor het ook aantrekkelijk zou worden voor recreatie en toerisme. Die visie hield een pleidooi in voor het zoveel mogelijk intact laten van een nederzettingspatroon, waarbij wegen hoofdzakelijk de hoger gelegen kreekruggen volgden, waar ook de boerderijen en boomgaarden lagen. Een streven dat zich slecht verdroeg met de grootschalige indeling van de landbouwgronden en de daarbij behorende infrastructuur. Het landschapsplan dat Nico de Jonge vervolgens voor Walcheren ontwierp was een poging om, in de grote traditie van de Beemster, Wieringermeer en de Noordoostpolder, in het landschap eigentijdse cultuurpatronen zichtbaar te maken. Niet door de fysieke aspecten van de landbouw te camoufleren of te verdoezelen, maar door die te gebruiken als verruimend contrast met de grote woonkavels in de omgeving van de als coulissen opgevatte kreekruggen. Daarmee werd een vanouds kleinschalig landschap vervangen door een grootschaliger inrichting, waarbij verzwaring van landschappelijke beplantingselementen niet werd geschuwd. Ook werd recht gedaan aan de recreatie-eisen door het ontwerpen van een 'duinmanteling' tussen Zoutelande en Vlissingen, waarbij De Jonge bijna provocerend de natuurlijke vormen van de kreken contrasteerde met een onverbiddelijke geometrie van de nieuwe aanplant.[45]

De herinrichting van Walcheren markeert de overgang van de ruilverkaveling van cultuurtechnische ingreep tot instrument voor streekverbetering. Het leidde dan ook tot aanpassing van de Ruilverkavelingswet (1954). Een van de wijzigingen betrof de verplichting tot het opstellen van een landschapsplan in de voorbereidingsfase. Het ministerie van Landbouw kondigde bovendien nieuwe subsidieregelingen af met als gevolg dat de vraag naar ruilverkavelingen steeds groter werd. In 1958 publiceerde de Centrale Cultuurtechnische Commissie het *Meerjarenplan voor ruilverkaveling en cultuurtechnische werken*, waarin de mate van urgentie van ruilverkaveling voor verschillende delen van het land werd aangegeven. Het plan voorzag over een periode van 30 à 40 jaar in de verbetering van bijna 1,5 miljoen ha die als structureel verouderd werd geacht! Voor zeker 500.000 ha bleek de herinrichting 'zeer urgent' en voor nog eens 800.000 ha 'urgent'. Uiteindelijk werden tot halverwege de jaren zeventig jaarlijks 600 miljoen gulden uitgegeven aan landinrichting ten dienste van de landbouw, waarvan 60 à 70 procent door het Rijk werden betaald.[46]

Verkommerd land

Een van de gebieden die als gevolg van de ruilverkaveling nieuwe stijl opnieuw werden ingericht, was de landstreek die zich ten westen van Nijmegen tussen Waal en Rijn uitstrekt.

Daar lagen de zogenaamde komgrondengebieden van Midden-Nederland, een areaal van in totaal 100.000 ha, ofwel eenderde van het totale rivierengebied waarvan, aldus een publicatie van de Stichting tot Ontwikkeling van Komgrondengebieden (1954), verreweg het grootste deel er praktisch onbruikbaar bij lag:

> Voor miljoenen Nederlanders is het rivierengebied één der rijkste en meest welvarende streken van ons land, één grote boomgaard. Duizenden mensen trekken er in de lente heen om de fruitbomen te zien bloeien. Prachtig, die bomen, net een sprookje. Maar als u alles van het rivierenland wilt weten, vergéét dan die bloeiende bomen. Ze vormen één smalle coulisse voor een breed, somber achtertoneel. En daarop speelt zich het drama af van het verkommerde land. Dáár kan de touringcar met dagjesmensen niet komen: de wegen zijn er te slecht. Even slecht als zeer grote stukken van dat wonderlijke land zelf. Duizenden en duizenden hectaren grond liggen er in hoge mate verwaardloosd. Toendra's zijn het in de winter, keiharde velden in de zomer. Er groeit dor gras en veel onkruid, anders niet. En men laat dat maar zo, er wordt bitter, bitter weinig aan gedaan.[47]

Aan die zogenaamde verwaarlozing kwam spoedig een einde, want in 1954 werd het westelijk deel van het Land van Maas en Waal ruilverkaveld op een wijze die zijn weerga in de geschiedenis van de Nederlandse landinrichting niet heeft gehad. Tot halverwege de jaren zestig werd de landschappelijke opbouw van dit gebied bepaald door twee elementen: de moeilijk toegankelijke en moerasachtige kommen in het centrum, omsloten door stroken oeverwallen: stroomruggen of rivierduinen met eeuwenoude bebouwing in de vorm van dorpen en verspreid liggende boerderijen. De kommen zelf waren, met name in het westelijk deel van het Land van Maas en Waal, vanwege de slechte afwatering en gebrekkige ontsluiting, vrijwel ‘leeg’ gebied.[48] De tussen 1949 en 1962 uitgevoerde ruilverkaveling maakte daar rigoureus een einde aan. Uiteraard was de ruilverkaveling in de eerste plaats bedoeld voor de verbetering van de kwaliteit van de grond en van de eigendomssituatie. Maar tegelijk was voorzien in een ingrijpende modernisering van het dagelijks leven op de oeverwallen, door de aanleg van waterleiding, elektriciteit en de verbetering van de infrastructuur en huisvesting. Geleidelijk evenwel werd de ruilverkaveling uitgebreid met plannen voor een grootschalige ‘kolonisering’ van de lege komgronden, waarbij aanvankelijk dertig maar uiteindelijk bijna honderd boerenbedrijven van de oeverwallen (vrijwillig) verhuisden naar de vruchtbaar gemaakte weide- en hooigronden in de kommen. In het Land van Maas en Waal werd al improviserend geëxperimenteerd met een nieuw stijl van ruilverkaveling die spoedig elders in het rivierengebied, een planmatige aanpak kreeg.

In 1957 werd in het rivierengebied gestemd over de ruilverkaveling Tielerwaard-West (10.700 ha). Bij de voorbereiding hadden - voor het eerst - ook vertegenwoordigers uit de lokale bevolking meegewerkt. Dat was mogelijk gemaakt dankzij de activiteiten van allerlei ‘komgrondenorganen’, zoals de Stichting tot ontwikkeling van Komgrondengebieden (1952), die op hun beurt weer werden gefinancierd uit tegenwaardefondsen van de Marshallhulp. Om een brug te slaan tussen de landbouw- en cultuurtechnische ingrepen én de maatschappelijke gevolgen, werden bij de voorbereiding van de ruilverkaveling Tieler-waard-West sociologen belast met sociaal-wetenschappelijk onderzoek en maatschappelijk

opbouwwerk.[49] De professionele aanpak van wat kort daarop streekverbetering zou wor-

den genoemd, werd hoofdzakelijk ingegeven door ervaringen met de nazorg op Walcheren en in het Land van Maas en Waal, maar ook door Amerikaanse landbouwhuishoudkundige voorlichtingsprogramma's. Directe aanleiding evenwel was de ingrijpende modernisering van de gehele streek die vrijwel alle partijen voor ogen stond en die werd vastgelegd in het *Rapport voor de Ruilverkaveling Tielerwaard-West* uit 1958. Dit plan voorzag voor een vitaal deel van het rivierengebied in wat het Deltaplan voor Zeeland en West-Brabant beoogde: een totale (cultuurtechnische) herinrichting als grondslag voor sociaal-economische voor-uitgang. Die is er ook heel snel gekomen in de gedaante van een technische én mentale ontsluiting. Maar tegen welke prijs?

Motor van het welvaartsplan was, net als elders in de komgronden, de rationalisering van de landbouw in het open middengebied. Die vond plaats door de gecoördineerde aanpak van respectievelijk bedrijfsvergroting, ‘ontmenging’ en vooral opruiming. Bedrijfsvergroting kon worden doorgezet door het vertrek van ruim 120 boeren uit de dorpen naar het open gebied waar alle grond (gemiddeld 23 in plaats van 15 ha) rondom de nieuwe boerderij lag. Bovendien streefden de landbouwkundig ingenieurs, in treffende overeenkomst met wat vrijwel gelijktijdig in de grote steden in het kader van ‘cityvorming’ en stadsvernieuwing plaats vond, naar ‘ontmenging’ van traditioneel gemengde bedrijven. Dat betekende dat boeren zich moesten specialiseren in veehouderij, fruitteelt, tuinbouw of varkenshouderij. Daarmee werd niet alleen een aanzienlijke verhoging van de bodemproductie bereikt, maar veranderde ook het tradionele boerenbedrijf. ‘De boer’, aldus Van den Ban in zijn analyse van het rivierengebied, ‘ziet zijn bedrijf niet langer als een bepaalde levenswijze, die hij van zijn voorouders heeft overgenomen, maar als een onderneming waar hij uit moet halen wat er in zit.’[50]

Schaalvergroting en ontmenging eisten een hoge tol. Daartoe aangezet door een rijk scala aan premie- en subsidieregelingen, verdween een substantieel deel van de oorspronkelijke bevolking van landarbeiders en jonge boeren. In de als streekverbetering opgevatte ruilverkaveling werd ruime aandacht geschonken aan nieuwe vormen van werkgelegenheid (industrie en recreatie) voor de boeren uit de ruim 250 bedrijven die door problemen met opvolging en bedrijfsgrootte uit de agrarische sector werden gestoten. De oorspronkelijke bewoners hadden echter hun hielen nog niet gelicht of in rap tempo werd de plek die ze achterlieten keurig opgeruimd. Terwijl de eerste stedelingen alweer naar het platteland trokken en slaperige stadjes als Tiel zich opwerkten tot regionale centra met frisse nieuwbouwwijkjes, vielen zowel in de dorpen als daarbuiten duizenden als krot bestempelde boerderijen, huizen en bedrijfsgebouwen onder de slopershamer: beduidend meer dan oorspronkelijk beraamd. En zonder enige vorm van protest. Hetzelfde gebeurde met de boomgaarden. Al in 1943 had de Wageningse landschapsarchitect Bijhouwer geconstateerd hoe onder invloed van de landbouwvoorlichtingsdiensten de boomgaarden in het rivierengebied langzaam werden gemoderniseerd en gestandaardiseerd: ‘men gaat over naar struikvorm in weinige soorten, goudreinet en Yellow Transparant, hellefleur, sterappel en Jonathan, die dan goed gesorteerd en verpakt op de veiling behoorden te komen.’[51] In het kader van de ontmenging kwam dit proces in een stroomversnelling, waarbij rooipremies zorgden voor de aanplant van nieuwe boomgaarden, waarbij kwalitatief mindere hoogstam fruitbomen werden vervangen door gemakkelijk te bewerken laagstam exemplaren.

Door al die maatregelen ontstond in dit deel van het rivierengebied een volslagen nieuw agrarisch platteland dat, mede dankzij de aanleg en verbetering van het rijkswegennet (A 15 en A 16) de aansluiting met de rest van Nederland voorgoed leek te hebben gevonden. Modernisering was ook de slogan van het door Nico de Jonge ontworpen nieuwe landschap. Daarin werden - opvallend binnen het blikveld van de rijkswegen - de nieuwe boerderijstraten als teken van vooruitgang prominent naar voren geschoven. Dezelfde opgeruimde sfeer die in de hele ruilverkaveling zo dominant aanwezig was, beheerst ook het nieuwe landschap. Dat biedt het beeld van een zorgvuldig gecomponeerde bomenarchitectuur die het landschap vereenvoudigt tot een compositie van kamers en vlakken van afwisselend tien tot dertig ha, overeenkomstig de gemiddelde grootte van de bedrijven.[52]

Handboek voor vervuild Nederland

Dat het internationale succes van de Nederlandse landbouw, teweeggebracht door productieverhoging, overheidsinmenging, technische innovaties, mechanisatie, toenemend gebruik van hulp- en bestrijdingsmiddelen, ook negatieve kanten had, is pas laat doorgedrongen in de Nederlandse samenleving - laat staan tot het 'Groene Front'. Tot aan het begin van de jaren tachtig werd in Nederland milieu en milieuverslechtering meer met gezondheidszorg en economie in verband gebracht dan met de fysieke natuur. Al waren er natuurlijk uitzonderingen, zoals de dichter-bioloog Victor Westhoff, die al in 1945 in een voordracht voor de Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie sprak over de ongewenste effecten van (over)bemesting. De eerste wetenschappelijke bezwaren tegen milieuverontreiniging kwamen, internationaal gezien, uit de hoek van artsen, gevolgd door economen en ten slotte door biologen. Tezamen vormen die de stroming van waaruit, ook in Nederland, de milieubeweging is ontstaan.[53] In de Verenigde Staten werden in de jaren vijftig door onder anderen de artsen Lewis Herber en Alexander Mitscherlich op grond van medisch-statistisch materiaal kritische geluiden geuit ten aanzien van het schier onbeheersbare productie- en consumptieniveau en de daaruit voortvloeiende nadelen voor mens en (stedelijk) milieu. In Nederland liet in dit verband de sociaal-medische hoek van zich spreken via publicaties van (kinderpsycholoog) Bladergroen en van medici als Fiedeldij Dop, Biersteker en Zielhuis. Aan het begin van de jaren zeventig kregen de groeicritici van economische huize zoals de Amerikanen J.S. Mill en vooral J.K. Galbraith, de wind in de zeilen door de publicatie van het uiterst somber gestelde *Rapport van de Club van Rome* uit 1972, waarvan in Nederland de onheilsboodschap werd uitgedragen door bekende economen als Jan Pen. Illustratief voor de grote weerklank van de door Meadows en anderen aan de Club van Rome aangeboden onderzoeksresultaten, was de publicatie van Huetings *Nieuwe schaarste en economische groei* (1974). Daarin werd, in het verlengde van eerdere CBS-rapporten over water- en luchtverontreiniging, voor het eerst milieuverslechtering als economisch vraagstuk benaderd. Mondiaal vond de bezorgdheid van de biologie en natuurbescherming over de schadelijke effecten van productie- én bevolkingsgroei de grootste weerklank. In 1962 verscheen in Amerika Rachel Carsons *Silent Spring*, waarvan de Nederlandse vertaling (*Dode Lente*) binnen de kortste keren niet minder dan vijf drukken beleefde. In dit boek werd de vernietiging van de natuurlijke omgeving en de onherstelbare vergiftiging van het milieu door allerlei producten van de moderne technologie, in het bijzonder DDT, beschreven in termen van bijbelse catastrofes,

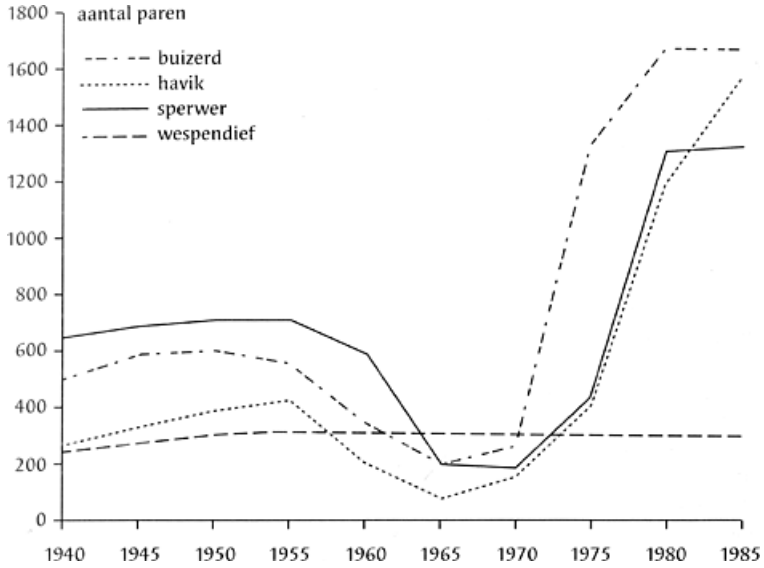

Populatieverloop van vier soorten roofvogels 1940-1985
Bron: J.L. van Zanden, S.W. Verstegen, *Groene geschiedenis van Nederland*. (Utrecht 1993), p. 50.

wat misschien wel de reden was waarom het in Nederland zo plots en vrijblijvend populair werd.[54] Maar het praktische effect bleef voorlopig beperkt. De Biologische Raad van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen organiseerde weliswaar in allerijl een congres, met als thema *Op leven en dood*, maar daar stond minder de milieuvervuiling centraal dan het zoeken naar mogelijkheden van andere bestrijdingsmiddelen, zoals de biologische bestrijding van (landbouw) plagen.

In Nederland is lang gesproken over milieuverslechtering en milieuhygiëne. Vergeleken met Europese landen is er vrij snel ook een milieuwetgeving van de grond gekomen. In de praktijk evenwel werd de landbouwsector lang ontzien. Dat is, naast de macht van het ‘groene front’, ook de reden waarom men in Nederland zo lang is blijven doorgaan met de egalisering en uniformering van het landschap door ontginning en ruilverkaveling. Van Zanden stelt dat aan de meest ernstige vorm van natuuraantasting, die van de grote ontginningen, pas na 1950 geleidelijk een eind is gekomen. Ook de ruilverkavelaars hebben heel lang hun gang kunnen gaan, ondanks de toenemende kritiek uit de hoek van natuuren landschapsbescherming op de wettelijk vastgelegde dominantie van landbouwbelangen

in de ruilverkaveling. Pas na 1975 zakte het tempo van de uitvoering van de projecten als gevolg van bezuinigingen bij de overheid. Toen ook werd een begin gemaakt met wijzigingen in de wettelijke procedure. In 1979 werd het voorontwerp voor een nieuwe Landinrichtingswet ingediend (1985), waarin bij de planning en uitvoering van dergelijke projecten de belangen van landschap, natuur en milieu, althans in theorie, beter waren gewaarborgd.[55]

Eindnoten:

1 Van Toorn, *Een leeg landschap*.
2 Van der Cammen, e.a., 'Randstad Holland'; Mumford, *The City in History*; Burke, *Green Heart Metropolis*; Hall, *The World Cities*, p. 95-121.
3 Lauwen (red.), *Nederland als kunstwerk*, p. 247; Voogd, *Facetten van de planologie*, p. 53-80.
4 Van der Cammen en De Klerk, *Ruimtelijke Ordening*, p. 97-130.
5 Zonneveld, *Conceptvorming in de ruimtelijke planning*, vol. 1; Faludi en Van der Valk, *Rule and Order*.
6 Faludi en Van der Valk, *De groeikernen als hoekstenen*, p. 42-78.
7 Van der Cammen en De Klerk, *Ruimtelijke Ordening*, p. 117; Ahsmann, *De Werkcommissie Westen des Lands*.
8 Ahsmann, *De Werkcommissie Westen des Lands*, p. 77.
9 Burke, *Green Heart Metropolis*, p. VIII.
10 Wagenaar en Van Engelsdorp Gastelaars, 'Het ontstaan van de Randstad, 1815-1930'; Taverne, 'Randstad Holland'; Wagenaar, *Welvaartsstad in wording*, p. 281-284.
11 Van der Valk, *Het levenswerk van Th.K. van Lohuizen*, p. 60.
12 Constandse, 'Tussen vluchtstrook en vangrail', p. 267-288. Niettemin kan worden gesteld dat in de *Eerste* (1960) en *Tweede* (1966) *Nota over de Ruimtelijke Ordening* de stap is gezet van een toelatings- naar een ontwikkelingsplanologie.
13 Bakema, 'Stad op Pampus'; Andela, 'Van groen hart naar stedelijke binnentuin'; Taverne, 'Randstad Holland', p. 44-47.
14 Pronk, 'De Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening in Nederland'.
15 Kreukels, 'Ontwikkelingen in de planningsmethodologie rond de Derde Nota'; Simonis en Glasbergen, *Ruimtelijk beleid in de verzorgingsstaat*; Van der Cammen en De Klerk, *Ruimtelijke Ordening*, p. 174.
16 Thoenes: 'De Nederlandse natie', p. 12.
17 Gastelaars, *Een geregeld leven*, p. 210-212; Ellemers, *De Februari-ramp*.
18 De Boer, 'Zestig jaar Deltawerken', p. 208.
19 De Haan en Haagsma, *De Deltawerken*, p. 16; Bosch en Van der Ham, *Twee eeuwen Rijkswaterstaat*, p. 11-17; Ferguson, *Delta-visie*; Van de Ven, *Man-made Lowlands*, p. 260-286; Schot, Lintsen, Rip en De la Bruhèze (red.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*, 1, p. 53-208.
20 De Wolff, 'Het Deltaplan en de Wiskunde'; Alberts, *Jaren van berekening*, p. 280-284; Schot, Lintsen, Rip en De la Bruhèze (red.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*, 1, p. 155-164.
21 De Boer, 'Zestig jaar Deltawerken', p. 200; Bosch en Van der Ham, *Twee eeuwen Rijkswaterstaat*, p. 169-178; Alberts, *Jaren van berekening*, p. 282-284.
22 Bosch en Van der Ham, *Twee eeuwen Rijkswaterstaat*, p. 177.
23 Verburg, *Zeeland 1940-1990*.
24 De Wolff, 'Het Deltaplan en de Wiskunde', p. 38; Alberts, *Jaren van berekening*, p. 442-443.
25 Bosma, *De kunstwerken van Rijkswaterstaat*; Schot, Lintsen, Rip en De la Bruhèze (red.). *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*, 1, p. 80-87.
26 Hofland, *NRC Handelsblad*, 13 mei 1998; Bosch en Van der Ham, *Twee eeuwen Rijkswaterstaat*, p. 271-274.
27 Peijs, 'De landbouw in een stroomversnelling', p. 15.
28 Van Zanden, *Een klein land in de twintigste eeuw*, p. 191-192; Asbeck Brusse, 'Modernisering en plattelandsontwikkeling in Europa'; Mommens, 'Het landbouwprobleem in de vorming van de Benelux'.
29 Bieleman, *Landbouw in Nederland in de Twintigste Eeuw*, p. 3.

30 Lörzing, ‘Milton Friedman op de trekker’.
31 Hetsen en Hidding, *Landbouw en ruimtelijke organisatie in Nederland*, p. 23-33; Hidding, *Planning voor stad en land*, p. 24-25; Van Zanden en Griffiths,*Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw*, p. 72-79.
32 Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500 - 1950*, p. 230 vv.
33 Louwes, ‘Het gouden tijdperk van het groene front’; Van den Brink, *Structuur in beweging*, 1990; Van Zanden, *Een klein land in de 20e eeuw*, p. 86-91.
34 Smits, *Boeren met beleid*, p. 173.
35 Louwes, ‘Het gouden tijdperk van het groene front’, p. 244.
36 Louwes en Burger, *Voor boerenvolk en vaderland*; Asbeek Brusse, ‘Modernisering en plattelandsontwikkeling in Europa’, p. 317-332.
37 Asbeek Brusse, ‘Modernisering en plattelandsontwikkeling in Europa’, p. 324-325.
38 Van Zanden, *Een klein land in de zoe eeuw*, p. 90.
39 Smits, *Boeren met beleid*, p. 216-221; Asbeek Brusse, ‘Modernisering en plattenlandsontwikkeling in Europa’, p. 328-329.
40 Hetsen en Hidding, *Landbouw en ruimtelijke organisatie in Nederland*, p. 117-120; Zonneveld, *Conceptvorming in de ruimtelijke planning*, 1, p. 155 vv.; Luiten en De Visser, *Landschapsbouw in ontwikkeling*; De Visser, *Een halve eeuw landschapsbouw*.
41 Greve, Groeneveld en De Boer, ‘Inrichting van het landelijk gebied’, p. 150.
42 Groeneveld, *Veranderend Nederland*, p. 33.
43 Hetsen en Hidding, *Landbouw en ruimtelijke organisatie in Nederland*, p. 116-132.
44 Andela, *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk*.
45 De Visser, *Een halve eeuw landschapsbouw*, p. 146-149.
46 In 1959 werd de behoefte aan verbeteringsmaatregelen in West-Europa ruwweg geschat op 50 miljoen ha waarvan grootste gedeelte in de Duitse Bondsrepubliek (6 mln.), Frankrijk (14 mln.) en Italië (10 mln.); Centrale Cultuurtechnische Commissie. Cultuurtechnische Dienst. Stichting Beheer Landbouwgronden, *1959. Jaarverslag*, p. 11-15; Hetsen en Hidding, *Landbouw en ruimtelijke organisatie in Nederland*, p. 116-123.
47 De Jonge, *Verkommerd land*, p. 9.
48 Prins, *Kolonisatie in het land van Maas en Waal*, p.10.
49 Van den Ban, ‘De ontwikkeling van het rivierengebied’.
50 Ibid, p. 48.
51 Bijhouwer, *Nederlandse boerenerven*, p. 56.
52 De Visser, *Een halve eeuw landschapsbouw*, p. 76-79.
53 Hueting, *Nieuwe schaarste en economische groei*, p. 27-74.
54 Carson, *Dode Lente*; Jamison en Eyerman, *Seeds of the Sixties*, p. 92-102; Jamison, Eyerman en Cramer, *The Making of the New Environmental Consciousness*, p. 121-184; Van Zanden, ‘Omstreden landbouw’; Coesèl, *Zinkvioooltjes en zoetwaterwieren*, p. 271 vv.
55 Hidding, *Planning voor stad en land*, p. 79-80.

6 Stad Nederland

Nieuw land.
In 1 sekonde ontstaan nieuwe levensvormen: bandensporen.
Een mens urbaniseert zo mogelijk nog sneller.

*Hans Verhagen (*Human Being, *1964)*

De reconstructie van Nederland

Toen in 1957 de Tweede Kamer het besluit moest nemen over de *Deltawet*, stemde een kleine minderheid (de kleine christelijke partijen) tegen, vanwege de in het wetsontwerp besloten tendens tot centralisering van bevoegdheden en de inbreuk door de rijksoverheid op de historische rechten van bijvoorbeeld waterschappen. Een ogenschijnlijk onbeduidend incident, dat evenwel de paradox blootlegt die aan de ruimtelijke inrichting van Nederland ten grondslag ligt. Van bovenaf gezien maakt Nederland - in fysieke zin - een opvallend harmonieuze en geordende indruk, waardoor buitenlanders geneigd zijn te denken dat de ‘schoonheid van ons land’ het directe gevolg is van een solide planning. Die symmetrie dringt zich des te sterker op als men kennis heeft van de wijze waarop in Nederland de ruimtelijke ordening zowel beleidsmatig als per bestuurslaag haar beslag heeft gevonden in een al even ambitieus bouwwerk. Planning in Nederland is niet alleen een manier om grondgebruik en samenleving zo goed mogelijk op elkaar af te stemmen, maar ook een instrument om zoveel mogelijk mensen daarbij een stem te geven zonder dat er sprake is van sturing en dwang. Ruimtelijke ordening en ruimtelijke inrichting van ons land vinden plaats op alle niveaus zonder centraal commando. Dat heeft vanaf de jaren zestig in ieder geval geleid tot een van overheidswege bewerkstelligde ‘reconstructie van Nederland’, die het midden houdt tussen chaotische planning en geplande chaos.[1]

Dat de dagelijkse omgeving van de gemiddelde Nederlander een geordende, verzorgde en nette indruk maakt, heeft minder te maken met de effectiviteit van de planologische regelgeving dan met de exceptionele betrokkenheid van de publieke sector bij de ontwikkeling, exploitatie en instandhouding van de fysieke omgeving. Hoewel in Nederland de (stedelijke) overheid van oudsher sterke bemoeienis heeft met het grondgebruik, is na de Tweede Wereldoorlog een veelsoortige wetgeving tot stand gebracht inzake de bestemming, inrichting en beheer van de grond. Bestaande onteigeningsregelingen werden door de herziene

Woningwet en door de Wet op de Ruimtelijke Ordening belangrijk uitgebreid. Daardoor kreeg de gemeentelijke overheid een steeds hechtere greep op het proces van stadsontwikkeling en -uitbreiding. Ook in andere opzichten is de overheidsinvloed op het gebruik van de grond door nieuwe wetgeving versterkt. Zo bijvoorbeeld op het gebied van de verdeling en het verhuren van woonruimte (Woonruimtewet, 1947/1974, Huurwet, 1950), het beheer van landbouwgronden (Ruilverkavelingswet, 1938/1954) en de bescherming van natuur en milieu (Boswet, 1967, Natuurbeschermingswet, 1967, Ontgrondingswet, 1965).[2] Met name de gemeenten hebben, meer dan in welk ander Europees land dan ook, door een actieve grondpolitiek een sturende rol kunnen spelen op gebied van (volks)huisvesting, cityvorming en suburbanisatie. In Nederland wordt gemiddeld 80 procent van de beschikbare bouwgrond door de gemeenten geleverd.

Vanuit een heel andere traditie - en niet gebaseerd op grondbezit - is de betrokkenheid van talloze waterschappen belast met het regionaal en lokaal waterbeheer en toezicht op het grondwater. Dat geldt met name voor Rijkswaterstaat, uitvoerend lichaam van het ministerie van Verkeer en Waterstaat, en in die functie verantwoordelijk zowel voor de kustbescherming (inclusief de IJsselmeerpolders en Deltawerken) als met ontwerp, uitvoering en beheer van het rijkswegennet. Minder doorzichtig maar minstens zo ingrijpend is ook de betrokkenheid van tal van (semi-)private ondernemingen, zoals de Heidemij (1888), sinds 1972 een particulier bedrijf met de overheid als belangrijkste opdrachtgever en verantwoordelijk voor de planning en uitvoering van tal van grote cultuurtechnische werken.

Woningbouwverenigingen, rijksdiensten, gemeenten, provincies, havenbedrijven en waterschappen: hoewel op papier de onderlinge afstemming beleidsmatig en per bestuurslaag perfect is geregeld, kan niemand verhinderen dat deze in de praktijk vrij autonoom opereren. Ruimtelijke ordening in Nederland is in hoge mate een kwestie van wat politicologen ‘bureaupolitiek’ noemen. Zo kon het gebeuren dat de door de rijksoverheid gelanceerde strategische planconcepten als spreiding bij de sociaal-ruimtelijke inrichting vanuit lokaal en regionaal eigenbelang werden (en nog steeds worden) gedwarsboomd. Aan het begin van de jaren zeventig werd het zelfs geografen en planologen duidelijk dat mede daardoor de verstedelijking van West-Nederland alarmerende vormen begon aan te nemen. Ook de groei van het verkeer en de negatieve effecten van de ontwikkeling van zeehavens en de nationale luchthaven, en vooral van de ‘individualisering van het gebruik van motorvoertuigen’, dreigde het nationale inrichtingsbeleid te verstoren. In 1973 stelde de sociaal-geograaf Van Bremen naar aanleiding van de geweldige milieubelasting van de nationale luchthaven Schiphol dat in de Tweede Nota voor de Ruimtelijke Ordening weliswaar gepleit werd voor een goede coördinatie tussen de verschillende grondgebruikers, maar dat de geweldige groeikracht, vooral van verkeer en vervoer, zich niet gemakkelijk in een gewenste ruimtelijke structuur liet vastleggen.[3]

(Auto)mobiliteit

De essentie van de ruimtelijke ordening is, aldus politicoloog Maarten Hajer:

> het vormgeven aan de samenleving. De inrichting van het landschap, een tracékeuze, onze huisvesting en onze mobiliteitstechnologieën zijn de zichtbare, historisch gegroei-

> de neerslag van de machtsverhoudingen in de samenleving. Met hun voorstellen voor aanpassing of herinrichting van de ruimtelijke ordening nemen planners én politici telkens beslissingen over aanpassing van maatschappelijke stucturen: zij maken sommige levensstijlen mogelijk en hinderen andere in hun ontwikkeling.[4]

Een terechte constatering, die ruimtelijke ordening verheft tot een aansprekend en belangrijk cultuurpolitiek thema, maar waarvoor in de recente geschiedenis van de ruimtelijke inrichting van Nederland weinig of geen aanknopingspunten te vinden is. Na de oorlog werd de materiële eenwording van het land, als motor van de industrialisatie, een feit. Die manifesteerde zich in een enorme mobiliteitsgroei op alle fronten en had als fysieke weerslag de uitbouw van grootschalige technische systemen als de luchthaven Schiphol, de Rotterdamse haven en het rijkswegennet. Drie projecten die weliswaar technisch aan elkaar zijn gekoppeld, maar waarvan de planning volgens uiteenlopende ambities, belangen en trajecten is verlopen. Die materiële verweving is goed zichtbaar in de havenexpansie en industrievestiging van Rotterdam tussen 1945-1969. Vooral de Rotterdamse haven heeft de mythe van de Gouden Eeuw, toen Nederlandse kooplieden goederen over de hele wereld distribueerden, tot nieuw leven gewekt. Door de uitvoering van het Botlekplan (1947), van Europoort (1957) en het opspuiten van de Maasvlakte (1964) was de haven hard op weg zich een vaste plek te veroveren in het mondiale netwerk van goederentransport en bezig de grootste van de wereld te worden. Dat was zeker geen nationale maar veeleer een lokale, gemeentelijke ambitie, met ingrijpende gevolgen voor het nationale territoir. Tegelijk met de havenaanleg werd in Rotterdam de Ruit gebouwd: een rond de stad geprojecteerd, nieuw tangent van snelwegen dat Rotterdam aan het nationale en internationale netwerk moest koppelen. Verkeerstechnisch gezien is het tracé van de Ruit niet zozeer de verbreding van bestaande wegen. Het is ook niet meer in de bestaande stratenstructuur gepast, maar gedacht als een geheel nieuwe transportlaag die op de stad is geprojecteerd. In 1966 werd in het Structuurschema van Rijkswaterstaat de Ruit om Rotterdam uitvergroot tot een infrastructureel netwerk over heel Nederland. In een van de zeldzame studies over de opkomst van de automobiliteit in Nederland in die jaren schrijft Michelle Provoost:

> Dit stelsel betekende een verdere stap in de verzelfstandiging van het wegennet: los van de steden werd een autonoom wegennet ontworpen. De oude binnensteden werden niet meer rechtstreeks met elkaar verbonden, maar ingekaderd in een tangent. Dit stramien is in uitvergrote vorm de basis geworden voor het gehele Nederlandse wegennet.[5]

Het Rijkswegennet, zoals dat vanaf 1969 is uitgevoerd, is uiteindelijk de fysieke drager van tal van voorstellingen van een ‘mogelijk’ Nederland. Vanuit Rotterdams perspectief was het de logistieke schake binnen de zeehavenindustrialisatie en daarmee het automobiele equivalent van het havenarsenaal van Rijnmond. Voor de verkeerskundigen van Rijkswaterstaat was het de basis voor de creatie van een nieuw fenomeen: een stad zonder herkenbare vorm, zonder metaforische inhoud en zonder moralistische betekenis: Stad Nederland. Een stad die zij niet zozeer wensten, maar die ze eenvoudig zagen ontstaan uit de volledig gemotoriseerde samenleving. Een stad ook die qua ordening en inrichting bijna het absolu-

te tegendeel was van alle voorstellingen en beelden die door de rijksoverheid, via de diverse nota's over de ruimtelijke ordening, werden nagestreefd, maar die daar tóch het onbedoelde resultaat van was.

Stad Nederland heeft haar ontstaan te danken aan het verkeer als dynamische exponent van een zich moderniserende samenleving en aan de daarmee gepaard gaande vormen van mobiliteit, met als belangrijkste fysieke kenmerk de gewijzigde positie van infrastructuur van een in zichzelf besloten dienstbaar element tot een autonoom technisch systeem aan de hand waarvan de ‘reconstructie van Nederland’ ingrijpend ter hand werd genomen. Exponent van zowel de groei van de mobiliteit in Nederland als de uitleg van grootschalige infrastructuur na 1945 was de promotie van Nederland tot ‘poort’ voor het verkeer tussen West-Europa en de wereldzeeën, met de Rotterdamse haven als schutsluis.

Rotterdamse haven

Olie, petrochemie en, automobielindustrie: dat waren, althans in de westerse wereld, de stuwende economische sectoren in de periode 1945-1967; een rol die in de voorafgaande periodes door de spoorwegen en de elektriciteit was gespeeld. Dat geldt voor een belangrijk deel ook voor Nederland. Dankzij de sterke opkomst van de zeehavenindustrialisatie van Rotterdam kon in Nederland de chemische industrie zich ontwikkelen tot een dragende pijler van de nationale economie die een centrale rol vervult binnen de chemische industrie van Noordwest-Europa (zie hoofdstuk 4). De spectaculaire expansie van de Rotterdamse haven - de overgang van transitohaven naar een op industrie gerichte zeehaven - staat niet op zichzelf. Ze maakt deel uit van de naoorlogse, internationale tendens van industrieën zich te vestigen in (diepe) zeehavens. Dat was het gevolg van een tweevoudige ‘trek naar de kust’: de trek vanuit het binnenland, waar een groot aantal basisindustrieën zich losmaakten van de plaats waar grondstoffen werden gevonden om zich te vestigen op de plaats waar steeds grotere schepen op massale en goedkope wijze grondstoffen (olie, erts) van verre aanvoerden. Die beweging vertoonde, aldus De Goey in zijn studie naar de Rotterdamse haven, globaal het volgende patroon: ‘na de raffinaderijen kwamen de petrochemie en ijzer- en staalfabrieken, gevolgd door de grote chemie- en aluminiumfabrieken en aanverwante bedrijven.’[6]

Naast de binnenlandse ‘trek naar de kust’ was er vooral ook de ‘Amerikaanse invasie’: de komst van buitenlandse investeerders die vooral met het oog op de totstandkoming van de Europese Economische Gemeenschap (EEG, 1958) zich van een plaats op het Europese continent wilden verzekeren. In Rotterdam is de havenindustrie in korte tijd tot een geweldige bloei gekomen, dankzij het snel reageren van de lokale autoriteiten op de capaciteitsvergroting van tankers en op de machtsconcentraties van rederijen en industrieën. Dat heeft geleid tot de invoering van nieuwe overslagtechnieken (op 4 mei 1966 liep het eerste containerschip de haven in), tot nieuwe communicate- en informatietechnologie (onder andere radar en glasvezels) en tot aanleg van nieuwe infrastructuur (oliepijpleidingen; afvalwaterpersleidingen). Om de enorme goederenstroom, eerst van stukgoed later van containers, te kunnen opvangen, waren grote investeringen nodig van zowel rederijen en terminaloperators als van de overheid. Zo werd aan het begin van de jaren zestig de concurrentiepositie van Rotterdam als diepzeehaven voor supertankers ten opzichte van Antwerpen en de

Duitse havens versterkt door het graven van de Eurogeul, die op ruim vijftig kilometer ten westen van Hoek van Holland begint en die door baggeren permanent circa 26 meter diep wordt gehouden.

De snelle opkomst van de havenindustrie heeft ook geleid tot een woekering van nieuwe, aaneengesloten bedrijfsterreinen. Als direct gevolg ontstond in zeer korte tijd (1947-1969) in Rotterdam een naar Nederlandse begrippen ongekende omgeving van bijna 10.000 ha haven- en industriegebied, dat door zijn verschijningsvorm als 'leeg landschap' in niets onderdoet voor de monotonie en rechtlijnigheid van het zich snel vertakkende rijkswegennet of de ongehoorde platheid van het door ruilverkavelingen letterlijk platgewalst, landelijk gebied. Er is in Nederland geen plek aan te wijzen waar het 'paradijs van oneindige, economische groei' een zodanige technocratisch en vooral 'leeg' gezicht heeft gekregen als juist in de Rotterdamse haven. Planning en realisatie waren het directe gevolg van de gemeentelijke industrialisatiepolitiek. In Rotterdam werd in de periode 1945-1969 een consequent beleid gevoerd gericht op havenexpansie ten behoeve van industrievestiging. Daarover bestond consensus niet alleen binnen het gemeentebestuur, maar vooral binnen een niet zelden informeel opererende coalitie van gemeentebestuur, ambtelijk apparaat en bedrijfsleven. Hoewel de haven in de oorlog vrijwel geheel verwoest was, bleek men toch vrij snel in staat om hem te herstellen, mede omdat de rijksoverheid hieraan de voorrang gaf. In 1950 werd er een internationale tentoonstelling gehouden met als doel de internationale zakenwereld ervan te overtuigen dat de Rotterdamse haven was hersteld.[7]

Dat Rotterdam reeds in 1962 de grootste haven ter wereld was geworden, was niet in de laatste plaats te danken aan de effectiviteit van dit institutionele netwerk en aan de snelheid waarmee besluitvorming kon plaats vinden over omvangrijke, territoriale kolonisaties ten behoeve van de aanleg van respectievelijk de Botlekhaven (1947), Europoort (1957) en de Maasvlakte (1964). De essentie was volgens De Goey dat 'vooral in Rotterdam, de aanleg van nieuwe havens plaats vond op een tijdstip waarop de trek naar de kust nog nauwelijks herkenbaar was. Rotterdam nam hierdoor een groot risico door te anticiperen op een vraag die in feite nog niet was aangetoond.' Het succes van de Rotterdamse haven riep gaandeweg steeds meer tegenkrachten op, bijvoorbeeld vanuit de omliggende steden en dorpen, die zonder noemenswaardige discussie tot historische figuranten in een 'leeg' industrielandschap werden gereduceerd. Met de verzelfstandiging van ruimtelijke ordening als onderdeel van nationaal beleid groeide ook de weerstand vanuit de rijksoverheid. Zo werd door planologen en geografen van de Rijksdienst voor het Nationale Plan (later van de Rijks Planologische Dienst) geheel verschillend gedacht over de betekenis van Rotterdam als 'toegangspoort' voor het grondstoffentransport tussen West-Europa, Amerika en Azië. De rijksoverheid streefde niet naar één nationale zeehaven, althans het beleid was daar niet op gericht, net zo min als er enige ambitie bestond voor één Nederlandse metropool. In Rotterdam daarentegen werd de metafoor van de 'poort' letterlijk opgevat, zoals blijkt uit de naam van een van de meest risicovolle ondernemingen van de 'BV Rotterdam': de aanleg van Europoort in 1957. Het door de Rotterdamse coalitie gevoerde vestigingsbeleid om industrie en transport op allerlei manieren aan de haven te binden; het streven naar complexvorming, naar concentratie en agglomeratie van wonen, verkeer en werken binnen de regio Rijnmond, stond op alle fronten haaks op de wensdromen van spreiding en de planologische nachtmerries over het aaneengroeien van randsteden. De toenemende in-

vloed van het rijk op de havenontwikkeling manifesteerde zich voor het eerst bij de uitwerking van de 'lege' plankaart voor Europoort. Toen bleek dat, uit het oogpunt van waterstaat, de nieuwe havenbekkens niet rechtstreeks mochten aantakken op de Nieuwe Waterweg, dat het dorp Rozenburg uit planologisch oogpunt gehandhaafd moest blijven en dat, ten slotte de Brielse Maas als recreatiegebied moest blijven bestaan, ook na de afdamming (1950).

De geheel eigen, afwijkende kijk op de ruimtelijke inrichting van de zijde van Rotterdam kreeg zijn meest uitgesproken vorm in het *Plan 2000+* waarin de mogelijke ontwikkeling van de Noordelijke Delta, zich uitstrekkend vanaf de Rotterdamse agglomeratie tot en met Goeree-Overflakkee en de noordwestkust van Noord-Brabant, tot het jaar 2000 werd geschetst (zie hoofdstuk 1). Dit was geen gewoon havenplan, maar een uitgewerkt streekplan dat Rotterdam de instrumenten bood om gemeente- en provinciegrenzen te overschrijden en met een samenhangende visie te komen op wonen, werken, verkeer en recreatie voor een totaal geïndustrialiseerde regio. Uitgangspunt van het plan zijn de optimistische prognoses over de bevolkingsgroei in Nederland tot het jaar 2000. Een centrale plaats in het plan werd ingenomen door de groeiende ruimtebehoefte van de haven en industrie. Om hieraan tegemoet te komen werd de Maasvlakte in zuidelijke richting uitgebreid en Voorne-Putte, op een enkele recreatiestrook na, volledig bestemd tot haven- en industrieterrein. In de Hoekse Waard en ten zuiden van de Brielse Maas werden twee nieuwe vliegvelden geprojecteerd. Ook het woongebied werd schaamteloos uitgebreid zowel in de richting van het Groene Hart (Gouda) als naar Goeree-Overflakkee, waar een geheel nieuwe stad werd ontworpen, 'Grevelingenstad' bestemd voor tenminste 500.000 inwoners.[8] De verschillende nieuwe gebieden werden met elkaar verbonden door een uitgebreid stelsel van weg- en railverbindingen, in het kader waarvan een tweede Ruit om de stad werd geprojecteerd en de in aanbouw zijnde Ruit tot stedelijke ringweg werd getransformeerd. In dit plan werd de technische orde van de Rotterdamse haven - het ideaal van een 'leeg landschap' - geprojecteerd op de schaal van een provincie.

Het was de meest uitgesproken technocratische visie die ooit voor Nederlands grondgebied is gemaakt. Dat wisten de opstellers natuurlijk ook. De Commissie Havenontwikkeling, met vertegenwoordigers van de Dienst Gemeentewerken, Stadsontwikkeling en het Gemeentelijk Havenbedrijf, was zich er wel van bewust dat ze met het pleidooi voor concentratie van economische activiteiten in grote bevolkingscentra, rechtstreeks inging tegen zowel de 'spreidingsneurose' van de overheid als tegen de bestaande trend van ontvolking van de grote steden. Op een cruciaal moment in de economische ontwikkeling van Nederland - toen de eerste tekenen van stagnatie zich aandienden - lijkt *Plan 2000+* op polemische wijze het nationale zeehaven- en industriebeleid aan de orde te stellen, maar bovenal dat van de ruimtelijke ordening. Dát is in ieder geval gelukt - maar wel in omgekeerde richting. Net als de geplande uitvoering van de Oosterscheldedam heeft *Plan 2000+* gewerkt als een katalysator voor tal van actiegroepen en milieubewegingen in het Nieuwe Waterweggebied, waarvoor naast economische belangen ook die van een veilig woon- en leefklimaat telden. Bestuurlijke betekenis heeft het plan niet gehad. Nog vóór het goed en wel ter discussie kwam, werd het ingetrokken, waarmee na een periode van vijfentwintig jaar aan de optimistische daadkracht van een invloedrijk, technocratisch bolwerk definitief een eind kwam.[9]

Rijkswegenplan

De aanleg van het rijkswegennet vanaf het eind van de jaren zestig is het ruimtelijk gevolg van de toenemende dichtheid van economische activiteiten, waarvan de Rotterdamse haven de belangrijkste aandrijver was. De abrupt stijgende mobiliteit die hier het gevolg van was, viel vrijwel geheel toe aan het wegverkeer. In eerste instantie aan het gemotoriseerde vrachtverkeer (vrachtauto's), dat in de periode 1920-1939 populair was geworden en waarvoor tal van maatregelen waren genomen op het gebied van regelgeving en wegenaanleg. Nog vóór de massamotorisering goed en wel op gang kwam, vond industrialisatie van het vrachtverkeer plaats, één proces dat gepaard ging met tal van die vernieuwingen die vrijwel allemaal hun oorsprong hadden in de industriële havenactiviteiten van Rotterdam. In naoorlogs Nederland is nauwelijks een bedrijfstak te vinden waar het doorwerken van technische innovaties op de bedrijfsstructuur en arbeidsorganisatie sterker heeft plaats gevonden dan in de vervoersindustrie. Jongsma citeert in zijn beknopte overzicht van het Nederlandse wegvervoer een beeldende beschrijving van die veranderingen:

> Zou een ondernemer uit 1948 plotseling in 1973 terecht zijn gekomen, dan had hij zich nog redelijk kunnen redden en na een korte ‘inwerkperiode’ zich thuis kunnen voelen. Er waren nog genoeg ‘schoenendoosadministraties’, er stonden nog voldoende klompen voor de deur en met zijn grof gebreide trui van huiselijke makelij viel hij nog niet direct op. Alleen het wagenpark zou hem meteen verbazen en de energiecrisis (ja, dat was toen!) zou hem rauw op het dak vallen. In 1973 echter zou de ‘vrachtrijder’ van 1948 zich in het kantoor van een verkeerde branche wanen: aantrekkelijk ingericht, meisjes aan de telefoon die zich melden met de naam van een verlader, ‘deftige’ directiekamer met een man in z'n ‘zondagse pak’, allemaal vreemde apparaten en een taalgebruik waarvoor je gestudeerd moet hebben: Tradicom, marketingmanager, logistiek, programmatuur, convenant, elektronische datatransmissie...Help.[10]

Na de Tweede Wereldoorlog heeft de vrachtauto het leeuwendeel van het totale goederentransport voor zijn rekening genomen. Volgens de door Jongsma gehanteerde cijfers verplaatste het beroeps- en eigen vervoer in 1955 al bijna dubbel zoveel ton als binnenvaart en spoorwegen samen. In 1965 was het aandeel van het wegvervoer al tot 72 procent gestegen en restten het binnenschip en trein respectievelijk 23 procent en 5 procent. Tot 1960 stond de groei van het wegverkeer geheel in het teken van de industrialisering, inclusief die van de agrarische sector. In 1961 evenwel overtroffen de groeicijfers van het beroepswegverkeer die van de industriële activiteiten, mede als gevolg van een aantal conjuncturele verschijnselen. En daarvan was het directe gevolg van de regionale industrialisatiepolitiek en vooral van industrievestigingen in de zogenoemde ontwikkelingsgebieden buiten de Randstad. De meeste nieuwe industriekernen, zoals Emmen of Drachten, waren vrijwel uitsluitend over de weg bereikbaar, waardoor het uit de regionale industriespreiding voortvloeiende vervoer grotendeels ten goede kwam aan het wegtransport. Halverwege de jaren zestig brak voor de vervoerssector een nieuwe fase aan, die de opmaat zou vormen voor de

ingrijpende herinrichting van Nederland als ‘distributieland’. Een fase die, net zoals voor zoveel andere industriële sectoren, gekenmerkt werd door schaalvergroting, specialisatie en rationalisatie. De belangrijkste impuls daartoe kwam vanuit de openstelling van de Europese markten. Grootschalige handelspatronen én vervoerspatronen leidden ertoe dat het wegtransport veranderde van louter ‘laden-rijden-lossen’ tot een vorm van ‘physical distribution’: een netwerk van activiteiten die het professionele wegvervoer verzekerde van ‘een steeds groter aandeel in de sturing van het gehele “logistieke” proces, dus in de totale goederenstroombeheersing vanaf de winplaats van de grondstof tot aan de winkel om de hoek’. Dat impliceerde een geheel nieuw vervoersconcept, waarvan de container, overigens heel geleidelijk, het nieuwe symbool werd. De container introduceerde binnen het transport het principe van de gestandaardiseerde laadkist, een (Amerikaanse) technische innovatie, waarmee in één klap alle schakels van een transportketen (schip-haven-trein-auto-binnenschip) aan elkaar konden worden gekoppeld. Aanvankelijk waren zowel de materiële als institutionele infrastructuur van het wegtransport, net als die van de Rotterdamse haven, daar nauwelijks voor geschikt. Pas aan het eind van de jaren zestig en na ingrijpende reorganisatie van de administratieve informatieverwerking, kon het vrachtvervoer over de weg ten opzichte van spoorwegen en binnenvaart ook in het containerbedrijf het grootste aandeel van de doorvoer naar zich toetrekken.[11]

Autoverhalen

In 1966 werd in de Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening het verkeer voorgesteld als dynamische exponent van de samenleving. De mogelijkheid van snelle verplaatsing werd niet alleen als een sociaal en economisch goed, maar ook als een verrijking van het menselijk bestaan gezien. Dat gold in hoge mate voor de eigen auto. Die groeide uit tot nationaal symbool van zowel collectieve welvaart als van individuele bewegingsvrijheid. Het is des te merkwaardiger dat de geschiedenis van de Nederlandse automobiliteit - de abrupte overgang van de auto als luxeproduct tot massa-artikel en van het ontstaan van een volledig gemotoriseerde omgeving, die van de autosnelweg met motels, wegrestaurants en distributiecentra - tot nu toe niet is geschreven.[12] Die marginalisering van de auto door historici wordt door Kristin Ross in verband gebracht met de banaliteit van de auto als artikel (‘commodity’), en vooral met het feit dat de auto als economische waar op drie vitale momenten van zijn bestaan, die van productie, verkoop en vooral consumptie, aan iedere notie van geschiedenis lijkt te ontsnappen. De auto heeft zijn eigen snelheid; beweegt zich zo te zeggen ‘outside time’ wat in ieder geval aan het rijden zelf een bijzondere sensatie geeft. Via datzelfde mechanisme worden in de auto de productie-economische wetten van assemblage en herhaling op verleidelijke wijze getransformeerd tot een democratisch goed.[13] Het ontbreken van literaire, wetenschappelijke of cinematografische tradities in de autocultuur in Nederland kan in deze gedachtengang worden gezien als een klassiek voorbeeld van cultuurpessimisme. Was de auto, samen met het vliegtuig, vóór de Tweede Wereldoorlog voor verreweg de meeste mensen zoiets als het beloofde land, een symbool van moderniteit, na de oorlog kwam hij al snel binnen ieders handbereik, waardoor het ‘werkelijkheidsveranderende’ karakter van de auto bedreigende vormen begon aan te nemen. Bedreigend voorzover, vanuit intellectuele bekommernis om de westerse cultuur, de auto - naast een hele

reeks Amerikaanse culturele importartikelen - bij uitstek het teken werd van een gewantrouwd ‘proletarisch amerikanisme’; van een vorm van modernisering van onder af, dat wil zeggen vanuit bepaalde groepen in de samenleving, zoals de minder welgestelden of de jeugd, die tot dan toe van de consumptieve geneugten van de modernisering goeddeels waren uitgesloten.[14] In Nederland was de euforie over de van korte duur. Eerder dan in welk ander Europees land ook moest de auto zijn progressieve aura inruilen voor die van symbool van energieverspilling en milieuvervuiling. Automobiliteit in Nederland was en is geen werk van de verbeelding. Het is uiteindelijk niet veel meer dan rijden door ‘een leeg landschap’, een zakelijke onderneming waar dichters, cineasten en historici weinig poëtische dimensies aan hebben toegevoegd. Hoewel in de praktijk het verkeer over de weg dat over het water verre overtrof, heeft de auto als voorwerp van nationale verbeelding het moeten afleggen tegen de historische fascinatie voor water en schepen.[15]

In de periode tussen 1950 en 1980 nam de mobiliteit van de Nederlandse bevolking enorm toe. Uit de CBS-cijfers blijkt dat de gemiddelde Nederlander in 1950 gemotoriseerd 1900 km aflegde; in 1980 was die afstand opgelopen tot 8600 km, vooral dankzij een spectaculaire stijging tussen 1960 en 1970. Die grotere mobiliteit viel vrijwel volledig toe aan het personenverkeer per auto.[16]

De expansie van het particuliere autobezit halverwege de jaren zestig was niet voorzien. Bij het vaststellen van het Rijkswegenplan in 1958 werd nog gerekend op een verzadigingsniveau van 1 miljoen auto's op de weg (1 auto op 6 inwoners), maar in 1965 had het aantal personenauto's al de 1,25 miljoen overschreden. Desondanks lag het autobezit nog ver achter op dat van de omringende West-Europese landen. Tot aan het eind van de jaren zestig had Engeland de meeste auto's per 1000 inwoners. Daarna werd dit land voorbijgestreefd door Duitsland. In vergelijking met andere West-Europese landen had Nederland tot het midden van de jaren zeventig de minste auto's. De oorzaak moet vooral gezocht worden in de snelle toename van het bromfietsbezit en -gebruik in de periode 1950-1970.[17] Met de afname daarvan na 1970 nam het aantal auto's in Nederland snel toe, tot een ongekend hoogtepunt van 4,5 miljoen auto's in 1980.

Die inburgering van de auto wordt door economen als Van der Zwan en Van Ours - naast algemene factoren als stijging van het inkomen - in het bijzonder in verband gebracht met de dalende reële prijs van auto's, de opkomst van een nieuw type auto (de kleine Europese auto, waaronder de Franse 2CV en de Nederlandse DAF), en vooral met de ontwikkeling aan het eind van de jaren vijftig van een goed georganiseerde markt voor tweehands auto's. Met name dankzij de laatste twee factoren kwam de auto binnen het bereik van de lagere-inkomensgroepen. Daarmee werd een proces van massamotorisering in beweging gezet dat de abrupte overgang bewerkstelligde van het zakelijk naar particulier gebruik van de auto. De ontwikkelingen in de (internationale) autobranche - versterkt door de introductie van de persoonlijke lening door banken in 1958 - bracht de auto binnen ieders bereik, en zette tegelijk een kettingreactie in leef- en consumptiegewoonten in beweging, die op haar beurt het autobezit en -gebruik weer stimuleerde.[18] Dat geldt vooral voor een van de belangrijkste onderdelen van de grootscheepse reconstructie van Nederland die in de jaren zestig plaats vond: de suburbanisatie, de massale preferentie voor het goedkope wonen op het platteland, wat zonder de auto niet goed mogelijk was geweest. Tegelijk zorgde de ‘explosie’ van de stad, naast een intensief woon-werkverkeer, voor allerlei nieuwe

vormen van autogebruik; voor een verhoging van 'klantenverplaatsingen', met als doel winkelcentra en supermarkten, overheids- en bankinstellingen, maar ook goedkope vormen van dag- en weekendrecreatie. Uiteindelijk heeft het toegenomen autobezit en -gebruik geleid tot een drastische uitbreiding en verbetering van het Nederlandse hoofdwegennet, waardoor het gebruik van de auto nog verder werd gestimuleerd. In 1973 bedroeg de lengte van het Nederlandse autosnelwegennet 1245 km, waarvan 372 in de laatste drie jaar aangelegd! De planning, het ontwerp en de realisatie van het rijkswegenplan als grootschalig technisch systeem - qua omvang en complexiteit te vergelijken met de Deltawerken - betekende de inlossing van rijkswege van een van de meest uitgesproken beloftes van de auto als consumptieartikel: het vermogen tot universele bereikbaarheid en keuzevrijheid in de zin van individuele verplaatsingen en ook van de geografische situering van de verschillende samenlevingspatronen.[19]

Structuurschema

Toen na de Tweede Wereldoorlog het probleem van het Nationale Plan op de politieke agenda verscheen, werd dat vrijwel altijd met de architectuur en vooral volkshuisvestingin verband gebracht. De Rijksdienst voor het Nationale Plan werd ondergebracht bij het ministerie van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid en niet bij Rijkswaterstaat. Daardoor is het nooit gelukt infrastructurele ontwikkelingen werkelijk te integreren in de ruimtelijke ordening. De geschiedenis van het Structuurschema Hoofdwegennet 1966 is daar een goed voorbeeld van. Dit schema werd niet door de Rijks Planologische Dienst ontworpen maar door het ministerie van Verkeer en Waterstaat.[20] In de 'Wet Uitkeringen Wegen' (1966) was, duidelijker dan voorheen, de verplichting van de rijksoverheid en van provinciale overheden vastgelegd een samenhangend net van planwegen te ontwerpen waarin drie typen van wegen, die van het rijkswegenplan en van de secundaire en tertiaire wegenplannen, aan elkaar waren gekoppeld.

Over de cultuurpolitieke betekenis van een dergelijk administratief plan voor het toekomstig wegenstelsel van Nederland werd binnen de diverse overheidsdiensten overigens geheel verschillend gedacht. Vrijwel gelijktijdig met de publicatie van het *Structuurschema Hoofdwegennet 1966* verscheen de *Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening*, met als kernstuk een ruimtelijke structuurschets voor Nederland omstreeks 2000, waarin het effect van het gemotoriseerde verkeer op 'vrijwel elk aspect van de vormgeving van de ruimte' breed uit de doeken werd gedaan. Op de indicatieve kaart van de Rijks Planologische Dienst stonden de lijnen, punten en vlakjes van het *Structuurschema Hoofdwegennet 1966* weliswaar ingetekend, maar die leken te verwijzen naar een geheel ander project: dat van de modernisering van Nederland als een van overheidswege geleid, grootschalig beschavingsproces. Met alle paradoxen van dien. Autosnelwegen worden enerzijds opgevoerd als instrumenten bij uitstek die 'stedelijke cultuurgoederen en voorzieningen op sociaal en cultureel vlak binnen het bereik van de plattelandsbevolking' moeten brengen. Anderzijds hebben zij het vermogen om een samenleving die als gevolg van diezelfde modernisering dreigt te ontbinden, van nieuwe sociale coherentie te voorzien. Zoals H. Wiggerts in 1966 schreef over de ontbindende krachten als gevolg van een zich steeds verder specialiserende samenleving:

> Het gevaar bestaat nl. dat de onderlinge verstaanbaarheid af zal nemen of zelfs teloor zal eaan. De complexer en groter wordende samenleving zal ook dan alleen een afgerond geheel kunnen blijven, wanneer de samenwerking tussen de vele functioneel-gespecialiseerde mensen en groepen gehandhaafd wordt. Daarvoor zijn goede vormen van communicatie voorwaarde. In dit verband kan gesteld worden dat een goede ontwikkeling van de verkeersvoorzieningen - waarvan de overheid de primaire verantwoordelijkheid draagt - in belangrijke mate kan bijdragen tot een harmonische groei van de gehele samenleving, sociaal, cultureel en economisch.[21]

Een dergelijke visie op verkeer en infrastructuur als instrumenten tot verhoging van het sociale en culturele welzijn van de natie is op de kaart van het ministerie van Verkeer en Waterstaat niet terug te vinden. Integendeel: daarin wordt de verbetering en uitbreiding van het rijkswegennet voorgesteld als een technocratische onderneming waar uitsluitend verkeerskundige en verkeersplanologische overwegingen aan ten grondslag dienden te liggen. Ambtenaren van de Afdeling Wegen en Verkeer van de Directie Algemene Dienst van de Rijkswaterstaat gingen er vanuit dat het Structuurschema vanzelfsprekend geënt moest zijn op de planologische visie op de toekomstige inrichting van Nederland, maar vonden niettemin dat, omgekeerd, het door hen ontworpen structuurschema de feitelijke grondslag voor diezelfde ontwikkeling was. Het typeert de wederzijdse onverdraagzaamheid dat de kaart van Rijkswaterstaat voorzag in een fijnmazig netwerk voor de Randstad zonder enige consideratie voor de idylle van het Groene Hart.

Met deze visie van Rijkswaterstaat waren de vóór de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde wetenschappelijke inzichten in verkeer en wegenbouw inclusief de invloedrijke lobby van wegenbeheerders, wegenbouwers en wegengebruikers definitief doorgedrongen tot de ambtelijke en politieke besluitvorming over de ‘motorisering’ van het land. Dat wil zeggen over de manier waarop Nederland aan de hand van infrastructurele netwerken tot een modern land kon worden getransformeerd. Het succes van een dergelijke onderneming was elders eerder vertoond: vanaf 1933 was onder leiding van de nazi's een straffe ‘Motorisierungspolitik’ ontwikkeld met als doel de hardhandige overgang van Duitsland tot een cultuur van massale automobiliteit. Die stond niet alleen in het teken van militarisering, maar aanvankelijk vooral van crisis- en werkloosheidsbestrijding. Massaproductie van een goedkope volksauto en de aanleg van 3000 km lang netwerk van autosnelwegen zorgden - dankzij de activering van tal van sectoren van industrie, handel en dienstverlening - tezamen voor een geweldige ommekeer in de Duitse economie en in de samenleving.[22] In Nederland was daar voorlopig nog geen sprake van: het Rijkswegenplan 1927 (bijgesteld in 1932 en 1939) miste de nodige politiek-juridische, financiële en organisatorische armslag om grote impulsen te geven aan moderne wegenaanleg laat staan aan de economie. De verkeerswegen uit het Rijkswegenplan 1927 waren ook geen moderne autosnelwegen. Behalve smallere rijbanen hadden ze, aldus Provoost, ‘parallel aan de rijbaan een fietspad, een voetpad en soms ook een trambaan. De menging van al die verschillende soorten verkeer met elk hun eigen snelheid leverde problemen op, ongelukken en vertraging.’[23] In Nederland kwam de grootschalige aanpak van het wegenstelsel pas vanaf 1936 van de grond: toen werden niet alleen de eerste echte snelwegen aangelegd (voor het opkomend vrachtverkeer, het ging om de rijkswegen 13 en 16), maar ook wetenschappelijke instituten ingericht op

gebied van grondmechanica en wegenbouw.[24] Niettemin bleken alle 'moderne' wegen na 1950 volledig verouderd.

Maar het door Rijkswaterstaat ontworpen *Structuurschema Hoofdwegennet 1966* was meer dan een voorstel voor uitbreiding en verbetering. Het was door omvang en fijnmazigheid niets minder dan een plan van aanpak voor de 'motorisering' van de Nederlandse cultuur naar Amerikaans model. Toch was anders dan in de Verenigde Staten de 'Triumph of the Automobile' in ons land minder het gevolg van een succesvolle aanslag van wegenbouwers en auto-industrie op het openbaar vervoer, danwel het logisch uitvloeisel van een door spreiding geobsedeerde samenleving. In 1975 dus ruim vóór de abrupte en massale opkomst van het particuliere autovervoer, was het complete interlokale netwerk van tramlijnen zo goed als opgeruimd, en één decennium later bleek het door onderlinge concurrentie, tariefsverhoging en reorganisatie geteisterde openbaar vervoer volkomen ongeschikt voor de intensivering van het woon en werkverkeer. Tot 1960 voerden de Nederlandse Spoorwegen een beleid dat gericht was op verbetering van het 'product' (geriefelijkheid, veiligheid en snelheid) en rationalisatie van het productieproces. In die periode werd de netlengte in kilometers teruggebracht van 4548 tot 2485, terwijl het aantal stations afnam van 323 tot 297.[25] In tegenstelling tot landen als Frankrijk en Duitsland, waar het vervoer over de rails wél een grote rol speelde, was de Nederlandse overheid voorstander van liberalisering van de vervoersmarkt, een standpunt dat zij binnen de Europese vervoerpolitiek lang heeft volgehouden. De motorisering van Nederland, zoals door het *Structuurschema Hoofdwegennet 1966* (en het *Rijkswegenplan* van 1968) werd voorgesteld, stond geheel in het teken van het 'economische wonder' was daarvan het nationale, fysieke symbool, al werd het ontworpen op een moment dat de dynamiek van de industrialisatie ernstig op de proef werd gesteld. Het structuurschema is een prachtig voorbeeld van aanpassing van buitenlandse (Amerikaanse) inzichten aan Nederlandse omstandigheden. Als stelsel van autonome snelwegen was vanuit de economische bedrijvigheid van de regio Rotterdam gedacht, en door de vorm van het stramien en de typologie van de verkeersoplossingen ook letterlijk en figuurlijk de completering van het halverwege de jaren vijftig gegroeide wegenstelsel rondom het Rotterdamse havengebied, de Ruit. Als technisch systeem was de Ruit, aldus Provoost:

> ontegenzeggelijk een spectaculaire onderneming. Het was een optelsom van records en eerste keren, zoals ook in de media steevast onderstreept werd: de duurste autoweg van Nederland (40 kilometer à 20 miljoen gulden), de eerste toltunnel. De gehele Ruit is ongelijkvloers uitgevoerd, met een in die tijd ongekende breedte van 2x3 rijstroken, voorzien van middelberm en vluchtstroken. Daarnaast bevat het tracé twee oeververbindingen en zo'n 40 kunstwerken. Alleen al rijksweg 20 bevat twaalf kunstwerken, waaronder een basculebrug over de Delfthavense Schie, een viaduct door de Spaanse polder van meer dan een kilometer lengte en een doorgang onder de spoorlijn Schiedam-Delft.[26]

Dit in een periode van twintig jaar (in 1973 werd de Ruit officieel geopend) over Rotterdam neergelegde stramien werd in het *Strucuurschema hoofdwegennet 1966* uitgebreid tot een netwerk van 5300 km autosnelwegen over heel Nederland.

Voor de bepaling van de relatie tussen de gewenste maaswijdte van het autosnelwegennet en de bevolkingsdichtheid in grote agglomeraties en stadsgewesten werd gebruik gemaakt van Amerikaanse verkeerskundige calculaties, in het bijzonder van het in 1961 verschenen *Future Highways and Urban Growth* van het Amerikaane verkeersadviesbureau Wilbur Smith and Associates.[27] Maar dat is niet de eigenlijke kern van het structuurschema. Die schuilt veeleer in de keuze voor een geheel los van de bestaande wegen en (stedelijke) bebouwing ontworpen, rechthoekig stramien. De hoofdwegen vormen een systeem van parallelverbindingen met een alzijdige omsluiting van de stedelijke bebouwing door randwegen. Verkeerskundig gezien is het de eindfase in het ontwikkelingsproces van doorgaande wegen, waarbij het Nederlandse hoofdwegennet stapvoets is geëvolueerd tot het stedelijk hoofdwegenet van de 'Stad Nederland'. Dat wil zeggen: tot plattegrond voor een toekomstige, geheel gemotoriseerde samenleving die als het ware boven de bestaande is gesitueerd, 'boodschapper is van een stedelijke levensstijl', en het door geografen, architecten en politici zo gekoesterde contrast tussen stad en land volledig dreigt op te heffen. 'Accessibility and the mobility of the consumer': dat is de boodschap van het raster dat via het Amerikaanse *highway*-systeem vanaf het eind van de jaren zestig de grondslag is geworden voor de feitelijke reconstructie: voor de verstedelijking en cultuurtechnische herinrichting van Nederland.[28]

Asfaltering van Nederland

In 1993 schreef de architect Tjeerd Ruimschotel:

> Eveneens uit de jaren vijftig herinner ik me het bermtoerisme en de verkoop van kersen langs de autowegen. Toen waren die wegen nog gewoon toeristische attracties door de Betuwe, nu zijn het wat moeizaam terug te vinden lieux de mémoire waar je niet bij stil kunt staan. Immers, met de introductie van het stop- en liftverbod, de middenvangrail, de ongelijkvloerse kruising en de tangentiële wegenstructuur, ontstond vanaf de jaren zestig het 'Nationale Hoofdwegennet'. Losjes over het land gelegd: een nieuwe ruimtelijke structuur met een eigen, soms ontroerende, landschappelijke schoonheid. Echter niet ontworpen of als entiteit gepland, maar uiteindelijk zo geworden. Een netwerk, geen werk.[29]

Dat het stelsel van autosnelwegen zoals opgenomen in het *Structuurschema Hoofdwegennet 1966* niet in één klap en volgens de plankaart is aangelegd, was voorzien. Daarvoor waren verdere uitvoeringsprogramma's nodig, aan de hand waarvan het langzaam 'wieden' van het voorgestelde wegennet heeft plaats gevonden. Zo groeide de lengte van het autosnelwegennet tussen 1964 en 1968 slechts met 249 km terwijl het aantal autobezitters in dezelfde periode verdubbelde van één tot twee miljoen. In 1968 lag er in Nederland in totaal 790 kilometer snelwegennet, maar 'van en aaneengesloten net was geen sprake: het was een brokkelig geheel, vol hiaten en knelpunten'.[30] Politici ergerden zich aan het ontbreken van betrouwbare verkeersplanologische kennis. Met het oog op de noodzakelijke herziening van het structuurschema in 1970 kreeg het Nederlandse Economisch Instituut de opdracht voor een landelijke verkeersstudie 'naar de gevolgen van de in de toekomst te verwachten

verkeersbelastingen op het thans geprojecteerde hoofdwegennet', dat in 1967 verscheen onder de titel *Integrale Verkeers- en Vervoerstudie*.[31] Afgezien van de onbetrouwbaarheid van de toenmalige demografische prognoses, waardoor ook dit onderzoek uitkwam op Amerikaanse wegprofielen (onder de Nieuwe Waterweg, ten westen van Rotterdam, zouden in het jaar 2000 16 à 18 rijstroken nodig zijn), werd de uitvoering van een samenhangend wegenstelsel bemoeilijkt door de wettelijke spreiding van bevoegdheden over wegenaanleg over drie bestuursniveaus. Naarmate er steeds meer nieuwe baanvakken werden geopend, groeiden in kringen van beleidsmakers en verkeersdeskundigen de twijfel en onzekerheid. In 1973 werd door geografen en economen van de Universiteit van Amsterdam een onderzoek uitgevoerd naar de groei van het aantal personenauto's in Nederland en naar de mogelijkheden van de overheid om dit aantal te beperken. Ten behoeve daarvan werd een op Amerikaanse en Nederlandse cijfers gebaseerd rekenmodel ontwikkeld, een vooruitberekening aan de hand waarvan het effect van maatregelen door de overheid kon worden gesimuleerd. De uitkomsten stemden niet optimistisch. De onderzoekers voorspelden dat het autopark een sterke en langdurige groei zou vertonen. En dat de overheid over weinig mogelijkheden beschikte om die groei te remmen. Als die er al waren, dan lagen ze in de sfeer van de ruimtelijke ordening, stedenbouw en in het openbaar vervoer. Over de effectiviteit van specifieke maatregelen durfde men zich in 1973 overigens nog niet uit te spreken!.[32]

Ook elders in de samenleving groeide de twijfel over de effecten op de verstedelijking en bedrijfsvestiging. Steeds grotere groepen verzetten zich tegen de negatieve, externe effecten van de verregaande individualisering van het gemotoriseerde verkeer, zoals verkeersonveiligheid, luchtverontreiniging, ruimtebeslag en 'ontsteding'. In navolging van de Verenigde Staten en Duitsland kwam in Nederland een kritische 'death of the automobile'- literatuur op gang.[33] Al in 1953, toen het in de meeste Nederlandse steden nog vooroorlogs stil en schoon was en zelfs in grote steden als Amsterdam en Rotterdam paard en wagen nog een normaal verschijnsel waren, gaf architectuurjournalist W. Valderpoort met *De zelfzuchtige personenauto*, het landelijk startschot voor een autoluwe binnenstad! Naderhand, in de loop van de jaren zestig, toen het toekomstig autobezit als gevolg van de landelijke prognoses over de bevolkingsgroei steeds hallucinerender vormen begon aan te nemen, groeide een collectief wantrouwen tegen de auto, zonder dat de autohandel daar overigens onder leed. Het hoogtepunt van deze literaire stroming is *Steden, wegen, ruimte. Op weg naar de bermbeschaving* (1972), waarin aan de hand van analyses van Lewis Herber John Kenneth Galbraith, Victor Gruen, Lewis Mumford, Jane Jacobs en het Buchanan-Report, het door auto en grid belichaamde ideaal van universele vrijheid werd afgeschilderd als de zekerste weg naar een 'reservaat- of gettomaatschappij, resultaat van een ontwikkeling die is gericht op bevrediging van allerlei individuele behoeften. Met als resultaat niets individueels meer, maar het meest platvoerse collectivisme dat zich laat denken.'[34] Maar het bleef niet bij woorden. In de loop van de jaren zeventig vonden de vele stromingen binnen de anti-autobe-weging elkaar in hun verbale en vooral fysieke schermutselingen met Rijkswaterstaat over het trace van de A27, waardoor het landgoed Amelisweert kon uitgroeien tot nationaal symbool van de strijd tegen de 'asfaltering van Nederland'.

De exploderende (binnen)stad

> Steden, met name de centra, ontvolken, worden afgebroken (‘gesaneerd’) zonder dat er iets stedelijks voor in de plaats komt. Op de plaats van gesaneerde woningen verrijzen grote kolossen van banken, verzekeringsmaatschappijen en universiteiten. Of ze worden vervangen door autowegen, parkeergarages en ondergrondse spoorwegen. Het voorzieningenpeil verkeert in een permanente crisis.[35]

Bakker en Bierman, de bevlogen auteurs van een pamflet over de opkomende bermbeschaving, waren in 1972 niet de enigen die de ontwikkeling van het particuliere autoverkeer verantwoordelijk achtten voor de neerwaartse spiraal waarin de stedelijke cultuur in Nederland terecht was gekomen. Het was een sterk door Amerikaanse journalistiek en stadssociologie gekleurde visie, waarin de auto werd gestigmatiseerd en werd voorbijgegaan aan de historisch bepaalde plaats van steden in de Nederlandse cultuur. Immers, naast de auto is het vooral de precaire, bestuurlijke positie van de grote steden die debet is aan het stedelijk verval van de Nederlandse (binnen)stad na de oorlog. De ongemakkelijke verhouding tussen de besturen van de grote steden en de regering komt in veel westerse landen voor. In ons land leeft evenwel nauwelijks het besef van het nationaal belang dat de grote steden vertegenwoordigen. Er heerst veeleer een antistedelijke mentaliteit. En juist het ontbreken van een effectief grote-stedenbeleid heeft geleid tot de systematische verwaarlozing en uitholling van binnensteden aan de hand van planmatige wederopbouw, restauratie, krotopruiming, sanering, stadsvernieuwing en vooral overloop. Een proces dat men zonder overdrijving zou kunnen beschrijven als de geleidelijke reductie van het vertrouwde Nederlandse stadsbeeld tot een ‘leeg land’, waarbij de opeenvolgende fasen van de herbouw van de binnenstad van Rotterdam de rest van Nederland tot voorbeeld heeft gediend.[36]

Op dezelfde manier als het Rotterdamse wegenstelsel, belichaamd door de Ruit, tot stramien van de Stad Nederland is gemaakt, zo is ook de door het bombardement bewerkstelligde en later door politici, ondernemers en planologen diep gekoesterde ‘leegte’ van de Rotterdamse binnenstad model bij uitstek geworden voor de geleidelijke aansluiting van de Nederlandse binnenstad op de nieuwe infrastructuur van welvaart, consumptie en verzorging. Daarbij speelt herinnering, met uitzondering van het door heemschutters en monumentenzorgers in torens, poorten en stadshuizen krampachtig vastgehouden ‘valse bewustzijn’ nauwelijks meer een rol. Als toelichting op het nieuwe plan voor de binnenstad van Rotterdam (Basisplan) schreef de architect en stedenbouwer Van Embden in 1946:

> Realiseert gij U, Rotterdammer, dat vele der dierbaarste herinneringen aan wat in de Meidagen verloren ging, zich juist vasthechtten aan wat, nuchter bezien, slechts *tekortkomingen* waren van onze oude stad? Aan het chaotische van den Coolsingel, aan de onmogelijke verkeerstoestanden, aan de ongevormdheid van het Hofplein, aan de provisorische Doelen, aan het merkwaardige vertier op den Dijk, aan het periodieke hooge water. De groote brand heeft met één klap al datgene opgeruimd wat wij, Rotterdammers, niet eer hebben *kunnen* of *willen* ter zijde stellen, hoe weinig het ook strookte met de materieele eischen van het heden. Wanneer wij onze nieuwe stad herbouwd

> zullen hebben, dan zal zij evenwel moeten zijn als een geheel nieuw, goed passend kleed. Dat zal in het begin nog wat onwennig zitten, maar het zou dwaasheid zijn, om opzettelijk onvolkomenheden te gaan herstellen. Wij zijn het verplicht aan onszelf en aan de toekomst, om voor al wat wij scheppen de volmaakste, doeltreffendste, karakteristieke vorm te zoeken, ten einde het leven van vandaag, nu het eenmaal met geweld bevrijd is geworden van de boeien van het verleden, thans ook de volle voordelen van die vrijheid te gunnen.[37]

Het was een toekomstvisie die ertoe heeft geleid dat Rotterdam als enige Nedelarlandse stad een pregnant Amerikaans stadsbeeld heeft gekregen, over de kwaliteit waarvan door Amerikanen overigens verschillend werd gedacht. Zo schreef de *New York Times* in 1967 in een commentaar over de wederopbouw van de Europese stad:

> Arm onnozel Europa. Zijn eigen toekomst kan het nu al gaan zien in Los Angeles, Chicago en New York. Maar het is blind. Ze hebben ruimschoots de gelegenheid gehad te bestuderen wat een knoeiboel Amerika van allerlei zaken maakte. Een bezoek aan Europa levert echter de deprimerende conclusie op dat men daar niet alleen alles nadoet wat de Amerikanen jaren geleden verkeerd hebben gedaan, maar zich bovendien opmaakt om alles te gaan navolgen wat wij nu bezig zijn verkeerd te doen.[38]

Deze geringschatting van de sociale en culturele waarden van de historische binnenstad en het nauwelijks onderdrukte ongeduld om vanuit het niets - de leegte - een geheel nieuwe, betere stad te bouwen, gold niet enkel de *Nederlandse* autoriteiten. Antistedelijke tendensen beheersten bijvoorbeeld ook in Engeland de massale propaganda voor de wederopbouw van de door bommen getroffen steden en wijken. In 1943 heette het in een vakblad voor architecten en stedenbouwers:

> Simply stated physical reconstruction must be a most important part of any general scheme for economie and social reconstruction that will give us a convenient healthy and beautiful environment, instead of the dismal and worn out surroundings built in the last century, that are no longer fit for us or for our children.[39]

Dergelijke uitspraken versterken de indruk dat de vernietiging van de Europese stad, eerst door oorlogshandelingen en later als daad van wederopbouw - een dubbel bombardement kortom - de barbaarse uitkomst is van een elitair, vooroorlogs cultuurpessimisme waarin de stad haar aura van ‘Promise of Modernity’ had verloren en de groei van steden op fatale wijze was gekoppeld aan de cycli van opkomst én ondergang van het ‘avondland’.[40]

Welvaartsstad

In Nederland werden tijdens de oorlog vijf grote binnensteden geheel of goeddeels verwoest: Rotterdam, Middelburg, Nijmegen, Arnhem en Groningen. Bij de wederopbouw - die zowel tijdens als na de oorlog door de centrale overheid strak

werd geregisseerd - werden, net als elders in Europa, uiteenlopende ‘ideale’ modellen uitgeprobeerd, variërend van

ingrijpende ‘reparatie’ met afwisselend een regionalistisch en modernistisch decor, tot complete reconstructie zonder vooropgesteld vormrepertoire en los van iedere stedelijke onderlaag. In Nederland domineerde aanvankelijk het concept van modernistische stadsreparatie, maar in de loop van de jaren zestig, toen processen van cityvorming, sanering en stadsvernieuwing in de grote steden van de grond kwamen, kreeg het ‘voorbij context en gestalte’ geplande, stedelijke project van Rotterdam een landelijke uitstraling.[41]

In 1940 schreef de internationaal opererende, Nederlandse architect Mart Stam in het progressieve architectuurtijdschrift *8 en Opbouw* een polemisch artikel, ‘Nieuwe taken in de Lage Landen’, waarin hij de nieuwe opgave aan de orde stelde die door de oorlog aan de ruimtelijke en economische planning waren toegevallen. Stam verzette zich tegen de kleinschaligheid en bestuurlijke impotentie van de toenmalige planning in Nederland en drong aan op het maken van regionale plannen en zelfs op een plan voor het gehele land, een nationaal plan. Hij voegde daaraan toe ‘dat bij zo'n groot plan voor geheel Nederland het woord “stedebouw” eigenlijk niet meer bruikbaar is. Want een dergelijk plan zal weinig hebben uit te staan met de “steden” en met het “bouwen”. Het zal veeleer juist hebben aan te geven waar geen “steden” moeten komen en waar niet “gebouwd” moet worden.’ Zo zou in de ogen van Stam Rotterdam, niet herbouwd moeten worden op basis van de positie die de stad vóór 1940 innam, waar bijvoorbeeld het wederopbouwplan (1941) van stadsarchitect ir. Witteveen juist van uitging. Het stedebouwkundig probleem van Rotterdam ‘zal nieuw gesteld moeten worden, waarbij haar toekomstige betekenis in het gedeeltelijk zeer dicht bevolkte en door 300.000.000 mensen bewoonde West-Europa opnieuw bekeken moeten worden’. Stam zag een grote rol weggelegd voor ‘de economist’, een soort *supersurveyor* naar Sovjet-Russisch model, die alle gegevens zou moeten bijeenbrengen van een werelddeel:

> cijfers van de aanwezige rijkdommen, van de aanwezige arbeidskracht en productie, cijfers ook van behoeften. Vervolgens zal hij met een werkelijk wijde en verziende blik de mogelijkheden moeten ontwerpen en een organisatie moeten opbouwen voor heel een werelddeel, waarin het produceren en het consumeren, waarin het werken, het wonen en ontspanning harmonisch samengebracht zullen worden.[42]

Datgene waar Stam in 1940 enkel nog in profetische zin over kon speculeren, werd werkelijkheid in Rotterdam. Tijdens de oorlog werd op initiatief van de Kamer van Koophandel door een clubje ondernemers in stilte gestudeerd op een nieuw plan voor Rotterdam, op een stadsconcept dat anticipeerde op Rotterdam als wereldhaven en miljoenenstad. Maar tegelijk ook - vier jaar vóór de Marshallhulp - op het ontvangen van grote ontwikkelingsfondsen vanuit Amerika en op de veranderende relaties tussen Nederland en Nederlands-Indië, tot op dat moment een belangrijke oorzaak van Rotterdams bloei. Binnen een dergelijk grootschalig denken was voor stedenbouw, opgevat als het vastleggen van de ruimtelijke vorm van de stad, geen plaats meer. Reden te meer voor de toenmalige industriële elite om Mart Stam te vragen voor het opstellen van een ‘principeplan’ voor het toekomstig Rotterdam.

Het wederopbouwplan is uiteindelijk niet door de Kamer van Koophandel of door de Club Rotterdam geformuleerd, maar door ambtenaren van rijk en gemeente. Het is type-

rend voor de politieke macht van het Rotterdamse industriële bolwerk dat in het Basisplan uit 1946 op essentiële punten de radicale voorstellen van de ondernemers wel zijn overgenomen. Ondernemers bleken een heel andere kijk op een moderne *city* te hebben dan de geografen, architecten en stedebouwers die gelijktijdig aan de stad van de toekomst werkten. Zij dachten minder in termen van vorm maar veeleer in die van macro-economische planning en programma's. Het naoorlogse Rotterdam werd niet zozeer geassocieerd met een nieuw - Amerikaans - stadsbeeld, maar veel meer met andere organisatievormen en bedrijfseconomische modellen op gebied van industrie, zeevaart, dienstverlening, en cultuur die tezamen geen stadsplattegrond maakten, maar het globale netwerk markeerden waarin de toekomstige wereldhaven, zich zou moeten bewegen.[43] Het was een strategie waarbij het nieuwe Rotterdam volledig werd los gekoppeld van de bestaande, historische stadsplattegrond, die overigens direct na het bombardement samen met de fundamenten, kelders, buizen en leidingen, radicaal was uitgewist. Het Basisplan markeert het moment waarop de stedebouw zijn dwingende, territoriale bepaling lijkt te hebben verloren, zoals blijkt uit de gekozen verkeersoplossing. De nieuwe stad werd gedomineerd door een abstract, vierkant verkeersgrid, dat in maatvoering en schaal minder naar lokale dan naar nationale en vooral internationale netwerken van mensen- en goederenstromen verwees. Het is niets minder dan een uitsnede van de Ruit, het stelsel van autosnelwegen dat losjes om de havens zou worden gelegd tussen Capelle en de Noordzee, perfect mathematisch middelpunt van een infrastructuur die via het *Structuurschema Hoofdwegenplan 1966* uiteindelijk tot grondplan voor de Stad Nederland is gemaakt.

In het wederopbouwplan van 1946 kreeg de Rotterdamse binnenstad een bebouwing van 31 procent in plaats van vroeger 55 procent waardoor ruimte ontstond voor een voor die tijd spatieus wegennet. Door de keuze voor het verkeer en meer in het algemeen voor sterke cityfuncties ten koste van bijvoorbeeld industriële bedrijvigheid en het wonen (slechts 10 procent van de woonfunctie keerde terug), is het wederopbouwplan van Rotterdam een gidsplan voor de naoorlogse tijd geworden. Met voor tal van steden als Zwolle, Dordrecht, Amsterdam en Utrecht niet zelden rampzalige gevolgen, omdat, in tegenstelling tot Rotterdam, grootschalige stadssanering ten koste ging van de daar nog wél aanwezige sociale en architectonische verbanden. In Dordrecht kwamen B&W al in 1949 tot de conclusie dat de binnenstad moest worden gesaneerd om tot economish centrum van het hele Drechtstedengebied te kunnen worden gemaakt. In 1958 werd een plan rechtsgeldig dat het verval meende te moeten stoppen door het dempen van grachten en het corrigeren van rooilijnen, door het ‘verplaatsen’ van 124 winkels en 525 bedrijven en met name door sloop van 1047 woningen, waarvan 259 in goede staat en 788 van matige tot slechte kwaliteit.

Complexer en ingrijpender was het renovatieplan voor het Stokstraatgebied te Maastricht, waarnaar vóór en tijdens de oorlog veel onderzoek was verricht en waartoe in 1953 officieel werd besloten. Aanvankelijk stond de operatie in het teken van krotopruiming en monumentenzorg. Vanaf 1962 evenwel, toen de eerste stappen voor gebiedsuitbreiding van de gemeente werden gezet, verschoven de sociaal-economische grondslagen en werd het Stokstraatgebied bestemd tot ‘additioneel citygebied’, tot vitaal deel van een vergroot stadshart. Het betekende ‘een adieu aan de romantische visie’ en de creatie van een met historische sentimenten doortrokken circuit van overwegend exclusieve winkels.[44]

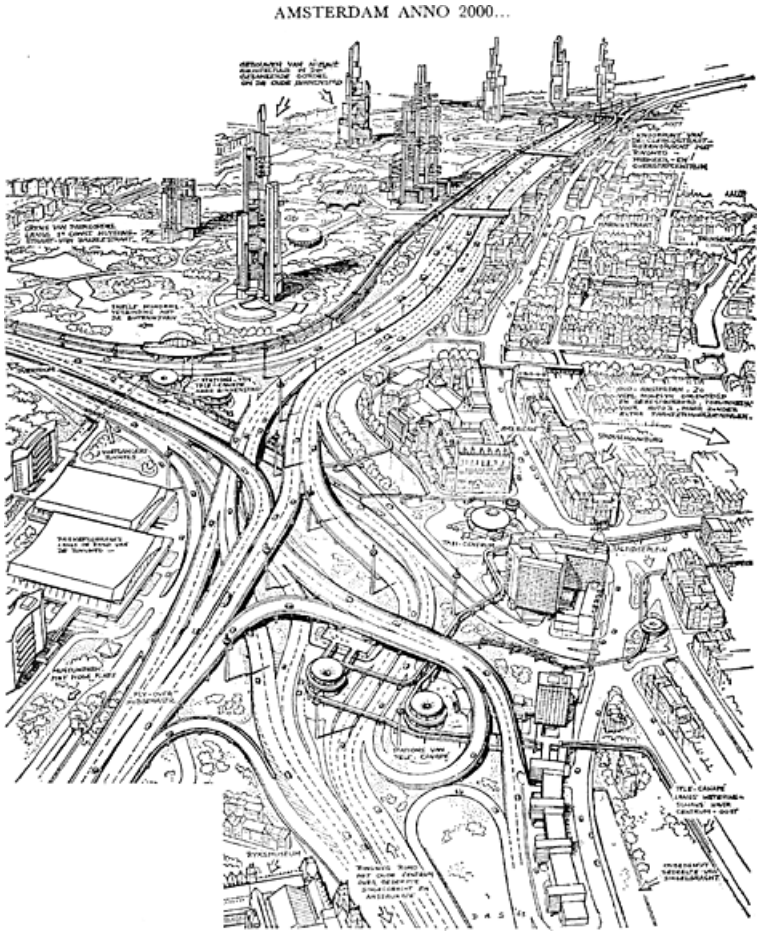

Toekomstvisie City Amsterdam
Bron: R. Das, e.a., *Op zoek naar leefruimte*. (Amersfoort 1966), p. 60.

In veel Nederlandse steden vond in de jaren zestig ‘stadsverdunning’ plaats, een proces dat men zou kunnen omschrijven als een geslaagde poging stedelijke centra te suburbaniseren, dat wil zeggen door middel van lagere bebouwingsdichtheden en streng doorgevoerde functiescheiding in te richten volgens de ruimtelijke principes van de grote stadsuitbreidingen. Het in de jaren vijftig en zestig door de gemeente Amsterdam, gevoerde binnenstadsbeleid is daar een goed voorbeeld van. In tegenstelling tot de meeste steden beschikte Amsterdam sinds 1931 over een *Schemaplan* voor de binnenstad (in 1934 opgenomen in het Algemeen Uitbreidingsplan voor Amsterdam, AUP). Daarin lagen de uitgangspunten vast voor toekomstige saneringsplannen en verkeersverbeteringen. Een van de criteria was ‘zoveel mogelijk demping of gedeeltelijk aanplemping van grachten, alsook het maken van doorbraken van eenige beteekenis tot het scheppen van geheel nieuwe verbindingen op plaatsen waar deze niet bestaan te vermijden’.[45] In de naoorlogse jaren bleek het evenwel steeds moeilijker om, onder druk van de economische groei, de door het AUP voorgestelde evenwichtige verhouding tussen verkeer, cityfuncties en stadsuitleg te realiseren. De ontwikkelingen in de Amsterdamse binnenstad laten zich goed aflezen aan de hand van de *Nota Binnenstad* uit 1955 én het *Voorontwerp van de Tweede Nota over de Amsterdamse Binnenstad* uit 1968. Deze twee beleidsstukken zijn getoonzet door hoog oplopende spanningen tussen enerzijds expanderende cityfuncties en anderzijds steeds beperkter juridische en vooral financiële middelen om die te huisvesten binnen de beperkte ruimte van het historisch centrum. In beginsel was, anders dan in Rotterdam, de Amsterdamse binnenstad volstrekt ongeschikt om te functioneren als kernstad van het door tal van beleidsstukken geschetste, enorme havenindustriegebied aanweerszijden van het noordzeekanaal vanaf IJmuiden. Dat strekte zich uit richting Lelystad, langs het Oostvaardersdiep tot aan de in 1961 nog niet eens drooggevallen polder Zuidelijk Flevoland en de geplande Markerwaard. De eerste wederopbouwplannen voor de Nieuwmarkt, Jodenbreestraat en Weesperstraat waren - in strijd overigens met de intenties van de Wederopbouwwet - opgezet als een stap op weg naar cityvorming, dat wil zeggen naar economisering van de binnenstad. De ruimte langs de hoofdwegen die de drie lokaties verbond met de IJ-tunnel werd bestemd voor allerlei tertiaire activiteiten:

> het Waterlooplein werd gereserveerd voor het Stadhuis, de Jodenhouttuinen zouden plaats moeten bieden aan een industrieverzamelgebouw. De Jodenbreestraat kreeg een textielgroothandelscentrum, dat ook plaats zou bieden aan een gedeelte van de Universiteit van Amsterdam. De Weesperstraat werd grotendeels bestemd voor kantoorgebouwen. De Nieuwmarktbuurt zou meer in trek moeten komen voor industriële- en handelsbedrijven.[46]

Deze aanpassing van de Amsterdamse binnenstad was niet voldoende om de effecten van ingrijpende veranderingen binnen de sector van (banken, verzekeringsbedrijven, handelsfirma's, industriële, transport- en nutsbedrijven en overheidsinstellingen) op te vangen. Zo was de financiële wereld vanaf 1960 sterk in de greep van schaalvergroting. Bestaande handelsbanken werden algemene banken, een proces dat gepaard ging met fusie, concentratie, internationalisatie en vooral ook automatisering. De naoorlogse schaalvergroting in de dienstverlenende sector leidde tot nieuwe, imposante en vaak hoge nieuwbouw en tot allerlei nieuwe vormen van publieke dienstverlening als gevolg van ‘branchevervaging’, waar-

bij commerciële banken actief opereerden op terreinen als verzekering, krediet- en hypotheekverlening, die tot dan toe het monopolie waren van gespecialiseerde instellingen. In Amsterdam probeerde men het nijpende ruimtetekort op te vangen met van een beproefd middel: spreiding. Vanaf 1955 was het streven om 'reeds aanwezige, dan wel in de toekomst te verwachten verkeersaantrekkende elementen naar andere gebieden dan de huidige city te leiden, de nog bestaande woonfunctie van de city in stand te houden en zo mogelijk te versterken en daardoor het zakenleven te spreiden, zodat verdere verkeersconcentratie wordt voorkomen'.[47]

1968 markeert het hoogtepunt in het streven om door middel van ingrijpende saneringsplannen 'buitenwijkse normen in de binnenstad' te brengen. Maar nu stond niet alleen het wonen in de negentiende-eeuwse woongordel ter discussie, maar ook die in de Jordaan, Nieuwmarkt, Weteringbuurt en Plantagebuurt. Het *Voorontwerp van de Tweede Nota over de Amsterdamse Binnenstad* was minder een plan van aanpak dan de cartografische bevestiging van een nieuwe stedenbouwkundige conceptie: Amsterdam als 'lobbenstad'.[48] Die stond, conform de geest van de Tweede Nota over de Ruimtelijk Ordening (1966), in het teken van economische groei en schaalvergroting vooral in de dienstverlenende sector. In feite werd het hele stedelijke inrichtingsbeleid, inclusief metroaanleg, cityvorming en overloop, afgestemd op de voorkeuren van ondernemers ten aanzien van bedrijfsvestiging: cityfunctie op knooppunten van het openbaar vervoer in de negentiende-eeuwse gordel (subcentra) en op goed bereikbare lokaties aan Ringweg en stadsrand. Aan het eind van de jaren zestig lag voor het bedrijfsleven het economisch zwaartepunt van Amsterdam allang niet meer in het centrum. Een ontstuitbare ontwikkeling die vrijwel haaks stond op het streven van dezelfde gemeente naar een functioneel autonome stad met de binnenstad als centrum bij uitstek 'waarop de hoofdstedelingen ook in de toekomst voor hun werk, hun inkopen en hun vermaak gericht zouden moeten zijn'.[49]

Illustratief voor de expansiedrift van de Amsterdamse ondernemers - en voor de gevolgen voor allerlei soorten van traditioneel stedelijk grondgebruik, zoals woonhuishoudens en ambachtelijke bedrijven - waren de plannen voor een nieuw zakencentrum in De Pijp. Een door hoogbouw gedomineerd schema van herkenbare, Amerikaanse 'cast' dat als 'City Center Improvement' in niets onderdeed voor het eveneens in een tot sloppenwijk verklaarde, negentiende-eeuwse speculatiewijk gebouwde La Défense (vanaf 1956) te Parijs. Een dergelijk voorstel maakte bovendien deel uit van een voortvarend plan dat de Amerikaanse verkeersdeskundige David Jokinen in zijn door de autolobby 'Stichting Weg' gefinancierde studie *Geef de stad een kans* (1967) voor Amsterdam had gemaakt. Daarin was een zuidelijke cityweg geprojecteerd, een 'urban freeway' naar Amerikaans model, die samen met een openbaar- vervoerstracé vanaf het RAI-complex dwars door De Pijp de stad zou binnendringen tot aan een vernieuwd Weteringcircuit, met langs de snelweg prestigieuze kantoorvestigingen. Een doorbraak die vooral werd gemotiveerd als een 'drijvende kracht' voor de sanering en vernieuwing van een groot deel van De Pijp. Een dergelijke hardhandige vorm van stadsvernieuwing was door Jokinen ook voorzien voor de Kinkerbuurt, die vanuit het zuidwesten door een andere stedelijke 'freeway' zou moeten worden doorkruist.[50] Deze voorstellen uit de 'vrije markt' hadden als achtergrond zowel de sterke institutionele belemmeringen om de Amsterdamse binnenstad te reorganiseren tot modern zakencentrum en de relatief lage grondprijzen in stadsvernieuwingsgebieden, die daardoor

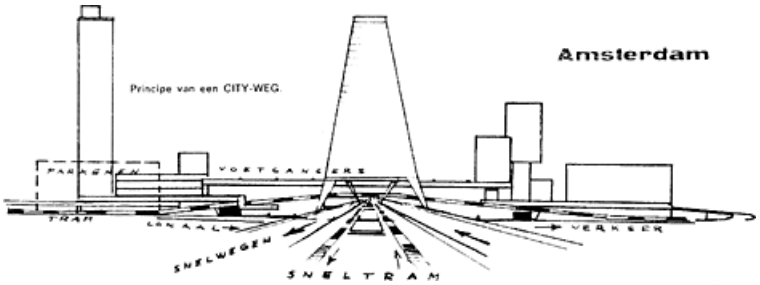

Voorbeeld van een 'City-weg'
Bron: D. Jokinen, *Geef de stad een kans*. (1967), p. 75.

uitstekend geschikt waren voor verkeersdoorbraken en nieuwe bestemmingen.

Terwijl op het ambtelijke en politieke front ondernemers zich sterk maakten de binnenstad meer en meer 'bedrijfsexpansief aantrekkelijk' te maken, groeide - rijkelijk laat vergeleken met Amerikaanse en vooral Engelse pleidooien voor rehabilitatie (in plaats van sanering of reconstructie) - in kringen van architecten en sociale wetenschappers het verzet tegen grootschalige saneringsen reconstructiewerken en tegen de sloop van de bestaande bebouwing, ook in de stadsvernieuwingsgebieden.[51] Zij wisten - zowel landelijk als lokaal - in kringen van beleid en politiek een omslag te bewerkstelligen in het negatieve oordeel over de woning en woonomgeving in historische stadscentra. Om het stedelijk verval te keren werd niet alleen gepleit voor aanpassing van het spreidings- en overloopbeleid en van het proces van bewoners- en bedrijfsverplaatsing.[52] Coalities van bestuur en bewoners zochten naar een georganiseerde aanpak van wat de bouweconoom Hendriks al veel eerder 'de veranderende bouwopgave' had genoemd: de stadsvernieuwing waarin de nadruk minder lag op de stedelijke verkeersinfrastructuur dan op verbetering van de woon- en werkgelegenheid van de financieel minder draagkrachtigen. Een socio-technische operatie waarvoor alleen al Amsterdam in 1969 meende 2,5 miljard gulden nodig te hebben.[53]

Het eind van de jaren zestig markeert het begin van de ontdekking van de negentiende-eeuwse speculatiebouw als een waardevol sociaal millieu. Tegelijk is het ook een breukpunt in de maatschappelijke en architectonische appreciatie van de historische binnenstad. In het verlengde van de vastgoedontwikkeling en de detailhandel ontwikkelden psychologen en architecten niet zozeer een historisch-culturele als wel fenomonelogische visie op het stadscentrum, die zich vooral toespitste op de individuele ervaring van de omgeving door de stedelijke consument. Een interessant exponent daarvan is het door het grootwinkelbedrijf gesponsorde onderzoek van sociaal-psycholoog R. Wentholt. In *De binnenstadsbeleving en Rotterdam* (1968) kwam dankzij de uitkomsten, van enquêtes, de maatschappelijke weerstand tegen 'leegte' als stedenbouwkundig principe in zijn volle omvang naar buiten. Te-

gelijk formuleerde Wentholt, in tegenstelling tot de meer romantische suggesties van Provo en van tal van daaraan min of meer geassocieerde architecten en beeldende kunstenaars (Constant, Debord), een reeks van praktische voorstellen voor een nieuwe aanpak van de Nederlandse ofwel Rotterdamse binnenstad. Voorstellen die, in aansluiting op Amerikaans sociologisch en vooral antropologisch stadsonderzoek, gericht waren op de aanpassing van de architectonisch-stedenbouwkundige ruimte aan de elementaire principes van gebruik, visuele waarneming en van beleving.[54]

Wentholts boek laat zich op verrassende wijze ook lezen als een programma voor een van die zeldzame voorbeelden van een uitgewerkt architectonisch voorstel voor een Nederlands stadscentrum: *Cityplan Eindhoven*, in 1965-1969 ontworpen door het Rotterdamse architectenbureau Van den Broek & Bakema. De opdracht voor het binnenstadsplan vond plaats in het kader van de Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening, waarin Eindhoven voorgesteld werd als de toekomstige grootste metropool van Zuid-Nederland waarvan het inwonersaantal, tezamen met de omliggende gemeenten in het stadsgewest, in het jaar 2000 zou kunnen uitlopen tot circa 1.000.000 inwoners. In dit plan werd de Rotterdamse Lijnbaan - een verkeersvrije winkelstraat - uitvergroot tot een gigantisch ruggengraatgebouw, twee kantoortorens en een paar dwarsgebouwen waar heel het stedelijke in lijkt te zijn samengeperst. Maar die intensivering leidde niet, zoals in Constants *New Babylon*, tot een collectief stedelijk delirium; de duizelingwekkende winkelstraten, parkeergarages, kantoortorens en autowegen worden in toom gehouden, door een herkenbare grondmaat van 60 meter. In het stedenbouwkundig plan was heel zorgvuldig een ‘loopvlak’ geconstrueerd met de bedoeling de individuele beweging zodanig te vertragen dat de stedeling/consument de tijd zou krijgen om zich de omgeving toe te eigenen en er zijn weg in te vinden. Het plan werd met veel bravoure - tentoonstelling, folders, en een ‘teach-in’ - door gemeente en ontwerpers gepresenteerd, wat de argwaan - om niet te spreken van weerzin - van de lokale bevolking tegen een dergelijke grootschalige ingreep niet heeft kunnen wegnemen. Het plan werd door de gemeenteraad goedgekeurd, maar dat besluit werd in 1974 door de Kroon weer vernietigd.[55]

Hoog Catharijne

Juist op het moment dat de Nederlandse binnenstad, onder grote druk kwam te staan als gevolg van toenemend autoverkeer, veranderingen in de kantoormarkt, detailhandel en dienstverlening, waren de (grote) gemeenten in een felle strijd gewikkeld met de centrale overheid om grotere autonomie op het gebied van openbare financiën én ruimtelijke ordening. In 1965 werd de Wet op de Ruimtelijke Ordening van kracht, waarmee het Nationaal Plan als instrument van gecentraliseerde ruimtelijke ordening in Nederland verdween. Een politieke keuze die in het verlengde lag van de afwijzing vlak na de oorlog van een gecentraliseerde economische ordening onder leiding van een Centraal Plan Bureau. In de wet werd het hiërarchische stelsel van bestemmingsplannen op drie niveaus vervangen door het streekplan als kruispunt voor het rijksbeleid en het gemeentelijk beleid. Daarnaast kwam het gemeentelijke bestemmingsplan: ‘de enige plansoort in de ruimtelijke ordening dat de burger rechtstreeks bindt’.[56] Ten slotte werd op nationaal niveau planning vervangen door creatieve ordening aan de hand van nota's. Dat betekende dat in de periode 1956, toen

de contouren van een wettelijke regeling voor het gemeentelijke bestemmingsplan zichtbaar werden, tot aan 1965, toen de wet in werking trad, de gemeenten bij planontwikkeling in historische binnensteden beperkte juridische armslag hadden. De moeizaam verworven juridisch-technische autonomie werd weer teniet gedaan door de centralistische werking van het financieel-politieke beleid.[57] In 1961 kwam de Financiële Verhoudingswet tot stand, waarin de financiële verhouding tussen het Rijk en de gemeenten werd geregeld en waarbij goedkeuring voor investeringen door de gemeenten was voorbehouden aan het Rijk of aan het College van Gedeputeerde Staten. Door het principe van centrale financiering werd de gemeenten de impuls ontnomen om investeringsplannen voor de lange termijn op te stellen, waardoor de ontwikkeling van kapitaalintensieve, stedelijke projecten in de vorm van stadsreconstructie vrijwel geen enkele gemeente van de grond kwam. In het licht van deze bestuurlijke en financiële strijd om een 'eigen beleidsruimte' voor de gemeente is de stedelijke reconstructie van een belangrijk deel van de binnenstad van Utrecht, het plan *Hoog Catharijne*, van méér dan lokale betekenis.

Hoog Catharijne is het eerste grote bouwproject in Nederland dat als een vorm van publiek-private samenwerking is ontwikkeld en uitgevoerd. De bij de totstandkoming van Hoog Catharijne betrokken partijen waren de gemeente Utrecht, de Koninklijke Jaarbeurs, de Nederlandse Spoorwegen, de Verenigde Bedrijven Bredero NV en de rijksoverheid. Omstreeks 1960 was de gemeente Utrecht gewikkeld in een politiek en bestuurlijk gezien, moeizame besluitvormingsprocdure over de binnenstad. In principe had men gekozen voor verregaande concentratie van cityfuncties in een historisch centrum dat als waardevol stadsgezicht bijzonder kwetsbaar was, maar als winkellandschap en verkeerssysteem ook volstrekt ontoereikend. In 1954 had de kersverse gemeentelijke dienst stadsontwikkeling een *Structuurplan* ingediend voor de toekomstige uitbouw van de stad tot 1970. Dat plan voorzag in een aantal forse doorbraken inde binnenstad, zowel voor het verkeer als voor nieuwe winkelvoorzieningen. Die voorstellen vielen evenwel in het niet bij het veel radicalere *Verkeersplan* (1958), dat door een internationale verkeersdeskundige, de Duitse ingenieur M.E. Feuchtinger, was opgesteld. Die aarzelde niet om de monumentale negentiende-eeuwse singels te verbouwen tot een ringweg met het vermogen van een autosnelweg en daarnaast de binnenstad te verknippen met twee noord-zuid- en twee oost-west-verbindingen. Sindsdien staan, tot de dag van vandaag, alle discussies over de Utrechtse binnenstad in het teken van een verlammende angst voor sloop en demping. Dat begon al met de discussies over het naar het voorbeeld, van Rotterdam ontworpen Basisplan (1960-1962), dat onder meer voorzag in de bouw van een geheel nieuw kantoor- en winkelcentrum in oostelijke richting.[58] De gemeentelijke plannen sloten aan op de verregaande ambities van de Koninklijke Jaarbeurs, die vanuit Vredenburg de sprong over het spooremplacement wilde maken en met name ook van de Nederlandse Spoorwegen die als gevolg van de planologische vergroting van de Utrechts agglomeratie (inclusief satellietstad Nieuwegein) gedwongen werd tot reconstructie van het bestaande stationscomplex.

Het initiatief voor het plan voor Hoog Catharijne kwam uiteindelijk van Verenigde Bedrijven Bredero NV, een projectontwikkelingsmaatschappij die daarmee, althans in de Nederlandse verhoudingen, een belangrijke stap zette in de vernieuwing van de bouwmarkt, het bouwproces en de bouwnijverheid. Het bouwbedrijf trad immers niet alleen op als voornaamste financier van het hele project, maar introduceerde tevens een geheel nieu-

we integratie van tot dat moment gescheiden functies in het bouwproces: die van marketing, opdrachtverlening, ontwerp, realisatie en exploitatie. Van der Boor heeft overtuigend laten zien dat de ervaringen met grootschalige bouwprojecten zowel in Nederland als elders - in Australië, Nederlands-Nieuw-Guinea, Iran en Engeland - en in het bijzonder de sterke financiële positie het Utrechtse bedrijf uiteindelijk tot de ontwikkeling van het plan Hoog Catharijne heeft gebracht. Een project dat de gemeente Utrecht verloste van een groot aantal knelpunten op het gebied van verkeer en detailhandel, de Jaarbeurs in staat stelde zijn expositieareaal aanzienlijk uit te breiden en de Nederlandse Spoorwegen stimuleerde een nieuw stationsconcept te bedenken dat het logistieke hart zou moeten worden binnen een modern geoutilleerd, nationaal knooppunt. Het team van NV Empeo (dochtermaatschappij van Bredero) ontwierp in 1962 voor het eerst in de geschiedenis van de Nederlandse stad een plan dat volledig brak met de bestaande ideeën en vormen van stedelijkheid en alle daarbij behorende, architectonische accessoires. In plaats daarvan werd een knooppunt voorgesteld waar dienstverlening, mobiliteit en consumptie in een nieuw ruimtelijk arrangement op elkaar waren toegesneden. In de toelichting klonk het zo: ‘De spil van het gehele plan is een verhoogd plein dat gestoffeerd is met winkels en geflankeerd door hoge bebouwing, waarin naast woningen, overwegend kantoren en bedrijven gevestigd zijn.’[59] Het was juist dit nieuwe, hoog gelegen stationsplein, samen met de ontworpen voetgangerstraverses, die het plan zijn nieuwe, grootstedelijke uitstraling gaven.

Dat blijkt uit het functionele programma dat voorzag in winkel- en kantoorruimte die de lokale behoeften ver overstegen, maar ook uit de stedebouwkundige opzet die, net als in vele andere Europese steden - Parijs (Gare de Lyon), Stockholm (Hötorget), Lyon (Part-Dieu) en Brussel (Noordstation) - wordt gedomineerd door de koppeling van vervoerssystemen, administratieve dienstverlening en distributieve voorzieningen. Een intensivering van stedelijke functies die leidde tot een ‘leeg’ stadsbeeld waarvan de verschijningsvorm geheel in het teken stond van calculaties van marketing, infrastructuur en gebouwd vastgoed zonder enige, door architectuur of stedenbouw toegevoegde waarde. Daardoor ontstond in het centrum van Nederland een compositie van horeca, detailhandel, commerciële dienstverlening en cultuur die, door de enorme schaalvergroting van architectuur en infrastructuur, model heeft gestaan voor tal van soortgelijke projecten in Nederlandse steden, zoals dat van de herinrichting van het Bezuidenhoutkwartier te 's-Gravenhage in de jaren zeventig.[60]

Okay
'n droom van room

Eindnoten:

1 De uitdrukking ‘reconstructie van Nederland’ is ontleend aan Zonneveld, *De conceptvorming in de ruimtelijke ordening*, deel 1, p. 211.
2 Faludi en Van der Valk, *De groeikernen als hoekstenen van de Nederlandse ruimtelijke ordening*, p. 19; Faludi, ‘Keeping the Netherlands in Shape’.
3 Van Bremen, ‘Transport in West-Nederland’.
4 Hajer en Halsema (red.), *Land in zicht!*, p. 15.
5 Provoost, *Asfalt*, p. 63.
6 De Goey, *Ruimte voor Industrie*, p. 23; Kreukels en Wever, ‘Dealing with Competition’, p. 293-309; Atzema en Wever, *De Nederlandse industrie*, p. 170-193; Homburg, Van Selm en Vincken, ‘Industrie en industriecomplexen’.
7 Schot, *Transport, infrastructuur en de invloed van beide wereldoorlogen*.
8 Barbieri (red.), *Stedebouw in Rotterdam*, p. 96-97; De Goey, *Ruimte voor Industrie*, p. 187-195.
9 Homburg, Van Selm en Vincken, ‘Industrie en industriecomplexen’.
10 Jongsma, *De geschiedenis van het Nederlandse wegvervoer*, p. 81.
11 Schot, *Transport in Nederland in de Twintigste Eeuw*; Van der Knaap, *Spoorwegen en wegvervoer*, p. 40-41.
12 In tegenstelling tot bijvoorbeeld Amerika en de meeste Europese landen: Fink, *The Automobile Age*; Wachs en Crawford (red.), *The Car and the City*; Sörensen, *The Norwegian Car*; Bardon, *La révolution automobile*.
13 Ross, *Fast Cars, Clean Bodies*, p. 15-21.
14 Maase, ‘Amerikanisierung von Unten’.
15 Een fraaie bloemlezing van schaarse autoverhalen geeft Denters, *Het technisch genie en andere autoverhalen*.
16 Van Ours, *Gezinsconsumptie in Nederland 1951-1980*, p. 103-107.
17 De la Bruhèze en Veraart, *Fietsgebruik in de twintigste eeuw*, p. 140-143.
18 Van Ours, *Gezinsconsumptie in Nederland 1951-1980*, p. 163-167; Van der Zwan, ‘Het bezit van duurzame consumptiegoederen’.
19 Ligtermoet, *Beleid en planning in de wegenbouw*, p. 105-117. Bosch en Van der Ham, *Twee eeuwen Rijkswaterstaat*, p. 222-228, 320-321.
20 Van Rossem, ‘Ingenieurs versus architecten’; Beukers, ‘Het Structuurschema Hoofdwegennet 1966’.
21 Wiggerts, ‘Het ruimtelijk kader’, p. 16.
22 Fink, *The Automobile Age*, p. 261-267.
23 Provoost, *Asfalt*, p. 25.

24 Ten Horn-van Nispen, ‘Een “groote weg van eerste klasse” wordt rijksweg 13’.
25 Van den Noort, ‘Gemengde gevoelens’.
26 Provoost, *Asfalt*, p. 105.
27 Ellis, ‘Professional Conflict over Urban Form’; Seely, *Building the American Highway System*.
28 ‘Accesibility and the mobility of the consumer are now decisive factors in the location of all kinds of new social activities aimed at the satisfaction of the needs of the consumer’, geciteerd door Van Bremen, ‘Transport in West-Nederland’, p. 109.
29 Ruimschotel: ‘Bermtoerisme’.
30 Buiter en Volkers, *Oudenrijn*, p. 57 vv.
31 Voogd, *Facetten van de planologie*, p. 175.
32 Het aantal personenauto's in Nederland, 1973.
33 Zo verscheen in Duitsland: Reichow, *Die autogerechte Stadt*.
34 Bakker en Bierman, *Steden, Wegen, Ruimte*, p. 8. In 1966 verscheen de Nederlandse vertaling van Herber, *Crisis in our Cities*, 1965, met als titel *Stikkende Steden* (over de toenemende onleefbaarheid door verontreiniging van lucht en water, psychische spanningen, geluidshinder, ziektendreiging, chaotisch verkeer).
35 Bakker en Bierman, *Steden, Wegen, Ruimte*, p. 30-31.
36 Kreukels, ‘Stedelijk Nederland’.
37 *Het Nieuwe Hart van Rotterdam*, p. 10.
38 Geciteerd door Wentholt, *De binnenstadsbeleving en Rotterdam*, p. 176.
39 Schubert, *Stadterneuerung in London und Hamburg*, p. 362; Ravetz, *Remaking Cities*; Diefendorf, *Urban Reconstruction in Europe after World War II*.
40 Spengler, *Der Untergang des Abendlandes*, deel 2, 1923, Nederlandse editie 1925; Boterman, *Oswald Spengler en Der Untergang des Abendlandes*; Lees, *Cities Perceived*, p. 276-288.
41 Bosma en Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*.
42 Stam, ‘Nieuwe Taken in de Lage Landen’, p. 193; Taverne, ‘Architects without architecture’.
43 Wagenaar, *Welvaartsstad in wording*, p. 12-17.
44 Rouw, *Metamorfosen*; Van den Venne, ‘Het renovatieplan: voorbereiding en uitvoering’.
45 Nouwens, Hessels en Hoffschulte, ‘Het AUP en de binnenstad’, p. 69.
46 Nouwens, Hessels en Hoffschulte, ‘Het AUP en de binnenstad’, p. 73-74; Slot, *Grond, het schaarse erfgoed*, p. 146; Kloos en De Maar, ‘Stadsbouwmeester van Amsterdam’.
47 Nouwens, Hessels en Hoffschulte, ‘Het AUP en de binnenstad’, p. 74-75; dezelfde negatieve inschatting ook bij Das, Rothuizen en Leeflang, *Op zoek naar leefruimte*, p. 61.
48 Van Engelsdorp Gastelaars, ‘De stad als ideaal, het stadsgewest als realiteit’.
49 Ibid.,p. 199.
50 De Hen, *Om het behoud van een explosieve stad*, p. 54-56. Ter vergelijking: in Parijs werd tussen 1954 en 1976 ruim 24 procent van het bebouwde oppervlak afgebroken en gereconstrucerd. Evenson, *Paris: A Century of Change, 1878-1978*, p. 309-310; Ross, *Fast Cars, Clean Bodies*, p. 151.
51 Burns, *New Towns for Old*; Anderson, *The Federal Bulldozer*. In Nederland was het vooral de bouweconoom A. Hendriks die in een vroeg stadium pleitte voor genuanceerde vormen van stadsvernieuwing. Hendriks, *Economische aspecten van stadsvernieuwing*.
52 In de periode 1965-1972 verlieten circa 2.200 bedrijven de gemeente Amsterdam. Hierbij waren 24.500 personen betrokken, op een totaal van 350.000 werkzame personen. Kruijt, *Stedelijk verval en ruimtelijke economie*, p. 9.
53 *Stadsvernieuwing*, 1971; Slot, *Grond, het schaarse erfgoed*, p. 182.
54 Wentholt, *De binnenstadsbeleving en Rotterdam*, p. 140-176. Voor de stadsvoorstellingen van Constant en Debord, zie Sadler, *The Situationist City*.
55 *Cityplan Eindhoven*, 1969; Ibelings (red.), *Van der Broek en Bakema* 1948-1988, p. 178-179.
56 Voogd, *Facetten van de planologie*, p. 53-80.
57 Van der Boor, *Stedebouw in samenleving*, p. 103-133.
58 Buiter, *Hoog Catharijne*, p. 21-30.
59 Ibid., p. 38.
60 Lagrou, ‘Urbanisatie - suburbanisatie - desuburbanisatie’; Dettingmeijer, ‘Van Fockema Andreae tot renovatie van H.C. Utrecht en de ideale stad in de 20e eeuw’, p. 76-114; Provoost, ‘De grenzen van de metropool. Den Haag in de jaren 1950-1970’, p. 170-175.

7 Welvaart en woningbouw

Building

Nieuwbouw
Elk vertrek krijgt een eigen,
ingemetselde levensbeschouwing.

Elke nu volgende sekonde op te leveren.

Elke ruimte wordt tot op de mm. benut.
de laatste mm^2 naar persoonlijkheid:

1. gemeenschapszin 2. eenzaamheid 3.
gemeenschappelijke privacy.

Veel zorg wordt besteed aan de lichtval,
die gezichtsvermogen mogelijk maakt.

Koelkasten gevuld met innerlijke
noodzaak.

Natuurlijke elementen (zon, sneeuw)
kompleteren het gebouw waarin.

De kontouren van kostuums,
waarin waarin.

Sekonde na sek. komt er leven in.

Dan lopen de kelders vol zuurstof,
de tv op 21 vult zich met beelden.

En dan, langzaam komt er leven in het leven.

Hans Verhagen (Building, *1964*)

Stedelingen en stadsbewoners

Hoog Catharijne is een vroeg voorbeeld van het steeds vrijer worden van patronen in het vestigingsgedrag van dienstverlening en detailhandel. Oude vestigingsvoorwaarden als hiërarchie, centraliteit en fysieke concentratie moeten wijken voor infrastructuur, autobereikbaarheid, parkeerfaciliteiten, slechtweervoorzieningen, maar ook: orde, netheid en veiligheid. Hoog Catharijne is 'modern', niet door de architectuur of stedenbouw, maar vanwege de 'losse binding' met de stad, en omdat het nieuwe combinaties van wonen, werken en winkelen - een nieuwe vorm van stedelijkheid - introduceert, die de bestaande binnenstad op afstand zet en reduceert tot een perifeer, historisch waardevol stadsgezicht. Een vergelijkbare modernisering van maatschappelijke en ruimtelijke verhoudingen bereikte vanaf het begin van de jaren zestig ook de cultuur van het stedelijk wonen.

In de eerste decennia na de oorlog zijn door sociale wetenschappers uiteenlopende denkbeelden ontwikkeld over de ordening van de stedelijke woonomgeving, die het denken en handelen hebben beïnvloed van vele deskundigen: politici, ambtenaren, stedenbouwers en architecten, die bij het ontwerp, de inrichting en het beheer van de dagelijkse (woon)omgevingzijn betrokken. Een bekend voorbeeld is de wijkgedachte, een (Amerikaans) sociologisch concept dat al in de jaren dertig in kringen van volkshuisvesting rondwaarde, maar tijdens en na de oorlog sterk aan actualiteit won. Daarin werd de woonwijk voorgesteld 'als een samenhangende, op zichzelf gerichte eenheid met een overzichtelijke schaal, een breed aanbod van voorzieningen en een hecht sociaal netwerk'.[1] Als sociologisch concept was het een aantrekkelijk antwoord op een van de vele obsessies van de naoorlogse bestuurlijke en intellectuele elite: die van de verwilderde, uit de maatschappelijke samenhang losgeslagen stadsbewoner. Dat de wijkgedachte na de oorlog zo'n doorslaand succes is geworden, komt omdat het een sociaal kader bood aan de grootste, door de overheid geleide onderneming op het gebied van werkgelegenheid en sociale voorzieningen: de realisatie van het grootschalige bouwprogramma ten behoeve van de volkshuisvesting. De voorbereiding daarvan stoelde op de bestuurlijke en technische *knowhow* uit het interbellum en was, mede onder Duitse invloed, tijdens de bezetting uitgegroeid tot een bureaucratisch planningsapparaat dat voorzag in de totale controle over het ontwerp, de productie, toewijzing en zelfs inrichting van de individuele woning.

Succes had de wijkgedachte ook bij architecten die, na vijf jaar studie en beraad, er na de oorlog in slaagden om het programma van de wijkgedachte om te zetten in een nieuwe stedenbouwkundige vorm. En die hun ontwerpen voorzagen van een eigen, dat wil zeggen, aan de naoorlogse mentaliteit aangepast en niet zelden paternalistisch verhaal. Daarin werd de metafoor van de open ruimte in verband gebracht met democratie en gemeenschap. Daar waar de grote naoorlogse woonwijken de meest tastbare bewijzen zijn van een centraal geleide planning en economie, en de afzonderlijke woningen de gemiddelde Nederlander lijfelijk confronteerden met de geneugten en beperkingen van centraal uitgedokterde vierkante nieters woongenot, - daar spraken architecten bij voorkeur over de 'noodzakelijke opschorting van het particulier belang ten gunste van de gemeenschappelijkheid'.[2] Daarmee bedoelden ze dat het niet de wensen en voorkeuren van de individuele bewoners zijn die de vorm en inrichting van woonwijk en woning dienen te bepalen, maar

de structuur van de maatschappelijke constellatie zelf. Dat betoogde de stedenbouwkundige Lotte Stam-Beese in een toelichting op haar ontwerp voor de Rotterdamse woonwijk Pendrecht (1954) dat tot diep in de jaren zestig model heeft gestaan voor menige stadsuitbreiding. En ze voegde daaraan toe:

> Willens en wetens is er dus van afgezien een zinledige wisselvalligheid naar uiterlijke vorm tot stand te brengen, er op vertrouwende dat een innerlijke sociale verscheidenheid der woongroepen voldoende sterk naar voren zal komen en zich zal manifesteren in het gebruik van de gemeenschappelijke tuin, in de activiteiten der bewoners en hun onderlinge verhoudingen, zodat hierdoor de ogenschijnlijke gelijkheid en monotonie te niet gedaan zal worden.[3]

Op dit politiek-cultureel programma hadden architecten van uiteenlopende doctrine elkaar tijdens de oorlog kunnen vinden en daarmee een culturele doorbraak binnen het vakgebied kunnen forceren, waardoor hun inbreng in de naoorlogse woningbouw verzekerd was. En in de uitgangspunten van dat programma zijn architecten en stedenbouwers ook blijven volharden, lang nadat vanuit filosofische, sociaal-geografische en vooral sociologische zijde de betekenis van de stadswijk als territoriaal integratiekader ernstig in twijfel was getrokken. Sociale wetenschappers ontwaarden halverwege de jaren vijftig substantiële veranderingen in het gedragspatroon van stedelingen, en zagen dat de banden met de directe omgeving allesbehalve stabiel waren: ‘Zij wonen daar omdat ze er een huis konden vinden of er via een wachtlijst werden binnen gestouwd. Ze werken elders, hebben hun kennissen elders, zoeken vertier elders. Hun aantal verhuizingen van wijk tot wijk is daarbij wel aangeduid als stadsnomadisme’.[4] Aan de hand van dergelijke observaties construeerden sociale wetenschappers, in treffende overeenkomst met de geopolitieke visioenen van situationistische kunstenaars als Debord en Constant, vervolgens een nieuwe mythe: die van de vrije, ongebonden stadsbewoner. De stedeling die, gestimuleerd door allerlei vormen van communicatie - telefoon, televisie, auto en vliegtuig - de beperkingen van zijn fysieke omgeving doorbreekt om zich vrijelijk over te geven aan een modern ‘urban way of life’. Sinds de jaren tachtig heeft met name Van Engelsdorp Gastelaars het realiteitsgehalte van dergelijke hypotheses gerelativeerd en met name gewezen op de verschillen tussen stadsbewoners onderling en tussen de gegeven regionale en stedelijke situaties.[5] De toenemende welvaart zorgde juist voor een grotere diversiteit in wonen, werken en verplaatsen en leidde tot de uitsplitsing in ‘daily systems’.[6]

De door Van Engelsdorp Gastelaars en andere waargenomen veranderingen kunnen worden herleid tot de versnelde verschuiving van het oorspronkelijke verband tussen de opbouw en ligging van woonstraten, stadswijken, stedelijke agglomeraties en plattelandsregio's, én de samenstelling van de maatschappelijke constellaties ter plekke. Tot fundamentele wijzigingen die zich toespitsen op een geleding van Nederland in gewesten, met als uitersten centrale gewesten, zoals die van Amsterdam, Rotterdam en 's-Gravenhage, en anderzijds perifere regio's als Oost-Groningen, Zuidoost-Drente, de Achterhoek en Midden- en Zuid-Limburg. Op hun beurt ontwikkelden de gewesten zichzelf tot nieuwe stedelijke configuraties, met een kernstad als culturele donor en suburbs als toevluchtsoord voor het toenemend

ruimtebeslag van bewoners en bedrijfseenheden. Daarmee zijn de twee niveaus geschetst waarop de dynamiek van de verstedelijking in Nederland na 1945 kan worden geanalyseerd. Hoewel de Randstad als economisch kerngebied vooral na 1970 in oostelijke en zuidelijke richting uitwaaierde, blijken de sinds lang bestaande intergewestelijke verhoudingen van spreiding van bedrijven en bewoners tussen 1950 en 1990 te zijn bestendigd. Veel dramatischer waren de verschuivingen binnen de stadsgewesten zelf - met name die in het westen - waar, als gevolg van de opkomst van nieuwe huishoudens vanaf 1965, ook het spreidingspatroon van huishoudens veranderde en, met de suburbanisatie als motor, een sterke ruimtelijke differentiatie in woonmilieus tot stand kwam.

Tegen de achtergrond van dit urbanisatieproces kan de naoorlogse wooncultuur in Nederland worden getypeerd als de uitkomst van het op elkaar inwerken van twee krachten: dominant is de ordening van de woningmarkt door de overheid, via huurprijsregulering, subsidiëring van nieuwbouw en planning van de bouwproductie. Tegelijk is er een nietplanmatig en ongecontroleerd proces van suburbanisatie, aan de hand waarvan de geleidelijke ‘amerikanisering van het stedelijk patroon’ heeft plaatsgevonden, dat wil zeggen: een toenemende ‘ruimtelijke sortering’ van de (rand)stedelijke bevolking op grond van inkomen, herkomst, mobiliteit, kennis en mentaliteit. En in het verlengde daarvan het ontstaan van een suburbane woon- en leefwijze, die gekenmerkt wordt door de verhoging van de productiecapaciteit van het huishouden als gevolg van de massaproductie van kapitaalgoederen als telefoon, auto, televisie en huishoudelijke apparaten. Vergeleken met het buitenland wordt de opkomst van een nieuwe wooncultuur in Nederland bovendien gekenmerkt door een fascinerende paradox. Er is geen land in Europa waar de woon- en werkomgeving van de individuele burgers in dezelfde mate onderhevig is aan institutionele belemmeringen van aanbod en distributie als juist Nederland. Tegelijk laten diezelfde overheden geen gelegenheid voorbijgaan - daarin gesteund door een leger van volkshuisvesters, sociologen, pedagogen, stedenbouwers, architecten en filosofen - om vrijheid, beweeglijkheid en vooral zelfwerkzaamheid van de burger zo niet te eisen dan toch als publieke deugd voor te spiegelen.

Woningnood

In 1945 was er in Europa brede consensus over de noodzaak van publieke interventie op de woningmarkt op een tot dan toe ongekende schaal. In 1949 publiceerde de Economische Commissie voor Europa van de Verenigde Naties haar eerste rapport over huisvesting en woningbouw in zeventien Europese landen. De omvang van de materiële schade in Europa was zo groot, dat alleen een revolutie in de bouw uitkomst zou kunnen bieden. In de meeste Europese landen, waaronder Nederland, lagen verregaande voorstelen op tafel voor modernisering van het bouwbedrijf, voor integratie van woningbouw en huisvesting in een nationale economische en financiële politiek, en, ten slotte, voor beheersing door de overheid van de vraag- en aanbodzijde van de woningmarkt. ‘In the aftermath of war’, aldus Michael Harloe, ‘with a barely functioning private building industry, virtually no private sector, capital or money markets, and rents wich, in most cases, remained frozen at prewar levels, a rapid return to even a partially functioning private housing market and house-building industry was inconceivable.’[7]

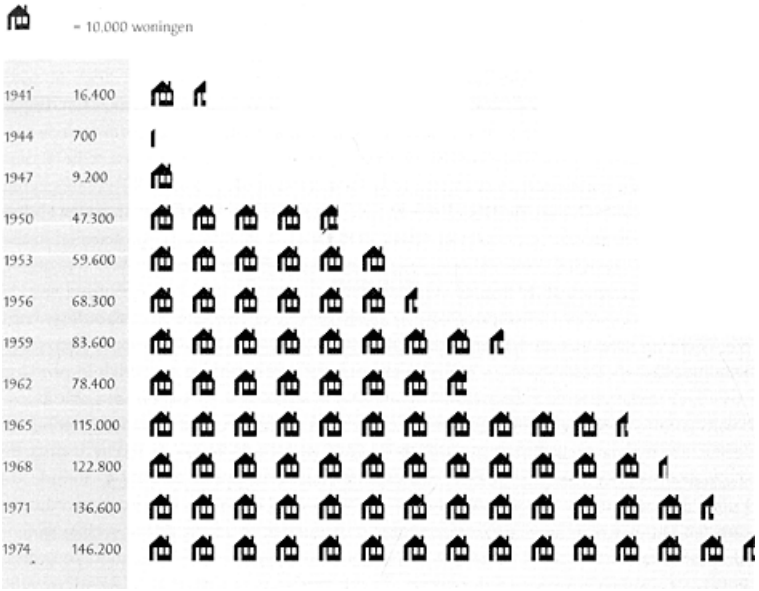

Tabel 7.1 Toegevoegde woningen in Nederland 1941-1974
Bron: A. Geuze, B. Kamphuis, *90.000 pakjes margarine, 100 meter vooruit! West 8 over landschap in acceleratie*. (Groningen 1997).

Ook Nederland werd in 1945 geconfronteerd met ongekende woningnood. Direct na de bevrijding kondigde het kabinet-Schermerhorn de uitvoering aan van een bouwplan dat tijdens de oorlog was voorbereid door het Regeringscommissariaat voor de Wederopbouw. Het betekende het startschot voor een langdurige en planmatige bemoeienis van de rijksoverheid met woningbouw, volkshuisvesting en met vrijwel alle aspecten van het bouwbedrijf. Een interventie die politiek gemotiveerd werd door de strijd tegen de woningnood, maar die toch niet heeft kunnen verhinderen dat, net als in de ons omringende landen, de volkshuisvesting als sociale voorziening van de moderne welvaarts- en verzorgingsstaat, vergeleken met de gezondheidszorg, onderwijs of oudedagsvoorziening, uiteindelijk buiten de boot is gevallen. In complete tegenspraak tot vrijwel alle tijdens de oorlog gemaakte beleidsnota's en bouwprogramma's werd in de eerste drie decennia na de oorlog, net als in Duitsland, Engeland en Frankrijk, ook in Nederland de opheffing van de woningnood niet gemaakt tot structuurbeleid, gebaseerd op macro-economische modellen en prognoses. Integendeel, de rapporteurs van de Economische Commissie constateerden dat de verschillende nationale overheden - met wisselende intensiteit - zich van de bouw- en woningmarkt hoopten terug te trekken vanaf het moment dat de materiële schade was hersteld, het

bouwbedrijf weer op eigen benen kon staan en de huisvesting weer aan de vrije markt kon worden overgelaten. Zij werden in die opvatting gesterkt naarmate in de loop van de jaren vijftig, als gevolg van de toenemende welvaart, de vraag naar meer en vooral kwalitatief betere woningen schrikbarend toenam en de volkshuisvesting - naast onderwijs en gezondheidszorg - onbetaalbaar dreigde te worden.

In de eerste tien jaar na de oorlog was er in Nederland, evenals in Denemarken, Engeland en Duitsland, slechts een geringe stijging van de woningbouw. In Frankrijk was de *output* nog lager en was (volks)huisvesting zelfs niet opgenomen in het *Plan Monnet*. In Nederland was de woningproductie lang gedwongen ver beneden de vraag te blijven als gevolg van publieke controle over de arbeidsmarkt en de huren. Zo wilde men vlak na de oorlog de woningproductie niet extreem opvoeren, omdat op de langere termijn demografische prognoses een verlaging van het bouwprogramma waarschijnlijk maakten, met als gevolg het vooroorlogs, spookbeeld van de werkloosheid. Tot 1955 was niet de opheffing van de woningnood de eerste beleidsprioriteit maar, aldus Van der Schaar, het bevorderen van evenwicht op macroniveau tussen de beschikbare financiële middelen (besparingen, saldo betalingsbalans) en de omvang van de investeringen.[8] In Nederland deed zich in principe precies hetzelfde voor als in Engeland, waar van de tijdens de oorlog geproclameerde ‘doorbraak’ in huisvesting en woningbouw bitter weinig terecht kwam. Bovendien werd spoedig zichtbaar waar volkshuisvesters al veel eerder voor hadden gewaarschuwd: door de genadeloze onderschikking van de bouwsector aan de schaarste-economie dreigde de sociale dimensie uit de volkshuisvesting te verdwijnen. Illustratief daarvoor waren de uitkomsten van het woningwaarderingsonderzoek, zoals dat vanaf 1953 door sociale wetenschappers regelmatig werd uitgevoerd. Dat liet zien hoezeer de woningnood in economisch-statistische zin steeds verder kwam af te staan van woningnood als maatschappelijk verschijnsel.[9] Net als de ambtenaren van de London County Council, die de hoop op een nieuw Engeland al snel hadden ingeruild voor een meer pragmatische en utilitaire blik op de toekomst, en beroepshalve vooral waren geïnteresseerd in ‘rapid results’, zo probeerden de technocraten van het ministerie van Openbare Werken en Wederopbouw lange tijd de onuitvoerbaarheid van een ambitieus ‘Bouwplan’ te camoufleren. Eerst door de snelle bouw van een internationale mix van noodwoningen, en later door zoveel mogelijk af te dingen op de kwaliteit van de woning (onder andere door de introductie van duplexwoningen). Ook de meeste gemeentebesturen waren maar matig geïnteresseerd in de stedenbouwkundige en architectonische kwaliteit van de woningbouw. In politiek-bestuurlijke zin ging het er meestal om zoveel mogelijk subsidies en extra woningbouwcontingenten in de wacht te slepen. Om de kosten te drukken werden bovendien de door het rijk geselecteerde woningplattegronden toegepast die de niet geheel terechte eer hadden goed en goedkoop te zijn. Na de oorlog, aldus De Boer en Lambert, werden de huizen in de volkswoningbouw weliswaar ruimer en beter uitgerust, maar ‘in vergelijking met omringende landen bleven ze achter wat uitvoering, afwerking en outillage betreft. Bij het streven naar goedkope woningen werd vooral gelet op de bouwprijs en niet op de woonkosten.’[10]

Tegen de ontoereikendheid van de naoorlogse woningkwaliteit is voortdurend door uiteenlopende groeperingen geprotesteerd. Niet in de laatste plaats door in woningbouw gespecialiseerde architecten (en hun achterban) als Van Tijen en Van den Broek. Die hadden immers in de oorlogsjaren, parallel aan de sterke bureaucratisering van vrijwel alle op de

stedenbouw, ruimtelijke ordening en wederopbouw betrokken beleidsterreinen, leiding gegeven aan de in de *Studiegroep Woningarchitectuur* verenigde architecten. Met hun even gedetailleerde als ambitieuze rapportage over de sociale, organisatorische en programmatische grondslagen voor de naoorlogse woningbouw, wisten de architecten zich in de eerste twee decennia na de oorlog te positioneren tot de belangrijkste gesprekspartners of opponenten van een tot extreem dirigisme geneigd ministerie voor Wederopbouw en Volkshuisvesting. Weliswaar spraken ook de architecten, over prijsbeheersing, grondpolitiek, onteigeningsbeleid, normalisatie en standaardisatie, maar ze dachten daarbij minder 'aan het sturen van een ontwikkeling' en probeerden vast te houden aan de grondslagen van de woning als architectonische vorm.[11] Bovendien gingen de architecten, anders dan de bewindslieden en beleidsmakers, bij de ruimtelijke programmering van de woningtypen (nog) steeds uit van de ruimtelijke behoeften van de verschillende huishoudens, en niet, of in ieder geval minder, van de uiteenlopende factoren van een planmatige productie. Van Tijen en Van den Broek werden zowel in hun onderzoek als in de talrijke discussies met de rijksoverheid over bijvoorbeeld de steeds lager gestelde normen voor de woninggrootte gedreven door typisch tijdgebonden idealen zoals de 'zelfwerkzaamheid' in de woning als een van de belangrijkste grondslagen van de nieuwe volkscultuur. Maar ook toen dat ideaal halverwege de jaren zestig van kleur begon te verschieten, bleven zij zich zakelijk inspannen voor een vernieuwing van het wonen, een streven dat, zoals door De Vreeze terecht is geconstateerd, vooruitliep op zowel de toekomstige welvaartsontwikkeling als op de individualisering van het gezinsleven in de jaren zestig.[12]

Niet alleen architecten, woningbouwverenigingen en volkshuisvesters lieten zich horen. Ook fenomenologisch georiënteerde psychologen en pedagogen als Langeveld en Linschoten, behorend tot de Utrechtse School, protesteerden en waren actief in allerlei instanties op gebied van volkshuisvesting en wooncultuur, zoals in het tijdschrift *Goed Wonen*. In hun talrijke publicaties pleitten zij voor hoge prioriteit voor kwalitatief goede en vooral duurzame woningen uit het oogpunt van geestelijke wederopbouw. Bovendien zou 'goed wonen' kunnen bijdragen aan de individuele verwerking van het oorlogsleed. Ten slotte was een dergelijke voorziening de officiële erkenning van de menselijke waardigheid en van de rol van het gezin in de samenleving.[13]

In 1956 werd in *Woningproductie en Welvaart*, een rapport van de Commissie Woningbouw der Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel, gesteld dat Nederland de voorsprong op woninggebied die het 25 jaar geleden had - Nederland was immers het Mekka der Volkshuisvesting - verloren had en zelfs voor een deel in achterstand had zien verkeren. Als voorbeelden hiervan noemde het rapport de spaarzame centrale verwarming, de gebrekkige isolatie tegen geluid en klimaat, het ontbreken van goede afvoer van huisvuil in etagewoningen en de achterblijvende uitrusting van de woning met badkamer, parketvloeren of vast linoleum en ingebouwde koelkast. Vooral bij de voortschrijdende integratie van Europa zou moeten worden voorkomen dat, aldus het rapport, de Nederlandse arbeider minder comfortabel woont dan de arbeider in het Ruhrgebied, in Milaan, in Stockholm, Göteborg of Kopenhagen.[14] In Nederland vond de verbetering van het wooncomfort - mede als gevolg van de wet van de remmende voorsprong - pas na 1960 plaats. Toen werden van overheidswege de normen voor woonkwaliteit verhoogd via modelbouwverordeningen en voorschriften en wenken voor de gesubsidieerde woning.

Toen pas werd het bouwproces efficiënter en de bouwproductie hoger, dankzij de eveneens van overheidswege gestimuleerde industriële bouwtechnieken. Technologische innovaties veranderden het werk op de bouwplaats en leidden tot schaalvergroting in de bouwmaterialenindustrie, en tot de bouw van fabrieken die alle belang hadden bij een algemeen aanvaard stelsel van maat- en plaatscoördinatie (modulaire coördinatie) en bij automatisering op het gebied van ontwerp, fabricage transport en opslag, administratie en verkoop van bouwonderdelen. De woning werd een massaproduct, de som van uiteenlopende technische innovaties: aanvankelijk vooral binnen de woningproductie, maar na de modelverordening van 1965 ook in uitrusting en wooncomfort. Niettemin staat vast dat, gezien vanuit het huidige perspectief, de woningnood en de wijze van ingrijpen door de overheid hebben geleid tot een imperfecte markt. Tot tenminste halverwege de jaren tachtig heeft de kwantiteit de kwaliteit sterk gedomineerd. Tot die tijd werd, aldus Yap Hong Seng, ‘alles wat de producent, inclusief de architect en stedebouwer, tot stand brengt - mooi, lelijk, duur, goedkoop, bouwtechnisch slecht of goed - door de consument geaccepteerd in verband met de schaarste’.[15]

Een dramatische karakteristiek van het naoorlogs huisvestingsbeleid van de Nederlandse overheid is het steeds wijkend perspectief van de woningnood. Het jaar 1963 markeert in dat opzicht een belangrijk moment. Tot die datum was wel de doelstelling - opheffing van het kwantitatieve woningtekort - bepaald, maar niet het tijdstip waarop dit moest zijn verwezenlijkt en evenmin de kwantiteit van de productie die voor die inspanning was vereist. In 1963 stelde het kabinet-Marijnen dat in de komende vier jaar een evenredige bijdrage zou moeten worden geleverd om in 1970 een bevredigend evenwicht op de woningmarkt te kunnen bereiken.[16] De door minister Bogaers van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid in dat jaar gepubliceerde *Nota betreffende een pluriform en expansief bouwbeleid* was de inleiding op een nieuwe fase in de bestrijding van de woningnood, voorzover daarin werd erkend dat, mede op basis van harde cijfers uit de *Bouwnota* van het Economisch Instituut voor de Bouwnijverheid (1962), het woningtekort veel groter was dan tot dan toe officieel toegegeven. De nieuwe bouweconomische benadering klinkt ook door in de conclusie dat het vraagstuk van de bouwbehoefte en bouwcapaciteit een structureel probleem was en derhalve om een macro-economische benadering en planning vroeg. Niettemin heeft ook de radicale ombuiging van het beleid en de intensivering van de woningproductie in 1970 niet geleid tot het oorspronkelijk beoogde evenwicht op de woningmarkt. Volgens Hendriks - van 1954 tot 1974 directeur van het Economisch Instituut voor de Bouwnijverheid - werd het fiasco minder veroorzaakt door capaciteitsproblemen dan door wisselvalligheden in het overheidsbeleid en gebrek aan controle op het planningsproces. In 1971 concludeerde Hendriks:

> Deze controle had gericht moeten zijn op het continu volledig onderkennen van de omvang van het woningtekort en de ontwikkelingen die zich hierbij voordoen. De voor deze controle benodigde techniek behoeft geen probleem te zijn. De handhaving van de woningproductie op het inmiddels aangekondigde niveau bleek minder eisen te stellen aan de bouwcapaciteit dan aan het beleid van de betrokken minister.[17]

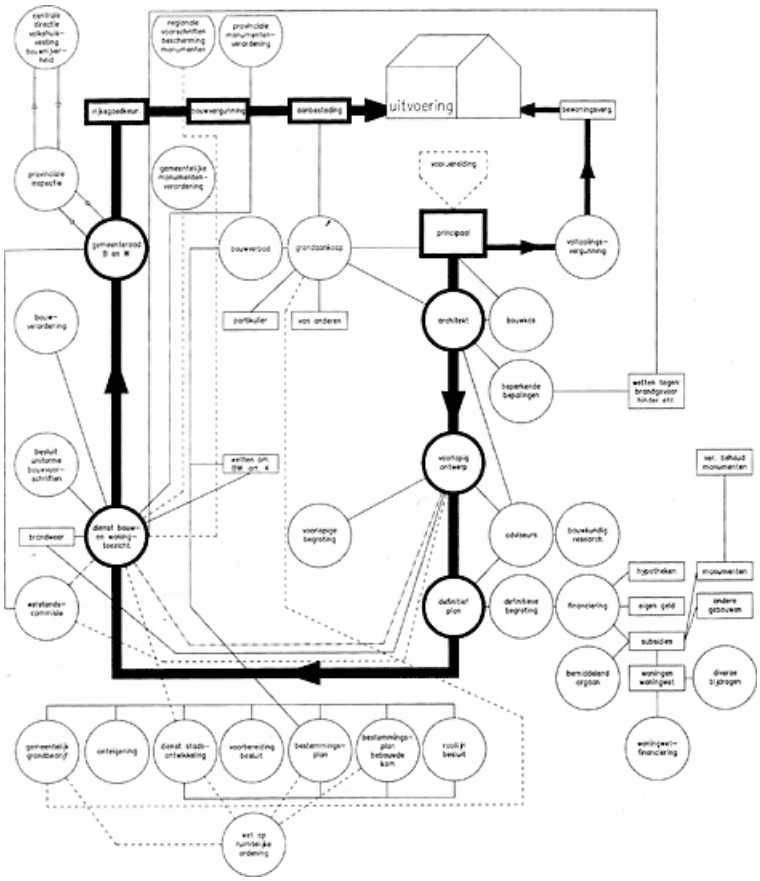

Totale controle
Bron: Yap Hong Seng, 'Totale kontrole', in: *Bouwen '20-'40*. (Eindhoven 1971), p. 68.

Wat Hendriks al in 1971 beweerde en wat sindsdien door economisch en demografisch onderzoek naar de volkshuisvesting in Nederland is bevestigd, is dat in 1968 weliswaar voor het eerst na de oorlog de woningvoorraad groter was dan het aantal huishoudens: maar dat niettemin, door nieuwe trends (aantal, grootte) in de huishoudensopbouw van de Nederlandse bevolking, het aanbod sterk achterbleef bij de vraag. In feite kwam het erop

neer dat, zolang er onvoldoende inzicht was in het juiste verband tussen demografische (huishoudensvorming) en economische (welvaartsgroei) ontwikkelingen enerzijds én de volkshuisvesting anderzijds, de afstand tussen statistische behoefteramingen en de maatschappelijke vraag steeds groter werd.[18]

Het ideaal van het eengezinshuis

Een tweede verklaring voor het, in Europees verband, unieke maar weinig bevredigende optreden van de Nederlandse overheid op de naoorlogse woningmarkt is dat door de vrijwel totale regulering teveel en - in sociale en economische zin - ook tegenstrijdige maatschappelijke doelstellingen werden nagestreefd. Dit blijkt vooral uit de manier waarop internationale trends in volkshuisvesting en woningbouw in Nederland tussen 1945 en 1973 zich ofwel vertraagd, ofwel helemaal niet of sterk gedeformeerd hebben doorgezet. Een van die trends is de trage reductie van het aandeel van de publieke sector in de woningbouwproductie. Nergens ter wereld heeft sociale woningbouw die in opdracht van woningbouwverenigingen en van gemeenten was gerealiseerd, zo langdurig een brede en substantiële rol gespeeld als in Nederland. Binnen het brede panorama van rechtstreeks en indirect gesubsidieerde woningbouw (vrije sectorwoningen, premiekoopwoningen, woningwetwoningen) nam tot 1963 de particuliere bouw nooit meer dan 35 procent van de totale productie in.

Maar daar bleef het niet bij: de overheid beheerste niet alleen de productie, maar via een kosten- en subsidiesystematiek ook de distributie, de vaststelling van nieuwe woonstandaards en, door controle over de grondprijzen, de sociaal-culturele inrichting van nieuwe woonwijken. Terwijl in Engeland en Denemarken al vanaf het begin van de jaren vijftig de omslag naar de particuliere sector plaatsvond, werden in Nederland pas in 1968 - en dan nog met mondjesmaat - hiertoe de eerste stappen gezet.[19] Grondvorm van de gemiddelde naoorlogse woonwijk was en bleef de sociale huurwoning: de eengezinswoning met tuin (en later ook met parkeerplaats), bestemd voor het standaardgezin in de opgroeiende fase. Uit verschillende publicaties blijkt dat in de jaren zestig rond 90 procent van de Nederlandse huishoudens een dergelijke woning wenste. Een massale, nationale wensdroom waartegen vanuit bestuurlijke bolwerken op gebied van volkshuisvesting nauwelijks alternatieven zijn ontwikkeld. Daardoor is van een echte wijziging van het institutionele bouwwerk geen sprake geweest. Zo is het typerend dat in Nederland de coöperatieve bezitsverhouding van woningen en wooncomplexen, bij woningbouwverenigingen niet is aangeslagen. Toen in 1952 door de Vereniging van Nederlandse Gemeenten een rapport uitbracht over de volkshuisvesting in Zweden, werd de spreekwoordelijke kwaliteit van zowel de technische uitrusting, de sociale voorzieningen (openbaar vervoer, onderwijs), de stedenbouwkundige situering als de binnenhuisarchitectuur van de Zweedse woning rechtstreeks in verband gebracht met de effectiviteit van coöperatieve bouwverenigingen. Sterker nog, het collectief beheerd woon- en appartementcomplex werd in positieve zin afgezet tegen de Nederlandse praktijk van de ‘onpersoonlijke huurwoning, die men huurt van een verre instantie of van een bestuur op de samenstelling waarvan men nauwelijks invloed heeft’. Al in 1950 werd de Zweedse aanpak van de volkshuisvesting, waarbij het bezit, de bouw, beheer en exploitatie van woongebouwen

geheel in handen is van georganiseerde particuliere eigenaars, door woningbouwdeskundigen als een heilzaam alternatief gezien voor de technocratische overheidsbouw in Nederland. Een in materieel en ideologische zin aansprekelijk alternatief vanwege de opvoedende kracht die van de coöperatie en haar vele gemeenschappelijke activiteiten uitgaat. In het genoemde rapport werd gewezen op de aan het coöperatiewezen inherente, gemeenschapsgedachte: 'De zorg voor de volkshuisvesting, in deze zin opgevat, kan worden gezien als een middel ter bestrijding van één der grootste euvels van deze tijd: het ontbrekend gevoel van onderlinge verbondenheid, van eigen verantwoordelijkheid voor de gemene zaak.'[20] Dergelijke hooggestemde idealen leefden ook in kringen van de volkshuisvesting in Nederland, maar die leidden eerder tot sociologische concepten als de wijkgedachte, dan tot verstrekkende institutionele vernieuwing op het gebied van eigendom en beheer. En toen na 1968 de 'aanbodplanologie' van de overheid een tandje lager ging en het particulier initiatief de overhand kreeg, was de ontzuiling in de samenleving dermate voortgeschreden, dat het Zweedse coöperatieve model geen optie meer was en massaal gekozen werd voor de Amerikaanse variant van het private, suburbane eengezinshuis.

Hoogbouw

De contradicties van het Nederlandse volkshuisvestingsbeleid, waarbij de woning instrument was van economische en zeker ook maatschappelijke ordening, traden ook aan het licht bij de nationale discussie over een tweede trend in de Europese volkshuisvesting: de stigmatisering van hoogbouw. Waren het vooral sterke bestuurlijke tradities binnen de volkshuisvesting - waarbinnen de gemeenten een grote rol was toebedeeld - die het debat over coöperatieve woningwetbouw blokkeerden, dat over hoogbouw stond vrijwel geheel in het teken van de verzuiling. Immers, in een land waar het gezin tot hoeksteen van de samenleving was verklaard - en tot halverwege de jaren zeventig ook is gebleven - is het niet verwonderlijk dat de eengezinswoning de dominante woonvorm is. Nederland onderscheidt zich van het buitenland door een massale keuze voor de eengezinswoning en een afkeer van hoogbouw. Die houding kan goeddeels worden verklaard uit het sterk afwijkende huishoudenspatroon. In Nederland was, tot aan het eind van de jaren zestig, sprake van een (ten opzichte van het buitenland), hoog geboortecijfer en van relatief grote gezinnen (zie hoofdstuk 8 en 10).[21]

Algemeen wordt de hoge en langdurige geboortegolf na de oorlog gezien als een demografisch signaal van een verzuilde samenleving, waarbij de getalsmatige sterkte van de zuil als graadmeter gold voor maatschappelijke emancipatie. De door confessionelen en socialisten gedeelde opvatting over bevolkingsomvang en het primaat van het standaard gezinshuishouden zette de toon voor discussies over de huisvestingspolitiek, inclusief die over hoogbouw. Die werd op financiële en economische gronden afgewezen - de voorkeur ging in dat opzicht uit naar het surrogaat van gestapelde eengezinswoningen in drie en vier lagen - en ook vanuit de ideologische strijd over de gezinsomvang. De hele bureaucratische regelgeving rond de huisvesting was en bleef geconcentreerd op wat Van Engelsdorp Gastelaars heeft genoemd de 'brutowoning': die van het klassieke gezin, met weinig activiteiten buitenshuis, de man als alleenverdiener en met een huisvrouw-thuisvrouw die op de kin-

deren past en geheel is vast geklonken aan de woning, de tuin en de directe omgeving. De angst om door middel van huisvestingspolitiek indirect bevolkingspolitiek te bedrijven, was zo sterk, dat ook de uitgesproken sociale en urbane voordelen van hoogbouw, die in Zweden en Frankrijk intussen waren bereikt, in ons land weliswaar bekend waren, maar geen weerklank vonden. Kenschetste Kleijn in het reeds geciteerde rapport *De volkshidsvesting in Zweden* (1952) de Zweedse woongebouwen als 'verticale straten' (wat al heel wat minder bedreigend klonk dan wolkenkrabbers), die een bevrijdende ruimte gaven aan het stadsbeeld en die, voorzien van centrale verwarming en automatisch werkende liften, in feite comfortabeler waren dan de normale horizontale straten, veel illusies over hun toekomst in de Nederlandse stad had hij niet.[22]

In 1961 kwam eindelijk het lang verwachte rapport van de Commissie Hoogbouw/Laagbouw. Ook in dit lijvige document werd hoogbouw, mede op grond van buitenlandse ervaringen, van inzichten van internationaal vermaarde architecten en stedenbouwers, de hemel in geprezen. Net als in 1952 werd wederom het collectieve, dat wil zeggen het gemeenschapsvormende karakter van hoogbouw gecontrasteerd met het zelfgenoegzame karakter van de eengezinswoning:

> Intuïtief en ideologisch wordt door de ontwerper verondersteld en ter motivering aangevoerd, dat de verkregen ruimtelijkheid voor de bewoners de betekenis heeft van een bevrijding, van grotere privacy en van het in de woning deelhebben aan een groter geheel dan het eigen straatje, dat wil zeggen aan een levensmilieu, dat - beter dan de traditionele bouwwijzen en verkavelingen - zou aansluiten bij de eigentijdse sociale relaties en verhoudingen, die eveneens worden gekenmerkt door een steeds groter actie-radius. Het deelhebben aan een groter geheel, dat vooral bij de zeer hoge bouw mede bepalend is voor de bewoning, wordt daarbij wel in tegenstelling gezien tot het zelf genoegzame karakter van het eengezinshuis, dat de benodigde ruimte geheel en met uitsluiting van anderen voor zichzelf opeist.[23]

Bovendien kwam de commissie van 33 deskundigen met althans voor Nederland, twee nieuwe argumenten voor hoogbouw. De eerste was van bouwtechnische aard en had betrekking op de aan hoogbouw inherente graad van industrialisatie en op hoogbouw als aanleiding voor de technische en vooral technologische innovaties binnen een in dat opzicht achtergebleven bedrijfstak. Een argument dat door minister Bogaers kort daarna met beide handen werd aangegrepen om aan de hand van industriële bouwsystemen de productiviteit in de bouw te verhogen. In het tweede argument werd hoogbouw voorgesteld als een sociaal-cultureel fenomeen met een sterk symbolische betekenis, waarbij rechtstreeks werd teruggegrepen op de retorische pleidooien van de vooroorlogse, architectonische avantgarde. Zoals die van de architect Van Loghem uit 1936:

> De hoge wooncomplexen brengen de bewoners met de wijdheid van onze luchten in contact en verschaffen hun de mogelijkheid om collectief de groote vrije terreinen tussen de woningen te benutten, hetzij door spel of door het kweken van planten of door lichaamscultuur tot een integreerend deel van hun leven te maken. Wanneer dan tevens de wegen naar de arbeidsplaatsen en fabrieken voeren door de tuinen der groote woon-

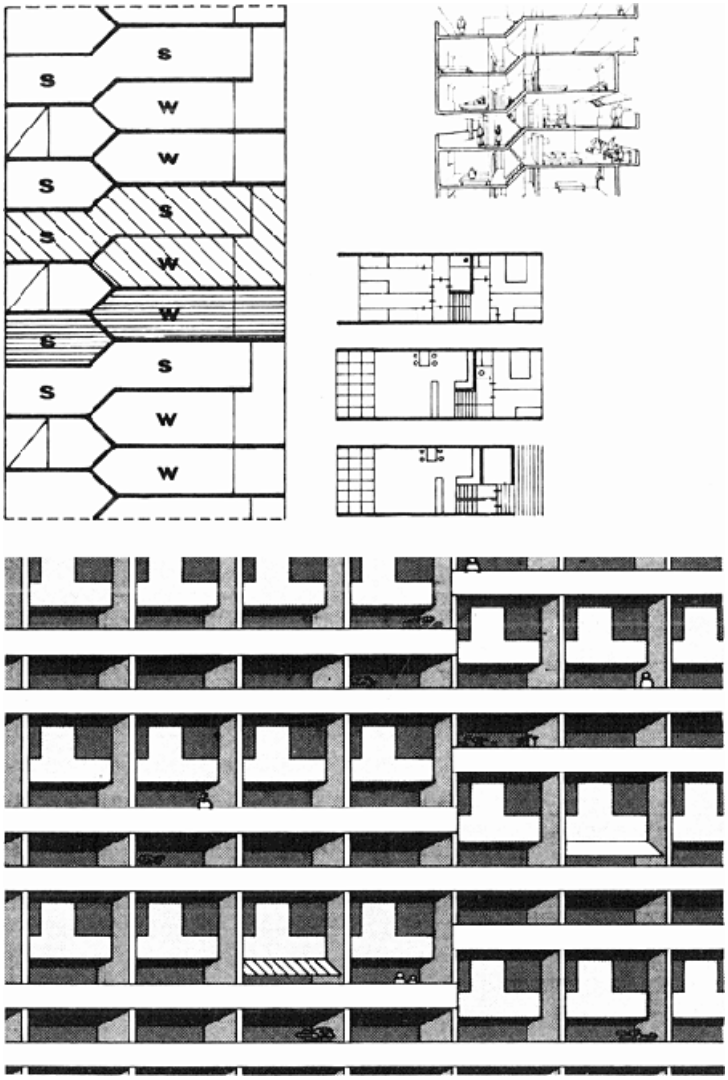

Woonwanden voor de stad op Pampus (1965)
Bron: *Forum*, 19, 3. (1965), p. 30.

> complexen, langs de zwemvijvers, langs de open door zon beschenen crèches, kleuterscholen en kinderwerkplaatsen, dan kan zo'n wijk een menschelijk organisme worden, die niets meer gemeen heft met de troosteloze wijken die wij arbeiderswoningkwartieren noemen.[24]

Bleven in 1936 dergelijke idealistische volzinnen binnen de perken van een exclusief, architectonisch manifest, in 1963 presenteerde de Rotterdamse architect Jaap Bakema hoogbouw

in dezelfde wollige bewoordingen, nu niet in boekvorm, maar via het nieuwe medium van de televisie! In een publiek college werd hoogbouw door Bakema op meeslepende wijze ‘verkocht’ als middel bij uitstek om achterhaalde, dorpse en tuinstadachtige verkavelings-wijzen te doorbreken en daarvoor in de plaats uitdagende, nieuwe stedelijke modellen te realiseren.[25]

Heel die euforie over hoogbouw kon echter niet verhinderen dat ook het rapport van de Commissie Hoogbouw/Laagbouw uitmondde in de conclusie dat ‘hoogbouw vooralsnog niet geschikt was als algemene woonvorm, maar voornamelijk als woongelegenheid voor een beperkte categorie van cultureel meer ontwikkelde gezinnen van middelbaar of hoger inkomensniveau’. In 1961 bleek het niet-gezinshuishouden nog ver buiten het blikveld van de volkshuisvesting te liggen. En dat bleef ook zo, zelfs nadat halverwege de jaren zestig een dramatische ontwikkeling in de omvang en samenstelling van de Nederlandse huishoudens had plaats gevonden. Toen trad er, met name in de grote steden van de Randstad, een daling van de geboortes in. Na 1970 was de daling zelfs sterk, waardoor omstreeks 1980 de vruchtbaarheid weer net onder die van de meeste andere West-Europese landen uitkwam. Achter deze snelle plaatsverwisseling van Nederland in het Europese spectrum scholen dramatische veranderingen in de samenleving op economisch, sociaal en cultureel terrein. Veranderingen met grote betekenis voor eigentijdse consumptiepatronen, in het bijzonder het gebruik van (woon)ruimte (zie hoofdstuk 8). Bevolkingsgroei en veranderende leeftijdsopbouw hebben weliswaar geleid tot een kwantitatieve en ook kwalitatieve verbetering van de voorraad, maar de druk op de woningmarkt bleef groot omdat, naast demografische ontwikkelingen, ook die in welvaart en mentaliteit zich deden gelden. Een exponent daarvan was de groei van de aantal kleine huishoudens (zowel bij jongeren als ouderen) en de toenemende daling van de gemiddelde woonbezetting, vooral in de grote steden van de Randstad.[26] Een proces dat nog het best kan worden omschreven als een maatschappelijke tendens tot individualisering. Een beweging met een groot stuwend en vooral sturend effect op het wonen en andere (collectieve) voorzieningen als gezondheidszorg en onderwijs, en op de mobiliteit (autobezit) en vrijetijdsbesteding.

De spectaculaire veranderingen aan de vraagzijde van woningmarkt hebben evenwel slechts marginaal doorgewerkt in de differentiatie van de nieuwbouwprogrammering. De meeste onderzoekers wijten die discrepantie aan de dwingende regelgeving van de overheid die realisatie van nieuwe woonvormen in de weg stond. Net zo min als gemeenten en woningbouwverenigingen bereid waren tot alternatieve vormen van woningbezit en -beheer, waren ze op voorhand toegerust op een voorbeeldwerking op het gebied van accommodatie van nieuwe huishoudens in de vorm van echte, stedelijke hoogbouw. Een attitude van ‘natuurlijke traagheid’, die zowel verklaard kan worden uit latente anti-urbane opvattingen als uit sterk ideologisch gekleurde overwegingen, waarbij de volkshuisvesting als laatste bolwerk van de verzuiling werd beschouwd.

De tragedie van de Bijlmer

Dat wil overigens niet zeggen dat er in de jaren zestig in Nederland helemaal geen hoogbouw werd gerealiseerd. Er was zelfs een hausse in hoogbouwwoningen, met een snelle groei aan het begin (1962/1963) en een even snelle teruggang aan het eind (1975). Vooral in nieuw-

bouwwijken van de grote steden verrees hoogbouw, bij voorkeur aan de rand. Maar die was niet van een zodanige kwaliteit en was ook met uitgerust met zodanige technische voorzieningen om de veranderingen in de huishoudens en de daarbij behorende nieuwe woonwijzen te kunnen opvangen. Het tegendeel is eerder het geval. Vanaf 1963 werd, daartoe aangemoedigd door het pluriforme en expansieve bouwbeleid van minister Bogaers, hoogbouw vooral als een vorm van ruimte- en arbeidsbesparende systeembouw ingezet.[27] Zoals de wordingsgeschiedenis van de Bijlmer in Amsterdam - naast Molenwijk in Amsterdam-Noord de enige naoorlogse woonwijk met 90 procent hoogbouw - laat zien, steeg het percentage hoogbouw vooral bij de woningwetwoningen. Net zoals al veel eerder in de Verenigde Staten, maar ook in Frankrijk, Engeland en Duitsland, ontpopte hoogbouw zich als een instrument van sociale segregatie; als de keerzijde van het uit de hand gelopen proces van suburbanisatie, waarbij tienduizenden meer draagkrachtige huishoudens hun (etage)woning in de stad verwisselden voor een eengezinshuis in een van de *suburbs* of groeikernen rond de grote steden. De doorbraak van hoogbouw in die jaren is, in Europees verband, het rechtstreekse gevolg van de tanende macht van bestaande coalities binnen de volkshuisvesting - ook hier is, voor wat Nederland betreft, de Bijlmer een veelbetekenend voorbeeld - en van de navenante groei van de georganiseerde lobby van industriële woningbouwbedrijven. Het typeert de ambivalente houding in Nederland ten opzichte van hoogbouw, dat de massale toepassing daarvan in de collectieve sector niet gepland en vanuit de ruimtelijke ordening ook niet gewenst was. Zijn vertraagde verschijning in Stad Nederland laat zien hoezeer de vormgeving van de samenleving, zelfs in Nederland, ook door het toeval kan worden bepaald! In 1970 concludeerde de socioloog Gijswijt in *Besluitvorming en hoogbouw* dat in veel gevallen hoogbouw het onbedoelde resultaat was van besluitvorming onder druk van een aantal dwingende condities, waaronder de grote woningnood en voor de gemeenten dreigende tekorten op de grondexploitatie. In de tweede helft van de jaren zestig werd de sociale woningbouw, juist omdat de individuele woonwensen in die sector minder bindend waren maar de druk op kwantiteit en productiviteit des te groter, op die manier de proeftuin voor verregaande industrialisering en mechanisering van het bouwbedrijf.[28]

In de Amsterdamse Bijlmermeer (1964/1965-1970) hebben alle contradicties die aan de naoorlogse sociale woningbouw en huisvesting in Nederland ten grondslag liggen, op welhaast monumentale wijze vorm gekregen. Vanaf het allereerste moment is de Bijlmer niet als een gewone stadsuitbreiding voorgesteld, maar als een nieuwe, moderne stad. Een stad met ‘toekomstwaarde’ en in alle opzichten de exacte contra-vorm van de bestaande stad: ‘Een stad zonder benzinedampen. Een stad in het groen, maar dank zij goede verbindingen toch vlakbij het Amsterdamse centrum. Een stad met woningen waarin men kan léven, met winkels die aantrekkelijk zijn en goedvoorzien zijn en met ruimte om te spelen en te wandelen.’[29] Door een ongekend grootschalig, uniform stadsbeeld wilde de Bijlmer breken met de lasten van het verleden: met de Berlagiaanse huizenzee van Amsterdam- West, waar de toekomstige bewoners van de Bijlmer vandaan zouden moeten komen, of met de krotten van de saneringsbuurten, waarvan de bewoners weer zouden moeten doorstromen naar Amsterdam-West, maar vooral ook met de onstedelijke tuinsteden aan de overkant van de ringbaan, waarvan de realisatie gefrusteerd was door het door woningnood en schaarste-economie opgelegde snel en goedkoop bouwen. De Bijlmer was immers ook gedacht als een overloopgebied voor de gegoede Amsterdamse burgers, die tot dan

toe in Buitenveldert woonden en die zich in het groen wilden vestigen zonder Amsterdam te verlaten. Als stadswijk is de Bijlmer de ultieme uitdrukking van de wil de samenleving te sturen door middel van totale controle over de fysieke omgeving. In die zin is het ook een bijna wetenschappelijk simulatiemodel waarin de optimistische scenario's van de Tweede Nota over de ruimtelijke ordening, op hun onderlinge verdraagzaamheid konden worden getest. In de Bijlmer werden de symbolen van een voortschrijdende individualisering van de samenleving - die van automobiliteit, van grotere en vooral comfortabelere woningen met veel privacy, en vooral tal van duurzame consumptiegoederen als televisie, auto en caravan - op dramatische wijze geneutraliseerd door in het oog springende symbolen van een geforceerde gemeenschapszin. Tekens die, aldus Mentzel in zijn proefschrift over de bestuurlijke voorbereiding van de Bijlmer, zich concentreren op de toegang tot de woning, het parkeren, het gebruik van de groene ruimten en op de collectieve blokvoorzieningen. In het lege parklandschap van de Bijlmer lijken particuliere welvaart en publieke verzorging eindelijk met elkaar verzoend. Dat is ook de boodschap van de architectuur van het stadsbeeld.

Maar de werkelijkheid is anders. De Bijlmer als stadsbeeld heeft weliswaar een monumentale uitstraling, maar die heeft eerder een stadspolitieke functie en is niet het resultaat van een integrale visie op het ontwerp, de inrichting en het beheer van een nieuw stadsdeel, Al in de ontwerpfase moesten, onder druk van tijd, dreigende speculatie en het verlopen van concessies, allerlei beslissingen op gebied van infrastructuur en het bouwrijp maken worden genomen, zonder dat een uitgewerkt plan voor de bebouwing voorhanden was. Ook bij de uitvoering was er geen sprake van een ‘integrale visie’ maar veeleer van een door de logica van het uitvoeringsproces gedicteerde, hiërarchie van beslissingen. Op die manier kon er ook geen ‘feedback’ zijn van de mogelijkheden en onmogelijkheden en de ontwerp-principes in hun samenhang te realiseren.[30] Ook de bewoningsgeschiedenis geeft eerder een beeld van toeval en machteloosheid dan van modelmatige beheersing van complex organisatiestructuren. Uiteindelijk zijn er nauwelijks krotbewoners uit de saneringswijken naar de Bijlmer gekomen, en ook niet de zogenaamde ‘doorstromers’, de te kleine gehuisveste gezinnen uit de aan de andere zijde van de stad gelegen westelijke tuinsteden, ondanks het feit dat in het plan werd uitgegaan van anderhalve parkeerplaats per woning. Omdat de huren in de Bijlmermeer gemiddeld vijf- tot tienmaal hoger lagen, dan in de negentiende- eeuwse wijken, was de animo om door te schuiven vrij gering. Het aan de Bijlmer ten grondslag liggende concept van (volks)huisvesting bleek onvoldoende te zijn afgestemd op de woonwensen van de midden-inkomensgroepen die men met een op de toekomst gerichte woonomgeving had willen verleiden. Op het moment dat de eerste schijven werden opgeleverd, was het door de Bijlmer aangeboden woonideaal al achterhaald door de beschikbaarheid van duizenden suburbane woonhuisjes in Purmerend en Almere.

Als voorbeeld van programmatische en typologische totaliseringsdrift van een sociaal-demoratische planningspraktijk, is de Bijlmer in politieke zin zo ongeveer de absolute tegenpool van het hoogstedelijke Hoog Catharijne. Maar ontworpen op een verzelfstandigd, verkeerskundig raamwerk van metro en verhoogde dreven is de Bijlmer wél volstrekt gelijkwaardig aan de Utrechtse stedelijke ‘pace-maker’, omdat ze beide, in hun uniformiteit en leegte, breken met bestaande stedelijke patronen en op ondubbelzinnige wijze vorm geven aan Stad Nederland: aan een geheel door mobiliteit en infrastructuur gedomineerde omgeving.

De vlucht voor de stad

Ooit opgezet als stedelijk woonmilieu met toekomstwaarde, is de Bijlmermeer al heel snel symbool geworden van het verval der grote steden als gevolg van selectieve migratie. Daarmee wordt het proces van gewestelijke verhuisbewegingen bedoeld waarbij het meer financieel draagkrachtige deel van de bevolking de stad verlaat om buiten, in een landelijk gebied, een 'rustige suburbane woonsfeer' op te zoeken. De vrijgekomen stadswoningen worden vervolgens betrokken door jonge alleenstaanden, allochtone immigranten en andere overwegend minder draagkrachtige en kleine huishoudens. 'De grote steden leken zich vanaf de jaren zestig meer en meer te ontwikkelen tot verpauperde "minimun choice" woongebieden.', aldus B. Kruyt.[31] Al in 1972 is die explosie van woonfuncties door de geograaf Steigenga beschreven als een vorm van 'veramerikanisering van ons stedelijk patroon', waarbij hij vooral doelde op de toenemende klassedifferentiatie van het nationale nederzettingspatroon, in het bijzonder van het stedelijk gebied.[32] Die interne migratie, de massale trek van stedelingen naar het platteland, is ongetwijfeld de meest ingrijpende transformatie in de Nederlandse samenleving tussen 1960 en 1980. Het is des te merkwaardiger dat, ten opzichte van de talloze demografische, economische en sociaal-geografische analyses van dit fenomeen, de cultuurhistorische dimensies van de massale 'vlucht' naar suburbane gebieden - als materialisering van een modern leefpatroon - goeddeels onderbelicht zijn gebleven.

Geografen beschouwen de ruimtelijke suburbanisatie als de zoveelste fase in het proces van concentratie en deconcentratie van de bevolking dat zich vanaf het begin van de industriële revolutie in de westerse landen heeft voltrokken. Ook in Nederland is de massale suburbanisatie van de laatste decennia de uitkomst van een langdurig proces van verplaatsing van de meer bemiddelde bevolkingsgroepen die, omstreeks 1900 al 'geabsorbeerd' in exclusieve buurten en wijken van de grote steden, in de jaren vóór de Tweede Wereldoorlog zich de luxe konden permitteren zich te vestigen in riante villawijken buiten de stedelijke invloedssfeer. Na de oorlog, met de toename van de individuele welvaart, het autobezit en de verbetering van het wegennet, kwam het genot van het buitenwonen binnen het handbereik van veel grotere groepen. De toen op gang gekomen suburbanisatie kan, in navolging van de *Oriënteringsnota* (1973), worden omschreven als een verschijnsel waarbij in toenemende mate stedelijke activiteiten zich losmaken van het stedelijke gebied rondom de stad of agglomeratie. Een proces van territoriale onthechting dat zijn dynamiek mede ontleent aan de behoefte aan meer woonconmfort en aan de verhoging van de 'consumptieca-paciteit' van huishoudens. Groeiend autobezit, maar ook de bereikbaarheid van duurzame consumptiegoederen als centrale verwarming en televisie gaven, althans voor een geprivilegieerde groep stedelingen, vorm aan een nieuwe woon- en leefcultuur. Die werden gekenmerkt door een sterke behoefte aan sfeer, privacy en speelruimte: idealen die in de ontelbare nieuwbouwwijkjes in het weidse polderlandschap, hun ultieme vervulling lijken te hebben gekregen.[33]

Als gevolg van de massale 'trek naar buiten' begonnen vanaf 1960 op de kaart van Nederland grote delen in het westen te verkleuren tot 'nevelachtige structuren', een verschijnsel dat door de Franse stadsgeograaf Jean Gottmann als het kenmerk bij uitstek voor grootstedelijke gebieden van de toekomst wordt beschouwd en waarvan de Megalopolis, het

verstedelijkte noordoostelijke kustgebied van de Verenigde Staten, het prototype was. Wat de ruimtelijke suburbanisatie in Nederland - internationaal gezien - echter bijzonder maakt is dat die in hoge mate in de hand werd gewerkt door een overheidsbeleid dat met alle mogelijke middelen juist probeerde te voorkomen dat Nederland zou worden versmald tot Stad Nederland: 'tot één grote stedelijke vlakte, waarin de huidige autosnelwegen de plaats gaan innemen van de hoofdstraten in de steden van dit moment'.[34] Maar die nieuwe plattegrond van Nederland is er intussen wel gekomen, niet alleen als gevolg van zorgvuldig geplande activiteiten en investeringen van zowel overheid als marktsector - rijkswegennet, Hoog Catharijne, Bijlmermeer - maar vooral dankzij de alom als een 'natuurverschijnsel' beschouwde suburbanisatie op nationale schaal. De suburbanisatie zoals die (tot de dag van vandaag) heeft plaats gevonden, brengt genadeloos het dilemma aan het licht waar de ruimtelijke planning in Nederland voortdurend - of het nu gaat om huisvesting, verkeer of het milieu - mee wordt geconfronteerd: chaotische planning of geplande chaos.

In de *Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening* (1966) werd het perspectief geschetst van een omgeving die tegemoet kwam aan de individuele woonwensen van de burgers, het verlangen naar woonrust, het 'huisje in het groen' en de mogelijkheden voor forensisme, kortom aan de massale tendens tot decentralisatie. Tegelijk werd echter gewezen op de evidente noodzaaj tot centralisatie uit oogpunt van verkeer, werkgelegenheid en zorg voor de 'speelruimte voor de toekomst'. Geheel in de lijn van de op consensus gerichte, Nederlandse planningstraditie werd gekozen voor een compromis tussen de spontaan optredende spreiding en de noodzaak tot bundeling en concentratie. De uitkomst was de bureaucratische vondst van 'gebundelde deconcentratie' die men zou kunnen onschrijven als het 'streven naar een samenhangende verstedelijking zonder tegen de stroom van de suburbanisatie op te roeien'.[35] Planologen stond daarbij een mogelijke omgeving voor ogen die niet gekenmerkt werd door verdere verdichting van de steden zelf, maar door de beheerste groei van geselecteerde woonlocaties daarbuiten, in de directe invloedssfeer van stedelijke gebieden, 'zodat men de bewoners een goed voorzieningenniveau kan verzekeren, een behoorlijk verkeer en openbaar vervoer en aantrekkelijke woonomgeving, waarin het "buiten" wonen nog spreekt'. In het kader van deze unieke variant, van de Nederlandse bestemmingsplanologie werd een nieuwe geografische eenheid geconstrueerd, het stadsgewest, 'een geürbaniseerd geheel van één of meer grote centra met omringende kleinere kernen, die op het vlak van de dagelijkse werkelijkheid onderling in functioneel verband staan'. Het tolereren van deze vorm van verstedelijking betekende overigens geen principiële afwijking van het door politici en planologen lang gekoesterde, anti-urbane denken, maar was veeleer de wetenschappelijke en bureaucratische correctie op de gangbare, vooroorlogse schema's van tuinstad en regionale planning. Het theoretische model van 'gebundelde deconcentratie' was niet meer dan het planologische antwoord op een evidente contradictie, namelijk de wil van de overheid om veel huizen te bouwen op zowel de plaats waar er de meeste behoefte aan was als op plaatsen waar ze op grond van een evenwichtige stedelijke groei het meest gewenst waren. Dat leverde een zeldzaam kaartbeeld van Nederlandse compromissen op, waarin het nationale grondgebied, van stoel tot stad, opnieuw werd verkaveld. Kunstmatig gereconstrueerd aan de hand van een hiërarchie van kernen - dorp, provinciestad en agglomeratie - die door hun gemengd aanbod van dorpse, stedelijke en grootstedelijke voorzieningen, tegemoet moest komen aan de uiteenlopende woonwensen. Daar hoorden natuurbeleving en recreatie

ook bij. Binnen de stedelijke zones werden de stadsgewesten van elkaar gescheiden door landschappelijke gordels en parken met gespecificeerde voorzieningen voor respectievelijk dag-, weekend- en vakantierecreatie. Op hun beurt werden de afzonderlijke stedelijke zones weer van elkaar gescheiden door de grootschalige buffergebieden van het agrarische landschap, met het Groene Hart als stedenbouwkundig sluitstuk. Vanuit het perspectief van de Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening werd het Groene Hart voorgesteld als het eigenlijke centrum van toekomstig Nederland: een leeg tegenwicht van het volle en vooral gemotoriseerde hart van Stad Nederland dat buiten de waarneming van de ambtelijke en bestuurlijke bolwerken op tegendraadse wijze was ontstaan.

Het lege huis

De in de Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening ontvouwde visie op toekomstig Nederland was van een ongewone reikwijdte zowel door de profilering van het stadsgewest als 'bundelingsmechanisme', als vanwege de geschetste 'uitstraling' van de Randstad. Als gevolg daarvan zouden niet minder dan een miljoen mensen vanuit de Randstad moeten 'verschuiven' naar het noorden en oosten van het land om het dichtslibben van veel open gebied ten zuiden van de lijn Alkmaar-Arnhem te voorkomen. Met als gevolg dat in het verlengde van de Tweede Nota een stroom van nieuwe plannen op gang kwam, het ene nog ambitieuzer dan het andere, zoals 'Het Noorden op weg naar 2000', 'Oog op Utrechts Toekomst', 'Drie miljoen Noord-Hollanders', 'Limburgs Toekomst', en ten slotte het Noord-Brabantse 'Welvaartsbalans'.[36] Ook in dit opzicht kenmerkte het ruimtelijke ordeningsbeleid van de overheid zich door een overschatting van de wettelijke bevoegdheden - in dit geval, de WRO- waarover men dacht te beschikken. Aan het begin van de jaren zeventig moest worden geconstateerd dat de 'exodus uit de stad' in de praktijk allesbehalve planmatig verliep, dat het ingenieuze bundelingsprincipe had gefaald en dat de open tussengebieden en in het bijzonder het Groene Hart dreigden dicht te slibben met allerlei vormen van 'makelaars stedenbouw'. Bovendien riep de ongecontroleerde groei van de dorpen rond de steden toenemende weerstanden op, ook in de publieke opinie.

Het is met gebruikelijk om die grotendeels 'spontane' aanwas van eengezinshuizen op plaatsen die daar niet voor bestemd waren, te beschouwen als een creatieve sprong in de Nederlandse wooncultuur. Niettemin was de interne migratie, de massale trek van stedelingen naar het platteland - daartoe aangemoedigd door de gemeentelijke overheden, de welvaart en de motorisering - het welsprekende bewijs dat, juist op het moment dat macro-economische vooruitzichten daar nauwelijks aanleiding toe gaven, het 'paradijs van eindeloze economische groei' ook binnen het bereik van de massa was gekomen. Achter het verschijnsel van de 'stedeling op het platteland' gaat immers méér schuil dan het door sociologen en historici als Saal, Brunt, Mak en anderen uitputtend beschreven sociale fenomeen van de dorpssamenleving in ontbinding.[37] Het 'buiten' wonen was ook de meest uitgesproken uiting van een nieuw verworven individuele vrijheid: namelijk die van het - onafhankelijk van verschuivingen op de arbeidsmarkt en werkgelegenheid - zich vrij te kunnen vestigen op exclusief door welstand, leef- en woonstijl gesuggereerde lokaties.

Van Engelsdorp Gastelaars heeft nog een andere verklaring voor de ongeplande suburbanisatie. Hij brengt die in verband met de voorkeur van veel stadsbewoners om te leven

in een omgeving met een *gemengd* bestand van woningen, voorzieningen en bedrijven. Kortom in woonwijken die in de op scheiding en geleding gebaseerde naoorlogse stadsuitbreidingen, niet of nauwelijks te vinden waren.

> Misschien, is de omvangrijke suburbanisatie gedurende de laatste decennia vanuit de grote Randstadagglomeraties naar kleine plaatsen en dorpen met een gemengd grondgebruik dan ook deels een symptoom van de bij veel stadsbewoners aanwezige doch in de geplande nieuwbouw niet gehonoreerde wens naar een qua grondgebruik gemengd leefmilieu op woon-buurt-niveau.[38]

De suburbanisatie als de geografische consequentie van een zich individualiserende woonen leefstijl leidde uiteraard ook tot nieuwe trends in woninginrichting en wooncomfort. Suburbanisatie hield eenvoudigweg in dat grote groepen bewoners van stereotiepe rijtjeshuizen zich losmaakten uit de sociaal-territoriale kaders van buurt en wijk. En daarmee ook braken met het door de politiek en verzuilde woningcorporaties decennia lang voorgehouden ideaal van de woning en woonomgeving als instrumenten van maatschappelijke en culturele sturing. Weliswaar stond ook nu 'zelfwerkzaamheid' voorop, maar daarmee werd minder de ontplooiing van de mens in de gemeenschap bedoeld dan de vaardigheid van het individu om met behulp van technologie - auto, televisie, elektrische apparaten - zelf de programmering van huishouden, werk en vrije tijd ter hand te nemen.[39] Hoewel de uitbouw van de consumptiemaatschappij - via nieuwe vormen van distributie, marketing en reclame - al halverwege de jaren vijftig begon, vond de massale opmars van audiovisuele apparatuur en tal van elektrische apparaten in de huishoudens pas in de jaren zestig plaats. Geholpen door de verbeterde infrastructuur van wegen en de uitbreiding van het aantal telefoonverbindingen en dankzij de permanente ondersteuning van energieleveranciers veranderden de consumptiegewoonten én de mentaliteit van de consument. Overigens niet zonder slag of stoot en zonder grote weerstanden, zoals de opkomst van nieuwe consumptiepatronen in en rond de woning laten zien. De veranderingen - modernisering - van de uitrusting en inrichting van de woning verliepen geleidelijk en bereikten eerst de keuken en badkamer (efficiency, sanitaire voorzieningen), en pas later de rest van de woning en woonomgeving.

Daarbij moesten heel wat ideologische barrières worden doorbroken, omdat sinds de Eerste Wereldoorlog ideeën over efficiënte woninginrichting en doelmatige (technische) voorzieningen waren gekoppeld aan sociaal-democratische emancipatie en aan burgerlijke idealen van gezin en gemeenschapsmens.[40] Die ideeën werden vanaf 1948 op consciëntieuze wijze uitgedragen door het populaire tijdschrift *Goed Wonen*, waarin het ideologische gedachtegoed van progressieve architecten, woninghervormers en strijd(st)ers voor huishoudelijke efficiency de vorm had aangenomen van een waar beschavingsoffensief. Aan het begin van de jaren zestig werd die attitude in een indringende fotoreportage, nota bene in *Goed Wonen* zelf, door Johan van der Keuken keihard voorgesteld als 'bevoogdend en burgerlijk'. In 1967 besloot de redactie het blad op te heffen.[41]

Hoezeer in 1951 niet alleen de woningvoorziening, maar ook de inrichting nog in het teken stonden van 'de ontplooiing van de mens', moge blijken uit het PVDA-rapport *De weg naar de vrijheid*, waarin de 'uitvinding van het publiek' door de verborgen verleiders van het Nederlandse bedrijfsleven met de grootste argwaan werd bejegend:

> Wie de Nederlandse huiskamer binnentreedt, zal daar als regel gedemonstreerd zien aan één kant gebrek aan smaak, aan de andere kant de gevolgen van een op winst gebaseerd industrieel bedrijf. Traditionele meubels, een dor behang, brave schilderijen en fantasielozen serviezen leggen getuigenis af van de geringe verbeeldingskracht zowel van de vervaardigers als van de afnemers van gebruiksvoorwerpen. Zelfs aan velen die in staat zijn te genieten van het Veluws landschap, van Lucas van Leyden en van Debussy, schijnt nimmer geleerd te zijn dat er schoonheid kan schuilen in het eenvoudige voorwerp, dat men dagelijks in handen of onder ogen krijgt. De wooncultuur is een even belangrijk als verwaarloosd onderdeel van de cultuur. Opnieuw moet gesteld worden dat hier een belangrijke taak voor het onderwijs is weggelegd evenals voor de bedrijven welke gebruiksvoorwerpen vervaardigen.[42]

In 1954 startte de psychologe Mary Zeldenrust-Noordanus, op verzoek van het Bouwcentrum in Rotterdam, een markt- en motievenonderzoek naar ‘meubeltjes’. Doel was ‘het nagaan van enige psychologische factoren, die de woninginrichting beïnvloeden en aan de hand daarvan het bepalen van de wijze, waarop een verantwoorde woninginrichting zou kunnen worden gestimuleerd’.[43] Haar in 1956 verschenen dissertatie *Onderzoek naar enige psychologische aspecten van de woninginrichting* bracht aan het licht dat de feitelijke woninginrichting nog veel behoudender was dan door deskundigen werd gevreesd. Zeldenrust bracht die attitude in verband met tal van irrationele, primitieve drijfveren van huisvrouwen, en vooral met de rol van sociale ideaalbeelden, volgens welke ‘menig huisvrouw pretendeert dat zij zuinig, degelijk, eerlijk, onseksueel, beleefd, onemotioneel, proper, wilskrachtig, vlijtig en altruïstisch is’.[44] Dat waren dezelfde images als die tot dat moment de technische verbetering van het gemiddelde Nederlandse huishouden met succes hadden begeleid en die vanaf het begin van de jaren zestig, met de professionalisering van het psychologisch markt- en opinieonderzoek, het huishouden hebben gemaakt tot technologisch knooppunt van verzorging, inrichting, uitrusting, energievoorziening. De kwaliteitsverbetering van de gemiddelde woning is voor een deel van de Nederlandse huishoudens zo niet het enige, dan toch wel de meest tastbare resultaat van het ‘economische wonder’ en de daaruit voortvloeiende modernisering van de samenleving. Een aantal vernieuwingen op het gebied van wooncomfort, zoals de vergroting van woonkamers en de afname van het aantal bewoners per vertrek of de technische verbetering van keuken en badkamer (douche), kunnen goeddeels worden toegeschreven aan collectieve besluitvorming (modelbouwverordeningen). De veranderingen evenwel in de huishoudelijke productie (eten koken, kleren wassen, kinderen verzorgen) door het gebruik van duurzame consumptiegoederen als wasmachine, koelkast, elektrische naaimachine en audiovisuele apparatuur, zijn veeleer het gevolg van elkaar versterkende impulsen van overheid, marktsector, individuele woonwensen, behoeften en koopgedrag.[45] Techniekhistorici hebben laten zien hoe in de loop van de jaren zestig vooral (huis)vrouwen door middel van gespecialiseerde tijdschriften als *Eigen Huis* (1967), maar ook via talrijke bedrijfs- en consumentenorganisaties, invloed hebben uitgeoefend op het ontwerp van technische apparaten en op die manier ook zelf nieuwe huishoudelijke patronen ontwikkeld.[46]

Ook voor Nederland geldt wat in een analyse van de gelijktijdige transformatie van de woning in Duitsland is opgemerkt: ‘Materielle und immaterielle Kabel haben es wie einen

Emmertaler durchlöchert: auf dem Dach die Antenne, durch die Mauer der Telephondraht, statt Fenster das Fernsehen und statt Tür die Garage mit dem Auto.'[47] De voortschrijdende mechanisering veranderde de woning van therapeutische (gezins)herberg in een koele 'doorzonwoning': een 'Interieur Anoniem', een verzameling van objecten en apparaten die de bewoners bevrijdden van de fysieke beperkingen van hun milieu en hen tot programmeur van hun omgeving en hun dagelijkse activiteiten maakten. Dat was een ontwikkeling die door veel intellectuelen en gezagsdragers werd gezien als de geleidelijke uitholling van het huis tot woonmotel. Niet in de laatste plaats omdat ze, in navolging van Galbraith, de technologische perfectionering van de private woning afzetten tegen de tekorten aan en gebreken van de publieke diensten.[48] Daarmee grepen ze terug naar de cultuur-politieke discussie over het prevaleren van collectieve boven particuliere waarden in de sociale fysieke omgeving. Ze vreesden dat door de technologie de innerlijke structuur en beslotenheid van het Nederlandse huishouden dreigden te worden ondermijnd. 'Het huishouden van Jan Steen', aldus de Utrechtse psycholoog Linschoten, 'dat wij alleen nog als caricatuur begrijpen, was in zijn structuur toch ordelijker en ondubbelzinniger dan "modern living", omdat dit laatste met de gesloten structuur ook de overzichtelijkheid, vertrouwdheid en vanzelfsprekendheid mist.' De veranderingen in het huishouden beschreef Linschoten als het steeds leger worden van het huis. De kamers waren te klein geworden om zieken te verplegen of bejaarden op te nemen: 'men kan er niet sterven en niet geboren worden. Men kan er ook geen feest vieren want er is geen ruimte voor veel bezoek. Die dingen verplaatsen zich naar buiten.'[49] Een dergelijke constatering mondde bij Linschoten c.s. evenwel niet uit in pleidooien voor een 'terug naar het behouden huis'. Integendeel, geheel in overeenstemming met technische utopieën als die van beeldend kunstenaar Constant (*New Babylon*, 1952-1968) propageerden de Utrechtse filosofen de mythe van de door techniek en economie bevrijde, open samenleving, waarvan het geheel gemechaniseerde huis het dynamisch middelpunt was:

> Als persoon zijn wij vrijer dan ooit tevoren. Mits het openbare huishouden, de economie (dat betekent huishoudkunde!) ook werkelijk op die menselijke persoon betrokken is; want daarin vindt zij haar rechtvaardiging dat wij, door meer en meer verplichtingen uit handen te geven, vrijer zullen zijn om ons eigen leven te leven en te verwerkelijken. En dat betekent dat zij ons ook de vrijheid moet laten, neen, verschaffen, in de woning te *wonen*. Anderzijds kan dat alleen, wanneer wij zien dat ons wonen zelfstandiger en actiever moet zijn; meer op eigen keuze en beslissing moet berusten; dat wij aandacht moeten schenken aan het huis als uitdrukking van het eigen bestaan; dat men moet *kunnen* wonen.[50]

In 1961 verscheen van een jonge ingenieur, John Habraken, een klein boekje met als titel *De dragers en de mensen; het einde van de massa-woningbouw*. Het was een pleidooi om in plaats van de architect, stedenbouwer, aannemer en ambtenaar, de bewoner tot sleutelfiguur in het (woning)bouwproces te maken. Habraken bepleitte een fundamentele herbezinning op de spelregels van de woningbouw, met als kern de definitie van de woning niet als product maar als *daad*. Een woning ontstaat door het samenkomen van twee sferen: die van de drager of woonstructuur en die van de inbouw. De drager verwijst naar de productie van

onroerend goed en heeft betrekking op de verkaveling, bouw en industriële toelevering. De inbouw behelst alles wat door de individuele bewoner zelf wordt gebruikt, gemonteerd of geproduceerd: plattegrond, sanitair, verwarming, berging, apparaten enzovoort. Volgens Habraken zijn, mede als gevolg van de bureaucratisering en industrialisering van de bouw, deze twee sferen ten opzichte van elkaar teveel verzelfstandigd. Met als resultaat dat verreweg het grootste deel van bewoners gedoemd is te leven in een omgeving die in kant en klare vorm wordt aangeleverd. Habrakens propositie is, achteraf gezien, blijven steken in bouwtechnische - en vooral - methodische wijzigingen, waarbij essentiële kwesties als financiering, subsidiesystemen, huurprijsvaststelling en beheersaspecten buiten schot bleven. Daardoor heeft het nauwelijks een rol kunnen spelen in de praktijk van de naoorlogse woningbouw. Niettemin reflecteren zijn voorstellen - en het daarop geïnspireerde werk van de Stichting Architecten Research (SAR) - een belangrijke paradox in de Nederlandse woningbouw- en huisvestingspolitiek, namelijk de onmogelijkheid om woningbouw als economisch (massa)product te combineren met de politieke wil om de ruimtelijke ordening en huisvesting in te zetten als instrumenten voor sociale en culturele verheffing, kortom: voor de ontplooiing van het individu in de gemeenschap.[51]

Chaotische planning

Aan het begin van de jaren zeventig begon de suburbanisatie zorgelijke vormen aan te nemen. De trek van stedelingen naar het platteland verliep langs wegen die de plannenmakers van de Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening juist hadden willen afsnijden. De typische plattelandsdorpen waarvan men de groei had willen indammen, explodeerden en de speciaal voor groei aangewezen kernen kwamen niet of veel te traag van de grond. Het chaotisch verloop van de suburbanisatie, met zichtbaar negatieve gevolgen, zoals ontkrachting van stedelijke centra, intensivering van het verkeer, milieubederf en aantasting van zowel het landschap als de plattelandscultuur, markeert het einde van ‘de stilzwijgende overeenstemming over de richting waarin de samenleving zich zal moeten ontwikkelen’.[52] Het is het moment waarop de ruimtelijke ordening van zuiver interne, bureaucratische aangelegenheid emancipeerde tot een politiek thema. De voorbereidingen voor de Derde Nota van de Ruimtelijke Ordening stonden in het teken van toenemende kritiek op de vanzelfsprekendheid waarmee volledige werkgelegenheid, evenwicht op de betalingsbalans en een stabiel prijspijl nog steeds als grondslag van het sociaal-economisch beleid werden beschouwd. In plaats daarvan groeide de bezorgdheid over de grenzen die door de schaarste en vooral de kwetsbaarheid van de fysieke omgeving aan een onbeperkte economische groei werden gesteld. Om verdere aantasting van primaire functies van het landelijke gebied en verstoring van bestaande samenlevingsvormen in kleine steden en dorpen te voorkomen, werd er geen nieuw beleid uitgestippeld, maar streefde men naar vormen van bestuurlijke modernisering om uiteenlopende programma's op het gebied van huisvesting, infrastructuur en ruimtelijke ordening aan te scherpen en beter op elkaar af te stemmen. Zo verscheen in 1973 een invloedrijke econometrische studie over het aantal personenauto's in Nederland in vergelijking met andere Europese landen, met als belangrijkste aanbeveling de ruimtelijke ordening en stedebouw in te zetten als rem op de verdere groei van het particuliere autobezit. Nu gebleken was dat de meeste stedelingen het platteland niet

opzochten vanuit een romantische of modieuze preferentie voor het buitenleven, maar veeleer omdat binnen de stedelijke gebieden - en met name binnen de zogenaamde ‘ideale’ stadsgewesten - er gewoon te weinig keus en aanbod was, werd in de eerste plaats gezocht naar een andere huisvestingsstrategie. In de Nota Volkshuisvesting 1972 werd het ‘bundelingsprincipe’, waarbij de gemeenten elkaar beconcurreerden in het aantrekken van nieuwe bewoners en economische bedrijvigheid, vervangen door een in bestuurlijke zin geconcentreerde aanpak van het groeikernenbeleid. Om een wal op te werpen tegen de voortschrijdende suburbanisatie, kregen dertien gemeenten in de voormalige overloopgebieden van de Randstad aanzienlijke bestuurlijke en financiële armslag, om in een tijdspannen van één generatie uit te groeien tot een ‘wervend woonmilieu’: een compleet nieuwe nederzetting met een hoog voorzieningenpeil op het gebied van openbaar vervoer, bedrijfsterreinen, infrastructuur, recreatie en tal van sociaal-culturele faciliteiten. Een achteraf gezien succesvol gebleken opmars voor een ‘regelmatige verstedelijking’ in het westen en midden van Nederland, maar een onvoldoende instrument om zowel de fatale leegloop van de grote steden als de erosie van het ‘lege land’ daarbuiten, tegen te houden.[53]

1973 markeert het moment dat de in de jaren zestig op gang gekomen grootschalige ‘reconstructie van Nederland’ in een crisis raakte. Bureaucratische en niet zelden autoritaire besluitvorming op uiteenlopende terreinen als de Deltawerken, aanleg van nieuwe, industriële haventerreinen, uitbouw van het autosnelwegennet, maar ook de fysieke reconstructie van zowel binnensteden door middel van cityvorming en sanering als van het platteland door ruilverkaveling, verloor haar vanzelfsprekendheid en maatschappelijk draagvlak. Zonneveld concludeert in zijn studie naar het ontstaan en de effectiviteit van planconcepten:

> Vanaf 1973 zien we een periode van onzekerheid aanbreken: onzekerheid ten aanzien van het verloop van maatschappelijke ontwikkelingen, met name het verloop van de conjunctuur. Onzekerheid ook ten aanzien van het interventievermogen van de overheid, dat veel geringer bleek te zijn dan in de jaren zestig verondersteld werd. Onzekerheid troef, ook in kringen van de ruimtelijke ordening. Planologen die zich na het succes van de Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening even mochten koesteren in het zonnetje van de publiciteit, moesten weldra wennen aan de schaduwzijde van de roem. De *Oriënteringsnota* uit 1973, het eerste deel van de Derde Nota over de Ruimtelijke Ordening, was niet zo maar een bijstelling van bestaand beleid, maar introduceerde nieuwe concepten en instrumenten als procesplanning, integratie sectorbeleid, doelstellingenhiërarchie en inspraak, aan de hand waarvan een onzeker geworden overheid tastenderwijs op zoek ging naar ‘de best denkbare wederkerige aanpassing van ruimte en samenleving.[54]

Eindnoten:

1 Wagenaar, *Welvaartsstaat in wording*, p. 206-214; De Vreeze, *Woningbouw, inspiraties & ambities*, p. 238-245.
2 Van Winkel, *Moderne leegte*, p. 20.
3 Ibid., p. 30; Weyers, *Terug naar het behouden huis*, p. 58-68; De Boer, Lambert, *Woonwijken*, p. 29.
4 Van Engelsdorp Gastelaars, *Niet elke stadsbewoner is een stedeling*, p. 1-7.
5 Van Engelsdorp Gastelaars, Ostendorf en De Vos, *Typologieën van Nederlandse gemeenten naar stedelijkheidsgraad*; Van Engelsdorp Gastelaars, 'Verstedelijking in Nederland na 1945'.
6 Vijgen en Van Engelsdorp Gastelaars, *Stedelijke bevolkingscategorieën in opkomst*, p. 101.
7 Harloe, *The People's Home?*, p. 256-257.
8 Van der Schaar, *Groei en bloei van het Nederlandse volks-huisvestingsbeleid*, p. 374; Nycolaas, *Volkshuisvesting*, p. 63; Alberts, *Jaren van berekening*, p. 48-49.
9 De Vreeze, Woningbouw, inspiraties & ambities, p. 321-323; Voor Engeland in het bijzonder, Glendinning en Muthesius, Tower Block; Bullock, 'The Policies of the London County Council, 1945- 1951'.
10 De Boer en Lambert, *Woonwijken*, p. 30-32.
11 Alberts, *Jaren van berekening*, p. 49.
12 De Vreeze, *Woningbouw, inspiraties & ambities*, p. 241-242.
13 Hellinga, 'De woning als massaprodukt'.
14 De Jonge, 'Woning en bewoningen', p. 20-28.

15 Yap Hong Seng, ‘Orde en chaos in de stedebouw en planologie’.
16 Siraa, *Een miljoen nieuwe woningen*, p. 126.
17 Hendriks, *De versnellende bouwopgave*, p. 8.
18 Van Fulpen, *Volkshuisvesting in demografisch en economisch perspectief*, p. 97-98. Een vroeg voorbeeld van onderzoek naar de bouwproductie op lange termijn is Bredero, *Welvaart en woningbouw*.
19 Van Fulpen, *Volkshuisvesting in demografisch en economisch perspectief*, p. 24-25.
20 Kleijn, *De volkshuisvesting in Zweden*, p. 101, 116.
21 Van Fulpen, *Volkshuisvesting in demografisch en economisch perspectief*, p. 45-46; Bergh en Van Engelsdorp Gastelaars, ‘Nieuwe huishoudens, hoogbouw en binnenstad’.
22 Kleijn, *De volkshuisvesting in Zweden*, p. 24-33; De Vreeze, *Woningbouw, inspiraties & ambities*, p. 323-332.
23 NIROV, *Laag of hoog bouwen en wonen*, p. 28; Buit, ‘Woningen in hoogbouw’.
24 Van Fulpen, *Volkshuisvesting in demografisch en economisch perspectief*, p. 239-244.
25 De Vreeze, *Woningbouw, inspiratie & ambities*, p. 235.
26 Van Fulpen, *Volkshuisvesting in demografisch en economisch perspectief*, p. 239-242.
27 De massale opmars van hoogbouw in de (volks)huisvesting kwam tussen 1955 en 1960 op gang, escaleerde tussen 1965 en 1970 en nam daarna weer snel af. Buit, ‘Woningen in hoogbouw’, p. 91-93; De Vreeze, *Woningbouw, inspiraties & ambities*, p. 326-329.
28 Gijswijt, *Besluitvorming en hoogbouw*; De Vreeze, *Woningbouw, inspiraties & ambities*, p. 326-329.
29 Slot, *Grond, het schaarse erfgoed*, p. 180; Mentzel, *Bijlmermeer als grensverleggend ideaal*; Bolte, Meijer, *Van Berlage tot Bijlmer*, p. 203-219.
30 Hellinga, ‘Amsterdam 1945-1993: via stadsgewest tot stad centraal’; Van Stralen, ‘Siegfried Nassuth, het stedenbouwkundige “brein” achter de Bijlmer’.
31 Kruijt, *De balans opgemaakt voor stad en land*, p. 7.
32 Steigenga, ‘Problematiek rond de Randstad’, p. 7; Steigenga, ‘De planologie van het wonen’.
33 Brunt, ‘Stedelijke exodus en stedelijk elan’, p. 156-174.
34 Ottens, *Het groene hart binnen de Randstad*, p. 83; Gottmann, *Megalopolis*, p. 83.
35 Van der Cammen en De Klerk, *Ruimtelijke ordening*, p. 135-140; *Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening in Nederland*, geciteerd door Faludi en Van der Valk, *De groeikernen als hoekstenen voor de Nederlandse ruimtelijke planningdoctrine*, p. 65.
36 Van der Cammen en De Klerk, *Ruimtelijke ordening*, p. 136; Ottens, *Het groene hart binnen de Randstad*, p. 101-163.
37 Saal, *Sociale dynamiek*; Brunt, *Stedeling op het platteland*; Mak, *Hoe God verdween uit Jorwerd*.
38 Van Engelsdorp Gastelaars, *Niet elke stadsbewoner is een stedeling*, p. 143.
39 Knulst, *Podia in een tijdperk van afstandsbediening*, p. 44-50.
40 Hartveld, *Moderne zakelijkheid*, p. 159-215.
41 Deben en Teijmant, ‘Wonen is meer dan een dak boven je hoofd.’, p. 134; Deben, *Van onderkomen tot woning*; Van Moorsel, *Contact en controle*.
42 Duyvendak, ‘De verguizing van de paternalistische politiek’, p. 128-129.
43 Van Ginniken, *De uitvinding van het publiek*, p. 162-163.
44 Zeldenrust-Noordanus, *Onderzoek naar enige psychologische aspecten van de woninginrichting*.
45 Van Ours, *Gezinsconsumptie, 1951-1960*, p. 112-118; Van Stiphout, *Tussen loyaliteit en satisfactie in de consumptiemaatschappij*, p. 177-262.
46 Gegevens over het huishouden in Nederland zijn ontleend aan Oldenziel, *Huishouden in Nederland in de Twintigste Eeuw*.
47 Flusser, *Durchlöchert wie ein Emmentaler*.
48 Beishuizen, *John Kenneth Galbraith*, p. 106-107.
49 Linschoten, ‘Wat is wonen’, p. 9-19.
50 Ibid., p. 17-18.
51 Bouman, *John Habraken*.
52 Glasbergen en Simonis, *Ruimtelijke beleid in de verzorginsstaat*, p. 21.
53 Faludi en Van der Valk, *De groeikernen als hoekstenen voor de Nederlandse ruimtelijke planningdoctrine*, p. 42-78.
54 Zonneveld, *Conceptvorming in de ruimtelijke planning*, deel 1, p. 212-213.

Deel C
Het sociale en politieke leven

8 De groei van de bevolking

Inleiding

In 1947 telde Nederland volgens de in dat jaar gehouden Volkstelling 9,6 miljoen inwoners. Dit aantal groeide tot 11,4 in 1960 en bij de laatste Volkstelling in 1971 waren er 13,2 miljoen inwoners. Deze stijging was een voortzetting van een al eerder bestaand patroon. Tussen 1900 en 1950 verdubbelde het inwonersaantal in Nederland. Hiermee week Nederland af van landen in West- en Noord-Europa. De groei van de bevolking was voornamelijk een gevolg van natuurlijke aanwas, niet van immigratie. Het geboortecijfer was in de periode 1900-1965 hoger dan in alle andere landen in Europa, met uitzondering van Ierland en Portugal, en hoewel het gestaag daalde, zette deze daling in Nederland later in en verliep langzamer.[1]

Tabel 8.1 Geboortecijfers per 1000 inwoners voor acht West-Europese landen 1910-1961

Jaren	Ned.	Denem.	Noorw.	Zweden	Engel.	België	Frankr.	Zwiterl.
1910-11	28,2	27,1	25,4	24,4	24,8	23,3	19,2	24,6
1920-21	28,2	24,7	25,3	22,6	24,0	22,0	21,1	20,9
1928-29	23,1	19,1	17,6	15,7	16,5	18,5	18,0	17,3
1938-39	20,6	18,0	15,6	15,2	15,0	15,8	14,9	15,2
1950-51	22,5	18,2	18,8	16,0	15,7	16,7	20,2	17,7
1955-56	21,3	17,3	18,5	14,8	15,4	16,8	18,6	17,3
1960-61	21,0	16,6	17,4	13,8	17,3	17,0	18,2	17,9

Bron: CBS, geciteerd door F. van Heek, ‘Het Nederlands geboortepatroon’, in: *Mens en maatschappij*, 38. (1963).

Daarnaast werd Nederland gekenmerkt door een voor Europese begrippen uitzonderlijk laag sterftecijfer. De bevolkingsdruk en ‘het spook van de overbevolking’[2] bleven jarenlang de gemoederen beheersen en hebben geleid tot een actieve emigratiepolitiek. Pas na 1965 vond er een scherpe daling plaats van de vruchtbaarheid, eerst in het jaar 1965 en later nog eens in 1971/1972. Sindsdien loopt Nederland in de pas met de andere Europese landen. Men heeft deze daling de ‘Tweede Europese Demografische Transitie’ genoemd.[3] Deze overgang kan als een van de belangrijkste factoren beschouwd worden van de sociale en culturele veranderingen in naoorlogs Nederland, die zich in en na de jaren zestig hebben gemanifesteerd.

De geboortegolf

In 1946 werden 284.000 kinderen geboren, in 1947 267.000. Dat was meer dan gemiddeld. Men sprak van een geboortegolf, niet ongebruikelijk na tijden van crisis en oorlog. De baby's die geboren werden, waren zich er uiteraard niet bewust van dat zij gezamenlijk als de 'babyboomgeneratie' verder door het leven zouden gaan. Toen ze voor het eerst naar de lagere school gingen, waren de klassen groot: gemiddeld zo'n 48-50 leerlingen. Tien jaar later, omstreeks 1962, vielen hun eerste schreden op de arbeidsmarkt samen met een grote vraag naar werk. Velen konden meteen aan de slag, hoewel een langer verblijf op school ook tot de mogelijkheden ging behoren - anders dan in de vroege jaren vijftig. De werkloosheid was erg laag, welvaart lag in het verschiet. Het leek erop alsof deze generatie voor het geluk was geboren. 'Babyboomers' werd een epitheton, de uitdrukking van een welvarende, voorspoedige, rebelse én machtige generatie, die gemakkelijk maatschappelijke posities verkreeg, omdat er veel plaatsen waren.

De effecten van de geboortegolf blijven lange tijd zichtbaar, tot ná 2020, wanneer deze generatie de bejaardentehuizen zal bevolken. Zorgden ze in het begin van hun leven voor een 'overbevolkingspsychose',[4] aan het eind ervan maken ze de vraag los over de betaalbaarheid van hun AOW en hun pensioenen. De babyboomers vormen geen bewuste groep, maar hebben niettemin veel overeenkomstige gedragskenmerken. Vooral speelt deze leeftijdsgroep een cruciale rol in de demografische en sociale veranderingen die zich ná 1965 voltrekken. Gezinsvorming, trouwpatronen en het krijgen van kinderen worden vaak als een zeer individuele keuze gezien, maar het gedrag van de babyboomers in deze zaken blijkt opvallende collectieve trends te volgen. Van de Kaa spreekt in dit verband van een 'mentaal cohort: leden van een aantal aaneensluitende geboortejaren, die een opvallende, vitale gebeurtenis in hun leven gemeenschappelijk hebben, waardoor ze een gemeenschappelijke benadering hebben gekregen ten opzichte van belangrijke levenszaken.[5] De houding van de babyboomgeneratie ten opzichte van gezinsvorming en seksualiteit kan gezien worden als zo'n gemeenschappelijk kenmerk dat historische veranderingen teweegbrengt.

Sterftecijfers en stijging van de levensverwachting

De demografische ontwikkeling wordt echter niet uitsluitend bepaald door het geboortecijfer. Ziekte, epidemieën en nieuw optredende doodsoorzaken bepalen mede de bevolkingsaanwas. Immigratie- en emigratiepatronen eveneens. In de daling van de sterftecijfers liep Nederland voorop in Europa. Van 16,6 per 1000 inwoners in 1900/1904 daalde dit cijfer naar 9,0 in 1930/1934 en naar 7,5 in 1950. Het sterftecijfer stijgt dan licht en blijft tot 1974 op een jaarlijks gemiddelde van 8,1. De groei van de bevolking per jaar neemt af, ondanks de lage sterfte: van een jaarlijks gemiddelde van 160.000 (1945-1949) tot 128.000 (1970-1974) en ruim 70.000 (1980-1986).[6] De levensverwachting bij de geboorte was voor de babyboomgeneratie (1945-1949) aanvankelijk 69,4 jaar voor mannen en 71,5 jaar voor vrouwen. Deze verwachting werd in de loop van de tijd telkens iets hoger, waarbij opvalt dat de vrouwen gemiddeld iets langer gingen leven: 71,3 respectievelijk 75,8 voor mannen en vrouwen in 1960-64, 71,1 resp. 77,0 in 1970-1974 (thans 73 respectievelijk 80). De verschillen worden groter, het-

geen erop neerkomt dat de kans toeneemt dat vrouwen voor mannen in hun laatste levensjaren moeten zorgen, terwijl zij geen verzorgende partner meer hebben, als zijzelf het sterfbed tegemoet zien.

Immigratie en emigratie

Hoewel zich in alle eeuwen vreemdelingen in Nederland hebben gevestigd omdat ze werk vonden in landbouw en zeevaart, of omdat ze als godsdienstig of politiek vluchteling in de samenleving werden opgenomen, is Nederland als klein land in Europa nooit uitdrukkelijk een immigratie- of emigratieland geweest. Er gingen wel Nederlanders naar ‘overzeese gebieden’ en naar ‘onbekende landen’, maar een uittocht naar de Verenigde Staten zoals de Ieren, Polen en Italianen te zien gaven, heeft Nederland niet gekend. Emigratie en immigratie hielden elkaar vóór de oorlog in evenwicht. Na de oorlog was dit nog steeds het geval, hoewel er zowel in de immigratie als in de emigratie grote pieken en dalen te zien zijn. In de periode 1950-1959 was er een emigratieoverschot, hoewel die periode óók gekenmerkt werd door aanzienlijke immigratie. Na 1960 werd de immigratie hoger dan emigratie en bleef er een aanhoudend vestigingsoverschot: 6500 in de periode 1960-1964 en 28.000 in 1970-1974.

Tabel 8.2 Bevolkingsgroei in Nederland 1945-1979

Periode	Groei (x1000)	Geboorten	Sterfte	Geboteoverschot	Immigratie	Emigratie	Migratieoverschot
1945-49	161	249	90	159	55	55	0
1950-54	131	229	78	151	45	57	-12
1955-59	147	235	84	151	52	59	-7
1960-64	159	247	92	155	58	51	7
1965-69	149	242	102	140	71	60	11
1970-74	128	212	111	101	89	61	28
1974-79	99	176	113	63	98	60	38

Bron:
CBS.

Als gevolg van de onafhankelijkheid van Indonesië in 1949 en de soevereiniteitsoverdracht van Nieuw-Guinea in 1962 kwamen bijzondere immigratiestromen op gang. Een stille stroom Indo-Europeanen, die formeel de Nederlandse nationaliteit hadden, koos voor de overtocht naar een onbekend, ver en koud land. De stroom wordt geschat op ruim 200.000 tot 1956.[7] Door een speciaal verdrag met de Verenigde Staten vonden ongeveer 25.000 Indo-Europeanen hun weg naar Amerika. Zij kwamen vooral in Californië terecht.[8] De groep Indische Nederlanders wordt als voorbeeld genomen van een geslaagde assimilatie van een grote groep immigranten in Nederland. Hoewel velen van hen een plaats en werk

vonden in de Nederlandse samenleving, zijn de moeilijkheden waarmee het aanpassingsproces gepaard ging vaak over het hoofd gezien en verwaarloosd.

Vanaf 1951 kwamen 19.000 Zuid-Molukkers van de eilanden Ambon en Ceram naar Nederland. Hun inpassing in de Nederlandse samenleving verliep niet zonder problemen. Velen hadden als militair gediend in het Koninklijk Nederlands Indisch Leger, op grond waarvan zij aanspraak maakten op hulp en bijstand van de Nederlandse regering. Hun aanwezigheid in Nederland werd aanvankelijk slechts als tijdelijk gezien, in afwachting van een internationale erkenning van de in 1950 uitgeroepen Republiek der Zuid-Molukken. De Zuid-Molukkers werden ondergebracht in verschillende kampen, met name in Vught en in de provincie Overijssel, waar ze een geïsoleerd bestaan leidden. Men bleef de eigen taal en cultuur trouw. In de loop van de jaren vijftig werd de hoop op terugkeer langzaam opgegeven. De woonoorden werden verlaten en men vestigde zich in woonwijken, geconcentreerd in enkele gemeenten. De jongeren gingen zich oriënteren op de Nederlandse arbeidsmarkt, wat een moeizame zaak was.

Een derde stroom immigranten uit voormalige koloniën begon kort voor en na de onafhankelijkheid van Suriname in 1975 numeriek van betekenis te worden. In 1967 verbleven er 28.000 personen uit Suriname en de Antillen in Nederland; in 1973 61.000. Op 1 januari 1976 was dit aantal verdubbeld: 122.000. Zij vestigden zich in geconcentreerde woonwijken, vooral in de grote steden en de Bijlmermeer (die aanvankelijk voor andere doeleinden was gebouwd).

Vanaf 1964 kwamen buitenlandse werknemers, aangezocht als ‘gastarbeiders’, uit de landen rondom de Middellandse Zee. Italianen en Spanjaarden vestigden zich in het IJmondgebied (Hoogovens); de eerste Turkse arbeidsmigranten kwamen in 1965 naar Hengelo.

Door deze verschillende migrantenstromen steeg het aantal vreemdelingen in Nederland. In 1960 verbleven er in Nederland 118.000 vreemdelingen (inclusief Molukkers). In 1975 waren het er 345.000. Als aandeel in de totale bevolking was deze stijging van 1 procent tot 2,5 procent echter gering, slechts iets meer dan het aantal vreemdelingen in 1930. In vergelijking met de omringende landen was Nederland geen immigratieland. Pas ruim ná 1970, toen het idee van tijdelijkheid van het verblijf van de arbeidsmigranten werd losgelaten en het proces van gezinshereniging via internationale verdragen werd erkend, nam het aantal personen van buitenlandse herkomst toe. Tussen 1975 en 1985 steeg het aantal in Nederland gevestigde vreemdelingen tot 559.000.

Bevolkingsprognoses in 1950 en 1965

Hoewel de immigratiestromen niet allemaal voorzien waren, droegen deze niet aanzienlijk bij aan de gestage bevolkingsgroei in naoorlogs Nederland. Het hoge geboortecijfer bleef de meest significante factor, die tevens de voornaamste aanleiding was voor enkele hoge prognoses over de bevolkingsgroei tot het jaar 2000. De vrees voor overbevolking, die vooral in de beginjaren vijftig regelmatig werd verwoord en tot een actief regeringsbeleid aanzette, was op deze prognoses gebaseerd. De eerste prognoses dateerden al van voor de Tweede Wereldoorlog. In 1921 had Verrijn Stuart voorspeld dat Nederland in het jaar 2020 ongeveer 27,5 miljoen inwoners zou tellen (op dat moment waren er 6,9 miljoen). In 1950 voorspelde men een inwoneraantal van tussen 12-14 miljoen in 1980 (in werkelijkheid zou dat 14 miljoen zijn). Dit vooruitzicht werd in 1950, als een zware belasting voor de welvaart gezien.

Men rekende nog niet op de vruchten van de later voorspoedige industrialisering. De werkloosheid nam in 1951 en 1952 nog sterk toe. Van Rooijen pleitte in zijn boek *Het bevolkingsvraagstuk* uit 1955 heel voorzichtig als een van de weinige confessionele auteurs voor geboortebeperkende maatregelen.[9]

De prognoses van het CBS bleven tot ruim na 1973 een hogere bevolkingsgroei aangeven dan in feite werd gerealiseerd. In 1965 voorzag het CBS een gestaag groeiende bevolking die in 1980 een omvang zou hebben van 15,3 miljoen (werd dus 14 miljoen) en 19,2 miljoen in 1995 (werd 15,2).[10] Een verklaring voor deze opvallende afwijkingen lag in het feit dat men niet op de toenemende immigratie, vooral ná 1965, had gerekend en deze immigratie ook niet in het model had opgenomen. De belangrijkste factor van de niet-uitgekomen prognoses was echter de plotselinge daling van de vruchtbaarheid ná 1965, die bijna niemand had voorzien. Het gemiddelde kinderaantal van vrouwen werd lager dan verwacht, de huwelijksleeftijd en de leeftijd waarop het eerste kind werd geboren schoven op en de geboortebeperkende middelen werden na 1965 algemeen en snel aanvaard. De bevolking groeide in de periode 1965-1980 niet met 1,5 procent (zoals verwacht) maar met slechts 1 procent. De prognoses werden telkens bijgesteld.

De discussie over de bevolkingsdruk wordt door de prognoses beïnvloed, ongeacht de onzekerheid van de prognoses. Historische omstandigheden, economische vooruitzichten, sociale wenselijkheden en morele opvattingen bepalen gezamenlijk het antwoord op de vraag of een land ‘te vol’ is. Op een congres in 1949, gewijd aan de gevolgen van de bevolkingsgroei, vonden bekende demografen als Van Heek, Hofstee en Heijenga dat overbevolking een reële bedreiging vormde voor het welzijn en de welvaart van de Nederlanders. Emigratie en industrialisatie waren de alternatieven voor verpaupering. Hofstee stelde op dat congres dat Nederland ‘simpelweg te vol raakte’.[11] Het vooruitzicht van ‘zo'n 20 miljoen in het jaar 2000’ op een moment dat de naoorlogse welvaart nog niet in zicht kwam en ook niet (spoedig) werd verwacht, kon de publieke discussie en de gemoederen lange tijd beheersen.[12]

Het bevolkingsvraagstuk en het spook van de overbevolking

Voor demografen was Nederland een uitzondering op de Europese regel. De befaamde en invloedrijke demograaf Alfred Sauvy schreef in 1953 dat Nederland ‘het enige land in de wereld was waar men kon spreken van overbevolking en waar een verzadigingspunt niet langer als een ver weg liggend spookbeeld kon worden beschouwd’.[13]

Een klein land met de hoogste bevolkingsdichtheid combineerde het hoogste geboortecijfer met het laagste sterftecijfer (of een van de laagste) en had dus de hoogste groeicijfers voor de bevolkingstoename. Vanaf het midden van de negentiende eeuw vond in Europa de eerste demografische transitie plaats. Deze overgang kent verschillende fasen. In de eerste fase waren geboorte- en sterftecijfers allebei hoog (door de slechte hygiëne en geringe gezondheidszorg). Er was tot 1850 in Europa geen bevolkingsgroei. In de tweede fase nam de sterfte af door verbeterde hygiëne en vooruitgang in de medische kennis. Het geboortecijfer bleef echter nog hoog, als gevolg van de oude gewoonten en opvattingen. Hierdoor nam de bevolking snel toe. In fase drie achter nam het geboortecijfer af onder invloed van veranderde sociaal-economische omstandigheden en veranderde opvattingen over gezins-

planning en anticonceptiemiddelen. Geboorte en sterfte houden elkaar in een ‘moderne’ situatie weer in evenwicht. Maar die ligt dan op beduidend lager niveau. In de meeste Europese landen werd dit evenwicht in 1950 bereikt. In Nederland zetten, zoals gezegd, de hoge geboortecijfers zich echter door. Een uitzondering die om een verklaring vroeg. De socioloog Van Heek zocht deze verklaring in het specifieke aandeel hierin van het katholieke volksdeel in Nederland. In zijn befaamde studie uit 1953, *Het geboorteniveau der Nederlandse Rooms-katholieken: een demografisch-sociologische studie van een geëmancipeerde minderheidsgroep*, liet hij zien dat er speciale sociale en culturele oorzaken waren aan te wijzen voor de uitzonderlijk hoge geboortecijfers onder katholieken in Nederland.[14] Ten eerste stelde hij dat de belangrijkste oorzaak van het hoge geboortecijfer in Nederland inderdaad lag aan de hoge vruchtbaarheid van de katholieken. Als deze groep ongeveer dezelfde vruchtbaarheid zou hebben gehad als de niet-katholieken, dan zou de bevolking ten minste 875.000 personen minder tellen. Vervolgens toonde hij aan dat dit kenmerk niet voor álle katholieke bevolkingsgroepen in Europa gold, maar typisch was voor de Néderlandse katholieken. Een vergelijking tussen grensstreken in België, Duitsland en Nederland, waarin steeds een katholieke bevolking in de meerderheid was, bracht aan het licht dat de Nederlandse streken een hoger geboortecijfer kenden. Ten derde toonde Van Heek aan dat andere factoren, zoals het bedrijven van landbouw op zandgronden en de mate van industrialisatie, geen voldoende verklaring gaven voor de aangetoonde verschillen. Bleef over de invloed van de katholieke mentaliteit op het gebied van de vruchtbaarheid. Van Heek constateerde bij katholieken in Nederland - immers lange tijd een achtergestelde minderheid, die pas na 1848 gelijkberechtiging had gekregen - een ‘frontmentaliteit’. Nederlandse katholieken waren roomser dan de paus, in die zin dat ze de morele voorschriften van de kerk stipter en met meer overtuiging in acht namen dan gebruikelijk was in zuidelijke landen. Vooral katholieken in de diaspora - kleine enclaves in doorgaans protestante gebieden - kenden een emanciperende minderheidsmentaliteit, die zich onder andere uitte in een sterke naleving van het verbod op anticonceptiemiddelen.

Daarnaast wees Van Heek ook nog op de typische organisatie van het katholieke leven. Pastoors predikten van de kansels de juiste leer en gingen op huisbezoek om ‘de meter op te nemen’, dat wil zeggen dat ze ouders vroegen naar de komst van een nieuwe kleine.[15] Maar ook katholieke maatschappelijk werksters droegen bij aan de ideologische ondersteuning van gezinsidealen.[16] Aldus droeg het sociaal en cultureel patroon van een typisch verzuild georganiseerde samenleving bij aan het afwijkende geboortecijfer.

Volgens Hofstee daarentegen werd de godsdienstige factor overschat. Hofstee zei dat Nederland niet per se afweek van het algemene Europese niveau, maar dat in geïsoleerde gebieden een modern-dynamisch cultuurpatroon, zich uitend in een lagere vruchtbaarheid, nog niet was doorgedrongen. In die gebieden bleef een traditionele gemeenschap met oude waarden bestaan.[17] Hofstee voerde voor deze stelling langetermijncijfers aan, die erop wezen dat Nederland weliswaar een hoog geboortecijfer had, maar dat die langdurig aan het dalen was, zodat niet van een ‘exorbitante’ afwijking kon worden gesproken.[18] Hofstee verklaarde de uitzonderlijke bevolkingsgroei in de voormalige generaliteitslanden uit een culturele isolatie, die al veel langer bestond.[19]

Ondanks een vrij heftige discussie over niet eens tegenstrijdige verklaringen waren beide opponenten het volkomen eens over het bestaan van een ‘bevolkingsvraagstuk’. Hun

onderzoekingen waren een wetenschappelijke fundering van maatschappelijke, als gewenst geziene, standpunten. Met andere toonaangevende demografen mengden Hofstee en Van Heek zich in het maatschappelijke debat over de dreiging van de overbevolking, zoals uit hun bijdrage aan het Congres in 1949 bleek.

Een snel groeiende bevolking zou naar hun mening de welvaart van de bevolking afremmen, onder andere vanwege het te grote aandeel van een jonge niet-productieve groep. Men wees op dreigende werkloosheid en de negatieve invloed hiervan op de arbeidsproductiviteit. Men voorzag sociale spanningen door de blijvende bevolkingsdruk.

Drie uitwegen uit dit sombere toekomstbeeld werden aangestipt: een alomvattend en openlijk pleidooi voor geboortebeperking, een voortgezette industrialisatie en een actieve emigratiepolitiek. Omdat de PVdA haar coalitiepartner de KVP (zie hoofdstuk 9) niet voor het hoofd durfde te stoten met een actief beleid van geboortebeperking koos men eensgezind voor de overblijvende uitweg: het bevorderen van emigratie.

Emigratie en emigratiepolitiek

De door de overheid bevorderde uittocht was kort maar niet hevig. Tussen 1946 en 1960 vertrokken 377.000 landgenoten naar verre streken: Australië en Nieuw-Zeeland, Canada en de Verenigde Staten. Ruim eenderde hiervan vond een nieuwe bestemming in Canada. Het hoogtepunt van de feitelijke emigratie lag in de jaren 1952 en 1953 (zie tabel 8.3).[20]

Table 8.3 Aantallen Nederlandse emigranten 1946-1970

Period	Australië	Canada	Nieuw-Zeeland	USA	Totaal*
1946-50	11.872	23.158	707	11.896	56.452
1951-55	58.772	81.865	12.371	14.459	188.651
1956-60	41.527	37.459	8.629	36.071	132.150
1961-65	13.133	9.469	4.234	17.224	49.322
1966-70	13.190	14.948	2.512	5.610	44.355

Bron: Elich, *Aan de ene kant, aan de andere kant*. (Leiden 1987), p. 35.

Na 1954 namen de aantallen weer even plotseling af als ze na 1950 omhoog waren gegaan. Na 1960 bleef er een stabiel patroon van emigratie bestaan van ongeveer 10.000 per jaar. In 1975 waren sinds 1946 een half miljoen Nederlanders geëmigreerd.

Hoewel er sprake was van een actief emigratiebeleid, was de organisatie van de emigratie geenszins een overheidstaak. De uitvoering en ondersteuning was bijna vanzelfsprekend in handen gekomen van ‘maatschappelijke organisaties’, dat wil zeggen kerkelijke instellingen, vakbonden en neutrale organisaties. De eerste Emigratienota uit 1952 legde de voorlichting en de openbare aanmelding bij driehonderd over het land verspreide kantoren (eerst arbeidsbureaus, later maatschappelijke emigratieorganisaties). De Nota noemde een

* inclusief overige landen.

streefgetal van 60.000 emigranten per jaar, dat bij lange na niet gehaald werd.[21]

De zorg van de overheid beperkte zich tot een kleine subsidie voor vertrekkenden. Vanaf het moment dat men voet aan wal zette werd het ontvangende land verantwoordelijk voor de opvang.[22] De voorlichting verliep, ondanks de vele kantoren, niet erg efficiënt. De tweede Emigratienota (1953) klaagde over ondoelmatigheid. De wachttijden waren lang, soms meer dan acht maanden. Personen die zich aanmeldden, vernamen vaak pas op het laatste moment welke plaats van bestemming ze hadden 'toegewezen' gekregen. Men sprak meestal niet meer dan een paar woordjes Engels. Het vertrek per boot vanaf Rotterdam werd vaak als definitief - zonder kans op weerzien - ervaren.

Drijfveren voor emigratie waren een gevoel van onbehagen over de onbestemde economische toekomst; de benadrukking van de industrialisatie ten koste van landbouwgronden, waardoor een overschot van jonge boeren werd verwacht; de aantrekkingskracht van het nieuwe land, onder andere als zich daar al een familielid had gevestigd, en een algehele ontevredenheid,die soms voortkwam uit de teleurstelling over de niet-gerealiseerde nieuwe toekomst na de oorlog (bijvoorbeeld bij verzetslieden).[23] Iets meer dan de helft van de emigranten was in de jaren vijftig inderdaad afkomstig uit de agrarische bevolking.

Voorlichting, begeleiding en opvang waren typerend voor de stevig verzuilde structuur van het toenmalig Nederland. Naast de al bestaande Katholieke Emigratiecentrale en de Christelijke Emigratiecentrale werd als noodzakelijke tegenhanger in 1953 nog een Algemene Emigratiecentrale opgericht, gelieerd aan het NVV en gebaseerd op 'een algemene levensbeschouwing'.[24] Alle confessionele organisaties en de algemene organisaties (zoals VNO, Humanistisch Verbond, Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen) waren vertegenwoordigd in deze Centrales. De Centrales zelf hadden zetels in het Emigratiebestuur, dat rechtstreeks adviezen gaf aan de minister van Sociale Zaken. De Directie van de Emigratie voerde onder diens leiding het emigratiebeleid uit. De verhouding tussen al deze organisaties was zeer ingewikkeld.

De confessionele emigratiecentrales vonden dat de geestelijke begeleiding van de emigranten veel te weinig aandacht kreeg. Katholieke en christelijke organisaties wilden vooral nazorg in het land van aankomst; de algemene organisaties sloten meer aan bij de overheid, die geen geld voor nazorg beschikbaar stelde, omdat dit, volgens het jaarverslag 1954, kon worden uitgelegd als 'een inmenging in buitenlandse aangelegenheden'.[25]

Hoezeer de emigratiediensten verzuild waren blijkt nog eens uit de biografie van een bekende Amerikaanse theoloog van Nederlandse afkomst, Henri Nouwen. Diens eerste kennismaking met de Verenigde Staten stond in het teken van zorg voor emigranten. Als jonge priester zocht Nouwen een mogelijkheid om te reizen.

> Hij kreeg het voor elkaar dat de Katholieke Emigratiedienst hem onbezoldigd aanstelde als aalmoezenier bij een rederij, de Holland-Amerika-Lijn (HAL). Een leuke job als werkstudent om als aankomend pastor bij te staan tijdens de lange overtocht naar New York. Voor de reizigers van toen waren deze overtochten geen plezierreisjes (...). Enige pastorale bijstand in deze cultuurovergang was daarom geen luxe.[26]

Studies die gewijd zijn aan de emigratiehausse wijzen erop dat in 1952 de kracht van de verzuiling nog zo sterk was, dat er een verzuilde structuur in het leven werd geroepen,

ondanks het feit dat de eerste tekenen van een verminderde greep op de eigen achterban zich reeds aandienden.[27]

Na 1954 nam de emigratiegeneigdheid weer sterk af. Men brengt deze snelle afname in verband met de snel dalende werkloosheid tussen 1952 en 1956 en met beter wordende vooruitzichten van de industrialisatie. Het motief dat men emigreerde 'voor de toekomst van onze kinderen' gold niet meer zo sterk als tót 1952. In 1949 schreef een topambtenaar van Economische Zaken, G.A. Kohnstamm, nog dat een daling van het welvaartspeil tot ver beneden het peil van 1947 dreigde, indien er geen belangrijke productieverhoging tot stand kwam.[28] Maar enkele jaren later klaarden de vooruitzichten op. De verklaring voor de plotselinge uittocht, het economisch pessimisme, vormde tevens een verlaring van de plotselinge daling. Het pessimisme verdween en daarmee de uittocht. Er ontstond zelfs een tekort aan arbeidskrachten.

Een Canadese onderzoeker, Petersen, beschreef in 1955 de Nederlands-Canadese migratie als een rationeel antwoord op de overbevolking. Hij sprak van 'planned migration'.[29] Een Nederlandse commentator. Hofstede, die tot 1962 gewerkt had bij de Emigratiedienst, sprak echter van een sociaal-psychologische overbevolkings 'psychose', waarin de confessionele groeperingen met hun verzet tegen de geboortebeperking een cruciale rol hebben gespeeld.[30] In 1962 kwam het emigratiebeleid tot stilstand.

De 'pil' en zijn gevolgen

Terwijl demografen en statistici hun hoofd nog bogen over de juiste *hoogte* van het Nederlands geboortecijfer en over de juiste schattingen van de bevolkingsgroei in het jaar 1980 en bij de eeuwwisseling, vond ongevraagd, onverwacht en ongepland een revolutie plaats: een verandering van levensstijl via de individuele keuzen van vele, afzonderlijke individuen. Men kan deze revolutie omschrijven als de veranderde houding jegens seksualiteit, huwelijk en gezin. Zij kwam tot uitdrukking in een spectaculaire daling van het geboortecijfer. Ongepland werd gezinsplanning mogelijk dankzij de introductie en snelle aanvaarding van nieuwe en betrouwbare anticonceptiemiddelen. De belangrijkste hiervan was de anticonceptiepil, in de Verenigde Staten door G. Pincus ontwikkeld. In 1958 werd er voor het eerst melding van gemaakt in Nederland. In 1963 bracht Organon de Lynesterol, bijgenaamd Lyndiol 5, op de markt, het geneesmiddel dat in de volksmond weldra 'de pil' genoemd werd, Bijna tien jaar later (1972) werd deze pil door minister Stuyt in het ziekenfondspakket opgenomen.[31]

De introductie en acceptatie van de pil is bijzonder snel gegaan. In 1950 had de invloedrijke voorzitster van de Amerikaanse *Family Planning Association*, Margaret Sanger, een van de elf kinderen uit een arm Iers immigrantengezin, er bij de bioloog Pincus op aangedrongen een betrouwbaar anticonceptiemiddel te ontwikkelen. Hij zocht verder op het al eerder ontdekte spoor van ovulatieremmende hormonen. Na enkele jaren ging hij samenwerken met de katholieke gynaecoloog J. Rock, die juist op zoek was naar een middel dat de kans op zwangerschap zou verhogen.[32]

Uit hun samenwerking werd een oraal geneesmiddel geboren, de Pincuspil, die de ovulatie afremde en nadat men stopte met innemen de kans op zwangerschap juist vergrootte. In 1955 werd het middel door een bedrijf Searle in productie genomen

en nadat proefnemingen in Puerto Rico zeer succesvol waren gebleken, werd het in 1960 met toestemming

van de *Food and Drug Administration* in de handel gebracht. Het werd meteen een groot succes onder Amerikaanse vrouwen.[33]

In Nederland werd de pil ontwikkeld door Organon te Oss. Het bedrijf zelf was verrast dat een geneesmiddel dat voor gynaecologische doeleinden was gemaakt, een succes werd omdat de *bijwerking* - ovulatieremmende werking - de hoofdreden werd voor het gebruik. Het bedrijfsleven had in deze richting geen enkel marktonderzoek gedaan. Niettemin nam het pilgebruik in Nederland zeer snel toe: van ongeveer 500 gebruiksters in 1962 (de proeffase) tot 500.000 in 1972, 26 procent van het mogelijke aantal gebruiksters.[34] Wereldwijd ging het gebruik, mede door een reclarnetedimsch goed campagne van Organon, eveneens met sprongen omhoog.

Er kon worden gesproken van een dubbele acceptatie van de pil. Eerst door de vrouw, meteen vanaf het begin (1964), en daarna door de medische stand, die er aanvankelijk wel moeite mee had dat de bijwerking van een geneesmiddel een zelfstandig hoofddoel werd. Bovendien werd er in medische kring gewaarschuwd tegen mogelijke schadelijke gevolgen van veelvuldig pilgebruik, maar nadat de bekende gynaecoloog A. Haspels uit Utrecht in de dagbladpers en daarbuiten geruststellend had gereageerd, was het pleit ten gunste van de pil ook onder medici beslecht (1967). Een tv-optreden van bisschop Bekkers hielp veel katholieken in hun aanvaarding van geboorteregeling.

Huisartsen begonnen de pil zonder bezwaar voor te schrijven en een zeer groot aantal, vooral oudere huisartsen was van mening dat anticonceptie op niet-medische gronden een integraal onderdeel diende te zijn van de huisartsenhulp.[35] De discussies in katholieke kring over de geoorloofdheid van anticonceptie, hadden geen invloed meer op het gedrag van vrouwen en artsen.[36] Wel zou de wijde acceptatie van de pil grote gevolgen krijgen voor het gezag van kerkelijke autoriteiten en voor een vrijere seksuele moraal (zie hiervoor hoofdstuk 14). Op 1 januari 1970 werd de strafbaarheid van verkoop van voorbehoedsmiddelen aan minderjarigen door een ruime meerderheid in het parlement ongedaan gemaakt. De Nederlandse Vereniging voor Sexuele Hervorming (NVSH) heeft enorm bijgedragen aan de verbetering van de seksuele verhoudingen en aan de openheid waarmee hierover gesproken kon worden. Dat ging niet zonder slag of stoot. De vereniging, opgericht in 1946, kreeg pas in januari 1974 haar koninklijke goedkeuring, nadat eerdere aanvragen in 1969 en 1970 waren geweigerd (wegens bezwaren tegen het blad *Sextant*). Het aantal leden dat in de eerste twintig jaar na de oorlog tot ongeveer 200.000 was gestegen, daalde vanaf 1965 weer vrij snel, vermoedelijk omdat de grote openheid waarmee over seksualiteit op radio en televisie werd gesproken, het bestaansrecht van de NVSH bewezen had. Ook de gemakkelijker bereikbaarheid van anticonceptiva, de vele interne conflicten én de steeds vrijzinniger koers van *Sextant* deden de NVSH geen goed, juist toen de dagen van de seksuele bevrijding aangebroken waren.

Afname van het geboortecijfer

De demografische invloed van de pil werd in de loop van de jaren zestig en zeventig zichtbaar. Het geboortecijfer daalde van 20,8 per 1000 inwoners in 1960 naar 13,0 in 1975 (zie tabel 8.4). Twee knikken zijn duidelijk waar te nemen: in 1964/1965 en 1970/1971. Volgens de demografen Frijling en Zandanel daalde het cijfer niet sneller, vanwege de eerste gevolgen van de geboortegolf uit 1946/1947, die toen net aan de reproductieve fase begonnen was.[37]

Tabel 8.4 Geboortecijfer van Nederland in de periode van 1960-1975

1960	20,8	1968	18,6
1961	21,3	1969	19,2
1962	20,9	1970	18,3
1963	20,9	1971	17,2
1964	20,7	1972	16,1
1965	19,9	1973	14,5
1966	19,2	1974	13,7
1967	18,9	1975	13,0

Bron: CBS.

Het geboortecijfer zou nog iets verder dalen tot 10-12 per 1000 in het midden van de jaren tachtig.

De tweede demografische transitie

Niet alleen heeft de pil aanzienlijke gevolgen gehad voor de demografische samenstelling van de bevolking; ook gedragsgewoonten en sociale instituties als het gezin werden door elkaar geschud. Deze tweede demografische transitie vond in alle West-Europese landen plaats. Hieronder verstaat men niet alleen de verandering in reproductiepatroon, maar ook de veranderingen in opvattingen over abortus, seksualiteit, huwelijk en gezin en de daarmee samenhangende patronen van trouwen, kinderen krijgen en scheiden.[38]

Was de pil aanvankelijk verwelkomd als een betrouwbaar middel tot gezinsregulering, later werd het een bewust gebruikt middel voor gezinsplanning. De geboorte van het eerste kind werd bewust uitgesteld, de geboorten van het derde en vierde kind werden meestal afgelast. De demograaf Van de Kaa legde het accent van de tweede transitie vooral op de veranderde gedragsgewoonten: van het gouden tijdperk van het huwelijk naar de dageraad van het samenwonen; van de nadruk op het belang van ouders naar de nadruk op het centraal stellen van het kind, vaak het enige kind. Voorts van de preventie van conceptie naar de bewust gewilde en nauwkeurig gelande conceptie (‘het kind moet in de zomer geboren worden’) en ten slotte van een uniform gezinspatroon naar een uiterst pluiriform geheel van huishoudens van zeer uiteenlopende samenstelling (eenoudergezinnen, co-ouderschap, opeenvolgende monogamie etc.).[39]

Aan al deze significante gedragsveranderingen, die overigens pas in en na de jaren zeventig algemeen werden, ging een opzienbarede verandering in de publieke moraal en publieke opinie over huwelijk, seksualiteit en gezin vooraf. Uit een studie van het Sociaal en Cultureel Planbureau blijkt in welke mate, maar vooral hoe snel de openbare mening zich heeft gewijzigd. Tussen 1965 en 1975 wijzigden zich de opvattingen over gevoelige seksuele zaken drastisch. De opvattingen in 1965 waren al met al nog tamelijk traditioneel, in 1970 en 1975 juist tegenovergesteld. Zo verdwenen de bezwaren tegen seksuele omgang vóór het huwelijk: in 1965 21

procent geen bezwaar, in 1970: 60 procent geen bezwaar. Evenzo verdwenen de grootste bezwaren tegen huwelijkse ontrouw, vrijwillige kinderloos-

heid, echtscheiding en abortus. Daartegenover werd het samenwonen en homoseksualiteit door een zeer grote meerderheid van de bevolking geaccepteerd.[40] Dit alles in vijf à tien jaar tijd. Een mooie, rustige, open en niet te dicht bevolkte samenleving lag in het verschiet...

Nogmaals het bevolkingsvraagstuk

In 1971 werd de wereld opgeschrikt door het rapport van de Club van Rome.[41] Dit rapport maakte grote indruk bij vele groepen in de samenleving. Enerzijds omdat het wees op de vele aantastingen van het natuurlijk milieu die door de iridustriële levenswijze dreigden, anderzijds omdat het de tekorten voorspeld die in de loop van de eenentwintigste eeuw onvermijdelijk zouden ontstaan aan niet vernieuwbare natuurlijke hulpbronnen, en dat bij een nog immer groeiende wereldbevolking.

Door het rapport van Rome kreeg het ontluikende milieubesef een enorme impuls. De toegenomen consumptie bleek een keerzijde te hebben, en een schuldbewustzijn over de effecten van de hoge welvaart werd er door aangewakkerd. In veel mindere mate echter werd de bevolkingsgroei als probleem ervaren. Twee kinderen, het natuurlijke vervan-gingsgetal, was immers al de standaardnorm geworden. Toch was de groei van de wereldbevolking weer als serieus politiek en maatschappelijk probleem onder de aandacht gebracht. In 1972 werd derhalve opnieuw een Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk (de commissie-Muntendam) in het leven geroepen, die in januari 1977 haar rapport uitbracht. Onder de veelzeggende titel *Minder mensen, meer welzijn* werd een publieksuitgave van dit rapport later op grotere schaal verspreid.[42] In een dicht bevolkt land als Nederland blijft het bevolkingsvraagstuk steeds in discussie. Wanneer wordt de bevolkingsdruk te groot? Wanneer is er sprake van ‘vol’? In de jaren vijftig durfde men deze vraag vlugger te stellen dan tegenwoordig.

se room
Stop
25
971

Eindnoten:

1 Van Heek, ‘Het Nederlandse geboortepatroon’, p. 85.
2 Sauvy, *L'Europe et sa population*, p. 100.
3 Van de Kaa, ‘Europe's second demographic transition’.
4 Hofstede, *Thwarted Exodus*, p. 121.
5 Van de Kaa, ‘Options and Sequences’, p. 9. Zie echter ook Engelen, ‘Stiekem en met mate?’, p. 134.
6 Leeuw, ‘Bevolking’.
7 Ellemers, Kraak e.a., *De repatriëring uit Indonesië*, 1957.
8 Elich, *Aan de ene kant, aan de andere kant*, p. 80.
9 Van Rooijen, *Het Nederlands bevolkingsvraagstuk*, 1956.
10 Keilman, *Uncertainty in national population forcasting*, p. 73. Zie ook: A.H. de Jong, ‘Nederlandse bevolkingsprognoses geëvalueerd’, p. 6.
11 Hofstee, ‘Netherlands’, p. 107.
12 Thijsse, *Enkele gedachten over het ruimtelijk beeld*, 1963.
13 Sauvy, *L'Europe et sa population*, p. 100.
14 Van Heek, *Het geboorte-niveau*.
15 Petersen, ‘Fertility trends and population policy’, p. 11.
16 Van 't Veer, ‘Het geboorteniveau van de Rooms-katholieken’, p. 24-28.
17 Hofstee, ‘De groei van de Nederlandse bevolking’, p. 42.
18 Ibid., p. 17.
19 Ibid., p. 58.
20 Elich, *Aan de ene kant, aan de andere kant*, p. 35.
21 Ibid., p. 54.

22 Hofstede, *Thwarted Exodus*, p. 94.
23 Elich, *Aan de ene kant, aan de andere kant*, p. 92-93.
24 Ibid., p. 71.
25 Haveman, ‘Het naoorlogse emigratiebeleid’, p. 195, geciteerd bij Elich, ibid., p. 71.
26 Beumer, *Onrustig zoeken*, p. 31.
27 Elich, ibid., p. 74.
28 Kohnstamm, *De toekomst van Nederlands industriële ontwikkeling*, p. 39.
29 Petersen, *Planned migration*, 1955.
30 Hofstede, *Thwarted Exodus*, p. 41.
31 Baudet, *Een vertrouwde wereld*, p. 126.
32 Ibid., p. 127.
33 Ibid.
34 Ibid.
35 Bangma, *Huisarts en anticonceptie*, 1970.
36 Ibid. Zie ook Baudet, *Een vertrouwde wereld*, p. 128.
37 Frijling en Zandanel, ‘Geboorte-intervallen’, p. 3-4.
38 Van de Kaa, ‘Europe's second demographic transition’, p. 5.
39 Ibid., p. 11.
40 *Sociaal en Cultureel Rapport*, 1982 en 1986, geciteerd bij Van de Kaa, ibid., p. 8.
41 *Rapport van de Club van Rome*, 1972.
42 Van de Kaa en Van der Windt, *Minder mensen, meer welzijn?*, 1979.

9 Gemeenschap en gezag in de jaren vijftig

Nieuwe plannen, oude verhoudingen

‘Amsterdammers, we zijn vrij!’ Met deze eenvoudige woorden begon de voorzitter van het Amsterdam Werkcomité voor de illegaliteit, H.M. van Randwijk, alias Sjoerd van Vliet, op 9 mei 1945 zijn toespraak op de Dam. Hij sprak bij deze feestelijke gebeurtenis ter viering van de bevrijding, die volkomen onverwacht werd bijgewoond door de minister-president Gerbrandy, namens ‘de stakers, de studenten en professoren, de mensen in de ziekenhuizen, onderduikers, Indonesiërs’, ja, namens allen die voor dezelfde vrijheid en dezelfde democratie hadden gestreden.[1]

Uit deze woorden en uit alles wat zij vertegenwoordigden, sprak de hoop op een nieuwe toekomst. Er zou een nieuwe samenleving komen, waarin vrede, vrijheid, democratie en samenhorigheid de boventoon zouden voeren. In hetgeen hierna met deze in de euforie na de bevrijding bejubelde waarden zou geschieden, liggen de hoge verwachtingen en de teleurstelling, het authentieke enthousiasme en het zich neerleggen bij een nieuwe realiteit, of beter gezegd bij oude verhoudingen, verscholen. In de persoon van Van Randwijk komen de tegenstellingen die zich zeer snel in het naoorlogse Nederlandse politieke en sociale leven manifesteerden, scherp en treffend tot uiting.

Als één van de centrale figuren van het ondergrondse verzet en leider van *Vrij Nederland* had hij groot gezag opgebouwd in het nu geheel bevrijde Nederland alsook bij Koningin Wilhelmina en de regering in Londen. Hij was benoemd tot lid van het College van Vertrouwensmannen en hij werd genoemd als minister in het nieuw te vormen kabinet.[2] Hij kreeg een uitnodiging om in het spoedig na de oorlog gevormde noodparlement een van de opengevallen plaatsen in te nemen. Hij zou burgemeester van Amsterdam worden. In plaats van een politieke rol verkoos hij echter die van journalist, organisator, adviseur achter de schermen. Hij bleef de vele contacten, die hij in de oorlog had opgebouwd, onderhouden om op informele wijze invloed uit te oefenen. Maar naarmate het gewone leven zich herstelde en oude personen in officiële functies naar voren traden, ontstonden er ook weer controverses, die bijna allemaal te maken hadden met de spanningen en tegenstellingen tussen de mensen die ‘hier’ gebleven waren en degenen die ‘daar’ (hetzij Londen, het- zij het al eerder bevrijde Zuiden) vandaan kwamen. Het was tekenend voor de misverstanden en voor de moeizame weg die Nederland nog te gaan had bij het algehele herstel van het politieke leven en het maatschappelijk bestel.

Toch waren er grote verwachtingen. Op 24 juni werd het door Schermerhorn en Drees geformeerde kabinet geïnstalleerd, met de opdracht om verkiezingen voor te bereiden en

om het land zo snel als mogelijk uit de ergste noodtoestand te halen. Die verkiezingen lieten naar de mening van velen uit het voormalig verzet veel te lang op zich wachten. Een noodparlement, samengesteld uit de leden die nog van vóór de oorlog waren overgebleven, minus de niet-toegelaten ex-leden van de NSB, zou worden aangevuld met vertegenwoordigers uit alle geledingen van de samenleving. Ook dat kwam niet snel van de grond, maar niettemin begon het parlement met zijn werkzaamheden.

Het buitenparlementaire kabinet was samengesteld op brede basis. Zeven leden uit kringen van de sociaal-democratie, vier uit confessionele kring en enkele niet-partijgebonden onafhankelijken. Vijf ministers, onder wie Schermerhorn, Drees en Van der Leeuw, waren gelieerd niet de Nederlandse Volksbeweging (NVB).[3] Deze beweging had zich al vóór de bevrijding sterk gemaakt om in de naoorlogse samenleving te breken met de oude, vooroorlogse tegenstellingen. Partijvorming langs confessionele lijnen zou moeten worden doorbroken. De oude partijen voelden daar echter niet voor. In december 1945 werd de RKSP omgevormd tot KVP (die zich nu overigens wel openstelde voor niet-katholieken). In februari 1946 werd de PvdA opgericht door een samengaan van de oude SDAP, van linkse liberale uit de Vrijzinnige Democratische Bond, en van sociaal gerichte protestanten uit de Christen-Democratische Unie (CDU) van ds. J.J. Buskes.[4] De PvdA had nieuwe leden aangetrokken die wél voor de doorbraakgedachte voelden. Katholieken, christenen, humanisten die allemaal een socialistische politiek voorstonden. Begin 1946 werd ook de Partij van de Vrijheid opgericht, die twee jaren later met een groep rond P.J. Oud, die uit de PvdA trad, de nieuwe VVD ging vormen.[5]

De nieuwe regering ging voortvarend aan het werk en ontvouwde voor elk departement nieuwe plannen: voor de wederopbouw, voor de, huisvesting en de allerergste woningnood, voor de herindustrialisatie, voor het onderwijs, voor de sociale zekerheid. Urgente zaken konden niet wachten tot de nieuwe verkiezingen. Zo werden afspraken over lonen en andere arbeidsverhoudingen in een Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen geregeld. De zuivering en berechting van politieke delinquenten (in de zomer van 1945: 100.000) vroeg, mede vanwege de te voltrekken doodstraf voor de zwaarste gevallen, directe beslissingen. Ook Nederlands-Indië, waar op 17 augustus 1945 de Republiek Indonesië was uitgeroepen, vroeg meteen de volle aandacht. De minister van Financiën Lieftinck, bracht via uitgifte van nieuwe betaalmiddelen - het ‘tientje van Lieftinck’; elke Nederlander ontving tien gulden - de geldcirculatie weer op orde. Het nood-parlement wilde zich met al deze zaken bemoeien, maar de verhouding tussen regering en parlement was in deze noodtoestand niet erg duidelijk.

De verkiezingen in mei 1946 brachten niet de gehoopte doorbraak van de nieuwe, niet-confessionele partijen. De kiezers - mede beïnvloed door de grote meningsverschillen over de ‘kwestie-Indië’ - kozen in meerderheid voor de oude partijen. De KVP werd de grootste partij: 32 van de 100 zetels, gevolgd door PvdA (29), de ARP (13), CHU (8). De communisten, die veel aanhang hadden onder leden en sympathisanten van het voormalig verzet en vlak voor de verkiezingen een door de Eenheids Vakcentrale (EVC) uitgeroepen staking in de Rotterdamse haven hadden gesteund, kregen 10 zetels ineens, vér boven hun vooroorlogse aantal van drie. De nieuwe Partij van de Vrijheid verwierf 6 zetels, de SGP 2. Toch keerde men op basis van deze behoudende verkiezingsuitslag niet terug naar de vooroorlogse samenwerking tussen de drie confessionele partijen. Op uitdrukkelijk aanraden van de bisschoppen koos de KVP voor een samenwerking met de PvdA. Dit begin van een twaalfjarige rooms-

rode coalitie werd ingegeven door het besef dat de wederopbouw en het herstel een gezamenlijke breed gedragen verantwoordelijkheid vereiste, en mogelijkerwijs ook door de angst dat de niet-christelijke arbeiders zonder socialistische regeringsdeelname zouden radicaliseren of de eigen katholieke arbeiders zich zouden afkeren van kerk en partij.[6]

Twee urgente kwesties

Na een formatie van een maand kwam het eerste rooms-rode kabinet tot stand onder leiding van Beel. Drees werd minister van Sociale Zaken. Er werden afspraken gemaakt over het noodzakelijke sociaal-economische herstelbeleid, dat vooral onder leiding van de KVP' er Van den Brink vorm kreeg, zoals in de eerste hoofdstukken van dit boek al uiteen is gezet.

De rooms-rode coalitie wordt vaak als model genomen van de consensusdemocratie die vooral in Nederland tot een voorspoedig naoorlogs herstel heeft geleid en in een later stadium, door de volgehouden consensus, tot grote welvaart. In het beeld dat zowel nationaal als internationaal van deze consensus is gegeven, bleven evenwel de verschillen *tussen* de samenwerkende politieke partijen en *binnen* die partijen onderbelicht.[7] Hoewel de vijf grote politieke partijen in de jaren vijftig alle geleid werden door sterke en krachtdadige leiders (Romme, Drees, Schouten, Tilanus, Oud), wier gezag in hun partij lang onbetwist bleef, kwamen de onderlinge verschillen *binnen*, partijen steeds naar voren.

Deze verschillen hadden met links-rechts-tegenstellingen te maken, zoals binnen de KVP, waar deze vaak samenvielen met de opvattingen van de katholieke vakbeweging tegenover die van katholieke werkgevers of het conservatieve deel van de partij. Dit gold in toenemende mate ook voor tegenstellingen binnen de PvdA. Soortgelijke verschillen van inzicht of politieke voorkeur deden zich voor bij niet-economische vraagstukken. Met name bij gevoelige kwesties als de berechting van oorlogsdelinquenten en vooral de politiek ten aanzien van Nederlands-Indië liepen de verschillen en de emoties binnen én tussen partijen soms heel hoog op. Stempels, die in 1950 al de parlementaire geschiedenis van het Indonesische vraagstuk beschreef, gaf in de verantwoording van zijn uitvoerig gedocumenteerd boek aan dat de schijn vaak bedroog:

> Naar mijn overtuiging en ervaring liep de scheidslijn, in ons volk ten aanzien van het Indonesische vraagstuk waar te nemen, dwars door menige politieke partij heen. Op het eerste gezicht schijnt deze bewering door de parlementaire praktijk slechts in enkele gevallen te zijn bevestigd. Maar wie verder kijkt dan de parlementaire uiterlijkheid weet beter.[8]

Slechts met uiterste inspanningen en met veel gevoel voor pragmatische politiek kon het beeld van een eensgezinde regering in dit soort kwesties overeind gehouden worden. De verschillen tussen de levensbeschouwelijke zuilen in de Nederlandse politiek werden vaak overschaduwd door ándere verschillen (van temperament, of van zakelijke instelling). Dat het uiteindelijke resultaat, een twaalfjarig bestand tussen confessionelen en socialisten, een deel van de verklaring is voor de stabiliteit in de naoorlogse Nederlandse politiek, van 1946 tot ongeveer 1959/1963, zou het zicht op de soms moeizaam bereikte compromissen niet mogen ontnemen. Twee gevoelige nationale kwesties kunnen hiervoor als voorbeeld dienen.

De berechting van politieke delinquenten en zuivering

Het kabinet-Schermerhorn/Drees stond voor de zware taak om de door de regering in Londen gedane belofte dat alle foute Nederlanders hun gerechte straf niet zouden ontlopen, op een snelle doch rechtvaardige manier uit te voeren. Direct na de bevrijding werden honderdvijftig duizend grote en kleine collaborateurs en landverraders in een honderdtal kampen geïnterneerd en onder vaak erbarmelijke omstandigheden vastgehouden. Velen moesten lang wachten op een proces, waarin hun schuld en de mate van collaboratie nog moest worden vastgesteld. De kampleiding bediende zich regelmatig van praktijken die onterend en niet met de normen van een herstelde rechtsstaat in overeenstemming waren. Het regende klachten, ook van advocaten die geen contact mochten hebben met hun cliënten of geen stukken mochten inzien. Het was niet steeds duidelijk door welke bevoegde personen de delinquenten waren aangebracht en waarvan ze werden beschuldigd.

Het kabinet probeerde in het najaar van 1945 in het *Besluit Politieke Delinquenten* aan deze rechtsonzekerheid en rechteloosheid een einde te maken, door onderscheid te maken tussen lichte en zware gevallen. De lichte gevallen zouden voorlopig in vrijheid worden gesteld; de zware gevallen zouden door de vijf Bijzondere Gerechtshoven worden berecht. Minister Kolfschoten was belast met uitvoering van de bijzondere rechtspleging. Hij werd in de Tweede Kamer herhaaldelijk tot spoed aangemaand. Er bleken zich ongeveer 25.000 lichte gevallen onder de 75.000 nog geïnterneerden te bevinden.

De zuivering van foute Nederlanders in diverse beroepsgroepen - rechters, ambtenaren, studenten, werkgevers, kunstenaars, pers - riep de eerste tijd hevige emoties op. Net als bij de bijzondere rechtspleging was men bang voor rechtsongelijkheid en voor het sparen van de ‘hoge heren’ ten koste van een onevenredige bestraffing van de kleine man. Bijzonder moeilijk was het optreden van de Hoge Raad, die weigerde vanwege zijn houding tijdens de bezetting vrijwillig heen te gaan. Het kabinet betreurde deze weigering, stelde een scherpe veroordeling op, maar wilde de grondwettelijke onafhankelijkheid en onafzetbaarheid van de rechterlijke macht eerbiedigen.[9] In januari 1946 werd er over de Hoge Raad en over de zuiveringen uitvoerig gesproken in het noodparlement. Katholieken en liberalen bepleitten daarbij een matigende houding, antirevolutionairen, sociaal-democraten en communisten wilden een strengere aanpak, mede daartoe aangespoord door kringen uit het verzet.

Een zelfde scheidslijn bleef lopen tussen rooms en rood ten aanzien van de gratieverleningen, die tot 1952 de gemoederen bleven beheersen. Er was een vinnig debat in november 1946 tussen de minister van Justitie Van Maarseveen en kamerleden over de doodstraf. Van Maarseveen wilde die handhaven voor de bijzondere rechtepleging, maar niet herinvoeren in het gewone strafrecht. Van Maarseveen voerde enn terughoudend beleid ten aanzien van de voltrekking van de doodstraf. Dit maakte op zichzelf weer heftige discussies en publieke afkeuringen los, omdat men er een onjuist geoordeelde barmhartigheid in zag.[10] Ook de trage afwikkeling van de gratrieverzoeken die tot meer omzettingen van de doodstraf leidde dan velen voor wenselijk hielden gaf aanleiding tot afkeurende reacties. De gratieverlening van W. Lages (de Duitse ex-politiechef) door minister Donker in 1952 werd zelfs aanleiding tot massaal protest van duizenden mensen in Amsterdam en in Den Haag.[11] In 1952 werd de bijzondere rechtspleging voltooid en kwam de berechting weer bij de gewone strafrechter te berusten. Van de 154 doodvonnissen werd in 40 gevallen tot uit-

voering overgegaan. Eind 1952 zaten 850 zware gevallen nog hun straf uit. In totaal waren ongeveer 140.000 politieke delinquenten uit één of meer rechten ontzet, zoals het bekleden van bepaalde ambten, het dienen in de gewapende macht, het kiesrecht of het uitoefenen van bepaalde beroepen.[12] De verschillende houdingen tegenover vergelding en berechting kwamen telkens weer naar voren als er sprake was van nieuwe gratieverlening, zoals bij de vrijlating van Lages in 1966 en bij het gratieverzoek van de drie overgebleven Duitse oorlogsmisdadigers in de gevangenis van Breda in 1972, waarover de meningen in de Tweede Kamer en in de samenleving opnieuw hevig verdeeld bleven.[13]

De Indonesische kwestie

Al in de tweede zitting van het noodparlement, op 9 oktober 1945, stelde de antirevolutionaire oud-minister en vooroorlogs parlementslid De Wilde de kwestie Indonesië aan de orde, verontrust als hij was over ernstige gebeurtenissen in de Indische archipel. Hij wilde het standpunt van de regering horen, maar tegelijk werd duidelijk dat het noodparlement in deze en andere kwesties over weinig bevoegdheden beschikte.[14] De ARP zou gedurende de hele kwestie, tussen 1946 en 1949, een oppositionele rol blijiven spelen. Tijdens het debat dat op de interpellatie van De Wilde volgde, herinnerde het communistische parlementslid Rustam Effendi, zelf uit Indonesië afkomstig, en de enige CPN'er die voor de oorlog al in de Kamer zat, aan de belofte die door Koningin Wilhelmina tijdens de oorlog aan de Indonesische bevolking was gedaan.[15]

Koningin Wilhelmina had in een radiorede op 6 december 1942 een Rijksconferentie in het vooruitzicht gesteld om de toekomstige verhoudingen tussen de rijksdelen aan de veranderde omstandigheden aan te passen. Zij had in vage woorden gezinspeeld op een medebeslissingsrecht van de Indonesische bevolking:

> Bovendien heeft de bevolking van Nederland en Nederlands-Indië door haar lijden en haar verzet haar recht bevestigd om mede te beslissen over de vorm, die zal worden gegeven aan die verantwoordelijkheid van het gehele volk tegenover de wereld en van de verschillende bevolkingsgroepen tegenover elkander en tegenover zich zelf.[16]

De bedoeling van de regering was duidelijk: in een nieuw koninkrijksverband nieuwe verhoudingen afspreken, waarbij de banden tussen moederland en koloniën zouden blijven bestaan, in een soort *commonwealth*.[17] Maar deze niet uitgewerkte plannen werden snel doorkruist door de gebeurtenissen in Indonesië zelf. Twee dagen na de capitulatie van Japan op 15 augustus, werd de Republiek Indonesië uitgeroepen, met Soekarno als president en Hatta als vice-president. De situatie tijdens de Bersiapperiode was chaotisch en voor de Europeanen, die uit de kampen bevrijd werden, bedreigend. Het verarmde Nederland kon nog niets doen, Engeland kon slechts op enkele plaatsen te hulp komen en de nieuw gevestigde Republiek had niet het gezag om orde en veiligheid te brengen. De situatie zorgde voor grote verontrusting in Nederland. Onder leiding van de minister voor Overzeese Gebieden, Logemann, oud-hoogleraar aan de Rechtshogeschool te Batavia, werden er voorzichtige pogingen gedaan om met de Republiek in contact te treden en het gezag te herstellen. Luitenant-gouverneur-generaal Van Mook sprak met Soekarno. De gouver-

neur-generaal Tjarda van Starkenborch Stachouwer trad daarop af, omdat hij vond dat eerst het gezag hersteld moest worden alvorens het zelfbeschikkingsrecht ter sprake kon worden gebracht.[18] Zijn aftreden maakte indruk in Nederland, waar de verontrusting groter werd.

Van Mook ontwierp plannen voor een federatief Indonesië, een soort Verenigde Staten van Indonesië, waar de Republiek, die haar zwaartepunt had in Java, deel van zou uitmaken. De regering-Schermerhorn schaarde zich achter dit plan, maar de Republiek Indonesië verwierp het, als een te duidelijke verdeel- en heerspolitiek van de zijde van Nederland.[19] Niettemin werd er tussen de partijen wel gesproken, mede op aandringen van de Verenigde Staten en de Engelsen, die een kleine bezettingsmacht in Indonesië hadden. In april 1946 volgde een conferentie in het Hubertusslot op de Hoge Veluwe.[20] De negatieve reacties van onder anderen Romme, die in zijn vaste commentaar in *de Volkskrant* sprak van een 'schande', maakten de conferentie, vlak voor de eerste verkiezingen, vruchteloos. Ook een parlementaire missie naar Indonesië haalde niets uit.

Het nieuw gevormde kabinet-Beel/Drees kreeg het niet gemakkelijk in de kwestie Indonesië. Internationaal bezien moest het ervaren, dat na de Tweede Wereldoorlog de nieuwe organisatie van de Verenigde Naties zich onder leiding van de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie inzette voor een algehele dekolonisatie, en dus ook druk uitoefende op Nederland. In de binnenlandse verhoudingen dachten de coalitiepartners verschillend over de Indonesische politiek. De socialisten hadden al voor de oorlog gekozen voor een geleidelijke zelfstandigheid van de koloniën en hadden 'het zelfbeschikkingsrecht van de overzeesche gebiedsdelen' in hun urgentieprogramma van 1946 opgenomen.[21] Maar de PvdA was het resultaat van een fusie en sommige nieuwe partijgenoten dachten daar anders over. Bovendien was de uitroeping van de nieuwe Republiek Indonesië onder aansporing en toezicht van het Japanse bezettingsregime een steen des aanstoots voor de publieke opinie in 1945. De KVP, die evenals de PvdA geen Indisch verleden had, voerde een beleid, dat sterk gericht was op het zelfbeschikkingsrecht van de afzonderlijke eilanden van Indonesië maar miskende de kracht van het Indonesisch nationalisme dat van Soekarno en Hatta uitging en op de eenheid van Indonesië was gericht. De formulering van het urgentieprogramma, dat verwijst naar het 'Koninklijk Woord van 6 december 1942', liet bijna evenveel ruimte als de woorden van Wilhelmina zelf: 'De verhouding tussen Nederland en de Overzeese gebiedsdelen worden gezien in het licht van het welzijn van het geheel en dat der delen afzonderlijk.'[22] De christelijke en liberale partijen kozen voor oppositie. Zij hadden wél een Indisch verleden en zagen de kolonisatie als een verraad aan het Nederlands erfgoed, als een aantasting van het wettig gezag, of als een bedreiging van het koloniale bedrijfsleven en de Nederlandse welvaart. Ondertussen woedde er een soort guerrillaoorlog, waarbij persoonlijke en materiële belangen van Nederlandse ingezetenen steeds meer object werden van aanvallen. Nederland reageerde hierop door troepenversterkingen naar Indonesië te sturen. In de loop van drie jaren zouden meer dan honderdduizend soldaten naar Indonesië gezonden worden en kwam de totale troepensterkte op 170.000. In november 1947 namen de Nederlandse troepen in alle gebieden het gezag weer over van de Engelsen. Duizenden Nederlanders (waaronder 2500 soldaten) zouden in de strijd het leven verliezen, evenals tienduizenden Indonesiërs.

Een commissie-generaal onder leiding van oud-minister-president Schermerhorn en met de KVP-gezinde Van Poll werd door de regering naar Indonesië gezonden en na lang onder-

handelen werd in november 1946 het Akkoord van Linggadjati bereikt. In dit slechts zeventien artikelen tellende akkoord erkende de Nederlandse regering de regering van de Republiek Indonesië 'als de facto uitoefenende het gezag over Java, Madura en Sumatra'.[23] Men sprak af om te komen tot een spoedige vestiging van een soevereine democratische staat op federatieve grondslag. Deelstaten zouden langs democratische weg te kennen kunnen geven niet of nog niet tot de Verenigde Staten van Indonesië te willen toetreden. De landen zouden gaan samenwerken in Koninkrijksverband. Ten slotte werd afgesproken de wederzijdse troepensterkte te verminderen. In geval van conflicten over de uitleg van de overeenkomst werd internationale arbitrage voorgesteld.[24]

De PvdA-ministers in de regering konden zich in dit akkoord vinden, de KVP-ministers niet. Men werd hierbij aangemoedigd door felle negatieve reacties in de vaderlandse pers dat de onderhandelaars veel te veel hadden toegegeven. Maar de regering vreesde, mede onder de druk van buitenlandse mogendheden, dat verwerping van het akkoord tot noodlottige gevolgen zou hebben. Uiteindelijk stemden de KVP-ministers ermee in, na een motie van Romme en Van der Goes van Naters waarin werd gesteld dat 'Nederland tot niet meer is gebonden dan tot de eigen uitleg van het akkoord'.[25]

Een cruciaal moment

Op dit cruciale moment in de geschiedenis van de kwestie-Indonesië gebeurde precies wat de socioloog Van Doorn in een terugblik zou aanvoeren als verklaring voor het 'debacle', of 'tragedie' van de dekolonisatiepolitiek van Nederland: 'Degenen die uiteindelijk de beslissingen namen - in Nederland én in Indië - plachten systematisch de mogelijkheden van de eigen partij te overschatten, en in gelijke mate de kracht van de tegenpartij en het ongeduld van de buitenwereld te onderschatten'.[26] Van Doorn had vooral oog voor de verschillen in perceptie waarmee alle hoofdbetrokkenen naar Indië/Indonesië keken. Zelfs de vooruitstrevende voorstanders van een geregelde overdracht, zoals Logemann, Van Mook, Schermerhorn en anderen, hadden hun eigen kijk op de toekomst van Indië bij het formuleren én het lezen van alle voorstellen en regelingen.

> De Nederlandse politiek van dekolonisatie (...) beoogde minder de liquidatie dan wel de reconstructie van Indië. Iets anders konden Van Mook en zijn medestanders zich niet voorstellen, om de eenvoudige reden dat ze zelf Indisch, waren in hart en nieren. Alle politieke en bestuurlijke formules die ze ter tafel brachten en met volharding verdedigden, stamden uit het Indische verleden en waren getoetst aan de Indische werkelijkheid. Het was de tragiek van hun streven dat ze in Nederlandse ogen te ver gingen en in Indonesische ogen niet ver genoeg.[27]

Spoedig na het akkoord van Linggadjati zou de Nederlandse dekolonisatiepolitiek tot een gewapend ingrijpen leiden, juist vanwege de 'juiste' uitleg van de bepalingen van het akkoord. Zo werd het debacle bespoedigd en werden steeds meer burgers in Nederland en in Indonesië zeer persoonlijk bij dit drama betrokken.

Er werden bestandsschendingen gemeld, de voedseltoevoer naar Nederlandse oorden stagneerde en Nederlandse bedrijven werden mikpunt van aanvallen. Bovendien had de

Republiek Indonesië betrekkingen aangeknoopt met andere landen, wat werd uitgelegd als een schending van Nederlandse soevereiniteit. In juli 1947 werd tot een 'beperkt' gewapend ingrijpen besloten om de Nederlandse belangen veilig te stellen. Slechts met deze beperkte eerste 'politionele' actie, Operatie Product genoemd (20 juli - 5 augustus), kon de PvdA, met de grootste moeite, instemmen. Toen later de actie snel militaire successen boekte, wilde het leger doorstoten naarde hoofdstad Djokjakarta, maar nu lagen de PvdA-ministers dwars. De KVP gaf met veel moeite toe. Internationaal ingrijpen, onder andere door de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties, dwong in de maanden hierna tot bemiddeling tussen Nederland en de Republiek; daarmee werd tevens net op tijd een kabinetscrisis voorkomen.

De politionele actie maakte heel veel los in de Nederlandse samenleving. Belangrijke leden van de PvdA bedankten of traden uit de fractie. Andere leden volgden. In *Vrij Nederland* deed H.M. van Randwijk een felle aanval op het besluit van de regering, onder de titel: 'Omdat ik Nederlander ben'. Hij trok een parallel met de Duitse inval in mei 1940 en legde een verband tussen het vrijheidsstreven in de oorlog en erna:

> Geen natie gebruikt zijn leuzen vrijblijvend. Toen de strijdende democratieën vrijheid en recht voor alle volken als hun oorlogsdoel verklaarden drong deze blijde tijding ook tot Indonesië door. Een nieuwe hoop ging leven. Mannen die om dezelfde vrijheid als wij streden, plantten in augustus 1945 hun eigen vrijheidsboom, toen hier te lande de jubel nog niet was verstomd.[28]

Na het schrijven van dit artikel werd Van Randwijk voor 'landverrader' uitgemaakt. Het stuk leidde tot onenigheid in de veelkoppige redactie van *Vrij Nederland* (overigens niet tot groot verlies van abonnees). Eén katholiek redactielid trad uit.[29] Als zodanig toonde het artikel de verdeeldheid in linkse kringen, die werd geëvenaard door de onzekerheid in het katholieke kamp.

Bij de christelijke en liberale oppositie overheerste echter een gevoel van grote opluchting: eindelijk gezagsherstel. Het Nationaal Comité Handhaving Rijkseenheid kreeg een grote aanhang. Deze groepen hadden echter niet gelet op hetgeen er in de wereld inmiddels was veranderd ten gunste van het zelfbeschikkingsrecht der naties. Ook de afhankelijkheid van Nederland van Amerikaanse leningen gaf een nieuwe wending aan de langzame afwikkeling van deze gevoelige kwestie.[30]

Soevereiniteitsoverdracht

Onder leiding van de Verenigde Staten en de ingestelde 'Commissie van goede diensten' werd in januari 1948 op het Amerikaanse oorlogsschip *Renville* het Akkoord van Linggadjati bevestigd en verder uitgewerkt. Een soevereiniteitsoverdracht werd voorbereid en de daarvoor benodigde grondwetsherziening maakte een einde aan het eerste rooms-rode kabinet-Beel.[31] Na de verkiezingen - waarbij de PvdA licht verloor - en na de aanvaarding van de grondwetswijziging werd Drees, in augustus 1948, minister-president van het kabinet-Drees/Van Schaik; een kabinet op brede basis (naast KVP ook met de CHU en de nieuwe VVD). In het najaar van 1948 bereikte de Indonesische kwestie een nieuwe en nu beslissende cri-

sis. Van Mook werd ontslagen en vervangen door oud-premier Beel, die in december 1948 na het afbreken van onderhandelingen het sein gaf tot een tweede politionele actie, waarin de leiders van de Republiek Indonesië gevangen werden genomen en geïnterneerd. Deze eenzijdige actie was militair een succes, maar kwam Nederland duur te staan. De Verenigde Staten dreigden met een boycot en dwongen via de Verenigde Naties een nieuwe Nederlands-Indonesische onderhandelingsronde af. Bovendien bleken de verliezen van de guerillaoorlog die na de politionele actie opvlamde, groot zowel in militair opzicht als in economische Delen van het koloniale bedrijfsleven begonnen zich te oriënteren op een Indonesische onafhankelijkheid. Medio 1949 keerde de Nederlandse regering op haar schreden terug en stemde toe in een ronde tafel conferentie, die uitmondde in een overdracht van de soevereiniteit aan een federaal Indonesië minus het gebiedsdeel Nieuw Guinea. Zonder deze concessie was er geen tweederde meerderheid bereikbaar in de Staten Generaal. Op 27 december 1949 werd in het Paleis in Amsterdam de akte van overdracht getekend in het bijzijn van koningin Juliana.

De dekolonisatie kende in 1950 haar naweeën in een poging tot staatsgreep van eenheden van het koloniale leger (KNIL) en in een afscheidingsbeweging op de Molukken. Daardoor nam president Soekarno de gelegenheid waar om van Indonesië opnieuw een eenheidsstaat te maken. Op zijn beurt wenste Nederland zijn gezag over Nieuw-Guinea te behouden. Tegen het einde van het decennium liep de crisis op. In 1957 werd het Nederlandse bedrijfsleven in Indonesië genationaliseerd; het merendeel van de Nederlanders trok uit het land weg. Na militaire incidenten werd, opnieuw onder Amerikaanse druk, in 1962 een oplossing bereikt, waarbij Nieuw Guinea na een tussenfase van het bestuur van de Verenigde Naties een deel werd van de Republiek Indonesië.

Nederland heeft zijn eerste les in dekolonisatie hardhandig moeten leren. Het heeft zestien jaar later aanzienlijk vreedzamer de soevereiniteit aan Suriname weten over te dragen. Anders dan Groot-Brittannië, dat vóór de Tweede Wereldoorlog al met strijd om onafhankelijkheid geconfronteerd was geweest, heeft het de naoorlogse dekolonisatiegolf met geweld willen keren. Dit proces duurde minder lang dan dat van de Franse koloniale macht in Algerije of van de Portugese in Angola of Mozambique, maar voor alle betrokkenen liep, aldus Van Doorn, ‘de dekolonisatie uit op een fiasco’.[32] Hoewel het verlies van Indonesië niet de door velen voorspelde ‘rampspoed’ voor Nederland betekende, leverde het toch ook geen gunstige bijdrage aan het internationale imago van Nederland. Dat positieve imago bleef voorbehouden aan de meer binnenlands gerichte consensus over sociale en economische aangelegenheden en aan de medewerking die Nederland verleende aan de NAVO en de Europese integratie.

Een pluraliteit van minderheden: gezag en gemeenschap

Over één ding was iedereen het in de jaren vijftig met elkaar eens: Nederland bestond uit een pluraliteit van minderheden. Gescheiden van geest en opvatting, opgedeeld en samengehouden in door het buitenland met belangstelling en verwondering bekeken ‘zuilen’, kon geen van de minderheden op eigen kracht een politieke meerderheid in het parlement verwerven. Er moesten steeds coalities worden gesmeed en samenwerkingsafspraken gemaakt waarbij géén van de minderheden bij voorbaat van politieke samenwerking was uitgesloten.

Waar men het minder over eens was, was het karakter van deze minderheden en de aard van het pluralisme. Ging het om levensbeschouwelijke eenheden waarbinnen sociaal-economische verschillen zoveel mogelijk verzoend werden of om verschillen in opvatting over de inrichting van de maatschappij? Hoe kwam het dat het oordeel over de verhouding tussen staat en gemeenschap, en tussen staat en individu, een doorslaggevende rol speelde?

Als men het politieke en sociale tijdperk van de jaren vijftig in Nederland wil typeren, zou men kunnen wijzen op twee veel gebezigde begrippen uit die tijd: gemeenschap en gezag. In de jaren vijftig gonsde het van 'gemeenschap'. Zelfs de feitelijke voorstanders van de doorbraakgedachte die de levensbeschouwelijke tegenstellingen na de oorlog wilden doorbreken, de christen-socialisten, vonden het volmaakt vanzelfsprekend dat men zich onderling weer verbond in de 'katholieke werkgemeenschap' en de 'protestante werkgemeenschap' binnen de PvdA. Gemeenschap had als begrip een grote aantrekkingskracht. Toch werden onder dit zondagsbegrip verschillende zaken verstaan. Er bestond een 'verzetsbegrip' van 'gemeenschap'; de katholieken, hadden een lange traditie van denken in gemeenschappen en de protestante broederschappen hadden op hun beurt een lange historische band met kleine en hechte gemeenschappen.

Oorlogservaringen hadden banden geschapen tussen mensen die uit verschillende groepen in de samenleving afkomstig waren, soms voor het leven. Die banden werden als vanzelfsprekend geprojecteerd op de naoorlogse samenleving als geheel. Een verzetsman als Van Randwijk omschreef in en na de oorlog dit gevoel van samenhorigheid en solidariteit als 'waarlijk gemeenschapsleven', dat bevorderd en gehandhaafd moest worden. Dit was meer dan louter retoriek. Het gevoel van eenheid van het gehele volk was nog jaren lang aanwezig als symbool én als doel, en de authentieke geloofwaardigheid van dit streven verklaarde ook de enorme teleurstelling van velen uit het verzet dat zo'n gemeenschap, geprojecteerd op de hele samenleving na de oorlog, niet aan te treffen was.

In rooms-katholieke kring (35-40 procent van de bevolking) had het begrip gemeenschap eeuwenlang zowel een theologische als een sociale betekenis gehad. De subtiele mengeling van deze twee betekenissen bepaalde de katholieke politiek van verzuiling. Als 'gemeenschap van gelovigen' betrof het begrip allen die in hun leven de ware Christus wilden navolgen en omvatte in principe alle mensen van goede wil, zonder onderscheid naar rang, stand, klasse of levenswijze. De symboliek van lichaam en ledematen met zijn hiërarchieke ordening van 'hoofd' en volgelingen ondersteunde deze betekenis, die regelmatig in preken werd bevestigd en uitgedragen. De sociale betekenis werd hiervan afgeleid en betrof eveneens een overstijging van de sociale scheidingen binnen één gemeenschap. Het gemeenschapsdenken in rooms-katholieke kring was bovendien pauselijk verkondigd in encyclieken, die weliswaar niet letterlijk van buiten waren geleerd, maar die toch heel het kerkelijke én sociale leven doordrenkten. Het kerkelijke gezag werd principieel aanvaard als richtinggevend, niet slechts voor theologische, maar ook voor sociale aangelegenheden. Via het lidmaatschap van gemeenschappen was men verbonden met een grotere eenheid, zowel in spirituele zin ('de gemeenschap der heiligen') als in wereldse zin. De staat speelde een zelfstandige rol als bemiddelaar tussen de diverse 'gemeenschappen'. De katholieke sociale leer was in de jaren vijftig een reële en belangrijke bindende factor in intellectuele en priesterlijke kringen. Het subsidiariteitsbeginsel, waarin de staat niet een verantwoordelijkheid aan een lagere gemeenschap mag onttrekken als die zelf taken kan verrichten, maar omgekeerd

wél zorg moet dragen dat zulke lagere gemeenschappen kunnen blijven bestaan, werd overal uitgedragen en toegepast. De voorkeur voor de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, bedrijfsgemeenschappen en stands- en beroepsorganisaties kan niet begrepen worden zonder het theologisch-sociologische beginsel. Gezag en gemeenschap vormden zo een eenheid, die op het hoogtepunt van de verzuiling, tussen 1920 en 1950, als een vanzelfsprekende cascade neerdaalde: van het kerkelijke gezag op de eigen vertegenwoordigers in organisaties en van hen weer op de gezagsdragers in de kleine kring: het vaderlijke gezag in de gezinnen. De aalmoezenier en moderator waren niet louter controleurs van de zedenpolitie - dat waren ze óók - maar ze representeerden vooral de theologisch-sociale eenheid, die bewaard moest blijven.

In orthodox-protestantse kring was weer een geheel ander gemeenschapsbegrip ontwikkeld, eveneens met theologische wortels en sociale consequenties, maar veel minder hiërarchisch geordend dan bij de katholieken. Het gezag van God over de schepping werd als principieel uitgangspunt genomen, en het gezag van de staat was daarvan afgeleid, maar niettemin leidden deze beginselen niet tot een actieve rol van de staat ten opzichte van de diverse ‘kringen’ van het maatschappelijk leven. Integendeel, er werd een scherpe scheiding tussen kerk en staat aangehouden, waarbij de staat zich afzijdig moest houden van godsdienstige en andere zaken, en de godsdienstbeleving niet leidde tot een identificatie van religieuze en politieke stellingname. Godsdienst bepaalde wel de inspiratie tot, maar niet de inhoud van de politiek. In deze kringen verdiepte men zich op persoonlijke wijze in de bijbel, en sloten gelijkgezinden zich aan bij kerkelijke gemeenten die veel minder hiërarchische gezagsvormen kenden, en meer vrijheid van de leden tot eigen invullingen en politieke partijkeuze. Weliswaar waren de gereformeerden meer geneigd dan hervormden om voornamelijk op de eigen politieke partij te stemmen, maar theologisch noch sociaal bestond daartoe een pressie, zoals bij de katholieken. De geschillen en verschillen van mening die ook bij deze minderheidsgroepen (30 procent hervormd, 9 procent gereformeerd) veelvuldig voorkwamen, gingen vaak over theologische kwesties.

Een groep geleerden, verenigd in en om de door Abraham Kuyper gestichte Vrije Universiteit, had invloed op de inhoud van de godsdienstige en politieke ideeën en bepaalde grotendeels de protestantse opvattingen over de verhouding tussen staat, gemeenschap en individu. De staat werd primair gezien als een rechtsstaat, als een publiekrechtelijk georganiseerde gemeenschap van overheid en onderdanen.[33] Dit primaat van de rechtsstaat verschafte de grond voor de afwijzing van actief overheidsingrijpen, tenzij de gerechtigheid dit vereiste. Het bepaalde tevens de negatieve houding in protestants-christelijke kring, vooral in de ARP en SGP, tegenover de komst van de verzorgingsstaat. Het vormde een verklaring voor het gegeven dat individuele ARP-leden in de Tweede Kamer, ondanks de regeringsdeelname van die partij ná 1952, toch tegen de belangrijkste sociale wetten (AOW, AKW en ABW) hebben gestemd. ‘De soevereiniteit in eigen kring’ gaf voorrang aan individuele verantwoordelijkheid en wees verzorging van de wieg tot het graf af.

In de socialistische bevolkingsgroep bestond een lange traditie van solidariteit en kameraadschap en had men zelfs, tot 1914, gedroomd van een internationale solidariteit van de arbeidende klasse. Het belang van het begrip gemeenschap werd daar in en na de Tweede Wereldoorlog aan toegevoegd door toedoen van het religieus socialisme en het personalisme van mensen als Banning, Schermerhorn, Kohnstamm en Van der Leeuw. Persoon en

gemeenschap waren op natuurlijke wijze met elkaar verbonden. De gedeelde oorlogservaringen in St.-Michielsgestel hadden er een concrete uitwerking van laten zien. Dit nieuw geformuleerde gemeenschapsdenken betekende een breuk met het marxistische verleden en kon een brug slaan naar de confessionele opvattingen (met de werkgemeenschappen binnen de PvdA als bruggenhoofd). Toch wilde Drees niet veel van deze ideologische vernieuwingen weten en bleef hij meer vertrouwen stellen in een leidende rol van de staat. De socialistische minderheid is nooit een alomvattende zuil geworden zoals de katholieke en protestantse minderheden. Dagbladen, radio-omroep en vakbeweging vormden samen met de PvdA wel een 'rode familie', maar de familieverwantschap was veel zakelijker en werd meer door gemeenschappelijke belangen bijeengehouden dan die van de religieus geïnspireerde groepen.

Gedurende een groot deel van de naoorlogse periode, van 1945 tot ongeveer 1955/1960, was het beeld van het maatschappelijke veld als volgt: enkele grote, hecht georganiseerde minderheden die allemaal geloof hechtten aan het belang van de eigen gemeenschap en zich indirect verbonden voelden aan de Nederlandse gemeenschap als geheel, die fungeerde als 'dak' boven de zuilen. Maar elke groep of zuil had zijn eigen uitleg gegeven aan wat 'gemeenschap' betekende, aan de bronnen van gezag van en in de gemeenschap, en had, hiervan afgeleid, eigen opvattingen ontwikkeld over de inrichting van de samenleving en de onderlinge verhouding tussen staat, gemeenschap en individu. Alle woorden en begrippen leken voldoende op elkaar om samen te werken, maar verschilden ook weer genoeg om een 'identiteit in eigen kring' te bewaren. 'Eenheid in verscheidenheid' was de toepasselijke uitdrukking om deze situatie weer te geven.[34]

Interpretaties van de verzuiling

Levensbeschouwelijk pluralisme is niet bijzonder voor de Nederlandse samenleving. Andere samenlevingen kennen dit evenzeer. Maar de organisatorische vormgeving van het levensbeschouwelijk pluralisme in op zichzelf betrokken en naar binnen gerichte zuilen was wel typisch Nederlands. De verzuiling of 'pillarization' heeft altijd de aandacht van het buitenland getrokken. Een plastische beschrijving van het bestaanspatroon van een verzuilde samenleving gaven Rogier en De Rooy in 1953 in hun *In Vrijheid Herboren*, een gedenkboek naar aanleiding van het 100-jarig herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland:

> Zo is dan de merkwaardige, alle buitenlandse geloofsgenoten opvallende, niet zelden met enige ironie gecommentarieerde constellatie van een bijna autarkisch te noemen katholieke gemeenschap ontstaan, binnen welker grenzen men niet alleen in politieke partijdiscipline zijn stem uitbrengt, op een katholieke krant, een katholiek damesmodeblad, een katholieke illustratie en een katholiek jeugdblaadje geabonneerd is, zijn kinderen van de kleuterschool tot universiteit louter katholiek onderwijs doet genieten, maar ook in katholiek verband naar de radio luistert, op reis gaat, zijn leven verzekert, de kunst, de wetenschap en de sport beoefent. Het is niet moeilijk de zwakheden van een systeem dat in die mate het isolement tot levensvorm, ja bijna tot levensbeginsel schijnt te hebben verheven, in min of meer geestige kritiek bloot te leggen.[35]

Lijst van na-oorlogse kabinetten 1945-1963

Kabinet:	periode	samenstelling
1. Schermerhorn-Drees	24-06-1945 tot 17-05-1946	6 PVdA,3 KVP,3 partijloos, 1 ARP, 1 Lib., 1 SOC.
2. Beel I	03-07-1946 tot 07-07-1948	6 PVdA,5 KVP, 3 partijloos
3. Drees-van Schaik	07-08-1948 tot 24-01-1951	6 KVP, 5 PVdA, 2 partijloos, 1 CHU, 1 VVD
4. Drees I	15-03-1951 tot 25-06-1952	5 PVdA, 6 KVP, 2 CHU, 1 VVD, 1 partijloos
5. Drees II	02-09-1952 tot 13-06-1956	6 KVP, 5 PVdA, 2 ARP, 2 CHU, 1 partijloos
6. Drees III	13-10-1956 tot 12-12-1958	5 PVdA, 5 KVP, 2 ARP, 2 CHU
7. Beel II	22-12-1958 tot 21-03-1959	6 KVP, 2 ARP, 2 CHU
8. De Quay	19-05-1959 tot 15-05-1963	6 KVP, 3 VVD, 2 ARP, 2 CHU

Misschien was deze beschrijving voor dat moment al enigszins overdreven, maar het kenmerk ervan, isolement als levensvorm, werd in beschouwingen als zwakheid én als kracht van het Nederlandse patroon van samenleving genoemd. In de theorie van pluralistische samenlevingen of pluralistische politieke stelsels worden sterke gescheidenheid en verdeeldheid een gevaar geacht voor het behoud van politieke stabiliteit.[36] Hoe blijft een samenleving bij elkaar zonder voldoende banden over en weer tussen gescheiden groepen? Maar een verzuild systeem kan ook als kracht worden uitgelegd, in die zin dat grote groepen achtergestelde burgers - met name katholieken, ‘kleine luyden’ en handarbeiders - zich via eigen organisaties kunnen emanciperen en dan zo kunnen worden opgenomen in de wijdere, in casu burgerlijke samenleving. Beide kanten van het proces van verzuiling, dat gelijk opgaand met die emancipatie zijn oorsprong had in de negentiende eeuw, springen in het oog. Het heeft veel historische, sociologische en politicologische interpretaties opgeroepen. De wetenschappelijke interpretaties en analyses waren vaak commentaren bij contemporaine gebeurtenissen. Zo ontstond een eerste golf van sociologische verzuilingsliteratuur direct na de strubbelingen tussen rooms en rood in 1954, na de publicatie van het bisschoppelijk Mandement[37] dat deelname van katholieken aan socialistische organisaties verbood (zie uitvoeriger hoofdstuk 14). Er kwam veel belangstelling van politicologen voor het verzuilde stelsel in de politiek toen dat stelsel aan snelle verandering onderhevig bleek in 1964-1966.[38]

Het is niet zo verwonderlijk dat de interpretaties uiteen liepen. In de sociologische literatuur werd de nadruk gelegd op de wettelijke gelijkberechtiging van de levensbeschouwelijke blokken binnen een overwegend homogene natie en werd verzuiling vooral bezien naar de mate waarin verenigingen en organisaties in verschillende sectoren van de samenleving op levensbeschouwelijke basis waren geschoeid.[39] De politicologische analyse benadrukte echter het feit dat de groepen aan de basis sterk verdeeld en gescheiden werden gehouden, maar dat de elites aan de top van elke zuil wél bereid waren om met elkaar samen te werken.[40]

In de bekend geworden interpretatie van de politicoloog A. Lijphart verschafte dit ‘pluralisme van elites’ juist de basis voor een stabiel politiek systeem,

pacificatiedemocratie genoemd, waarin de overkoepelende samenwerking tussen de leiders van verzuilde bevol-

kingsgroepen gepaard gaat met een grote mate van volgzaamheid, passiviteit, en gezagsgetrouwheid, van de achterbannen. De achterbannen roeren zich in dit model weinig en laten, soms onverschillig, de leiders hun gang gaan. Tussen de politieke elites bestaan spelregels van beschaafde politiek: verdraagzaamheid voor de denkbeelden van anderen, het houden van 'topberaad', de evenredigheidsregel die bepaalt dat de groepen naar ieders aandeel financiële middelen ontvangen, het buiten de politieke besluitvorming houden van gevoelige kwesties, (depolitisering), een zakelijke opstelling en een betrekkelijke vrijheid voor de regering. Lijphart noemde de vooroorlogse Onderwijspacificatie van 1917 en de daaropvolgende coalities en ook de naoorlogse coalities tot 1963/1967 goede voorbeelden van pacificatiedemocratie. Daarna, beginnend bij 1963-1967, zette de kentering in.[41]

Het beeld dat Lijphart schetste van de naoorlogse periode van verzuilde politiek behoeft enige nuancering, zowel wat betreft de goede samenwerking als de volgzame achterbannen. De leiders van de vijf grootste politieke partijen in die tijd (Romme, Drees, Oud, Schouten en Tilanus) hadden inderdaad een sterk persoonlijk gezag over hun partijen. Hun gezag in de fractie was bijna onaantastbaar, ook als ze na 'topoverleg' met andere besluiten naar buiten kwamen dan de fracties verwachtten.[42] Maar de onderlinge spanningen, meningsverschillen, verschillen van inzicht *tussen* de betrokken partijen en *binnen* elke partij afzonderlijk waren veel groter dan Lijphart suggereerde. Er waren voorbeelden van consensuspolitiek (wederopbouw en herindustrialisatie) en van bewuste compromissen (het premierschap van Drees in 1948 in ruil voor een brede basis met CHU en VVD), maar zeer veel politieke besluiten kwamen slechts - zoals in bijna alle coalities - in wankel evenwicht tot stand en werden, gedurende de twaalf jaar van rooms-rode samenwerking, voortdurend bedreigd in hun legitimatie bij de verschillende achterbannen. Zelfs de befaamd geworden geleide loonpolitiek werd al vanaf 1951 voortdurend betwist en onder vuur genomen door de invloedrijke rechtervleugel in de KVP. In die groep werd al vroeg een breuk met de socialisten bepleit, vanwege de aan de gang zijnde collectivering.

De instelling van de PBO en de SER in 1950, goed voorbereid door de katholieke staatssecretaris Van der Grinten - opdat minister van Economische Zaken Van den Brink zijn handen vrij zou hebben voor de industrialisatie - leidde tot zoveel amendementen door zowel de PvdA als de andere christelijke partijen, dat het uiteindelijke compromis niet levensvatbaar genoeg bleek te zijn (met uitzondering van de nieuwe adviesrol voor de SER met zijn tripartiete samenstelling). In 1951 viel het kabinet-Drees/Van-Schaik voortijdig, vanwege onenigheid over de belastingverhoging; na het Mandement van de bisschoppen in 1954 kon slechts met moeite een breuk worden voorkomen. De schaduw van de 1954/1955 leidde tot een zeer lange en lastige kabinetsformatie in 1956 (kabinet-Drees III), en het hieruit voortgekomen 'noodkabinet' haalde de parlementaire periode van vier jaar ook weer niet.

Lijpharts visie op de Nederlandse pacificatiedemocratie blijkt te sterk gebaseerd te zijn op parlementaire uiterlijkheden (zetelverdeling, aanhang onder gelovigen en volgelingen) en op de uitslagen van opinieonderzoek. De zetels in de Tweede Kamer werden geteld, maar nauwelijks werd gekeken naar welke personen daarop zaten en nog minder naar wat er in de hoofden en de harten van die personen omging. De onderlinge verschillen binnen elke zui1 of partij bleken *inhoudelijk* zeer groot te zijn, zodat een verklaring voor de plotselinge omkeer in de Nederlandse politiek beter dáár, in de discussies en in de ontwikkeling van de eigen achterban gezocht kan worden dan in de structuur van de politieke elite.[43]

Een verzuild bestaan

Het leven in een verzuilde samenleving had voor de betrokkenen, anders dan men nu vaak denkt, aantrekkelijke kanten. Vanuit het 'bevrijde' ezichtspunt van de jaren zestig en later lijkt deze periode welhaast een 'verschrikking' geweest te zijn. Maar in de jaren vijftig vergeleek men de eigen situatie vooral met de donkere jaren van de oorlog, in vergelijking waarmee de jaren vijftig vrijheid, voorspoed en vriendschappen brachten. Er moest wel lang en hard gewerkt worden - de vrije zaterdag werd pas in 1961 ingevoerd -, maar de resultaten ervan werden elk jaar zichtbaarder.

Hoewel de televisie wel was ingevoerd, beschikte in het begin van de jaren vijftig slechts een kleine minderheid over een tv-toestel, zodat zeer velen in verenigingsverband of in groepsverband ontspanning zochten. De veelal confessionele verenigingen en standsorganisaties waren de oude en vertrouwde uitgaansmogelijkheden voor jong en oud; de bioscopen waren de nieuwe en concurrerende pleisterplaatsen. Oude en nieuwe gelegenheden werden beide druk bezocht.

Een van de opvallendste kenmerken van het sociale leven in de jaren vijftig was de, historisch gezien, ongekend lage criminaliteit. Ongetwijfeld speelde de sociale controle van de verzuilde verenigingen en organisaties hierbij een rol. De socioloog Van Doorn beschreef in 1956 de verzuiling als een eigentijds systeem van sociale controle, waarbij het voordeel van de veilige omgeving moest worden afgewogen tegen de aanpassing aan de normatieve eisen van 'het systeem'.[44] Velen kozen vanzelfsprekend, maar vaak onbewust, voor dit systeem. De lage criminaliteit werd ook opgemerkt door de socioloog Gadourek, die in 1951 onderzoek deed in de plattelandsgemeente Sassenheim. In deze *Dutch Community* van bijna 8000 inwoners werden er in datzelfde jaar 427 processen-verbaal opgemaakt, waarvan rond 60 procent verkeersovertredingen. Er werden 29 serieuze misdrijven gerapporteerd.

> According to the witness of the local policemen most offenders are persons not living in the community. There are only two or three families of professional thieves (...). The offenders come to Sassenheim along the main highway. Besides the irresponsible car-drivers there come couples who stop their cars or bicycles near the bushes along the highway to engage in illicit sexual practices. The local police is very keen on pursuing such cases of public misconduct, according to the words of the sergeant.[45]

In vergelijking met vóór de oorlog daalde in heel Nederland de criminaliteit in de periode 1950-1965 tot een uitzonderlijk laag niveau, wat in de latere beleving van criminaliteit en veiligheid een rol kan hebben gespeeld. De jaren vijftig kunnen onbewust als 'norm' genomen zijn, terwijl die periode eerder een historische uitzondering dan regel was. Ook internationaal gezien werd Nederland qua criminaliteit en strafklimaat een uitzondering op de Europese regel. Downes, die de ontwikkeling van criminaliteit in Nederland, Engeland en Wales vergeleek voor de periode 1950-1985, constateerde vóór 1950 voor Nederland al een iets lagere frequentie. Maar vooral het tempo van de criminaliteitstoename was verschillend: 'By 1965 the crimerate in England had more than doubled since 1950, rising from about 1000 to some 2300 per 100.000 population. In The Netherlands the rise had been far milder, from about 975 to roughly 1250.'[46]

De toename van de criminaliteit in Nederland gaat tot 1965 slechts heel langzaam omhoog, begint in 1965/66 te stijgen - het jaar waarin de babyboomkinderen 18-19 jaar werden - om dan vooral ná 1972 en 1974 heel scherp te stijgen.[47] Het ophelderingspercentage van misdrijven, in de periode 1950-1960 nog ruim boven de 50 procent, nam na 1960 af tot 36 procent in 1972.[48] Hoewel de lage criminaliteit niet als een rechtstreeks gevolg van een verzuilde samenleving kan worden gezien, bepaalde deze wel mede het maatschappelijke gevoel van vertrouwen en lokale veiligheid.

Geloof en politiek in een dorpsgemeenschap

Om nog een andere reden was het onderzoek van Gadourek in Sassenheim relevant. Zijn onderzoekgegevens gaven - ruim vóór het Sociaal en Cultureel Planbureau in 1972 Nederland op vele terreinen systematisch in kaart bracht - een inkijkje in de onderlinge verhoudingen in een plattelandsgemeente onder de rook van Schiphol in een van de qua geloof gevarieerd samengestelde provincies. In 1951 behoorde van de bevolking aldaar 95 procent tot een van de drie grote kerkgenootschappen. De helft was rooms-katholiek, 20 procent Nederlands hervormd en 20 procent gereformeerd. Drie op de vier leden ging geregeld, dat wil zeggen minstens éénmaal per week, soms vaker, naar de kerk. Slechts 10 procent ging nooit. Zo goed als iedereen geloofde in God en in de zin van het leven op aarde. Tachtig procent geloofde in sancties (hemel of hel) na de dood. In driekwart van de gezinnen werd over godsdienst gesproken (ter vergelijking: slechts bij 20 procent werd over politiek gesproken en bij 40 procent over de oorlog).[49]

Een belangrijk gegeven voor inzicht in de verzuiling op plaatselijk niveau waren de vragen die Gadourek stelde over de houding jegens dorpsgenoten van een ander geloof. Slechts 16 procent zei ermee akkoord te gaan als een van de kinderen zou willen huwen met iemand van een ander geloof, maar vriendschap met ‘andersdenkenden’ kreeg een veel ruimere instemming: 57 procent. Het in de werkkring aannemen van personeel of het werken met iemand met een ander geloof kreeg een nog ruimere instemming: 87 procent.[50] Vooral deze laatste twee gegevens kunnen erop wijzen dat van een gescheiden bestaan aan de basis van de zuilen tussen de leden van de achterban van de verschillende geloofsrichtingen, zoals Lijphart veronderstelde, geen sprake is geweest. In wereldse zaken (verenigingsleven, middenstand) ging men gewoon met elkaar om, waarschijnlijk nog net zoals in de zeventiende eeuw, toen de omgangsoecumene groot was.[51]

De deelname aan de politiek was minder frequent dan die aan de godsdienst, maar in vergelijking met een tiental jaren later nog aanzienlijk. Dertig procent was lid van een politieke partij, zij het bijna uitsluitend van de christelijke partijen, want slechts 7 procent stemde van de Sassenheimers op de Partij van de Arbeid en de resterende 4 procent stemde op de VVD. Socialisten waren de dissidenten in deze gemengd-religieuze gebieden.[52] Wat wel weer belangrijk was, was dat 30 procent van alle ondervraagden in 1951 géén voorkeur voor een bepaalde politieke partij had, hetgeen erop wees dat het automatisme van geloof en partijvoorkeur al vroeg in de jaren vijftig aan het tanen was. De deelname aan het organisatie- en verenigingsleven was frequent én intensief, gemeten naar het verenigingsbezoek: meer dan de helft was lid van een of meer verenigingen. Dit zou in de loop der jaren niet verminderen. De verenigingen zouden welis-

waar van karakter gaan veranderen, de deelname bleef op betrekkelijk hoog niveau.[53]

Het beeld dat uit deze eenvoudige gegevens naar voren komt is dat van een vrij stabiele, relatief open dorpsgemeenschap die weliswaar voldoet aan het stereotiepe beeld van een door en door religieus bestaan, maar die geenszins de afgeslotenheid en verdeeldheid ademt die vaak aan de verzuiling worden toegeschreven. Later uitgevoerde studies van de verzuiling op lokaal niveau bevestigen de indruk dat een volkomen identificatie van geloof en politiek in de achterban niet bestaan heeft en dat de band tussen geloof en politieke voorkeur al in de jaren vijftig losser werd.[54]

Lees- en leerhonger

Een ander aspect van het verzuilde bestaan dat in de latere oordeelsvorming over de verzuiling en de jaren vijftig vaak over het hoofd gezien is, was het emancipatoire effect van de talrijke confessioneel gekleurde bladen en blaadjes en tijdschriften. Men kan natuurlijk achteraf met een vertederd 'ach ja' kijken naar bijvoorbeeld de *Katholieke Illustratie*, de *Libelle* of *Boer en Tuinder*, als dat maar niet de gretigheid zou veronachtzamen waarmee veel lezers en lezeressen uit de zuilen deze hun vertrouwde bladen verslonden.

Waar het opleidingspeil bij katholieken en 'kleine luyden' over het algemeen laag gebleven was, gingen de verzuilde informatie- en communicatiekanalen, hoewel bedoeld om de gelovigen 'bijeen' te houden, ook fungeren als leermiddelen. De achterban was in dit opzicht geenszins passief of inert, zoals theoretici veronderstellen, maar juist alert om in intellectueel opzicht vooruit te komen. Een speciale rol hierbij speelden in katholieke kring bladen als *De Bazuin* en *Te Elfder Ure* voor meer geschoolden, en jeugdbladen als *Dux* en G3 voor geïnteresseerde jongeren.[55] In protestantse kring speelden het tijdschrift *Wending* en *Tijd en Taak* een soortgelijke rol. Ze werden volgeschreven door intellectuelen uit de eigen zuil en ze behandelden vaak moderne onderwerpen.

Het katholieke onderwijs, in die jaren veelal nog geleid door paters, broeders en nonnen die weinig salaris kregen en zich uit hoofde van hun geloofsopvatting dienstbaar opstelden jegens de eigen gemeenschap, heeft een enorme bijdrage geleverd aan de emancipatie van het katholieke volksdeel. De Katholieke Universiteit van Nijmegen en de Tilburgse Economische Hogeschool werden financieel gesteund door bijdragen van gewone huisgezinnen, ongeveer op de wijze zoals de Amsterdamse protestantse Vrije Universiteit in een lange traditie gesteund werd door de bijdragen in het VU-busje op de schoorsteen. Deze gewoonten moeten 'in die tijd' worden begrepen als voortkomend uit een authentiek bestaande geloofsbeleving, niet uitsluitend als een sociaal curieus verschijnsel.

De nadruk op studie en onderwijs kreeg echter ironische effecten: juist in het relatieve succes van het streven de onderwijsdeelname van katholieken te vergrote, zowel aan middelbaar als aan hoger en wetenschappelijk onderwijs, lag een van de belangrijke aanzetten tot de latere secularisering en deconfessionalisering. Deze secularisering begon bij jongeren en bij intellectuelen die zich in een verzuilde symbiose tegelijk emancipeerden. Dit is terecht als 'stille revolutie' van de jaren vijftig gekenschetst.[56] Het verzuilde bestaan was al aan het afbrokkelen op het moment dat de publicatie van het Mandement van de Bisschoppen veel spanningen gaf in de nationale politiek en bij de christelijke en niet-christelijke vakbewegingen. De achterban was door onderwijs en zelfscholing veel minder gehoorzaam, volg-

zaam en passief, dan ze naar de wens van de bisschoppen en naar de veronderstellingen van de politicologische theorieën zou moeten zijn geweest.

Naar een Europese Gemeenschap

Het einde van de Tweede Wereldoorlog had het verlangen naar een internationale gemeenschap aangewakkerd. De noodzaak om door internationale samenwerking en afspraken het uitbreken van nieuwe oorlogen te voorkomen werd door iedereen ingezien, maar anders dan bij nationale gemeenschappen kon het gezagsprobleem hier minder gemakkelijk worden opgelost. Zou een internationale orde moeten worden bereikt door de overdracht van nationale soevereiniteit of zouden geregeld intergouvernementeel overleg en internationale intentieverklaringen voldoende zijn om vrede en veiligheid te verzekeren?

De goede samenwerking van de geallieerden had geleid tot de oprichting van de Verenigde Naties in oktober 1945, en Nederland had zich daar nog in de periode van het nood-parlement meteen bij aangesloten. De Verklaring van de Rechten van de Mens in december 1948 werd de morele grondwet van de nieuwe tijd. Maar het wantrouwen tussen de twee grootmachten, de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten, had meteen geleid tot de vorming van twee machtsblokken. De zwakke pogingen van de Europese verzetsbewegingen om de Oost-Europese landen te betrekken in de vorming van een Europese samenwerking gingen volledig verloren in de toegenomen angst voor de uitbreiding van het communisme, die zich zowel voordeed in China als in Oost- en Midden-Europa. Truman voor de Verenigde Staten en Churchill voor Engeland riepen een ferm halt toe aan een verder machtsstreven van de Sovjet-Unie. De Verenigde Staten verbond zich om de vrije landen in Europa militair, economisch en politiek te hulp te komen. Daarmee werd de scheiding tussen Oost- en West-Europa een feit.

Internationale economische samenwerking werd niet alleen als onderdeel van defensiepolitiek nagestreefd, maar ook als zelfstandig middel ter verbetering van de economische situatie in de afzonderlijke landen. De Benelux was het eerste experiment in internationale economische samenwerking in Europa. De regeringen van België, Nederland en Luxemburg hadden al in de oorlogsjaren in Londen overeenstemming hierover bereikt. In 1946 werd de Benelux opgericht en reeds twee jaar later vervielen de onderlinge douanegrenzen en kwam er een gemeenschappelijk buitentarief tot stand. De samenwerking verliep in de eerste jaren succesvol, maar deze was toch te specifiek en de drie landen waren te homogeen om model te staan voor een soortgelijke economische samenwerking in heel West-Europa. Toch werd het startsein daartoe al in 1948 gegeven.

De Organisatie voor Europese Economische Samenwerking werd in april 1948 in Parijs door zestien Europese landen opgericht om de uitvoering van het inmiddels door het Amerikaanse Congres goedgekeurde Marshall-plan (zie hoofdstuk 1 en 2) ter hand te nemen. Dit was het begin van de lange weg naar Europese integratie. Die integratie zelf kon niet worden losgezien van de algemene politieke en militaire ontwikkelingen in de koude oorlog. De druk op integratie werd groter naarmate de internationale spanningen toenamen, zoals na de machtsgreep in Praag (februari/maart 1948) of bij het begin van de Koreaanse Oorlog (1950) en verslapte weer als de internationale situatie veranderde (na de dood van Stalin en na de

Koreaanse oorlog). Op 4 april 1949 werd de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO) opgericht.

Nederland, die zijn lange traditie van neutraliteit had opgegeven ten gunste van een Atlantische en Europese samenwerking, sloot zich aan. De internationale spanning werd heviger, nadat president Truman op 23 september van dat jaar (1949) had aangekondigd dat nu ook de Sovjetunie beschikte over een atoombom. Het evenwicht van de twee grote machtsblokken zou voortaan worden beheerst door wederzijdse afschrikking. De Europese integratie, politiek en economisch, werd gezien als een onmisbare versterking van het westen en voor de handhaving van het internationale evenwicht. Van de Meerssche gaf in zijn geschiedschrijving van de eerste periode van Europese integratie dan ook als conclusie dat 'niet de toenemende eenheid van Europa, maar de toenemende afhankelijkheid van Europa, hetzij ten opzichte van de Sovjetunie, hetzij ten opzichte van de Verenig de Staten het meest frappante feit blijft in het Europese gebeuren tijdens de periode 1946-1949'.[57]

De Verenigde Staten van Europa

Ondertussen hadden veel groeperingen in Europa zich sterk gemaakt voor de vorming van een verenigd Europa. 'Nooit meer oorlog' was één van de motieven. Europese socialisten, christen-democratische politici en een kleine, maar sterke beweging van Europese federalisten waren ieder op een eigen manier bezig plannen te maken voor een soort 'Verenigde Staten van Europa'. Er kwam een Europese Beweging tot stand waarin de Nederlandse romanist Hendrik Brugmans een vooraanstaande rol speelde, naast de bekende Zwitserse schrijver Denis de Rougemont. De federalisten streefden naar een sterk supranationaal gezag, naar een zelfstandig uitvoerend orgaan en naar een democratisch gekozen parlement voor heel Europa.

Op initiatief van een groot aantal particuliere organisaties vond van 8 tot 10 mei 1948 in de Haagse Ridderzaal een groot Europees Congres plaats met meer dan 800 deelnemers, waar parlementsleden uit vele landen, politici als Churchill, Blum, Eden, Spaak, Schuman, Adenauer, filosofen, schrijvers en geleerden elkaar troffen. Er werden resoluties aangenomen die om een Europese Constituante of om rechtstreekse Europese verkiezingen vroegen. Er zou een 'Raad van Europa' moeten komen, maar hoe die er precies uit moest zien, werd in dit bonte gezelschap van utopisten, syndicalisten, federalisten, praktische politici en realisten, niet duidelijk. Het Haagse Congres gaf wel de stoot om één jaar later te komen tot de oprichting van de Raad van Europa.[58]

Bij die oprichting, 5 mei 1949 te Londen, waarbij tien landen aanwezig waren, kwamen ook meteen de moeilijkheden over de vorm van de Europese samenwerking naar voren. De Engelsen wilden niet verder gaan dan een Raad van Ministers, die voor intergouvernementeel overleg bijeen kwam; de andere landen wilden een Assemblée van gekozen parlementsleden en een verdergaande samenwerking. De eerste zitting van de Assemblée vond plaats in augustus 1949. De problemen van integratie werden tijdens de eerste Europese ontmoetingen niet ontweken. 'De kern van het debat betrof de eis: een politiek gezag voor Europa met beperkte opdracht maar met werkelijke macht.'[59] De Fransen bepleitten ten behoeve van een krachtig economisch herstel en economische coördinatie een uitvoerend gezag met supranationale macht. De Engelsen, hierin gesteund door de Scandinavische landen, wezen de supranationale aanpak af en hielden vast aan het beginsel van de nationale soevereiniteit.

De Raad van Europa, waartoe Duitsland en andere Europese landen toetraden, bleef zo een weinig krachtig platform voor intergouvernementeel overleg zonder veel nationale consequenties. Het belangrijkste wapenfeit voor de latere tijd werd de aanvaarding van het 'Europese Verdrag tejr bescherming van de Rechten van de Mens en de fundamentele vrijheden' (EVRM) in november 1950 te Rome. Dit verdrag, geënt op de Universele Verklaring van de Verenigde Naties, stelde het Europese Hof voor de Rechten van de Mens in te Straatsburg om de rechten te verzekeren voor de burgers van die nationale staten die het Hof een rechtsmacht toegekend hadden. Vanaf 1959 ging het Hof van start (voor Nederland 1960) en sindsdien heeft het een toenemende betekenis gekregen voor de uitbreiding van de individuele rechtsbescherming.[60]

Het Schuman-plan

Op 9 mei 1950 presenteerde de Franse minister van Buitenlandse Zaken R. Schuman het opmerkelijke plan om de Franse en Duitse kolen- en staalproductie in de toekomst onder één gemeenschappelijke autoriteit te brengen. Hij nodigde de andere Europese landen uit zich hierbij aan te sluiten. Engeland, dat op dat moment de grootste staalproducent van Europa was, reageerde meteen afwijzend met een 'non possumus'. Italië, Duitsland en de Beneluxlanden reageerden positiever en wilden verder praten. Het 'Europa van de Zes', in die tijd nog de 'Schuman-landen' genoemd, was geboren.

Waarom kolen en staal en waarom deze als eerste? De redevoering van Schuman bevatte reeds een antwoord. De toenemende internationale spanningen tussen Oost en West vroegen om meer stabiliteit in en om Europa. Schuman zei:

> De wereldvrede kan slechts worden veiliggesteld door creatieve daden die een antwoord kunnen bieden op de gevaren die de vrede bedreigen. Om een werkelijke kans te scheppen op vrede, moet eerst één Europa worden gecreëerd (...); het samensmelten van de kolen- en staalproductie zal tot onmiddellijk gevolg hebben dat er een basis ontstaat voor de economische ontwikkeling, hetgeen een eerste stap in de richting van een Europese federatie kan betekenen.[61]

Maar er waren meer redenen. De grootste concentratie van kolen en ijzererts in Europa, het Roergebied, Saarland en Lotharingen, waar Schuman zelf vandaan kwam, was nu eens Duits, dan weer Frans geweest. De status van Saarland was in 1950 nog steeds betwist. Het toezicht op de Duitse kolenproductie was na de oorlog op onduidelijke wijze in handen van de geallieerden, terwijl Duitsland, sinds 1949 weer een zelfstandige Bondsrepubliek, zich zo snel mogelijk economisch wilde ontwikkelen. Problemen genoeg, kortom Het plan-Schuman, voorbereid door de directeur van het Franse Centraal Planbureau J. Monnet, wilde door de Franse en Duitse kolen- en staalproductie (dé grondstof voor oorlogsvoering) onder één gezag te brengen, duidelijk maken 'dat de oorlog tussen Frankrijk en Duitsland niet alleen ondenkbaar, maar ook in feite onmogelijk werd'.[62]

Aan de Europese economische eenwording lagen diepe politieke motieven ten grondslag die in een vrijblijvende samenwerking tussen de Europese regeringen, naar de Franse overtuiging, niet zouden kunnen worden gerealiseerd. Ongetwijfeld speelden eigen Franse

belangen ook een rol. De Nederlandse regering reageerde enigszins afhoudend ten opzichte van het plan, vooral omdat Engeland niet meedeed en de Nederlandse regering eerder Engels dan Frans georiënteerd was.[63] Minister-president Drees was bevreesd voor een door christen-democratische politici aller Europese landen gedomineerd Europa (Schuman, Adenauer, De Gasperi, Spaak). Niettemin werd aan de besprekingen ter uitwerking van het plan meegedaan.

De leider van de Nederlandse delegatie werd D. Spierenburg, toenmalig directeur-generaal van Buitenlandse Economische Betrekkingen van het ministerie van Economische Zaken. Spierenburg, die zijn sporen al verdiend had als gedelegeerde bij de onderhandelingen over de Marshall-gelden, kweet zich op zéér bekwame manier van de taak om het Schuman-plan te realiseren en tegelijk de belangen van de kleine landen in het oog te houden. Op zijn voorstel kwam er een Raad van Ministers, een autonome instantie met supranationale bevoegdheden; de Raad zou bovendien worden belast met de bewaking van de in te stellen Hoge Autoriteit.[64]

Door de goede voorbereiding van de kant van Monnet, en de goede persoonlijke betrekkingen tussen de diverse hoofdrolspelers (Schuman, Adenauer, De Gasperi, Stikker, Spaak) kon binnen het jaar het verdrag ter oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) worden getekend (18 april 1951) en daarna door de parlementen van de zes landen geratificeerd. In 1952 waren er nog enkele moeilijkheden die betrekking hadden op de officiële taal van de EGKS en de zetel. Voorgesteld was Frans de officiële taal te maken en Saarbrücken als zetel aan te wijzen. Dit werd niet aanvaard. Vier talen werden nu als officiële taal erkend (Duits, Frans, Italiaans en Nederlands), Luxemburg werd de zetel van de Hoge Autoriteit en van het op te richten Hof van Justitie, terwijl besloten werd dat de Gemeenschappelijke Vergadering in Straatsburg bijeen zou komen.[65]

De oprichting van de EGKS heeft een enorme betekenis gehad voor de Europese eenwording. Allereerst werd het beginsel van een zelfstandige instantie met supranationale bevoegdheden erkend (nu is dat de Europese Commissie); er werd gekozen voor een economische integratie per sector; de supranationale besluiten moesten aan de goedkeuring van de Raad van Ministers worden onderworpen, terwijl de nationale parlementen erbij betrokken bleven door de ratificaties. Een controlerende instantie (Gemeenschappelijke Vergadering, tegenwoordig het Europees Parlement) en een onafhankelijke rechterlijke instantie complementeerden de inventieve formule voor internationale samenwerking. Monnet werd de eerste voorzitter van de Hoge Autoriteit. Spierenburg werd het eerste Nederlandse lid, later vice-voorzitter.

De terugslag kwam bij de volgende stappen op weg naar Europese integratie. Onder invloed van de Koreaoorlog en de oplopende spanning in de Oost-West-verhoudingen (de opstand in Oost-Berlijn in 1953 en de Hongaarse opstand in 1956) probeerden de Europese landen - de ‘zes’, Engeland en de Scandinavische landen - te komen tot een Europese Defensie Gemeenschap, waar de vorming van een Europees leger - inclusief een Duits leger - mede onder sterke Amerikaanse druk in beschouwing moest worden genomen. Frankrijk nam weer het initiatief, Engeland weigerde deelname aan de onderhandelingen. Er kwam wel een ontwerp (het plan-Pleven), maar dat werd uiteindelijk in 1954 door toedoen van de gaullisten niet door Frankrijk geratificeerd. Zo verdween dit eerste plan om te komen tot een echte operationele Europese defensiemacht. De democratische controle van zo'n voor-

gesteld leger bracht wel het pijnlijke gemis aan het licht van een Europees politiek controleorgaan, zoals het Amerikaanse Congres. Naast een economische gemeenschap zou er nu ook een Europese Politieke Gemeenschap (EPG) moeten komen, maar net als de defensiegemeenschap kwam die er niet, althans niet direct. Monnet legt zijn functie als voorzitter van de Hoge Autoriteit neer en ging zich nu geheel wijden aan de vorming van een verenigd Europa, door een eigen actiecomité op te richten.

Het Verdrag van Rome 1957

Net als bij de totstandkoming van de EGKS is bij de oprichting van de Europese Economische Gemeenschap de Nederlandse bijdrage aanzienlijk geweest en de inbreng van Nederlandse politici significant. De impasse waarin de Europese integratie verkeerde ná het afwijzen van de EDG en EFG, kon pas weer doorbroken worden toen een nieuwe situatie was geschapen en enkele nieuwe personen aantraden. Bij de vorming van het tweede kabinet-Drees (1952) was de partijloze Beyen vrij onverwacht aangezocht als minister van Buitenlandse Zaken. Drees wilde als formateur een Atlantisch gerichte buitenlandse politiek voeren en daarvoor trok hij Beyen aan, omdat hij van de KVP'er Luns een al te Europagezinde koers verwachtte. Een ‘Vaticaans Europa’ moest in de ogen van Drees worden tegengegaan.

Luns werd minister zonder portefeuille, belast met bilaterale contacten en de Verenigde Naties, Beyen deed Europese integratie. Het kleine Nederland had voor vier jaar in het grote buitenland twee ministers voor Buitenlandse Zaken. Beyen was een man van de wereld. Hij had topfuncties bekleed bij de Rotterdamse Bank, bij Unilever en Philips en had bij het Internationaal Monetair Fonds en de Wereldbank vanaf hun oprichting een leidende rol gespeeld. Hij beschikte dus over een grondige economisch en financiële kennis, die hij in de wereld van buitenlandse zaken ook goed benutte.[66]

Zelf schreef hij goeddeels ‘het plan Beyen’, waarin een verdergaande economische integratie van Europa werd bepleit. Beyen suggereerde daarin de gehele Europese markt te integreren om uiteindelijk te komen tot een douane-unie, waar de binnengrenzen zouden zijn afgeschaft en een gemeenschappelijk buitentarief zou worden gehanteerd. Pas op basis van economische integratie, meende Beyen, zou een politieke integratie mogelijk worden. Beyen werkte met enkele medewerkers, en met het lid van de Hoge Autoriteit, Spierenburg, aan het zogenaamde Benelux-memorandum, dat juni 1955 op de ministersconferentie te Messina werd besproken. Daar werd besloten om een comité van deskundigen onder leiding van de Belgische minister van Buitenlandse Zaken, Spaak, in te stellen en, wederom met medewerking van Spierenburg, voorstellen te doen voor een verdergaande economische samenwerking. De integratie van Europa werd opnieuw gelanceerd, waarbij de moeilijke opgave was de verdere integratie te bevorderen, zonder de nationale soevereiniteit meteen ter discussie te stellen. Dat zou lukken door stapsgewijs, van sector tot sector, tot een functionele integratie te komen.

Het rapport-Spaak, in grote vaart gereedgemaakt, werd de grondslag voor de gemeenschappelijke markt en voor de oprichting van Euratom, een sector waarvoor Europese samenwerking vanwege de zeer hoge kosten een absoluut vereiste was. Men had rond 1955/1956 hoge verwachtingen dat de vreedzame aanwending van

atoomenergie de toekomstige schaarste aan kolen geheel zou kunnen gaan opvangen. De Suez-crisis en de inval

in Hongarije, allebei in 1956, hadden nogmaals de afhankelijkheid van Europa laten zien, vooral in de energievoorziening.

Op 25 maart 1957 werd het ontwerp van het verdrag van de Europese Economische Gemeenschap (EEG) en van de Europese Gemeenschap voor de Atoomenergie door de zes ministers van Buitenlandse Zaken te Rome getekend. Na de ratificatie in de nationale parlementen kon het verdrag op 1 januari 1958 in werking treden. Luns was toen minister van Buitenlandse Zaken in het kabinet-Drees III. De ironie is geweest dat Beyen zich ontpopt had als een grote voorstander van verregaande Europese integratie, terwijl juist Luns meer een Atlantische dan een pro-Franse of pro-Europese koers was gaan aanhouden. Het Verdrag van Rome was gemaakt naar het model van de EGKS. Er kwamen zelfstandige instellingen, met name de Europese Commissie. Oud-minister Mansholt (PVdA) werd het eerste Nederlandse lid van de Europese Commissie. Daarnaast bleef een beslissingsbevoegde Raad van Ministers, die steeds meer op basis van een meerderheidsprocedure besluiten zou gaan nemen; een Gemeenschappelijke Vergadering, het Europees Parlement, dat zou bestaan, uit afgevaardigden van het nationale parlement, maar dat wel de opdracht kreeg voorstellen te doen voor rechtstreekse Europese verkiezingen. En ten slotte het Hof van Justitie, dat een grondwettelijke controlefunctie kreeg en zich zou kunnen ontwikkelen tot een *Supreme Court*, zoals dat in de Verenigde Staten al lang een rol van betekenis speelde.

Engeland had zich al die tijd afzijdig gehouden. Wel kwam na de oprichting van de EEG een Europese vrijhandelszone tot stand tussen de overige West-Europese landen. Spoedig daarna zou Engeland inzien dat starre ideeën over nationale soevereiniteit niet meer pasten bij een nieuwe wereldsituatie, die door de dekolonisatie van Azië en Afrika definitief was veranderd. Een Europese gemeenschap zonder gezag dat Engeland voor ogen stond was net zo onrealistisch als een gezag zonder gemeenschappelijke belangen. In 1961 deed Engeland een eerste verzoek tot toetreding, dat echter na zestien maanden onderhandelen door een bruut Frans veto werd gestuit. Frankrijk wilde geen Atlantisch Paard van Troje binnenhalen. Het tweede verzoek van Engeland, in 1967, leidde uiteindelijk tot het toetreden van Engeland in 1972, samen met Denemarken en Ierland. In 1992 werden de Europese Gemeenschappen bij het verdrag van Maastricht tot een Europese Unie omgevormd (nu het Europa van de vijftien) en werd de mogelijkheid geschapen om te komen tot een Europese munteenheid en tot verdergaande samenwerking op politiek; justitieel en eventueel militair gebied. De kolen zijn als energiebron verdwenen, maar de problemen, die rond 1950 al aanwezig waren in de moeizame samenwerking binnen Europa, zijn dezelfde gebleven. Gemeenschap en gezag bleken op internationale schaal nog moeilijker te verenigen dan op nationale schaal.

Het einde van de rooms-rode coalitie

Om nog een geheel andere niet vermoede reden was de vorming van de EEG belangrijk voor de nationale politiek. In 1956 haalde de kabinetsformatie een naoorlogs record. Al meer dan drie maanden onderhandelden de partijen, maar PVdA en KVP kwamen niet nader tot elkaar. De PVdA was de grootste partij geworden (50 van de 150 zetels), maar de KVP had een zeer harde campagne gevoerd tegen, de PVdA en was niet bereid op veel van haar programma-

punten, zoals de bezitsvorming en vrije loonvorming, concessies te doen. De doorbraak in de formatie kwam toen de twee fractieleiders, Romme en Burger, beiden te Parijs een conferentie bijwoonden van het comité-Monnet, een informele ontmoetingsplaats voor veel politici uit Europa. De Parijse wandelgangen hadden kennelijk de lucht geklaard en thuisgekomen maakte informateur Burger (PVdA) nu wel de weg vrij voor het derde kabinet-Drees.[67]

Tijdens die lange formatie tussen juni en oktober drong ook de affaire-Hofmans naar buiten. Volkomen onverwacht had de demissionaire minister Beel ontslag gevraagd, om zitting te nemen in een 'Commissie van Wijze Mannen'; deze moest de problemen oplossen die in paleis Soestdijk waren ontstaan. De Nederlandse pers had zijn lezers onkundig gehouden van allerhande moeilijkheden op het paleis, maar de buitenlandse kranten en tijdschriften hadden zelfs op de verkiezingsdag, 13 juni, bericht over een ernstig conflict ten paleize door toedoen van de gebedsgenezeres Greet Hofmans. Een mogelijk aftreden van het kabinet zou ophanden zijn. De Nederlandse regering probeerde de verspreiding van *Der Spiegel*, een Duits weekblad dat uitvoerig op de zaak in ging, in Nederland te voorkomen maar de volgende weken verchenen steeds meer berichten 'uit betrouwbare bron' in de buitenlandse bladen. De wijze mannen Beel, Gerbrandy en Tjarda van Starkenborgh Stachouwer kregen de opdracht uit te zoeken hoe over het privé-leven van koningin en de prins-gemaal zó ontoelaatbaar kon worden geschreven.[68] De commissie adviseerde dat Greet Hofmans nooit meer op het paleis zou komen en dat enkele medewerkers van de koningin uit hun functie zouden worden ontheven. Maar nog steeds kon de Nederlandse pers de ware toedracht niet vermelden.

Hofmans bleek in de jaren 1952-1956 een grote invloed op koningin Juliana uit te oefenen. Dat bleek uit de redevoeringen van de koningin die, vaak buiten de ministeriële kennisname, passages bevatten met een sterk mystiek-pacifistische inslag. Ook de aarzeling van de koningin om de afwijzing van het gratieverzoek van de Duitse oorlogsmisdadiger Lages te ondertekenen, werd aan de invloed van Hofmans toegeschreven. Een constitutionele crisis dreigde, maar werd bezworen door de maatregelen die de commissie van drie noodzakelijk achtte.

De journalist Hofland beschreef deze Greet Hofmans-affaire als een schoolvoorbeeld van hoe gezagsgetrouw de toenmalige hoofdredacteuren in het midden van de jaren vijftig omgingen met hooggeplaatste personen en hoe eerbiedig zij de verzoeken tot geheimhouding door de politici volgden. Een bewijs, aldus Hofland, hoe de Nederlandse pers achter liep bij het buitenland.

> Maar behalve de kranten die tot deze categorie horen zijn er andere die niet inzien waarom gezwegen zou moeten woorden over allerlei feiten die weliswaar niet in overeenstemming met hooggestemde verwachtingen maar toch van algemeen belang zijn. Amerikanen, Fransen, Engelsen en toen ook al de Westduitsers hadden een pers die niet meteen het petje lichtte als er een autoriteit in zicht kwam, maar dan juist extra oplettend werd. Dat leverde eenvoudig nieuws op zonder bijverschijnselen van laster of laaghartigheid. De *New York Times* bijvoorbeeld heeft in zijn berichtgeving geen kwaad woord over koningin en prins geschreven en is toch kritischer, eerlijker en volledi ger geweest dan welk Nederlands dagblad dan ook. Maar precies die instelling was voor Nederland niet te verdragen.[69]

Het laatste rooms-rode kabinet begon al met al in een klimaat van matige samenwerking, die alleen maar slechter werd. Romme sprak over het 'noodkabinet'-Drees en stak zijn voorkeur voor een liberale koers in de loonpolitiek niet meer onder stoelen of banken. De KVP werd gepresenteerd als de partij van de bezitsvorming, de PVdA als die van de bestedingsbeperking. Het was juist de PVdA die de overheidsuitgaven en de particuliere consumptie wilde beperken. Binnen de twee grootste partijen groeide de twijfel aan voortgezette samenwerking, en de oppositie ertegen nam toe. Tegenslagen kwamen ook uit de vanwege de kwestie Nieuw-Guinea stagnerende schuldaflossingen van Indonesië en de in bezitneming daar van Nederlandse bedrijven.

In de Tweede Kamer stelden de confessionele partijen zich op het standpunt dat het regeerakkoord niet beslissend was voor hun opstelling jegens het kabinet. Na enkele kleine conflicten (ondeugdelijke legerhelmen, landbouwpolitiek) en vooral na de voor de PVdA gevoelige verliezen in de Staten- en Gemeenteraadsverkiezingen van 1958 groeiden de partijen zo uit elkaar, dat een breuk op 12 december 1958, vanwege kleine belastingmaatregelen, door niemand meer werd betreurd. Na twaalf jaar werd de rooms-rode coalitie opgevolgd door het eerste naoorlogse liberaal-confessionele kabinet, onder leiding van De Quay. Dit kabinet maakte een begin met een gedifferentieerde loonvorming en zag zich door de Verenigde Staten gedwongen afstand te doen van Nieuw-Guinea. Het laatste 'trauma van de dekolonisatie' kwam tot stand onder de regering van die partijen die zich eertijds zeer sterk tegen de dekolonisatie hadden verzet (behalve de KVP hadden de ARP, CHU en VVD zitting in het kabinet). Romme trok zich terug uit de actieve politiek, zoals Oud al eerder gedaan had. Ook Drees keerde niet meer terug. Gevraagd naar de mooiste momenten uit zijn loopbaan noemde Drees de aanvaarding van de Noodwet voor Ouderen uit 1947 (zie hoofdstuk 11) en zijn kandidaatstelling als algemeen lijsttrekker in 1956.[70] Dit was een al te bescheiden opsomming van de bijdragen van de politicus die zich niet slechts als een 'wethouder van Nederland' had ontpopt, maar een nieuwe 'vader des vaderlands' was geworden.

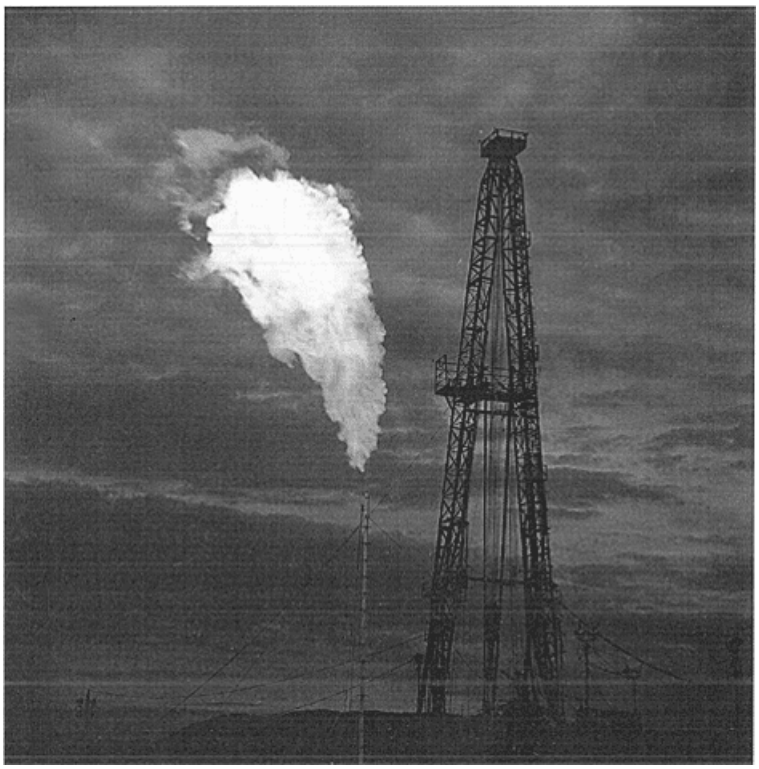

Eindnoten:

1 Een verslag van deze viering in *Het Parool*, 10 mei 1945. Ook gepubliceerd in: 'Onvergetelijk vrijheidsfeest op de dam'. In *Maatstaf*, Van Randwijk - speciaal-nummer, 16 (1968), p. 182-185. Zie ook: Mulder en Koedijk, *H.M. van Randwijk. Een biografie*, p. 439-440.
2 Mulder en Koedijk, ibid., p. 445.
3 Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse volksbeweging (NVB)*, 1978. Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, p. 179-188.
4 Perry, Knegtmans, Bosscher e.a., *Honderd jaar sociaal-democratie*, p. 116-117.
5 Vonhoff, *Liberalen onder één dak*, p. 32-44.
6 Bosmans, *Staatkundige vormgeving*, p. 35.
7 Lijphart, *The politics of accomodation*, en Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*.
8 Stempels, *De parlementaire geschiedenis van het Indonesische vraagstuk*, p. VII.
9 Hoek, *Politieke geschiedenis*, p. 192; Mazel, *In naam van het recht*, p. 153-166; Mason, *The purge of Dutch Quislings*, p. 93-97.
10 Bosmans, *Staatkundige vormgeving*, p. 27; Hoek, *Politieke geschiedenis*, p. 205-210; Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*.
11 Haan I. de, *Na de ondergang*, p. 104-106.
12 Hoek, *Politieke geschiedenis*, p. 204; Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, p. 235; Noach, *De bijzondere rechtspleging*, 1948; Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*.
13 Haan I. de, *Na de ondergang*, p. 120-123 en p. 140-143.
14 Stempels, *De parlementaire geschiedenis van het Indonesische vraagstuk*, p. 2.
15 Ibid., p. 6.
16 Ibid., p. 295.
17 Wesseling, *Indië verloren*, p. 288.
18 Bosmans, *Staatkundige vormgeving*, p. 31.
19 Van Doorn, *De laatste eeuw van Indië*, p. 257; Wesseling, *Indië verloren*, p. 301.
20 Bosmans, *Staatkundige vormgeving*, p. 32.
21 Stempels, *Parlementaire geschiedenis van het Indonesische vraagstuk*, p. 44.

22 Ibid.
23 Ibid., p. 297-302.
24 Ibid., p. 301.
25 Bosmans, *Staatkundige vormgeving*, p. 39.
26 Van Doorn, *De laatste eeuw van Indië*, p. 249.
27 Ibid., p. 259.
28 Van Randwijk, 'Omdat ik Nederlander ben'. In: *Vrij Nederland*, 26 juli 1947; ook gepubliceerd in: H.M. van Randwijk, *Heet van de naald*, p. 98-102.
29 Zie het interview met A.M. van Randwijk-Henstra. In: *Maatstaf* 16 (1968), p. 166; Koedijk en Mulder, *H.M. van Randwijk. Een biografie*, p. 588.
30 Stempels, *De parlementaire geschiedenis van het Indonesische vraagstuk*, p. 104.
31 Ibid., p. 133-155.
32 Van Doorn, *De laatste eeuw van Indië*, p. 247.
33 Van den Berg, *Koers en karakter van de ARP*, p. 43.
34 Goudsblom, *Dutch society*, p. 148-151.
35 Zie: Rogier en De Rooy, *In vrijheid herboren*; Het citaat is uit een herpublicatie in: Rogier, *Katholieke herleving*, p. 613.
36 Lijpart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*, p. 79-85.
37 Zie het speciaalnummer van *Sociologische Gids*, 3, nr. 3-4, (1956), p. 48-127.
38 Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*, 1968 (derde, geheel herziene druk 1979); Daalder, 'Leiding en lijdelijkheid', en Daalder, 'Politici en politisering'.
39 Kruijt en Goddijn, 'Verzuiling en ontzuiling', p. 227-254.
40 Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*, p. 68-78.
41 Lijphart, ibid., p. 27.
42 Zie bijvoorbeeld Brinkman, *Willem Drees, de SDAP en de PvdA*, p. 244 en 245 en ook Van den Berg, *Koers en karakter van de ARP*, p. 44.
43 Van den Berg, *Koers en karakter van de ARP*; Brinkman, *Willem Drees, de SDAP en PvdA*; Perry, Knegtmans, Bosscher e.a., *Honderd jaar sociaal-democratie*.
44 Van Doorn, 'Verzuiling: een eigentijds systeem van sociale controle', p. 48.
45 Gadourek, *A Dutch community*, p. 246.
46 Downes, *Contrasts in tolerance*, p. 33.
47 Ibid., p. 34.
48 Engbersen, 'Het chemisch huwelijk tussen overheid en burger', p. 230.
49 Gadourek, *A Dutch community*, p. 96-111.
50 Ibid., p. 112.
51 Frijhoff en Spies, *1650: Bevochten eendracht*, p. 359.
52 Gadourek, *A Dutch community*, p. 75.
53 Ibid., p. 159.
54 Pennings, *Verzuiling en ontzuiling: de lokale verschillen*, p. 185-212; Duffhues, Felling en Roes, *Bewegende patronen*.
55 Buers, 'Het stillen van de honger naar vernieuwing', p. 345-357.
56 Luykx en Slot, *Een stille revolutie?*.
57 Van de Meerssche, *De Europese integratie 1945-1970*, p. 98.
58 Ibid., p. 103-112.
59 Ibid., p. 110.
60 Polak, 'Het Europees verdrag tot bescherming van de rechten van de mens', p. 77 en p. 91-98.
61 Verklaring van R. Schuman, 9 mei 1950. Opgenomen in: Van de Meerssche, *De Europese integratie 1945-1970*, p. 325-326.
62 Ibid.
63 Kersten, 'Welcome surprise? The Netherlands and the Schuman-plan Negotiations', p. 285-295.
64 Salzmann, *Herstel, wederopbouw en Europese samenwerking*.
65 Van de Meerssche, *De Europese integratie 1945-1970*, p. 126-127.
66 Ibid., p. 155. Zie ook Beyen, *Het spel en de knikkers*.
67 Bosmans, *Staatkundige vormgeving*, p. 62.
68 Hofland, *Tegels lichten*, p 119.
69 Ibid., p. 126-127.
70 Brinkman, Willem *Drees, de SDAP en de PvdA*, p. 259.

10 Welvaart in de huisgezinnen

Verbetering van de levensstandaard

'Als de overheid maatregelen neemt, dan denkt zij in groepen', aldus een trefzekere opmerking van de socioloog Groenman, toen hij ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de Herstelbank een overzicht gaf van de eerste tien jaar na de oorlog.[1] Een van de opvallendste kenmerken van de naoorlogse ontwikkeling was de groei van de welvaart. Vanaf 1951 nam de groei van het bruto nationaal product jaarlijks met 4,5 tot 5 procent toe. De verantwoordelijke industriëlen en politici waakten er zorgvuldig voor dat deze voorspoedige gang van zaken niet in gevaar kwam, maar stelden tegelijk als doel dat zoveel mogelijk burgers er een aandeel in kregen. Verbetering van de levensstandaard werd het genoemd, met een duidelijke verwijzing naar de erbarmelijke omstandigheden van de crisisjaren vóór, en de ellendige jaren in de oorlog.

In dit hoofdstuk en de volgende komen de naoorlogse ontwikkelingen en ervaringen aan de orde, voor zover die rechtstreeks te maken hebben met het alledaagse leven van de Nederlanders. De welvaartsontwikkeling van de staatshuishouding is een abstracte grootheid, die haar weerspiegeling vindt in de vele huishoudens. De vooruitgang in productie stimuleert de individuele consumptie. Het hangt van de mate van spreiding en verdeling af hoeveel gezinnen uiteindelijk in hun dagelijkse leven veel of weinig merken van de economische groei. Maar voor de periode 1948-1973 gold dat het gouden jaren waren, zowel voor de economie als geheel als voor de individuele gezinnen. De economen Driehuis en Klant noemden deze periode tot 1973 de 'Gouden Kwarteeuw', onder de uitdrukkelijke verwijzing naar die andere periode van ongekende voorspoed in de Nederlandse geschiedenis.[2] Het bezit en gebruik van duurzame gebruiksgoederen en andere aangename consumentengoederen nam spectaculair toe, mede onder invloed van nieuwe en graag gewilde Amerikaanse producten, die na 1950 op de Nederlandse markt kwamen. De taal van de bevrijders werd nu in materiële goederen verpakt.[3]

De welvaart werd groepsgewijs gebracht, maar individueel genoten. Er wordt veelal vanuit gegaan dat de snelle en aanhoudende welvaartsgroei de Nederlandse samenleving drastisch van karakter heeft veranderd en dat de latere opstandigheid, permissiviteit en zelfs geloofsafval een rechtstreeks gevolg is geweest van de welvaartstoename.[4] Het sterke individualisme van het zogenaamde iktijdperk (1980-1990) zou zelfs de late uitloper zijn van een proces dat al in het begin van de jaren vijftig was begonnen. De relatie tussen welvaart, opstandigheid en individualisering is gecompliceerd. Welvaart, of precies gezegd welvaarts*vermeerdering*, maakt mensen op zich zelf niet opstandig, maar wel zelfstandig.

Welvaart doet mensen op zich zelf niet van een geloof vallen of van overtuiging veranderen, maar een grotere economische armslag maakt hen wel kritischer en gevoeliger voor eigen beslissingen. Zo heeft op indirecte wijze de welvaart ertoe bijgedragen dat vele groepen in de Nederlandse samenleving, vooral de arbeidende klasse, zich van hun nederige positie meer bewust werden en zich vervolgens konden emanciperen.

Het kenmerkende van deze ontvoogding of emancipatie is geweest dat het de eerste tien à twintig jaar *groepsgewijs* verliep. De economische politiek ging uit van categorale groepen, loonklassen en collectieve loonrondes, niet van individuele arbeidscontractanten of vrije loonvorming. Groenmans observatie dat de overheid dacht in groepen, was typerend voor de denkwijze in die tijd. Hij gaf er ook een uitleg van:

> Zij [de overheid] vindt bij deze groepen een antwoord, omdat de enkeling ter behartiging van zijn belangen zich in groepen heeft geconstitueerd. Van werknemers en werkgevers is dit sinds lange jaren bekend. De Stichting van de Arbeid is opgebouwd uit groepen. Men kan evenwel ook wijzen op kleine boeren, oud-illegalen, gerepatrieerden en consumenten. De belijders der verschillende godsdiensten uiten hun verlangens en verdedigen hun belangen als groepen. Wij denken ons volk opgebouwd uit volksdelen, telkens weer anders al naar het gezichtspunt dat in het geding is.[5]

Zo luidde het in 1955, en de tamelijk willekeurige classificatie geeft het belang aan dat men aan groep en gemeenschap hechtte. Er was zelfs oog voor de ‘vergeten groepen’. Toch ligt hier de intrigerende paradox van de emancipatie die belangrijke groepen na de oorlog hebben gekend. Die emancipatie geschiedde langs collectieve lijnen en via collectieve belangenbehartiging, maar de meegekomen welvaart en toegenomen consumptie leidden tot een veel individueler bestaan dan voorheen mogelijk was geweest. De jaren vijftig en zestig werden gekarakteriseerd door gestandaardiseerde leefpatronen, die onderling weliswaar verschilden, maar elk op zich min of meer vastlagen. Door verbetering van de levensstandaard (nog steeds collectief gemeten) werd men zelfstandiger en werd de verscheidenheid aan individuele keuzes groter. Maar ook het verzet tégen deze sterke gestandaardiseerde samenleving, zoals dat in de tweede helft van de jaren zestig los kwam, verliep eigenlijk nog tamelijk gestandaardiseerd. Het was vooral verzet in groepen die, in grote maatschappelijke bewegingen verenigd, naar alternatieven zochten. Pas na het collectieve verzet kwam de weg vrij naar een veel sterkere individualisering, die op haar beurt weer versterkt werd door een veranderd productieproces ná 1980. De sterk geïndividualiseerde samenleving van tegenwoordig is in feite het resultaat van een geslaagd proces van collectieve emancipatie. Pas daarna begonnen de groepen (vakbeweging, kerken, standsorganisaties, politieke partijen) uiteen te vallen. De ontvoogding werd echter niet alléén door de welvaartsverbetering bevorderd. Betere individuele rechten en meer rechtsbescherming, meer en langer onderwijs en grotere onderwijsdeelname van lagere-bevolkingsgroepen drogen daar ook aan bij (zie volgende hoofdstukken). In het vervolg van dit hoofdstuk wordt beschreven hoe de welvaart eruit zag toen deze de huiskamer bereikte, hoe die georganiseerd was en welke bressen er in de groepsgewijs georganiseerde bolwerken van werknemers en werkgevers werden geslagen.

Sombere vooruitzichten rond 1950

In september 1949 werd de rantsoenering van bijna alle gebruiksartikelen opgeheven. In januari 1952 ging als laatste de koffie van de bon. Veel surrogaatgoederen werden vervangen door echte: echte koffie, echt bier (nog geen echte boter). Toch zag het er aanvankelijk voor de gemiddelde Nederlander niet naar uit dat de welvaart spoedig zou komen. Integendeel. Het Centraal Planbureau schreef in 1951 in een nota dat

> door een groot gedeelte van het Nederlandse volk de toekomstmogelijkheden betrekkelijk somber [werden] ingeschat. Afgezien nog van de bestaande oorlogsdreiging wordt gevreesd dat onze volkshuishouding in de meer verwijderde toekomst voor de dan aanwezige bevolking geen voldoende bestaansmogelijkheden meer zal laten.[6]

In diezelfde nota werd geconstateerd dat het inkomen per hoofd van de bevolking in 1950 weer het peil van 1930 had bereikt. De depressie leek voorbij, maar direct daarna stagneerde de inkomensgroei weer door een korte periode van laagconjunctuur.[7]

De subjectieve verwachtingen werden hier ongetwijfeld door beïnvloed. In het vorige hoofdstuk kwam het onderzoek dat de naar Nederland gevluchte Tsjechische onderzoeker Gadourek in 1951 hield in de plattelandsgemeente Sassenheim al aan de orde. Gadourek vroeg de bevolking ook naar hun toekomstverwachtingen. Iets minder dan de helft (45 procent) verwachtte dat de toekomst voor hen slechter zou worden, 19 procent meende dat het beter zou worden, terwijl nog eens 20 procent vooruitgang noch achteruitgang zag. In combinatie met hun oorlogsverwachtingen gaf dit al met al een somber beeld, - aan de vooravond van een economische *boom* zonder historisch precedent. Meer dan 60 procent verwachtte een nieuwe oorlog.[8]

Daarnaast kampte menige gemeente nog met een fors tekort aan woningen. Bij de volkstelling van 1947 was het aanbod van bestaande woningen vergeleken met de behoeften, en daaruit kwam een woningtekort van ongeveer 237.000 woningen. De huisvesting werd streng gereguleerd. Velen moesten inwoning dulden of waren gedwongen bij vreemden of familie in te wonen. Er waren lange wachtlijsten voor jonge trouwlustige paren, met een uiterst vernuftige, maar ingewikkelde puntentelling. ‘Bij je ouders introuwen’ werd een vaste uitdrukking, die tot diep in de jaren vijftig op vele gezinnen van toepassing was. Men was lang in ondertrouw, omdat dat de kans op een eigen woning vergrootte. In een enquête uit 1951 onder vrouwen in ondertrouw antwoordde een inzendster:

> Ik hoop dat we gauw een woning krijgen, want ik ga nu inwonen bij mijn schoonouders, die een gemeentewoning hebben, bevattende een huiskamer, drie slaapkamertjes en een hele kleine keuken. Op het ogenblik wonen in deze woning mijn schoonzusje, haar man en kind, die samen een slaapkamer hebben; schoonouders een slaapkamer; mijn a.s. man en zijn broertje van dertien jaar een slaapkamertje. Als wij getrouwd zijn krijgen we het slaapkamertje van mijn man. Zijn broertje moet 's avonds de deur uit om bij familie te slapen.[9]

De woningnood als volksvijand nummer één was vooral kwantitatief. Een van de beste bewijzen van welvaart, zij het tegelijk een van de minst in het oog springende, is het aantal

kamers geweest dat gezinsleden in de tweede helft van de twintigste eeuw tot hun beschikking hebben gekregen. De overvolle jongens- of meisjesslaapkamer werd stilletjes getransformeerd in de ruime eenpersoonskamer per kind, dat tevens de beschikking kreeg over eigen radio, pick-up (later CD-speler) of televisieset.

In 1953 zette een krachtige opwaartse beweging van het gemiddelde inkomen in, die zou aanhouden tot 1973. Het reële inkomen steeg in de periode 1950-1960 gemiddeld per jaar met 3,7 procent en in de periode 1960-1970 met 3,5 procent, de groei nam voor het eerst af in het daaropvolgende decennium. De productiegroei was in diezelfde periode 1953-1973 uitzonderlijk hoog: 4,8 procent voor de periode 1953-1963, en 6 procent voor de periode 1963-1973. Daarna stagneerde de groei: 1,2 procent tussen 1973-1983.

Maar vóór de welvaart kon worden ervaren, werd het land getroffen door een nationale ramp, de stormvloed van 1 februari 1953. Het weerbericht van zondagavond 1 februari bevatte niets bijzonder alarmerends: ‘Guur weer met wisselende bewolking en nu en dan regen, hagel of natte sneeuwbuien. Krachtige tot stormachtige wind tussen West en Noord-West.’ Wel waren verschillende waarschuwingen uitgegaan op de reeds stormachtige zaterdag vanwege de springvloed. Maar in die nacht vond een zeer groot aantal dijkbreuken plaats, ongeveer zeventig, op de Zuid-Hollandse en Zeeuwse eilanden, in West-Brabant en Zeeuws-Vlaanderen en op het eiland Texel. Ruim 250.000 hectare land werd door het water overspoeld. 1835 mensen vonden de dood. Zeer veel personen (74.000) werden uit hun huizen verjaagd en de schade aan vee en gewassen was kolossaal (zie ook hoofdstuk 5).

Uit de soms chaotische eerste berichtgeving over de ramp kwam één ding vast te staan: een nationale ramp van ongekende omvang had plaatsgevonden. Het reddingswerk geschiedde de eerste dagen door talloze vrijwilligers, wat een zekere chaos met zich meebracht. Het leger werd ingezet. Op maandag 2 februari werd de hulpverlening gecentraliseerd en kwam de financiële en materiële hulp in handen van het Nederlands Rode Kruis. Er werd een Nationaal Rampenfonds opgericht. Zeer veel getroffenen werden geëvacueerd en ondergebracht in huisgezinnen in veiliger gebieden in Zuid-Holland en Brabant.[10] Velen zouden weken of zelfs enkele maanden in gastgezinnen verblijven, die in die tijd zelf ook niet ruim behuisd waren. Dankzij grote radioacties, *Beurzen open, dijken dicht*, werd er in anderhalve maand ruim 80 miljoen gulden aan vrijwillige bijdragen verzameld.[11]

In een radiotoespraak, daags na de ramp, kondigde minister-president Drees maatregelen aan om de dijken weer en nu voorgoed te sluiten: ‘Er is een vaste wil om gezamenlijk weer de dijk te sluiten en wat verwoest werd opnieuw te herstellen. Blijve deze wil U allen bezielen als ook verder op Uw medewerking en Uw offervaardigheid een beroep wordt gedaan.’[12] In de noodwet-Dijkherstel nam het Rijk de kosten voor herstel van de waterkeringen voor zijn rekening en legde tegelijk de basis voor het Deltaplan. Dit werd gezien als een zaak van het gehele Nederlandse volk, dat in de jaren die volgden in groeiende voorspoed de enorme kosten van het Deltaplan op zich kon en wilde nemen (zie ook hoofdstuk 5).

Geleide lonen

Na twee tegenvallende jaren ging het vanaf 1953 weer goed met de economie. De welvaartsverbetering kwam geleidelijk tot stand en stond onder leiding van de overheid. In september 1953 stelde het kabinet-Drees in de vijfde loonronde nog een verplichte loons-

verhoging voor van 5 procent, gelijk aan de gestegen kosten van het levensonderhoud, maar het jaar daarop was er een echte verbetering, een zogenaamde welvaartsronde. Voor de eerste keer na de oorlog werden niet de gestegen kosten van het levensonderhoud, maar de verhoging van de levensstandaard als uitgangspunt genomen. Vanaf dat jaar ging het tot 1967 aan één stuk door alleen maar beter. Het ging zelfs zo goed met de verhoging van de consumptieve bestedingen, dat de regering in 1957 de werknemers vroeg om in te stemmen met een bestedingsbeperking. De vakbeweging ging akkoord met deze eerste bestedingsbeperking.

Om de houding van de vakbeweging te kunnen begrijpen, moet men teruggaan naar het ingewikkelde systeem van arbeidsverhoudingen dat direct na de Tweede Wereldoorlog was ontstaan en tot het midden van de jaren zestig heeft geduurd. Een centraal onderdeel van die arbeidsverhoudingen was de loonbeheersing, die jaren achtereen werd volgehouden door middel van de politiek van geleide lonen.

Op 17 mei 1945, twee weken na de bevrijding, was uit kringen van het verzet de Stichting van de Arbeid opgericht. De saamhorigheid tussen werkgevers en werknemers die in de oorlog was gegroeid wilde men vasthouden om in gemeenschappelijke verantwoordelijkheid bij te dragen aan herstel en wederopbouw. In de eerste vijf jaren na de oorlog werd een systeem ontwikkeld waarin overheid, werkgevers en de gezamenlijke vakcentrales zodanig samenwerkten, dat een snel herstel van de economie tot stand kwam en de investeringen en productie wonderwel opbloeiden: het ‘miracle Hollandais’ (zie hoofdstuk 1).[13]

Essentieel voor dit systeem was de erkenning van de rol van de overheid, de centralisatie van de besluitvorming binnen de betrokken werknemers- en werkgeversorganisaties en het daarbij horende gezag van hun leiders, én een geïnstitutionaliseerd overleg tussen alle betrokken partijen, althans voor zover zij als vakbond waren, ‘erkend’ (hierdoor vielen wilde bonden en de lastige Eenheids Vakcentrale buiten de samenwerking). De leden van de vakbond en werkgeversorganisaties stonden hun democratische macht af aan hun vertegenwoordigers binnen de kleine maar gezaghebbende kring van besluitvormers en politici.[14]

De wettelijke basis voor dit systeem was gelegd door het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen, dat op 15 oktober 1945, dus nog vóór de eerste Kamerverkiezingen, tot stand was gekomen. Dit BBA, dat oorspronkelijk als noodmaatregel was bedoeld, regelde drie essentiële onderdelen van het arbeidsbestel: a) het betrof het toezicht op individuele ontslagaanvragen en -verleningen, de zogenaamde ontslagvergunning, b) het verplichtte om niet minder dan 48 uur per week te werken, en c) het stelde een toezichthoudend orgaan in dat de bevoegdheid had, los van parlement en minister, om collectieve arbeidsovereenkomsten goed te keuren of te verbieden. Dit werd het College van Rijksbemiddelaars, dat tot 1970 bestond en afwisselend befaamd of berucht, berooid of juist machtig werd bevonden. De minimumnorm van 48 uur was ingegeven door de absolute noodzaak de productie te verhogen - de mijnwerkers in de Limburgse mijnen hebben bijvoorbeeld in die jaren enorme inspanningen verricht om de schoorstenen van Nederland rokende te houden -, maar ook omdat een werkweek minder dan 48 uur een te laag loon opleverde, minder dan 25 gulden per week.[15]

Het College van Rijksbemiddelaars keurde na een zeer ingewikkeld proces van adviezen, onderhandelingen en voorstellen de Collectieve Arbeidsovereenkomsten goed. In 1945

viel slechts 15 procent van alle werknemers onder een CAO, in 1962 was dit uitgegroeid tot 80 procent.[16] Deze toename van het aantal werknemers dat onder een CAO viel verhoogde uiteraard de macht van vakbonden. Deze macht ging nu ver boven hun ledentallen uit en berustte onmiskenbaar op een politiek arrangement. Adviezen kwamen van de inmiddels omgevormde Stichting van de Arbeid en van de in 1950 opgerichte Sociaal Economische Raad. De formele besluitvorming werd gedragen door een informeel systeem waarbinnen vertegenwoordigers van de regering, van vakcentrales en vakbonden, van werkgeversorganisaties en grote industriëlen elkaar veelvuldig zagen, spraken en met elkaar tot overeenstemming probeerden te komen. Dat lukte, omdat het economisch goed bleef gaan. De lage lonen in Nederland waren goed voor de exportbevordering, voor de winsten en voor investeringen. Niettemin verdubbelden het reële uurloon en de weeklonen voor alle categorieën werknemers zich in de periode 1947-1959.[17] Toch bleef het nationaal inkomen per hoofd van de bevolking achter bij de omringende landen, vooral België en Duitsland, waar géén geleide-loonpolitiek bestond en waar arbeiders meer betaald kregen voor hetzelfde werk. Dit leidde tot spanningen in de grensstreken, maar ook elders kwam er steeds meer verzet en gemor uit de achterban, die een groter aandeel in de voorspoed wilde dan ze van de voorzichtige leiders toebedeeld kreeg. Het vraagstuk van de 'zwarte lonen' (meer betalen dan mocht) werd als ernstig ervaren. De werkgevers zaten te springen om personeel.

Na de val van het laatste kabinet-Drees, in december 1958, die zoals gezegd een einde maakte aan de lange reeks rooms-rode coalities, werd de spanning op de arbeidsmarkt zo groot, dat het strak beheerste systeem van de geleide-loonpolitiek op de helling werd gezet door de liberale en confessionele opvolgers onder leiding van De Quay. De wijzigingen in het systeem en het experimenteren met gedecentraliseerde besluitvorming - het College van Rijksbemiddelaars werd van veel bevoegdheden ontheven - leidde uiteindelijk tot een niet door het Centraal Planbureau voorziene, maar door sommige ingewijden wel verwachte loonexplosie. Het korter werken en het invoeren van de 45-urige werkweek met de vrije zaterdag, in juli 1961, namen de spanningen niet weg. In 1963 stegen de lonen met 9 procent, in 1964 met 15 procent en in 1965 nog eens met 10,7 procent. Na de ingehouden groei van het besteedbaar inkomen in de periode 1953-1963 kwam nu in het volgende decennium 1963-1973 een ongeremde ontwikkeling van inkomens en consumptieve bestedingen op gang. De jaren zestig zijn eerst en vooral de jaren geweest van de verbetering van de materiële levensstandaard. De welvaart werd zichtbaar in vele huisgezinnen.

Het tijdperk van de frisse consumptie[18]

Met de bevrijding kwamen de sigaretten van Amerikaanse en Canadese soldaten, met de Marshallhulp kwamen vanaf 1948 de belangrijkste ontbrekende levensmiddelen en andere noodzakelijke goederen voor de volkshuishouding. Het Amerikaanse patroon, van massaconsumptie werd met de stroom van Amerikaanse goederen ingevoerd en even snel als vanzelfsprekend in Nederland overgenomen.

Zoals in de eerdere hoofdstukken van dit boek al duidelijk is gemaakt, veranderde de Nederlandse samenleving tussen 1950-1970 van karakter. Dat is al veel vaker geconstateerd, maar hier wordt die verandering geïnterpreteerd als een *cultureel* proces. De nadruk ligt daarbij op de individuele huishoudens, waarvan de leden, ouders én kinderen, een steeds

grotere speelruimte kregen om zelf beslissingen te nemen over de inrichting van de eigen levenssfeer. Door de toegenomen koopkracht ontstond er een grotere economische bewegingsvrijheid, die ook letterlijk genomen werd: men trok erop uit, eerst op de fiets of bromfiets, later met auto of scooter.

De economen Katona en Zahn, die in het begin van de jaren zestig onderzoek deden naar het verschijnsel massaconsumptie, constateerden dat nieuwe producten en verworvenheden nauw samenhingen niet veranderingen in leefgewoonten.[19] Dit was het beste te zien in de nieuwe wooncultuur en het gretig accepteren van nieuwe technische mogelijkheden van wooncomfort, in het kijken naar de tv en in de vrijetijdsbesteding. De techniek werd een bondgenoot van de huisvrouw en het huisgezin (het vaste rolpatroon werd nóg niet aangetast). De enorme veranderingen die de komst van een veelheid aan huishoudelijke apparaten, nieuwe vervoermiddelen en genotmiddelen teweeggebracht hebben worden vaak over het hoofd gezien, ‘taken for granted’, of zelfs onderschat. Het beeld van de saaie jaren vijftig waarin niets gebeurde, klopt niet, als men naar de microsfeer van het huishouden kijkt.

> Gelet op het nieuwe aanzien van zowel het huishouden als van de woning zijn de jaren vijftig niet enkel die van tucht en ascese, maar markeren ze tevens de opmaat voor een tendens waarbij het huis, de wijk en de stad niet meer de fysieke contravorm zijn van één samenlevingsmodel. (...) De jaren vijftig laten de opkomst zien van het tijdperk van geïndividualiseerde consumptiepatronen, waarbij de bewoner/consument door middel van zelfbediening en bricolage door de programmering van duurzame consumptiegoederen als vakantie, televisie en auto voortdurend van omgeving verandert.[20]

Naar een uitdrukking van Armando wordt dit proces de ‘frisse opkomst van de consumptiemaatschappij,’ genoemd, dat al vroeg in de jaren vijftig begon en, met enige kleine recessies in de jaren zeventig, voortduurt tot de dag van vandaag. Er is immers geen verzadiging in consumptieve vraag.[21] De consumptiemaatschappij in de jaren vijftig zelfs een duidelijke invloed op kunstopvattingen.

> De leden van de Nulbeweging verklaarden aan het begin van de jaren zestig de dagelijkse werkelijkheid tot kunst. Televisies, koelkasten, auto's en andere massaproducten, dat waren de objecten waar men zich in de consumptiemaatschappij mee omringde en waar de kunstenaar zich mee bezig hoorde te houden.[22]

Toch zijn er interessante, verschillen te zien tussen de welvaartstoename in de jaren vijftig en die na de loonexplosie in de jaren zestig. Maar vóórdat deze verschillen worden beschreven mogen twee andere Amerikaanse invloeden op de consumptiemaatschappij niet onvermeld blijven: de nieuwe verkoopmethoden en de algemene aanvaarding van het consumentenkrediet.

In november 1948 had een winkelier in de Molenstraat in Nijmegen de primeur met de uit Amerika overgenomen ‘Help-Uzelf-winkel’. De gebroeders Van Woerkom noemden hun zaak ‘een stukje Amerika in Nijmegen’. ‘Zelf bedienen is geld verdienen’ zo luidde hun introductie van nieuwe zakelijkheid.[23] Spoedig werd dit voorbeeld op talloze plaatsen gevolgd; voortaan werd het zelfbediening genoemd. Grootwinkelbedrijven als Albert

Heijn, Simon de Wit, De Spar, Végé en Edah namen het over als dé strategie van de verlokking. In 1952 en 1953 ging Albert Heijn er in tien steden toe over, het volgende jaar in meer steden, tot in 1959 het doek definitief viel voor de oude 'bedieningszaak' van Albert Heijn.[24] Eenvoudige zelfbediening was niet genoeg: 'Er moest muziek ten gehore worden gebracht, er diende een demonstratie aanwezig te zijn om oploopjes te creëren en het was beter als er meer met prijzen geschetterd werd.'[25] In een zelfbedieningswinkel moest geroezemoes zijn. De nieuwe verkoopmethode was niet meteen goedkoper. De inrichting was zelfs duurder. De winst zou moeten komen van de beperking van het klantenkrediet (door voortaan aan de kassa te betalen) en het afschaffen van de thuisbezorgdiensten. Andere besparingen kwamen uit het centraal voorverpakken in Zaandam, spoedig gevolgd door grote verpakkingsmachines, die men uit de Verenigde Staten of Engeland liet komen.[26] Zo ontstond langzaam maar zeker een nieuwe koopcultuur, die voor nieuwe generaties zo vanzelfsprekend werd, dat 'gezellig winkelen' tot een geliefde vrijetijdsbesteding zou uitgroeien. Eveneens populair werd de Amerikaanse verkoopmethode, waarbij vele huisvrouwen tegelijk op een demonstratieavond of -middag werden uitgenodigd om de 'nieuwste producten' te leren kennen. Zo kwamen in vele huisgezinnen de plastic *Tupperware*, elektrische Moulinex-groentenmolens, broodroosters en elektrische koffiemolens. De vormgeving werd en masse geprezen, de producten groepsgewijs getoond, maar individueel gekocht en gebruikt.

Een andere algemene Amerikaanse gewoonte had minstens even grote invloed op het consumentengedrag: kopen op afbetaling. In Amerika stond in 1950 iets meer dan de helft positief tegenover het kopen van goederen op afbetaling, in 1960 was dat percentage al gestegen tot 60 procent.[27] Maar in Nederland stond deze vorm van kredietverlening van oudsher in het teken van armoede. De volkskredietbanken en de lommerd (bank van lening) waren er voor pijnlijke situaties van geldgebrek. De eerste jaren na de oorlog bleef de ontwikkeling van consumptief krediet derhalve bescheiden, maar door de algehele welvaartsstijging kwam die vanaf 1956 - mede door gunstige regeringsmaatregelen - goed op gang.[28] Kredietverlening werd nu maatschappelijk algemeen geaccepteerd en door velen, vooral voor de aanschaf van duurzame gebruiksgoederen en auto's, benut. De handelsbanken introduceerden in 1958 de persoonlijke leningen en in 1972 het doorlopend krediet. In de jaren zestig verviervoudigde de totale omvang van het consumptief krediet, niet in de laatste plaats door de populariteit van de persoonlijke lening.[29] Een nieuwe gewoonte, niet meer weg te denken uit de consumptiesamenleving, had zich stevig gevestigd.

Waaraan werd het geld besteed?

Omdat de welvaartsontwikkeling gedurende vijfentwintig achtereenvolgende jaren heeft aangehouden, wordt in beschouwingen daarover vaak onvoldoende gespecificeerd naar soort consumptie en naar tijdvak. Een economische studie van Van Ours, *Gezinsconsumptie in Nederland 1951-1980*, brengt echter de nodige differentiatie aan in de verspreiding en penetratie van allerhande nieuwe producten en goederen, waardoor het mogelijk wordt de welvaartsgroei in de jaren vijftig gedetailleerd te vergelijken met die uit de jaren zestig en later. Zo blijkt uit zijn studie dat in de periode 1951-1960 de consumptieve groei het grootst was in de huishoudelijke sfeer (elektrische apparaten, wasmachines, radio's), gevolgd door

kleding en genot (roken en drinken), terwijl in de jaren zestig de grootste consumptiegroei bereikt werd in het vervoer (auto's!), drinkgenot, recreatie en wederom, zij het minder, in huishoudelijke goederen (tv-toestellen!). De groei nam verhoudingsgewijs in de jaren zeventig af - het minst echter voor huishoudelijke goederen, wooncomfort en drinkgenot.[30]

Met andere woorden: het privé-leven werd comfortabeler en tegelijk stegen de mogelijkheden om de wereld te verkennen, op reis te gaan en met andere mensen en andere opvattingen in aanraking te komen. Wat bekend staat als de grote maatschappelijke verandering van de jaren zestig, begon als revolutie in kleine huiselijke kring.

Woningen en wooncomfort

Het aantal vertrekken per woning in de periode 1947-1971 nam niet heel sterk toe, maar de *verhouding* tussen het aantal bewoners en het aantal beschikbare vertrekken wél.[31] Dit betekende dat er meer ruimte kwam in de slaapvertrekken, die aan het begin van die periode nog met broers of zusters gedeeld moesten worden, maar later niet meer. De echte verbeteringen bestonden uit technische voorzieningen. Veel huizen kregen vaste wastafels en bad of douche: in 1947 slechts beperkt aanwezig (29 procent resp. 17 procent), in 1977 bijna overal (79 procent resp. 93 procent). De aanwezigheid van centrale verwarming was zeer gering in 1947 en begon pas normaal te worden ná de ontdekking van het aardgas in Slochteren (1959) en ná de eerste pijpleiding in 1963: 11 procent van de huizen had c.v. in 1967 en 52 procent in 1975. Een groot deel van de bevolking moest een groot deel van de jaren zestig de kou verdrijven met een stookkachel.[32] In huis werd een intocht van apparaten gevierd, zoals uit tabel 10.1 blijkt.

Tabel 10.1 Het bezit van huishoudelijke gebruiksgoederen 1957-1972, in procent van het aantal gezinnen

	1957	1962	1972
Uskast	3	19	88
Elektrische naaimachine	6	38	51
Gasfornuis	14	32	57*
Wasmachine	31	58	86
Stofzuiger	67	93	

Bron: Ontleend aan J.C. van Ours, *Gezinsconsumptie in Nederland 1951-1380*. (Rotterdam 1985), opnieuw samengesteld.

Diepvriezers en vaatwasmachines deden na 1972 hun intrede en bereikten pas rond 1980 een deel van de bevolking. Al deze apparaten verlichtten het huishoudelijke werk, dat in een traditioneel rolpatroon toen vooral neerkwam op de huisvrouw. Welke gevolgen heeft deze verlichting gehad? Allereerst werden méér

* Cijfers voor 1977.

apparaten aangeschaft, wat weer veel te doen gaf. Daarnaast konden vrouwen ander werk gaan doen, bijvoorbeeld in een betaalde

baan buitenshuis. Voor alle gezinsleden betekende de nieuwe techniek ook een ander eeten drinkpatroon: ‘schat, staat het bier koud?’. Het voedingspatroon veranderde ongemerkt. Men ging minder aardappelen eten en minder brood, meer groenten en veel meer fruit, in toenemende mate ook afkomstig uit verre streken. Ook de rook- en drinkgewoonten veranderden. Gadourek, die in 1963 onderzoek deed naar gezondheidsgedrag, constateerde een enigszins tegenstrijdige ontwikkeling. Hij signaleerde enerzijds een grotere zorg voor eigen welzijn, in de vorm van streven naar meer woonruimte, minder vocht in huis, betere wasgelegenheid, meer lucht, meer rust, zon, afwisseling en goede medische hulp, maar anderzijds een toegenomen verbruik van genotmiddelen als roken, koffie en alcohol.[33] Ook Van Ours constateerde een verdubbeling van het sigarettenverbruik tussen 1950 en 1970, ondanks het feit dat het percentage rokers op het geheel van de bevolking afnam. Het verbruik van bier, wijn en gedestilleerd groeide nog veel sterker, zoals tabel 10.2 aangeeft.

Tabel 10.2 Rook- en drinkgewoonten 1950-1980 (per hoofd van de bevolking)

	1950	**1960**	**1970**	**1980**
Sigaren (aantal)	78	120	108	64
Sigaretten (aantal)	793	1198	1433	1627
Gedestilleerd (liter)	1,5	1,1	2,0	2,7
Bier (liter)	0,9	23,9	57,4	86,4
Wijn (liter)	0,5	1,9	5,1	12,8
Koffie (kg)	1,3	3,6	6,0	7,3
Thee (kg)	0,8	0,8	0,6	0,7

Bron: J.C. van Ours, *Gezinsconsumptie in Nederland 1951-1980*. (Rotterdam 1985), p. 128.

Vergeleken met de jaren zestig waren de jaren vijftig sober, maar geenszins somber. De toename in het gebruik van wijn naast of in plaats van bier (‘the poor man's wine’) in de periode tussen 1960 en 1980 geeft een nieuw zicht op de veranderde levenswijze van de gemiddelde burger.

Van zwartwittelevisie naar kleurentelevisie

Op 2 oktober 1951 vond de eerste officiële Nederlandse televisie-uitzending plaats, verzorgd door de Nederlandse Televisie Stichting. De zendtijd bedroeg drie uur in de week en ze groeide uit tot achttien uur per week in 1960. Het aantal toestellen nam slechts geleidelijk toe. Vijf jaar na de eerste uitzending waren er nog geen honderdduizend. In vergelijking met het buitenland was de zendtijd hier te lande ‘belachelijk laag’, zoals het VARA-jaarverslag van 1956 nog aangaf.[34] Maar mét de geleidelijke uitbreiding van de zendtijd, verdeeld over vijf avonden en onder

behoedzame leiding van regeringsnota's en de *Wet op het Kijkgeld* van 1959, ging het daarna heel snel: één miljoen toestellen in november 1961, anderhalf miljoen begin januari 1964, bijna drie miljoen in 1970, totdat in 1973 96 procent van alle

Nederlandse huishoudingen één of meer toestellen in huis had.[35] De aanschaf van televisietoestellen biedt zo een nauwkeurig beeld van de welvaartsgroei.

Het materiële bezit van dit toestel heeft een enorme culturele invloed gebracht, die nog steeds niet volledig beseft wordt. Niet alleen omdat voor het eerst in de geschiedenis andersgezinde meningen en opvattingen en schokkende gebeurtenissen direct in de veilige sfeer van de huiskamers gebracht werden, maar ook omdat de televisie het leefpatroon heeft veranderd van moderne burgers, van boeren zo goed als van buitenlui. Hier komt allereerst de materiële grondslag ter sprake. Van Ours geeft hiervan een overzicht, niet naar aantallen toestellen, maar naar het aantal apparaten per honderd gezinnen, waarmee de penetratiegraad van zeven apparaten kan worden vastgesteld. Tabel 10.3 geeft een goed overzicht.

Tabel 10.3 Het bezit van audiovisuele apparatuur 1951-1980 (aantal apparaten per 100 gezinnen)

	1951	1957	1960	1965	1970	1975	1980
Radio	77	95	97	148	172	199	222
Zwartwittelevisie		8	25	68	82	69	53
Gramofoon			46	68	93	103	
Bandrecorder			16	34	87	146	
Hifi					8	39	76
Kleurentelevisie					6	39	79
Videorecorder					1	3	

Bron: Bron: Ontleend aan J.C. van Ours, *Gezinsconsumptie in Nederland 1951-1980*. (Rotterdam 1985), p. 116 (gebaseerd op CBS (1951-1960) en Philips Nederland (1965-1980).

Radio en zwartwittelevisie waren in 1965 al in het bezit van de meeste huishoudens, terwijl de aanschaf van recorders en hifi nog op gang moest komen.[36] Uit dit overzicht zijn nog enkele andere belangrijke huiselijke feiten af te leiden. Zo beschikte tot 1960 slechts een kwart van de huishoudens over een zwartwittoestel. Vóór en nog rond die tijd ‘behielpen’ velen zich met het kijken bij buren of familie. Door het toegenomen bezit vanaf 1965 ontstond er een kijkgenot in gezinsverband: men keek samen naar de programma's.[37]

Vanaf 1965 - kennelijk een sleuteljaar - was er méér dan één radio per gezin. De oude radio of transistor werd met de pick-up meegenomen naar de individuele kamers van de kinderen, die daarmee op eigen terrein, niet gestoord door zeurende ouders, zich verbonden wisten met hun leeftijdgenoten. Vooral de geweldige impact van nieuwe popmuziek vond zo zijn materiële basis inde snelle verspreiding van technische vernieuwingen. Vanaf 1970 vond de omslag plaats naar het bezit van kleurentelevisie. Kleurenuitzendingen waren begonnen op 21 september 1967, hetgeen voor vele kijkers het probleem veroorzaakte om te kiezen tussen hun oude zwartwittoestel of over te schakelen op kleur. De welvaart stelde echter velen in staat om de oude toestellen niet in te ruilen, maar onder de huisgenoten

te verspreiden. Zo konden de kinderen voortaan hun huiswerk maken met een eigen televisie aan. De prijsverschillen waren in 1967 nog groot: 800 gulden voor zwart-wit, 2700 gulden voor kleur. Maar door de introductie van draagbare toestellen van Japanse makelij daalden de prijzen snel. De meeste herinneringen van de tijd vóór 1970 zijn in het geheugen in zwart-wit beelden gegrift. Vanaf 1974 ziet de wereld er ineens anders uit. Zó herinneren de meeste Nederlanders zich het wereldkampioenschap voetbal: felle kleuren, lange haren en zeer korte broeken.

Vervoersmiddelen en vrije tijd

De meest spectaculaire uiting van de naoorlogse welvaartsgroei werd de auto, zo geliefd omdat die een gevoel van individuele vrijheid kon laten samengaan met de trots om het bezit, een teken van welslagen. De auto werd een statussymbool; het chroom riep esthetische gevoelens wakker. Bovendien kon voortaan de reisbestemming individueel worden bereikt, zonder te hoeven letten op tijd en reistabellen en vooral zonder vertraging.

De auto was al in 1896 in Nederland geïntroduceerd, maar voor de Tweede Wereldoorlog kwam het aantal auto's niet boven de 90.000. Direct na de oorlog was een auto nog een zeer schaars goed, maar vanaf 1950 groeide het autobezit met jaarlijks 40.000.[38] Tussen 1960 en 1970 groeide de toename het hardst (zie tabel 10.4).

Tabel 10.4 Het aantal auto's in Nederland, 1950-1980 (totaal en per aantal inwoners)

	Totaal	Per 1000 inwoners
1950	139.000	13,8
1960	522.000	45,5
1970	2.465.000	189,1
1980	4.515.000	319,1

Bron: CBS en J.C. van Ours, *Gezinsconsumptie in Nederland 1951-1980*. (Rotterdam 1985).

In een artikel in 1965 bracht Van der Zwan deze snelle verbreiding van de auto in verband met de dalende reële prijs van de auto en de opkomst van een nieuw type auto, klein en van Europese fabrikaat. Daarnaast ontwikkelde zich een goede tweedehands-automarkt in relatie tot nieuwkoop. Het inruilen van auto's werd een vast gebruik, waar niemand zich voor hoefde te schamen. Zo werd de auto ook bereikbaar voor ‘de gewone man’, de werknemers en lager betaalden, die naar de woorden van J.M. den Uyl uit 1963 recht hadden op ‘een autootje voor elke deur’.

Voor een deel verving de auto de fiets of bromfiets. De bromfiets was zeer populair geworden in de jaren vijftig. De Puch voor de jongeren, de Solex of Kaptein Mobylet voor vaders en moeders. Het aantal bromfietsen steeg gestaag tot twee miljoen in 1970, om daarna weer uit het straatbeeld te verdwijnen.[39] Hoezeer de auto werd ervaren als particulier vervoermiddel, blijkt uit de verdeling van het gebruik. In 1960 was nog tweederde van al

het gebruik bestemd voor zakelijk verkeer, in 1970 was dit bijna gehalveerd (39 procent) en in 1976 was dit gedaald tot minder dan 30 procent. Het woon-werkverkeer per auto nam toe van 8 procent naar 22 procent in diezelfde periode. Maar het overige gebruik steeg van 19 naar 41 procent.

Vakantie per auto was een belangrijke prikkel voor de aanschaf van een auto. Vakantiebestedingen volgden het patroon van de materiële goederen: in de jaren vijftig was vakantie, zeker vakantie in het buitenland, nog zeldzaam. Zelfs nog in 1960 had 12 procent van de bevolking geen vakantie, bracht 43 procent de vakantie niet buiten de eigen woonplaats door en ging 45 procent 'echt' op vakantie (waarvan 24 procent naar het buitenland).[40] In 1970 was dat drastisch veranderd. Bijna de helft trok erop uit met auto, tent of caravan; de andere helft verbleef in hotel, pension of zomerhuisje.[41] Auto en bromfiets verbeterden de communicatie tussen de burgers onderling. Een andere technische verbinding bood de telefoon, die een soortgelijk penetratieverloop kende als de andere elektronische apparaten: in 1960 beschikte nog slechts 30 procent van de bevolking over een telefoontoestel, in 1969 was dat al opgelopen tot 43 procent en in 1973 kon al meer dan de helft van de bevolking gemakkelijk 'naar elkaar bellen' (in 1987 beschikte 95 procent van de bevolking over een vast toestel).[42]

Samenvattend kan men zeggen dat de welvaart in Nederland tussen 1965 en 1970 relatief het snelst gegroeid is en dat over de gehele periode 1950-1970 een historisch uniek veranderingsproces is ingezet naar een consumptiesamenleving naar Amerikaans voorbeeld. Met de goederen verwierf de bevolking ook volkomen nieuwe gedragspatronen en ontstonden er nieuwe sociale gewoontes (winkelcentra, afbetaling, inruilauto's, eigen kinderkamers, televisiekijken, telefoneren).

Na twintig jaar aanhoudende voorspoed verdienden de meeste mensen meer, kochten meer, dronken meer, gingen meer uit, reden meer kilometers en toch waren ze niet tevreden. Het leek erop alsof het oordeel van Schama over de Gouden Eeuw in Nederland zich liet herhalen voor deze kwarteeuw: overvloed en onbehagen.

In 1967 verscheen het boekje *De meeste mensen willen meer. Het betere leven van Tien over Rood*.[43] Als empirische beschrijving van wat de meeste mensen de afgelopen twintig jaar daadwerkelijk gewild hadden, zou deze titel zeer gepast zijn geweest, maar de boodschap was grimmiger. Er was veel publieke armoede, temidden van groeiende particuliere rijkdom. De inkomensverschillen werden te groot gevonden en bovenal zouden méér culturele en sociale voorzieningen moeten worden gecreëerd voor de mensen aan de onderkant van de samenleving. Men stelde een 'totale omwenteling van de samenleving voor' op basis van gelijke rechten voor iedereen.[44] Na het decennium van de groei van de materiële welvaart, zouden pas in de volgende tien jaar (1972-1982) vooral de immateriële, door de overheid gesubsidieerde goederen, diensten en voorzieningen sterk gaan groeien, met name medische, juridische en psychiatrische diensten.[45]

Het lijkt erop alsof de materiële welvaart de behoefte aan nieuwe, nu immateriële welvaart heeft opgeroepen. De vraag blijft open waar de onrust en de ontevredenheid die het einde van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig zozeer kenmerkten, precies vandaan kwamen. Van de ouderen in elk geval niet. De jongeren hadden de salarisverhogingen nog nauwelijks ondervonden. Voor deze generatie was de welvaart als vanzelfsprekend

gekomen. Het is vooral de tussengeneratie geweest van goed geschoolde, al werkende dertigers, die de welvaart in hun eigen leven zagen groeien en die het grote ongenoegen welbespraakt en tactisch bekwaam 'op de politieke agenda' gezet hebben (zie ook hoofdstuk 15).

Het aandeel van de vrouw in de welvaart

De groeiende welvaart had de Nederlandse samenleving in de pas gebracht met andere welvarende industriestaten. 'Dé grote uitzondering hierop bleef echter de positie van de vrouw in het algemeen en die van de gehuwde buitenshuis werkende vrouw in het bijzonder. De arbeidsparticipatie van vrouwen en vooral van gehuwde vrouwen is gedurende de hele naoorlogse periode, tot aan 1986-1990, lager geweest dan elders in Europa en veel lager dan in de Verenigde Staten, waar vrouwen in de oorlogsindustrie hun plaats op de arbeidsmarkt hadden veroverd en na de oorlog hadden behouden.

In feite, zo berekenden Windmuller en De Galan voor het jaar 1964, zou de inkomensgroei na de oorlog groter kunnen zijn geweest, indien de verhouding tussen de actieve en de niet-actieve beroepsbevolking gunstiger zou zijn geweest. Veel jongeren (de babyboom) en veel thuiswerkende vrouwen, die afhankelijk bleven van het inkomen van de echtgenoot, verhinderden dit.[46]

Indirect hebben de thuiswerkende vrouwen, met gemiddelden van boven de vijftig uur per week voor allerhande huishoudelijk werk, wel flink bijgedragen aan de naoorlogse economie, door kostenloos hun mannen te verzorgen of voor andere werkzaamheden onbetaald en vrijwillig beschikbaar te zijn.[47] Sommige auteurs zien hierin zelfs de stille basis voor de verzorgingsstaat, die nu sneller kon worden uitgebouwd.[48] Maar de meeste vrouwen zagen in die tijd hun eigen werk zelf niet als economische productie, maar meer als morele plicht, die door de maatschappij als vanzelfsprekend op hun schouders was gelegd.

De afwezigheid van de vrouw op de naoorlogse arbeidsmarkt is het gevolg geweest van geschreven en ongeschreven regels. De geschreven regels stamden nog van vóór de oorlog, toen sinds 1924 bij Koninklijk Besluit was geregeld dat huwende vrouwelijke ambtenaren zouden worden ontslagen. In 1937 had de toenmalige minister van Sociale Zaken, Romme, nog een algehéél arbeidsverbod voor gehuwde vrouwen voorgesteld, met uitzondering van kostwinners, maar dit voorstel stuitte op krachtig verzet van vrouwenorganisaties.

Na de oorlog bepaalde minister Beel in 1946 dat getrouwde vrouwelijke ambtenaren en onderwijzeressen konden worden gehandhaafd, tenzij de vacatures konden worden opgevuld door mannen of ongehuwde vrouwen. Naar aanleiding van dit arbeidsverbod ontstond er een discussie in het parlement en werd er een commissie voor dit vraagstuk ingesteld. Dit leidde in 1955 tot een motie van het PvdA-Kamerlid mr. Corry Tendeloo, waarin werd gesteld 'dat het niet op de weg van de staat ligt de arbeid van de gehuwde vrouw te verbieden'. De motie werd met 46 tegen 44 stemrnen aangenomen; alle vrouwelijke Kamerleden, ook van de christelijke partijen, stemden vóór, alle confessionele mannen stemden tegen.[49] De motie werd pas in 1957 uitgevoerd.

Hoewel de geschreven regels nu geen inmenging meer vormden op een zaak die, naar de mening van vele progressieven in die dagen, vooral door de echtgenoten

onderling moest worden uitgemaakt, toch kwam in de praktijk van het vrijwillig ontslag nemen bij

huwelijk of geboorte van het eerste kind slechts langzaam verandering. De christelijke ideologie was sterk gekant tegen het buitenshuis werken van gehuwde vrouwen, en die mening werd krachtig uitgedragen én geaccepteerd. De negatieve houding werd mede bepaald door het vermoeden dat werkende gehuwden tot anticonceptiemiddelen zouden overgaan, wat toen onaanvaardbaar werd geacht in katholieke kring. Tegelijkertijd bestond een sterke groep progressieve mannen en vrouwen die zoals Corry Tendeloo naar principiële gelijkberechtiging streefden (ook tot uiting komend in de Lex-Van Oven uit 1956, die de handelingsonbekwaamheid van de vrouw ophief).

Een belangrijke factor in de heftige discussie over vrouwenarbeid was de krapte op de arbeidsmarkt zelf. De arbeid van ongehuwde vrouwen werd sterk gestimuleerd. Omdat echter jonge meisjes na de oorlog langer naar school gingen en op jongere leeftijd huwden en dan vaak vrijwillig ontslag namen, waren er minder vrouwelijke arbeidskrachten beschikbaar in verhouding tot de vraag.[50] Geleerden en politieke instanties bogen zich over het probleem. In 1960 was de deelname van vrouwen aan de betaalde arbeidsmarkt 22 procent. Slechts 7 procent van de gehuwde vrouwen werkte toen buitenshuis. Dit cijfer is echter onnauwkeurig, omdat meestal de laaggeschoolde dienstarbeid van gehuwde vrouwen (werksters) niet in officiële tellingen werd meegenomen. Bij de hele discussie - zelfs in de Tweede Kamer - over het werk van gehuwde vrouwen werden de bezigheden van de gehuwde dienstbode, koffiejuffrouw of andere dienstverleensters eenvoudig voor lief genomen. De belangrijkste drijfveren voor vele gehuwde vrouwen om te gaan werken was financiële noodzaak.

De maatschappelijke discussie ging niet meer over de vraag of de overheid de arbeid van gehuwde vrouwen mocht verbieden, maar of ze die mocht bevorderen.[51] Er werden veel tegenstrijdige meningen gehoord. De bijdrage van de katholieke gezinspsychiater Trimbos aan een studiebundel, gewijd aan *De niet aanwezige huisvrouw* in 1962, was geruststellend. Het was, zo schreef hij, belangrijker voor het kind ‘een emotioneel evenwichtige moeder te hebben dan een vrouw die ontevreden is met haar bestaan, zeurt en moppert, zich een sloof weet’.[52] Andere stemmen waren ronduit gekant tégen het en *masse* willen inschakelen van gehuwde vrouwen. Zo verscheen in 1962 in het *Sociaal Maandblad Arbeid* een artikel van Buitendijk-Mulder, dat expliciet inging op de verlichting van de taak van de vrouw door de moderne techniek.

> Eerst hebben ze ons arbeidsbesparende goederen aangepraat omdat we het veel te druk hadden. Vervolgens hebben ze ons de behoefte opgedrongen aan apparaten om van de vrijgekomen tijd te genieten. En nog is het verzadigingspunt niet bereikt of we moeten ons vervelen tussen de potten en de pannen en in het arbeidsproces vertier zoeken, dan hebben we het weer druk.[53]

Uit een enquête in 1965 blijkt dat 83 procent van de bevolking er nog bezwaar tegen had dat een moeder met schoolgaande kinderen buitenshuis werkte.[54] Een wetenschappelijk rapport vermeldde dat bij sollicitatiegesprekken voor bedrijven werd ‘geïnformeerd naar het kindertal en naar de verzorging van de kinderen tijdens de afwezigheid van de vrouw, naar de motieven van de vrouw en de leeftijd van de kinderen’.[55] Hoewel het bedrijfsleven (onder andere Philips, Verkade) zat te springen om werkneemsters, en overwoog desnoods

personeel uit het buitenland te halen, stelde het geen mogelijkheden open voor kinderopvang. De overheid stelde zich eveneens afstandelijk op. Er werden geen aparte maatregelen genomen voor de bevordering van crèches. Slechts met enkele fiscàle maatregelen kwam zij tegemoet aan de zware belasting voor de gehuwde vrouw, van wie het inkomen nog steeds werd opgeteld bij dat van de man.

Het langverwachte SER-rapport in 1966 was een zeer omslachtig en behoedzaam pleidooi om het buitenshuis werken van gehuwde vrouwen te bevorderen, althans niet te verhinderen. De Raad noemde als oorzaken voor een toename van de wens om buitenshuis te werken het afnemend kindertal, de verlichting van het huishoudelijk werk, het isolement in flats, de ontzuiling, de invloed van de media en een toenemende mobiliteit.[56]

De maatschappelijke weerstand tegen het werken van vrouwen met schoolgaande kinderen is nu, dankzij de tweede feministische golf, afgenomen. Rond 1990 had Nederland met kinderopvang en andere maatregelen de Europese achterstand in de arbeidsdeelname van (gehuwde) vrouwen ingehaald. Vóór die tijd was het aandeel van vrouwen in de welvaartsgroei groot als ‘vrouw des huizes’, als consumente en als gebruikster van nieuwe apparaten, maar haar aandeel mocht lange tijd niet evenredig worden waargemaakt als producente en als volwaardig lid van een arbeidsgemeenschap.

Na de loonexplosie

De loonexplosies van 1963 en 1964 hadden de particuliere consumptie doen groeien en het aspiratieniveau verhoogd. Het in 1963 nieuw ingevoerde ingewikkelde systeem van geliberaliseerde loonpolitiek had voor werkgevers maar ook voor de vakbonden onbevredigende resultaten gehad. Niemand leek meer greep te hebben op de loonontwikkeling. Tussen 1958 en 1964 waren volgens berekeningen van het CPB de arbeidskosten in Nederland per geproduceerde eenheid met 33 procent gestegen, terwijl de stijging in de overige vijf EEG-landen de helft (17 procent) bedroeg en in Engeland en de Verenigde Staten slechts 4 procent.[57] Daarmee dreigde het economisch draagvlak onder de jaren van voorspoed weg te vallen. Volgens sommige economen ligt ook precies in deze periode (1958-1965) en in de loonexplosies de oorzaak van de ernstige economische crisis, die zich na 1973 en vooral vanaf 1979 in Nederland zou manifesteren.[58] Anderen beweren dat de oorzaken van de crisis al in eerdere jaren gezocht moeten worden (zie ook hoofdstuk 1 en 4).

Niemand wilde in 1965 terug naar het veilige en vertrouwde systeem van de geleide loonpolitiek, maar niemand kon tegelijkertijd goed overweg met de nieuwe afspraken, die nu op bedrijfstakniveau werden genomen. De geleide-loonpolitiek was verdwenen, maar er was geen algemeen aanvaard nieuw systeem voor in de plaats gekomen. De lonen stegen sneller dan de arbeidsproductiviteit, waardoor de winsten van het bedrijfsleven daalden. De werkgevers wilden niet terug naar centrale afspraken, maar ze wilden ook geen overhaaste afschaffing van de ‘laatste resten’ centralisering, omdat ze vreesden voor een gevaarlijke loon-prijsspiraal.[59]

Uiteindelijk won na enkele harde botsingen en massale stakingen in deze om andere redenen toch al rumoerige periode de vrije-loonpolitiek het pleit. De regering diende een ontwerp van een nieuwe *Wet op de loonvorming* in, die eind 1969 in het parlement werd aangenomen. Deze wet respecteerde de contractvrijheid tussen werkgevers en werknemers; het

College van Rijksbemiddelaars werd - met dank voor bewezen diensten - opgeheven en de regering behield de mogelijkheid om in te grijpen in de loonontwikkeling indien dit 'noodzakelijk' werd geacht. De vakbeweging, gewend aan haar nieuwe vrijheden, verzette zich zó fel tegen de 'knevelbepalingen' in de wet, dat de arbeidshoudingen, zowel institutioneel als persoonlijk, voor jaren verstoord raakten. De periode van op samenwerking berustende voorspoed was voorlopig voorbij.

Eindnoten:

1 Groenman, 'Tien jaar maatschappelijke ontwikkeling', p. 313.
2 Driehuis en Klant, 'The nature and causes of the world depression', p. 474.
3 Donkers, *De Amerikaanse droom*, p. 14-15.
4 Righart, *De eindeloze jaren zestig*, p. 52-59.
5 Groenman, 'Tien jaar maatschappelijke ontwikkeling', p. 313.
6 Passenier, *Van planning naar scanning*, p. 147.
7 Pen en Bouman, 'Een eeuw van toenemende welvaart', p. 93.
8 Gadourek, *A Dutch community*, p. 253.
9 Diels, *Opvattingen van ondertrouwde vrouwen*, p. 62-63, geciteerd bij J. van Merriënboer, 'Psychologie van een tijdvak', p. 568.
10 Ellemans e.a., *De februari-ramp*.
11 Stormvloed 1953, p. 196.
12 Ibid., p. 175.
13 Van Bottenburg en Gerritsen, '*Aan den Arbeid*'.
14 Windmuller en De Galan, *Arbeidsverhoudingen*, deel 2, p. 141.
15 Ibid., p. 12.
16 Ibid., p. 15.
17 Windmuller en De Galan, *Arbeidsverhoudingen*, deel 2, p. 61.
18 Taverne, 'Een "frisse" opkomst', p. 51.
19 Katona, *Massaconsumptie*; Zahn, *Soziologie der Prosperität*.
20 Taverne, 'De "frisse" opkomst', p. 51.
21 Ibid., p. 52.
22 Ibid., p. 52.
23 Donkers, *De Amerikaanse droom*, p. 24.
24 De Jager, *Arm en rijk*, p. 134.
25 Ibid., p. 136.
26 Ibid.
27 Katona, *Massaconsumptie*, p. 268.
28 Dotinga, *Consumptief krediet*, p. 25-26.
29 Ibid., p. 27.
30 Van Ours, *Gezinsconsumptie*, p. 155.
31 Ibid., p. 112.
32 Ibid., p. 114.
33 Gadourek, *Riskante gewoonten*.
34 Gros, *Televisie*, p. 2.
35 Van der Veer, *Grepen uit een kwart eeuw tv*, p. 66.
36 Van Ours, *Gezinsconsumptie*, p. 116.
37 Zie voor een gedetailleerder overzicht van de penetratiegraad van radio en televisie: Wijfjes (red.), *Omroep in Nederland: vijfenzeventig jaar medium en maatschappij 1919-1994*.
38 Van Ours, *Gezinsconsumptie*, p. 104.
39 Roodenburg, *De Nederlanders*, p. 194.
40 *Om de kwaliteit van het bestaan*, p. 21.
41 Van Ours, *Gezinsconsumptie*, p. 109.
42 PTT, *De penetratie van het telefoonbezit*, en PTT, *Continu telefoononderzoek*.
43 Lammers, Van der Louw en Pauka, *De meeste mensen willen meer*.
44 Ibid., p. 10.

45 Brinkgreve, Onland en De Swaan, *De opkomst van het psychotherapeutisch bedrijf*; Schuyt, Groenendijk en Sloot, *De weg naar het recht*.
46 Windmuller en De Galan, *Arbeidsverhoudingen*, deel 2, p. 54.
47 Pieters-de Roon, *De tijdsbesteding van de huisvrouw*, p. 134. Zie ook Grunell, *Thuis in de jaren vijftig*, p. 72 en p. 122 (voetnoot 5).
48 Schwegman en Withuis, 'Moederschap: van springplank tot obstakel', p. 572-574.
49 Uitvoeriger hierover: Linders, 'Vier fronten, één strijd', p. 109-129.
50 Blok, *Loonarbeid van vrouwen*.
51 Morée, *'Mijn kinderen hebben er niets van gemerkt'*, p. 86.
52 Geciteerd in Buytendijk, *De niet aanwezige huisvrouw*, p. 23.
53 Buitendijk-Mulder, 'Arbeidstijdverlenging voor gehuwde vrouwen', p. 16.
54 Grunell, *Thuis in de jaren vijftig*, p. 88.
55 Willems en Janmaat, *Het bedrijf en de werkende gehuwde vrouw*.
56 Sociaal Economische Raad, *Advies over de arbeid van vrouwen*.
57 Centraal Plan Bureau, *Centraal Economisch Plan 1965*, p. 25, geciteerd bij Windmuller en De Galan, *Arbeidsverhoudingen*, deel 2, p. 86.
58 Driehuis en Klant, 'The nature and causes of the world depression', p. 474-497.
59 Windmuller en De Galan, *Arbeidsverhoudingen*, deel 2, p. 43.

11 De expanderende verzorgingsstaat

Van welvaartsstaat naar verzorgingsstaat

De verzorgingsstaat is een zeer vertrouwd begrip geworden in de naoorlogse Nederlandse samenleving. Toch sprak iedereen tot ongeveer 1965 van welvaartsstaat. Dat begrip stond voor het streven naar vergroting en verbreiding van welvaart. De verbinding tussen welvaart en welzijn was aanvankelijk helemaal niet vanzelfsprekend. Wat 'welvaartsstaat' werd genoemd, was een wat ongemakkelijke vertaling van het Engelse begrip *welfare state*. In 1957 haastte de toenmalige Amsterdamse politicus J.M. den Uyl, tevens directeur van de Wiardi Beckman Stichting, zich om mogelijke misverstanden over de welvaartsstaat weg te nemen, door te vermelden dat *welfare* ruimer was dan ons woord welvaart en dat het bij de *welfare state* juist om méér omvattende doelstellingen ging.[1] De in antirevolutionaire kringen gezaghebbende jurist A.M. Donner leverde in 1957 voor de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen een genealogie van het begrip welvaartsstaat en een uitvoerige analyse van zijn kenmerken.[2] Daarna werd het jaren achtereen zonder probleem gebruikt door economen als Zahn, Pen en Albeda.[3] De internationaal invloedrijke studie van Myrdal, *Beyond the Welfare State*, werd in 1963 in Nederland uitgegeven onder de titel *De toekomst van de welvaartsstaat*.[4] Een toenmaals opvallende studie van Van der Vall ging over de plaats van de vakbeweging in de welvaartsstaat.[5]

Het begrip zelf was inmiddels tot een omnibusterm uitgegroeid. De vijfdelige studie *Welvaart, Welzijn en Geluk, een katholiek uitzicht op de samenleving*, onder redactie van Schmelzer, Veldkamp en Ponsioen en verschenen in de periode 1960-1963, had de begrippen welvaart en welzijn wél systematisch en ideologisch met elkaar in verband gebracht.[6] Socialisten en sociaal denkende katholieken wilden méér dan welvaart alleen.

De antirevolutionaire politicus Ruppert besteedde in 1965 in zijn boek De *Welvaartsstaat* een heel hoofdstuk uitsluitend aan de uitleg van de begrippen welvaartsstaat en verzorgingsstaat.[7] Drie jaar eerder had de socioloog Thoenes met een wetenschappelijk zorgvuldig geformuleerde definitie van verzorgingsstaat immers een poging gewaagd alle onduidelijkheden en misverstanden over *welfare*, welvaart, welzijn en geluk te beëindigen, door drie onderscheidende kenmerken van de verzorgingsstaat op te sommen. Een verzorgingsstaat in het algemeen wordt gekenmerkt door de aanwezigheid van een systeem van overheidszorg, dat zich garant stelt voor het collectieve sociale welzijn, de handhaving van het kapitalistische productiesysteem en de continuering van de democratische basis van de staatsinrichting.[8] Met deze kenmerken kon Thoenes aangeven dat het West-Europese model van toenemende staatsinterventie *niet* hetzelfde was als het communistische systeem van

staatsverzorging, en dat staatsinterventie samen kan gaan met het behoud van de ondernemingsgewijze productie. Aldus kon de verzorgingsstaat gepresenteerd worden als een slim compromis tussen liberale en socialistische staatsopvattingen. Zo heeft het ook een lange periode gewerkt.[9] Thoenes bracht een elegante formule voor de oude praktijk van rooms-rode coalitiepolitiek op een moment, namelijk 1962, toen deze politiek al ten einde was. Maar ook liberaal confessionele coalities konden zich in deze nieuwe zelfdefinitie vinden. De eerste kritiek op Thoenes kwam dan ook niet voort uit ongenoegen over zijn drie onderscheidende kenmerken, maar richtte zich op het '*garant stellen*' in de definitie van Thoenes: 'Het kenmerk, althans één der kenmerken van deze verzorgingsstaat, is dat de staat de welvaart garandeert. (...) Tegen deze garantie nu richt zich veler bezwaar.'[10] In dit citaat komen de latere meningsverschillen over de reikwijdte van de verzorgingsstaat al prachtig naar voren. Ruppert stemde in met het toen algemeen aanvaarde doel van volledige werkgelegenheid en het bevorderen van een hoger levenspeil. Ook aanvaardde hij eenzelfde levenspeil voor personen die niet deelnamen aan de arbeid, mits 'buiten hun schuld'. Het bezwaar richtte zich tegen de *garantie*, die naar de mening van de voorzichtige tegenstanders van de verzorgingsstaat niet te geven was, omdat de ondernemingsgewijze productie als motor voor de welvaart moet blijven dienen.[11]

De discussie over de verzorgingsstaat ging nu precies over de vraag tot hoever en aan wie welvaart én welzijn konden worden gegarandeerd, zonder daarbij tegenprestaties of eigen verantwoordelijkheid te eisen, en welke aanspraken men mocht koesteren jegens de staat. De garanties, bedoeld om charitatieve willekeur in de sociale bedeling tegen te gaan, werden spoedig daarna in wetten verankerde sociale rechten. Terwijl de motor van de welvaart nog steeds op volle toeren draaide (de economie van voorspoed), gingen deze sociale rechten fungeren als het mechanisme achter de expansie van de verzorgingsstaat, dat bleef werken, ook nadat het tijdperk van aanhoudende economische groei en voorspoed voorbij was. De terreinen waarop de expansie zich vooral voordeed waren de sociale zekerheid, de gezondheidszorg, het welzijnswerk en het onderwijs. Tezamen vertegenwoordigden ze de 'spending departments'. De oorsprong van deze uitbreiding echter moet gezocht worden in de blauwdruk voor de sociale zekerheid in de naoorlogse samenleving, die al tijdens de Tweede Wereldoorlog door de regering in ballingsschap was gemaakt.

'De wensch naar sociale levenszekerheid en vrijwaring tegen gebrek'

Er is steeds discussie geweest over de sociale oorsprongen van de verzorgingsstaat.[12] Sommige auteurs, zoals de historicus Van Damme en de historisch-socioloog De Swaan, zien de wortels van de moderne overheidszorg reeds gelegen in de lokale armenzorg in de middeleeuwse steden.[13] Het beginsel dat overheden een taak hadden voor personen die niet of niet meer zelf in hun onderhoud konden voorzien, werd ook vroeger erkend. De oudste sociale wetten waren Armenwetten (1812, 1854 en 1912). Maar de omvang en de schaal waarop na de Tweede Wereldoorlog door de overheid het initiatief werd genomen, heeft gezorgd voor een ware gedaanteverandering van sociale politiek en sociale zorg. Tot aan de Tweede Wereldoorlog werd er jaarlijks meer geld uitgegeven aan armenzorg dan aan sociale verzekeringen: in 1935 in een verhouding van

respectievelijk 260 miljoen tot 120 miljoen. Na de oorlog is dit beeld volkomen veranderd: in 1950 werd 450 miljoen voor armen-

zorg uitgetrokken tegenover al 800 miljoen voor de sociale verzekeringen.[14] De uitgaven van sociale zekerheid zouden daarna steeds hoger worden, totdat de sociale zekerheid een normaal onderdeel geworden was van het dagelijkse leven van *alle* burgers, en niet alleen van de uitvallers of afvallers.

Andere historische onderzoekers plaatsen het ontstaan van de moderne *Welfare State* in de periode tussen 1880 en 1910, waarin in bijna alle moderne landen, nog vóór de komst van het algemeen kiesrecht, sociale verzekeringen en arbeidsbeschermende wetgeving tot stand kwamen.[15] De risico's van de arbeid werden inderdaad erkend en er werd een begin gemaakt met collectieve regelingen, waarvan in Nederland de totstandkoming van de Kinderwet van Van Houten (1874) en de Ongevallenwet (1901) de bekendste zijn.[16] De uitbreiding van de sociale zekerheid na 1945 bouwde hierop voort, maar er was een principiële overgang van sociale verzekering die tot stand kwam via de arbeid en gold voor werknemers, naar sociale zekerheid die zich uitstrekte tot alle burgers. Weliswaar bleven vooroorlogse controverses over de uitvoering van en de bevoegdheidstoedeling in de sociale zekerheid bestaan, maar het gebouw van de Nederlandse sociale zekerheid was toen met vele kamers, kelders en torens uitgebreid.

De werkloosheidsbestrijding in de crisisjaren dertig gaf een toenemende interventie van de overheid te zien, waaraan de ontwerpers van de naoorlogse plannen en voorstellen konden refereren, maar ook hier was een opvallend verschil van politiek klimaat waar te nemen: vóór de Tweede Wereldoorlog bleef staatsbemoeienis in sociale kwesties omstreden, na de oorlog werd het principe van overheidsbemoeienis op dit terrein door nagenoeg alle partijen aanvaard. De reden hiervoor kan gevonden worden in de ervaringen van de massale werkloosheid in de jaren voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog en van de ondervonden ellende in die oorlog. Er heerste een ‘dit nooit meer’-mentaliteit, en de vlotte expansie (door velen achteraf als véél te vlot veroordeeld) van de verzorgingsstaat kan niet los gezien worden van deze oorsprong. De verzorgingsstaat is geboren als reactie op de totalitaire staat van Hitler en Stalin en had als welbewust doel zowel de bescherming van de materiële levensstandaard als ook de sociale integratie die van een verbeterd en uitgebreid stelsel van sociale zekerheid zou uitgaan. De verzorgingsstaat heeft sociaal-economische én morele doeleinden gediend.[17]

De geboorteakte van de naoorlogse Nederlandse verzorgingsstaat werd getekend ten tijde van het in Londen zetelende kabinet-Gerbrandy (1940-1945). Onder de indruk van het Engelse rapport *Social Insurance and Allied Services*, dat onder leiding van de econoom Beveridge eind 1942 was verschenen en waarin al werd geanticipeerd op de toestand in de vrije landen na de oorlog, gaf de socialistische minister van Sociale Zaken, Van den Tempel, in maart 1943 opdracht aan een commissie van voornamelijk in Londen aanwezige ambtenaren om het Beveridge rapport naar de Nederlandse situatie te vertalen. De commissie stond onder leiding van A.A. van Rhijn.[18] De opdracht van de commissie was om een oriënterend overzicht samen te stellen van de hoofdtrekken van de sociale verzekering in Nederland en richtlijnen op te stellen voor de toekomstige ontwikkeling (inclusief sociale voorzieningen en geneeskundige hulp). In de opdracht werd expliciet verwezen naar ‘de tegenwoordige inzichten omtrent de noodzakelijkheid van het vergrooten van de zekerheid van bestaan met verwerking van de gegevens omtrent de jongste ontwikkeling van het vraagstuk in de geallieerde landen, in het bijzonder Groot-Brittannië’.[19]

Sociale zekerheid werd een duidelijk moreel speerpunt voor de naoorlogse politiek, waarbij vrijheid als onderscheidende waarde van de geallieerde landen een concrete uitwerking kreeg in 'freedom from want'. Van Rhijn was hiervan doordrongen, getuige zijn toespraak bij de aanvaarding van de opdracht:

> Er is op dit ogenblik voor ons strijdende Nederlanders in Engeland, geen schoonere taak denkbaar dan de arbeid voor de toekomst van ons bevrijd vaderland, dat nog in zoo bitteren nood verkeert (...). De wensch naar sociale levenszekerheid en naar vrijwaring tegen gebrek houdt miljoenen in alle landen bezig.[20]

Verderop stelde hij de democratische moraal tegenover die van de fascisten, die de leuzen van de tiran en de struikrover volgde: 'Wij willen het ideaal der sociale rechtvaardigheid dat den achtergrond vormt van het streven naar levenszekerheid en vrijwaring tegen gebrek.'[21] De commissie-Van Rhijn kreeg de uitdrukkelijke opdracht de doelstelling van de sociale verzekering te verruimen en de organisatie ervan te unificeren, de gezondheidszorg op te nemen in een collectieve regeling en 'de financiële consequenties van een allround voorziening te schatten, waarbij de verdeling van de kosten tussen verzekerden, werkgevers en den staat meegenomen moest worden'.

Het rapport van de commissie werd meteen na de bevrijding in 1945 gepubliceerd. Het besteedde veel aandacht aan de nieuwe rechtsgrond voor de uitbreiding van de sociale zekerheid, en met name de verandering van deze rechtsgrond. Niet langer waren het werkgever en werknemer in hun gezamenlijke band van de arbeid, maar bracht de nieuwe maatschappelijke ontwikkeling mee dat de verhouding van gemeenschap en individu bepalend werd. De staat werd aansprakelijk voor sociale zekerheid van de gehele bevolking, mits het individu zelf ook verantwoordelijkheid bleef dragen voor inkomensverwerving door arbeid en tegen armoede. Dit beginsel van staatsverantwoordelijkheid op voorwaarde van individuele inspanning werd later precies zo teruggevonden bij de inrichting van de algemene Bijstandswet 1963. In de loop van de verdere ontwikkeling van de verzorgingsstaat raakte deze individuele verantwoordelijkheid bij de uitvoering van de sociale zekerheid echter uit het zicht.[22]

Hoewel veel concrete voorstellen van de commissie-Van Rhijn in de eerste jaren na de oorlog (1946-1948) in de politieke discussie erover gesneuveld zijn, is er wel lange tijd een consensus geweest over de ideële doelstellingen en over de geleidelijke uitbreiding van de sociale zekerheid. De meeste kritiek ondervond het rapport op het punt van de uitvoering, waarbij de rol van de overheid in de uitvoering door de vakbeweging NVV en de sociaal-democraten werd ondersteund, maar door de katholieke en christelijke vakbeweging, de werkgevers en de liberalen werd afgewezen.

De gestage uitbreiding van de sociale zekerheid als hoeksteen van de naoorlogse verzorgingsstaat is een resultaat geweest van een beleid dat door alle politieke partijen werd ondersteund. De uitbreiding verliep langs drie wegen:

- Uitbreiding van het aantal en de soort *risico's* van de industriële samenleving die door collectieve regelingen werden gedekt: aanvankelijk slechts ziekte, werkloosheid en bedrijfsongevallen, later ook ouderdom, armoede, en niet-bedrijfsgebonden ongevallen.

- Uitbreiding van het aantal *gerechtigden*: aanvankelijk slechts werknemers die premie betaalden, later (vanaf 1957) ook niet-premiebetalers en andere categorieën burgers.
- Uitbreiding van het aantal *sectoren* waarop de overheid via subsidies, collectieve voorzieningen of verplichte regelingen bijstand ging verlenen: scholing, studiebeurzen, huisvesting- en huursubsidies, subsidies aan welzijnsorganisaties.

Door het geleidelijke verloop van deze drie uitbreidingen zijn pas later de gevolgen van deze expansie zichtbaar geworden.[23] Door de uitbreiding werd de band tussen betalen en ontvangen losser en konden meer burgers op meer terreinen van de overheidszorg profiteren. Hierin vooral ligt het verschil met de vooroorlogse armenzorg, die slechts voor bepaalde, door bestuurders en charitatieve instellingen specifiek aangewezen groepen gold. De principiële omslag naar een naoorlogse verzorging lag in het juridische universaliteitsbeginsel, zoals dat bijvoorbeeld in artikel 1 van de Algemene Bijstandswet is geformuleerd: ‘eenieder die’. Dit universeel geformuleerde recht kende uiteraard een beperkte toepassing, maar het droeg een geweldige dynamiek in zich, die de oudere vormen niet kenden.

De groei van sociale zekerheid

Het rapport *Sociale Zekerheid* van de commissie-Van Rhijn was met volle overtuiging op vernieuwing gericht. Die vernieuwing kwam niet meteen. De eerste jaren na de oorlog werd er in verschillende kringen, zoals de Stichting van de Arbeid en de Sociale Verzekeringsraad en op confessionele en socialistische partijbijeenkomsten, uitvoerig over gediscussieerd. In die discussie kwamen de verschillen van inzicht naar voren. De door de commissie-Van Rhijn voorgestelde uitbreiding van de rechtsgrond voor sociale zekerheid werd niet door iedereen aanvaard. De private-verzekeringsgedachte werd met moeite losgelaten en in het verlengde daarvan wilden de katholieke en protestante partijen de uitvoering niet in handen geven van een centrale overheid. Keer op keer pleitten hun voormannen voor particuliere uitvoering, dat wil zeggen in bedrijfs- of beroepsgemeenschappen. Het beginsel van subsidiariteit in eigen kring werd keer op keer in de strijd geworpen. Ze wilden wel meewerken aan verplichte verzekeringen voor arbeiders, maar niet aan verzekeringen voor zelfstandigen of aan volksverzekeringen.

Ondanks deze aarzelingen en weerstand zou in een periode van twintig jaar, 1948-1968, het stelsel van sociale zekerheid zeer drastisch veranderen. De voorstellen van de commissie-Van Rhijn, hoewel hevig bekritiseerd, zouden dan een voor een gerealiseerd blijken te zijn. Zelfs meer dan dat.

Drees was minister van Sociale Zaken in het eerste gekozen naoorlogse kabinet. Hij stelde naar aanleiding van de discussie over het rapport-Van Rhijn meteen een nieuwe commissie in, wederom onder diens voorzitterschap. Van Rhijn was van 1945-1950 secretaris-generaal van het ministerie van Sociale Zaken en werd daarna enkele jaren staatssecretaris bij hetzelfde departement. De commissie werd samengesteld uit regeringsvertegenwoordigers en afgevaardigden van de Stichting van de Arbeid. Deze zogenaamde Gemengde Commissie bracht in maart 1948 het *Rapport inzake de Herziening van de Sociale Zekerheid* uit.

De moeizame touwtrekkerij over de organisatie en uitvoering mocht de aandacht voor materiële sociale nood niet afleiden. De nood der ‘ouderen van dagen’ was groot. De uitke-

ringen krachtens de Invaliditeitswet 1921 waren schromelijk onvoldoende en zeer veel ouderen vielen niet eens onder dit regime. Er kwam een noodoplossing, de bekende Noodwet-Drees 1947, die voorzag in vaste uitkeringen, naar gemeenteklassen gedifferentieerd. Het Rijk nam de kosten op zich. De populariteit van deze regeling was groot. Bejaarde ouders hoefden niet meer afhankelijk te zijn van de toen wettelijke verplichte ondersteuning van hun volwassen kinderen. Zo werd Drees in 1947 - en dus niet eerst in 1956 - de 'vader van de ouden van dagen'. Niet-bemiddelde ouderen gingen 'van Drees trekken'.[24] Direct hierna werd een definitieve wettelijke regeling voor oudedagsvoorziening voorbereid aan de hand van het tweede rapport-Van Rhijn.

'Een historisch moment': aow 1956

Die definitieve voorziening liet echter langer op zich wachten dan gehoopt was. Oude tegenstellingen, van vóór de oorlog, kwamen boven. Drees had in de Memorie van Toelichting op de Noodwet laten weten dat 'een definitieve regeling zal uitgaan van het verzekeringsbeginsel, al zullen daarbij overheidsmaatregelen niet kunnen worden gemist'.[25] Naast de uitvoeringsvraag was aan de orde of de regeling ook voor niet-loontrekkenden zou moeten gelden. En of de kosten zouden worden gehaald uit de bijdragen van alle werkenden (het zogenaamde omslagstelsel) of uit de belastingen (het zogenaamde staatspensioen). Romme nam in een redevoering voor de Algemene R.K. Ambtenaren Vereniging in 1950 stelling tegen het staatspensioen, dat de eigen verantwoordelijkheid zou ondermijnen, de spaarzin zou afremmen, de waarde van de eigen arbeidskracht zou ontkennen en de weg zou openen voor niet-verdiende uitkeringen. Er moest, zo zei Romme, een band blijven tussen uitkering en het verrichten van arbeid (de verplichte verzekeringsgedachte).[26] De overheid mocht in Rommes visie alleen het individu dwingen tot verzekering van de oude dag als het algemeen welzijn daarom vroeg. Het algemeen welzijn eiste echter wel

> voorzorg van de leden der gemeenschap, dat zij uit hun loon en inkomen voldoende wegleggen voor de oude dag. Zowel het een als het ander, is voor wat betreft de grote massa der economisch-zwakkeren alleen bereikbaar bij inschakeling van het instituut van verplichte verzekering. Derhalve is de overheid gerechtigd, om niet te zeggen verplicht, tot verzekering te dwingen. Daarbij is zij gehouden tot de inachtneming van de subsidiariteit.[27]

Onder deze woorden ging een principieel juridische kwestie schuil: wat is de rechtsgrond voor een sociale zekerheidsregeling? Moet er een band bestaan tussen premie en uitkering? De bekende Amsterdamse hoogleraar in het arbeidsrecht Levenbach had beweerd dat zo'n nauwe band niet meer per se nodig zou zijn en dat het voldoende was als er een risicodragende collectiviteit was die onder bepaalde voorwaarden in individuele gevallen een individuele uitkering verstrekte.[28]

Een jonge afgestudeerde econoom uit Tilburg, G. Veldkamp, mengde zich in deze discussie, door er op te wijzen dat, als de financiering van een sociale regeling uit het arbeidsinkomen van verzekerde afkomstig was, er van 'verzekering' in juridisch-technische zin sprake was.[29] Veldkamp was kort tevoren in Tilburg gepromoveerd, één jaar na zijn afstu-

deren, op de sociale-arbeidersverzekeringen. Hij zou een zeer belangrijke rol gaan spelen in de vormgeving van de sociale zekerheid. Zijn op jonge leeftijd (hij was toen 28 jaar) verworven inzicht zou hij steeds blijven koesteren en uitdragen. Romme nam Veldkamps argumenten over (hij zou hem ook drie jaar later naar Den Haag halen). Hiermee was er overeenstemming mogelijk tussen de opvattingen van Romme en Drees, die immers ook vasthield aan de verzekeringsgedachte. Drees hield vast aan een 'persoonlijke bestaansverantwoordelijkheid', Romme achtte het noodzakelijk 'uit het oogpunt van de opvoeding der persoonlijke verantwoordelijkheid dat de verzekerde zich duidelijk bewust is dat de middelen geput worden uit zijn arbeidsinkomen en dat van zijn medeverzekerden'.[30] Toch zou het nog zes jaar duren voor de Algemene Ouderdoms Verzekering (AOW) in de Tweede Kamer zou worden aanvaard. Eerst werd er van vele zijden in rapporten geadviseerd (werkgevers, werknemers, rooms-katholieke ambtenaren). De SER werd in 1952 om advies gevraagd, dat in 1954 met een meerderheids- en een minderheidsstandpunt uitgebracht werd.[31] De meerderheid stelde een verplichte verzekering voor, waarin zowel de individuele als de gezamenlijke verantwoordelijkheid werd uitgedrukt. Zij zou moeten gaan gelden voor alle ingezetenen vanaf 65 jaar, met voor iedereen een gelijk bedrag, ongeacht inkomen en ongeacht of iemand tevoren premies had betaald. Het uit te keren bedrag zou iets meer dan de maximumuitkering van de Noodwet 1947 bedragen. Drie katholieke hoogleraren (Van der Grinten, Van der Veen, Smeets) konden geen rechtsgrond zien voor een verplichte ouderdomsverzekering *voor iedereen*, wel voor loontrekkers. Zij brachten een minderheidsnota uit.

Het positieve SER-advies was een belangrijke stap in de totstandkoming van de AOW. De voorstanders van een staatspensioen (waaronder de VVD) konden zich er in vinden, omdat het voor iedereen zou gaan gelden en voor vele arme ouderen een belangrijke verbetering zou betekenen. De sociaal-democraten zagen een oude wens in vervulling gaan. De katholieken stonden erachter omdat de verzekeringsgedachte gehandhaafd bleef. Alleen de anti-revolutionairen waren tegen het SER-advies, omdat het hier een niet noodzakelijke overheidsbemoeiing betrof.[32]

Het wetsontwerp werd door de nieuwe minister van Sociale Zaken Suurhoff, afkomstig uit de vakbeweging, in juni 1955 ingediend en in maart 1956 in de Tweede Kamer behandeld. Alle partijen toonden zich verheugd. Er werd gesproken van 'een historisch moment in de geschiedenis van de sociale verzekeringswetgeving'.[33] De VVD gaf steun aan het wetsontwerp, hoewel zij het zag als een compromis tussen de voorstanders van het staatspensioen en de voorstanders van een verzekering. Slechts de SGP was om principiële redenen tegen en bespeurde in het ontwerp 'de zucht om een ieder en alles van de wieg tot het graf onder staatsvoogdij te brengen'.[34]

Er werd slechts over enkele punten gediscussieerd, namelijk over de centrale uitvoering en over het lot van de gehuwde vrouw, die tevens kostwinner is. Men ging er vanzelfsprekend van uit dat de man, als hoofd van de huishouding, de ingangsdatum van het pensioen bepaalde. Pas als hij 65 werd, kreeg ook zijn vrouw die ouder was dan 65 jaar, haar uitkering. Er werd niet uitgebreid gedebatteerd over de 65-jarige leeftijd. Die leeftijd was zonder meer overgenomen uit de Invaliditeitswet 1919 en daarvóór was deze cruciale leeftijd overgenomen uit de eerste Duitse Ambtenarenpensioenvoorziening, uit 1886.[35]

Na aanvaarding in de Eerste Kamer trad de wet in werking op 1 januari 1957. De eerste AOW-uitkering voor een echtpaar bedroeg 119 gulden per maand en 71,50 gulden voor een

alleenstaande. Een volksverzekering op basis van een omslagstelsel was eindelijk een feit. Vele ouderen kregen een klein beetje meer financiële zekerheid, en ze bleven Suurhoff, maar vooral ook minister-president Drees, er bijzonder dankbaar voor. Nog vele jaren later kon diens partij op de steun van ouderen rekenen. Langzaam deden in het dagelijkse spraakgebruik nieuwe begrippen hun intrede. Wat nu heel gewoon klinkt, zoals AOW'ers, 65-plussers, bejaardenpas, gratis reizen voor 65+ en dergelijke, vindt in de regeling uit 1956 zijn oorsprong.

De introductie van de Algemene Ouderdoms Wet is een goed voorbeeld om de uitbreiding van de sociale zekerheid, vergeleken met de vooroorlogse situatie, te illustreren. De kring van verzekerden werd tot de gehele bevolking uitgebreid en de band tussen premie en uitkering werd door rechtsgeleerden en politici niet meer strikt noodzakelijk geacht. Er vond nog steeds een vrij principiële discussie plaats over rechtsgronden van de voorgestelde regelingen, maar in de discussie werd de uitleg van die rechtsgronden steeds vrijer.

Daarnaast werd een ander sociaal mechanisme zichtbaar: de rol van SER-adviezen. In de gehele naoorlogse ontwikkeling van de sociale zekerheid speelde het maatschappelijke middenveld, verenigd in adviesorganen en commissies, een meebepalende rol. Het patroon is ongeveer als volgt. Over verschillende problemen, zoals kinderbijslag voor zelfstandigen, ouderdomsvoorziening, invaliditeitsverzekering, weduwen- en wezenuitkeringen, wordt eerst in eigen kring een rapport opgesteld (werkgeversorganisaties, socialistische, katholieke en christelijke vakbeweging, politieke partijen, politieke vormingscentra). Vervolgens wordt dit onderwerp ‘rijp’ geacht voor advisering door de SER. Na rapportage en discussie daarover besluit een minister of een dan al min of meer volledig geformuleerd wetsontwerp naar de Tweede Kamer kan worden gezonden. Eén regelmatigheid valt op: wanneer er grote of nagenoeg unanieme consensus in de SER aanwezig is (zoals bij de AOW) gaat de politieke besluitvorming snel. Is er geen overeenstemming of zijn er veel standpunten die ver uiteenlopen, dan kan de behandeling van het onderwerp jaren duren - of jaren blijven liggen (kinderbijslag, algemene arbeidsongeschiktheid). Daarnaast is het krachtige en zelfstandige optreden van de minister van Sociale Zaken van belang.

De rol van KVP-minister Veldkamp in de ontwikkeling van de sociale zekerheid in de gehele naoorlogse periode is opvallend. Al in 1946 schreef hij, nog als student, over de problematiek van het *risque social* en *risque professionnel*.[36] Het toen ingenomen standpunt zou hij later als minister bij de behandeling van de WAO in 1965 nog steeds volhouden. Veldkamp had als staatssecretaris voor Economische Zaken gediend in enkele rooms-rode kabinetten. Toen de zwakke minister van Sociale Zaken Van Rooy in 1961 struikelde bij de behandeling van de Kinderbijslagwet, nam Veldkamp de ministerspost over. Vanaf dat moment werd er tot aan 1967 in een straf tempo een stroom van nieuwe wetsontwerpen op het terrein van sociale zaken en volksgezondheid naar de Tweede Kamer gezonden. Een gedegen kennnis van zaken, politieke intelligentie, een goede band met de Katholieke Arbeiders Beweging (KAB), de katholieke vakbeweging, een goed organisatievermogen en een in zijn jonge jaren ontwikkeld sociaal gevoel hebben Veldkamp, na Drees, de vader van de sociale zekerheid gemaakt. In het volgende overzicht van de belangrijkste sociale wetten van 1947-1977 heeft Veldkamp er maar liefst acht ondertekend als minister, of was hij medeondertekenaar, zoals bij de Algemene Bijstandswet 1963.

Sociale zekerheidswetten

Werknemersverzekeringen	Volksverzekeringen	Sociale Voorzieningen
1949 Werklozenwet		1947 Noodwet-Drees
1952 Ziektewet		
	1956 AOW	
	1959 AWW	
	1962 AKW	1963 ABW
		1964 WWW
1964 Ziekenfondswet		1964 RWW
	1965 AOW-social mininum	
1966 WAO		
	1967 AWBZ	
	1975 AWW	

Dit overzicht legt een ander zeer belangrijk kenmerk bloot van de Nederlandse verzorgingsstaat. Terwijl de rooms-rode coalities onder leiding van Drees vaak als de belangrijkste architecten van de verzorgingsstaat worden aangemerkt, blijkt dat tot 1958 - de val van het kabinet Drees III -, slechts de ouderdomsvoorziening als kenmerkende vernieuwing te kunnen worden gezien. Weliswaar kwam in 1952 de Organisatiewet Sociale Zekerheid tot stand, maar die regelde de bevoegdheden en organen en droeg niet bij aan de materiële positieverbeteringen. De Werkloosheidswet en de Ziektewet gaven geen noemenswaardige problemen of verbeteringen vergeleken met vóór de oorlog. In de hoogconjunctuur in de jaren vijftig functioneerden deze wetten geruisloos op een laag pitje.

De allergrootste sprongen en principiële vernieuwingen in de sociale zekerheid zijn gemaakt tijdens het economisch zeer voorspoedige tijdvak 1959-1969 én tijdens liberaal-confessionele kabinetten. Slechts de WAO vormt een uitzondering op deze regel, want die kwam, met Veldkamp als minister, tot stand onder de kortstondige regeerperiode van het kabinet-Cals/Vondeling. Alle wetten werden met grote instemming en vaak zonder hoofdelijke stemming aanvaard. De later vaak geuite opmerking dat de verzorgingsstaat door socialistische stokpaardjes en ‘doordrammerij’ tot stand is gekomen en mede daardoor uit de hand is gelopen, is historisch volkomen onjuist. Weliswaar hebben vakbeweging en PvdA zich in die oppositionele perioden niet verzet tegen alle verbeteringen en uitbreidingen, maar één hoofdconclusie blijft overeind. De Nederlands verzorgingsstaat is hoofdzakelijk van liberaal-confessionele makelij, waaraan de socialisten hooguit enkele kenmerkende amendementen hebben kunnen bijdragen.[37]

De in de latere ontwikkeling vaak als te ‘gul’ of te ‘ruimhartig’ beoordeelde wetten als de Algemene Bijstandswet en de WAO werden in volle overtuiging en met zeer ruime parlementaire steun geïntroduceerd, zodat achteraf eerder verbazing mogelijk is over de vaak ‘euforische stemming’ in het parlement dan over linkse doordrijverij. De onbedoelde gevolgen, de ‘vloek’ van de goede bedoelingen, zouden zich pas veel later in de ontwikkeling van

de verzorgingsstaat manifesteren, met name nadat het economische gunstige tij was verlopen; na de eerste oliecrisis in 1973 en nog sterker tijdens de economische crisis na 1981.[38]

De verklaring voor de typisch Nederlandse variant van de 'welfare state' moet vooral gezocht worden in de langdurige en centrale rol van de KVP als de partij met de meeste regeringsverantwoordelijkheid. De in katholieke kring ontwikkelde sociale leer, waarin verzoening tussen werkgevers en werknemers principieel werd gezocht, was daarbij van doorslaggevende betekenis. In de sociale zekerheid konden de spanningen tussen werkgevers en werknemersbelangen binnen de eigen partij en tussen economische noodzaak en sociale nood telkens weer worden opgevangen. De Nederlandse verzorgingsstaat is niet slechts een compromis tussen liberale en socialistische opvattingen, maar minstens evenzeer tussen katholiek rechtse en katholiek linkse opvattingen. De andere confessionele partijen hebben zich menigmaal om principiële redenen gereserveerd opgesteld jegens de voorgestelde sociale wetten. De latere ARP-voorman W. Aantjes stemde achtereenvolgens tegen, de AOW-verhoging tot het sociaal minimum in 1965, tegen de AKW in 1962, en tegen de ABW in 1963.[39]

'Met een opgeheven hoofd': de Algemene Bijstandswet 1963

De Algemene Bijstandswet (ABW), vaak gezien als hét sluitstuk van de sociale zekerheid, heeft toch nog betrekkelijk lang op zich laten wachten. Het Engelse voorbeeld van de *National Assistance Act* maakte al in 1948 een einde aan de steunverlening aan de armen op basis van liefdadigheid. In principe was dit ook de bedoeling in Nederland, maar de Staatscommissie Vervanging Armenwet, in 1947 ingesteld, kwam pas in 1954 met een wetsontwerp om de sterk verouderde Armenwet van 1912 te vervangen.[40] Volgens de oude Armenwet was het primair de taak van kerkelijke en andere particuliere instanties om steun te verlenen aan de armste leden van de lokale gemeenschap en trad de lokale overheid pas op als laatste voorziening. Armenzorg was een gunst. Of het een 'recht' moest worden, was een punt van ernstige discussie.

Toch was de praktijk van de plaatselijke steunverlening al een heel einde in de richting van een recht opgeschoven. De historica Van der Valk beschrijft in haar proefschrift *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid. Armenzorg in Nederland 1912-1965* dat er in feite al vanaf 1934 en nog sterker in de jaren na de oorlog gemeentelijke onderstandsnormen circuleerden, waarop aanspraken van burgers konden worden gebaseerd. Er was een begin van een klachtrecht. En hoewel wettelijk het primaat voor de armenzorg bij het particulier initiatief lag, kwam reeds in 1950 80 procent van de uitgaven van armenzorg voor openbare rekening en deze uitgaven bedroegen tweederde van alle ondersteunden.[41] De regeling van de armenzorg als onderdeel van het collectieve stelsel van sociale zekerheid werd een codificatie van bestaande opvattingen en bestaande praktijken, maar met enkele opmerkelijke vernieuwingen.

Twee kwesties stonden in de voorbereidingsdiscussie centraal: het verhaalsrecht en de verhouding tussen overheid en particulier initiatief. Het verhaalsrecht, waarbij de steun aan ouders door de gemeente op de kinderen kon worden verhaald (zelfs op kleinkinderen voor grootouders), gaf veel problemen en werd als knellend en vernederend ervaren. Ouderen wilden 'vrij' zijn en hun kinderen niet tot last. In 1960

werd een wetsontwerp tot beperking van het verhaalsrecht door minister Klompé,
de eerste vrouwelijke minister in Nederland,

door de Tweede Kamer goedgekeurd. De ABW zou deze lijn doortrekken en de financiële banden en verplichtingen tussen bloed- en aanverwanten nog losser maken.

De tweede kwestie werd beheerst door de discussie over de reikwijdte van het subsidiariteitsbeginsel. Vanwege het specifieke karakter van kerkelijke steunverleningen, waarbij immateriële zaken naast de financiële steun een rol speelden, wilden de confessionele groepen vasthouden aan de uitvoering door het particulier initiatief. Tegelijk was men ook in deze kring gaan inzien dat de overheid als geheel een zelfstandige plicht had om te zorgen voor het materiële bestaan van haar burgers. De praktijk van de kerkelijke steunverlening was niet zonder kritiek gebleven. Uit verhalen van toenmalige begunstigde 'armen' bleek hoe vernederend de wekelijkse bezoekjes van de pastoor of dominee, van de bestuursleden van de plaatselijke St.-Vincentius Vereniging of ouderlingen, werd ervaren. De begunstigden stonden als het ware onder permanente sociale controles. 'Van gunst tot recht' werd dan ook het gevleugelde woord voor de Bijstandswet.

Het wetsontwerp werd door de ministers Klompé en Veldkamp in augustus 1962 naar de Tweede Kamer gestuurd. Het bevatte geen 'recht', maar een plicht tot bijstand, te verlenen door burgemeester en wethouders, 'aan iedere Nederlander die hier te lande in zodanige omstandigheden verkeert of dreigt te geraken dat hij met over de middelen beschikt om in de noodzakelijke kosten van het bestaan te voorzien' (art. 1, lid 1). De bijstand was uitsluitend van financiële aard. Immateriële steun en geestelijke verzorging werd dus gelaten aan kerkelijke instellingen. Er kwam een beroepsmogelijkheid, zodat de plicht van de overheid via een beroepsinstantie indirect kon worden afgedwongen. De subsidiariteitgedachte kwam nog tot uiting in het beroep op de individuele verantwoordelijkheid, die voorop bleef staan. In de memorie van toelichting werd bevestigd dat de solidariteitsgedachte zwaarder is gaan wegen dan de subsidiariteit: 'Het realiseren van sociale zekerheid in sociale rechtvaardigheid is gaan behoren tot de voornaamste overheidstaken en vormt een der kenmerken van de welvaartsstaat.[42]

Naast deze uitbreiding van de rechtsgrond voor steun van de overheid en naast het overheidsprimaat introduceerde het wetsontwerp ook nieuwe begrippen als bewuste uiting van een nieuwe tijd. Steun ging voortaan bijstand heten en armen werden personen. Elke associatie met de vroegere charitas en met het vernederende hand ophouden moest tot het verleden behoren. Bij de behandeling van het wetsontwerp in de Tweede Kamer, in april 1963, sprak minister Klompé dan ook ferm:

> Ik wilde een wet maken, mijnheer de voorzitter, waarop iedere burger een beroep kon doen, met opgeheven hoofd, en waardoor hij niet in een atmosfeer zou worden geplaatst, die in strijd zou zijn met zijn vrijheid en met de waardigheid van zijn menselijke persoon.[43]

De wet trad 1 januari 1965 in werking. In de eerste jaren werd de uitvoering gekenmerkt door een grote vrijheid van de gemeenten, die nogal uiteenlopende normen gingen hanteren over wat er allemaal onder de noodzakelijke kosten van bestaan vielen. Rijke gemeenten voerden een ruimhartiger beleid, zelfs zó, dat in 1971 landelijke normen werden voorgeschreven. De praktijk van de Bijstandswet zou heen en weer gaan slingeren tussen centraal en gedecentraliseerd beleid. Voor nieuwe groepen begunstigden, al snel bijstandstrek-

kers genoemd, kwamen nieuwe normen en steeds specifiekere regelingen. Naast de ongehuwde moeder deed nu ook de bijstandsmoeder, dat wil zeggen een gescheiden vrouw die uitsluitend afhankelijk was van een bijstandsuitkering, haar intrede in de samenleving, vooral nadat in 1973 de Hoge Raad het zogenaamde nihil-beding (afspraak tot het afzien van het recht op alimentatie) had goedgekeurd. Spoedig bleek 38 procent van alle bijstandsgerechtigden tot de categorie gescheiden vrouwen te behoren, wat in de jaren daarna tot felle discussie leidde over collectieve en individuele verantwoordelijkheid, over de risico's van scheiden en trouwden, over de mate van de zelfstandigheid van vrouwen in en door de bijstand en over de wenselijkheid van individualisering van de bijstandsverlening.[44] In 1984 werd het nihil-beding weer ongedaan gemaakt.

‘Ontplooiing en gelijke kansen’: wao 1967

De Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO) heeft eveneens een lange voorgeschiedenis gekend, voordat zij zonder hoofdelijke stemming op 6 juli 1965 in de Tweede Kamer en op 15 februari 1966 in de Eerste Kamer werd aangenomen. Hoewel deze wet door alle betrokkenen, zoals de Sociale Verzekerings Raad, de SER en de sociale partners, met grote instemming en vreugde werd begroet, zou ze spoedig daarna tot een van de meest problematische sociale wetten uitgroeien en tot diep in de jaren negentig haar schaduwen blijven afwerpen. De omslag in waardering vóór en na de totstandkoming is opmerkelijk. Tijdens de mondelinge behandeling van het wetsontwerp prees het toenmalige Kamerlid Roolvink de verantwoordelijke minister Veldkamp hogelijk door op te merken dat die zich met dit wetsontwerp geplaatst had ‘in de rij van groten wat onze sociale verzekering betreft’.[45] Maar slechts enkele jaren later, in 1974 moest Veldkamp, zelf inmiddels ex-minister, in een interview toegeven: ‘Als ik toen had geweten dat de lasten van de WAO zich, in afwijking van de prognoses van alle deskundigen, zo zouden ontwikkelen, dan hadden we die wet destijds anders opgezet.’[46] Hoe konden politici, Kamerleden en de vele deskundigen zich zo vergissen?

Er waren eind jaren vijftig drie aanleidingen om tot een nieuwe algemene wet voor arbeidsongeschiktheid - een nieuw begrip overigens, dat de plaats innam van arbeidsongevallen en invaliditeit - te komen: de organisatiewet Sociale Verzekering (1954) eiste de opzet van een nieuwe centrale uitvoering van de sociale wetten, en vooral de instelling van een Gemeenschappelijke Medische Dienst; er lag al lange tijd een vraag bij de SER of de invaliditeitsverzekering moest worden uitgebreid tot zelfstandigen; de uitkeringen krachtens de Invaliditeitswet (1913) en de Ongevallenwetten (1921-1923) werden te laag bevonden voor het levensonderhoud van langdurig invaliden en vele ongevallen vielen buiten het bereik van deze wetten.

Men wilde af van het onderscheid in de verschillende oorzaken van arbeidsongeschiktheid: ziekte, gebrek of ongeval. In een interimadvies van de Sociale Verzekerings Raad van oktober 1958 werd gepleit voor volledige unificatie van alle wetten inzake ziekte, invaliditeit en ongevallen. Ook de SER stemde in een gevraagd advies van december 1960 in met het laten vallen van het verschil in oorzaak van arbeidsongeschiktheid. Op basis van deze eenstemmigheid legde minister Veldkamp in 1962 de SER een adviesaanvraag voor over de inrichting van het sociale zekerheidsbeleid op langere termijn. Er werd hierbij gesproken over een volksverzekering inzake arbeidsongeschiktheid.

Veldkamp kon niet op dit SER-advies wachten. Hij stuurde in april 1963 een wetsontwerp naar de Tweede Kamer inzake een arbeidsongeschiktheidsverzekering, met daarbij een voorstel tot wijziging van de Ziektewet en de Organisatiewet. In de memorie van toelichting schreef de minister dat in het rechtsbewustzijn het belang van het onderscheid of men door een bedrijfsongeval dan wel door ziekte wordt getroffen 'niet meer leeft'.[47] Hiermee verviel in feite het onderscheid tussen 'risque professionnel' en 'risque social' in de sociale zekerheid. Dit was, zoals we hebben gezien, een oude leerstelling van Veldkamp zelf, die dit al had bepleit in 1946! Als minister was hij er trots op zijn oude idealen persoonlijk te kunnen invoeren.[48]

Voorts bracht hij in de memorie van toelichting ook een opvallende wijziging aan in de rechtsgrond voor de verplichte arbeidsverzekering. Niet langer vormde het rechtvaardig arbeidsloon die rechtsgrond, maar het recht op zelfontplooiing en het recht op gelijke kansen. Deze later veelvuldig nagestreefde doelen treft men dus al aan in de memorie van toelichting in 1963. Veldkamp bewees met dit wetsontwerp eens te meer hoe hij de linkervleugel van de KVP (en de Katholieke Vakbeweging) tevreden kon blijven stellen, ondanks de liberaal-confessionele koers van het kabinet. De WAO bleef echter nog beperkt tot loontrekkenden. Pas later werd een soortgelijke regeling getroffen voor alle niet-loontrekkenden, de AAW 1975. De uitvoering van de wet wordt in handen gelegd van een Gemeenschappelijke Medische Dienst, een gloednieuw orgaan, dat de lange ervaring van de Sociale Verzekerings Bank inzake de uitvoering van de Invaliditeitswetten echter moest missen. Dit zou van cruciale betekenis worden voor de latere ontwikkeling van de WAO.

Na de val van het kabinet-Marijnen werd Veldkamp wederom minister van Sociale Zaken, in het kortstondige kabinet-Cals/Vondeling. De wet WAO werd in beide Kamers der Staten-Generaal met veel instemming en lof begroet. De wet trad in werking onder alweer een ander kabinet (dat van Zijlstra), op 1 juli 1967.

Was er geen kritiek? Gegeven het snel stijgende beroep op de WAO is het achteraf opvallend hoe eensgezind men de WAO zag als 'het sluitstuk van de sociale zekerheid' en hoe minister Veldkamp alle politieke partijen, niet één uitgezonderd, meekreeg. Tijdens de parlementaire behandeling had Veldkamp voorspeld dat het aantal uitkeringen krachtens de WAO zou stabiliseren tussen de 150.000 en maximaal 200.000 gevallen. In 1973 waren dit er echter al 300.000 (met een premie van 8,4 procent, drie keer zo hoog als door Veldkamp in het vooruitzicht gesteld); in 1981 al 550.000, en twintig jaar later, in 1993, was dit aantal zelfs opgelopen tot boven de 900.000.

Aanvankelijk werden er weinig tegengeluiden over de WAO vernomen. De bekende hoogleraar in het sociale recht, J. Mannoury, zelf afkomstig uit vakbondskringen, schreef ten tijde van de invoering van de WAO dat 'met de inwerkingtreding van deze wet, die op 1 juli 1967 heeft plaatsgehad, ons sociaal verzekeringsstelsel een zeer belangrijke verandering heeft ondergaan, waardoor het zich op een principieel punt is gaan onderscheiden van het recht van alle ons omringende landen. (...) Ik wil niet verhelen dat ik haar, op zich zelf genomen, betreur.'[49] Mannoury zag de wijziging als een niet te stuiten ontwikkeling, als men van de gedachte uitging dat productieve arbeid niet moest worden beschouwd als dienst aan particuliere belangen, maar als dienst aan de gemeenschap. Daarbij hoorde dan een 'risque social', dat financieel ten laste kwam van de gehele nationale productie. Hij legde daarbij wel de vinger op de zere plek toen hij opmerkte dat het voordeel van het oude systeem een

rechtstreeks financieel verband was ‘tussen de kosten die de ondernemer maakte ter bevordering van de bedrijfsveiligheid en de daardoor bewerkte vermindering van het aantal gevallen. De door de tegenstelling van het “risque professionnel” wel verkondigde stelling dat het wegvallen van zulk een prikkel zou kunnen worden goedgemaakt door een strenger optreden van de Arbeidsinspectie, miskent de lessen van de praktijk’.[50]

De praktijk van de uitvoering bleek inderdaad de achilleshiel te worden van de WAO.[51] Twee principiële wijzigingen waren namelijk bijna ongemerkt in die uitvoering geslopen. Anders dan de vroegere Invaliditeitswet die door de Sociale Verzekerings Bank centraal was uitgevoerd, kwam de uitvoering van de WAO te liggen bij een gedecentraliseerde GMD en bij artsen die géén ervaring hadden met het keuren van arbeidsongeschikten. Die keuring werd volledig onderschat. Bovendien had Veldkamp in zijn wet geen harde objectieve criteria voor ziekte en gebrek opgenomen, waardoor het ziektebegrip kon worden opgerekt. Daarnaast werden de bedrijfsverenigingen en het GMD bestuurd door de sociale partners gezamenlijk. Zij hadden géén ervaring met langlopende uitkeringen en met het verzekeringstechnische karakter van deze wet. De retrospectieve beoordeling van de gezondheids-toestand van aanvragers gaf veel moeilijkheden, die in de praktijk werden opgelost door de wet nog ruimer uit te leggen dan ze al was. In 1968 bracht de commissie-Hugenholtz al een advies uit aan de Federatie van Bedrijfsverenigingen waarbij de regeling werd vastgesteld om géén WAO-uitkering te weigeren indien bij indiensttreding gezondheidsklachten reeds aanwezig waren. In 1973 besloten de sociale partners - buiten de Tweede Kamer om - om de werkloosheid te ‘verdisconteren’ in de mate van arbeidsongeschiktheid.[52] Slechts zeer weinigen hebben toentertijd voldoende oog gehad voor deze zeer ruime uitleg en uitvoering van de WAO. In 1974 trok een ambtenaar van de Sociale Verzekerings Bank, mr. Hibbeln, aan de bel.[53] Zijn geluid werd echter door de toenmalige verantwoordelijke instanties niet op prijs gesteld. Zo werd al in de allereerste jaren van de WAO-uitvoering de norm van arbeidsongeschiktheid zéér ruim. De stijging van de WAO-gevallen was verhoudingsgewijs het grootst in de periode 1970-1980. Door de gewijzigde uitkeringsgrondslag van arbeidsongeschiktheid werd de kiem gelegd voor een onbeteugelde groei van de uitgaven voor de sociale zekerheid.

De wijdere doelstellingen van de verzorgingsstaat: vrijheid en gelijkheid

De eerste twee decennia van de naoorlogse verzorgingsstaat (1950-1970) kenden een economische groei op een hoog niveau. De economische politiek werd gericht op het bevorderen van de productie en de groei, waarbij onder invloed van de economische theorie van Keynes óók aandacht werd geschonken aan de verbetering van de levensomstandigheden en consumptiemogelijkheden van de werkende massa's, anders gezegd: van hen, die voor de productie zorgden. Zo bleef de economische cirkel van productie en consumptie onverbroken. De les van de massawerkloosheid in de jaren dertig was immers juist geweest dat een bemiddelende overheid via een actieve economische sturing kon waken voor het inzakken van de vraag. Met toegenomen vertrouwen in de economische wetenschap werd het sociaal-economisch beleid een vast onderdeel van het overheidsbeleid. Technische berekeningen gaven de ruimte voor een bepaalde loonsverhoging (loonrondes), voor de mate van aanvaardbare inflatie of van prijsverhogingen. Er werden langetermijndoeleinden gesteld

voor zowel de verzorgingsstaat als geheel (met name voor sociaal-economische verhoudingen in de maatschappij), als voor de meer technische aspecten van economische politiek.

Zo formuleerde de Sociaal-Economische Raad in 1956 vijf doelstellingen van economische politiek, later de 'magische vijfhoek' genoemd. De overheid moest zorgen voor volledige werkgelegenheid, economische groei, een evenwichtige betalingsbalans, een stabiel prijspeil en een redelijke inkomensverdeling.[54] Lange tijd heeft deze nog steeds zeer ruime formulering voor economische politiek in de verzorgingsstaat gediend om partijen op één lijn te krijgen, bijvoorbeeld bij kabinetsformaties. De doelstellingen zelf zijn de economische invulling van de wijdere doelstellingen die als geheel kenmerkend waren voor de verzorgingsstaat en die in zekere zin al vanaf het begin in het Beveridge-rapport aanwezig waren. Uit een veelheid van rapporten, wetsontwerpen, commentaren, regeringsverklaringen en algemene beschouwingen blijkt over de eerste periode van de verzorgingsstaat een consensus aanwezig geweest te zijn over de volgende langetermijndoelstellingen: volledige werkgelegenheid als het beste middel voor inkomensverwerving en voor besparingen; voldoende prikkels om te werken en te sparen; behoud van de levensstandaard door verzekeringen tegen het verlies van inkomen vanwege ziekte, ongeschiktheid en ouderdom; door het tegengaan van armoede; door het uitsmeren van inkomen over langere tijdsperiode in de vorm van pensioenen; vermindering van ongelijkheid bij de verdeling van schaarse goederen, vooral wanneer de markt duidelijke tekortkomingen laat zien (*market-failures*); sociale integratie door de menselijke waardigheid van een ieder te respecteren (ook bij gebrek) en door onderlinge solidariteit; een administratieve uitvoering die gekenmerkt wordt door afwezigheid van misbruik en die voor de betrokkenen begrijpelijk en goedkoop blijft.[55]

Aanvankelijk lag het accent vooral op de eerste twee doelstellingen, die ook, mede door de voorspoedige economie, gehaald werden. Tot 1973 was de werkloosheid niet onrustbarend hoog en nam de levensstandaard van alle maatschappelijke groepen enorm toe (zie het vorige hoofdstuk). De sociale ongelijkheid zoals die voor de oorlog bestond, nam af, hoewel patronen van ongelijkheid bleven bestaan. Door de toename van deelname aan voortgezette en hogere vormen van onderwijs, kregen meer (jonge) mensen kansen op maatschappelijke verbetering en sociale stijging, hetgeen tot een grotere openheid van de samenleving heeft geleid (zie ook hoofdstuk 12). In de latere ontwikkeling van de verzorgingsstaat kwam aan het licht dat door de vele ingrepen en interventies van de overheid de markt ook flink verstoord kon worden, met name in tijden van economische neergang en oplopende werkloosheid.

Het streven naar sociale integratie door iedereen een menswaardige behandeling te geven werd wel in wetgeving neergelegd, de ABW bijvoorbeeld, maar de feitelijke realisering hiervan is zeer moeilijk gebleken door de snel groeiende (overheids) bureaucratieën die de veelheid van sociale wetten gingen uitvoeren. In de rustige periode van de jaren vijftig en begin jaren zestig, gekenmerkt door lage aantallen uitkeringen en sterke sociale controle - met name op misbruik - bleken de vierde en vijfde doelstelling gemakkelijker te bereiken. Toen na de sociale revoluties van de jaren zestig en begin jaren zeventig sociale integratie en een goede uitvoering, mede door de oplopende werkloosheid en WAO-cijfers, belangrijker werden, bleek de verzorgingsstaat op deze punten uiterst zwak te staan.

Onder de vijf langetermijndoelstellingen bleken twee voor de westerse samenleving centrale waarden een nieuwe inhoud gekregen te hebben: vrijheid en gelijkheid. Sinds de

Verlichting en de Franse Revolutie van 1789 staan de moderne samenlevingen in het teken van deze twee waarden. Ze werden nogmaals bevestigd en bevochten door de Tweede Wereldoorlog. De naoorlogse verzorgingsstaat heeft een cultureel klimaat mogelijk gemaakt waarin vrijheid en gelijkheid konden opbloeien. De vrijheid eerst als vrijwaring van gebrek en nood, maar al spoedig in de vorm van een spectaculaire toename van de individuele en collectieve welvaart. De verzorgingsstaat heeft in elk geval gezorgd voor een toename van individuele vrijheid - later weer bekritiseerd als 'doorgeschoten' individualisering. Mede door de verzorgingsprogramma's en de verzekering van sociale uitkeringen werden de strakke sociale kaders van kerk, werk, gezin en sociale klasse versoepeld of zelfs geheel gesloopt.

De gelijkheid als waarde stond centraal in de gestage reductie van als willekeurig ervaren *ongelijkheid*: de ongelijkheid van afkomst of maatschappelijke klasse, van opleiding en scholingskansen en van inkomens. Tussen 1938 en 1985 vond echter een betere verdeling plaats door de gestage verkleining van inkomensverschillen, een historisch en internationaal gezien uniek proces.[56] Deze ongelijkheidsreductie op talloze terreinen heeft een democratisering van welvaart, consumptie en levensstijl opgeleverd. Een ander gevolg - de individuele sociale stijging - heeft een groot gedeelte van de bevolking aan den lijve ondervonden. Het effect hiervan op het sociaal-culturele klimaat van de verzorgingsstaat is niet te onderschatten. Op het niveau van gezinsrelaties en de betrekkingen tussen ouders en kinderen heeft het niet steeds onderkende gevolgen gehad. Veel kinderen uit de brede middenklasse en de agrarische bevolking hebben het niet alleen veel beter gekregen dan hun ouders (qua welvaart) maar zijn het (psychologisch gezien) ook veel beter gaan doen op de maatschappelijke ladder. Zeer velen van een eenvoudige afkomst zijn op die ladder wat beroep en inkomen betreft gestegen, en hun levensstijl en ideologie zijn mede daardoor sterk gewijzigd. In psychoanalytische termen gevat zijn veel mannen - door de verzorgingsstaat - in de gelegenheid gesteld hun vader figuurlijk de baas te worden en werden veel vrouwen onafhankelijker dan hun moeder ooit geweest was. Daarmee werden ze ook onafhankelijker *van* hun moeder. De invloed van deze persoonlijke ontwikkelingen op de houding ten opzichte van God (de geestelijke vader) en godsdienst, ten opzichte van werk en vrije tijd en, algemener, ten opzichte van ideologie en cultuur is te weinig onderzocht.

Het contrast tussen het naoorlogse sociale klimaat en het vooroorlogse valt wel in het oog. Een opvatting als 'God heeft de standen gewild', die de gehele negentiende eeuw en eerste helft van de twintigste eeuw heeft geheerst, en tot ongeveer 1950/1960 heeft geduurd, begint dan ineens af te brokkelen en maakt plaats voor een opvatting, waarin gelijke kansen voor iedereen en verbeterde deelname aan onderwijs vanzelfsprekend wordt. Naar een bekende film (in zwartwit) in die dagen is er ineens '*Room at the top*'. De realisering van de doelstellingen van de verzorgingsstaat heeft een geheel veranderd cultureel klimaat geschapen, dat zelf weer de basis heeft gelegd voor de maatschappelijke veranderingen nà 1973. De kritiek op de verzorgingsstaat en de vele crises in de verzorgingsstaat hebben deze culturele langetermijngevolgen vanzelfsprekend niet ongedaan kunnen maken.

Kritiek en kentering, de crisis van de verzorgingsstaat

Zolang de verzorgingsstaat bestaat heeft ze kritiek ondervonden, en bijna net zo lang wordt gesproken over ‘de’ crisis van de verzorgingsstaat. Zo zijn er echter vele crises geweest en bij elke crisis kwamen steeds verschillende punten van kritiek naar voren, voortgebracht uit verschillende ideologische standpunten.

De eerste kritiek op de ‘welfare state’ werd al direct aan het einde van de oorlog geformuleerd door de invloedrijke econoom Hayek, die in zijn boek *The Rond to Serfdom* voorspelde dat teveel staatsbemoeienis zou eindigen in het afschaffen van de westerse vrijheid.[57] Dit boek werd in 1946 in het Nederlands uitgegeven.[58] De dreiging van het communisme speelde ongetwijfeld mee in Hayeks kritiek, maar de groei van een verstikkende overheidsbureaucratie, als gevolg van welzijnsbevordering buiten de markt om, werd een herkenbaar geluid dat bij elke crisis werd gehoord. In Nederland betoogden in de jaren vijftig enkele liberale en christelijke juristen dat de welvaartsstaat niet verenigbaar zou zijn met de rechtsstaat.[59] De welvaartsbevordering door een goedwillende overheid leidde in hun visie tot overmatige regelzucht en daarmee tot het aan banden leggen van de vrijheid. In de eerste crisis, rond 1956-1958, kwam deze kritiek sterk naar voren. Er dreigde inflatie en een sterke verhoging van de lonen, mede noodzakelijk geworden door uitbreiding van de sociale lasten. Deze beide ontwikkelingen zouden het voorspoedige verloop van de economie gaan vertragen, en dat wilde niemand. De remedie werd gezocht in loonmatiging en een uitstel of vermindering van voorgenomen sociale uitgaven. Niet zozeer de vrijheid van de burger, maar de welvaartsgroei stond op het spel.

De voorstanders van de welvaartsstaat betoogden dat vrijheid voor vele burgers juist het voornaamste motief en doel was van overheidsingrijpen. Het socialistische programma in 1951 was daar zelfs naar genoemd: *De Weg naar Vrijheid*. Een actualisering van dit programma werd door J.M. den Uyl in 1961 ter hand genomen en mondde uit in het rapport van de Wiardi Beckman Stichting *Om de Kwaliteit van het Bestaan* (januari 1963). Daarin werd gesteld dat ‘de voor onze tijd zo typerende welvaartsgroei de tendens heeft de gebreken van onze samenleving te versluieren. Daarom is het des te meer nodig om ook aan de huidige ontwikkeling de maatstaf van de vrije ontplooiing van enkeling en gemeenschap aan te leggen.’[60] De doelstellingen van *De Weg naar Vrijheid* werden nog volledig onderschreven, maar de maatschappelijke omstandigheden waren sinds 1951 drastisch veranderd. Er zou meer sociale rechtvaardigheid moeten komen en de vraag zou moeten worden beantwoord ‘in hoeverre de bestaande maatschappelijke orde overeenkomt met de fundamentele eis van een ontwikkeling in vrijheid en gelijkwaardigheid’.[61] Het verwijt van de liberale partijen dat het stelsel van sociale zekerheid de individuele verantwoordelijkheid zou ondermijnen, werd met grote stelligheid van de hand gewezen.

Soortgelijke geluiden trof men in diezelfde periode aan in het rapport *Welvaart, Welzijn en Geluk, een katholiek uitzicht op de samenleving* (1960-1963). Veldkamp had - tijdens zijn drukke bestaan als staatssecretaris - de redactie van deze ideologische krachttoer op zich genomen en zelf het deel over de sociale zekerheid geschreven. Daarin stelde hij dat in de sociale zekerheid de gemeenschapsverantwoordelijkeid tot uitdrukking kwam en dat die bijdroeg aan een ‘grotere stabiliteit van volkshuishouding en maatschappij en dus ook van de werkgelegenheid.’[62] Ook zei hij dat

> de zekerheid van een bepaalde mate van continuïteit in het inkomen de mens vrijer maakt van zorgen en een bijdrage vormt voor een grotere mensontplooiing en een grotere zelfstandigheid in het menselijk bestaan (...). De sociale zekerheid heeft van ons land bepaald nog geen *lazy man's paradise* gemaakt en van een duidelijke aantasting van het persoonlijke verantwoordelijkheidsbesef is zeker geen sprake.[63]

De sterke nadruk op vrije ontplooiing in deze twee centrale ideologische geschriften, zo aan het prille begin van de jaren zestig, heeft er stellig toe geleid dat de tweede golf van kritiek op de verzorgingsstaat uit een onverwachte hoek kwam. De geschriften werden in eigen kring druk bediscussieerd en de daarin opgesomde hoge verwachtingen ten aanzien van vrijheid en gelijkheid werden daadwerkelijk als maatstaf genomen.

De tweede crisis van de verzorgingsstaat werd door links uitgeroepen en strekte zich uit over het gehele decennium van de jaren zestig. De kritiek kwam er in de kern op neer dat de verzorgingsstaat gefaald had in het bereiken van haar doelstellingen. Zo had de aanhoudende economische groei geen grotere gelijkheid gebracht, was er een publieke armoede te midden van particuliere rijkdom, had welvaart geen welzijn gebracht en was er overal sprake van psychische 'welzijnsnood'.[64] De democratie liep gevaar door de macht die bureaucratieën gekregen hadden, en de complexe uitvoeringsorganisaties in de verzorgingsstaat hadden geleid tot vervreemding bij de burgers. In krachtige bewoordingen werd de verzorgingsstaat door groepen als *Nieuw Links*[65] en door snel populair geworden radicale neomarxisten in gebreke gesteld en veroordeeld. De traditionele kritiek van rechts werd overstemd door het veel verdergaande geluid van nieuw links. Vijfentwintig jaar van aaneengesloten welvaartsgroei werd krachtig samengevat in een veelgelezen en veelgeprezen boek van de sociaal-psychiater Weijel, *De mensen hebben geen leven*.[66] De empirisch aangetoonde verkleining van de inkomensverschillen werd genegeerd ten gunste van een roep om grotere gelijkheid en directere zeggenschap.

De oplossingen die werden gesuggereerd voor de falende verzorgingsstaat, waren in overeenstemming met de gestelde diagnose: uitbreiding en subsidiëring van sociale en culturele voorzieningen, betere toegang tot die voorzieningen voor de laagste inkomensgroepen, radicale democratisering van productieorganisaties en overheidsinstellingen, meer controle op macht en machtsuitoefening. Deze eisen kwamen echter op een cruciaal moment van de ontwikkeling van de verzorgingsstaat. Hoewel de kiem van het hervormingsprogramma te vinden was in de behoedzaam-optimistische pleidooien voor vrije ontplooiing in het begin van de jaren zestig, waren deze ideeën met politieke kracht en maatschappelijke macht aangezwollen tot compromisloze eisen aan het einde van de jaren zestig. Deze eisen leidden tot een sleep van hervormingswetten, precies op het moment dat het lange tij van economische voorspoed ging keren. De oliecrisis van 1973 sloeg het economische draagvlak weg onder de vele sociale desiderata. In 1973 ontstond als het ware een spiegelbeeld van de allereerste periode van de verzorgingsstaat in 1950. Tóen was economisch meer mogelijk dan sociaal werd geëist, in 1973 werd er sociaal meer geëist dan economisch mogelijk bleek. Het gebruik van overheidsvoorzieningen op talloze terreinen nam toe ongeveer vanaf 1971/1972 en bleef spectaculair stijgen tot medio 1985, tot de moeizame bezuinigingsoperaties enig effect lieten zien.[67]

Deze derde crisis van de verzorgingsstaat, die begon in 1973 op het historische omslagpunt van de naoorlogse verzorgingsstaat, kwam tot stand door een combinatie van externe

factoren, zoals de wereldwijde recessie, de oliecrisis en de verplaatsing van belangrijke industrietakken, en interne factoren als de snel oplopende kosten van sociale zekerheid én het nog moeten inlossen van de veelal wettelijk vastgelegde beloften uit de jaren zestig, beginjaren zeventig. De derde crisis begon internationaal en deed zich ook overal gelden, in alle landen van West-Europa. Maar Nederland had hierbij het relatieve nadeel van een met ieders instemming net tevoren sterk uitgebreid sociaal stelsel, dat vanwege de voor het eerst na de oorlog serieus gestegen werkloosheid en de zeer snelle stijging van de WAO tot de hoogste uitgaven in Europa zou leiden. Tabel 11.1 geeft de ontwikkeling van de sociale uitgaven in enkele West-Europese landen, waaruit blijkt dat juist in de periode 1965-1975 Nederland zich aan de top had genesteld. De nationale trots werd in een zeer korte periode een nationaal probleem, dat internationaal bekend werd als *Dutch Disease*. Het herstel hiervan zou jaren duren.

Tabel 11.1 Sociale uitgaven in enkele West-Europese landen 1949-1975, in percentage van het Bruto Binnenlands Product (BBP)

	1950	1955	1960	1965	1970	1975	Groei per jaar 50/75
België		15,0	18,7	21,3	23,4	31,5	0,83
Bondsrepubliek	19,2	19,1	21,9	23,2	24,7	32,7	0,54
Denemarken		12,3	13,3	16,0	23,8	31,5	0,88
Finland	10,5	11,6	12,7	14,8	17,2	21,5	0,44
Ierland	14,7	15,5	14,1	16,8	19,8	27,2	0,50
Italië		13,3	16,5	20,0	21,3	27,0	0,65
Nederland	12,2	14,2	17,6	22,1	27,1	35,4	0,93
Noorwegen	9,2	10,8	13,7	15,7	21,1	24,6	0,62
Oostenrijk			19,2	22,3	24,8	30,3	0,68
Verenigd Koninkrijk	14,8	14,1	15,1	18,2	20,0	25,6	0,43
Zweden*	11,3	13,6	15,2	19,9	25,9	33,5	0,85
Zwitserland	7,4	7,5	8,8	10,7	12,5	18,8	0,46

Bron: Ontleend aan: J.M. Roebroek en M. Hertogh, *'De beschavende invloed des tijds'. Twee eeuwen sociale politiek, verzorgingsstaat en sociale zekerheid in Nederland*. (Den Haag 1998), p. 357.

De mythe van de maakbaarheid

De Nederlandse verzorgingsstaat wordt, vaak in negatieve zin, in verband gebracht met maakbaarheidsdenken. De gehele samenleving, sociale instituties en de daarin werkzame personen zouden als volledig plooibaar en 'maakbaar' gedacht zijn door de ontwerpers van die verzorgingsstaat, zoals linkse politici en ideologen. Wie echter

* Zweden (1956, 1960, 1966, 1970, 1976).

met een nuchter historisch oog naar de discussies, documenten en besluiten van de verzorgingsstaat in wording

kijkt, kan op geen enkele manier deze maakbaarheidsgedachte ontwaren. De verzorgingsstaat is niet met een *grand design* ontworpen, maar eerder stukje bij beetje, stapje voor stapje, compromis na compromis ontstaan.[68] Het begrip 'maakbaarheid' werd nergens gebezigd. Waar het wel om ging was ordening: het zorgen voor een ordelijk verloop van het sociaal-economisch leven, het ordelijk verloop van maatschappelijke processen van verandering en welvaartsverbetering. Het waken voor excessen en buitensporigheden stond centraal. Hoewel deze ordening paternalistisch van aard was, kan zij niet worden geïdentificeerd met een concept van totale individuele of maatschappelijke maakbaarheid.

De verzorgingsstaat was als *welfare state* opzettelijk nagestreefd als alternatief voor de totalitaire staten van nationaal-socialisme en communisme, waar de maakbaarheid van mens en samenleving wél werd gepretendeerd. In de verzorgingsstaat stonden veeleer abstracte en vage, weinig geconcretiseerde waarden centraal als vrije ontplooiing en bestaanszekerheid. Politici van alle richtingen konden zich hierin vinden en de verzorgingsstaat was daardoor minstens even zozeer het resultaat van liberale waarden en christelijk-sociale denkbeelden als van socialistische hervormingsidealen. De hervorming richtte zich in concreto vooral op vermindering van ongelijkheid en verbetering van de werkomstandigheden en levensstandaard.

De politicoloog Duyvendak heeft in zijn studie *De planning van ontplooiing* aangetoond dat in de verzorgingsstaat het streven naar persoonlijke ontplooiing een lange geschiedenis heeft en niet slechts opkwam in de jaren zestig. Dit streven was vanaf het begin aanwezig, maar kreeg vooral aanvankelijk een defensieve invulling: het tegengaan van materieel gebrek en onzekerheid, het tegengaan van vervreemding en onmaatschappelijkheid, het verminderen van al te grote en onrechtvaardig geachte ongelijkheid. Pas aan het eind van de jaren zestig werd ontplooiing een zaak van persoonlijke expressie en volle vrijheid, maar in die periode was het geloof in planning en ordening al danig verzwakt.[69]

De 'maakbaarheid van de verzorgingsstaat' is veelal een constructie achteraf, een mythe bedacht door polemiserende politici die - in de jaren tachtig - geconfronteerd werden met de zware lasten die de uitgebreide overheidsvoorzieningen toen met zich meebrachten. Als men naar de cruciale politieke besluitvorming kijkt, is de verzorgingsstaat door iedereen gewild, en zeker géén uitvinding of stokpaardje van linkse politiek geweest. De besluitvorming kwam telkens tot stand na een lang proces van consensusvorming en bestond voornamelijk uit wetstechnische en organisatorische aanpassingen. De opvallendste resultaten die de verzorgingsstaat een slechte roep hebben bezorgd, zoals de WAO, waren niet het gevolg van een overdreven maakbaarheidsstreven, maar veelal van technisch-organisatorische vernieuwingen, die tot onvoorziene negatieve gevolgen hebben geleid. De wijsheid achteraf mag echter de historische werkelijkheid van een langzaam gegroeide en nooit spectaculair verkondigde of afgedwongen verzorgingstaat niet uit het beeld verdringen.

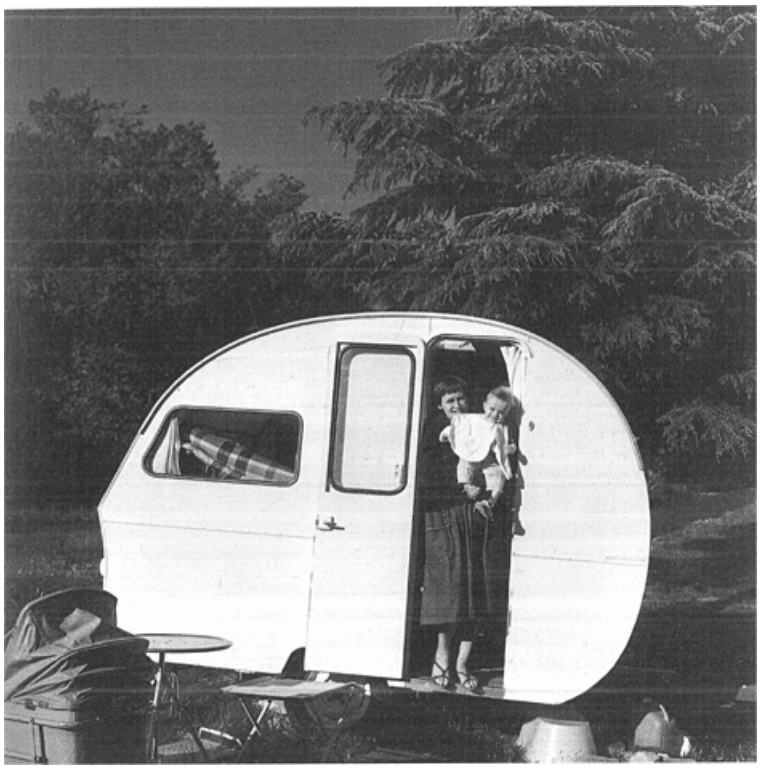

Eindnoten:

1 Den Uyl, ‘Fundamentele democratisering’, p. 79.
2 Donner, ‘Over de term welvaartsstaat’.
3 Zahn, *Leven met de welvaart*, 1962; Pen, ‘De grenzen van de welvaartsstaat’; Albeda, ‘Enkele gedachten over de sociale politiek en de welvaartsstaat’.
4 Myrdal, *Beyond the welfare state*.
5 Van der Vall, *De vakbeweging*.
6 Schmelzer, Veldkamp en Ponsioen (red.), *Welvaart, Welzijn en Geluk*.
7 Ruppert, *De welvaartsstaat*.
8 Thoenes, *De elite in de verzorgingsstaat*, p. 123-135.
9 Van Heek, *Verzorgingsstaat en sociologie*.
10 Ruppert, *De welvaartsstaat*, p. 32.
11 Ibid.
12 Voor een overzicht van deze discussie: Roebroek en Hertogh, *‘De beschavende invloed des tijds’*, p. 7-21.
13 Van Damme, *Armenzorg en de staat*. De Swaan, *Zorg en de Staat*.
14 Van Loo, *Den arme gegeven*, p. 160.
15 Flora en Heidenheimer (red.), *The development of welfare states*, p. 22.
16 Schwitters, *Risico's van de arbeid*.
17 Schuyt, *Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat*, p. 3-5.
18 Roebroek en Hertogh *‘De beschavende invloed des tijds’*, p. 225-242.
19 Ibid., p. 226.
20 Ibid., p. 228.
21 Ibid.
22 Van der Veen, ‘De ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat’, p. 17-18.
23 Schuyt, ‘Sociale zekerheid: de onvoorziene gevolgen’, p. 173-180.
24 Mannoury, *Hoofdtrekken van de sociale verzekering*, p. 36.
25 Memorie van Toelichting, Handelingen Tweede Kamer 1946/47, 362, nr. 3, p. 4-5. Zie ook: Roebroek en Hertogh, *‘De beschavende invloed des tijds’* p. 292-301.
26 Romme, *Staatspensionering*, p. 11-14, geciteerd bij Roebroek en Hertogh, p. 291.
27 Ibid.
28 Levenbach, ‘Sociale zekerheid’, p. 261.
29 Veldkamp, *Individualistische karaktertrekken*, p. 22.
30 Romme, *Staatspensionering*, p. 20.

31 Sociaal Economische Raad, *Advies inzake wettelijke onderdomsverzekering*.
32 Roebroek en Hertogh, *'De beschavende invloed des tijds'*, p. 297.
33 Handelingen Tweede Kamer, 15 maart 1956, p. 3821.
34 Ibid., p. 3877.
35 Smolenaars, *Plusminus vijfenzestig*, p. 54.
36 Veldkamp, 'Enkele critische kanttekeningen over het risque professionnel', 1946.
37 Van Kersbergen, *Social capitalism. A study of Christian democracy and the welfare state*, 1995.
38 Schuyt, *Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat*, p. 8-14.
39 Veldkamp, *Herinneringen*, p. 90.
40 Roebroek en Hertogh, *'De beschavende invloed des tijds'*, p. 309. Zij verwijzen naar de troonrede die Koningin Wilhelmina uitsprak op 27 juni 1945 bij het aantreden van het kabinet-Schermerhorn/Drees.
41 Van der Valk, *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid*, p. 246-247.
42 Memorie van Toelichting bij het wetsontwerp 'Nieuwe regelingen betreffende de verlening van bijstand door de overheid (Algemene Bijstandswet)'. Handelingen Tweede Kamer 1961-1962, 6796, nr. 3, p. 10.
43 Handelingen Tweede Kamer, 1962-1963, 3956.
44 Zie hierover: Bussemaker, *Betwiste zelfstandigheid*, en R. Holtmaat, *Het recht op bijstand*.
45 Veldkamp, *Herinneringen*, p. 170.
46 Interview met Veldkamp in *De Tijd*, 31 augustus 1974, geciteerd bij Hibbeln en Velema, *Het WAO-debacle*, p. 101.
47 Handelingen Tweede Kamer, 1962-1963, 7171, nr. 3, p. 2.
48 Veldkamp, *Herinneringen*, p. 170.
49 Mannoury, *Hoofdtrekken*, p. 38.
50 Ibid., p. 40.
51 Hibbeln en Velema, *Het WAO-debacle*, p. 28-50.
52 Ibid., p. 22.
53 Hibbeln, 'De WAO een misstap?'. Gepubliceerd in: Hibbeln en Velema, *Het WAO-debacle*, p. 61-97.
54 Sociaal Economische Raad, *Rapport inzake een onderzoek van de economische situatie van Nederland*, Den Haag.
55 Van Koesveld, 'Economische analyse van de welvaartsstaat', p. 836-839.
56 Pen en Tinbergen, *Naar een rechtvaardiger inkomensverdeling*, p. 43-51.
57 Hayek, *The road to serfdom*.
58 Hayek, *De weg naar de slavernij*.
59 Polak, *Ordening en rechtsstaat*; Donner, 'Over de term welvaartsstaat'; Böhtlingk, *De rechtsstaat Nederland*; Cluysenaer, *Recht in de welvaartsstaat*.
60 *Om de kwaliteit van het bestaan*, p. 12.
61 Ibid., p. 13.
62 Veldkamp, *Sociaal palet*, p. 204.
63 Ibid., p. 205.
64 Schuyt, 'Het rechtskarakter van de verzorgingsstaat', p. 208.
65 Lammers e.a., *Tien over rood*; Peper e.a., *Mooi rood is niet lelijk*.
66 Weijel, *De mensen hebben geen leven*.
67 Schuyt en Van der Veen (red.), *De verdeelde samenleving*, p. 159-176.
68 Van Heek, *Verzorgingsstaat en sociologie*.
69 Duyvendak, *De planning van ontplooiing*, p. 8-14.

12 Naar gelijke kansen in het onderwijs

Inleiding

Twee onderwerpen hebben het onderwijs in de naoorlogse samenleving beheerst. Ten eerste was de herinrichting van het schoolsysteem een voortdurend thema, met name van het voortgezet onderwijs, direct vanaf de nieuwe start in 1945 tot aan de Mammoetwet (1963) en zelfs daarna, toen de invoering van het nieuwe systeem in 1968 nagenoeg samenviel met een nieuwe golf van maatschappijkritische opvattingen over het onderwijs. De tweede constante in het naoorlogse onderwijs was het streven naar gelijke kansen in het onderwijs en daarmee ook in de nieuwe maatschappij. Onder verschillende noemers kwam dit streven naar voren. In de jaren vijftig heette het de ‘democratisering’ van het onderwijs, waardoor arbeiderskinderen konden gaan deelnemen aan de hogere vormen van voortgezet onderwijs en via deze route de universiteit zouden kunnen bereiken. Later stonden de gelijke kansen in het teken van ‘verborgen talent’[1] of ‘individuele ontplooiing’.[2]

De aandacht die aan deze twee dominante onderwerpen werd gegeven steunde op verschillende groepen. Vanuit het ministerie van Onderwijs, zeer lang geleid door rooms-katholieke ministers, werden plannen gemaakt om tot een organisch geheel van onderwijsinstellingen te komen. In feite trok men de lijn van vóór de oorlog door. Dodde vermeldt in zijn beschrijving van de geschiedenis van het onderwijs dat er voor de Tweede Wereldoorlog al negen pogingen waren ondernomen om tot een vereenvoudiging van het zeer heterogene en onoverzichtelijke stelsel van scholen te komen.[3]

De sociaal-democraten en de vakbeweging hamerden vanouds op betere onderwijskansen voor de begaafde leerling uit de milieus van handarbeiders en lagere ambtenaren. De wenselijkheid van doorstroming werd veelvuldig geuit.[4] De realisering van die wensen echter verliep langzaam, en dat had alles te maken met het tempo van en de vorm van de herstructurering van het onderwijs. Die hervorming, die uiteindelijk in 1963 zou culmineren in de aanvaarding van één allesoverkoepelende Wet op het Voortgezet Onderwijs (de Mammoetwet), kon wel op brede steun rekenen, maar kwam niet zonder de nodige strubbelingen tot stand.

De hervorming van het gehele onderwijs na de oorlog, inclusief het hoger en wetenschappelijk onderwijs, kan ook worden gezien als de noodzakelijk geworden aanpassing van een traditioneel standenonderwijs aan de eisen van de dynamiek van de moderne industriële samenleving. Alle ‘talenten’ moesten worden benut en de veelheid van nieuwe functies in industrie en dienstverlening, in fabriek en op kantoor moesten worden bezet door rijk geschakeerd en ‘modern’ opgeleid personeel.

De toon werd meteen gezet door de eerste naoorlogse minister van onderwijs, Van der Leeuw, in het nieuw gevormde kabinet-Schermenhorn/Drees. Van der Leeuw benadrukte dat onderwijs belangrijk was voor de cultuur en voor de hele maatschappij, dat onderwijs primair vorming van de persoonlijkheid beoogde en dat de doeleinden van het onderwijs vanuit de centrale leiding van het ministerie van Onderwijs moesten worden bereikt. Van der Leeuw, een vermaarde Groningse hoogleraar in de godsdienstwetenschappen, christensocialist en prominent voorstander van de doorbraakgedachte, werd echter door de katholieken en protestanten gewantrouwd om zijn neiging tot staatspedagogiek en zijn opvattingen over 'volksopvoeding in de breedste zin'.[5] Het liefst zou Van der Leeuw alle leerlingen het Wilhelmus verplicht van buiten hebben laten leren.[6]

Na de eerste verkiezingen van 1946 ruimde hij het veld als minister van Onderwijs, maar het ministerie hield, de centrale leiding over het hervormingsstreven stevig in handen. Na Gielen (1946-1948) ontvouwden Rutten als minister van Onderwijs en Cals als staatssecretaris (1948-1951) de eerste plannen voor de vernieuwing: het zogenaamde Onderwijsplan-Rutten 1951. In een lange reeks van jaren (1952-1963) zou Cals er vervolgens als onderwijsminister in slagen de vernieuwing wettelijk vorm te geven.

Leerplicht

Maar eerst vroegen andere zaken om aandacht. De allereerste jaren na de oorlog ging de discussie ook om het lager onderwijs en de deelname van meer kinderen aan een langer schooltraject. Het achtste leerjaar stond ter discussie. Deze door de bezetter ingevoerde - en om die reden verdachte - maatregel bracht veel problemen mee voor de scholen, onder andere vanwege de benodigde nieuwe klaslokalen. Daarom wilde Gielen de maatregel ongedaan maken, om vervolgens binnen enkele jaren met een geheel nieuw plan te komen, waarin de verhouding tussen primair onderwijs en vervolgonderwijs in zijn geheel zou worden geregeld.[7] Tegenstanders van dit voorstel vreesden echter dat de verlenging van de leerplicht op de lange baan zou worden geschoven, waardoor teveel kinderen, vooral meisjes, te vroeg voor fabrieksarbeid zouden worden bestemd.[8]

In de jaren vijftig, stond de deelname aan enigerlei vorm van onderwijs voor 12 tot 16-jarigen zeer sterk in de belangstelling als een eerste uiting van verhoging van de onderwijskansen, los van de doorstroming van de talentvollen. Het rapport van de Plancommissie van de PvdA uit 1951 *De Weg naar Vrijheid* besteedde veel aandacht aan dit aspect van de gewenste onderwijspolitiek:

> Voor een zeer groot deel van de jeugd is thans het lager onderwijs eindonderwijs, daarna gaat zij het leven in en moet dan verder maar van dit leven leren, haar keuze doen, haar weg vinden, in het verwarrende beeld van onze samenleving. Dit betekent een verarming voor mens en gemeenschap. De vorming van de jongere moet zodanig zijn dat de voor vakbekwaamheid geschikte de bij zijn aanleg passende opleiding krijgt en dat de minder creatief begaafde, ook waanneer hij zeer eenvoudige arbeid verricht, evenzeer in staat is de arbeidstijd, zowel als de hem toevallende vrije tijd, op waarlijk menselijk niveau te doorleven.[9]

Zowel in het rapport van het NVV *Wenkend Perspectief* uit 1957, als in het beginselprogramma van de PvdA uit 1963 kwam uitvoerig aan de orde welk percentage van de jeugd nog volledig dagonderwijs volgde. In de periode 1947 tot 1958 steeg dit percentage voor 15-jarigen van 39 procent naar 56 procent, voor 16-jarigen van 28,5 naar 41 procent en voor 18-jarigen. van 12,5 naar 20 procent.[10] Het partiële dagonderwijs tot 18 jaar werd eveneens tot belangrijk onderwijsdoel gemaakt, zodat de gelijke-kansenideologie niet uitsluitend werd opgevat als het bevorderen van de doorstroommogelijkheden van de meest talentvollen. De Leerplichtwet 1969 bracht een verplichting tot het volgen van een negende leerjaar, wat vooral voor de groep van zwakke leerlingen, die zonder diploma de school dreigden te verlaten, een oplossing moest bieden.[11]

Externe democratisering van het onderwijs

De doorstroming van leerlingen uit lagere sociale milieus naar hogere vormen van onderwijs werd lange tijd aangeduid als democratisering van het onderwijs. Pas toen rond 1965 de onderwijsorganisatie in de volle belangstelling van kritische studenten kwam, werd er onderscheid gemaakt tussen ‘externe’ en ‘interne’ democratisering van het onderwijs. De interne democratisering verdreef de aandacht voor de externe bijna volledig.

Toch heeft deze externe democratisering de discussies beheerst over het onderwijs, vooral over het universitaire onderwijs en het voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs (vhmo). De doorstroming in het onderwijs trok als probleem vele andere onderwerpen met zich mee, zoals die over de relatie tussen begaafdheid en schoolloopbanen, tussen begaafdheid en sociaal en ouderlijk milieu, over selectiemethoden in het onderwijs, over studiekosten en studiebeurzen en ten slotte over de structuur van de Nederlandse samenleving als geheel, die ervoor zorgde dat de mobiliteit van laag naar hoog zo moeizaam verliep. De maatschappelijke discussie stimuleerde bovendien het ontstaan van een nieuwe lijn van wetenschappelijk onderzoek naar al deze onderwerpen en probleemgebieden, zodanig zelfs dat de politieke en maatschappelijke besluitvorming later bijna niet meer zónder wetenschappelijke adviezen of inzichten tot stand kon komen.

De eerste aandacht richtte zich, rond 1950, op het internationaal gezien zeer geringe aantal studenten uit lagere milieus. *De Weg naar Vrijheid* (1951) constateerde in de paragraaf over ‘Democratisering van het Onderwijs’ het volgende:

> De bestaande toestand in Nederland ten aanzien van de opleidingsmogelijkheden voor het kind staat verre achter bij die in de meeste andere ontwikkelde landen. Terwijl in Amerika het gehele openbare onderwijs gratis is en in een land als Engeland tweederde van de studenten studeert met toelagen van de gemeenschap, moet in Nederland voor bijna alle vormen van onderwijs schoolgeld worden betaald en betekenen de kosten van het onderwijs, met name van het voortgezet en hoger onderwijs, een vrijwel onoverkomelijke hinderpaal voor minder vermogenden.[12]

Het rapport stelde voorts dat in 1951 0,5 procent van de studenten een rijksbeurs en 8 procent een rijksstudietoelage ontving, wat aanleiding werd om het aantal

beurzen uit te breiden. Men voelde toen in socialistische kring nog weinig voor het systeem van renteloze

voorschotten, een systeem dat zelfs als immoreel werd beschouwd voor de student, ‘gezien de grote weerstanden die hij overigens reeds te overwinnen heeft’.[13] De sterk remmende werking van de financiële drempel voor het hoger onderwijs werd ‘economisch een ernstige verspilling van bekwaamheid die potentieel in ons volk aanwezig is’ genoemd.[14] Er werden meer klachten over het onderwijs geuit. Zo ontbrak een adequaat selectiesysteem, werd het onderwijs als geheel inefficiënt geacht, gezien het grote aantal zittenblijvers op de middelbare school en het grote aantal afvallers onder studenten. De politieke wenselijkheid tot verbetering van deze situatie werd in 1951 onderstreept door nogmaals te verwijzen naar een ‘technisch sterk ontwikkeld’ land als Amerika, waar 15 procent van de jongeren boven 18 jaar een academische studie begon (in Nederland toen 3 procent). De verspilling van talent werd als een ondermijning gezien van de technische en economische krachten die de samenleving noodzaakten om het aantal academisch opgeleiden te verhogen. In 1953 werd het collegegeld aan de universiteiten dan ook verlaagd tot 200 gulden.

Bij de discussie over de geringe onderwijsdeelname van arbeiderskinderen aan het universitaire onderwijs werd vermoed dat zowel de toegang tot het vhmo als de overgang van vhmo tot de universiteit van groot belang was. Men ging op zoek naar het ‘verborgen talent’.[15] Tegelijk echter werd de herinrichting van het voortgezet onderwijs - dat om andere redenen toch al de nodige aandacht vroeg - definitief ter hand genomen. Een betere selectie van alle leerlingen naar de aard van hun capaciteiten vroeg om een ‘ongedeelde school’, waarin de horizontale en verticale overstapmogelijkheden verbeterd werden. Een citaat van een van de preadviseurs bij het onderwijsplan-Rutten uit 1951 geeft de beoordeling van het toenmalige selectiesysteem en van het sterk hiërarchische schoolsysteem treffend weer:

> Vanaf het moment van de algemene leerplicht en het daarmee gepaard gaande streven naar zo groot mogelijke verticale mobiliteit, ontstond er een run van allen naar de betere plaatsen en werd aan de school een meedogenloos selectiesysteem opgedrongen dat een uitdrukking was van de strijd van allen tegen allen, de keerzijde van de schone medaille gelijkheid voor allen (...). Positieve selectie eist voldoende differentiatiemogelijkheden en soepele overgangen, dat wil zeggen positieve wegwijzigingen en geen degradaties. Het huidige negatieve selectiesysteem heeft, sociaal-psychologisch gezien, zeker het nadeel dat het een aantal maatschappelijke kasten schept, die haast even onherroepelijk zijn als de kastenstelsels der oude culturen.[16]

De wetenschap liet zich niet onbetuigd. Het was voor de nieuwe sociale wetenschappen zelfs een uitgelezen kans om te bewijzen hoe nuttig en nodig zij waren. Objectieve informatie over de niet aangeboorde intellectuele reserves in het milieu van handarbeiders en over de negatieve rol van de selectie aan het einde van de lagere school werd dringend gewenst. Het eerste sociologische onderzoek naar ongelijke onderwijskansen werd in 1956 gepubliceerd door Matthijssen en Soonemans. Zij constateerden een rendementsverlies van ongeveer 60 procent bij de overgang van lager onderwijs naar vhmo en ulo.[17] Er werden veel ‘foute’ schoolkeuzen gemaakt. In 1961 werd aan de Universiteit van Leiden het ‘Talentenproject’ gestart, waar met elf onderzoekers een voor die tijd zeer groot onderzoek werd opgezet. Dit onderzoek had enkele jaren later de niet verwachte uitkomst dat alle voor

het vhmo geschikte kinderen doorstroomden naar het vhmo, ongeacht het milieu.[18] Het onderzoek verlegde zich daarna van het aanwijsbare talent naar het 'potentiële' talent, dat zich onder ongunstige gezinsfactoren niet kon ontwikkelen om de voor de leerling(e) geschiktste onderwijsweg te volgen. De geringe doorstroming van kinderen uit handarbeidersmilieus naar hogere vormen van onderwijs werd geweten aan tekorten in hun opvoeding, zoals taalachterstand en geringe mogelijkheden om thuis geconcentreerd te leren.[19] Het vraagstuk van de gelijke kansen in het onderwijs had inmiddels een heel nieuwe wetenschappelijke discipline opgeroepen, waarvan de richting enerzijds bepalend werd voor het inmiddels sterk verwetenschappelijkte onderwijsbeleid en anderzijds zelf bepaald werd door de wisselende maatschappelijke belangstelling. Rond 1968 verplaatste de aandacht voor de eigenschappen van het kind en het gezin zich naar de rol van het onderwijssysteem zelf en naar de blijvende ongelijkheidsstructuur van de maatschappij als geheel.[20] Toch verbeterde de doorstroming van de leerlingen van de laagste milieus naar de hoogste onderwijsvormen, de universiteiten, slechts langzaam. Aan het einde van de jaren vijftig kwam 8 procent van alle studenten in het wetenschappelijk onderwijs uit lagere milieus. Aan het eind van de jaren zestig was dit 11 procent en voor 1977 berekende het Sociaal en Cultureel Planbureau een percentage van 16 procent.[21]

De expansie van het onderwijs

Ondanks de langzame democratisering veranderde er in andere opzichten wel veel in het naoorlogse onderwijs. Allereerst zuiver kwantitatief: in veel grotere aantallen dan vroeger gingen leerlingen naar het voortgezet onderwijs en, na 1960, ook naar de universiteiten en technische hogescholen (tegenwoordig de universiteiten van Delft en Eindhoven). In 1964 kwam er zelfs een derde technische hogeschool bij, in Enschede, waar tevens het Amerikaanse campusidee werd geïntroduceerd. Nederland volgde een algemeen, patroon van uitbreiding van de algehele deelname aan onderwijs, dat zich in andere West-Europese landen, de Verenigde Staten, Rusland en Japan, ook, en eerder, had voorgedaan: nadat in de negentiende eeuw het volgen van gewoon lager onderwijs algemeen was geworden, werd nu, in de periode 1950-1970, het volgen van de eerste fase van voortgezet onderwijs (12-15 jaar) normaal. Na 1970 gebeurde dit nogmaals voor de tweede fase (15-18 jaar), zij het minder algemeen dan bijvoorbeeld in Frankrijk.[22] Deze ontwikkeling drukte zich uit in de gestage stijging van de begroting van het ministerie van Onderwijs, die voor Nederland in de periode van 1950-1967 verdubbelde en jarenlang tot de grootste uitgavenposten voor de regering behoorde (met de uitgaven voor sociale zekerheid). De kwantitatieve deelname aan het voortgezet onderwijs verdrievoudigde en de deelname aan het wetenschappelijk onderwijs steeg zelfs met factor vier (zie tabel 12.1).

In deze enorme onderwijsexpansie, waarin zich uiteraard ook de demografische *boom* en *bust* aftekende, weerspiegelde zich de transformatie naar een hoogontwikkelde, moderne, industriële samenleving, die behoefte had aan goed geschoolde werknemers. De middengroepen en de vrouwelijke leerlingen profiteerden het meest van de uitbreiding. Meisjes haalden hun traditionele achterstand in onderwijsdeelname in, eerst in het voortgezet onderwijs en na ongeveer 1970 ook voor het wetenschappelijk onderwijs.

Tabel 12.1 De deelname aan enkele onderwijsvormen in Nederland, 1950-1975, in absolute aantallen en in indexcijfers

	lager onderwijs		lbo		vhmo, ulo mavo, havo, vwo		wo	
	absoluut	Index	Absoluut	Index	Absoluut	Index	Absoluut	index
1950	1.215.800	100	153.400	100	211.200	100	29.700	100
1960	1.415.700	116	241.500	157	435.200	206	40.700	133
1970	1.526.400	120	328.000	214	591.300	280	103.400	347
1975	1.453.500	120	402.900	263	766.400	363	120.100	404

Bron: ontleend aan M.A.J.M. Matthijssen, *De elite en de mythe*. (Deventer 1982), p. 145 (volgens CBS-opgave).

Onderwijs werd het belangrijkste mechanisme om vooruit te komen in de maatschappij. Niet meer de stand waarin men werd geboren werkte bepalend voor de maatschappelijke kansen op werk en inkomen, maar de persoonlijk geleverde onderwijsprestaties, die dan ook steeds belangrijker werden.[23] Idenburg noemde dit in 1958 de sleutelmacht van de school: het diploma als brug naar een beroepscarrière, naar sociaal aanzien en maatschappelijk aantrekkelijke functies en verantwoordelijkheden.[24]

In deze omslag naar een moderne samenleving kon het onderwijsstelsel, dat in Nederland nog zo sterk naar de vroegere standenmaatschappij was gestructureerd, niet ongemoeid gelaten worden. Het oude stelsel met de verdeling naar Gymnasium (voor de hogere standen), de hbs (voor de hogere burgers), ulo, mulo voor de middenstand en het vglo (voor de arbeidende klasse) werd op de helling gezet.

‘Heimwee naar de hbs’

De onderwijskundige Idenburg gaf in 1964 in zijn *Schets van het Nederlandse Schoolwezen* een treffende beschrijving van het voorgezet onderwijs zoals dat lang in Nederland had gegolden. Het was geënt op maatschappelijke functies die via het onderwijs konden worden verworven en die sinds lang gekoppeld waren geweest aan maatschappelijke rang en stand. De Mammoetwet, die een einde maakte aan de bekende schooltypen, nam wél de hiërarchische structuur van het oude schoolsysteem over (de drie- of vijfdeling), maar niet de hiërarchie van maatschappelijke standen. Voortaan zouden de intellectuele en cognitieve eigenschappen van leerlingen moeten gaan bepalen welk schooltype men in principe zou dienen te volgen.

Het gymnasium, dat nog geregeld was bij de Hoger Onderwijswet van 1876, had een duidelijk klassiek en academisch karakter. Het had een cursusduur van zes jaar, één jaar meer dan de vijfjarige hbs. Alfaleerlingen kregen veel uren in klassieke talen (34 procent), moderne talen en Nederlands (27 procent), 15 procent wis- en natuurkunde en 14 procent maatschappijvakken. De rest werd besteed aan andere vakken (tekenen, gymnastiek, godsdienst).[25]

Bètaleerlingen kregen wel beide klassieke talen, Grieks en Latijn, maar over minder uren verdeeld (25 procent), tegenover 25 procent aan wis- en natuurkundige vakken en 27 procent aan moderne talen, inclusief Nederlands. De eindexamens werden in het bijzijn van gecommitteerden afgelegd, meestal hoogleraren of aan de universiteit verbonden docenten. Leraren aan het gymnasium hadden gewoonlijk een academische opleiding of hadden een mo-akte behaald.[26] Doordat de gymnasia slechts in grote of middelgrote plaatsen aanwezig waren, was dit schooltype voor vele leerlingen op het platteland letterlijk onbereikbaar. Katholieke leerlingen konden een gymnasiale opleiding volgen aan kleinseminaries, wat door een groeiend aantal leerlingen werd gedaan.

De hbs was een afkorting van hogere burgerschool en was door Thorbecke bedacht voor de hogere middenklassen; ze bereidde leerlingen zowel voor op een universitaire studie als op een maatschappelijke functie in handel of industrie. De hbs was minder elitair dan het gymnasium en had vakken die meer bij de moderne samenleving pasten, zoals economie, moderne talen en natuurwetenschappen. Het programma was zwaar en moest in vijf jaar worden afgewerkt: Nederlands, drie moderne talen, handelswetenschappen, staatshuishoudkunde en statistiek, aardrijkskunde, geschiedenis, staatsinrichting, wiskunde, natuuren scheikunde, plant- en dierkunde, tekenen, gymnastiek en waar dat mogelijk was muziek. De hbs-b legde meer nadruk op de natuurkundige vakken. Anders dan op het gymnasium was een boekenlijst voor Nederlands en de moderne talen verplicht.[27] Zoals Dodde opmerkte in zijn geschiedschrijving van het onderwijs was de hbs geschoeid op het moderne adagium: ‘Kennis is macht’.[28]

De examendruk was groot en ook bij de hbs waren gecommitteerden aanwezig. Dit onderwijstype zou model staan voor het latere atheneum, maar zowel de vijfjarige cursusduur als het loodzware vakkenpakket zou in de Mammoetwet verdwijnen. Idenburg stond kritisch ten opzichte van deze overbelasting:

> Men heeft onder elkaar gezet wat er allemaal ‘van dienst’ en ‘van nut’ kan zijn in het latere leven. De vorming der leerlingen wordt door deze veelheid eerder geschaad dan gediend. De nadruk valt te zeer op het memoriseren van methoden en resultaten van verschillende wetenschappen dan dat deze methoden bij de meeste leerlingen tot een eigen geestelijk bezit worden.[29]

Niettemin heeft de hbs zeer veel kandidaten afgeleverd die succesvol geweest zijn in de maatschappij en bestaat er tot de dag van vandaag bij vele oud-leerlingen een ‘heimwee naar de hbs’.[30]

Een tussenvorm tussen het ‘hoger’ en ‘lager’ voortgezet onderwijs vormden de mms en de ulo. De mms, middelbaar onderwijs voor meisjes - vaak van goeden huize - gaf geen recht op toelating tot de universiteit, wel tot de mo-opleidingen. De oprichting van de mms, evenals die van de hbs, is beschreven in *1900: Hoogtij van burgerlijke cultuur*. Er werd speciaal rekening gehouden met de, zoals Idenburg opmerkte, ‘fysieke en psychische kenmerken van meisjes van 12-17 jaar’.[31] Talen en kunstgeschiedenis kregen grote aandacht en het niveau van de wis- en natuurkunde was ‘eenvoudig’ gehouden. Door het beschermende karakter van de mms werd het schooltype aantrekkelijk gevonden voor katholieke meisjes die, al of niet in intern verband, deze schoolvorm in groten getale volgden.[32]

De ulo (uitgebreid lager onderwijs) en mulo (meer uitgebreid lager onderwijs) waren bestemd voor de lagere middenklasse en leidden in principe op voor lagere administratieve functies. Deze schooltypen waren gericht op een algemene ontwikkeling, waarbij geen zelfstandig inzicht in de stof werd geëist.[33] De snelle leerlingen deden de ulo in drie, de langzame in vier jaar. Voor de betere leerlingen waren er doorstroommogelijkheden naar de hbs (overstap naar de derde klas) of naar de kweekschool. Zeer veel onderwijzers, van wie professor Banning een beroemd voorbeeld is geworden, zijn op de mulo begonnen.

Dit gehele bouwwerk van onderwijsinstellingen kwam op de helling bij de herziening van het voortgezet onderwijs. Nieuwe namen kwamen voor deze oude vertrouwde namen in de plaats. De onderwijsgegevens en -statistieken van vóór en van na de Mammoetwet zijn moeilijk te vergelijken door de veranderde duur, inhoud en structuur van het onderwijs. Maar één belangrijke pijler van het naoorlogse onderwijs werd niet aangetast: de sinds de onderwijspacificatie van 1920 afgesproken gelijkstelling tussen openbaar en bijzonder onderwijs. Het openbreken van alle oude scheidslijnen van het voortgezet onderwijs had geen betrekking op de levensbeschouwelijke en religieuze afbakeningen. Gedurende een zeer lange periode bleef de verdeling tussen de scholen naar openbaar onderwijs, katholiek en protestants-christelijk onderwijs nagenoeg gelijk: 26 procent openbaar, 38 procent katholiek, 28 procent protestants-christelijk, 8 procent bijzonder neutraal onderwijs (peiljaar ca. 1968). Hierin bleef Nederland een afwijkend patroon houden in vergelijking met andere West-Europese landen.[34] Hierin ligt ook een belangrijke oorzaak voor het feit dat het onderwijs overbleef als een van de langst verzuild gebleven organisaties.[35]

De Wet op het Voortgezet Onderwijs 1963: de Mammoetwet

De totstandkoming van de Mammoetwet kende een zeer lange voorgeschiedenis, die terugging tot het schema van de organisatie van het onderwijs dat de voormalige minister van Onderwijs. Bolkestein, op verzoek van Van dar Leeuw maakte in oktober 1946. Bolkestein stelde, op basis van zijn eigen oude plan uit 1939, na een vijfjarige lagere school een brugklas voor die een voorbereidende en oriënterende functie zou gaan vervullen voor een lyceum. Ook Rutten was in zijn ‘Nota betreffende onderwijsvoorzieningen’, het zogenaamde onderwijsplan-Rutten 1951, voorstander van een vijfjarige lagere school met een eerste leerjaar van voortgezet onderwijs, waarin de leerlingen voor de bij hen passende vormen werden geselecteerd.[36]

De tweede Onderwijsnota van minister Cals en zijn (vrouwelijke) staatssecretaris De Waal, opgesteld naar aanleiding van het verslag van de Tweede Kamer over het plan-Rutten, bepleitte in 1955 als vervolg op dat plan de vorming van een scholencomplex, waarin de verschillende opleidingen onder één dak werden gebracht. Zo zou het onderwijs beter rekening kunnen houden met individuele aanleg en belangstelling van de leerlingen en zou een verkeerde onderwijskeuze alsnog kunnen worden gecorrigeerd.[37]

In oktober 1958, nog net vóór de val van het kabinet-Drees III, werd door minister Cals het voorstel van de Wet op het Voortgezet Onderwijs ingediend. Cals was al vanaf 1952 onderwijsminister in de rooms-rode coalities en had de wet in nauwe samenwerking met zijn coalitiegenoot - die immers grote belangstelling had voor

de doorbreking van het voor arbeiderskinderen ongunstige oude systeem - voorbereid. Na de val van het kabinet-Drees

zette Cals de behandeling van zijn ontwerp voort, als minister in de eerste naoorlogse liberaal-confessionele regering, het kabinet-De Quay. Cals had als katholieke onderwijsminister dus een lange staat van dienst en hij heeft als geen ander een stempel gezet op de naoorlogse ontwikkeling van het onderwijs (zoals Veldkamp dat deed op sociale zaken). Toch had hij minder interesse in de inhoud van onderwijskundige ideeën dan in de politieke rol om de geschiedenis in te gaan als de man die 'een sluitende wetgeving voor geheel onze onderwijsorganisatie' tot stand zou brengen.[38] Voor de vier grote sectoren van het onderwijs: het kleuter-, basis-, voortgezet en wetenschappelijk onderwijs wilde Cals een sluitende wettelijke regeling maken. Voor het kleuteronderwijs deed hij dat in 1958, voor het wetenschappelijk onderwijs in 1960, en het voortgezet onderwijs was tussen 1958 en 1962 aan de beurt. Dit was geen geringe operatie, omdat maar liefst vijf bestaande onderwijswetten moesten worden herzien. Het Kamerlid Roosjen (ARP) gebruikte voor deze gigantische operatie voor het eerst het begrip mammoet, bij de behandeling van de nota Cals-de Waal, in april 1955. Bij wijze van waarschuwing gaf Roosjen de raad: 'Laat die mammouth maar in het sprookjesleven voortbestaan.'[39] Cals was niet blij met deze uitdrukking, want hij was helemaal niet van plan zo'n enorm grote wet te maken. De wet besloeg inderdaad niet meer dan vijftien pagina's met vijfentwintig pagina's toelichting.[40] Niettemin sloeg de uitdrukking 'mammoetwet' (nu zonder ou en zonder h) aan en kreeg een plaats in de culturele code van Nederland. Kinderen waren van 'vóór of ná de mammoet', en de latere minister van Onderwijs Van Kemenade vergeleek op zijn beurt het onderwijs met een 'mammoettanker', die slechts langzaam van koers kan veranderen.

De kleine wet kreeg echter in de loop van de tijd zeer omvangrijke proporties en6 zij heeft zeer verstrekkende gevolgen gehad voor het Nederlandse onderwijs en indirect voor de culturele vorming van ettelijke generaties.[41] Het doel van de wet werd in zeer ruime bewoordingen geformuleerd: 'persoonlijkheidsvorming van de opgroeiende mens bevorderen', 'kennis, inzicht en vaardigheden doen verwerven', 'ruime aandacht besteden aan culturele en maatschappelijke vorming'.[42] Het ging Cals inderdaad meer om een nieuwe structurering van de schoolsoorten dan om een pedagoische vernieuwing.

Gedurende de vijf jaar durende behandeling in de Tweede en Eerste Kamer kreeg minister Cals steeds zwaardere kritiek te verduren. Kamerleden hadden kritiek op de zeer centralistische tendens in de wet, die veel regelende bevoegdheden legde bij het ministerie, waardoor de bemoeienis van de overheid met het onderwijs, immer een gevoelig punt bij de voorstanders van het bijzondere onderwijs, zou groeien.[43] Men vreesde zowel bevoordeling als achterstelling van het bijzonder onderwijs. Over de plaats van het gymnasium werd vele malen gesproken en critici verbaasden zich over de nieuwe Latijnse benaming, atheneum, voor een schooltype waar het Latijn en elke klassieke vorming uit verdwenen was.[44] Enkele malen beklaagden Kamerleden zich, vooral van de zijde van de CHU onder leiding van een grote tegenstander van de Mamoetwet, Tilanus, over het feit dat er zoveel nieuwe termen kwamen, die 'het volk niet begrijpt en niet zal begrijpen'.[45]

De Mammoet onderscheidde drie schoolsoorten: voorbereidend wetenschappelijk, algemeen voortgezet en beroepsonderwijs. Algemeen vormend onderwijs en beroepsonderwijs bleven gescheiden, zoals er ook twee brugklassen kwamen voor elk van deze schooltypen en niet één voor alle soorten. De inhoud van het onderwijs werd voor elk van de drie typen verschillend en varieerde naar de latere functies in de maatschappij. Wel werd het via de

brugklas en de vorming van grote scholengemeenschappen gemakkelijker gemaakt om de overstap te maken naar andere schooltypen (opstromen en afstromen). De hbs werd nu het zesjarige atheneum, voorbereidend voor de universiteit. Voor de maatschappelijke functies waarvoor geen universitaire vorming gevraagd werd (de tweede oude functie van de hbs) werd een nieuwe schoolsoort, de havo, opgericht met een cursusduur van vijf jaar. De mavo werd voor goede leerlingen vier jaar, voor minder goede drie jaar, precies omgekeerd aan de vroegere ulo/mulo, Tijdens de parlementaire beraadslagingen in de Eerste Kamer werd over de nieuwe havo opgemerkt: 'In dit opzicht wil de overheid een te groot risico op zich nemen, namelijk door het creëren van een schooltype waarom de maatschappelijke ontwikkeling niet heeft gevraagd.'[46]

Ten slotte werd de wet nog een gebrek aan onderwijskundige voorzieningen verweten, zoals de bijscholing van leerkrachten. Het in het vooruitzicht stellen van een nieuwe lerarenopleiding (tweedegraads) voor de nieuwe schooltypen voorzag maar gedeeltelijk in de bij de Kamer levende behoeften aan een meer didactische en pedagogische fundering van de wet. De brugklas was pedagogisch nauwelijks voorbereid. Opvallend genoeg werd er helemaal niet gediscussieerd over de ruime mogelijkheden in de wet om bepaalde vakken in een vroeg stadium van de opleiding te laten vallen en om 'pretpakketten' samen te stellen, terwijl de Mammoetwet later juist vanwege deze ontwikkeling enigszins berucht zou worden.[47]

De essentie van de wet lag echter bij de horizontale en verticale verbindingen tussen de verschillende schoolsoorten en in het instellen van een eerste leerjaar, waarbij een uitstel van een definitieve schoolkeuze mogelijk werd zonder verlies van een apart jaar. Door de verticale aansluiting zou het corrigeren van foute of inadequate schoolkeuzen vergemakkelijkt worden.

Het wetsvoorstel werd uiteindelijk in het voorjaar van 1962 in de Tweede Kamer aangenomen met 100 stemmen vóór en 44 tegen. Tegen stemden coalitiegenoten VVD en CHU en deels de ARP en de CPN. Het wetsontwerp haalde het door de steun van de PVdA, die inmiddels oppositiepartij was geworden, maar aan deze onderwijsvernieuwing voorrang gaf. In de Eerste Kamer waren de VVD en CPN - bien etonnés de se trouver ensemble - tegen en stemden de CHU en de ARP verdeeld. In februari 1963 werd de wet in het staatsblad afgekondigd. De invoering vond vijf jaar later plaats. De veronderstelling werd geuit dat de Mammoetwet voor minstens veertig jaar de discussie over de vernieuwing van het voortgezet onderwijs zou afsluiten, maar al in 1975 kwam Cals' opvolger Van Kemenade met zijn Contourennota, die een nieuwe discussie - ditmaal over de middenschool - zou starten.[48]

Na de Mammoet

De Mammoetwet bracht een grootscheepse vernieuwing, maar de vraag bleef hoe deze vernieuwing moest worden gewaardeerd. Het vroegere standenonderwijs werd doorbroken, maar Idenburg merkte al in 1964 op dat de hiërarchische ordening was gebleven. Nu werd gestructureerd naar kennisniveau, de goede leerlingen werden voortaan opgeleid voor de hoogste cognitief georiënteerde schoolsoorten, de minder goede leerlingen bleven bij het - lager gewaardeerde beroepsonderwijs.[49] De onderwijsongelijkheid is aanvankelijk kleiner

geworden, maar werd later door de sterke differentiatie in de brugklassen toch weer sterker door sociaal milieu bepaald.[50]

De grote verandering die de Mammoetwet teweegbracht, betrof vooral de centralistischer greep van de overheid op het onderwijs en de versterkte overheidscontrole op de kwaliteit van het onderwijs - zaken waarvoor de tegenstanders van de wet hadden gewaarschuwd, maar die sinds de invoering als een vanzelfsprekendheid waren geaccepteerd. De Mammoetwet heeft de technocratische uitvoering van het onderwijs in sterke mate bevorderd.

Andere gevolgen van de Mammoetwet hebben minder aandacht gekregen, maar zijn voor de cultuur en de culturele vorming van jongeren niet onbelangrijk gebleken. Het klassenverband verdween, het 'vakkenpakket' verscheen, inclusief het pretpakket. Coëducatie, het gezamenlijk onderwijs voor jongens en meisjes, voordien typisch voor openbare scholen, werd door de komst van grote scholengemeenschappen de gewoonste zaak van de wereld, ook op de confessionele scholen. Meisjesleerlingen hebben als groep de meeste vooruitgang geboekt, omdat zij minder dan voorheen naar 'typische' schoolsoorten zoals de mms werden verwezen (de meisjes uit arbeidersgezinnen behoren echter nog steeds tot de grootste achterstandsgroep). De leraren met een universitaire opleiding werden steeds kleiner in aantal in het voortgezet onderwijs, waardoor de band met de universiteit zo goed als verloren is gegaan - een culturele *missing link* met nog onbepaalde gevolgen. Ten slotte bleek de havo, los van alle specifieke problemen van de zwakkere leerlingen die niettemin niet naar een beroepsopleiding wilden gaan - het havo-4-syndroom - toch een nieuwe route naar de universiteit geworden te zijn. Veel leerlingen gingen na de havo naar een hbo-instelling, en omdat een propedeuse van het hbo voldoende zou worden voor de toelating tot de universitaire studie, kon men zo toch de universiteit bereiken. Het kolossale mammoetbeest heeft toch niet alles kunnen voorzien.

Sarah Blom heeft bij haar vergelijkende studie naar de intellectuele vorming van de jongeren in het voortgezet onderwijs in Frankrijk en Nederland de gevolgen van de Mammoetwet betrokken. In Frankrijk koos men bij de eveneens noodzakelijk geachte herziening van het voortgezet onderwijs voor handhaving van een hoge intellectuele ambitie, in combinatie met een zo groot mogelijke democratisering. In Nederland bleef de hiërarchische structuur van schoolsoorten intact en werden concessies gedaan aan de intellectuele eisen. De conclusies van Blom stemmen niet gunstig voor de Nederlandse 'oplossing' 'Er zijn in feite twee problemen. Ten eerste haalt de Mammoetwetstructuur haar eigen doelen nog steeds niet (...). Ten tweede staan de differentiële deolen en trajecten van de Mammoetwet haaks op het doel van intellertuele vorming voor allen.'[51] De verhoging van de deelname aan de hogere onderwijsvormen, gelet op de intellectuele mogelijkheden van leerlingen, is in Nederland sterk achtergebleven bij de ontwikkeling in Frankrijk. In Frankrijk is dit bovendien niet ten koste gegaan van een nivellering van het algemene niveau. Zij besluit met zich af te vragen of het Nederlandse schoolsysteem ongemerkt van een prestatie-uitdagend categoraal systeem is veranderd in een prestatie-onverschillig categoraal systeem.[52] De invoering van de Mammoetwet heeft meer culturele invloed gehad dan de onderwijskundige ontwerpers indertijd beoogden en konden voorzien.

Veranderingen in het wetenschappelijk onderwijs

'Wetenschap en onderwijs zijn niet anders dan het menselijk leven zelf in een hogere graad van bewustheid. Maar naar die bewustheid moet dan ook met alle kracht worden gestreefd.'[53] Deze woorden zijn afkomstig uit de installatierede waarmee minister Van der Leeuw op 1 mei 1946 een *Commissie tot Reorganisatie van het Hoger Onderwijs* in het leven riep. Een geest van vernieuwing waaide door de Nederlandse universiteiten. Naoorlogse problemen zouden moeten worden aangepakt en de geest van eenheid zou aan de universiteiten de basis moeten worden van het studentenleven.

In het verzetsblad *De Geus onder de studenten* van de gebroeders Drion had in de oorlogsjaren een oproep gestaan om na de bevrijding te komen tot een algemene studentenvereniging, waarin de traditionele scheidslijnen naar geloof en stand binnen studentenverenigingen zouden worden doorbroken. In Amsterdam werd de ASVA (Algemene Studenten Vereniging Amsterdam) opgericht, in Leiden ontstond een algemene Stichting *Pro Civitate* en in andere steden kwamen eveneens algemene verenigingen.

Niettemin behield de universitaire studie in de eerste jaren na de oorlog tot het midden van de jaren vijftig haar traditioneel elitaire karakter. De universiteit bleef in die jaren voornamelijk voorbehouden aan jongelui van adellijke en (andere) deftige families die opzettelijk afstand bewaarden tot de burgerij, waarop ze neerkeken en die ze vaak plaagden. Dit beeld, door studentenschrijvers als Klikspaan en Piet Paaltjens geromantiseerd, bleef na de oorlog nog héél even bestaan, om dan voorgoed te verdwijnen.

Veel studenten waren door de oorlogsjaren ouder en wijzer geworden en wilden niets liever dan snel aan hun maatschappelijke carrière beginnen. De maatschappij had bovendien grote behoefte aan academisch gevormde functionarissen. Vanaf 1953-1954 werd het volgen van een universitaire studie voor het eerst door de overheid officieel bevorderd. Het collegegeld werd verlaagd tot 200 gulden per jaar. Vanaf dat moment kwamen er ook meer beurzen en studietoelagen. Het bééld van de student en de inrichting van de studie bleven nog sterk traditioneel. Tussen de 55 en 60 procent van de studenten woonde op kamers; verreweg de meeste studenten leefden op kosten van hun ouders of van een begunstigende instelling, bekleedden geen maatschappelijke functie en hadden ook geen daaraan verbonden verantwoordelijkheid. Ze leefden nog in een maatschappelijke proeftuin, die vaak op een speeltuin leek. De verantwoordelijkheid werd niet op de schouders van de student of studente gelegd, maar op die van de ouders. Een in 1953 ingestelde commissie-Rutten stelde dat 'de verantwoordelijkheid van de ouders met betrekking tot de opvoeding van hun kinderen, welke kan inhouden, dat zij zich zekere financiële offers voor de academische studie van zoon of dochter getroosten, dient voor ogen gehouden te worden'.[54] Studenten werden tot hun 27ste jaar als afhankelijke kinderen beschouwd.

Alleen in de studie waren ze zelfstandig. Er waren weinig richtlijnen hoe de studie moest worden ingericht. Slechts bij de medische studie en bij biologie gaven practica enige (verplichte) regelmaat. Er was geen straffe planning van de studie. Men kon vrijwillig al of niet de colleges volgen en men moest naar eigen inzicht en in een zelf bepaalde volgorde een reeks tentamens afleggen in een periode van drie tot vijf jaar, waarna men een eerste mijlpaal bereikte: het kandidaatsexamen. Tentamens werden mondeling afgelegd, vaak bij een hoogleraar thuis. Studenten waren volgzaam. Men leerde het gekozen vak en de beoe-

fening van de wetenschap door van dichtbij met het werk van de hoogleraar mee te kijken.

Toch lag het studierendement laag. Minstens twintig procent viel voortijdig af, hoewel dit cijfer varieerde per studierichting. De gemiddelde studieduur was zes tot acht jaar, waarna driekwart van de studenten een doctoraalexamen behaalde. Wat men de studenten wilde bijbrengen was niet zozeer kennis, maar veeleer een houding, een wetenschappelijke en algemeen geestelijke 'bagage'. De scheikundige Böttcher formuleerde dit academisch vormingsideaal in 1962 nog als volgt:

> Voor de functies in het bedrijfsleven wordt van de academicus niet in de eerste plaats verlangd dat hij over veel feitenkennis beschikt, doch dat hij zich van de feitenmassa kan distantiëren, de kern van een probleem kan doorzien en het gezonde verstand kan laten prevaleren boven boekenwijsheid. En bovenal dat hij kan organiseren en leiding geven, dat hij zelfstandig kan optreden en met anderen kan samenwerken, dat hij zich behoorlijk mondeling en schriftelijk weet uit te drukken en over een zekere savoir vivre beschikt; dit alles eigenschappen die te maken hebben met de ontwikkeling en de ontplooiing van de persoonlijkheid en die men zich in de omgang met anderen het best in organisatorische functies tijdens de studententijd kan verwerven.[55]

Dit citaat geeft uitstekend weer wat men toen van een academische studie verwachtte en hoezeer het studentenleven en studentenverenigingen hierbij waren ingeschakeld. Binnen gezelligheidsverenigingen, zowel de traditionele corpora als confessionele verenigingen, en in bloeiende studentenfaculteitsverenigingen leerden studenten disputeren en discussiëren, organiseren en feestvieren, met elkaar omgaan en met elkaar vechten. De sfeer was sterk naar binnen gericht, weg van de maatschappij, want de studentenwereld werd gezien als een kleine namaakmaatschappij, van de elite, met rangen, standen en vriendschapsbanden.

Grote delen van de groeiende studentenpopulatie beantwoordden echter steeds minder aan de toenmalige verwachtingen en hadden ook niet meer de vanzelfsprekende achtergrond om aan dit hier summier beschreven studentenleven mee te doen. Zowel vanuit de overheid en niet veel later van de zijde van kritische studenten werd de aanval op deze beschermde wereld ingezet.

Ook de drastische toename van het absolute aantal studenten - mede mogelijk geworden door de opvallende economische groei - noopte tot maatregelen van de kant van de overheid. De absolute en relatieve toename van het aantal studenten is het sterkst geweest tussen 1960 en 1970 (zie tabel 12.1). De kiem voor latere veranderingen kan in dit decennium worden gevonden: door de groeiende aantallen moest de organisatie van de studie snel veranderen, door het groeiende aantal beursstudenten moesten de 'studentenvoorzieningen', zoals goedkope mensamaaltijden, sport- en gezondheidsvoorzieningen worden uitgebreid. In 1961 kreeg ongeveer eenderde van de studenten in Nederland een of andere vorm van rijkssteun. In Nijmegen was dit aantal beursstudenten het hoogst vanwege de lagere afkomst van veel katholieke studenten, in Leiden het laagst. In 1964 werd voor de toekenning van beurs of renteloos voorschot de kwalificatie 'uitzonderlijk begaafd' niet meer als eis gesteld,[56] zodat vanaf dat jaar alle abituriënten van gymnasium en hbs een toelage konden ontvangen.

Tabel 12.2 Aantal ingeschreven studenten, in absolute aantallen en per hoofd van de bevolking 1950-1980

	Aantal bij wetenschappelijk onderwijs ingeschreven studenten	Aantal studenten per 100.000 inwoners
1950	29.736	267
1960	40.727	367
1970	103.382	868
1980	139.335	988

Bron: CBS.

De Wet op het Wetenschappelijk Onderwijs 1960

In 1960 werd de Wet op het Wetenschappelijk Onderwijs, een van de vier door Cals gewenste grote structuurwetten, in de Tweede en Eerste Kamer aanvaard. De wet verving de sterk verouderde wet van 1876. Hoger onderwijs werd voortaan wetenschappelijk onderwijs genoemd. Het doel van het wetenschappelijk onderwijs werd als volgt omschreven: ‘vorming tot zelfstandige beoefening der wetenschap, voorbereiding tot het bekleden van maatschappelijke betrekkingen, waarvoor een wetenschappelijke opleiding vereist is en bevordering van inzicht in de samenhang der wetenschap.’[57] Deze dubbele doelstelling - zelfstandige wetenschapsbeoefening én voorbereiding tot maatschappelijke functies - zou al direct tot spanningen in de opleidingen leiden en tot nieuwe wetswijzigingen, hoezeer Cals deze wet ook voor de komende decennia bestemd had.

Artikel 2 van de wet voegde een betrekkelijk nieuw element toe aan de doelstellingen: ‘universiteiten en hogescholen beogen in ieder geval, naast het geven van onderwijs, de beoefening van de wetenschap. Zij schenken mede aandacht aan het maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef.’[58] Bij de totstandkoming van de wet was nogal gestreden om deze opdracht aan de universiteit. Het laatste zinnetje over ‘mede aandacht schenken aan verantwoordelijkheidsbesef’ was er via een amendement ingekomen. Het voorontwerp van wet vroeg de universiteiten het inzicht te verdiepen in de geestelijke grondslagen van onze cultuur. Dit was een uiting van de strijd om de academie: ging het primair om een vakopleiding of om het bijbrengen van een breder inzicht? Ging het om de beoefening van de wetenschappen (vooral de bètawetenschappen) of óók om inzicht in de geestelijke grondslagen van de cultuur als tegenwicht? Het begrip ‘maatschappelijke verantwoordelijkheid’ werd een aanvaardbaar alternatief, maar het werd zelf nergens meer uitgewerkt of een serieuze plaats in het curriculum gegeven. Het moeizame bestaan van Studium Generale-programma's tussen of na de gewone colleges, vormden een vrijblijvende invulling van deze culturele opdracht van de universiteiten.

Er werden meer nieuwigheden ingevoerd in de WWO 1960. Het bevorderen van het ‘inzicht in de samenhang der wetenschappen’, leidde tot de vorming van een Centrale Interfaculteit, waar het wijsgerig onderwijs voor álle faculteiten werd samengebracht. Deze

centrale interfaculteiten zijn een stimulans geweest voor de beoefening van de filosofie in Nederland,[59] maar de beoogde interdisciplinaire werkverbanden bleven uit. De latere ontwikkeling van het universitaire onderwijs zou meer blijk geven van het ontbreken van inzicht in de samenhang der wetenschap.

Meer omstreden werd het wetsartikel waarin een nieuwe verplichting werd opgelegd om een regeling op te stellen, waarin voor elk examen 'de studieduur zoals die in de regel het meest gewenst is' moest woorden aangegeven.[60] De studieduur was een groot probleem en pogingen om de studieduur te verkorten, zeer tegen de zin van studenten én hoogleraren, kwamen serieus aan de orde. Het beperken van het voorheen onbeperkte recht om examens af te leggen werd zowel ervaren als een bedreiging van de studievrijheid en de academische vrijheid, maar ook als een regelrechte aanval op het wetenschappelijk gehalte van de opleidingen.

In juli 1963 stuurde minister Cals een nota naar de Academische Raad, waarin hij maatregelen voorstelde om de studieduur te beperken door de inrichting van de studie te veranderen (onder andere door een propedeuse) en de geëiste studiestof te verminderen: 'Een studieopbouw, welke alle studenten verplicht zich te verdiepen in de wetenschap in een mate, welke uitgaat boven hetgeen met het oog op de maatschappelijke behoeften voor velen nodig zou zijn, acht ik maatschappelijk niet verantwoord.'[61] Cals stelde een studieduur voor van vijf jaar, waarbij een splitsing kon worden aangebracht tussen de studenten die de toekomstige wetenschapsbeoefenaren wilden worden en hen die zich wilden voorbreiden op het bekleden van maatschappelijke functies. Eerst zou er één geconcentreerde opleiding komen voor beide groepen, 'waarbij de tweede en grootste groep afvloeit naar de maatschappij terwijl de eerste groep de wetenschappelijke vorming voortzet'.[62] Het baccalaureaatsexamen was dus in 1963 voor het eerst gesignaleerd, maar niet voor het laatst.

De weerstand, tegen deze 'aantasting van de academische vrijheid' was groot, zowel bij de vertegenwoordigers van de traditionele studenten[63] als bij de hoogleraren en stafleden.[64] Er werd afkeurend geschreven over het 'vijfjarenplan van Cals'[65] Het feit dat maatschappelijke behoeften bepalend werden geacht voor de inrichting van het wetenschappelijk onderwijs was velen een doorn in het oog. Men vreesde hierdoor een verarming van de zelfstandige wetenschapsbeoefening. Zelfs de oude Thorbecke werd aangehaald om de 'zelfstandigheid en eigen geest' te stellen tegenover het door Cals voorgestelde 'universitaire rantsoen'.[66]

De eerste maatregelen tot herstructurering van de studie leidden tot protesten van de kant van studenten. De oprichting van een krachtige studentenvakbeweging in hetzelfde jaar, 1963, te Nijmegen zorgde voor het aanwakkeren van het protest, dat zich nu ook richtte tegen de verhoging van de mensaprijzen met tien cent ('het mensadubbeltje'). De kritiek van de eerste kritische studenten richtte zich echter zowel tegen de voorgestelde overheidsmaatregelen als tegen de traditionele studentenvertegenwoordiging, die traditiegetrouw in handen was van bestuurders van de corpora. Eerst kwam het verzet op gang tegen de afwezigheid van democratie in de nationale en internationale studentenvertegenwoordiging.[67] Daarna breidde de roep om interne democratisering zich uit tot de universiteit zelf, en spoedig daarna werd de gehele maatschappijstructuur ter discussie gesteld. De opkomst van een krachtige studentenbeweging heeft het klimaat van universiteit en studentenleven onherkenbaar veranderd. De vaak hevige protesten en rellen richtten zich op

hervormingsvoorstellen van de kant van de overheid en stelden daar alternatieve plannen tegenover. Toen echter na vijftien jaar de rook was opgetrokken, bleken de meeste hervormingsvoorstellen waartegen de studenten protesteerden (de studieduurverkorting, bestuursstructuur, scheiding onderwijs en wetenschapsbeoefening; twee-fasenstructuur) toch realiteit te zijn geworden.

Studenten in beweging

Niet alleen het absolute aantal studenten veranderde in de loop van de jaren zestig, maar ook de samenstelling. Wat rond 1960 nog de 'democratisering' van het hoger onderwijs heette, kreeg in die jaren een bescheiden voortgang. Vergeleken met het buitenland, waar men overigens het hbo meerekende, bleef Nederland nog steeds achter in het aandeel van studenten uit lagere milieus (13 procent in 1968). De democratisering kwam vooral ten goede aan studenten uit de middelbare milieus, waarvan het aandeel steeg tot bijna 50 procent, terwijl het aandeel van de hogere milieus daalde tot ongeveer 32 procent. Bij de technische, wis- en natuurkundige en sociale wetenschappen bleken de grootste veranderingen in de herkomst van studenten op te treden. Het was dan ook niet verwonderlijk dat studenten uit deze faculteiten voorop liepen bij de studentenrevolte van het volgende decennium.[68]

In 1963 werd in Nijmegen door de toen vijfentwintigjarige student Ton Regtien en enkele van zijn vrienden de Studenten Vakbeweging opgericht naar het voorbeeld van de Franse studentenvakbond UNEF. Regtien, die al veel gereisd had en in Frankrijk in contact was gekomen met Franse en Algerijnse studenten en zich daardoor meer bewust was geworden van de strijd om onafhankelijkheid, publiceerde in februari 1963 enkele grote artikelen in het *Nijmeegs Universiteits Blad*. In het eerste artikel beschuldigde en bespotte hij de studenten uit de corpora: van de drieduizend studenten in Nijmegen waren er maar vijfhonderd actief in gezelligheidsverenigingen, maar zij bepaalden wel het beeld én de belangen van alle studenten. Regtien formuleerde haarscherp de tegenstellingen tussen de 'oude' studenten en het groeiende nieuwe sociale bewustzijn:

> De democratisering van het hoger onderwijs impliceert niet alleen het systeem van renteloze voorschotten en beurzen. Nog voorbijgegaan aan het feit dat de meest consequente vorm van democratisering op financieel gebied bestaat uit studieloon voor *iedere* student, brengt democratisering van het hoger onderwijs tevens met zich mee dat men niet paternaal blijft regeren vanuit de Haagse ivoren toren, maar studenten recht van spreken geeft over zaken die hun sociale toestand direct raken. Het Haagse paternalisme inzake het studentenleven is dubbelzinnig. Enerzijds het toegeven aan de oude idealen van de zoon die maar flink moet dollen op alle gebied voor hij voor vol wordt aangezien, anderzijds noodgedwongen maatschappelijke beperkingen, waardoor onbegrip en misverstand in de hand wordt gewerkt. Het is dwaas en verwarrend om de student gelijktijdig onvolwassenheid aan te meten en van hem volwassen gedrag te eisen.[69]

Vervolgens somde Regtien een reeks punten op die het sociale bewustzijn concreet maakten: de verhoging van de prijs van mensamaaltijden, de bouw van

studentenflats, de verhoging van het studieloon, omdat de beurs van 200 gulden per maand achtergebleven was

bij de sinds 1957 sterk gestegen kosten, extra toeslag voor de koude winter omdat de student toch al in de fabriek moest werken om de hoge boekenkosten te betalen, huisvesting voor getrouwde studenten, kortom allemaal vakbondsachtige eisen.[70]

De reacties op dit artikel waren deels fel afwijzend, maar bij een ander deel van de studenten juist positief. Polemieken volgden. Het enthousiasme over de oprichting van een nieuwe vakbond sloeg over naar andere universiteitssteden. Regtien reisde naar Amsterdam, waar hij overigens al contacten had, naar Rotterdam en spoedig daarna naar Berlijn en Parijs. De opkomst van de Studenten Vakbeweging (SVB) werd ook geholpen doordat contacten werden gelegd met en via de politieke studentenvereniging Politeia, een van de weinige politieke studentenverenigingen, die weliswaar gebroken had met de moederpartij PvdA, maar wel in alle steden afdelingen had.[71] Op een congres van Politeia in mei 1963 werden de plannen concreet en er ontstonden na afloop in alle universiteitssteden afdelingen van de SVB. Het pamflet *Demokratisch Manifest*, waarvan de k in het midden het nieuwe bewustzijn accentueerde en de afstand met de reactionaire studenten van vroeger moest vergroten, sprak vooral de nieuwe, maatschappelijk volwassen student aan.

In de periode 1963-1968 kwamen andere dan de traditionele problemen centraal te staan. De betrokkenheid bij de maatschappij werd groter. De uitgestelde zelfstandigheid van studenten werd daarom steeds problematischer gevonden. Naast intellectuele zelfstandigheid wilden veel studenten sociale en financiële zelfstandigheid, net als hun leeftijdgenoten. Het ‘studentenhuwelijk’, een term typisch voor die tijd, werd niet meer als ongewenst of ongepast beoordeeld, zoals er ook eindeloos over de seksuele ‘problemen’ van studenten werd gesproken en geschreven. De studenten wilden normaal doen. De uitgebreide voorzieningen die de overheid voor studenten beschikbaar had gesteld (huisvesting, gezondheidszorg, mensa, sportfaciliteiten en culturele subsidies) werden beheerd door studenten, die daardoor met de overheid in een onderhandelingspositie kwamen te verkeren. De traditionele vertegenwoordiging via de studentencorpora voldeed hiervoor niet meer.

De overheid probeerde vanwege de groter wordende aantallen voor de eerste maal systematisch de inrichting van de studie te veranderen, de studieduur te verkorten en de organisatie van de universiteit te verbeteren. In 1964 vond de eerste verhoging van het collegegeld plaats, terwijl de hoogte van de beurzen achterbleef bij de na 1962, het jaar van de loonexplosie, snel stijgende kosten voor levensonderhoud. De studenten (oude én nieuwe) demonstreerden massaal op het Binnenhof, de studentenvakbeweging eiste nogmaals studieloon. Politieke belangenstrijd en maatschappelijke bewustwording werden als een Siamese tweeling geboren en zorgden voor de betrekkelijk snelle neergang van het traditionele studentenleven. In november 1964 werd in Leiden nog een groot debat georganiseerd over de prangende vraag: ‘Wordt de student werknemer?’, met de bekende hoogleraar A.D. de Groot als een progressieve voorstander van gewoon, hard werken. Hoewel het merendeel van de aanwezigen die vraag nog met ‘nee’ beantwoordde, werd het binnen de kortste tijd overbodig om die vraag nog te stellen.

De studenten met het nieuwe elan van de Studenten Vakbeweging werden bovendien gestimuleerd door vele gebeurtenissen in binnen- en buitenland. De buitenlandse politiek van de Verenigde Staten bleek vanaf 1965 een belangrijke katalysator te worden voor de kritische belangstelling van de nieuwe studentengeneratie, en vooral voor wat zich buiten de universiteit afspeelde. De studentenrevoltes in Berkeley (1964-1968), Parijs (1968) en Berlijn

(1968) werkten bovendien als een voorbeeld voor de vorming van een alomvattende studentenbeweging die niet alleen de universiteit, maar de hele samenleving wilde hervormen, de laatste via de eerste.

In Nederland zelf hadden de met studenten gelieerde provo's al het gezag op allerhande manieren geprikkeld en geprovoceerd (zie hoofdstuk 15), zodat nu ook het eens zo veilige en rustige ivoren bolwerk van de wetenschap bestormd werd en het gezag van rector magnificus en hoogleraren en de andere traditionele universiteitsbestuurders stelselmatig werd uitgedaagd of ondermijnd, onder andere door de verstoring van de jaarlijkse rituelen. In Nijmegen en Amsterdam werden nieuwe 'Kritische Universiteiten' opgericht.

De overheid zorgde overigens zelf voor voldoende brandstof. In februari 1968 werd het rapport-Maris gepubliceerd, dat voor de universiteiten een bestuursstructuur voorstelde die geënt was op het model van een moderne professionele organisatie. In plaats van de toen bestaande dualistische bestuurstructuur (curatoren en senaat) zou er een bestuur van beroepsbestuurders moeten komen. Er was weinig of niet voorzien in inspraak of medezeggenschap van onderaf: staf noch studenten kregen een rol toebedeeld, zodat een coalitie tussen deze twee groepen in vele universiteitssteden het universitaire verzet aanwakkerde. Oudere stafleden gingen in de strijd om de interne democratisering van de universiteiten een rol van betekenis spelen.[72]

Direct na het rapport-Maris kwamen de voorstellen van de regeringscommissaris voor het hoger onderwijs, professor Posthumus, ten aanzien van de herstructurering van het onderwijs: de studieduur moest verkort worden, er moest een scheiding komen tussen onderwijs en onderzoek, een sterke fasering van de studie was nodig en er zou een selectieve propedeuse in alle studierichtingen moeten worden ingesteld. De toelating tot bepaalde studies werd - via loting - beperkt.

Tegenover deze bestuurlijke en onderwijskundige voorstellen, die uit de ervaringen van het bedrijfsleven en uit het gewone maatschappelijke leven voortkwamen, stelden de te hoop gelopen studentenorganisaties en geëngageerde stafleden geheel nieuwe, kritische, utopische, maar in elk geval democratischer alternatieven. De overkoepelende studentenorganisatie, de Nederlandse Studenten Raad (NSR), kwam in 1968 voor het eerst onder leiding van een SVB'er, de Leidse student Eduard Bomhof. De vormgeving van het universitaire bestuur werd steeds meer inzet van de strijd: om de ideologie, om de academie, om de zeggenschap in de maatschappij als geheel. De universiteit werd tot gidsland uitgeroepen voor algehele maatschappelijke hervormingen.

De strijd kreeg een grimmiger karakter toen de studenten, aangespoord door talrijke buitenlandse voorbeelden, overgingen tot bezettingen. In Tilburg werd van 28 april tot 7 mei 1969 de hogeschool bezet, die veelzeggend tot Karl Marx-universiteit werd omgedoopt (vijftien jaar later zou de minister van Onderwijs op eigen initiatief en zonder enige tegenspraak álle hogescholen tot universiteiten promoveren). Van 12 tot 21 mei werd in Amsterdam het Maagdenhuis bezet als protest tegen het uitblijven van de 'principiële erkenning van het mede beslissingsrecht van alle geledingen op alle niveaus'. In de ochtend van 21 mei werden op verzoek van de rector magnificus, A.D. Belinfante, door de politie 570 personen één voor één naar buiten gesleept. Er werden 637 processen-verbaal opgemaakt, wat leidde tot een van de grote naoorlogse 'massaprocessen'. In andere universiteitssteden ging het er iets minder luidruchtig aan toe. In Leiden werd van 8 tot 20 mei het

academiegebouw ‘gevorderd’ als permanent discussie- en actiecentrum. De custos bleef waken over de eeuwenoude heiligdommen, die niet beschadigd mochten worden. Soms week men uit naar een andere plek, de Pieterskerk, die ruim plaats bood aan massale en vooral lange vergaderingen tot diep in de nacht.

De justitiële afdoening van de Maagdenhuisbezetting werd zelf onderdeel van het studentenverzet. De reacties van de officiële magistraten, officieren van Justitie én rechterlijke macht waren geen toonbeeld van onpartijdigheid. De bezetters werden in het requisitoir beschuldigd van ‘terreur’, ‘terrorisme’ en ‘het leggen van de bijl aan de wortels van de democratie’, van ‘het zich gedragen als een inbreker die kasten openbreekt en geheime stukken publiceert’.[73] De studenten hadden een kordon van verdedigers, veelal jonge geëngageerde advocaten, om zich heen verzameld. Het Openbaar Ministerie stelde verschillende strafeisen op voor de ‘leiders’ (onder anderen Regtien, Verhey, Bronkhorst, De Leeuw) van de bezetting en de ‘gewone’ studenten. Deze schending van het gelijkheidsbeginsel riep onder de democratisch uiterst gevoelige bezetters grote weerstand op. Uiteindelijk kreeg elke bezetter, in hoger beroep, gelijkelijk een boete van 200 gulden of twintig dagen hechtenis. De geëiste gevangenisstraf voor de leiders werd ingetrokken.[74] Achteraf constateerde de toenmalige officier van justitie, mr. Abspoel, dat de harde, justitiële lijn die eertijds gevolgd werd niet erg succesvol was geweest en meer kwaad dan goed had gedaan: ‘Ik ben geneigd het Maagdenhuisproces als een justitiële vergissing te beschouwen. Temeer daar het proces het omgekeerde effect had van dat wat wij ermee beoogden. De publieke opinie, die aanvankelijk tegen de bezetters was, sloeg tijdens het proces om.’[75]

De reactie van de officiële politiek was voor de studenten gunstig. In zeer hoog tempo werd door onderwijsminister Veringa een nieuwe wet voorbereid, in de Nota-Veringa, die al één jaar later in de *Wet Universitaire Bestuurshervorming* (WUB) compromis zou brengen tussen de plannen van Maris en de wens tot democratisering van de studenten. De WUB werd in de haast gemaakt naar het model van de gemeenteraad. Een benoemd bestuur zou in een moeizame structuur worden gecontroleerd door een uit verschillende geledingen van de universiteit gekozen universiteitsraad, die niettemin niet de bevoegdheid kreeg het bestuur ‘naar huis’ te sturen. Dit begin van een democratisch universitair bestuur betekende vooral heel veel nieuwe administratieve procedures, die met écht bleken aan te slaan en die uiteindelijk de bestuurlijke democratie in een bureaucratisch doolhof zouden veranderen, waar steeds minder studenten zich in konden vinden. Verkiezingen voor dergelijke raden trokken al snel heel weinig stemmers (vaak minder dan 30 procent).

Na de parlementaire aanvaarding vande WUB in het najaar van 1970 stonden de verwikkelingen aan de universiteiten lange tijd in het teken van deze ‘interne’ democratisering van universiteit en faculteit. Er werd zeer veel vergaderd, ook tijdens de college-uren, waarbij een groot aantal vergaderingen begonnen of afgesloten werden met gemeenschappelijke solidariteitsverklaringen met andere ‘strijdende’ bevolkingsgroepen in de wereld: de universiteit was voorgoed naar de wereld gekeerd.

Het onderwijs werd object van onderhandelingen tussen studenten en docenten. In de plaats van het tentamen, zoals in vroeger tijd, bij een verstrooide professor, kwam nu het ‘evaluatiegesprek’ met een versnipperde wetenschappelijk medewerk(st)er, die zijn of haar aandacht moest verdelen over tien andere, politiek relevante, onderwerpen. Bij veel studierichtingen werd de inhoud doorgelicht op het kritisch gehalte en beproefd op ideologi-

sche uitgangspunten. In bijna alle faculteiten vonden heftige discussies plaats over het projectonderwijs: een poging om studenten en de studiestof directer te betrekken bij de maatschappij en tegelijk een poging om onderwijs, onderzoek en het leren van praktische vaardigheden te combineren. Sommige studenten bloeiden ervan op, andere knapten er juist op af. Studeren als collectieve onderneming was niet voor alle studenten weggelegd. De studierichtingen. verschilden enorm in de mate waarin men de nieuwe wensen en ideeën kon en wilde realiseren. Bovendien raakte de studentenadministratie door de boycot van de collegegeldverhogingen van 1972-1973 voor enkele jaren ontregeld. Het studierendement bleef op het oude, lage peil. Achteraf kan men zich erover verwonderen dat de schade aan het onderwijs niet veel groter is geweest.

De hoogtijdagen van de studentenbeweging liepen snel af na 1973. De grote ‘raden’ van de democratiseringsperiode gingen ter ziele. Studenten trokken zich terug in kleine, politiek extreme kernen, die na enkele jaren in nog kleinere kernen uiteenvielen. Of zij trokken zich terug in kleine leefgemeenschappen, en soms in experimenterende communes of andere kleinschalige, maatschappijbetrokken projecten. De traditionele studentenverenigingen waren snel leeggelopen en probeerden als open jongerenorganisaties het contact met de werkende jongeren te verstevigen. Bijna alle confessionele studentenverenigingen veranderden in algemene jongerenverenigingen.

Veel studenten uit de roerige periode van de Nederlandse universiteiten ontdekten aan het eind van die periode dat ze de verkeerde studie of het verkeerde beroep hadden gekozen of hun tijd met onduidelijke acties hadden verdaan. Men berustte erin. Er volgde vaak een persoonlijke ommekeer en een terugkeer naar de harde eisen van de maatschappij. Voor veel afgestudeerden bleek, anders dan aan het begin van hun studie nog verwacht was, geen baan voorhanden te zijn. De illusies van de jaren zestig liepen voor een flink aantal studenten op een desillusie uit. Men dacht de gehele maatschappij te kunnen hervormen, om aan het eind tot de ontdekking te komen dat de maatschappij weliswaar nóg sneller was veranderd dan men dacht of hoopte, alleen in een andere richting.

Eindnoten:

1 Van Heek e.a., *Het verborgen talent*.
2 Idenburg, *Schets van het Nederlandse schoolwezen*, p. 346; S Blom, *Intellectuele vorming*, p. 221; Grotenhuis, *Op zoek naar middelbaar onderwijs*, p. 147-175.
3 Dodde, *Geschiedenis van het Nederlands schoolwezen*, p. 41.
4 *De weg naar vrijheid*, p. 290-296.
5 Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, p. 334.
6 Van der Leeuw, ‘Ons lied en ons volkskarakter’, p. 261-268; zie ook Grotenhuis, *Op zoek naar middelbaar onderwijs*, p.124.
7 De Graaf, *Leerplicht en recht op onderwijs*, p. 67.
8 Ibid.
9 *De weg naar vrijheid*, p. 283.
10 *Wenkend perspectief*, p. 260-264; *Om de kwaliteit van het bestaan*, p. 20.
11 De Graaf, *Leerplicht en recht op onderwijs*, p. 81-93.
12 *De weg naar vrijheid*, p. 290.
13 Ibid.
14 Ibid., p. 291.
15 Van Heek e.a., *Het verborgen talent*.

16 Lievegoed, *Prae-advies bij het onderwijsplan-Rutten*, geciteerd in: *Wenkend perspectief*, p. 268.
17 Matthijssen en Sonnemans, *Schoolkeuze en schoolsucces*.
18 Van Heek e.a., *Het verborgen talent*, p. 339-350.
19 Vervoort, *Gezin en schoolkeuze*, p. 86-100.
20 Van Kemenade, 'Onderwijs en sociale ongelijkheid', p. 456-479; Van Kemenade en Kropman, 'Verborgen talenten?', p.219-228.
21 Sociaal en Cultureel Planbureau, *Profijt van de overheid*.
22 S. Blom, *Intellectuele vorming*, p. 329-357, vooral p. 334-335; Matthijssen, *De elite en de mythe*, p. 145-151; Poignant, *Education in the industrial countries*.
23 Matthijssen, *Klasse-onderwijs*, p. 24.
24 Idenburg, *De sleutelmacht der school*.
25 Idenburg, *Schets*, p. 374; S. Blom, *Intellectuele vorming*, p.216.
26 Ibid., p. 380.
27 Ibid., p. 367.
28 Dodde, *Het Nederlands onderwijs verandert*, p. 41.
29 Idenburg, *Schets*, p. 370; S. Blom, *Intellectuele vorming*, p. 219.
30 Van Gelder en Wansink (red.), *Heimwee naar de hbs*.
31 Idenburg, *Schets*, p. 363.
32 Grotenhuis, *Op zoek naar middelbaar onderwijs*, p. 187-218.
33 Idenburg, *Schets*, p. 355.
34 Van Kemenade, *De katholieken en hun onderwijs*, p. 42-43 en p. 48-56.
35 Dijkstra, Dronkers en Hofman (red.), *Verzuiling in het onderwijs*.
36 Grotenhuis, *Op zoek naar middelbaar onderwijs*, p. 133.
37 Ibid., p. 166.
38 De Graaf, *Leerplicht en recht op onderwijs*, p. 71.
39 Elias, *Van mammoet tot wet*, p. 7.
40 Ibid.
41 S. Blom, *Intellectuele vorming*.
42 Geciteerd bij S. Blom, ibid., p. 222.
43 De Graaf, *Leerplicht*, p. 70-71; Elias, *Van mammoet tot wet*, p. 149, 182, 198 en 264-265.
44 Grotenhuis, *Op zoek naar middelbaar onderwijs*, p. 184, noot 123.
45 Handelingen Tweede Kamer, 1959-1960, p. 5350.
46 De Graaf, *Leerplicht*, p. 76.
47 Ibid., p. 77.
48 Ibid., p. 72.
49 Idenburg, *Schets*, p. 346.
50 S. Blom, *Intellectuele vorming*, p. 246-256.
51 Ibid., p. 345.
52 Ibid., p. 357.
53 Van der Leeuw, geciteerd door Vervoort, 'Van oude en nieuwe universiteiten', p. 101.
54 *Rapport van de commissie voor te treffen voorzieningen ten behoeve van studenten*.
55 Geciteerd in: Heringa, *De student*, p. 51.
56 Grotenhuis, *Op zoek naar middelbaar onderwijs*, p. 164.
57 Art. 1 Wet op het Wetenschappelijk Onderwijs, 1960.
58 Art. 2 Wet op het Wetenschappelijk Onderwijs, 1960.
59 Schuyt, 'De nalatenschap van Erasmus', p. 201-205.
60 Wet op het Wetenschappelijk Onderwijs, 1960. Art. 59.
61 Nota Mr. J.M.L.Th. Cals aan de Academische Raad, d.d. 23 juli 1963 (nota Cals).
62 Hutter, 'Studieduur', p. 10.
63 Ibid., p. 21-22.
64 Glastra van Loon, 'Vrijheid en dwang', p. 15-28.
65 De Jong, Edz., 'Het vijfjarenplan van Cals', p. 1-8.
66 Vervoort, 'Van oude en nieuwe universiteiten', p. 117.
67 Regtien, *Springtij*, p. 39-46.
68 Lammers, *Studentenvakbeweging en universitaire democratie*, p. 21-34 en p. 65.
69 *Regtien, Springtij*, p. 41.
70 Ibid., p. 42.
71 Ibid., p.43-49.
72 Cohen, *De strijd om de academie*, p. 71-116; Daalder, *Universitair panopticum*, p. 98-112.
73 Regtien, *Springtij*, p. 211.
74 Ibid., p. 214.
75 Abspoel, *Studenten*, 1979.

13 Kwaliteit en zuinigheid in het wetenschappelijk onderzoek

Inleiding

In 1958 kwam het eerste nummer van *Delta* uit, een nieuw, Engelstalig tijdschrift dat het buitenland moest inlichten over de Nederlandse cultuur. *A review of arts life and thought in the Netherlands* luidde de ondertitel. De kunsten waren het sterkst vertegenwoordigd, maar ook aan de natuurwetenschap was gedacht. De wetenschapshistoricus E.J. Dijksterhuis maakte deel uit van de redactie en de wiskundige Hans Freudenthal was als speciale medewerker voor 'Science and research' aangetrokken. In het eerste nummer was van hun inbreng nog weinig te merken, maar in het tweede nummer verscheen een artikel over de natuurwetenschappen. H.C.M. Edelman schreef in ook voor leken alleszins bevattelijke taal over de nieuwste ontwikkelingen in de sterrenkunde en in het bijzonder over de radioastronomie. Deze nieuwe tak van wetenschap had juist in Nederland een hoge vlucht genomen dankzij de nog maar twee jaar daarvoor in gebruik genomen radiotelescoop bij Dwingeloo in Drente, waarover nu met gepaste trots werd bericht.[1] Als *Delta* het visitekaartje moest zijn dat Nederland aan het buitenland wilde afgeven, dan was de sterrenkunde ontegenzeggelijk het visitekaartje van de Nederlandse natuurwetenschap.

Waarom de sterrenkunde en niet bijvoorbeeld de natuurkunde? Nederland heeft een klimaat dat toch niet erg geschikt is voor de beoefening van de astronomie. Het is hier vaak bewolkt en mistig, wat de waarneming natuurlijk belemmert, en het land mist de hoge bergen waarop in de twintigste eeuw bij voorkeur de grote observatoria werden gebouwd. Bovendien was het praktisch nut van de sterrenkunde - geen onbelangrijk criterium in een tijd van herstel en wederopbouw - niet direct aanwijsbaar. Van een land dat nog maar net de schade van de Tweede Wereldoorlog te boven was gekomen verwacht men dat het aan andere wetenschappen prioriteit zou geven. Bijvoorbeeld aan de natuurkunde, waarin Nederland vanouds heel sterk was geweest en waarvan men zeker enig praktisch nut mocht verwachten. Natuurlijk is de sterrenkunde een wetenschap die ook bij leken altijd tot de verbeelding spreekt en bovendien hadden de Nederlandse astronomen de buitenwacht in de jaren 1950 wel wat te melden. Leidse astronomen was het gelukt met eenvoudige radiotelescopen vrijwel het hele melkwegstelsel in kaart te brengen. Maar hoe representatief was de sterrenkunde voor de wetenschapsbeoefening in herrijzend Nederland, waarom had juist deze wetenschap zo'n internationale uitstraling? Het is niet doenlijk alle natuurwetenschappen apart te behandelen, maar een globaal overzicht van de ontwikkeling van het wetenschappelijk bedrijf en een contrastieve beschrijving van de gang van zaken in de fysica en de sterrenkunde kan al heel veel inzicht opleveren in de algemene

patronen van de wetenschapsgeschiedenis in naoorlogs Nederland. Voor het verkrijgen van het juiste perspectief in de ontwikkelingen in de eerste naoorlogse decennia zal het nodig en nuttig zijn er regelmatig ook de stand van zaken in een recenter verleden bij te betrekken.

De effecten van de oorlog

De Tweede Wereldporlog en de Duitse bezetting van Nederland hebben ook de beoefening van de natuurwetenschap hier te lande niet onberoerd gelaten. Aanvankelijk leek de schade nog beperkt te blijven. Een ernstige ingreep van de bezettingsmacht was natuurlijk dat in november 1940 de joodse hoogleraren werden ontslagen, wat in Utrecht bijvoorbeeld betekende dat de fysicus Ornstein zijn laboratorium niet meer mocht betreden. Er werd geprotesteerd. In Delft kwam het tot een staking en ging - op last van de bezetter - de hogeschool tijdelijk dicht. In Leiden hield op 26 november de jurist R.P. Cleveringa zijn bekende toespraak, waarin hij zijn ontslagen collega Meijers loofde, wat aanleiding was tot een staking van de studenten een dag later, en - weer als tegenmaatregel - de sluiting van de universiteit, in dit geval blijvend.[2] Maar elders ging het universitaire leven ogenschijnlijk gewoon door. In Utrecht en Amsterdam schreef men de uitgeweken Leidse studenten graag in en ging men - met enige vertraging misschien - over tot het vervullen van de opengevallen plaatsen. En Leiden mocht dan voor het onderwijs gesloten zijn, het onderzoek in de laboratoria ging door, en als men de inhoud van bijvoorbeeld het *Nederlandsch tijdschrift voor natuurkunde* bekijkt, ziet men dat de redactie in deze eerste oorlogsjaren kennelijk geen enkele moeite had de nummers te vullen.[3] Ook de voormalige Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen liet zich haar joodse leden ontnemen en probeerde zo lang mogelijk op de oude voet door te vergaderen.

Pas in de laatste twee oorlogsjaren werden de effecten van oorlog en bezetting op grote schaal merkbaar. Om te beginnen raakten de collegezalen akelig leeg. Toen de Duitsers in 1943 van de studenten een zogenaamde loyaliteitsverklaring eisten, weigerden de meeste studenten deze te tekenen, wat tot gevolg had dat ze moesten onderduiken, als ze tenminste niet in Duitsland te werk wilden worden gesteld. Maar ook het onderzoek kwam op de meeste plaatsen tot stilstand. Geld voor onderzoekbenodigdheden (inclusief energie) ontbrak, assistenten en hoogleraren waren soms gegijzeld of zaten ondergedoken, internationale contacten waren verbroken. Sommige laboratoria, zoals het Kamerlingh Onneslaboratorium in Leiden, werden door de Duitsers leeggeroofd ten bate van een nieuw onderzoeksinstituut dat zij zelf bij Doetinchem wilden opzetten. Ook moest het natuurkundige laboratorium van de Vrije Universiteit de deeltjesversneller die nog maar net van Philips was gekocht aan de Duitsers afstaan. Alleen binnen een bedrijf als Philips, dat door de Duitsers ongemoeid werd gelaten en kennelijk een strategische waarde vertegenwoordigde, kon het onderzoek op de oude voet doorgaan.

Binnen de universiteit was de oorlog echter ook voor die vakken die met alleen pen en papier een heel eind kwamen soms een ‘blessing in disguise’. De astronomen in Leiden en Utrecht leidden langs zuiver theoretische weg af dat het mogelijk moest zijn met behulp van de radiostraling uit de ruimte de structuur van het melkwegstelsel te ontrafelen, waarmee de basis werd gelegd voor de snelle start van de Nederlandse radiosterrenkunde na de oor-

log. En terwijl de meeste natuurwetenschappen zelf kwijnden, werd er op het gebied van de geschiedenis van de natuurwetenschappen juist veel werk verzet. De wiskundige Dijksterhuis publiceerde in 1943 de nog altijd beste biografie van Simon Stevin, en in het laatste oorlogsjaar schreef hij het eerste concept van zijn magnum opus, De *mechanisering van het wereldbeeld*. Zijn jongere collega Hans Freudenthal, die in 1933 door de befaamde wiskundige L.E.J. Brouwer uit Duitsland naar Nederland was gehaald maar in 1940 als jood zijn aanstelling bij het Mathematisch Instituut in Amsterdam was kwijtgeraakt, begon zich tijdens de bezettingsjaren te verdiepen in de didactiek van de wiskunde, een terrein waarop hij na de oorlog internationale faam zou verwerven door de introductie van het realistische wiskundeonderwijs.[4]

Nieuwe wetenschapsorganisaties

Direct na de bevrijding werd het herstel van het Nederlandse wetenschapsbedrijf energiek ter hand genomen. Terwijl grote delen van West- en Noord-Nederland nog in Duitse handen waren, werd in Eindhoven in het najaar van 1944 bijvoorbeeld al met steun van Philips' Gloeilampenfabriek de Tijdelijke Akademie opgericht, waar studenten zich vooral in de natuurwetenschappen en de basisvakken van de geneeskunde konden bekwamen. De bij Philips werkzame fysicus H.B.G. Casimir trad op als rector ‘non-magnificus’, zoals hijzelf later vertelde. Om de leergierige studenten in te schrijven hield hij zitting in een zaaltje boven het plaatselijke café ‘Het Rozenknopje’. De resultaten die de studenten aan deze sjofele instelling behaalden werden echter na het herstel van de normale verhoudingen wel degelijk door de andere universiteiten erkend.[5]

Maar het was niet de bedoeling simpelweg de vooroorlogse verhoudingen te herstellen. Allerwegen maakten intellectuelen, vooral van progressieve huize, zich op voor een ingrijpende vernieuwing, van het maatschappelijke bestel in Nederland, inclusief de universiteiten. Een aantal Groningse hoogleraren, onder wie de wiskundige J.G. van der Corput, publiceerde een brochure, *De vernieuwing van de universiteit*, waarin ze een grotere autonomie ten opzichte van de rijksoverheid bepleitten, nieuwe ideeën formuleerden over de ware academische gemeenschap en suggesties deden voor een landelijke taakverdeling.

In het algemeen mislukte deze ‘Doorbraak’: de oude partijen trokken de macht weer naar zich toe, confessionele scheidslijnen verdeelden het volk als vanouds en de universiteiten vielen doorgaans weer terug in het vooroorlogse specialistendom, alle vrome wensen over de academische gemeenschap ten spijt. Maar de wereld van de wetenschap werd wel verrijkt met een aantal instellingen dat op langere termijn een belangrijke rol zou spelen. De wiskundigen, weer onder aanvoering van Van der Corput, trokken uit het feit dat in de oorlog de grote rekenmachines een essentiële rol hadden gespeeld bij de oorlogsinspanning de conclusie dat het wiskundig onderzoek na de oorlog op meer gestructureerde wijze moest worden opgezet, wat op 11 februari 1946 leidde tot de oprichting van het Mathematisch Centrum in Amsterdam.[6] De natuurkundigen waren vooral onder de indruk van de rol die de kernenergie had gespeeld en gingen direct na de oorlog aan de slag om de op dit punt al voor de oorlog opgelopen achterstand in te halen. Ten behoeve van het natuurkundig onderzoek werd in 1946 de Stichting voor Fundamenteel Onderzoek der Materie (FOM) opgericht, waarin behalve de overheid ook het bedrijfsleven participeerde.[7]

Deze losse initiatieven werden naderhand ondergebracht in een overkoepelende organisatie, de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO). Al in de eerste maanden na de bevrijding was door minister-president Schermerhorn en anderen besloten dat er een organisatie moest komen die met gerichte overheidssteun de opgelopen achterstand op het buitenland en vooral de Verenigde Staten teniet moest doen. Hoewel ook hier al spoedig de oude verhoudingen zich weer deden gelden en de directe naoorlogse vernieuwingsdrang wegebde, begon een voorlopig bestuur vanaf 1947 subsidies te verstrekken en werd in 1948 een voormalig leraar natuurkunde en ambtenaar bij het ministerie van OKW, J.H. Bannier, als secretaris aangetrokken. Zowel de universiteiten, die voor hun autonomie vreesden, als de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen (KNAW), die zich in haar adviserende taak bedreigd voelde, sputterden tegen, maar in 1949 werd de ZWO-wet door de Tweede Kamer aanvaard en begin 1950 ging ZWO officieel van start. Bannier werd de eerste directeur.[8] Hoewel de organisatie oorspronkelijk als een tijdelijk noodverband was gezien, zou zij al spoedig een in omvang misschien kleine, maar in kwalitatieve zin grote rol spelen in de ontwikkeling van de Nederlandse wetenschap. Pas veel later zou ook de KNAW zich (door de introductie van adviesraden en de benoeming van een president) zodanig reorganiseren dat zij een actieve rol kon spelen in het wetenschappelijk leven in Nederland.

Brain drain

Ondanks de komst van FOM en ZWO stond de Nederlandse natuurwetenschap er in de eerste jaren na de oorlog slecht voor. Het onderzoek was ernstig achterop geraakt, niet alleen omdat men gedurende de laatste oorlogsjaren niet normaal had kunnen werken, maar ook omdat de natuurwetenschap vooral in Amerika door de oorlogsinspanningen veel meer armslag had gekregen. Vóór de oorlog was de Nederlandse natuurwetenschap sterk op Duitsland georiënteerd geweest, terwijl het zwaartepunt na de oorlog, mede door de Duitse emigratie naar de Verenigde Staten, heel duidelijk in Noord-Amerika was komen te liggen. Ten gevolge van de algehele schaarste was voor nieuw talent in Nederland amper plaats. Symptomatisch was de keuze die de al genoemde fysicus H.B.G. Casimir maakte. Voor de oorlog had hij, als leerling en assistent van Ehrenfest, vele jaren in Leiden gewerkt, voordat hij in april 1942, nog net op tijd, de overstap naar het Natlab van Philips had kunnen maken (dat in de oorlog nog redelijk ongestoord door had kunnen draaien). In 1952 kon Casimir terugkeren naar Leiden om Kramers als hoogleraar theoretische natuurkunde op te volgen, maar toen hij een kijkje nam in het Leidse instituut was zijn besluit gauw genomen. Terwijl het Kamerlingh Onnes-laboratorium dankzij een ruime gift van de BPM in 1946 flink gemoderniseerd had kunnen worden, was bij de theoretici eigenlijk alles bij het oude gebleven; mogelijkheden om vernieuwing door te voeren waren er eigenlijk niet. Ondanks het prestige dat de leerstoel had, bleef Casimir liever in een industrieel laboratorium werken, waar hij het inmiddels tot mededirecteur had gebracht.[9]

Daar kwam bij dat de sfeer in de eerste naoorlogse jaren niet bepaald opgewekt was. Al voor de oorlog, tijdens de depressie, waren er mensen geweest die vonden dat Nederland zich moest voorbereiden op een blijvend lager welvaartspeil; na de oorlog, toen het met de wederopbouw aanvankelijk niet snel ging, klonken dit soort

geluiden alleen nog maar sterker. De angst dat door het dreigende verlies van Indië Nederland verder achterop zou raken

- ‘Indië verloren, rampspoed geboren’ - was wijdverbreid. Ook maakte men zich zorgen over de vermeende zedenverwildering, over de oprukkende Amerikaanse oppervlakkigheid en over de nivellerende effecten van de massasamenleving. Titels van populaire boeken als *Opstand der horden* (Ortega y Gasset), dat al vóór de oorlog een bestseller was, en *Revolutie der eenzamen* (Bouman) geven de sfeer aardig weer. En ten slotte was de internationale politieke situatie - de dreiging van ‘de Russen’ of van de atoombom - ook niet bevorderlijk voor een rooskleurig toekomstbeeld. Dit alles hoefde overigens niet tot defaitisme te leiden, integendeel zelfs. De ervaring dat de natuurwetenschappen een belangrijke bijdrage aan de oorlogsinspanning hadden geleverd, wat uiteindelijk het duidelijkst werd gesymboliseerd door de atoombom, spoorde een aantal onderzoekers juist aan zich meer van hun maatschappelijke verantwoording bewust te worden, zich niet meer als uitsluitend leveranciers van ideeën en apparaten te laten gebruiken en zich te organiseren om zo invloed op de toepassing van hun kennis te kunnen uitoefenen. Het Verbond van Wetenschappelijke Onderzoekers, dat in 1946 werd opgericht en dat zich jarenlang vanuit een geëngageerd standpunt over de relatie tussen wetenschap en samenleving zou uitlaten, was een vrucht van die wending in het zelfbeeld van de onderzoekers.[10] Maar dit veranderde niets aan de sombere stemming ten aanzien van cultuur en samenleving. Tot ver in de jaren vijftig spraken intellectuelen vooral op zorgelijke toon over de geestelijke toestand van het vaderland; uitlatingen over een diepe crisis van de cultuur waren regelmatig te horen.

Geen wonder dat menigeen het in Nederland voor gezien hield en elders zijn heil zocht. Casimir kon tenminste nog bij Philips blijven, anderen hadden zo'n keuze niet en moesten naar het buitenland uitwijken. Al voor de oorlog kwam het op bescheiden schaal voor dat Nederlandse jonge onderzoekers een carrière in het buitenland maakten. De astronomen waren hierin voortrekkers geweest. Al in 1911 was A. van Maanen metterwoon naar de Verenigde Staten gegaan en dankzij de goede contacten van Kapteyn en later De Sitter daar, was het voor meer dan één jonge astronoom mogelijk gebleken aan gene zijde van de oceaan - waar ook de mooiste sterrenwachten stonden - een bestaan op te bouwen. Maar ook voor beoefenaren van andere disciplines was zoiets niet onmogelijk. De wiskundige Dirk Struik kon in 1926 een vaste betrekking krijgen aan het Massachussetts Institute of Technology, en de Leidse fysici Goudsmit en Uhlenbeck, die in 1925 de elektronenspin ontdekt hadden, werden in 1927 *associate professor* in Ann Arbor, Michigan.

Na de oorlog begon deze trek naar het buitenland zo'n omvang aan te nemen, dat er gesproken werd over een *brain drain* (*De Telegraaf* introduceerde later de term ‘hersenvlucht’). In Scandinavië, Engeland, Canada en vooral de Verenigde Staten lagen voor jong talent mogelijkheden die Nederland niet of nog niet kon bieden, terwijl ook menig gevestigde onderzoeker Nederland in de eerste jaren na de oorlog de rug toekeerde. Nicolaas Bloembergen, die in 1981 de Nobelprijs zou krijgen voor zijn bijdrage aan de ontwikkeling van lasers, was in 1946 naar Harvard gegaan om daar een glansrijke carrière op te bouwen. De fysicus Abraham Pais ging in hetzelfde jaar met een beurs eerst voor een half jaar naar Niels Bohr in Kopenhagen en daarna, ook weer met een beurs, naar het Institute for Advanced Studies in Princeton, waar hij vanaf 1950 naam zou maken op het terrein van de deeltjesfysica.[11] En Nico Tinbergen, de etholoog die in 1973 met Karl Lorenz en Karl von Frisch de Nobelprijs voor de Geneeskunde en de Fysiologie zou krijgen, verruilde in 1949 zijn professoraat in Leiden voor de positie van lecturer, later hoogleraar in Oxford.

Herstel

Maar hopeloos was de situatie in Nederland niet. De toekenning van de Nobelprijs voor natuurkunde aan de Groningse hoogleraar Zernike in 1953 was bijvoorbeeld een opsteker. Weliswaar werd hem deze prijs toegekend voor een apparaat, de fasecontrastmicroscoop, dat hij al voor de oorlog had ontwikkeld, maar van de toekenning ging niettemin een belangrijk signaal uit. Ook kwam het voor dat buitenlands talent juist emplooi zocht en kreeg in Nederland. De Australiër E.C. Slater, wiens carrière in de biochemie in Cambridge dreigde vast te lopen, werd in 1955 benoemd als hoogleraar in de fysiologische chemie. Hij maakte een eind aan het in de jaren dertig nog toonaangevende vitaminenonderzoek van B.C. Janssen en verlegde de koers van het Amsterdamse onderzoek naar de biochemie, een terrein waarop hij wereldfaam zou verwerven.[12] En in het algemeen kon worden vastgesteld dat de budgetten van de Nederlandse universiteiten en van ZWO voortdurend groeiden en dat de personeelsbezetting steeds beter werd. Niet onbelangrijk was dat de Europese landen in 1952 een verdrag sloten dat de grondslag werd voor het Conseil Européen de Recherche Nucléaire (CERN), dat bij het Zwitserse Genève een gemeenschappelijk onderzoekscentrum voor de kernenergie en hoge energiefysica zou gaan bouwen. Men had ingezien dat het bouwen van grote versnellers te duur werd voor de afzonderlijke Europese landen. Wilde men de achterstand op de Verenigde Staten inlopen en de brain drain naar dat land tegengaan, dan was gemeenschappelijke actie nodig.[13]

Toch was de toon van een speciale commissie die in 1958 de situatie van de natuurwetenschappen in Nederland doorlichtte nog niet erg opgewekt. Er was in 1956 sprake geweest van bezuinigingen op het hoger onderwijs en toen de decanen van de bètafaculteiten van de Nederlandse universiteiten, ondersteund door de KNAW, daartegen geprotesteerd hadden, had minister Cals een commissie geïnstalleerd die een oordeel moest vellen over de kwaliteit van het onderzoek en die in het verlengde daarvan een soort deltaplan voor de Nederlandse natuurwetenschapen moest opstellen.[14] De commissie, waarvan Casimir voorzitter was, constateerde dat na de oorlog de Nederlandse natuurwetenschap kwantitatief behoorlijk gegroeid was. Men telde zo'n 450 fysici, 400 chemici en 350 biologen. Dat wees op een duidelijke inherente groeikracht, wat op zichzelf reden tot optimisme was. Maar ondanks deze getalsmatige groei was er in het onderzoek eigenlijk alleen maar achteruitgang. De commissie moest constateren ‘dat vergeleken bij een halve eeuw geleden, het aandeel van Nederland in baanbrekende fundamentele onderzoekingen en in geheel nieuwe ontdekkingen relatief en vooral ook in vergelijking met dat van enige naburige landen ontegenzeggelijk is gedaald’.[15] Nederland liep op tal van terreinen - genoemd werden de kernfysica, de fysica van halfgeleiders en de deeltjesfysica - achter bij het buitenland, en waar men de achterstand had weggewerkt, was het spannende onderzoek eigenlijk al gedaan. Hier kon men zich, meende de commissie, niet bij neerleggen. Een land ‘dat een eervolle plaats in de rij der volkeren wil blijven innemen’ kon zich niet tevreden stellen met alleen toegepast onderzoek, en zeker Nederland niet, dat zo afhankelijk was van kennis- en arbeidsintensieve bedrijven.[16]

De oplossing zocht de commissie-Casimir niet in het losmaken van de onderzoeksactiviteiten uit de universiteit; fundamenteel onderzoek hoorde juist thuis in de context van de universiteit. Men zag meer in een forse uitbreiding van de laboratoriumruimte, in verbete-

ring van de positie van de wetenschappelijke staf, in verkorting van de studieduur (tot zes jaar) en vooral in een drastische uitbreiding van het aantal hoogleraren. De groei van het personeelsbestand van de universiteiten was vooral de lagere rangen en de tijdelijke functies ten goede gekomen en had zich niet in dezelfde mate bij de hoogleraren voorgedaan, misschien omdat deze bang waren voor titelinflatie en statusverlies. Die onevenwichtigheid had echter een onbedoeld bijeffect, meende de commissie te weten. ZWO-medewerkers en wetenschappelijke ambtenaren, die zich moeten verantwoorden, pakken het liefst risicoloos werk aan, wat de Nederlandse natuurwetenschap degelijk, nuttig, maar onoorspronkelijk maakt, terwijl de volksaard eerder geprikkeld moet worden tot fantasie dan tot grondigheid.[17] Daarom moesten juist hoogleraren aangetrokken worden die wel risico's konden lopen omdat ze immers al de top van de carrièreladder hadden bereikt. Casimir en de zijnen meenden dat door een verdriedubbeling van het aantal hoogleraren (een uitbreiding met minstens 200) het onderzoek in Nederland eindelijk weer op het oude niveau zou kunnen komen.

De gunstige economische ontwikkeling en de vondst van grote hoeveelheden aardgas bij Slochteren maakten het mogelijk deze wensen voor een belangrijk deel te honoreren, en al voor het begin van de jaren zestig begon een periode van onstuimige groei. Met het geld dat het aardgas opleverde werd niet alleen een uitgebreid stelsel van sociale voorzieningen in het leven geroepen, maar ook profiteerden de universiteiten ervan en konden ze in korte tijd flink uitbreiden. Voor toptalent was het nu niet meer per se nodig naar het buitenland te gaan. Onderzoekers die eerder naar het buitenland waren vertrokken, keerden soms zelfs weer terug. De astronoom Adriaan Blaauw, die in 1952 van Leiden naar Chicago was gegaan, werd in 1957 in Groningen binnengehaald, waar hij Kapteyns oude laboratorium mocht uitbreiden en moderniseren.[18] En de fysisch-chemicus J. Kommandeur, die nog in 1955 naar Canada was gegaan, werd in 1961 eveneens hoogleraar in Groningen. Nieuwe instellingen van hoger onderwijs werden opgericht, bestaande werden uitgebreid. Voor de natuurwetenschappen waren (op den duur) vooral de oprichting van de Technische Hogeschool Eindhoven (1957), de opbouw van een natuurwetenschappelijke faculteit in Nijmegen (ook 1957) en de oprichting van de Technische Hogeschool Twente (1964) van belang. Ook het ZWO-budget steeg in deze jaren bijzonder snel. Lag het groeipercentage (gecorrigeerd voor loon- en prijsstijgingen) in 1956 nog op 6 procent, in 1958 steeg het al naar 19 procent en in 1960 naar 27 procent.[19] Het aantal wetenschappelijke onderzoekers steeg ook snel en de aanschaf van de modernste apparatuur was geen problem meer. In veel plaatsen werden die apparaten niet meer in de oude gebouwen opgesteld, maar in nieuwe universitaire complexen in polders buiten de stad. Utrecht bouwde de Uithof, Groningen concentreerde het natuurwetenschappelijk onderzoek in de Paddepoel en in Amsterdam verrees een wetenschappelijk centrum aan de rand van de Watergraafsmeer.

In deze tijd steeg ook het aantal studenten snel. Tot 1955 had het aantal studenten aan de Nederlandse universiteiten nauwelijks stijging vertoond, maar vanaf dat jaar begon een eerst geleidelijke, maar vooral tussen 1965 en 1970 zeer sterke, bijna explosieve groei. In 1975 stonden aan Nederlandse universiteiten ongeveer 120.000 studenten ingeschreven (tien jaar later zou het zo'n 40.000 hoger liggen).[20] Deze studenten waren over het algemeen mondiger dan de voorgaande lichtingen. De maatschappelijke democratisering en ontvoogding van minderheden gingen niet aan de universiteiten voorbij en zorgden binnen enkele

jaren voor de afbraak van de ouderwetse, patriarchaal bestuurde professorenuniversiteitzij het dat dit binnen de natuurwetenschappelijke faculteit minder merkbaar was dan in roeriger literaire en sociale faculteiten.

Grenzen aan de groei

De bloeiperiode duurde tot ongeveer het midden van de jaren zeventig. Aanvankelijk maakte men zich nog geen zorgen over die groei. Het werd als vanzelfsprekend beschouwd dat naarmate het onderzoek vorderde, dit ook verhoudingsgewijs meer geld moest kosten. Een van de grondleggers van ZWO, de Utrechtse chemicus H.R. Kruyt, gebruikte daarvoor het beeld van de cirkel: het bekende ligt erbinnen, het onbekende erbuiten en vooruitgang is het uitdijen van de cirkel. Maar steeds als de cirkel wijder wordt, wordt de frontlijn van de research langer en de inspanning die nodig is om de cirkel nog verder te vergroten neemt door de toenemende complexiteit van het onderzoek alleen maar toe. Dat zoiets zijn grenzen had, realiseerde men zich wel, maar voorlopig was men daar, dacht men, nog niet aan toe.[21]

Het was de situatie aan de universiteiten die het eerst duidelijk maakte dat er maatregelen genomen moesten worden. De toestroom van studenten werd zo massaal, dat de vraag zich wel opdrong of de grenzen van wat de overheid kon betalen niet bereikt waren. Niet alleen kostten de studenten zelf geld, maar door de al maar toenemende onderwijsdruk dreigde ook het onderzoek in de knel te komen. In de jaren tachtig kreeg Nederland bovendien te maken met een economische recessie, die de budgetten van de universiteiten niet ongemoeid liet (terwijl juist vanaf deze tijd ook de grote ondernemingen begonnen te bezuinigen op fundamenteel onderzoek). Ten slotte vroeg men zich af of bij de grote aantallen studenten nog wel volgehouden kon worden dat zij allemaal een opleiding tot wetenschappelijk onderzoeker moesten volgen. Het aantal studenten dat na afloop van de studie ook promoveerde (tot het begin van de eeuw nog de normale afsluiting van de studie), zakte steeds verder terug. Dat bij een wijziging in de wet op het hoger onderwijs in 1960 de betiteling ‘doctorandus’ (drs.) voor het eerst officiële bescherming kreeg, was een teken aan de wand. Bezuinigingen, ombuigingen, herprogrammering en bestuurlijke hervormingen waren onvermijdelijk. Na de gouden jaren 1960-1975 kreeg de natuurwetenschap te maken met een langdurige periode van selectieve groei en vooral krimp.

In de loop van de jaren tachtig werd, uitgaande van de Beleidsnota Universitair Onderzoek (BUOZ) uit 1979, een reeks maatregelen afgekondigd die het universitaire bestel moesten aanpassen aan de schaalvergroting. De belangrijkste maatregel was in 1981 de herstructurering van de universitaire opleiding door de invoering van de zogenaamde tweefasenstructuur. Deze hield in dat de eigenlijke opleiding tot onderzoeker, die zou moeten uitmonden in een dissertatie, losgemaakt werd van de eerste fase, waarin de student een bepaalde discipline, onder de knie kreeg. De eerste fase werd in het algemeen tot vier jaar teruggebracht (alleen de medische opleiding vormde een uitzondering), terwijl de tweede fase, waarin het proefschrift moest worden geschreven, eveneens tot vier jaar werd beperkt (vierjarige promotieaanstellingen waren bij ZWO overigens al heel gewoon). Voorstanders van het systeem verwezen graag naar het universitaire bestel van de Verenigde Staten en zongen de lof van een verdergaande amerikanisering, tegenstanders moesten door de ster-

ke bureaucratisering die met de onderwijshervormingen gepaard ging (en die steeds sterker werd) eerder denken aan de Sovjet-Unie en spraken van een sluipende sovjetisering van de Nederlandse universiteit.

Wetenschapsbeleid

De Nederlandse overheid versterkte steeds meer haar greep op het wetenschappelijk onderzoek. Al in de tweede helft van de jaren vijftig was er gesproken over de noodzaak van een wetenschapsbeleid: de maatschappelijke betekenis van de wetenschap was te groot om haar ontwikkeling geheel over te laten aan de wetenschapsbeoefenaren, en binnen zekere grenzen zouden ook maatschappelijke prioriteiten richtinggevend moeten zijn. De voorzitter van het Provinciaal Utrechts Genootschap, J.H. des Tombe, gebruikte het begrip wetenschapsbeleid al in 1956 en in 1957 organiseerde het immer kritische Verbond van Wetenschappelijke Onderzoekers er een congres over. In de loop van de jaren zestig werd er wel regelmatig over wetenschapsbeleid gesproken en werden tal van adviesraden en interdepartementale commissies in het leven geroepen, maar pas in het begin van de jaren zeventig werd het menens. In het kabinet-Biesheuvel werd een minister aangewezen voor het wetenschapsbeleid (Jhr. M.L. de Brauw) en toen het centrum-linkse kabinet-Den Uyl aantrad, in mei 1972, kwam er zelfs een aparte minister (zonder portefeuille) voor het wetenschapsbeleid, F.H.P. Trip. Deze kwam in 1974 met een Nota Wetenschapsbeleid, waarin onomwonden stond dat voortaan ook maatschappelijke prioriteiten de wetenschap zouden moeten sturen. Weliswaar sneuvelde de aparte minister weer bij een latere kabinetsformatie, maar de lijnen waren uitgezet.

Voor het stelsel van planning, programmering en beoordeling werd in de loop van de jaren zeventig en tachtig een steeds verfijnder systeem opgezet. Verkenningscommissies die de minister adviseerden over de ontwikkelingen in een bepaald vakgebied werden al snel een doodgewone zaak. In 1974 kwam de eerste verkenningscommissie met haar rapport over de sociale wetenschappen, en in de jaren daarna volgden ook de natuurwetenschappen: de scheikunde in 1979, de biochemie in 1980, de biologie in 1983 en de natuurkunde in 1984. Voor het universitaire onderzoek voerde minister W. Deetman van Onderwijs en Wetenschappen (ook weer op basis van de Beleidsnota Universitaire Onderzoek uit 1979) in 1981 vervolgens het systeem van de zogenaamde voorwaardelijke financiering in: alleen universitair onderzoek dat van te voren was goedgekeurd kreeg financiering. In principe was dit een niet geringe bedreiging voor de vrijheid van onderzoek, maar in de praktijk bleek het systeem zeer soepel toegepast te worden.

Maar het stelsel van planning, programmering en beoordeling zou niet compleet zijn als ook ZWO er niet in opgenomen was. In principe was ZWO altijd een organisatie van en voor onderzoekers geweest, waarin de eisen van het onderzoek de uitgavenverdeling dicteerden. Bij ZWO wachtte men af wat er aan subsidieaanvragen binnenkwam en vervolgens ging men - op grond van adviezen van andere onderzoekers - beoordelen of subsidie verantwoord was. Vanuit het ministerie verwachtte men nu een actievere opstelling van ZWO; daar wilde men dat de organisatie, op aangeven van het ministerie, zelf bepaalde wat onderzocht moest worden, om daar vervolgens de uitvoerders bij te zoeken. Bij ZWO (waar overigens

Bannier in februari 1978 net afscheid had genomen) wilde men wel een actiever beleid voeren, maar ten

koste van alles wilde men vermijden dat ZWO een ‘bijkantoor’ van het ministerie werd.[22] Toen uiteindelijk in 1988 het oude ZWO overging in de nieuwe Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek, NWO (dat zich door opname van de Stichting voor Technische Wetenschappen nu ook meer op toepassingsgericht onderzoek ging toeleggen), bleek dat ZWO de strijd verloren en het ministerie hem gewonnen had.

Niet alleen ging men actiever beleid voeren, maar ook de behoedzaamheid waarmee voorheen gelden verdeeld werden, werd voortaan regelmatig opzij gezet. Koos men voorheen soms alleen maar voor het elimineren van ondermaats onderzoek, minister J. Ritzen (1990-1998) gaf de voorkeur aan het extra stimuleren van excellente onderzoeksgroepen, om zo meer differentiatie in het onderzoekslandshap aan te brengen. Zowel door het instellen van grote prijzen, zoals de Spinoza-prijzen (persoongebonden onderzoekspremies), als de instelling van onderzoekscholen wilde de minister dit beleid kracht bijzetten. Kenmerkend was dat toen bleek dat het aantal onderzoekscholen, waarin eigenlijk alleen het beste onderzoek bijeengebracht zou mogen worden, toch tot ver boven de honderd opliep, de minister op nieuwe selectie aanstuurde door de toekenning van de kwalificatie ‘toponderzoekschool’ aan een bij voorbaat gelimiteerd aantal scholen (eerste ronde in 1997). En omdat hij en zijn ambtenaren - een stille macht die voorheen formeel geen invloed had - de indruk kregen dat de universiteiten alle plannen grotendeels smoorden in bureaucratie en een politiek van consensus en verdelende rechtvaardigheid, kwam de minister met een plan om een flink deel van het universitaire onderzoeksgeld (500 miljoen) over te hevelen naar het inmiddels op ministeriële aanwijzingen functionerende NWO, waaraan de verdeling dus wel kon worden toevertrouwd. Toen in 1998 een nieuwe minister aantrad, verdween dit laatste plan echter in een la; de nadrukkelijke aanval op het consensusmodel in de verdeling van de wetenschapsgelden die Ritzen had ingezet is niet meer dan een bedreiging van tijdelijke aard gebleken. Wel zijn Nederlandse onderzoekers gewend geraakt aan een systeem waarin zij hun onderzoek voortdurend en voor steeds weer nieuwe beoordelingsinstanties moeten verantwoorden.

Dit alles is niet zonder gevolgen gebleven voor de wijze waarop de natuurwetenschappen werden beoefend. Zonder de toenemende controle en verantwoordingsplicht zou bijvoorbeeld de publicatiedrift niet die exuberante vormen hebben aangenomen die deze nu heeft; het klimaat van ‘publish-or-perish’, het goochelen met citatie-analyses bij de toekenning van onderzoeksgelden en het verkennen van de grenzen van wat ethisch nog toelaatbaar is (het vroegtijdig in de algemene pers rapporteren over sensationele ontdekkingen, het meeliften in de publicaties van anderen, het gebruikmaken van kennis die ontleend is aan het in principe vertrouwelijke beoordelingscircuit) zijn stuk voor stuk in belangrijke mate uitgelokt door de veranderende context waarin het onderzoek wordt verricht en zich voortdurend moet waarmaken. De natuurwetenschappen werden al voor de oorlog op vele plaatsen bedrijfsmatig beoefend, maar de druk om te presteren is daarna alleen maar verder opgevoerd.

En toch aan de top

Het vreemde is dat ondanks alle bemoeizucht van overheidswege de kwaliteit van het Nederlandse natuurwetenschappelijke onderzoek hiervan weinig te lijden heeft

gehad, en zelfs vooruit is gegaan. Toen rond 1980 de grenzen van de expansie werkelijk bereikt waren

en voor het eerst weer talent naar het buitenland verdween, werd hier en daar alweer de noodklok geluid. Maar ondanks de klachten over bureaucratische bemoeizucht en betutteling bleken volgens een overzicht in het tijdschrift *Science* in 1997 de Nederlandse natuurwetenschappen internationaal in de voorste gelederen te staan.[23] Over de hele linie genomen neemt het relatief kleine Nederland, waar slechts 1,9 procent van het bruto nationaal product in 'research and development' wordt gestoken, momenteel een zesde plaats in, gemeten naar zowel kwantiteit als kwaliteit (impact). Bij de wiskunde en de landbouwwetenschappen neemt Nederland een vijfde plaats in, bij de natuurkunde, de scheikunde en de microbiologie een vierde, en bij de sterrenkunde en de materiaalwetenschappen zelfs een derde plaats. En deze sterke positie heeft Nederland al sinds het begin van de jaren tachtig, ondanks het opkomen van Japan en andere Zuid- en Oost-Aziatische landen.

Het is, zoals gezegd, ondoenlijk om voor alle wetenschapsgebieden deze tamelijk rooskleurige voorstelling nader uit te werken. Een bespreking van de natuur- en de sterrenkunde kan echter duidelijk maken waarop de vooraanstaande positie van de Nederlandse natuurwetenschap is gebaseerd.

Natuurkunde

De natuurkunde is in de naoorlogse wetenschapsgeschiedenis steeds de belangrijkste groeisector geweest.[24] Zowel in de eerste naoorlogse jaren, toen FOM werd opgericht, als in de jaren zestig, toen de natuurkundigen de vruchten begonnen te plukken van het Europese onderzoekscentrum voor hoge energiefysica CERN in Zwitserland, slaagden ze erin een steeds groter deel van het budget voor wetenschappelijk onderzoek naar zich toe te trekken. Waar heeft het toe geleid, wat heeft het opgeleverd?

Het aanzien van de natuurkunde is rond 1950 fundamenteel van karakter veranderd. Tot in de jaren dertig werd internationaal het veld gedomineerd door wat tegenwoordig de atoom- en molecuulfysica heet, die onderdelen van de natuurkunde die het gedrag van atomen en moleculen bestuderen en op grond daarvan macroscopische verschijnselen verklaren. Nederland had in de eerste decennia van de twintigste eeuw op dit terrein een ijzersterke positie opgebouwd, zowel op het experimentele vlak (de heliumproeven in het laboratorium van Kamerlingh Onnes) als op theoretisch vlak (de traditie van Lorentz en Ehrenfest, voortgezet door Kramers). Met het onderzoek van Gorter, die na de oorlog het laboratorium van De Haas en Keesom in Leiden overnam en zijn onderzoek concentreerde op demagnetisatie, werd deze lijn met kracht voortgezet, met daarnaast een onderzoekslijn in Amsterdam, waar sinds het begin van de eeuw studie werd gemaakt van het gedrag van gassen en vloeistoffen bij extreem hoge druk.

Nadat aan het eind van de negentiende eeuw de radioactiviteit was ontdekt en Chadwick in 1932 het bestaan van het neutron had aangetoond, was definitief bewezen dat ook de atoomkern weer uit deeltjes bestond. Dat was het begin van de kernfysica, die in de jaren dertig grote opgang maakte. In Nederland werd daar pas vrij laat op ingehaakt. Aan de VU begon Sizoo in 1933 op heel kleine schaal met onderzoek naar radioactiviteit en pas tegen het eind van de jaren dertig waagden ook andere Nederlanders zich aan kernfysisch onderzoek. Toen gooide echter de Duitse bezetting roet in het eten. Wat er aan apparatuur

in de Nederlandse laboratoria stond, werd door de Duitsers in beslag genomen en ontmanteld. Feitelijk kon men na de oorlog opnieuw beginnen.

Maar toen lieten de fysici er ook geen gras meer over groeien. Kramers en zijn Groningse collega Coster benaderden, kort nadat de atoombommen op Hiroshima en Nagasaki waren gevallen, minister-president Schermerhorn met een voorstel om kernfysisch onderzoek te starten, vooral met het oog op het vreedzaam toepassen van kernenergie. Er kwam een staatscommissie, vervolgens een Adviescommissie voor Atoomfysica en in mei 1946 werd officieel de Stichting Fundamenteel Onderzoek der Materie opgericht, die een overeenkomst sloot met Philips (al voor de oorlog leverancier van deeltjesversnellers) en de gemeente Amsterdam over de oprichting van het Instituut voor Kernfysisch Onderzoek (IKO). In 1949 werd dit instituut, waar een door Philips gebouwd cyclotron werd opgesteld, officieel geopend.

Het IKO was niet het enige initiatief op kernfysisch gebied. Kort voor de oorlog had de regering op aandrang van De Haas ongeveer tien ton uraniumoxyde gekocht van de Belgische firma Union Minière. Voor deze firma was uraniumoxyde een afvalproduct bij de winning van radium in Congo, maar De Haas meende te weten dat het uraniumoxyde in de toekomst ook zelf van grote waarde kon worden - en daarin had hij groot gelijk. De voorraad werd eerst in het Kamerlingh Onnes-laboratorium en later in een kelder in Delft opgeslagen en ontsnapte daar aan de blikken van de Duitsers. Na de oorlog wilde de regering dit uranium gebruiken voor de bouw van een proefreactor, maar ook na een geheime ruil met de Britten, die de beschikking hadden over zuiver uranium, bleek het bouwen van een eigen reactor te hoog gegrepen. Tegen het eind van de jaren veertig dienden echter de Noren zich als samenwerkingspartner aan. In Noorwegen beschikte men over een fabriek voor de productie van zwaar water (D_2O, een moderator om de kernsplijting geleidelijk te laten verlopen), maar ontbrak het aan het even noodzakelijk uranium, terwijl het in Nederland juist andersom was. Zo kwam in 1951 JENER tot stand, de Joint Establishment for Nuclear Energy Research, die in Kjeller bij Oslo een onderzoekscentrum en een proefreactor bouwde. Later, toen de Amerikanen hun politiek van geheimhouding en hun streven naar een monopolie hadden opgegeven, sloeg de Nederlandse regering een andere koers in, door samenwerking met de Amerikanen op te zetten. Dit leidde in 1955 tot de oprichting van het Reactorcentrum Nederland in het Noord-Hollandse Petten, waar met Amerikaanse knowhow verder gewerkt werd aan een eigen energieprogramma en waar in 1957 ook een onderzoeksreactor van Euratom, de Europese organisatie voor het vreedzaam gebruik van kernenergie, werd gevestigd. Het RCN werd in 1975, toen ook andere vormen van energie dan nucleaire energie tot het domein van de onderzoeksinstelling gingen behoren, omgedoopt tot ECN, Energiecentrum Nederland.[25]

Een stap verder ging men op het FOM-instituut voor Massascheiding in Amsterdam, waar de eigenzinnige Jacob Kistemaker al in 1953 enkele milligrammen verrijkt uranium wist te produceren. Daarmee zou een krachtiger kernreactor uitgerust kunnen worden (de bekendmaking van deze doorbraak was voor de Amerikaanse regering een van de redenen om de politiek van geheimhouding en monopolievorming op te geven). De groep van Kistemaker ontwikkelde in de loop van de jaren een eigen methode om het voor de kernsplijting essentiële uraniumisotoop U235 te zuiveren: het ultracentrifugeproces. Om dit verrijkt uranium op industriële schaal te kunnen produceren (in Nederland gebeurde dit door een

aparte onderneming, Ultra-Centrifuge Nederland (UCN) in Almelo) werd in 1970 samenwerking met het Verenigd Koninkrijk en de Bondsrepubliek Duitsland opgezet (Urenco).

Rond 1980 werd in Nederland op uitgebreide schaal kernfysisch onderzoek gedaan, misschien zelfs wel te veel. Terwijl op wereldschaal het aandeel van publicaties op dit terrein binnen de fysica als geheel een dalende tendens vertoonde (van 9 naar 7 procent) bleef het aandeel in Nederland onverminderd op 9 procent staan. In een tijd van stagnerende groei voor de natuurwetenschap was dit reden voor inkrimping, en vooral de kleinere onderzoeksinstellingen schakelden over op andere terreinen. Alleen het Kernfysisch Versnellers Instituut in Groningen en het inmiddels tot Nationaal Instituut voor Kernfysisch en Hoge Energie Fysica (NIKHEF) uitgebouwde IKO bleven kernfysisch onderzoek doen, waarbij met name het werk van het relatief kleine KVI in 1984 bij de Verkenningscommissie veel waardering oogste.

In de jaren tachtig was bovendien het enthousiasme voor energie uit kernsplijting, en daarmee voor de kernfysica, danig bekoeld. En dat gold ook voor een andere tak van de natuurkunde die processen in de kern van een atoom als mogelijke energiebron zag, de plasmafysica. Een plasma is een nagenoeg volkomen geïoniseerd en zeer dicht gas op zeer hoge temperatuur, bestaande uit vrije atoomkernen en vrije elektronen waarin door fusie van atoomkernen energie vrij komt. In 1958 werd deze tak van de natuurkunde in Nederland geïntroduceerd door de oprichting van het FOM-instituut voor Plasmafysica in het landgoed Rijnhuizen bij Jutphaas (tegenwoordig Nieuwegein). Hoewel het bepaald geen onbeduidend onderzoeksterrein is - het grootste gedeelte van de materie in de wereldruimte bestaat uit plasma (sterren bijvoorbeeld) en plasmafysica heeft dus potentieel grote betekenis voor de astrofysica - werd er in Nederland betrekkelijk weinig aan dit uiterst dure type onderzoek gedaan. Nog geen 4 procent van het aantal fysische publicaties was in 1983 aan de plasmafysica gewijd.

Duur was ook de hoge-energiefysica of deeltjesfysica, die studie maakt van de deeltjes waaruit de protonen en neutronen zijn opgebouwd die de kernfysici bestuderen. Omdat de elementaire deeltjes (de leptonen en quarks en alles wat daar uit is opgebouwd) alleen voorkomen in hoge energieversnellers, waar men in staat is door botsingen protonen uit elkaar te laten vallen, was dit onderzoek zo kostbaar, dat de afzonderlijke landen, het niet konden betalen. Daarom sloeg in het begin van de jaren vijftig een veertiental Europese landen de handen ineen en besloot men in 1952, zoals al eerder gezegd, tot de oprichting van het Conseil Européen pour la Recherche Nucléaire (CERN), dat in de jaren daarna bij Genève een onderzoekscentrum in het leven riep (eveneens CERN genoemd). Daar konden dure versnellers gebouwd worden waarmee Europa op dit terrein gelijke tred kon houden met Amerika (het tegengaan van de brain drain was een van de motieven achter de oprichting van CERN). Nederland droeg naar rato van haar BNP bij aan CERN (ongeveer 6 procent) en schiep in eigen land ook een thuisbasis voor de onderzoekers die na een periode van jarenlange voorbereiding in Genève hun experimenten zouden gaan uitvoeren. In 1975 kwam het eerder genoemde NIKHEF tot stand, dat een aparte sectie (ook de grootste meteen) had voor hoge-energiefysica. Toch constateerde de Verkenningscommissie in 1984 dat de Nederlandse deeltjesfysici niet in dezelfde mate van de faciliteiten van CERN leken te profiteren als Nederland bijdroeg aan het instandhouden van het onderzoekscentrum.

De mening van de commissie werd echter in zekere zin gelogenstraft toen in hetzelfde jaar dat haar rapport uitkwam de Nobelprijs voor de Natuurkunde mede werd uitgereikt aan de Nederlander Simon van der Meer, die als apparatenbouwer bij CERN werkte. Hij had een nieuwe methode ontwikkeld, de stochastische koeling, waarmee hij antiprotonen kon versnellen. Daarmee was experimenteel het bestaan van de zogenaamde w- en z-bosonen bewezen, deeltjes waarvan de theoretici het bestaan al hadden voorspeld. Voor het eerst sinds 1953 was er weer een Nobelprijs aan een Nederlands fysicus uitgereikt (ook al woonde en werkte hij in den vreemde).

De hoge energie-fysica was ook het domein van de theoretisch natuurkundigen. Kramers was in de jaren veertig nog onbetwist de grootmeester van de theoretische natuurkunde in Nederland. Maar hij was na de oorlog vooral actief op diplomatiek en bestuurlijk terrein. Bijvoorbeeld als voorzitter van het Science and Technology Committee van de United Nations Atomic Energy Commission (1946) en van de International Union of Pure and Applied Physics (1946-1951).[26] Na zijn dood in 1952 (toen Casimir hem niet wilde opvolgen) ging de mantel van Lorentz feitelijk over naar Utrecht, waar eerst N.G. van Kampen (een van Kramers laatste promovendi) en M.J.G. Veltman (hoogleraar vanaf 1966 en daarvoor werkzaam bij CERN) een sterke theoretisch-natuurkundige groep formeerden. Martinus Veltman hield zich vooral bezig met zogenaamde ijktheorieën: wiskundige schema's die de wisselwerkingen tussen de elementaire deeltjes beschrijven. Bij het zoeken naar die theorieën bleven de fysici voortdurend zitten met oneindigheden in de uitkomsten van hun berekeningen, wat fysisch onzinnige resultaten opleverde. Met behulp van een zelfgemaakt computerprogramma, ‘Schoonschip’ genaamd, en de toepassing van een in onbruik geraakte theoretische aanpak (die door het hanteren van bepaalde wiskundige trucs kon afrekenen met oneindigheden) wist Veltman het zoeken naar een zinnige theorie voor speciaal de zwakke wisselwerking, die verantwoordelijk is voor het optreden van radioactiviteit, nieuw leven in te blazen. Toen hij in 1969 steun kreeg van een jonge promovendus, Gerard 't Hooft (een oomzegger van Van Kampen), leidde Veltmans speurtocht tot een heuse doorbraak. In 1971 introduceerde 't Hooft het essentiële wiskundige gereedschap dat de oneindigheden volledig uit de schema's kon elimineren, waardoor de formules alsnog een zinnige uitkomst opleverden. De vondst van 't Hooft leverde het beslissende bewijs voor de juistheid van het al eerder tentatief geformuleerde Standaardmodel, dat niet enkel de verschillende elementaire deeltjes en hun wisselwerkingen op wiskundig effectieve wijze in kaart brengt, maar ook in staat is precieze voorspellingen te doen over het gedrag van die elementaire deeltjes- voorspellingen die in de loop der jaren in talloze experimenten bevestigd werden. Zonder het werk van Veltman en 't Hooft had men in 1983 bij CERN niet het zogeheten W-deeltje, de drager van de zwakke wisselwerking, kunnen ontdekken en had de Nederlandse fysicus Simon van der Meer voor zijn bijdrage daaraan in 1984 niet de Nobelprijs voor de Natuurkunde gekregen. Veltman en 't Hooft hebben langer op die hoogste vorm van erkenning moeten wachten. Omdat de Amerikaanse fysici Glashow, Weinberg en Salam in 1979 al de Nobelprijs hadden gekregen voor hun bijdrage aan het opstellen van het Standaardmodel, leek het er lange tijd op dat Veltman en 't Hooft die prijs zouden mislopen. In 1999 kregen zij echter alsnog de hen door velen al veel eerder toegedachte beloning.[27]

De brille van de theoretische en hoge-energiefysica mag echter niet doen vergeten dat verreweg de grootste subdiscipline van de natuurkunde zich met veel ‘aardser’ onderwer-

pen bezighoudt. Dit is de natuurkunde van de gecondenseerde materie, die vaak ook, zij het niet geheel correct, vaste-stoffysica genoemd wordt (de meeste fysici op dit terrein houden zich inderdaad met vaste stof bezig, maar ook vloeistoffen worden tot de gecondenseerde materie gerekend en het helium-onderzoek in Leiden valt er dus ook onder). Rond het midden van de eeuw ontstond dit nieuwe vakgebied uit een amalgaam van oudere, soms amper wetenschappelijke tradities, zoals de metallurgie en het cryogene onderzoek. De fysica van de gecondenseerde materie poogt zowel verschijnselen te beschrijven en te verklaren als bestaande of nieuwe materialen zodanig te bewerken, dat er nuttige toepassingen mee gerealiseerd kunnen worden. Tot de eerste categorie behoort de bestudering van bijvoorbeeld metalen die tot extreme temperaturen worden afgekoeld (het heliumonderzoek), wat de supergeleiding opleverde; tot de tweede categorie behoort de uitvinding van de transistor (1948, de Verenigde Staten), die spoedig ook in Europa toepassing vond en in zowel industriële als universitaire laboratoria verder onderzocht en ontwikkeld werd. Philips schakelde onmiddellijk over op deze nieuwe drager en versterker van elektrische en elektronische signalen, die aan de basis van de halfgeleidersfysica en de gehele computerindustrie staat. Omdat de materialen bij dit soort onderzoek op de meest uiteenlopende wijzen worden onderzocht (zowel optisch als chemisch), is de vaste stoffysica feitelijk één groot overgangsgebied tussen de natuur- en de scheikunde. Een van de belangrijkste centra van dit soort onderzoek, het in 1970 in Groningen opgerichte Materialen Studie Centrum (MSC), omvat groepen uit de natuurkundige en de scheikundige afdeling van de faculteit van Wiskunde en Natuurwetenschappen. De kracht van deze aanpak bleek in 1998, toen de eerste zes toponderzoekscholen in Nederland werden aangewezen en het MSC een van de zes winnaars was, terwijl de theoretisch-natuurkundigen buiten de boot vielen.

Een aantal eenvoudige cijfers kan ook een indruk geven van de verhoudingen in natuurkundig Nederland. In 1975 werd er in Nederland door de overheid in totaal 220 miljoen gulden aan natuurkundig onderwijs en onderzoek uitgegeven. Het meeste geld ging naar de vaste-stoffysica, bijna een kwart van de uitgaven, tegenover zo'n 15 procent voor de kernfysica en 14 procent voor de hoge-energiefysica. De verschillen lijken dan nog maar klein, tot men ziet dat per medewerker de verschillen veel groter zijn. In de vaste-stoffysica werd per onderzoeker 145.000 gulden uitgegeven, in de kernenergie 186.000 en in de hoge energiefysica 214.000 gulden. Bovendien moet men niet vergeten dat in de industrie ook veel geld omging. In 1973 werd in het bedrijfsleven voor 178 miljoen gulden aan natuurkundig onderzoek uitgegeven, waarvan Philips 45 miljoen en Shell 10 miljoen gulden voor hun rekening namen. Zeker bij Philips mag men aannemen dat het meeste geld wederom naar de vaste-stoffysica ging.

Ook bij tellingen van publicaties steekt de vaste-stoffysica er duidelijk bovenuit. De Verkenningscommissie becijferde in 1984 dat maar liefst 46 procent van de Nederlandse natuurkundige publicaties in deze sector thuishoorden. Dat Nederland daarmee boven het wereldgemiddelde lag (toen 44 procent) was ongetwijfeld het gevolg van het feit dat een grote multinational als Philips juist op dit terrein actief was. De geldverslindende hoge-energiefysica droeg toen echter ‘slechts’ voor 8 procent bij aan de fysische publicaties in Nederland, wat nog onder het wereldgemiddelde van 9 procent lag. De doorsnee fysicus houdt zich dus met heel andere zaken bezig dan de W- en Z-bosonen of de ijktheorieën, die de wereld van de theoretisch fysici uitmaken.

Uitgesplitst naar de universiteiten blijkt dat de Rijksuniversiteit Utrecht, het centrum van de theoretische natuurkunde, ook voor de fysica in het algemeen het belangrijkst was. In 1977 werd in Utrecht 27,5 miljoen aan fysica uitgegeven, terwijl Leiden amper tot de helft kwam, 14 miljoen, minder dan Amsterdam, dat 20,9 miljoen in de fysica stak, en minder ook nog dan Groningen, dat er 18,7 miljoen aan spendeerde. Ook gerekend naar de omvang van de staf stak Utrecht duidelijk boven de rest uit. In 1979 telde Utrecht 38,3 kroondocenten (hoogleraren en lectoren) in de natuur- en sterrenkunde, tegenover Groningen 30,9, Leiden 27,9 en Amsterdam 24,2.

Ten slotte kunnen de nuchtere cijfers ook nog iets zeggen over de wereldwijde betekenis van de Nederlandse inspanningen op het gebied van de natuurkunde. In publicaties gemeten leverde Nederland in de eerste vijf jaar na de oorlog ongeveer 3 procent van het aantal publicaties op natuurkundig terrein. Merkwaardigerwijs was dit aandeel in 1975 gezakt tot 1,3 procent. Deze daling in een tijd van opgang lijkt vreemd, totdat men bedenkt dat direct na de oorlog de bijdragen van landen als Duitsland en Japan vrijwel nihil moet zijn geweest. Bovendien is het genoemde percentage iets aan de lage kant omdat de bijdrage via CERN niet meegeteld wordt. Nederlanders die bij CERN publiceren worden namelijk bij Zwitserland geteld. Als hiervoor gecorrigeerd wordt, ligt het ‘echte’ Nederlandse aandeel tegen de 1,5 procent.[28] Daarmee scoorde Nederland niet slecht. In de internationale rangorde kwam Nederland met het genoemde percentage rond 1975 op een negende plaats terecht, na India en Italië, maar voor Zwitserland, Australië, Zweden en België.

En toch blijft het moeilijk het oordeel van de commissie-Casimir uit 1958 als geheel achterhaald te beschouwen. Hoewel de Verkenningscommissie in 1984 over de hele linie tevreden was, kan men zich niet aan de indruk onttrekken dat de Nederlandse fysici na de oorlog niet zozeer nieuwe gebieden hebben ontsloten, als wel overgenomen en uitgewerkt hebben wat elders al begonnen was. De goede cijfers die de Nederlandse natuurkunde haalt, alsook de toekenning van enkele Nobelprijzen (waarvan die voor Veltman en 't Hooft overigens dertig jaar na de bekroonde bijdrage toegekend werd), weerleggen de stelling uit 1958 niet dat de Nederlandse fysici meer volgers dan trekkers zijn geweest en dat de kracht van de Nederlandse natuurkunde meer in de breedte dan in de diepte ligt.

Sterrenkunde

In dit opzicht levert de Nederlandse sterrenkunde in de decennia na de Tweede Wereldoorlog een heel ander verhaal op. De Leidse sterrenkundige J.H. Oort, de opvolger van De Sitter en Hertzsprung, had zich al tijdens de oorlog verdiept in de mogelijkheden die de net ontdekte radiostraling uit de kosmos bood voor de exploratie van de ruimte. Direct na de oorlog slaagde Oort erin de radiosterrenkunde tot een speerpunt van de Nederlandse astronomie te maken, een terrein waarop Nederland niet volgde wat elders gebeurde, maar zelf een voorsprong op het buitenland opbouwde.

Dat er radiostraling uit de ruimte kwam, was al in 1932 door de Amerikaanse ingenieur K.G. Jansky ontdekt, en een andere Amerikaan, G. Reber, begon in 1936 met de bouw van een radiospiegel met een middellijn van 9,1 m. om deze straling bij een golflengte van 1,85 m. nader te onderzoeken.[29] Veel groter zouden de mogelijkheden echter zijn als men ook een radiospectraallijn zou kunnen opvangen en daarmee de verdeling over de wereldruim-

te van één element zou kunnen traceren. Oort kwam nu tijdens de oorlog - naar het verhaal gaat toevallig, toen hij van zijn onderduikadres in het oosten van het land naar Leiden fietste, een lekke band kreeg en in Utrecht iemand zocht om deze te plakken - in contact met de Utrechtse student in de theoretische sterrenkunde H.C. van de Hulst. Deze deed hem in 1944 op een vergadering van de Nederlandse Astronomen Club op de Leidse Sterrenwacht de mogelijkheid aan de hand om de spectraallijn van het in de wereldruimte veel voorkomende waterstof bij 21 cm waar te nemen. De straling van één atoom is weliswaar te zwak om de aarde te bereiken, maar het aantal waterstofatomen in de ruimte is zo groot dat de gezamenlijke straling wel waar te nemen valt. Bovendien wordt die radiostraling door zijn grote golflengte amper geabsorbeerd door de interstellaire materie, zodat waterstof ook op grote afstand 'gezien' kan worden. Omdat ten slotte de waterstof in grote wolken in de ruimte voorkomt, die naar men aannam in cirkels rond het middelpunt van het melkwegstelsel draaiden, en dus een zekere snelheid hadden, kon uit de verschuivingen ten opzichte van de 'rustgolflengte' ook iets afgeleid worden over de afstand en de verdeling van de waterstof over de ruimte.

Het was nu zaak zo snel mogelijk een radiospiegel op de ruimte te richten om de spectraallijn te detecteren. De mogelijkheid deed zich voor om te beginnen met een door de Duitsers in de duinen achtergelaten radarspiegel met een diameter van 7,5 m. Oort kreeg van de PTT gedaan dat de spiegel naar Kootwijk op de Veluwe werd verplaatst, waar het apparaat vervolgens voor radiosterrenkundige waarnemingen geschikt werd gemaakt. Men bouwde er een ontvanger die speciaal voor dit doel door het natuurkundig laboratorium in Leiden was ontwikkeld. De eerste waarneempogingen hadden nog geen succes, maar in mei 1951 lukte het, kort nadat men daar in de Verenigde Staten ook in was geslaagd, de waterstoflijn van 21 cm waar te nemen. In samenwerking met Australische sterrenkundigen slaagde men erin spoedig daarna niet alleen de noordelijke, maar ook de zuidelijke sterrenhemel af te tasten, zodat de hele melkweg in kaart kon worden gebracht. In 1954 werden de eerste resultaten bekend gemaakt en in 1958 publiceerden de Nederlanders Oort en Westerhout samen met de Australiër Kerr een samenvattende studie, waarin ook de toekomstige onderzoekslijnen al werden aangegeven. Door het onderzoek naar bijvoorbeeld de rotatiesnelheid van de waterstof, de massaverdeling in het melkwegstelsel en het ontstaan van de spiraalstructuur van het stelsel werd vooral Leiden in de jaren vijftig het wereldcentrum voor galactisch onderzoek. Hier was een geheel nieuw veld opengelegd voor sterrenkundige waarnemingen en de Nederlandse astronomen hadden daar een beslissende rol in gespeeld.

Van meet af aan was het Oort duidelijk geweest dat de eenvoudige radarspiegel in Kootwijk slechts een eerste stap was; wilde men dieper doordringen in de structuur van het melkwegstelsel, dan diende men over een telescoop met een grotere diameter te beschikken, voor onderzoek van kortere spectraallijnen. De opbouw van de radiosterrenkunde was een te ingewikkelde onderneming voor één universiteit. Oort wist daarom de sterrenwachten van Leiden, Utrecht en Groningen, de radioafdeling van de PTT, het KNMI en het Natuurkundig laboratorium van Philips op één lijn te brengen. Samen richtten deze partners in 1949 de Stichting Radiostraling Zon en Melkweg op (RZM), die al spoedig door ZWO als een van haar stichtingen werd erkend. Doel van de stichting was de bouw van een grote radiotelescoop - ooit door minister-president Schermerhorn de 'kippengaasspiegel'

genoemd - van ongeveer 25 meter (Oort had daar in 1945 al mee willen beginnen, maar toen waren er geen financiën beschikbaar). Met startsubsidies van ZWO begon men in 1948 en 1949 aan de uitwerking van die plannen, die maar liefst 16 procent van het hele toenmalige ZWO-budget zouden opslokken. De plannen kregen niettemin de instemming eerst van ZWO en later, in 1951, van het ministerie van OKW. Ook al werd het geheel veel duurder dan begroot, in 1955 kwam de grote spiegeltelescoop aan de rand van het Kraloërveld bij Dwingeloo gereed en in november 1955 werden de eerste waarnemingen gedaan. In april het jaar daarop werd de telescoop officieel door koningin Juliana in gebruik genomen. De nieuwe telescoop had een zoveel groter oplossend vermogen dan de telescoop in Kootwijk, dat de astronomen er 16 maal zoveel details mee konden zien. Met de nieuwe telescoop konden nu nieuwe onderwerpen bestudeerd worden, zoals het turbulente centrum van ons melkwegstelsel, magnetische velden in het stelsel, de grote wolken neutraal waterstof ver boven het galactisch vlak en het voorkomen van OH-moleculen (die een radiostraling van 18 cm geven).

Al vrij snel na de oplevering van de telescoop in Dwingeloo werden plannen ontwikkeld voor een nog grotere telescoop. In 1957 opperde een medewerker van RZM, Ch.L. Seeger, de opstelling van een groot aantal parabolische spiegels (zoals die in Dwingeloo) in een kruisvorm, een zogenaamde kruisantenne. Gebruikmakend van de draaiing van de aarde zou zo een telescoop kunnen worden gesimuleerd die een diameter had van het hele terrein waarop het kruis zou komen te staan. Met zo'n samengesteld instrument zou de Nederlandse astronomie haar voorsprong op het buitenland kunnen behouden. Dit plan was echter voor ZWO veel te duur, en daarom benaderde Oort, die opnieuw de leiding nam, zijn Belgische collega's om de kosten voor wat dan een gemeenschappelijk project zou worden te delen. Met een startsubsidie van de OESO begonnen Oort en de zijnen aan de uitwerking van een kruisantenne die, om de Belgen tegemoet te komen, ergens bij Weert, tegen de Belgische grens aan zou moeten verrijzen. Hoewel op hoog niveau in Nederland de plannen werden goedgekeurd, stokte de besluitvorming bij de Belgen in de loop van de jaren zestig; de astronomie had in België niet zo'n hoge prioriteit, en minder goed dan Oort, die een persoonlijke vriend was van Bannier, wisten de Belgische astronomen diegenen voor de plannen te winnen die daarvoor uiteindelijk de financiën beschikbaar moesten stellen. In 1966 trokken de Belgen zich uiteindelijk terug en moesten de Nederlandse astronomen het op eigen kracht proberen.

Door een handige herschikking van het ontwerp was het evenwel mogelijk gebleken met slechts één rij verrijdbare telescopen een even groot of zelfs groter oplossende vermogen te krijgen als met de oorspronkelijke kruisantenne. Als men de rij oost-west plaatst, draait deze rij ten gevolge van de aardrotatie vanuit de ruimte gezien heel langzaam en na een kwart dag staat hij loodrecht op de oorspronkelijk stand, terwijl na een halve dag de rij in tegenovergestelde richting en na een hele dag weer in de oorspronkelijke richting staat. Door de radiobron een halve dag waar te nemen (de beweegbare telescopen kunnen de radiobronnen ‘volgen’) krijgt men dezelfde informatie als bij een kruisantenne in kortere tijd gelukt zou zijn. Door ook enkele telescopen heen en weer te laten rijden, kan men op de enige overgebleven arm ook met minder telescopen toe. Zo kon men in 1967 bij het voormalige doorgangskamp bij Westerbork beginnen met de bouw van de tien vaste en twee verrijdbare spiegeltelescopen, die samen de grote Synthese Radio Telescoop vormden. De

totale lengte van de arm werd 1,5 km, en over die lengte moest bijvoorbeeld het effect van de kromming van de aarde nauwkeurig worden weggewerkt (anders vormden de telescopen immers geen rechte lijn). Na de opening van de telescoop in 1970 kon men ook radiosterrenkundig onderzoek gaan doen naar andere sterrenstelsels dan ons eigen melkwegstelsel. Tien jaar lang zou deze telescoop de grootste in zijn soort blijven. (Harry Mulisch verschafte de radiotelescoop ook enige literaire faam door hem in 1992 te vereeuwigen in *De ontdekking van de hemel*.)

Radiotelesopen zijn echte blikvangers, niet alleen omdat ze zelf waarnemingsinstrumenten zijn, maar ook omdat ze een opvallende verschijning in het landschap zijn. Maar de Nederlandse astronomie leefde niet alleen bij de waarnemingen met behulp van radiotelescopen. In de eerste plaats hebben de Nederlandse astronomen ook op het terrein van de waarneming van zichtbaar licht - in Nederland zelf niet op geavanceerde wijze mogelijk - naar mogelijkheden gezocht om hun vak vooruit te brengen. Het was weer mede dankzij het initiatief van Oort dat in het begin van de jaren vijftig de eerste stappen werden gezet naar de oprichting van een gemeenschappelijke Europese optische telescoop op het zuidelijk halfrond. In 1954 verstrekte ZWO de eerste subsidie om deze plannen uit te werken; Bannier zelf werd penningmeester en secretaris van het voorbereidend comité. Dankzij een lobby van Oort werd in 1957 ook een subsidie verkregen van de Amerikaanse Ford Foundation. In 1964 trad het verdrag dat de betrokken landen met elkaar gesloten hadden officieel in werking, waarbij men op instigatie van Bannier de structuur van het CERN-verdrag volgde. Nog in datzelfde jaar werd in de Andes in Chili (en niet in Zuid-Afrika, zoals aanvankelijk de bedoeling was) de European Southern Observatory (ESO) op de berg La Silla officieel in gebruik genomen. Daarmee beschikten ook de Europese astronomen over een moderne waarnemingspost op het zuidelijk halfrond, die in kwaliteit niet voor de grote Amerikaanse telescopen hoefde onder te doen. Overigens sloten Nederlandse astronomen ook overeenkomsten met andere landen voor het gebruik van telescopen in heldere regionen, zoals La Palma en Hawaii.

In de tweede plaats is de astronomie na de Tweede Wereldoorlog niet alleen van karakter veranderd doordat er andere waarnemingsmogelijkheden geschapen werden, maar ook doordat het vak veel meer is geworden dan het waarnemen van verschijnselen aan de hemel. De centrale vraagstukken van de astronomie werden steeds meer van fysische aard, en de astrofysica, die zich interesseert voor de processen die zich in de sterren en in de interstellaire ruimte afspelen, is feitelijk het hart van de sterrenkunde geworden. De vertrouwde voorstelling van de astronoom die aan de telescoop gezeten de nachtelijke hemel aftuurt is vervangen door de fysicus in het laboratorium die aan de hand van allerlei soorten gegevens, zowel waarnemingen van telescopen als uitkomsten van natuurkundige proefnemingen, doorrekent wat er in het binnenste van sterren gebeurt, hoe het komt dat bepaalde sterren plotseling de bron van sterke röntgenstraling worden, etc.

In Nederland is dat al evenzeer merkbaar geweest als in het buitenland, en het heeft ertoe geleid dat ook heel andere centra van betekenis zijn geworden dan de grote sterrenwachten die in de eerste helft van de eeuw het veld domineerden. Kapteyn had in Groningen al een astronomisch laboratorium ingericht, maar dat was vooral ten dienste van de waarnemingen die elders gedaan werden. Kapteyn kreeg echter navolging in Amsterdam, waar Anton Pannekoek, voormalig waarnemer aan de Leidse Sterrenwacht én

marxist, in 1921 een tweede sterrenkundig instituut-zonder-telescoop oprichtte. Pannekoek concentreerde het onderzoek op de wording en de verdere evolutie van individuele sterren en werd de feitelijke grondlegger van de astrofysica in Nederland. Omdat ook de zon een (middelgrote) ster is, lag de samenwerking met Utrecht voor de hand, want daar werd onderzoek gedaan naar de fysica van de zon, eerst door W.H. Julius en later door de voormalige Vlaamse activist M.G.M. Minnaert. Na de oorlog werd deze astrofysica geleidelijk in de observationele astronomie geïntegreerd; het is, ondanks een poging van H.G. van Bueren daartoe in 1967, nooit tot de oprichting van een aparte ZWO-werkgemeenschap voor astrofysica gekomen. Hoezeer de astrofysica het toneel is gaan domineren, blijkt wel uit het feit dat de enige Spinoza-prijs die tot nu aan een astronoom is uitgereikt, in 1995 werd toegekend aan de Amsterdam astrofysicus E.P.J. van den Heuvel (1941-), een experimenteel fysicus die onder invloed van Minnaert naar de sterrenkunde is overgestapt.[30]

Besluit: bloeifactoren

De ontwikkeling van de natuurkunde en de sterrenkunde is, zo blijkt uit het voorgaande, wel heel verschillend verlopen. Ten dele heeft dit te maken met het verschil in de omvang van beide terreinen, in geld en aantallen onderzoekers uitgedrukt. In 1977 werd door de overheid (via universiteiten en ZWO) voor 176 miljoen gulden aan de natuurkunde uitgegeven en slechts 11,7 miljoen aan de sterrenkunde. Ook binnen ZWO kreeg de natuurkunde via FOM in deze tijd al meer dan de helft van het hele budget toegewezen, wat regelmatig tot spanningen leidde. Maar omdat de bescheiden ZWO-bijdrage aan de astronomie gestopt werd in een relatief klein vakgebied, was de impact van deze injectie veel groter dan de impact van het vele geld dat ZWO via FOM aan de natuurkunde besteedde (in 1977 zo'n 15 miljoen, dus minder dan een tiende van het totaal door de overheid aan de natuurkunde uitgegeven geld). Men kan zeggen dat alleen bij de astronomie de ZWO-bijdrage een beslissend verschil tussen bloei en verval heeft betekend; dankzij met name de subsidies voor de radiotelescopen heeft ZWO de Nederlandse astronomie op dit terrein een beslissende voorsprong gegeven.

In een relatief klein vakgebied kunnen dominerende persoonlijkheden zich ook gemakkelijker laten gelden dan in omvangrijke, rijkgeschakeerde velden. Het optreden van Oort, die zowel door zijn wetenschappelijk werk als door zijn diplomatieke gaven voor de Nederlandse astronomie van uitzonderlijke betekenis is geweest, zou in een groot vakgebied als de natuurkunde (of voor hetzelfde geld in de scheikunde of de biologie) niet mogelijk zijn geweest. Dat hij daarnaast ook nog persoonlijk bevriend was met Bannier en dat deze, van huis uit een natuurkundige, vooral de astronomie een warm hart toedroeg, zijn ogenschijnlijk bijkomstigheden die alleen in een relatief klein onderzoeksveld effect kunnen hebben.

Dit gezegd zijnde, moet andermaal vastgesteld worden dat Nederland, na een lange aanloop na de oorlog, in de jaren zeventig en tachtig toch weer op een niveau is gekomen dat vergelijkbaar is met het niveau dat de Nederlandse natuurwetenschap in het vroege interbellum had. Een algemene verklaring voor deze hernieuwde bloei is moeilijk te geven. Voor de hand ligt het om te wijzen op de algemene welvaart, zo niet de rijkdom die Nederland ten deel is gevallen, in belangrijke mate dankzij de gasbel van Slochteren. Die algeme-

ne welvaart is misschien wel een noodzakelijke voorwaarde geweest, maar een afdoende verklaring biedt zij niet. Het is juist opvallend dat Nederland een grotere bijdrage aan de wetenschapsbeoefening levert dan verwacht zou mogen worden op grond van het percentage van het Bruto Nationaal Product dat aan onderzoek wordt besteed: in Nederland wordt - al tamelijk lang - met relatief weinig geld veel gedaan. Ook is het niet eenvoudig op specifieke maatregelen te wijzen die die hernieuwde bloei kunnen verklaren. Toen de Nederlandse natuurwetenschap in het laatste kwart van de negentiende eeuw aan haar opmars begon - een tijd die wel aangeduid wordt met de term 'de Tweede Gouden Eeuw' - was het mogelijk naar de onderwijshervormingen van 1863 (invoering van de hbs) en 1876 (hervorming van de universiteit) te wijzen. Maar wat zouden bij de verklaring van de bloei uit de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw de vergelijkbare cruciale maatregelen moeten zijn? De oprichting van ZWO maakte voor de astronomie heel veel uit, maar voor de natuurkunde veel minder, en binnen de universiteiten hebben de belangrijkste veranderingen zich eerder in het onderwijs dan in het onderzoek voorgedaan. Toch zijn er wel een paar factoren aan te wijzen die van betekenis zijn geweest en die een nadere toelichting vergen: de nadrukkelijke internationalisering van het Nederlandse onderzoek en de blijvende koppeling van het onderzoek aan het universitaire onderwijs.

Het succesverhaal van de sterrenkunde bevat al een duidelijke aanwijzing. De sterrenkunde heeft - en dit is al in de tijd van Kapteyn begonnen - de internationalisering van het onderzoek hoog in het vaandel staan. Internationale samenwerking was in de late negentiende eeuw in de sterrenkunde niet ongewoon - gemeenschappelijke ondernemingen om de sterrenhemel in kaart te brengen zijn daar een voorbeeld van. Maar Kapteyn was de eerste die ook langere perioden in het buitenland ging werken (elk jaar een paar maanden op Mount Wilson Observatory), en niet voor niets zijn het aanvankelijk vooral jonge astronomen geweest die in het buitenland zijn gaan werken. De internationale oriëntatie van Kapteyn en zijn leerlingen De Sitter en Oort (beiden prominente leden van de International Astronomical Union; Oort is zowel secretaris als president geweest) heeft de Nederlandse sterrenkunde geen windeieren gelegd.[31]

Maar het is niet alleen een kwestie van mentaliteit en oriëntatie, het is ook simpel een zaak van financiën. Een belangrijk aspect van niet alleen de Nederlandse, maar alle natuurwetenschap is dat voor het ontwikkelen en realiseren van zeer dure apparatuur samenwerking gezocht moet worden met andere landen. Nederlanders zijn daarom steeds zeer nauw betrokken geweest bij de oprichting van bovennationale onderzoeksinstellingen als CERN en ESO en het is niet helemaal toevallig dat zowel de eerste directeur van CERN, als de eerste directeur van ESO een Nederlander was. C.J. Bakker, voormalig apparatenbouwer bij Philips, was van 1955 tot zijn dood in 1960 directeur van CERN en A. Blaauw, voorheen hoogleraar in Groningen, leidde van 1970 tot 1975 ESO. Ook de commissie-Casimir had al in 1958 opgemerkt dat de presentie van Nederlanders in internationale wetenschappelijke organen opvallend groot was. Door het aanpassingsvermogen en de talenkennis was, zo stelde de commissie, 'de rol die de Nederlanders als persoon spelen in de internationale samenleving groter dan overeenkomt met de positie van de Nederlandse wetenschap'.[32]

De nadrukkelijke internationalisering van de Nederlandse natuurwetenschap wordt ook weerspiegeld in de sterke positie die Nederlandse wetenschappelijke uitgeverijen direct na de oorlog op de internationale markt hebben gespeeld.[33] Voor de oorlog waren vrijwel alle

uitgeverijen op natuurwetenschappelijk gebied nationaal georiënteerd: boeken werden voor de eigen markt geproduceerd, tijdschriften werden door of voor nationale beroepsverenigingen uitgegeven. Alleen enkele Duitse uitgeversmaatschappijen, zoals de Akademische Verlagsgesellschaft, Thieme Verlag en Springer, opereerden op een internationale markt; Duits was immers op het gebied van de natuurwetenschappen de belangrijkste voertaal. Al voor de oorlog waren er evenwel een paar ondernemende Nederlandse uitgevers die met behulp van contacten in Duitsland voor zichzelf een internationale positie veroverden. J.P. Klautz, die van 1933 tot 1956 de Uitgeversmaatschappij Elsevier leidde, kocht van de Akademische en van Thieme de rechten voor de publicatie van een aantal succesvolle handboeken op het terrein van de organische chemie in de Engelse taal; hij legde, ook door vestigingen in Londen en New York te openen, zo de basis voor een wereldomspannend netwerk van uitgeverscontacten. Direct na de oorlog hervatte Elsevier deze uitgeversactiviteiten. Met toenemend succes. Sommige boeken haalden in de Verenigde Staten oplagen van 15.000 exemplaren.

Maar Elsevier beperkte zich niet tot het uitgeven van boeken op het terrein van de organische chemie. In 1947 kwam het eerste nummer uit van een nieuw tijdschrift, *Biochimica et Biophysica Acta*, dat het eerste werkelijk internationale tijdschrift op dit terrein was. De redactie was internationaal samengesteld, met redacteuren afkomstig uit Nederland, Frankrijk, Denemarken, Engeland, Rusland en de Verenigde Staten. Het duurde enige jaren voordat het tijdschrift uit de kosten was. In verschillende landen keek men enigszins argwanend naar het nieuwe initiatief. Niet alleen vreesde men voor de positie van de eigen, nationale organen, maar ook was niet iedereen onmiddellijk overtuigd van het nut van zulke gespecialiseerde tijdschriften. Maar in 1951, toen er ook ruimte kwam voor korte mededelingen (waarmee het tijdschrift ten dele het karakter kreeg van een ‘letter journal’) en daarmee de snelheid van publicatie nog verder werd opgevoerd, leverde de uitgave van de *BBA* voor het eerst winst op, en in 1955 waren alle aanloopkosten terugverdiend. Elsevier begon toen met een nieuw tijdschrift, *Clinica Chimica Acta*, dat wel meteen succes had.

Het succes van Elsevier werd nagevolgd door de North-Holland Publishing Company, dat vanaf 1946 geleid werd door M.D. Frank. Deze maatschappij had voor de oorlog ook al contacten met de Akademie Verlag, maar terwijl Elsevier zich concentreerde op de scheikunde, richtte North-Holland zich op de wis- en natuurkunde. Dankzij de boeken van de internationaal goed aangeschreven Utrechtse kernfysicus Léon Rosenfeld drong North-Holland (dat een samenwerking was aangegaan met een Amerikaanse uitgeverij) tot de Noord-Amerikaanse markt door. Ook slaagde Rosenfeld er in 1956 in met steun van de Europese deelnemers aan CERN het eerste echt internationale tijdschrift voor de kernfysica op te richten, *Nuclear Physics*. Aanvankelijk hadden Rosenfeld en North-Holland grote weerstand voor het plan ontmoet. Men keek toch wat vreemd aan tegen een initiatief van een zuiver commerciële uitgeverij; in verscheidene Europese landen wilde men de eigen nationale tijdschriften geen concurrentie aandoen. Een Duitser beweerde zelfs: ‘Das Leben der einzelnen Länder findet seinen Audruck in den einzelnen Zeitschriften, die jeweils ein charakterisches Gepräge zeigen.’ Nederlandse uitgevers hadden echter geen last van een dergelijk nationalistisch sentiment, al was het alleen maar omdat de lokale markt te klein was om zonder steun van een beroepsvereniging profijtelijk tijdschriften te kunnen uit-

brengen, een nadeel dat Nederlandse uitgevers al keer op keer in een voordeel hadden omgebogen. Spoedig werd *Nuclear Physics* een groot succes, dat al snel geëvenaard werd door het ook door North-Holland uitgegeven *Physics Letters*.

Uiteindelijk bleek dat de voorsprong die de Nederlandse uitgeverijen genomen hadden voor een belangrijk deel slechts tijdelijk was. Uitgeverijen in andere landen braken ook met hun nationale oriëntatie, lieten hun huiver voor steeds maar toenemende specialisatie varen en namen de redactionele en technologische vernieuwingen die Nederlandse uitgevers hadden doorgevoerd over. Bovendien kwam er rond 1970 een eind aan de ongebreidelde groei van de wetenschap in de wereld, terwijl aan de andere kant door de stijgende kosten, het op grote schaal fotokopiëren en het interbibliothecaire leenverkeer de winsten begonnen af te nemen. Samenwerking en fusie warén de aangewezen middelen voor de Nederlandse uitgevers om hun marktaandeel te behouden. In 1970 gingen Elsevier en North-Holland samen en het jaar daarop namen ze het succesvolle *Exerpta medica* over. Dat was een in 1946 door twee Duitse emigranten en de Amsterdamse hoogleraar Woerdeman gestart ‘reference journal’ voor de medische wetenschap dat in de nog duidelijker dan de natuurwetenschap in de nationaal georiënteerde medische wereld de nieuwe publicatievormen van de natuurwetenschappen had geïntroduceerd. Onder leiding van de gewezen neurochirurg P.J. Vinken, die *Excerpta medica* in 1968 tot het eerste gecomputeriseerde medische informatiesysteem had getransformeerd, bleek Elsevier Science Publishers zijn toonaangevende rol in de internationale natuurwetenschappelijke en medische markt te kunnen behouden. Nederlandse onderzoekers zijn verantwoordelijk voor bijna 1,5 procent van het aantal publicaties over natuurkundige onderwerpen in de wereld, maar ongeveer 5 procent van alle publicaties wordt afgedrukt in tijdschriften die door Nederlandse uitgeverijen op de markt worden gebracht. Tijdschriften als *Nuclear Physics, Physics Letters en Surface Science* behoren nog altijd tot de bladen met de meeste impact.[34]

Maar ondanks de toenemende internationalisering zijn, nogmaals volgens het onderzoek van *Science*, de nationale verschillen nog niet helemaal verdwenen.[35] Er zijn aanwijzingen dat een universitaire omgeving voor wetenschappelijk onderzoek stimulerender is dan een stelsel waarin wetenschappelijke instituten los van de universiteit opereren. Landen als de Verenigde Staten, Engeland en Nederland, waar het meeste onderzoek in de universiteit is ingebed, doen het per saldo beter dan landen als Duitsland en Frankrijk, waar naast de universiteiten grote Max Planck-instituten of CNRS-instituten te vinden zijn. (Dit wil niet zeggen dat de toppen in die landen niet even hoog kunnen zijn, maar wel dat het gemiddelde elders hoger ligt). In Nederland is die inbedding een punt geweest dat adviesen verkenningscommissies altijd met grote nadruk naar voren hebben gebracht. De commissie-Casimir stelde nadrukkelijk dat de versterking van het onderzoek niet primair in industrielaboratoria of onafhankelijke instituten moest plaatsvinden, maar op de universiteiten. Niet alleen had dat allerlei voordelen, ‘ook de historische ontwikkeling is in Nederland deze weg gegaan’.[36] En dat werd gezegd door een commissie die onder voorzitterschap stond van de directeur van het grootste industrielaboratorium dat Nederland kende! Maar nu had het natuurkundig laboratorium van Philips ook vanouds de nauwste banden met de universitaire wereld onderhouden: niet alleen was het laboratorium natuurlijk een belangrijke werkgever voor net afgestudeerde fysici, maar ook leverde het laboratorium vele hoogleraren (gewoon of bijzonder) aan de Nederlandse universiteiten. Ook ZWO

heeft, in ieder geval tot de jaren negentig, nooit los van de universiteiten geopereerd. Integendeels zelfs, ZWO werd lange tijd gezien als de 'buitenboordmotor' van de universiteiten.

Waar nu precies dat heilzame effect van de universitaire omgeving aan toegeschreven moet worden is niet geheel duidelijk. Zorgt de voortdurende confrontatie met jong, aanstormend talent dat impertinente vragen durft te stellen, voor het verschil tussen universiteiten en losse instituten, of heeft het te maken met het algemene klimaat van vernieuwing en verjonging dat een universiteit kenmerkt? De commissie-Casimir meende dat dit het geval was en voegde daaraan toe dat ook het college geven inspirend kan werken voor het wetenschappelijke werk. Hoe het ook zij, de nauwe band tussen universiteit en wetenschappelijk onderzoek die de Nederlandse natuurwetenschap al sedert het eind van de zestiende eeuw heeft gekenmerkt, lijkt haar ook in naoorlogs Nederland geen kwaad te hebben gedaan.[37]

Eindnoten:

1 Edelman, 'Radio Astronomy and the Structure of the Milky Way', p. 60-68.
2 Idenburg, *De Leidse universiteit 1928-1946*, p. 143-149.
3 Prof. H. de Waard (Groningen) wees hierop. Over het Leidse Kamerlingh Onnes laboratorium in de oorlog: Casimir, *Haphazard Reality*, p. 62.
4 Van Berkel, *Dijksterhuis. Een biografie*.
5 Casimir, *Haphazard Reality*, p. 214-216.
6 Alberts, *Jaren van berekening*, p. 139-193.
7 Kersten, *Een organisatie van en voor onderzoekers*, p. 9.
8 Over de geschiedenis van ZWO, vooral vanuit een bestuurlijk en beleidsmatig standpunt: Kersten, *Een organisatie van en voor onderzoekers*.
9 Casimir, *Haphazard Reality*, p. 241.
10 Molenaar, 'Wij kunnen het niet langer aan de politici overlaten'.
11 Pais, *A Tale of Two Continents*.
12 Beukers, Gruber, en Matthijsen (red.), *Nederlandse Vereniging voor Biochemie*.
13 Hermann, Krige, Merits e.a., *History of CERN*, 1987-1990.
14 Kersten, *Een organisatie van en voor onderzoekers*, p. 157.
15 *Voorzieningen ten behoeve van de research binnen de faculteiten wis- en natuurkunde der Nederlandse universiteiten*, p. 1.
16 Ibid., p. 2.
17 Ibid., p. 6.
18 Blaauw e.a., *Sterrenkijken bekeken*.
19 Kersten, *Een organisatie van en voor onderzoekers*, p. 124.
20 Tabel bij Kersten, *Een organisatie van en voor onderzoekers*, p. 168.
21 Ibid., p. 130.
22 Kersten, *Een organisatie van en voor onderzoekers*, p. 343.
23 May, 'The Scientific Wealth of Nations', p. 793-796.
24 Essentieel voor het schrijven van deze paragraaf waren twee zeer informatieve rapporten die kort na elkaar uitkwamen: Le Pair, Volger en Broeder (red.), *Physics in the Netherlands*, 1982, geschreven en samengesteld in opdracht van FOM, en *Natuurkunde in Nederland. Overzicht en vooruitzicht*, 1984, het rapport van de Verkenningscommissie Natuurkundig Onderzoek, die onder voorzitterschap van (alweer) de Philips-onderzoeker en Utrechtse hoogleraar Volger stond.
25 Van Splunter, *Kernsplijting en diplomatie*.
26 Dresden, *H.A. Kramers*.
27 Van Delft, '"Verrek, dat is het"'; Sevrin, 'Nobelprijs Natuurkunde: op zoek naar laatste deeltje'.
28 Het aandeel voor de scheikunde lag in deze periode ongeveer op 1,0 procent. Le Pair, Volger en Broeder (red.), *Physics in the Netherlands*, Appendix B.
29 Van Herk, Kleibrink en Bijleveld, *De Leidse Sterrewacht*, p. 122-142.

30 Voor een korte uiteenzetting van het huidige onderzoek van Van den Heuvel zie: *Spinoza 95*, p. 47-60.
31 Blaauw, *History of the IAU*; Van der Kruit en Van Berkel (red.), *The Legacy of J.C. Kapteijn*, 2000.
32 *Voorzieningen ten behoeve van de research*, p. 12. Zie ook: Le Pair, Volger, Broeder (red.), *Physics in the Netherlands*, p. 651-654.
33 Het volgende is gebaseerd op: Van Leeuwen, 'The decisive years for international science publishing in the Netherlands after the Second World War'.
34 Le Pair, Volger, Broeder (red.), *Physics in the Netherlands*, p. 654-662.
35 May, 'The Scientific Wealth of Nations'.
36 *Voorzieningen ten behoeve van de research*, p. 3.
37 Van Berkel, 'The legacy of Stevin'.

14 Secularisering en ontzuiling

Inleiding

Een van de als spectaculair of dramatisch ervaren veranderingen in de naoorlogse Nederlandse samenleving was de snelle uittocht van gelovigen uit hun kerken. Vele oudere leden van de samenleving hebben ondervonden hoe de invloed van godsdienst tijdens hun leven is afgenomen, vaak in cruciale perioden. Historici en sociologen hebben dit proces van verminderde invloed van godsdienst op het individuele gedrag secularisering genoemd.[1] Dit proces was natuurlijk al langer aan de gang. Geloofsafval en ontkerkelijking hebben zich eerder in de geschiedenis voorgedaan en worden door veel auteurs als een normaal bijverschijnsel gezien van de westerse industrialisering en modernisering.[2] Maar de snelheid waarmee dit proces zich nogmaals manifesteerde in de periode 1960-1975 is opvallend.

In het kielzog van secularisering wordt de ontzuiling als tweede opvallend verschijnsel van deze periode genoemd. De typisch Nederlandse verstrengeling van religie en politiek werd zwakker. De grootste verzuilde politieke partij, KVP, kreeg na 1963 te kampen met een fors ledenverlies - zoals trouwens alle grote politieke partijen vanaf die tijd - én met een even snel als dramatisch verlies van stemmen bij de Kamerverkiezingen van 1967, 1971 en 1972 (van 31,9 procent in 1963 naar 17,7 procent in 1972). Ook andere verzuilde organisatievormen, zoals jeugdorganisaties, sportbonden en gezondheidsinstellingen ondervonden, de gevolgen van secularisering. Zoals verzuiling wordt omschreven als het in kerkelijke of levensbeschouwelijke organisaties uitoefenen van niet per se religiegebonden maatschappelijke activiteiten (onderwijs, economische organisaties, sport, welzijnszorg), zo is ontzuiling het verminderen of geheel wegvallen van die levensbeschouwelijke organisatievorm. Secularisering slaat op individueel gedrag, ontzuiling op het reilen en zeilen van organjsaties en instellingen.[3]

Oorzaak of gevolg?

Het aangeven van de oorzaken van secularisering en ontzuiling is even moeilijk als het aangeven van de periode waarin deze processen ontstaan, gegroeid of afgelopen zijn. Als maatschappelijke ‘oorzaken’ worden grote en lange processen genoemd, zoals industrialisering en schaalvergroting en het daardoor verzwakken van de sociale controle op eigen, verzuilde organisaties[4], maar ook specifiekere verschijnselen als de welvaart, de individualisering, het verschijnen van telefoon en televisie en de uitbreiding van het onderwijs.[5] Het probleem

met het aanwijzen van dit soort grootheden als oorzaak of verklaring van secularisering of ontzuiling ligt erin dat de *specifieke* relaties tussen oorzaak en gevolg zo moeilijk kunnen worden aangegeven. Ze hebben er allemaal wel iets mee te maken, maar hoe en waarom bijvoorbeeld de befaamde welvaartsverbetering zo snel, in minder dan tien jaar tijd, zovelen de kerk uitgejaagd zou hebben, wordt niet duidelijk gemaakt. Oorzaak en gevolg zijn moeilijk te onderscheiden: is individualisering een oorzaak of juist een gevolg van het verminderen van het geloof in God of in de leerstellingen van een kerk? Iemand die een geloofsgemeenschap verlaat, komt in eerste instantie alleen te staan, zoals bij elke ontbinding van een stevige relatie, en die nieuwe situatie kan als een bevrijding of als een bedreiging worden ervaren. Individualisering loopt als een spook door het huis van modernisering. Iemand die voelt dat een kerk hem of haar in de kou laat staan, verwijdert zich van die kerk en geeft het lidmaatschap op.

Interne en externe factoren kunnen een rol gespeeld hebben in het seculariseringsproces. De Nijmeegse socioloog Thurlings legde sterk nadruk op de interne factoren binnen de katholieke kerk,[6] andere auteurs zochten juist in de wereld erbuiten.[7] De botsing tussen strenge kerkelijke normen en nieuwe wereldse waarden, zoals vrijheid, gelijkheid en democratische legitimatie, die na de Tweede Wereldoorlog zo centraal kwamen te staan in de samenleving, verklaart ons inziens óók veel van het tempo, het verloop én de afloop van het proces van ontkerkelijking.

Ook het voortschrijden en de verbreiding van moderne wetenschappelijke inzichten bij een groter publiek heeft ontegenzeggelijk invloed uitgeoefend. Waar in de vroege jaren vijftig nog in een boerengezin werd gebeden voor de bescherming tegen blikseminslag, kwam spoedig daarna op de boerderij een bliksemafleider. Waar eveneens in de vroege jaren vijftig van de kansel werd gebeden dat ‘gemengde verkeringen en huwelijken’ zouden worden voorkomen, kwam spoedig daarna het inzicht dat tussen ‘twee geloven op één kussen’ in elk geval géén duivel kon zitten.[8]

Het beginpunt

Het beginpunt van secularisering en ontzuiling wordt door historici, sociologen en politicologen telkens ergens anders gelegd. Akkermans en Stuurman lokaliseren de veranderingen al in de jaren vijftig, waardoor veranderende opvattingen over seksualiteit en vrouwelijkheid bij jongeren een stille verwijdering tot de kerk inzetten (of omgekeerd de kerk hen niet kon boeien).[9] Veel auteurs laten het proces van ontzuiling meestal in 1960 of aan het begin van dat decennium aanvangen, omdat vanaf dat moment de kerkorganisatie, wederom vooral de katholieke kerk, in beroering werd gebracht. Jongeren kwamen niet in opstand, maar de oude, populaire paus Johannes XXIII deed een oproep tot vernieuwing.

In dit hoofdstuk wordt het proces van verandering en vernieuwing beschreven van 1954 tot 1974, van het beruchte Mandement van de Bisschoppen, via het jaar 1964 toen dit weer werd ingetrokken, tot aan de eerste fusiebesprekingen tussen de katholieke vakbonden, en vervolgens, toen deze waren verenigd in het NKV, de besprekingen met het NVV. In twee perioden van tien jaar (1954-1964-1974) tekende zich een ware geestelijke volksverhuizing af in de rooms-katholieke kerkprovincie in Nederland.

Het proces van secularisering en ontzuiling beperkte zich niet tot de katholieken, noch hield het op in het jaar 1974. Zulke ontwikkelingen zijn in de protestantse gemeenschap al begonnen in de tweede helft van de negentiende eeuw. Tussen 1900 en de eerste naoorlogse volkstelling van 1947 verloor de Nederlands-hervormde kerk bijna de helft van haar aanhang. Die ontwikkeling vertoont over de langere duur een grotere geleidelijkheid, in tegenstelling tot de dramatische daling onder rooms-katholieken, die in 1950 de grootste godsdienstige groep werden in Nederland.'

Het protestante geloof is individualistischer ingesteld, de kerkorganisaties kenden vanouds een meer democratische structuur en deze kerken hebben 'geen last' van stekelige kwesties als het celibaat.[10] De kleinere kerken wisten bovendien goed stand te houden in een turbulente periode. De geloofsafval onder gereformeerden was gering. Opvallend was het in stand blijven van een persoonlijk godsgeloof onder hen, terwijl onder andere gelovigen juist de inhoud van het persoonlijke geloof ging verschuiven.[11]

Het in 1966 gehouden onderzoek *God in Nederland* gaf een goed inzicht in hoe de religieuze gevoelens zich toen, in het midden van die roerige jaren, ontwikkelden. Een vergelijking met de jaren ervoor en met de jaren erna laat zien dat de daling van het kerkelijk lidmaatschap in Nederland niet het grootst was tussen 1960 en 1970, maar pas goed op gang kwam na 1970 en later.

'God in Nederland'

Op het eerste gezicht lijkt de secularisering zich langzaam te voltrekken. Als maatstaf voor secularisering wordt meestal het lidmaatschap van een kerkgenootschap genomen. De registraties hiervan lopen echter uiteen. De officiële administraties van de kerken geven meestal een iets te rooskleurig beeld, omdat lidmaten vaak vergeten zich 'uit te schrijven', of door het feit dat de kinderen, die nog wel gedoopt zijn, als officiële leden blijven tellen, ook zonder later een belijdend lid te worden. Volgens de officiële gegevens van de drie naoorlogse volkstellingen (1947, 1960, 1971) liep slechts het lidmaatschap van de Nederlands-hervormde kerk enigszins terug en groeide in die periode het aantal onkerkelijken met 5 procent (zie tabel 14.1). De veranderingen in officiële denominaties vonden plaats ná 1971.[12]

Volgens eigen opgave tijdens de volkstelling in 1971 rekende driekwart van de bevolking zich nog tot een kerkgenootschap. Onderzoekingen uit diezelfde tijd en daarna zijn niet strikt vergelijkbaar met volkstellingsgegevens, omdat daarbij slechts personen boven een bepaalde leeftijd worden ondervraagd, geen kinderen. De verhoudingen echter tussen de godsdienstige overtuigingen blijven stabiel. *God in Nederland*, een geruchtmakend onderzoek uit 1966 (herhaald in 1996), laat zien dat Nederland na 1966/1971 pas echt seculariseerde.[13]

Het kerkbezoek, een andere maatstaf voor religieuze binding, liep in de periode 1965-1975 terug, bij de katholieken vooral na 1967; dit gebeurde aanzienlijk minder echter bij gereformeerden. Hervormden bleven ook vaker weg van de zondagsdienst.[14]

In 1970 bezocht de helft van de katholieken nog de wekelijkse mis. De terugloop was het grootst bij de jongeren.[15] Het gevoel van menig pastoor dat zijn kerk 'leeg begon te lopen' berustte op meer dan een gevoel. Alleen ouderen bleven trouw. Niettemin was de

Tabel 14.1 Omvang van de kerkelijke gezindten in procenten

	rooms-katholiek	Nederlands-hervormd	gereformeerd	overig	onkerkelijk
Volkstellingen					
1947	38,5	31,1	9,5	3,8	17,1
1960	40,4	28,3	9,3	3,6	18,3
1971	40,4	23,5	9,4	3,1	23,6
Andere bronnen					
1982	29,1	15,5	8,1	-	-
1986					48.6

Bron: Samengesteld uit H. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*. (Maastricht 1992), p. 266-277.

Tabel 14.2 De samenstelling van de bevolking naar kerkelijke gezindte in procenten

	1966	1979	1996
Rooms-katholiek	35	29	21
Nederlands-hervormd	20	17	14
Gereformeerd	8	8	8
Anders	4	3	4
Buitenkerkelijk	33	43	53

Bron: G. Dekker e.a., *God in Nederland*. (Amsterdam 1997), p. 50.

uittocht niet totaal. Net als in andere landen met een traditionele katholieke cultuur, zoals België, Frankrijk of Italië, bleven de halve of weifelende gelovigen naar de kerk komen om de vitale gebeurtenissen in het leven kerkelijk te vieren. De kerken strekten zich immers, eerder en volledi ger dan de verzorgingsstaat, uit van de wieg tot het graf. De kerkelijke rituelen rond geboorte en eerste communie, evenals die bij huwelijk en begrafenis, bleven grotendeels in ere. Spruit constateerde dat van de honderd bij de burgerlijke stand opgegeven kinderen, geboren uit een of twee katholieke ouders, in 1975 nog 88 procent als katholiek werd opgegeven en 80 procent werd gedoopt. Dat was tien jaar eerder in 1955 bijna iedereen (96 respectievelijk 95 procent).[16]

De kerkelijke bevestiging van een huwelijk bleef (en blijft!) nog lang in gebruik bij katholieken en gereformeerden: bijna bij 95 procent, wat aanzienlijk meer is dan bij hervormden.[17] Wat niet bleef was de angst voor het ‘gemengde huwelijk’. In het hoogtij van de verzuiling rond 1950 was dit verschijnsel bij de drie grootste

kerkgenootschappen nog een taboe. Later ging men er minder krampachtig mee om, en versoepelden de informele normen omtrent het kerkelijk gemengde huwelijk. Men ging er minder op letten of een huwe-

lijkspartner, of een toekomstige schoonzoon of -dochter, ‘van het “houtje” was’, dan dat die een christelijke achtergrond had of - in de jaren zeventig - een baan had of werkloos was.[18]

De gereformeerden kennen de grootste geslotenheid als het gaat om het huwelijk tussen twee geloofsgenoten; katholieken vertonen de grootste openheid. Dit laatste wordt vaak beschouwd als een aanwijzing voor verminderde groepscohesie en derhalve voor minder binding met de eigen religieuze groep.[19]

Los van deze uiterlijke tekenen van secularisering, die al met al een minder dramatische daling te zien gaven in de periode tussen 1960-1975 dan vaak wordt beweerd, bleken de geloofsopvattingen zelf naar inhoud, vorm en sterkte wel aanzienlijk aan verandering onderhevig. Een van de interessantste resultaten van het onderzoek *God in Nederland* is het antwoord op de vraag of men overtuigd is van het bestaan van een god of hogere macht en of die god (of hogere macht) zich persoonlijk bemoeit met ieder mens. Gereformeerden bleken in 1966 het sterkst te geloven in een persoonlijke god (95 procent), en hielden dit geloof ook vol. Mede daardoor is de secularisering bij hen veel minder hard voortgeschreden.[20] Hervormden hielden in de periode 1966-1979 eveneens vast aan een persoonlijk godsgeloof, zij het minder frequent (55 procent). Bij de katholieken echter werd zichtbaar hoezeer een traditioneel godsgeloof in die jaren vervangen is door een vage notie van ‘zoiets als een hogere macht’. Het geloof in een persoonlijke god verdween, niet alleen uit Jorwerd, maar ook bij de vele traditioneel opgevoede katholieke huisvaders, huismoeders en bij hun minder streng in de leer opgevoede kinderen: van 61 procent in 1966 naar 37 procent in 1979 (en 17 procent in 1996).[21] Het geloof in een onpersoonlijke god of een agnosticisme nam de plaats in van het vroeger aangeleerde en ingeprente beeld van God als een ‘witte man met een lange baard’ die alles zag, wist en hoorde en die het persoonlijke levenslot controleerde en stuurde. De naïeve inhoud van de vroegere godsvoorstelling en geloofsboodschap kan derhalve een belangrijke factor geweest zijn in het proces van secularisering, die in menige historische of sociologische beschouwing over de oorzaken van het secullariseringsproces gemakkelijk over het hoofd wordt gezien.

Het Mandement als keerpunt

Veel gelovige en geëngageerde katholieken werden tot drie keer toe hevig teleurgesteld. De eerste keer door de houding van de bisschoppen in de periode van de ‘doorbraak’. De tweede keer door de inhoud van het Mandement van de Bisschoppen in mei 1954. De derde keer door het uitblijven van het ‘verlossende woord’ van de paus en van de pauselijke commissie inzake huwelijk en gezin in 1966 en 1968. Bij alle drie gebeurtenissen waren er verwachtingen gewekt dat de katholieke kerk, althans de hoogste kerkelijke gezagsdragers, een stap zouden doen in de richting van de moderne maatschappij, en telkens reageerde het gezag, vaak vanwege interne strijd, anders dan de achterban verwachtte.

Er zijn verschillende interpretaties mogelijk van het Mandement in 1954. Thurlings ziet het in zijn studie *De Wankele Zuil* als een afsluiting van een periode, als een bekrachtiging van de toen nog volop aanwezige verzuilde samenleving met al haar kenmerken, een stabiel patroon van gedragingen.[22] Zo zag het er toen ook naar uit: in de volle kerken op zondag werd met overgave gepreekt en gezongen; mannen

en vrouwen keurig gescheiden in twee gedeelten van de kerk, de vrouwen allemaal verplicht een hoed op of een hoofddoekje om, de voorste

kerkbanken gereserveerd voor de rijken en aanzienlijken, die voor die plaatsen betaalden, de (gratis) achterste banken voor de armen. 'Armenbankjes' werden ze genoemd. De horizontale en verticale scheidingen, die dwars door de samenleving van de vijftiger jaren waren getrokken, naar geslacht, stand en klasse en rang in de organisatie, weerspiegelden zich in de ruimtelijke ordening van het kerkgebouw. De vaandels van alle standsorganisaties hingen aan de muren. Het blijft een onbeantwoordbare vraag hoe sterk de gelovigen nog in deze en andere rituelen geloofden. Er waren tekenen van verandering: de armen bleven weg of gingen vroeg weg, de middenstand en de ondernemers brachten hun zakelijke belangen in een pragmatische sfeer samen met andere ondernemers, anderen 'geloofden het wel'.

Om die reden hebben anderen het Mandement geïnterpreteerd als een laatste krampachtige poging om de aanhang in de greep te houden. Windmuller en De Galan zijn deze mening toegedaan: 'Achteraf gezien kan het Mandement worden gezien als een laatste en in feite al anachronistische poging om de maatschappelijke eenheid onder de Nederlandse rooms-katholieken te bewaren.'[23] De leiders van de katholieke vakbonden vonden de toon van het Mandement onnodig hard en zij probeerden een breuk met het 'verboden' NVV te voorkomen.[24] Hoewel de hoofdredacteuren van de katholieke pers in die dagen braaf de mening van de bisschoppen in hun kranten prezen - ze waren van tevoren door Mgr. Alfrink bijeengeroepen - zaten ze er wel mee in hun maag.[25] Slechts één tijdschrift, *Te Elfder Ure*, voornamelijk volgeschreven door PVdA-sympathisanten, weerstond de druk tot verplichte toejuichingen, door kritische bijdragen over het Mandement te publiceren. In een van deze bijdragen werd al gewezen op de discrepantie tussen de 'gevestigde' katholieke opinie en die van het gewone volk:

> Zij [de katholieke pers] is niet de weergave van wat 'de katholiek' in de huiskamer, in de herberg, rond het voetbalveld of op de fiets over het mandement heeft gezegd. (...) Er zit toch iets gevaarlijks in die geweldige distantie tussen de publieke opinie zoals die in de kranten tot uiting komt en de vox populi. Op den duur wordt het zoiets als een zich van binnenuit vermolmende boomstam.[26]

De auteur van deze bijdrage, de jonge advocaat J. Leyten, ging zelfs zo ver te beweren dat 'bijna niemand in Nederland durft te schrijven wat hij meent'.[27]

Men kan het Mandement ten slotte ook interpreteren als de tweede grote botsing tussen de leiding van de Nederlandse kerkprovincie en de centrale waarden van de moderne, naoorlogse samenleving, namelijk vrijheid, gelijkwaardigheid en democratie. De voorgeschiedenis van de totstandkoming van het Mandement is lang. Het ging namelijk vanaf het einde van de oorlog om de positie van de katholieke arbeiders. Sloten die zich aan bij de doorbraakgedachte of werden ze binnen de bestaande katholieke zuil gehouden? De nieuwe leiding van het NVV had zich tot de bisschoppen gewend om het uit 1918 stammende verbod voor katholieken om lid te worden van socialistische of anarchistische organisaties op te heffen. Er was hoop gewekt dat dit direct na de oorlog zou kunnen geschieden. Maar op 3 maart 1946 bevatte een mandement van de bisschoppen een negatieve en door het NVV als grievend ervaren boodschap.[28]

De jaren hierna probeerde het NVV samenwerking met de katholieke bonden te bewerkstellingen en alsnog een ander standpunt van de kerkleiding te bepleiten. Tevergeefs: in ker-

kelijke kring vreesde men de eenheid van een niet-verdeelde vakbeweging en tevens het verlies van eenheid in eigen kring. Niettemin deed het NVV nog enkele pogingen om het verbod ongedaan gemaakt te krijgen.[29] Het beriep zich op de Internationale arbeidsconferentie van 1949 te Genève en op de vrijheid van vergadering, en laakte internationaal het verbod van de Nederlandse bisschoppen.[30] De kwestie bleef van 1949 tot 1953 als een hete aardappel beide partijen, NVV en de bisschoppen, achtervolgen. De bisschoppen zouden nu moeten reageren.

De historicus Manning beschrijft in zijn studie naar de voorgeschiedenis van het Mandement dat verschillende stromingen binnen de rooms-katholieke kerk zich met de voorbereiding van het antwoord aan het NVV bezig hielden en dat er 'hoopvolle toekomstverwachtingen' aan de horizon gloorden. Maar tegenover deze nieuwe openheid stonden zij die 'verontrust waren door tekenen van desintegratie binnen de katholieke zuil'.[31] De slechte verkiezingsresultaten van de KVP in 1952 versterkte de verontrusting over verdergaand geloofsafval. Uiteindelijk won de harde, clericale lijn het van de gematigden, waartoe Alfrink behoorde.[32]

Het herderlijk schrijven *De katholiek in het openbare leven van deze tijd* werd op 30 mei 1954 in alle kerken (gedeeltelijk) voorgelezen. De gelovigen konden het geschriftje met groengrijze omslag voor 0,25 cent achterin de kerk, na de dienst, kopen. Het bevatte niet alleen het lang verwachte antwoord aan het NVV, maar bond en passant de strijd aan met álle onchristelijke stromingen, zoals het liberalisme, communisme, nationaal-socialisme, materialisme, humanisme en religieus socialisme. Daarbij handhaafde het Mandement het verbod voor katholieken om lid te worden van het NVV en werd het lezen van socialistische geschriften of het luisteren naar de VARA ongeoorloofd geacht. Expliciet werd nogmaals de doorbraakgedachte veroordeeld: 'Wij stellen dus vast: ten eerste dat een doorbraak naar de Partij van de Arbeid een even grote afbraak is van de eigen katholieke partij. Ten tweede dat de gevolgen van zulk een doorbraak niet te overzien zijn (...).'[33] Het kwam tot een breuk tussen het NVV en de KAB. Maar twintig jaar later zouden die twee bonden samengaan in één grote bond, het FNV. Of het Mandement in 1954 een bevestiging van bestaande verhoudingen gaf, of al door de feiten was achterhaald, is minder van belang dan de openlijke botsing van kerkelijke normen met de moderne waarden van vrijheid van vereniging en vergadering, eigen verantwoordelijkheid en keuze en democratische besluitvorming. Deze waarden werden immers na de oorlog als de gemeenschappelijke uitgangspunten genomen voor de opbouw van een welvarende en tegelijk verantwoordelijke samenleving. De discrepantie tussen geprezen waarden en gepreekte woorden, tussen leven en leer, kon niet onopgemerkt blijven bij de kerkgangers.

Die kerkgangers kregen langzamerhand ook een steeds betere opleiding. Door het sterke verzuilde onderwijssysteem, waar de katholieken veel energie in stopten om zo hun traditionele maatschappelijke achterstand via goed onderwijs in te halen, kregen steeds meer katholieke jongeren een betere opleiding dan hun ouders. Jongens kregen meer kansen dan meisjes. Voor jongens stonden vaak twee wegen open: de weg via de priesteropleidingen of via mulo, Kweekschool en mo-akten. Tussen 1945 en 1960 steeg het aantal studenten aan grootseminaries, maar tussen 1960 en 1970 halveerde dit aantal, om tot een bijna absoluut nulpunt te geraken in 1985.[34] In 1960 bestonden er iets meer dan honderd klein- en grootseminaries. In 1961 werd nog een prestigieus kleinseminarie, Leeuwenhorst, te Noordwij-

kerhout geopend. Maar in korte tijd verdwenen de kleinseminaries geheel en fuseerden de grootseminaries in 1967 tot zeven theologische hogescholen.[35] Het groots opgezette Leeuwenhorst in Noordwijkerhout werd een vergadercentrum, dat later zijn poorten openzette voor het Pastoraal Concilie.

De uittocht van priesterstudenten heeft een verwacht én een onverwacht effect gehad. Als maatstaf voor secularisering is de daling van de recrutering voor de clerus als elite een buitengewoon significant gegeven, meer dan de daling van het kerkbezoek. Maar tegelijk heeft de uittocht enorm bijgedragen aan de naoorlogse educatieve emancipatie van de katholieken.[36] Door deze opleidingen en door andere routes op middelbaar en hoger niveau steeg het aantal katholieken met een middelbare of academische opleiding zodanig, dat na een tiental jaren de emancipatie voltooid kon worden genoemd. Katholieke en (ex-)katholieken zijn geen zeldzaamheid meer in hogere ambtelijke functies of in academische beroepen. Tegelijk droeg het verhoogde opleidingsniveau sterk bij aan de ingezette secularisering.[37]

Vernieuwing en restauratie: van Vaticaans Concilie tot bittere pil

Vijf jaar na het Mandement kwam er tóch een doorbraak, uit onverwachte hoek. Eén jaar na zijn verkiezing kondigde paus Johannes XXIII op 25 januari 1959 aan een Concilie, een kerkvergadering van alle bisschoppen uit alle windstreken van de wereld, te willen houden om ‘de kerk te vernieuwen’. De oude en beminnelijke paus was bezorgd om de toekomst van de kerk. De vernieuwing moest gebaseerd worden op een theologische bezinning, waartoe hij alle bisschoppen en hun theologische adviseurs opriep naar Rome te komen.

Na drie jaar voorbereiding, onder andere in internationale commissies, kwamen op 11 oktober 1962, kort na de Cubacrisis, 2540 bisschoppen naar Rome, waaronder zeven uit Nederland en enkele tientallen Nederlanders die in missiegebieden tot bisschop waren benoemd. Ook een bisschop uit Polen, Wojtyla, de latere paus Johannes Paulus II, was aanwezig. Bij elkaar was het een zeer bonte stoet uit alle werelddelen, die op de televisie in sober zwartwit wereldwijd werd uitgezonden.

Er werd druk vergaderd in commissies en in plenaire zittingen. Het gehele concilie zou - met tussenpozen - vier jaar duren, tot eind 1965. Twee doeleinden stonden voorop: veranderingen in de organisatie en vooral een verantwoorde vernieuwing van de liturgie. De achterliggende gedachte was een democratisering tot stand te brengen door de taal van de elite, het Latijn, te vervangen door de talen van het volk. De mis zou voortaan in de vele moedertalen worden gehouden, niet per se om de aantrekkelijkheid van het misbezoek te verhogen (zoals de latere beatmissen), maar uit theologische motieven. De priester zou niet meer met de rug, maar met zijn gezicht naar het volk gekeerd staan. De maatregel leverde niet op wat men verwachtte. Door de invoering van de landstaal verloor de katholieke mis veel van zijn rituele geheimzinnigheid en konden de gelovigen op vakantie in het buitenland vaak de mis niet meer volgen. Wat bedoeld was als verbetering, kon ook als verslechtering worden ervaren.

De Nederlandse bisschoppendelegatie werd bijgestaan door adviseurs, onder wie de theoloog Schillebeeckx. Deze uit Leuven afkomstige dominicaan met veel Franse ervaring had grote invloed op de denkbeelden en de opstelling van de Nederlandse bisschoppen. De ‘bekering’ van Bekkers en Alfrink tot vernieuwende kerkleiders gaat terug tot de vele inter-

nationale contacten en ervaringen die zij opdeden in Rome.[38] Hun pastorale brief van kerstmis 1960 trok internationale aandacht, vanwege de progressieve agenda voor het verdere verloop van het Concilie.[39] Hierdoor én door de inhoud van Schillebeeckx' wetenschappelijke studies ontstonden de eerste wrijvingen tussen ‘Rome’ en ‘Nederland’.[40] De Nederlandse bisschoppen kondigden voor het eigen land een soortgelijk experiment aan: het Pastoraal Concilie dat van 1966 tot 1970 te Noordwijkerhout gehouden zou worden.

Toen het Vaticaans Concilie werd afgesloten, leefde de verwachting dat er uitspraken gedaan zouden worden over de seksuele ethiek en over de verhouding tussen man en vrouw. Zo'n uitspraak ‘ex cathedra’ bleef uit; in plaats daarvan werd een commissie ingesteld waarin leken meespraken over deze onderwerpen. Drieduizend katholieke echtparen werd om hun mening over onder andere geboortebeperking gevraagd. In 1965 bleek in deze commissie, die onder leiding stond van de Curiekardinaal Ottaviani, een ruime meerderheid te bestaan die een versoepeling voorstond van de Vaticaanse regels op het gebied van seksualiteit en geboortebeperking. De nieuwe paus, de opvolger van Johannes XXIII, hulde zich echter in stilzwijgen. Een volgende commissie, ditmaal alleen bestaande uit priesters, adviseerde nogmaals de paus, die in juli 1968 na lang wachten de encycliek *Humanae Vitae* uitbracht, waarin de katholieke kerk zich terugtrok op de oude stellingen en een restrictieve huwelijksmoraal afkondigde.

In Nederland gingen katholieken protesterend de straat op: ‘Mogen wij beslissen over ons eigen leven?’. Dit was een eerste openbare blijk van opstandigheid in een tot dusverre nog niet erg turbulent proces. Teleurgestelde priesters traden uit het ambt[41] (en in het huwelijk). De houding van de priesters en het sinds 1961 gestaag teruglopen van de priesterstudenten en priesterwijdingen kan als een zelfstandige factor in het erosieproces gezien worden. Het is moeilijk te zeggen of deze teleurstellende besluiten de werkelijke aanleiding of oorzaak zijn geweest voor de opmerkelijke secularisering onder katholieken die vooral ná 1971 zichtbaar werd. Immers de moderne voorbehoedsmiddelen, waaronder de pil, waren in Nederland, ook onder katholieken, al vanaf 1964 in stille blijdschap aanvaard. Bisschop Bekkers had in één van zijn vele televisiepraatjes, op 21 maart 1963, de eigen verantwoordelijkheid van de ouders voor de gezinsvorming benadrukt. Het Romeinse besluit gaf niet eens zozeer een discrepantie aan tussen ‘leven en leer’, maar maakte het standpunt van de kerk, en daarbij de kerk, zelfs eerder irrelevant. De Nederlandse katholieken geloofden het allemaal wel.

Het Pastoraal Concilie heeft aan de gegroeide situatie niet veel meer kunnen veranderen. Groots opgezet als een poging om leken, intellectuelen, priesters en bisschoppen bijeen te brengen voor een nieuwe volkskerk, als ‘een volk onderweg’, verzandde het Concilie in eindeloze discussies en paperassen en werd het herhaaldelijk door de hogere kerkleiding in Rome gedwarsboomd.[42] Het Nederlands Pastoraal Concilie is in feite nimmer door Rome erkend, de nieuwe Catechismus van 1966 werd niet goedgekeurd, het voorgestelde onderwerp van de vijfde zitting in juli 1970 - de celibaatsverplichting - werd door de paus van de agenda gehaald. Ten slotte werd de macht van Rome over de ‘opstandige’ Nederlandse kerkprovincie definitief bekrachtigd door de benoeming van twee om hun conservatisme bekend staande bisschoppen in 1971 en 1972.

Het oude gezag werd hersteld in plaats van vernieuwd. Het vernieuwingsproces van de katholieke kerk, waaraan de Nederlandse katholieken zeer van harte hadden meegedaan, miste uiteindelijk een grote groep betrokken leden én vooral een grote groep jongeren om

de balans tussen vernieuwing en restauratie te laten omslaan in vernieuwende richting. In plaats hiervan gingen (ex-)katholieken op zoek naar een nieuwe oriëntatie. Velen vonden die in de politieke vernieuwingsbewegingen van die tijd.

Het opmerkelijke secullariseringsproces van de Nederlandse rooms-katholieken kan niet voldoende verklaard worden uit interne crisisfactoren en nog minder uit gelijktijdig optredende maar anoniem en indirect werkende grootschalige processen, maar kan goed begrepen én verklaard worden uit een dynamische wisselwerking tussen concrete handelingen en besluiten van alle betrokkenen, inclusief de (ex-)gelovigen zelf. Het was vooral de discrepantie tussen volkomen geïnternaliseerde moderne, naoorlogse waarden als gelijkheid, vrijheid en individuele verantwoordelijkheid én de besluiten, handelingen en praktijken binnen de kerk, die veel mensen aan het denken heeft gezet en daarna heeft aangezet om de kerk te verlaten. In de strijd tussen moderniteit en anti-moderniteit kozen de gelovigen voor het eerste, de gevestigde kerk voor het laatste.[43]

Intermezzo: televisie als ontzuiler?

In commentaren op en verklaringen van de naoorlogse golf van ontzuiling wordt herhaaldelijk de opkomst van de televisie en de telefoon genoemd als significante elementen in dit proces. De voorheen verzuilde samenleving werd opengebroken door ‘het venster op de wereld’. Wat eerder niet mogelijk was, althans niet vanzelfsprekend of dagelijks voor de hand liggend, namelijk informatie vanuit andere hoeken van de samenleving, was vanaf 1951 wel mogelijk. De eerste tien jaar, samenvallend met een nog verzuilde structuur, beschikten slechts weinigen over een televisietoestel. Wel had elke omroep een eigen uitzendingsavond, met een eigen dagsluiter, die meestal een ‘verheven’ onderwerp aansneed. In 1960 had maar een kwart van de huisgezinnen een televisietoestel (zwartwit uiteraard) en bezat nog pas 30 procent een telefoonaansluiting (zie hoofdstuk 10).
Tussen 1960 en 1965 vonden grote veranderingen plaats, en in die periode zou de democratisering van het kijkgenot het begin van het secullariseringsproces kunnen hebben versneld. Maar hoe? Vanaf 1 oktober 1960 werd er zeven avonden per week uitgezonden en vanaf oktober 1964 gebeurde dat voor het eerst over twee netten; dus slechts een korte periode keek men in Nederland allemaal naar hetzelfde programma van vier uur per avond. Als men ontzuiling omschrijft als het niet langer meer in levensbeschouwelijke organisaties of verbanden verrichten van wereldse zaken (lezen, kijken, sporten, zorgen), dan is televisiekijken op één net voor allemaal per definitie een ontzuilde bezigheid, tenzij men de knop omdraait bij de andersgezinde uitzendingen. Maar dat deed bijna niemand. Niettemin verschafte de komst van de televisie, meer nog dan die van de radio, een paradoxale situatie. Juist de levensbeschouwelijke omroeporganisaties (VARA, AVRO, KRO, NCRV, VPRO) waren bij uitstek een voorbeeld van de verzuilde Nederlandse samenleving. Elders bestond zo'n situatie niet. De televisie als technisch nieuw medium werd vanzelfsprekend in dit verzuilde kader ontvangen. Maar het medium zelf trok zich uit de aard van zijn mogelijkheden niets aan van levensbeschouwelijke grenzen of van landsgrenzen. ‘De’ wereld, het buitenland en de relatief vreemde gedachtenwereld van andere zuilen, kwamen nu zonder veel moeite onder ogen van iedereen. Dit zou een ware aardverschuiving kunnen hebben opgeleverd voor de levensbeschouwelijke opvattingen van diverse groepen,

Lijst van na-oorlogse kabinetten 1963-1976

Kabinet:	periode	samenstelling
9. Marijnen	24-7-1963 tot 27-2-1965	6 KVP, 3 VVD, 2 ARP, 2 CHU
10. Cals	14-4-1965 tot 15-10-1966	6 KVP, 5 PVdA, 3 ARP
11. Zijlstra	22-11-1966 tot 15-2-1967	8 KVP, 5 ARP
12. De Jong	5-4-1967 tot 28-4-1971	6 KVP, 3 VVD, 3 ARP, 2 CHU
13. Biesheuvel I	6-7-1971 tot 20-7-1972	6 KVP, 3 ARP, 3 VVD, 2 CHU, 2 DS 70
14. Biesheuvel II	20-7-1972 tot 11-5-1973	6 KVP, 3 ARP, 3 VVD, 2 CHU
15. Den Uyl	11-5-1973 tot 22-3-1977	7 PVdA, 4 KVP, 2 ARP, 2 PPR, 1 D'66

maar het blijft moeilijk om te weten hoe je deze effecten zou kunnen meten (het continue kijkersonderzoek begon pas in 1965). Bovendien is het bekend dat de meeste mensen graag informatie tot zich nemen binnen een al bestaand cognitief kader, en huiverig staan tegenover radicaal vreemde of andere geluiden. De invloed van andere levensbeschouwelijke programma's op de eigen levensbeschouwing mag derhalve niet worden overschat. Zelfs van de meest controversiële programma's uit de periode 1960-1973/1975 ging zowel een bevrijdend-veranderende invloed uit - vaak bij jonge kijkers - als een herbevestiging van het eigen afwijzende standpunt. Het onderzoek van Daudt en Sijes naar de effecten van het programma ‘Zo is het’ op 4 januari 1964 (de beroemde aflevering ‘Beeldreligie’) wees op de dubbele en vaak tegenstrijdige effecten van zo'n uitzending. Belangrijker nog was hun constatering dat de berichtgeving in de kranten *voorafgaand* aan de uitzending een extra verhittende werking met zich meebracht.[44]

Uit programmaoverzichten van de eerste vijfentwintig jaar televisie op de Nederlandse buis (1951-1976) kan worden opgemaakt dat de televisie veel eerder als ontspannings- en vermaaksmedium heeft gediend dan als levensbeschouwelijke scherpslijper.[45] De voor de gehele samenleving bedoelde educatieve of politieke programma's haalden vaak lage kijkcijfers. Vanaf 1962 kregen politieke partijen hun ‘eigen’ maandelijkse uitzending. Kamerdebatten werden vanaf 1955 uitgezonden bij bijzondere gelegenheden. Openbaar kunstbezit begon in februari 1963 zijn culturele zending en Teleac in 1965. Heel belangrijk werd de uitzending van de serie *De Bezetting*, die vanaf 6 mei 1960 in vele afleveringen door dr. L. de Jong werd verzorgd. Het programma werd veel bekeken en hoog gewaardeerd. Het was voor het eerst dat vele jongeren in volle openheid hoorden spreken over de oorlogsjaren 1940-1945, en het bracht een hernieuwde aandacht in de samenleving voor het recente verleden.[46]

De meeste levensbeschouwelijke discussiestof boden de actualiteitenrubrieken van de verschillende omroepen, elk met hun eigen kleur (‘rood’) en stijl. Zij konden de aandacht trekken, omdat ze werden geredigeerd door een nieuwe generatie van programmamakers, die van de televisie een professioneel medium wilden maken naar het voorbeeld van de Britse en Amerikaanse omroeporganisaties. Door de keuze van vaak netelige onderwerpen brachten de redacties van die programma's de kijker menigmaal in verwarring. De presentatoren werden zelf bekende en controversiële figuren (Wigbold, Jacobs, Van den Heuvel,

Langebent). Enkele onderwerpen werden heuse politieke kwesties, zoals de uitzending van *Achter het Nieuws* op 17 januari 1969, waarin de voormalige soldaat dr. J.E. Hueting melding maakte van 'oorlogsmisdaden' door het Nederlandse leger begaan tijdens de politionele acties in voormalig Nederlands-Indië.[47] Een interview met hem over diezelfde kwestie was een maand eerder al in *De Volkskrant* gepubliceerd, maar pas de televisie-uitzending maakte de bekentenissen tot een nationale politieke kwestie. Televisie kan schokken, maar de richting van de schok is niet goed voorspelbaar en er is zeker niet één duidelijke seculariserende lijn.

De druk bekeken 'volksprogramma's' hadden een nationaal verbroederende werking en werkten daardoor wellicht ook ontzuilend. De eerste voetbalwedstrijd die werd uitgezonden, 14 mei 1952, was nog niet volmaakt, vanwege het feit dat de kledij van de Nederlanders en de Zweden op de zwartwitbeelden niet goed van elkaar was te onderscheiden. Maar er ontstond een soort nationale traditie en een nationaal gevoel door nationale televisie-uitzendingen als '*Beurzen Open, Dijken Dicht* (1953), *Open het Dorp* (1962), het Eurovisie Songfestival met nationale winnaressen (1957, 1959). Programma's als *De Vuist* van Willem Duys (vanaf 1963), *Tel uit je winst* (1964), *Wie van de Drie* (1967), en *De Ombudsman* (1969) werden populair en zorgden voor nieuwe begrippen in de Nederlandse cultuur ('wil de echte...opstaan?'). Bij het overzicht van de jaarlijkse top-tienprogramma's van 1960-1975 waren steevast zes à zeven voetbalwedstrijden en een of twee populaire quizprogramma's.[48] Het is moeilijk in te schatten hoe al deze spannende en ontspannende programma's, gevoegd bij de vele buitenlandse cowboyseries, soapverhalen (*Peyton Place*) en films een leegloop uit de kerken hebben veroorzaakt, behalve dan dat er veel meer vertier en vermaak was dan vroeger als zodanig werd aangemerkt. Het uitzenden van de schaatssuccessen van 'Ard en Keesie' op de zondagmiddag noopten in elk geval wel veel hervormde en gereformeerde kerken hun kerkdienst op de zondagmiddag vanwege de te geringe opkomst te laten vervallen of te verplaatsen.

Natuurlijk kwamen er in buitenlandse programma's meer 'vrije liefdesbetrekkingen' voor of vrijere seksuele gedragingen dan men in de zuilen gewend was, maar dergelijke verschijnselen waren in feite al onderdeel van de cultuur geworden en werden niet door de televisie gecreëerd.[49]

Men kan zelfs beweren dat de zogenaamde controversiële programma's eerder nationaal verbroederend dan secullariserend hebben gewerkt, doordat ze namelijk hevige publieke én nationale discussies opriepen, een fenomeen dat tevoren vaak tot het parlement beperkt was gebleven. De schokkendste programma's hadden allemaal te maken met religie, seksualiteit en het koningshuis, de drie meest gevoelige onderwerpen voor het grote Nederlandse publiek. 'Beeldreligie', onderdeel van het programma *Zo is het toevallig ook nog 's een keer* (november 1963-maart 1966) hekelde de nieuwe kijkverslaving in religieuze termen en symbolen. Die uitzending werd door 4,4 miljoen personen bekeken en groeide uit tot een rel die vergeleken kan worden met de nozemrellen uit de jaren vijftig, zij het dat de aanstichters ervan gevestigde schrijvers en journalisten waren, allemaal ruim boven de dertig.[50] In die tijd was de kijkdichtheid van dergelijke programma's ongeveer 52 procent. Slechts een kwart van het kijkerspubliek keek 'naar alles'.[51] Een minderheid van een minderheid kon dus worden gekwetst.[52]

Aanstootgevende programma's als *Hoepla* (juli 1967 - januari 1968) zijn later, door de herhalingen, door méér mensen bekeken dan op de befaamde negende oktober 1967 toen

voor het eerst een onbedekt vrouwelijk lichaam op de beeldbuis verscheen (kijkdichtheid: 18 procent).[53] De latere reclameboodschappen op de televisie zouden én een grotere kijkdichtheid én een grovere enscenering gaan krijgen. In de periode 1972-1973 kreeg de VPRO vanwege de Barend Servet-show met zijn ongebruikelijke combinatie van seks en humor een officiële berisping (die later ongedaan werd gemaakt). Enkele keren was er zelfcensuur vóór het uitzenden van programma's, een andere keer greep de omroepleiding in, onder andere bij de uitzending *Literaire Ontmoetingen*, waarin een gedicht van Remco Campert niet mocht worden voorgelezen (27 mei 1964) vanwege het woordje 'naaide' in combinatie met het thema bevrijding.[54]

De nieuwste en sterkst ontzuilende invloed kwam echter vanuit de hoek van de commercie. In augustus 1964 begon de Reclame Exploitatie Maatschappij (REM) televisieprogramma's, bestemd voor de Nederlandse huiskamers, uit te zenden vanaf een kunstmatig eiland in de Noordzee (het 'Rem-eiland'). Populaire commerciële radiozendstations als Radio Veronica waren de REM al voorgegaan. Met flair en vrije ondernemingslust, met nieuwe uit het buitenland overgenomen fenomenen als diskjockeys en vooral met heel veel op jongeren gerichte popmuziek doorbraken deze stations regelrecht het moeizaam overeind gehouden omroepbestel. Deze 'jonge' omroepen kregen een geweldige invloed op het doen en laten van jongeren én op menig oudere. De romantiek van de piraterij, gecombineerd met het succesvol overtreden of omzeilen van verstarde regels en het aanbod van populaire, niet te hoogdravende of belerende programma's, werd een formule van 'vrijheid, blijheid', die aansloeg (later werd tijdens de Maagdenhuisbezetting een illegale radiozender *Vrije Maagd* genoemd). De ontzuilende invloed kwam dit keer uit onverwachte en niet-verdachte hoek.

Het kabinet-Marijnen reageerde met een verbod van de REM-maatschappij, die als omroepvereniging TROS in 1966 tot het omroepbestel zou toetreden (Veronica volgde in 1973). Het vraagstuk van de televisiereclame hield de officiële politiek reeds lang bezig. De meningsverschillen waren echter zo groot, dat in februari 1965 de confessioneel-liberale regering-Marijnen viel over de omroepkwestie. Het kabinet zou vóór 1 maart 1965 haar standpunt inzake televisiereclame aan het parlement bekend moeten maken. Het kabinet vergaderde negen maal, maar kwam niet tot een gezamenlijk standpunt.[55] Op 26 februari diende minister-president Marijnen het ontslag van het kabinet in. Zonder nieuwe verkiezingen werd een nieuw kabinet geformeerd, het rooms-rode kabinet-Cals/Vondeling.

Politiek in de maalstroom: de 'nacht van Schmelzer'

De traditionele verstrengeling tussen religie en politiek raakte ontbonden in de periode van 1963 tot 1973. Bij de verkiezingen in 1963 kon de grootste partij, de KVP, nog steunen op 31,9 procent van de kiezers (50 zetels), ongeveer gelijk aan het gebruikelijke naoorlogse aandeel. In 1967 daalde dit ineens aanzienlijk (26,5 procent of 42 zetels) om nog verder te dalen bij de verkiezingen van 1971 en 1972 (21,9 procent resp. 17,7 procent). De uittocht uit de katholieke kerk, die in deze periode begon, bleek zich zelfs sterker in de politieke arena te herhalen.

De PVdA, meestal de tweede partij, profiteerde aanvankelijk niet van de onverwachte 'doorbraak' van de katholieke kiezers. Zij leed in 1967 zelfs eenzelfde gevoelige verkie-

zingsnederlaag (van 28 procent naar 23,5 procent, van 43 naar 37 zetels) waarvan ze zich pas herstelde bij de verkiezingen van 1972, toen ze plotseling verreweg de grootste aanhang (27,4 procent) bleek te hebben verworven. Wat was er in die tussentijd gebeurd? Luidde de wisseling van de wacht in het politieke leiderschap van alle grote partijen een periode van onrust en ontwenning in? De politieke reuzen Drees, Romme, Oud, Tilanus en Schouten hadden allemaal in 1963 het politieke strijdtoneel verlaten, waarin ze zo lang een dominante rol hadden gespeeld, niet in het minst binnen hun eigen partijen. Hun opvolgers konden nog niet op hetzelfde gezag rekenen.[56] Bovendien kwam de wisseling van het politieke leiderschap op een gevoelig en onrustbarend moment.

De roerige jaren 1965 en 1966, toen de Nederlandse samenleving even op drift leek te geraken met acties van provo's, het toentertijd omstreden huwelijk van prinses Beatrix met Claus von Amsberg, de rookbom tijdens de huwelijksviering in Amsterdam op 10 maart 1966 en de rellen bij het Telegraafkantoor in juni 1966, lieten de politiek uiteraard niet onberoerd. Maar in deze onrustige maatschappelijke context voltrok zich tevens een snelle, maar doorslaggevende verandering van het politieke landschap. Vooral de onderlinge verhouding tussen de twee grootste fracties in de Tweede Kamer, KVP en PVdA, onderging de nasleep van de val van het kabinet-Cals/Vondeling. Deze val vond plaats in de nacht van 14 oktober 1966 (of preciezer in de vroege ochtend van de 15de), die daarom als de ‘nacht van Schmelzer’ de geschiedenis is ingegaan. Over en weer volgden heftige verwijten, zoals ‘moord’, niet alleen van de PVdA aan het adres van de KVP-fractie, maar ook binnen die laatste fractie zelf, waar de voorstanders van regeren met de socialisten zich ‘verraden’ of in de steek gelaten voelden. Kennelijk was de door enkele leden van de fractie ‘beraamde aanslag’ niet echt beraamd of niet als definitieve doodsteek bedoeld geweest.[57] Het leek alsof de betrokkenen geen greep meer hadden op de gebeurtenissen. De macht van Schmelzer als fractieleider was te gering gebleken om de KVP en daarmee ook andere politieke partijen uit de maalstroom te houden.

De politieke aardbeving van 1965/1966 die vooral de KVP trof, kon niet uitsluitend aan de ‘nacht van Schmelzer’ worden toegeschreven. Een van de hoofdrolspelers, Notenboom, de financiële woordvoerder van de KVP tijdens de begrotingsbehandelingen, schreef later over deze cruciale periode:

> De verhouding tussen de PVdA en de KVP is door ‘de nacht van Schmelzer’ voor zeer lange tijd negatief beïnvloed. Intern in de katholieke wereld is er ook een en ander gebroken, al zijn daar ook andere invloeden werkzaam, waardoor niet nauwkeurig te onderscheiden is, hetgeen aan ‘de nacht van Schmelzer’ moet worden toegeschreven en hetgeen voortvloeit uit het proces van deconfessionalisering in de politiek en zich wijzigende patronen binnen de Nederlandse katholieke bevolking en kerk.[58]

De val van het kabinet-Cals/Vondeling kwam, hoewel hij niet door iedereen was gewenst, toch zeker niet geheel onverwacht, want vanaf het eerste begin had dit kabinet met moeilijkheden te kampen gehad. Toen het kabinet-Marijnen in februari 1965 was gevallen op de omroepkwestie, kwamen er zoals gezegd geen nieuwe verkiezingen, maar besloot Schmelzer, die was aangezocht als informateur, tussentijds van politieke partner te wisselen. Zelf werd hij geen minister-president van het nieuwe kabinet, dat na zeven jaar weer

de rooms-rode draad probeerde op te vatten, omdat hij vermoedde dat Cals ‘meer vertrouwen had bij de PVdA’ en er ‘in de onderhandelingen voor ons meer zou kunnen uitslepen’.[59] PVdA-minister Vondeling van Financiën kreeg meteen met forse financieringsproblemen te maken vanwege oplopende uitgaven voor sociale zekerheid: onder andere Veldkamps wetten en plannen en de snel stijgende lonen en prijzen. De eerste begroting in 1965 kende al grote tekorten, die opgevangen werden door een extra verhoging van de overheidsuitgaven. Het kabinet haalde met pijn en moeite zijn eerste prinsjesdag en de goedkeuring van de begroting.[60] Daarna bleef het achtervolgd worden door financiële perikelen, waar de problemen van ‘het huwelijk’ nog bovenop kwamen. Tegen het advies van de Amsterdamse burgemeester en tegen de zin van een groot deel van de Amsterdamse gemeenteraad werd door Cals besloten de huwelijksplechtigheden in Amsterdam te laten plaatsvinden. Hoe omstreden deze beslissing was bleek ook uit de afwezigheid van vele gemeenteraadsleden (onder anderen H. Gruyters en E. van Thijn) bij de huwelijksvoltrekking in het Amsterdamse stadhuis.

De spanningen liepen reeds in de zomer van 1966 op, op maatschappelijk én op financieel terrein. Het gonsde van geruchten, zowel binnen de KVP als binnen de PVdA. De val zelf vloeide voort uit een nogal technisch-financiële kwestie, die moeilijk aan de kiezers was uit te leggen. De KVP-fractie was intern verdeeld. De financiële specialisten eisten een drastische stop op de snelle verhoging van de overheidsuitgaven, of een betere dekking ervan, een restrictiever loonbeleid en andere prioriteiten. Andere leden, onder wie M. Klompé, wilden in elk geval dat de regering kon blijven zitten. Bij de Algemene Beschouwingen vroeg fractieleider Schmelzer antwoorden op de drie gestelde financiële kwesties, opdat er voldoende ‘vertrouwen’ zou blijven bestaan in dit kabinet. Het woord vertrouwen was gevallen en bleef schemerend de discussie beheersen, aan- en afwezig tegelijk.

Nadat de gevraagde antwoorden in eerste termijn niet bevredigend beantwoord waren en minister-president Cals zijn minister van Financiën, Vondeling, krachtig had verdedigd, werd in tweede termijn door de KVP bij monde van Schmelzer een motie ingediend, die de regering uitnodigde ‘voorstellen te doen’ om het voorgenomen financieel-economische beleid met meer waarborgen te omkleden.[61]

Deze op zichzelf onschuldig ogende motie werd door bijna iedereen anders gelezen en begrepen. Als een zakelijk bezwaar tegen het financieel-economisch beleid had de regering haar naast zich neer kunnen leggen, of bij de begroting van Financiën met enkele aanvullende voorstellen kunnen komen. Maar de regering meende dat de toelichting van Schmelzer in strijd was met de inhoud van de motie en stelde vervolgens de vertrouwenskwestie (het was inmiddels tien over vier uur in de nacht).

De motie werd aangenomen, gesteund door VVD, CHU en de KVP, met uitzondering van vier leden. De uitslag van de stemming maakte een einde aan de onduidelijkheid over de uitleg van de motie, maar betekende meteen het begin van nieuwe onduidelijkheid: was de ‘nacht van Schmelzer’ een bewust gewilde zorgvuldig voorbereide coup geweest van de rechtervleugel van de KVP of toch ‘per ongeluk’ geschied? Tot hoever reikte de macht van Schmelzer? Voor burgers was de politiek er na die nacht nog onduidelijker op geworden dan die voorheen voor velen al was geweest.

Interne partijstrijd en polarisatie

De *gevolgen* van de breuk tussen KVP en de PVdA waren in het geheel niet onduidelijk. De PVdA wendde zich boos en teleurgesteld af van de KVP, maar net als bij deze laatste partij was het ook bij de socialisten de vraag of alle opkomende spanningen, twisten en verscherping van de interne tegenstellingen uitsluitend aan de 'nacht van Schmelzer' konden worden toegeschreven. Vlak vóór de begrotingsbehandeling 1966 had immers zich al een groep jonge partijleden, dertigers, verenigd onder de naam *Nieuw Links*, naar buiten gepresenteerd met een kritisch programma van tien nieuwe punten voor nieuwe en radicalere socialistische politiek (van onder andere grotere inkomensgelijkheid, meer overheidsvoorzieningen, 2 procent ontwikkelingshulp, erkenning van de DDR en opzeggen van het lidmaatschap van de NAVO). Voor *Nieuw Links* was het samengaan met de KVP en ARP al een doorn in het oog geweest en kwam de breuk in 1966 als geroepen.[62] Ze hadden nu ook een hond gevonden om te slaan: Schmelzer en de 'onbetrouwbare' katholieken (op 31 december van dat jaar zou de populaire Wim Kan het beeld van de gladde tackle in de cultuur verankeren). De koers van de PVdA werd in de volgende jaren radicaler, linkser en vooral compromislozer. Haar polarisatiestrategie probeerde duidelijkheid te brengen in de Nederlandse politiek, door de punten te noemen waarover 'onder geen beding' compromissen zouden kunnen worden gesloten. Samenwerking met de KVP werd voorlopig uitgesloten. Bij de volgende verkiezingen legde de PVdA, mede onder invloed van de tot bestuursfuncties opgeklommen *Nieuw Linksere*, zich vast samen te werken met andere progressieve partijen (Progressief Akkoord). Het was aan het tactishe optreden van politieke leiders als Vondeling en vooral Den Uyl te danken dat deze 'ramkoers' niet geleid heeft tot het uiteenvallen van de PVdA in grote blokken.[63] Nu leidde het alleen tot het uittreden van enkele prominente leden.

De nasleep van de val van het kabinet Cals-Vondeling was voor de KVP nog heviger. De katholieke vakbeweging onder leiding van Mertens was furieus. 'Hun' vriend en voorman in het kabinet. Veldkamp, was buiten spel gezet (hoewel, naar later bleek, Veldkamp véél meer dan Vondeling de begrotingsdiscipline had laten varen). De traditionele interne tegenstellingen binnen de KVP tussen de vergevensgezinde rechtervleugel en hervormingsgezinde linkervleugel werden groter en onoverbrugbaarder. Enkele prominente leden verlieten de partij. Men interpreteerde de onoverzichtelijke situatie, waarop niemand enige greep scheen te hebben, als een signaal van verandering:

> Wat hier is gebeurd is niet eenvoudig een conflict tussen links en rechts in de politiek. Het is een achterhoedegevecht van een verouderd partijpolitiek bestel tegen de noodzaak om dit bestel grondig te veranderen. Ons geconfessionaliseerd partijbestel met zijn noodzaak om onzekere coalities aan te gaan is niet meer in staat de democratische ontwikkeling naar behoren te bevorderen.[64]

Spoedig hierna zouden de eerste, behoedzame suggesties worden gedaan om te komen tot betere samenwerking tussen de drie grote confessionele partijen. In 1972 nam de KVP voor de laatste maal als katholieke partij deel aan de verkiezingen. In 1977 behaalde het nieuw gevormde CDA precies evenveel stemmen als de KVP in 1963 alléén had behaald, namelijk 31,9 procent.

Ook in de derde coalitiepartij in het kabinet-Cals/Vondeling, de kleinere ARP, bleven de interne spanningen om regeringsdeelname en de coalitie niet socialisten niet uit. Er woedde al veel langer een richtingenstrijd binnen de antirevolutionaire partij.[65] Er was een vleugel met een lange traditie die zeer gekant was tegen een sterke overheidsbemoeienis. Hieruit was het permanente verzet tegen de moderne sociale wetten te verklaren. Daarnaast waren er politici als Zijlstra, Roolvink en Biesheuvel die een pragmatischer houding aannamen en nu eens met een liberaal-confessioneel kabinet mee wilden doen, dan weer met de socialisten. Zijlstra had beide ervaringen gehad en had bij de vorming van het kabinet-Cals/Vondeling weinig animo gehad - mede gezien zijn eigen erfenis van het voorafgaande kabinet Marijnen - om mee te doen. Ten slotte was er binnen de mannenbroeders een kleine groep evangelisch-radicalen aanwezig geweest die zich afzonderde van de ARP toen de pragmatische vleugel onder leiding van Zijlstra en Biesheuvel de overhand kreeg. Bas de Gaay Fortman, een zoon van de belangrijke ARP-politicus W.F. de Gaay Fortman, verliet zijn oude partij en richtte zich op de progressievere en radicalere Politieke Partij Radicalen (PPR).[66]

Zijlstra vormde na Cals/Vondeling een interim-kabinet, om nieuwe verkiezingen voor te bereiden. Na deelname aan het reguliere confessioneel-liberale kabinet De Jong (1967-1971) werd de AR-pragmaticus Biesheuvel premier in twee kortstondige kabinetten, totdat in 1973 het kabinet-Den Uyl aantrad en er, heel even, een euforische stemming ontstond over de politieke vernieuwing in ons land, dat nog nooit een kabinet met een links-progressieve meerderheid had gekend.[67]

Nieuwe politieke partijen

Politiek in Nederland lijkt soms op religie, voortgezet met andere middelen. Waar in de Nederlandse kerkgeschiedenis vele voorbeelden zijn te vinden van afscheidingen en vorming van kleine dissidente groeperingen, zo werd de periode van de politieke aardverschuiving gekenmerkt door het ontstaan van veel politieke scheuringen en afscheidingen, zowel ter linker- als ter rechterzijde, en door de vorming van nieuwe politieke partijen.

Sinds 1958 bestond de Pacifistische Socialistische Partij (PSP) al ter linkerzijde van de PVdA. Deze partij kwam in 1959 met twee zetels in de Tweede Kamer en ging functioneren als linkse horzel.[68] Ter rechterzijde verscheen de Boerenpartij met drie zetels in 1963 en zeven in 1967, om daarna (1971) bijna in haar geheel weer weg te vallen. Begonnen als protestpartij van boeren die zich verzetten tegen opgelegde verplichtingen van het landbouwschap, trok deze partij in de gloriedagen van Boer Koekoek ook veel stadse stemmers. Er sprak een onbehagen uit van veel kiezers, die geen vaste ankers meer hadden.

Een geheel nieuw fenomeen was de oprichting van Democraten '66 (D66), die een herschikking van het gehele politieke landschap beoogden. Zij keken naar de Verenigde Staten, waar twee grote kiezersblokken bestonden. Democraten en Republikeinen, die een duidelijker keuze mogelijk maakten, zowel voor een rechtstreeks gekozen president als voor een progressieve of behoudende koers. De naam was een hint in die richting en het programma droeg er duidelijk de sporen van: een rechtstreeks gekozen minister-president, de invoering van het districtenstelsel en een ‘democratisering’ van het staatsbestel. Ideologisch deed het pragmatisme, eveneens een Amerikaans huismerk, zijn intrede in de Nederlandse politiek.

D66 wenste zich niet te bekeren tot één grote ideologische stroming, het liberalisme of het socialisme, maar vond juist dat praktische beslissingen boven beginselen moesten worden gesteld. Uiteindelijk wilde D66 het oude politieke bestel 'opblazen', een radicaal geluid dat in die dagen niet afschrikte maar, integendeel, juist veel mensen aantrok.

Vijf dagen na de publicatie (oktober 1966) van *Tien over Rood*, het programma van de vernieuwingsbeweging van Nieuw Links binnen de PVdA, trad een groep van journalisten, lokale politici en wetenschapsbeoefenaren, waaronder veel politicologen, naar buiten met een manifest, Appèl. Hans Gruyters, de latere minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening in het kabinet Den Uyl, behoorde bij de oprichters van D66. Hij was als Amsterdams gemeenteraadslid voor de VVD weggebleven bij de viering van het huwelijk van prinses Beatrix en Claus (zie hoofdstuk 15) en was daarom uit de VVD gezet. D66 was zijn antwoord. Samen met de jonge journalist Van Mierlo, die met zijn keur aan initialen, H.A.F.M.O., een zeer duidelijk voorbeeld was van een katholieke jongeman die andere wegen had opgezocht, bereidde Gruyters de verkiezingscampagne voor van D66. De stijl was impliciet het alternatief voor de bestaande politieke partijen: jong, dynamisch, informeel, niet stijfjes en vooral openstaand voor nieuwe ideeën én nieuwe leden. De verkiezingen van 1967 werden voor D66 een eclatant succes: zeven zetels ineens. Na één jaar had de nieuwe partij 3800 leden, verdeeld over 67 afdelingen.[69] De partij behaalde vier jaar later reeds 11 zetels, maar ondervond, net als de andere 'kleine' partijen, in 1971 meteen alweer een terugslag of verloor stemmers aan alweer nieuwe partijen en afsplitsingen.

Nóg twee nieuwe partijen deden hun intrede in het politieke leven: de al genoemde PPR, en DS70. De PPR zette zich af tegen de behoudende richting die de KVP, na de val van het kabinet-Cals/Vondeling, wilde inslaan. Een kleine afsplitsing van twee KVP-Kamerleden, de groep Aarden, stond aan de basis van deze nieuwe radicalen, die meteen het succes van D66 nadeden bij de verkiezingen van 1972: zeven zetels ineens. De afsplitsing van DS70 verliep dramatischer. Deze groepering die zich faliekant verzette tegen de radicale nieuwe koers die de Partij van de Arbeid dreigde te gaan volgen, werd opgericht door enkele prominente partijleden, onder wie W. Drees jr., de zoon van de vroegere partijleider W. Drees, lid voor het leven van het partijbestuur van de Partij van de Arbeid. Uiteindelijk trad ook Drees sr., 67 jaar nadat hij lid was geworden, uit zijn partij[70] evenals de oud-burgemeester van Rotterdam, Van Walsum, oud-minister Lieftinck, en anderen.[71] Deze 'rechtse' afsplitsing van de traditionele sociaal-democratische PVdA behaalde haar grootste succes in 1971 en 1972 (8 resp. 6 zetels) om vervolgens weer snel van het politieke veld te verdwijnen.

De verkiezingen van 1971 en 1972 trokken het grootste aantal kleine partijen, die ooit in de politieke geschiedenis van Nederland hadden meegedaan (onder andere ook nog de Middenstandspartij, EVP, Centrumpartij). Het leek erop alsof de nieuwe, moderne kiezer, inclusief de jongeren die sinds 1966 reeds op 21-jarige leeftijd mochten meestemmen (voorheen was dit 23 jaar) de oude, gevestigde partijen de rug toekeerden. De binding aan een partij, de partijtrouw, was losser geworden, gezien ook de vele schommelingen, 'up and down', die de nieuwe partijen ondergingen. De aanhang van alle traditionele partijen samen daalde van 91,5 procent in 1959 tot 73 procent in 1972. Het aantal stemmers op extreme partijen van links en rechts steeg van 13 procent in 1963 tot 19 procent in 1972.[72] Crisisgeluiden werden gehoord, niet alleen binnen de (verliezende) partijen, maar

ook in kringen van politici en politicologen, die de telkens verrassende kiezerswendingen graag

wilde ‘duiden’ of verklaren. Zou het misschien een reactie kunnen zijn geweest op de vele gebeurtenissen van diezelfde tijd of op heel specifieke politieke voorvallen als de ‘nacht van Schmelzer’?

Als gevolg van de nieuwsgierigheid naar het gedrag van de (zwevende) kiezer deed een geheel nieuw fenomeen zijn intrede in de Nederlandse samenleving: het wetenschappelijke verkiezingsonderzoek. Dit fenomeen was in de Verenigde Staten al langer een normaal gebruik, zoals het vragen naar de voorkeuren van kiezers, maanden, weken, zelfs dágen vóór de echte verkiezingen. Zo kon men met behulp van steekproeven schattingen maken van de einduitslag van verkiezingen én tegelijk kiezerstrouw en partijwisselingen in kaart brengen. Een jonge politicoloog-statisticus Marcel van Dam maakte bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1967 grote indruk, door op de televisie al vroeg in de avond de einduitslagen van die dag te voorspellen. Hij werd hierdoor snel een nationale televisieheld, die via andere tv-programma's uitgroeide tot actief politicus.

Het raadsel van het stemhokje en het fenomeen van de lossere bindingen van de kiezers met politieke partijen werden niet helemaal ontrafeld. Onderzoek naar de zwevende kiezer uit de periode 1963-1971 bracht aan het licht dat specifieke politieke gebeurtenissen geen al te grote invloed uitoefenden op de kiezer; wel dat het verlies van confessionele orthodoxie een structurele verklaring vormde voor het verloren gaan van de confessionele kiezer voor de traditionele confessionele partijen. De gevestigde politieke orde was weliswaar verontrust over het kiezersgedrag, maar de kiezer zelf was kritischer geworden, beter geschoold en in staat een eigen oordeel te vellen over de politiek en de politici.[73] Het waren vooral de jongeren die tussen 1966 en 1972 de KVP inwisselden voor links gerichte partijen.[74]

De drastische kwantitatieve verschuivingen in het politieke landschap gingen gepaard met een even drastische wijziging van de politieke omgangsvormen. De manier waarop politici onderling met elkaar omgingen veranderde onder invloed van de wisselvallige gunsten van de kiezer en van de vele wisselvalligheden van de periode tussen 1963-1973. Daalder heeft deze omslag treffend beschreven door te spreken van een gedaanteverandering van de Nederlandse politiek: van lijdelijkheid als kenmerk van het oude, rustige ‘regentenbestel’ naar politisering, opgekomen tussen 1964 en 1974. Waar in de situatie van vóór 1963 (of beter vóór 1958) depolitisering overheerste, topoverleg tussen politici onderling, en geheimhouding, daar kwamen politisering, zelfbeschikking van de gewone leden en openbaarheid op de voorgrond te staan. Ook werden stijlkenmerken als zakelijkheid en onderlinge verdraagzaamheid vervangen door ideologische scherpslijperij, conflict en contestatie (zie ook hoofdstuk 15).[75] Deze periode was zeker geen voorbeeld van onderlinge tolerantie.

Toch kwam deze omslag niet uitsluitend voort uit de veranderde omgangsvormen van de jongeren, zoals Daalder soms lijkt te suggereren. De voor buitenstaanders soms moeilijk te begrijpen of te volgen ‘grote’ politiek zorgde ook voor heftiger gebaren. De ‘nacht van Schmelzer’ was zo'n sleutelgebeurtenis, die de polarisatie tussen politieke partijen onderling, vooral tussen KVP en PVdA, voor lange tijd heeft aangewakkerd.

Kodak

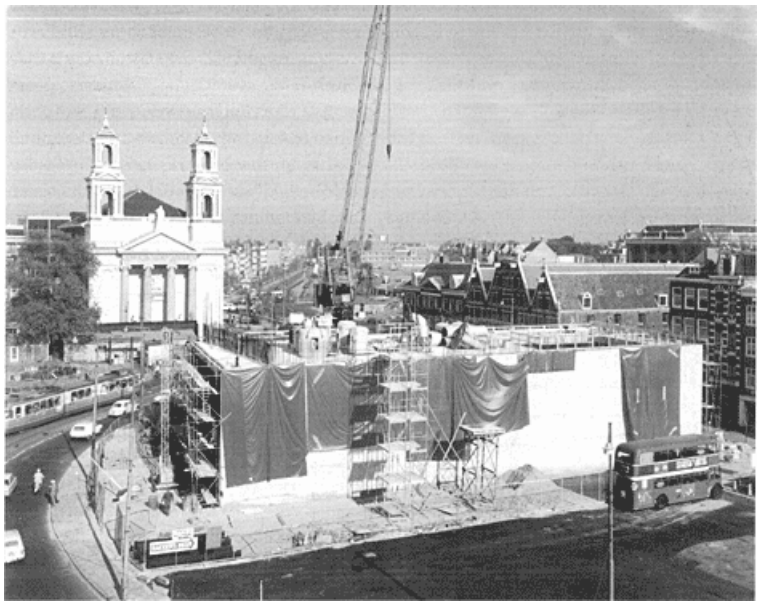

Eindnoten:

1 Peters, ‘Religie en politiek’, p. 97-127; Peters en Van Dam, ‘Secularisering in Nederland’, p. 98-120.
2 Kruijt en Goddijn, ‘Verzuiling en ontzuiling als sociologisch proces’.
3 Pennings, *Verzuiling en ontzuiling*, p. 1-33.
4 Bax, *Modernization and cleavage*, p. 141-174.
5 Ellemers, ‘Verzuiling als proces van modernisering’, p. 57-64; Pennings, *Verzuiling en ontzuiling*, p. 29; Daalder, ‘Zestig jaar Nederland’, p. 33-37; J.C.H. Blom, ‘Onderzoek naar verzuiling’, p. 10-29.
6 Thurlings, *De wankele zuil*.
7 Van Heek, ‘Wat brengt de zuil aan het wankelen?, p. 148-150; Daalder, ‘Zestig jaar Nederland’, p. 36-37; Akkerman en Stuurman (red.), *De zondige rivièra*, 1985.
8 Hondius, *Gemengde huwelijken*, p. 101-138.
9 Akkerman en Stuurman (red.), *De zondige rivièra*.
10 Bosscher, ‘Het protestantisme’, p.92.
11 Dekker, De Hart en Peters, *God in Nederland*, p. 55.
12 Knippenberg, *De religieuze kaart*, p. 266-277.
13 Dekker, De Hart en Peters, *God in Nederland*.
14 Billiet, Dekker e.a., *Kerk, godsdienst en samenleving*, p. 158.
15 Bakvis, *Catholic power*, p. 110.
16 Spruit, *Aan de tafel van de Heer*, p. 20-21.

17 Dekker, De Hart en Peters, *God in Nederland*, p. 50.
18 Hondius, *Gemengde huwelijken*, p. 101-138.
19 Hondius, ibid., p. 53-99; Hendrickx, Lammers en Ultee, 'Kerkelijk gemengde huwelijken in Nederland', p. 40-57; Dekker, De Hart en Peters, *God in Nederland*, p. 51.
20 Dekker, De Hart en Peters, ibid., p. 55.
21 Ibid.
22 Thurlings, *De wankele zuil*, 1971.
23 Windmuller en De Galan, *Arbeidsverhoudingen in Nederland*, p. 110.
24 Ibid.
25 Van Run, *Altijd beperkt*.
26 Geciteerd in Leyten, *God houdt niet van rechters*, p. 160.
27 Ibid.
28 Hueting, De jong en Neij, *Naar groter eenheid*, p. 164.
29 Ibid.
30 Windmuller en De Galan, *Arbeidsverhoudingen*, p. 109.
31 Manning, 'Uit de voorgeschiedenis van het Mandement', p. 138-148; Hueting, De Jong en Neij, *Naar groter eenheid*, p. 243.
32 Ibid.
33 Het Bisschoppelijk Mandement, *De katholiek in het openbare leven van deze tijd*, deel 3, paragraaf 53. Ook gedeeltelijk gepubliceerd in *NRC-Handelsblad*, 26-8-1999, p. 6.
34 Goddijn, Jacobs en Van Tillo, *Tot vrijheid geroepen. Katholieken in Nederland 1945-2000*, p. 516.
35 Van der Plas en Roes, *De kerk gaat uit*, p. 222.
36 Van Kemenade, *De katholieken en hun onderwijs*.
37 Van der Slik, De Graaf en Peters, 'Kerkverlating in Nederland', p. 27-38. Zie ook: Simons en Winkeler, *Het verraad der clercken*.
38 Laeyendecker, 'Kennedy en de Rooms Katholieke Kerk', p. 433-439; Zie ook: Schreiter, *Edward Schillenbeeckx*.
39 Schreiter, *Edward Schillenbeeckx*.
40 Ibid.
41 Goddijn, Jacobs en Van Tillo, *Tot vrijheid geroepen*, p. 517.
42 Laeyendecker, 'Kennedy en de Rooms Katholieke kerk', p. 438.
43 Ibid.
44 Daudt en Sijes, *Beeldreligie*. Zie ook: J. van den Berg, H. Lammers en H. Mulisch, *Zo is het. Pays Bah*.
45 Van der Veer, *Grepen uit een kwart eeuw tv*, p. 39 en p. 169-182.
46 Ibid., p. 70 en I. de Haan, *Na de ondergang*, p. 38-41.
47 'Interview met dr. J.E. Hueting'. In: *Drie VARA-produkties*, p. 7-21. Voor de tekst van het één maand eerder in *De Volkskrant* gepubliceerde interview, zie: Abeling, *Interviews uit Nederland*, p. 147-152.
48 Van der Veer, *Grepen uit een kwart eeuw tv*, p. 120, p. 122, p. 134, p. 156.
49 Ibid., p. 13.
50 Van den Berg J., Lammers en Mulisch, *Zo is het. Pays Bah*.
51 Van der Veer, *Grepen uit een kwart eeuw tv*, p. 14.
52 Ibid. Zie ook: Von der Dunk, 'Tussen welvaart en onrust', p. 137, en Bank, 'Televisie in de jaren zestig', p. 52-75.
53 Van der Veer, *Grepen uit een kwart eeuw tv*, p. 116.
54 Ibid., p. 92.
55 Bosmans, *Staatkundige vormgeving*, p. 75-76.
56 Van den Berg J.Th.J. en Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek*, p. 145-147.
57 Bosmans, *Staatkundige vormgeving*, p. 79.
58 Notenboom, *De val van het Kabinet-Cals*, p. 77.
59 Ammerlaan, Het verschijnsel Schmelzer, p. 185.
60 Notenboom, *De Val van het Kabinet-Cals*, p. 33-35.
61 Ibid., p. 75.
62 Perry, Knegtmans, Bosscher e.a., *Honderd jaar sociaal-democratie*, p. 228.
63 Ibid.
64 Alting van Geusau, 1966, geciteerd bij Notenboom, *De val van het Kabinet-Cals*, p. 77.
65 Van den Berg J.J., *Koers en karakter van de ARP*, p. 295-340.
66 Ibid., p. 374.
67 Bootsma en Breedveld, *De verbeelding aan de macht*.
68 Van der Land, *Het ontstaan van de Pacifistisch Socialistische Partij.*
69 Van den Berg J.Th.J. en Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek*, p. 117-120.
70 Brinkman, *Willem Drees*, p. 303.
71 Ibid.
72 Van den Berg J.Th.J. en Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek*, p. 61.

73 Andeweg, *Dutch voters adrift*, 1982. Zie echter ook: Van der Eijk en Niemöller, 'Kiezersonderzoek in Nederland', p. 132-138.
74 Daalder, 'Politici en politisering', p. 54.
75 Ibid., p. 41.

15 Opstand tegen het gezag: de jaren zestig

Inleiding

Het terugblikken op de jaren zestig is begonnen in de jaren zestig. In november 1966, kort na een zomer van hevige rellen, opstanden en branden, verscheen de bundel *Provo, kanttekeningen bij een deelverschijnsel*.[1] Hierin deden enkele bekende en minder bekende auteurs pogingen om de ingrijpende gebeurtenissen van de afgelopen tijd te verklaren. Twee aanstichters van de verwarring, provo Bernhard de Vries en studentenleider Ton Regtien, openden de discussie. In het voorwoord schrijft redacteur mr. Frenkel dat hij ook enkele vertegenwoordigers van het gezag en Kamerleden had uitgenodigd om hun mening te geven, maar het resultaat was ontmoedigend: ‘men wenste niet met een Provowoordvoerder in één omslag te komen’ of men had ‘ernstige bezwaren tegen de bundel op zichzelf, omdat dit maar weer publiciteit opleverde voor die jongens’.[2] Dit voorval tekende het gespannen klimaat waarin gezagsdragers al het hele jaar 1966 hadden gereageerd op de opgroerige geluiden en nieuwe gebeurtenissen. Actievoerenden werden met de verzamelnaam ‘provo's’ aangeduid. Enkele buitenstaanders, die zich overigens haastten te schrijven dat ze zich van de praktijken van de provo's distantieerden, wilden wel met hen spreken of wilden tenminste de maatschappij aan een nader onderzoek naar diepere oorzaken van de gebeurtenissen onderwerpen. In een notendop openbaarde zich hier een patroon dat zich nog vele malen in andere verbanden zou herhalen: radicale vernieuwers lokken uit, politici en andere gezagsdragers reageren fel en afwijzend, omstanders proberen het hunne ervan te denken en een standpunt te bepalen. Een interessante driehoeksverhouding tussen een voorhoede, het gezag en een toekijkende meerderheid. De krachtsverhoudingen binnen deze driehoek - vele malen in verschillende figuraties herkenbaar - zouden het verloop van de gebeurtenissen van de jaren zestig en de afloop ervan gaan bepalen.

De jaren zestig vormen nog steeds een ‘lastige periode’ voor historisch onderzoek. Er is nog geen bevredigende verklaring voor de plotselinge omslag in waarden, normen en gedragsvormen. Moderne historici zijn het erover eens dat de Nederlandse samenleving er voor en na ‘de jaren zestig’ drastisch anders uit is gaan zien, maar ze verschillen van mening over de vraag wanneer dat tijdperk begon en wanneer het eindigde.[3] Ook de waardering van wat er gebeurde loopt uiteen. Voor sommige historici waren de jaren zestig een tragische vergissing[4], voor anderen werd Nederland pas na die periode een moderne samenleving.[5] Vóór die tijd liep Nederland achter bij de rest van de moderne wereld, nadien ineens voorop. In de verklaringen speelt de toegenomen welvaart een steevaste en centrale rol; ont-

zuiling eveneens. Maar hoé een verbetering van de individuele levensstandaard zo snel zou hebben geleid tot een bijna dramatische verandering in levensstijl én opvattingen en tot een zeer snelle ontkerkelijking, blijft in die verklaringen vaak een raadsel. Waarom zou welvaartsvermeerdering op zichzelf tot een zo nadrukkelijk zichtbare verandering in normen en waarden leiden?

De wortels van de gedragsveranderingen moeten al eerder gezocht worden. De modernisering van Nederland begon al in de jaren vijftig en vroege jaren zestig, niet alleen op sociaal-economisch terrein, maar óók in sociaal-moreel opzicht. De bekend geworden veranderingsbewegingen van de jaren zestig zetten die ontwikkelingen voort, zij het met andere middelen. Het intellectuele klimaat in de jaren vijftig en begin jaren zestig werd gekenmerkt door nieuwe, niet-traditionele opvattingen over vrijheid en ontplooiing, over democratie en zeggenschap, over strafrecht en eigen verantwoordelijkheid. Weliswaar kwamen deze nieuwe opvattingen in een stroomversnelling en werd de verbreiding ervan ruimer, maar de bevrijding van de jaren zestig kwam geenszins uit de lucht vallen.

Belangrijke veranderingen die Nederland thans zo'n ander aanzien geven in vergelijking met 1960 en die heel vaak áán de jaren zestig worden toegeschreven - zowel in gunstige als in ongunstige zin - vonden bovendien pas plaats ruim ná 1975/1976. Op veel terreinen begon de - later door sommigen verfoeide - uitbreiding van de verzorgingsstaat pas ná 1972 of zelfs na het kabinet-Den Uyl (1973-1977) en is het verband met de jaren zestig hoogstens indirect. Veel zaken worden aan de jaren zestig toegerekend, terwijl daarvoor slechts weinig reden is. Een voorbeeld: de journalist Wigbold, die zich ergerde aan een generatie die nog steeds de jaren zestig verheerlijkte, sprak laatdunkend over de ‘ver-RIAGG-ing’ van de maatschappij[6], die in die jaren een aanvang zou hebben genomen, een oordeel dat op twee punten onjuist was. Ideeën over de noodzaak tot psychosociale hulpverlening waren al gemeengoed in de psychologie of forensische psychiatrie in de vroege jaren vijftig, bijvoorbeeld in de opvattingen van de Utrechtse School.[7] Maar de feitelijke hulpverlening in psychotherapeutische organisaties bleef tussen 1948 en 1972 nagenoeg constant, om pas ná 1972 en later enorm uit te breiden.[8] In een aantal opzichten hebben er in de jaren zeventig belangrijker maatschappelijke veranderingen plaatsgevonden dan in de jaren zestig (de coffeeshops, de groei van het aantal immigranten en etnische minderheidsgroepen, commercialisering van seks, juridisering van sociale relaties, individualisering). Er zijn derhalve veel misverstanden mogelijk als men over de jaren zestig, zonder precieze aanduiding, voornamelijk in bewonderende of afwijzende zin schrijft.

De roerige jaren zestig begonnen in Nederland medio 1965, bij de eerste publieke happenings van wat spoedig daarna de provobeweging zou worden, en eindigden bij de val van het linkse kabinet-Den Uyl in 1976. In het kabinet-Den Uyl werd een aantal denkbeelden en wensen van progressieve bewegingen geïncorporeerd (bijvoorbeeld ten aanzien van vrouwenemancipatie en democratisering), waardoor deze een bevestiging kregen van de kant van de gevestigde politieke orde. De denkbeelden kregen iets vanzelfsprekends en weerden daardoor door steeds meer mensen overgenomen, hetzij enthousiast, hetzij als iets onvermijdelijks. Veel van de zaken waarvoor in de jaren zestig nog fel gestreden moest worden, waren zo aan het begin van de jaren tachtig gemeengoed geworden en wijd verbreid (vrijere seksuele opvattingen, vrije keuze in politieke partij, informele omgangsvormen,

keuze voor een vrije levensstijl). Het economische en politieke klimaat was inmiddels omgeslagen. In zekere zin valt het ‘gewoon-je-zelf-zijn’ van de jaren tachtig te interpreteren als de uiteindelijke overwinning van veel ideeën tut de jaren zestig, maar nu uitgevoerd door gewone burgers in een commercieel, uitgekiend consumptiekapitalisme.

Er zijn enkele algemene noemers te vinden waaronder veel verschijnselen, heterogeen als ze waren, samen kunnen worden genomen en die tezamen een bepaalde sleutel kunnen vormen voor een beter begrip van wat er in die kortstondige periode gebeurde, niet alleen in Nederland, maar ook in andere landen van Europa en in de Verenigde Staten.

Ten eerste haalde de welvaart de politiek in, dat wil zeggen: de structuur van politieke besluitvorming, zo geschikt voor een ordelijk tijdperk van sociaal-economische samenwerking, bleek té verouderd om zich aan te passen aan nieuwe omstandigheden.[9] Deze betroffen dan vooral de grotere mondigheid van steeds welvarender wordende burgers, die andere eisen gingen stellen dan vroeger. Het ging niet meer uitsluitend om een baan en een weekloon om van te leven, maar om een begin van kwaliteit van leven. De Amerikaanse historicus John Judis brengt deze omslag aan het begin van de jaren zestig in verband met de wijzigingen in de economische structuur: van productiekapitalisme naar consumptiekapitalisme. Industriearbeiders waren nu óók consumenten geworden, en als consumenten wilden ze goede spullen en zeggenschap over de voorwaarden waaronder die gemaakt werden. De strijd om de consumentenbescherming was de eerste en het meest in alle lagen gedragen van alle nieuwe bewegingen in de jaren zestig. Het democratisch bestel moest derhalve aangepast worden aan nieuwe wensen.[10]

In de tweede plaats deden nieuwe publieke zaken en nieuwe actievormen hun intrede. Op 1 februari 1960 had de al bestaande beweging voor de burgerrechten in het zuiden van de Verenigde Staten de ‘sit-in’ uitgevonden: zwarte burgers bleven zitten in voor hen verboden ruimten. Deze en andere nieuwe actievormen (massale geweldloze demonstraties, boycots) werden ingezet ten behoeve van een publieke zaak die niet door de bestaande politieke orde ter harte werd genomen.[11] De belangenbehartiging door werkgevers en werknemers, politici en bestuurders, was immers traditioneel gericht op oude en erkende kwesties. Het relatieve succes van de sit-in vond wereldwijd navolging. Wereldwijd bleken de vertegenwoordigers van de gevestigde orde niet in staat de nieuwe kwesties én de nieuwe actiemiddelen in hun politieke systeem op te nemen. Naast de burgerrechten werd, na de publicaties in 1962 van Rachel Carsons *Silent Spring*[12], het milieu als nieuwe publieke zaak ‘uitgevonden’. De studentenbewegingen in Noord-Amerika, Mexico en Europa stelden *nieuwe* kwesties aan de orde en bedienden zich van voor het oude politieke systeem onbekende en aanvankelijk onaanvaardbare middelen. De vrouwenbeweging volgde even later. De combinatie van nieuwe publieke zaken (*public concerns*) met nieuwe en ongebruikelijke actievormen hebben de jaren zestig hun unieke karakter gegeven. De actievormen versleten en verdwenen, de nieuwe publieke kwesties echter bleven. Later zijn die als de meest vanzelfsprekende zaken opgenomen in het van karakter veranderende politieke systeem.[13]

Ten derde gingen de nieuwe actievormen perken te buiten, dat wil zeggen dat ze zich - soms per definitie, vaak gewild - ontdeden van beperkingen. Beperkingen door de wet, door gezagsdragers of door traditionele moraal gesteld. Door de morele

meerwaarde van de nieuwe publieke kwesties en nieuwe actievormen kreeg het buiten de normale paden

treden ook iets onaantastbaars mee, dat zich geleidelijk ontwikkelde tot een standaardpatroon. Het buitenwettelijke en het buitenissige waren soms moeilijk te scheiden. Extravagantie was een min of meer 'logisch' te verwachten gevolg van een eigen dynamiek van het zich ontdoen van beperkingen. Bovendien had het grensoverschrijdende karakter van vele activiteiten een bijzondere aantrekkingskracht op de media, vooral op de televisiemakers. Dat had verschillende gevolgen: veel harde confrontaties tussen acties van allerhande snit en de politie kwamen uitgebreid aan bod in de nieuwsjournaals '*all over the world*'. Men zag vele malen het harde neerslaan door politieagenten van vaak ongewapende demonstranten die met geweldloze intenties actie voerden. Beelden uit Montgomery, Alabama en later Chicago, Parijs, Frankfurt en Berlijn, Praag hebben menige tv-avond geopend in de vreedzame huiskamers in Nederland. Er ontstond een sensitiviteit voor nieuwe onrechtvaardigheden, begaan tegen personen en groepen die voor nieuwe zaken opkwamen. De media werden in de jaren zestig belangrijk. Ze waren de brengers van nieuws, maar de journalisten die het nieuws maakten, ontwikkelden zelf ook hun eigen normen en eigen methoden. Politici en (andere) personen die verantwoordelijk waren voor een betwiste gang van zaken werden in televisiegesprekken met harde vragen bestookt. Ook voor de politici was het medium televisie nieuw.[14] Burgers konden dus van alles 'van nabij' meemaken en raakten er geleidelijk aan gewend om niet meer, zoals vroeger, op te zien naar gezagsdragers en politieke leiders. Het nieuwe van de jaren zestig was voor velen ook het-nog-niet-eerder-meegemaakte.

Ten vierde: hoewel de confrontaties tussen de kleine voorhoede en het gezag op de voorgrond treden in bijna alle beschouwingen over de jaren zestig, bestond er toch steeds een ingewikkelde driehoeksverhouding: namelijk tussen actievoerders, gezagsdragers én een grote groep 'derden', die in wisselende gedaanten een rol speelden: soms als 'het grote publiek', soms als sympathiserende leden van een oudere generatie of als neutrale omstanders die weliswaar niet meededen aan acties, maar zich er ook niet tegen verzetten. Deze groep, hoezeer ook variërend in grootte en hoe verdeeld ook op veel punten, speelde vaak als electorale macht mee om politici te doen kiezen voor een 'pragmatische' oplossing. Zonder deze wisselende steun van de velen die niet op de voorgrond traden en nooit de eerste viool speelden in conflicten, in beschouwing te nemen, krijgt men geen scherp beeld van verloop en afloop van soms heftige of spectaculaire botsingen.

Met deze vier uitgangspunten - de omslag naar een consumptiekapitalisme, de nieuwe publieke *issues* en actiemethoden, de onderlinge aantrekkingskracht van het buitensporige en de media, die zelf ook een nieuwe rol vervulden, en ten slotte de wisselende krachtsverhoudingen tussen contestanten, het gezag en grote groepen meekijkende burgers - kunnen de verschillende gebeurtenissen, acties en bewegingen in kaart gebracht woorden. Het is opvallend dat de bekendste historische interpretaties van de jaren zestig in Nederland, de studies van Kennedy en Righart, weinig oog hebben gehad voor de internationale invloeden noch voor de andere 'nieuwe' ervaringen. Daardoor onderschat de Amerikaanse historicus Kennedy het verzet van gezagsdragers tegen de nieuwigheden van de jaren zestig en ziet hij de teweeggebrachte veranderingen te gemakkelijk als een resultaat van een tolerante en welwillende regentenklasse.[15] Daardoor overschat Righart het generatieconflict en de verschillen die er tussen de oudere generaties en de protestgeneratie zouden hebben bestaan.[16] De nieuwe waardepatronen waren al in wording en de jongeren hebben geoogst

wat de ouderen verspreid en onsystematisch hadden gezaaid. De verschillen tussen oude en jonge generaties hadden vooral te maken met de voorkeur voor de te kiezen actievormen (oude en legale versus nieuwe en illegale) en met de voorkeuren in muziek.

Geleide ontplooiing en tekenen van verzet

'De jaren zestig' kwamen niet uit de lucht vallen. Idealen die toen naar voren kwamen, zoals persoonlijke bevrijding, zelfontplooiing, democratisering en speelse intuïtie, waren al eerder nastrevenswaardig gevonden, maar in een andere context, met andere doelen en door oudere generaties geformuleerd. De naoorlogse samenleving heeft immers de na de oorlog heroverde waarden als vrijheid, vrede, democratie en persoonlijke ontwikkeling nooit afgezworen - zoals door sommige groepen in de jaren dertig was gebeurd - maar ze heeft aan al deze idealen een vertrouwde en traditionele invulling gegeven. Vrijheid stond gelijk aan afwezigheid van totalitaire systemen en deze opvatting paste goed in een koude-oorlogs-mentaliteit. Democratie stond gelijk aan algemene verkiezingen, ééns in de vier jaar, waarna de gekozen politici met elkaar gingen uitmaken hoe er bestuurd en geregeerd moest worden. Vooruitgang werd nagestreefd, maar die moest bereikt worden met rationele middelen. 'Planning-for-freedom' was de bekende van Mannheim[17] afkomstige slogan, waarmee de oude garde vanaf de beginjaren vijftig tot in de jaren zestig het sociaal-economische beleid vorm gaf. Zoals een geleide-loonpolitiek (zie hoofdstuk 10) de burgers een beheerste en verantwoorde economische vooruitgang toestond, zo was er op het sociaal-morele vlak een geleide zelfontplooiing.[18] Burgers moesten niet slechts economisch vooruitgang boeken; minstens even belangrijk was de sociale en morele vooruitgang. Er was een zeker optimisme dat die verbreid konden worden door volksopvoeding.

De kanalen waarlangs deze opvoeding geleid werd, werden gemakkelijk en vanzelfsprekend gevonden in de zuilenstructuur. Intellectuelen en geleerden kregen in de diverse kerkelijke of niet-kerkelijke, maar in elk geval verzuilde organisaties volop gelegenheid om nieuwe ideeën, eigentijdse opvattingen en 'moeilijke onderwerpen' te bespreken, zoals gezin en seksualiteit. Elke zuil had bovendien op een groter publiek gerichte tijdschriften: *Socialisme en Democratie* voor de sociaal-democraten, *Wending* voor de hervormden, *De Bazuin* of *De Nieuwe Linie* voor de rooms-katholieken. De tijdschriften werden geleid door bekende en duidelijk voor de zuil herkenbare 'leidsmannen': professoren met een grote uitstraling en eruditie. Er valt hier een parallel te trekken met een studie van Jamison en Eyerman, *Seeds of the sixties*[19], die voor de Verenigde Staten aantoonden hoezeer de thema's van bevrijding in de jaren vijftig al aanwezig waren in boeken, tijdschriften en andere uitingen[20]. De denkbeelden van E. Fromm, C. Wright Mills, H. Arendt, H. Marcuse, M.L. King werden niet alleen in Noord-Amerika gelezen en bediscussieerd, maar ze werden ook in Nederland, vaak vertaald en in de bekende AULA-serie gepubliceerd, gelezen en uitgedragen.

De richting van deze ideeën was niet conservatief, maar eerder progressief: men wist waar men heen wilde, namelijk naar een verdere ontplooiing van de mens en menselijke waardigheid. Waar men vóór was werd in grote woorden verteld. Men wist ook waar men tegen was: de massamens, vervreemding, vereenzaming, ontmenselijking.[21] De massamens refereerde tegelijk aan de vroegere meelopers van het fascisme en aan een dreigende stag-

natie van persoonlijke ontwikkeling door de moderne industriële samenleving. Er werden veel dreigingen geconstateerd waarvoor de intellectuele leiders de 'geleiden' moesten behoeden. De vorm was voor die tijd even vanzelfsprekend als ouderwets: het college, de cursus, de commissie, de lezing in een zaaltje van de verzuilde vereniging. Apollinische vormen overheersten volkomen; voor de groep intellectuelen waren de jaren zestig niet eens zozeer 'schokkend' vanwege de nieuwe waarden, maar vooral door het opgeven van de oude, rationele, beheerste vormen van kennisoverdracht. Niet het artikel, maar het pamflet, niet de voordracht, maar de Dionysische happening ging voortaan dienen als voertuig voor communicatie. Iedere zuil had zo zijn intellectuele voorgangers. De hervormden hadden hun dominees en geleerden. De gereformeerden hadden hun leidsmannen en VU-geleerden. De socialisten hadden de doorbraak-christenen, die de nieuwe tijd op eigen wijze verklaarden voor hun achterban.

Ido Weijers gaf in zijn studie *Terug naar het Behouden Huis*[22] een boeiende beschrijving van één van deze milieus waarin relatief nieuwe wijn werd uitgeschonken in oude kannen. De Utrechtse School was een invloedrijke groep christelijk en humanistisch georiënteerde geleerden rondom de strafrechtsjurist W. Pompe, de psychiaters Baan, Buytendijk en Rümke en de pedagoog Langeveld. Pompe werd in 1928 in Utrecht benoemd als hoogleraar in het strafrecht: een katholiek dus in het traditioneel protestants-christelijke milieu van de Universiteit van Utrecht. Hij was voordien al hoogleraar strafrecht geweest aan de juist gestichte Katholieke Universiteit in Nijmegen. In 1934 richtte hij met Kempe en Hudig, later de eerste vrouwelijke rechter in Nederland, het Criminologisch Instituut op. Met Pompe nam het strafrecht in Utrecht een hoge vlucht. Zelf benadrukte hij de omslag van daad-naar daderstrafrecht en zette hij de deur wijd open voor de andere wetenschappen: psychologie, psychiatrie, sociologie, criminologie.[23]

Na de oorlog ging hij intensief samenwerken met de jurist-psychiater Baan en ondervond hij ook de invloeden van zijn andere Utrechtse collega's, Buytendijk en Langeveld, die een eigen Nederlandse variant van de fenomenologie in de menswetenschappen ontwikkelden. Omdat de Utrechtse School sterk heeft bijgedragen aan een mild strafklimaat in Nederland is de rol van deze school illustratief voor het ontstaan van moderne ideeën over straf en afwijkend gedrag, criminaliteit en criminele personen, en over de mogelijkheden van psychosociale hulpverlening om de 'ontspoorde medemens' weer op het goede pad te brengen. Bij Pompe kwam de persoonlijke verantwoordelijkheid van de dader centraal te staan.[24]

Juist omdat deze nieuwe ideeën flink wortel geschoten hadden bij de volgzame leerlingen uit de christelijke en niet-christelijke zuilen, kwamen de latere straffen, gegeven bij de eerste provorellen en bij de Maagdenhuisbezetting, 'hard' aan, niet alleen bij de jongeren zelf, maar juist ook bij vele oudere professionals. De jaren zestig ontketenden in Nederland eerst een crisis in de rechtshandhaving en de rechtspleging.[25] De politionele en justitiële autoriteiten bleken veel minder tolerant te zijn dan de intellectuele wegbereiders.

Het is dan ook onjuist om, zoals Kennedy doet, de leden van de Utrechtse School te zien als typische vertegenwoordigers van de tolerante Nederlandse regentenklasse.[26] Zoals we nog zullen zien waren de magistraten (als traditioneel onderdeel van de regenten) geenszins de wijze en milde regenten waar Kennedy ze voor hield - de rechterlijke macht liep het verst achter in moderniteit - en de leden van de Utrechtse School behoorden zeker niet tot

de klasse van regenten (bestuurders, politici, magistraten). Ze hadden binnen hun zuil groot gezag en hadden ook als adviseurs invloed in allerlei commissies. Maar ze stonden toch ver af van de feitelijke politieke machtscentra. Integendeel zelfs: ze schuwden kritiek op de macht geenszins. Pompe had zich in 1962 de woede van de kerkelijke autoriteiten op de hals gehaald door zijn zeer kritische beoordeling van het inquisitoire kerkelijke strafrecht, dat voor de verdachte geen enkele mogelijkheid liet voor 'ontmoeting' of 'eigen verantwoordelijkheid'.[27] En enkele jaren tevoren, in 1958, raakte zijn medewerker Rijksen hevig in conflict met justitiële autoriteiten in het ministerie in Den Haag vanwege de publicatie van een studie naar de eigen opvattingen van gedetineerden over hun (lange) gevangenisstraf.[28] Een studie naar deze opvattingen 'van onderop' had een vrij logische plaats in het werk van de Utrechtse School, maar was in die tijd nog volledig onaanvaardbaar voor de gevestigde orde. De publicatie van de studie werd formeel weliswaar niet verboden, maar het ministerie van Justitie kocht de gehele oplage op, zodat verspreiding van dit 'verderfelijke boek' werd verhinderd. Het is wel weer typerend voor zowel Pompe als de leden van de Utrechtse School dat ze deze gang van zaken accepteerden.[29]

In een persoonlijke herinnering aan de Utrechtse School legde P.G. Hoefnagels de nadruk op het anti-autoritaire karakter in de wetenschaps- en mensopvattingen van deze school. Het werd ervaren als een bevrijding, zowel van het juk van een ouderwets en achterlijk kerkelijk gezagspatroon, alsook van de nauwe, waardevrije en onpersoonlijke eisen van de nieuwe gevestigde en positivistisch georiënteerde menswetenschap.[30] De invloed die van de Utrechtse School uitging was derhalve niet *direct* gericht op gezagsdragers, maar liep vooral *indirect*, via de binnen de zuil blijvende uitwerking van de progressieve, optimistische ideeën op de middelbare werkers en jonge nog niet gevestigde beroepsbeoefenaren, maatschappelijk werkenden, reclasseringsambtenaren, advocaten, psychologen en journalisten. De psychiater Trimbos kreeg zo via de eigen zuil invloed op menig jeugdige katholiek, via tijdschriften, of via zijn sinds 1960 wekelijks gehouden radiopraatjes, waarin hij aandacht en begrip vroeg voor afwijkende gedragingen, voor moeilijkheden in het gezin en voor homoseksualiteit. Men mocht zich dus ontwikkelen en ontplooien, maar nog steeds onder leiding van geestelijken en geestelijke leiders, die de inhoud en de richting van de ontplooiing bepaalden. Het zou slechts korte tijd duren voordat de schare jonge 'volgelingen' uit de verschillende kerkelijke groeperingen - maar vooral uit de katholieke zuil - de paradox zouden ontdekken van deze geleide zelfontplooiing. Bij deze groep vielen de eerste tekenen van verzet in de jaren zestig in goede aarde en hoewel de meesten aan de kant bleven staan bij de 'echte' happenings en andere gebeurtenissen, bepaalden ze mede de snelle omslag in waarden en normen in de Nederlandse samenleving.

Tekenen van verzet

De Utrechtse School had geenszins het alleenrecht op humane opvattingen over het strafrecht. In Groningen vroeg de strafrechtsgeleerde Vrij ruimte voor een milde bestraffing.[31] In Leiden beoefende Van Bemmelen eveneens een pragmatisch humanisme in het strafrecht. Van Bemmelen bepleitte in 1963 - met Pompe - de gratieverlening aan de Vier van Breda.

Van Bemmelens naaste collega in Leiden, W.H. Nagel, hoogleraar in de criminologie, ging een geheel eigen weg, die op directere wijze invloed zou hebben op jonge intellectu-

elen, studenten en toekomstige provo's. Onder het schrijverspseudoniem J.B. Charles had Nagel al faam gemaakt met zijn *Volg het Spoor terug* (1953).[32] In dit boek verwoordde hij de teleurstellingen van een oud-verzetsman over de ontwikkelingen in de naoorlogse samenleving. Overal zag hij vroegere handlangers of meelopers van het nazi-regime in ere hersteld worden en op hoge posten benoemd. Hij ging tekeer tegen de Duitse rechters uit de nationaal-socialistische tijd, die rustig op hun rechtersstoel waren blijven zitten. Hij protesteerde fel tegen de benoeming van Speidel tot stafchef van de NAVO. De oorlog tegen het fascisme ging door, zo schreef hij, ook na de overwinning op het fascisme. Het ging erom om elke vorm van nieuw opkomend fascisme meteen aan te wijzen en er publiekelijk stelling tegen te nemen. J.B. Charles riep op tot verzet en tot nee-zeggen op een moment waarop de Nederlandse samenleving liever niet herinnerd wilde worden aan de vele fouten die in, tijdens en na de oorlog gemaakt waren. Charles hekelde niet de Nederlandse gezapigheid van de jaren vijftig, maar juist de gehaaste vergeetachtigheid en de ijver om vanwege economisch gewin of 'herstel' het gedrag van vroegere foute politici of hoge ambtenaren en militairen met de mantel der stilzwijgendheid te bedekken.[33]

J.B. Charles was lid en medeoprichter van een kleine vredesbeweging, *De Derde Weg*, die zich in 1951 had verenigd rondom enkele christen-socialisten (K. Strijd) en oud-verzetslieden (J.J. Buskes, H.M. Van Randwijk, Nagel zelf). Deze groep - waarvan de geschiedenis nog steeds geschreven moet worden - was tegen het kapitalisme en tegen het communisme. Men wilde de eenzijdige 'wie niet voor mij is, is tegen mij'-mentaliteit van de Koude Oorlog doorbreken door kritiek uit te oefenen op de gemakzuchtige propaganda van het Westen. Tegelijk wees men om principiële redenen het communisme af.[34] De groep had een eigen tijdschrift: *De Nieuwe Stem*, waarin J.B. Charles zijn felle aanklachten tegen alles wat hem niet zinde kon verwoorden, of het onwelgevallige nu gebeurde in West- of in Oost-Duitsland, in Amerika of in de Sovjet-Unie. Hij wilde het dodelijke dilemma om te kiezen tussen twee kwaden opheffen. Daarmee was hij in de periode 1951-1962 een roepende in de woestijn.[35]

Hij werd in politiek opzicht niet gehoord, maar als literator des te meer gelezen. Zijn tweede boek, *Van het Kleine Koude Front*, verschenen in 1962, werd verslonden door een jonge generatie journalisten, studenten en andere leergierigen van alle gezindten. In zeven maanden werden 12.000 exemplaren verkocht. De journalist Henk Bakker beschrijft jaren later welke indruk het boek om hem had gehad:

> Ik herinner me hoe ik in 1962 *Van het Kleine Koude Front* heb verslonden - voor de prijs van zes gulden vijftig. Ik was bij lange na niet de enige. Hier trof mijn (studenten)generatie aan wat ze in die jaren had gemist. Het was ook een kennismaking met oorlog en bezetting op een heel andere manier dan we gewend waren.[36]

Met de niet minder eigenzinnige oud-hoofdredacteur van *Vrij Nederland* H.M. van Randwijk maakte Charles onbewust een schakel mogelijk van het verzet in de Tweede Wereldoorlog met de verzetsretoriek en de behoefte aan heldhaftigheid van de jongeren, die nooit hadden kunnen bewijzen of ze 'goed of fout' zouden zijn geweest. Nu kregen ze de kans om hun eigen 'kleine koude front' te creëren. In latere botsingen tussen provo en politie zou deze verzetssymboliek een beladen rol blijven spelen. Jongeren werden hierin aangemoedigd door de oudere redacteuren van *Vrij Nederland*, die hun eigen traditie

ophielden (en hun oplagecijfers enorm zagen stijgen). Zo speelde *Vrij Nederland* een aanzienlijke rol als schakel tussen het oude, met nostalgie omgeven verzet en het nieuwe verzet van jongeren.

Het luidruchtige protest van nozems

De pleidooien voor beheerste zelfontplooiing én de scherpe politieke geluiden van dissidente enkelingen gingen volledig voorbij aan een grotere groep jongeren die in de jaren vijftig en in de beginjaren zestig van zich deed spreken. Ze werden beurtelings aangeduid als 'nozems' of 'vetkuiven', ze duidden zich zelf aan als 'pleiners' of 'dijkers', en werden vergeleken met de 'Teddyboys' uit Engeland en met de als hoogst problematisch geziene Duitse 'Halbstarken'. Deze groep jongeren, merendeels afkomstig uit de arbeidende klassen, werd gedurende dit hele decennium steevast gezien als 'probleemjongeren'. De term 'nozem' was geïntroduceerd door de journalist Jan Vrijman in een artikel in *Vrij Nederland* in 1955.[37] Weldra verschenen er allerhande beschrijvingen van 'onze nozems', waarin de kleding en haartooi die 'welhaast vrouwelijk aandeed'[38], de meeste aandacht kregen.

Geleerden bogen zich, hiertoe uitgenodigd door de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, al in 1948 over het probleem van de massajeugd. De pedagoog Langeveld in Utrecht schreef in 1952 het rapport 'Maatschappelijke verwildering der jeugd',[39] Zoals de titel al aangeeft schetste Langeveld een onrustbarend beeld van de jongeren, maar meteen na publicatie rees de vraag wat eigenlijk de meeste onrust zou moeten baren: de toon van het rapport of de gedragingen van de jongeren. Een citaat:

> De verwilderde jeugd leeft in een wereld, die verregaand gestalteloos genoemd mag worden. De gestaltelooshеid van zijn wereld uit zich in het onvermogen zelf gestalte te zijn: het uiterlijk is filmconfectie of volstrekt verwaarloosd; houding en beweging vertonen geen uit het innerlijk komend gericht zijn: men leurt, hangt, slentert enz., er is vaak een ongedurige bewegingsoverdaad zonder doel (...). Ook de stem en de articulatie geven de personale uitdrukking van de holle leegte: men loeit, men brult, men kletst als een eindeloos geleuter, men gilt en giert, men jengelt en zeurt.[40]

Langeveld leek met deze paternalistische diskwalificaties van de 'moderne' asfaltjeugd zelfs nog gelijk te krijgen. In september 1954 werd Nederland opgeschrikt, door ongeregeldheden die zich voordeden bij het jazzconcert van Lionel Hampton in de Apollohal te Amsterdam. 'De' jeugd had zich daar, in opwinding geraakt, overgegeven aan vechtpartijen en vernielingen. De angst bij bestuurders van vele gemeenten voor soortgelijke rellen in de twee jaar die volgden, zorgde voor spanningen tussen jong en oud. Soms werd een jazzconcert of de vertoning van de film 'Rock around the clock' door de burgemeester verboden (onder andere te Leeuwarden en Apeldoorn).[41] Het waren de geboortepijnen van een nieuwe muziekcultuur.

De nozemrellen rond het optreden van Lionel Hampton vormden de directe aanleiding voor een onderzoek door de jonge Leidse socioloog Vercruysse samen met Krantz, criminologisch medewerker bij het Instituut van Van Bemmelen en

Nagel. Van meet af aan wilden de onderzoekers met hun onderzoek een modern wetenschappelijk alternatief bieden

voor de vooringenomenheid van veel jeugdonderzoekers, met name de al genoemde Langeveld, én voor de snelle veroordelingen van de jeugd. Hun studie *De Jeugd in het Geding* werd een proeve van een empirisch sociologisch onderzoek, methodologisch opgezet en verantwoord naar de recente inzichten van de nieuwe maatschappijwetenschap, die zich richtte op de natuurwetenschappen. Ze wilden tevens aantonen dat deze vorm van wetenschappelijk onderzoek relevante gegevens opleverde voor het te voeren jeugdbeleid. Het onderzoek bestond uit de bestudering van de berichtgeving over de nozemrellen van 1954 tot 1956, vraaggesprekken met betrokken politiechefs en andere gezagsdragers, en uit participerende observaties onder Leidse nozems die regelmatig een dansclub bezochten.[42]

De Jeugd in het Geding bood vooral een ontnuchterende analyse. Allereerst van de stelselmatig overdreven berichtgeving in de kranten. Bij nader onderzoek bleek de beruchte vernielzucht bij het concert van Lionel Hampton in 1954 voortgekomen te zijn uit 'regiefouten' van de organiserende instantie:

> Toen in september 1954 tijdens een concert van Lionel Hampton in de Apollohal te Amsterdam, een groot aantal ruiten werd ingedrukt, gebeurde dat door een woelig geworden duizendkoppige menigte, die buiten meer dan een uur wachtte om toegelaten te worden en tot slot begon op te dringen. Hier maakte het impresariaat een fout door twee voorstellingen te organiseren op één avond, kennelijk belust op een dubbele recette. Hampton speelde zoals zo vaak te lang door en wist van geen ophouden.[43]

Hier was dus geen sprake van de negatieve invloed van 'vormloze' muziek op het gedrag van jongeren, maar van een foute planning. De verstoorde Apollinische rust van de gevestigde burgerij door het gebeuren in de Apollohal berustte op misrekening.

De onderzoekers turfden voor het jaar 1956 alle optredens tijdens jazzconcerten en alle vertoningen van de film 'Rock around the clock' en constateerden dat die in verreweg de meeste plaatsen een rustig verloop hadden. Wanneer het misging en er zich ongeregeldheden voordeden, kwam dit vaak doordat de pers van tevoren reeds een sfeer van spanning en onrust had afgeroepen, waaraan door jongeren, bestuur en politie vervolgens ook gehoor werd gegeven[44]: het sociologische verschijnsel van de 'self fulfilling prophecy' kon zo op Nederlandse bodem wetenschappelijk worden vastgesteld. De conclusies van de twee onderzoekers waren eveneens ontnuchterend:

> Het beeld dat Langeveld in zijn rapport *Maatschappelijke Verwildering der Jeugd* van de jeugd schetst is in zijn algemeenheid empirisch niet terug te vinden. (...) De berichtgeving over gebeurtenissen als de rock'n roll-relletjes is onbetrouwbaar. De pers is in het algemeen duidelijk uit op sensatie, zoals blijkt uit de gebruikte terminologie en uit de overdreven voorstelling welke van de gevolgen gegeven wordt. Een zelfde tendentieuze werking vertoont ook de film, met name het filmjournaal dat - soms op grond van een bewust beleid - van de gebeurtenissen een zeer eenzijdig beeld geeft.[45]

Na deze reeks van falsificaties van het beeld van de jeugd wezen de Leidse onderzoekers op enkele structurele tekortkomingen van het jeugdbeleid en op de minder aantrekkelijke

kanten van het leven van arbeidersjongeren: te weinig uitgaansgelegenheden, te weinig verantwoordelijkheid van de jongeren bij de invulling van hun eigen vrije tijd, de woningnood en het gemis van een eigen kamer, waardoor velen de straat opzochten, en het tekortschieten van het basisonderwijs ‘dat niet in staat schijnt te zijn aan jeugdigen, die verder geen algemeen vormend onderwijs zullen genieten, de voor onze cultuur elementaire vaardigheden van lezen en schrijven in voldoende mate bij te brengen’.[46]

Dit onderzoek, dat er overigens niet in slaagde de onrust over de jeugd in de samenleving weg te nemen, is te zien als een prachtige illustratie van een nieuwe sociale wetenschap, die als een bondgenoot van de moderniteit optreedt: rationeel en niet traditioneel, waardevrij en niet vooringenomen, ontkrachtend in plaats van normbevestigend en wijzend op structurele tekorten in de samenleving in plaats van op persoonlijke schuld en onvermogen. Het protest van de jongeren tegen een niet-begrijpende en niet-welwillende burgerij en de uiteenlopende reacties erop van moralistische leiders en moderne sociologen werd zo een voorbode van hetgeen zich in de jaren zestig weer zou gaan manifesteren: provocaties en morele paniek, snelle en overdreven beeldvorming door de pers, en aan de kantlijn analyserende wetenschapsbeoefenaren. Wat achteraf - veertig jaar later - nog het allermeeste opvalt aan de groep ‘nozems’ is hun kleding: keurige witte overhemden met stropdas, als echte ‘yuppies’ weggelopen uit de jaren negentig.

Aan de vooravond van de jaren zestig werd het sociaal-morele klimaat in Nederland gekenmerkt door een mengeling van opvattingen: op ordelijke vooruitgang gestelde, maar angstige bestuurders, die zich zorgen maakten over onrustige en schreeuwerige nozems die niet voldeden aan de idealen van hun ouders; gezaghebbende leiders die hun ideeën van eigen verantwoordelijkheid en zelfontplooiing wel hadden gepropageerd, maar de invulling ervan niet aan de jongeren zelf over wilden laten, en moderne wetenschapsbeoefenaren, die met hun ‘waardevrije’ blik minder bevooroordeeld dan anderen tegen de jongerencultuur aankeken, maar die juist door hun nieuwe wetenschapsopvatting vasthielden aan waarden als rationaliteit, zelfbeheersing, verantwoording en vrijheid, die vanzelfsprekend aan wetten en grenzen gebonden waren. Alle groeperingen zouden in hun eigen waarden en waarderingen worden opgeschrikt, maar deze opschudding was, als ze goed hadden gekeken, buiten Nederland al aan de gang.

Buitenlandse voorbeelden

’De jaren zestig’ begonnen in de Verenigde Staten al in 1955.[47] Daar viel het begin van protest en verzet, van maatschappelijke onrust en snelle veranderingen samen met het ontstaan van de *civil rights*-beweging onder leiding van Martin Luther King. Na de weigering van de zwarte Rosa Parks om in de bus op te staan voor blanke medepassagiers, organiseerde deze jonge dominee een busboycot in Montgomery (Alabama), en spoedig daarna ook in andere steden in het zuiden. Het ging om een juridisch juiste zaak: de door de constitutie gegarandeerde gelijke rechten voor alle burgers, ongeacht huidskleur, rang of stand. Het middel om dit af te dwingen van de plaatselijke autoriteiten was echter nieuw: een boycot.[48]

Doel én middel schokten de gevestigde orde in het zuiden, maar spoedig zou blijken dat niet de gehate zwarte activisten, maar de gezagdragers zelf in strijd handelden met wet en

recht. De ongehoorzaamheid van de nieuwe actievoerders werd gerechtvaardigd met een verwijzing naar de schending van de grondwet door de autoriteiten. Nieuwe actiemiddelen, zoals de *sit-in* en de piketlijn, versterkten het morele protest.

David Burner kent in zijn *Making Peace with the Sixties*[49] aan de geweldloze beweging voor de burgerrechten een beslissende rol toe voor het begrijpen van de jaren zestig, wereldwijd. Het model van verzet tegen de bestaande orde was ermee gegeven, en ook al zou ná 1965 de strijd grimmiger, gewelddadiger en excentrieker worden, de latere ontwikkelingen stoelden alle op een of andere manier op het 'vlekkeloze' voorbeeld van de *civil rights*.

> The civil rights era offers a way of understanding much of the rest of the decade - both the extra-ordinary moral and imaginative energy and the many failings of the times. The movement seemed to prove the efficacy of interjecting conscience directly into the public realm without the usual political bargains and compromises (...). The integrity of the civil rights cause made it a powerful and at the same time deceptive model for later public action.[50]

De *sit-in* was a perfect actiemiddel. Wat men ermee wilde bereiken was niet veel meer dan een eenvoudige erkenning om met enkele vrienden in een hoekje van een restaurant te zitten, net als ieder ander; om een korte en vriendelijke, beleefde groet te brengen aan andere bezoekers en verder niets.[51] Beide partijen zouden hierdoor beter af zijn. Doel en middel van de actie vielen samen. In vele latere acties (voor beter onderwijs, tegen oorlogvoering, voor de erkenning van abortus enz.) zou de perfecte morele link tussen middel en doel niet meer bereikt worden, waardoor zij beide aan inflatie onderhevig werden.[52] De rebellie tegen wet en recht zou de gehele periode van de jaren zestig aanhouden, maar de zaken waar het om ging kregen steeds minder een morele lading. Ten slotte zou ze als een afgezaagde bezetting in universiteitsgebouwen ingezet worden ten behoeve van alternatieve marxistische leerstof of om te protesteren tegen te veel bladzijden burgerlijk huiswerk. Tussen Roel van Duyns eerste *sit-down* als Ban-de-bom-activist in november 1961 in Den Haag - een actievorm die hij van een foto in *De Telegraaf* had afgekeken[53] - en de zoveelste bezetting van een instituutsgebouw van de Universiteit van Nijmegen in 1976 lag de tragiek van de verloedering van een actiemiddel dat zijn volle scherpte had gekregen in de strijd om gelijkberechtiging van zwarte mensen.

Alle mogelijke vormen van protest en verzet in Europese landen, van *teach-in* tot popfestival, hadden hun eerdere voorbeeld in de Verenigde Staten. Nadat de wereld tijdens de Cuba-crisis in juni 1962 nog de adem had ingehouden en in zijn geheel ontsnapt was aan het naderende einde door een totale atoomoorlog, leek het erop of alle energie ineens werd aangewend voor de verbetering van die wereld. De *civilrights*-activisten begonnen hun *Freedom Summer*; de harde tegenacties van de plaatselijke politici of de Ku Klux Klan kwamen rechtstreeks op de beeldbuis. Studenten van de Universiteit van Berkeley protesteerden in 1962 tegen de doodstraf van Cyril Chessman, om daarna te vernemen dat deze vormen van politieke actie niet geoorloofd waren op de universiteitscampus. Dit leidde tot het escalerend conflict van de 'Free Speech Movement'[54]. Martin Luther King organiseerde in de zomer van 1963 zijn Mars op Washington, waarbij hij te midden van honderdduizend demonstranten zijn wereldwijd uitgezonden 'I have a dream'-toespraak hield.[55] Zijn actie

kreeg succes met de snelle aanvaarding van belangrijke wetten die het kiesstelsel hervormden. De eerste periode van ‘de jaren zestig’, van 1955 tot 1965, werd bij uitstek gekenmerkt door het verkleinen van de grote discrepantie tussen de idealen van een vrije, democratische samenleving in het westen en de werkelijkheid die er niet aan voldeed. Vooral jongeren in westerse landen, opgevoed met die idealen van vrijheid en gelijkheid, waren gevoelig voor deze discrepantie. Hun acties kregen een morele meerwaarde en behielden die ook toen de strijdmiddelen zich verhardden. De tweede periode, 1965-1975, viel samen met de uitbreiding van de oorlog in Vietnam door de regering van President Johnson. De toename van geweld in de buitenlandse politiek kreeg zijn tegenhanger in een toename van geweld binnenlands: getto-opstanden in Los Angeles en Detroit, gewelddadige acties van de Amerikaanse studentenbond SDS, de moord op Robert Kennedey en Martin Luther King in 1968 en de verscherping van het verzet tegen de Vietnam-oorlog.

De jaren zestig in Europa, in ieder geval in Nederland, begonnen op het moment van die wereldwijde toename van binnen- en buitenlands geweld. In Duitsland, Italië en Japan ontstonden er uit het studentenprotest vrij snel kleine kernen van terrorisme. In Frankrijk stond de hoofdstad dagenlang in het teken van een gewelddadig treffen tussen politie, arbeiders en studenten. Het studentenprotest in Nederland onderscheidde zich van het buitenland door zijn betrekkelijke ‘late’ en weinig originele acties. Wat voor Nederland vooral om een verklaring vraagt is niet zozeer dat het ook hier naar buitenlands voorbeeld woelde van onrust en verzet, maar dat het studentenprotest betrekkelijk geweldloos is gebleven en in voornamelijk administratief-bureaucratische vormen uitmondde. De ludieke acties van provo die de studentenbezetting vóór waren gegaan, kunnen hier van cruciaal belang blijken te zijn geweest.

De effecten van de buitenlandse voorbeelden uit de jaren zestig - van Montgomery 1955 tot de Parijse opstand in 1968 - op de gebeurtenissen in Nederland zijn heel moeilijk exact te schatten. Ze speelden op de achtergrond mee in de hoofden van actievoerende jongeren (‘wij kunnen niet achterblijven’) én in de hoofden van burgemeesters en universiteitsbestuurders (‘wij willen géén Parijse toestanden’). Al deze voorbeelden steunden echter slechts in zeer geringe mate op eigen ervaring of eigen participatie. Slechts enkelen hadden daadwerkelijk ‘Parijs’ meegemaakt. Het middel van communicatie en navolging, van morele moed en heftige verontwaardiging, was in de jaren zestig onbetwist de televisie, waardoor iedereen in zwartwitbeelden de woede en de onrust van de hele wereld in huis haalde.

Opstand tegen het gezag: provo's en rellen in Amsterdam

Het begon met een eenvoudige verstoring van de openbare orde op het Spui in Amsterdam. In het voorjaar van 1965 verplaatste de rookmagiër Robert Jasper Grootveld zijn openbare ceremoniële bezweringen van het Leidseplein naar het Spui. Onder toekijkend oog van velen, onder wie de culturele ouderlingen Vinkenoog, Donner en Mulisch, liet de politie hem zijn gang gaan. Ze beschouwde hem als een ongevaarlijke dorpsgek.[56] De provo's die zich bij die artistieke happenings voegden, trokken echter wel de aandacht van de politie en de publiciteit. Na enkele openbare stencils en pamfletten te hebben verspreid in de maanden mei en juni, publiceerden ze op 12 juli 1965 het eerste nummer van het tijdschrift *Provo*

in een oplage van 400. Vier provo's werden voor illegaal aanplakken en het verspreiden van het blad in hechtenis genomen. Er vond huiszoeking plaats bij provo Roei van Duyn, en de gehele oplage werd in beslag genomen. De eerste kennismaking tussen provo en politie was daarmee een feit. Vele botsingen zouden nog volgen.

Toch vond de allereerste politiek gemotiveerde happening niet in Amsterdam plaats, maar in Coevorden, waar op 9 april 1965 twee jonge radicale socialisten, Alard van Lenthe en Relus ter Beek, bij het plaatselijke Van Heutsz-monument provocerende teksten hadden geplaatst. Dit monument werd tot het 'Coevorder Lieverdje' omgedoopt. In de geruchtmakende rechtszitting in september daaropvolgend trad J.B. Charles op als getuige-deskundige. Charles had immers in een gedicht aangespoord tot het omver halen van alle Van Heutsz-monumenten. De twee provo's uit de provincie werden veroordeeld tot 50 gulden boete. Dit alles is voor een van de twee geen belemmering gebleken om jaren later benoemd te kunnen worden tot minister van Defensie.[57]

Na een aantal geruchtmakende maar vreedzaam verlopende happenings op het Spui in Amsterdam leidde een happening op 7 augustus tot een hardhandig ingrijpen van de politie. De aanwezigen uitten harde woorden: 'vuile ss'ers, fascisten'. Zeven personen, waaronder enkele provo's, werden gearresteerd; spoedig daarna werd er tegen hen vier weken gevangenisstraf geëist. Een journalist werd veroordeeld tot 75 gulden boete wegens belediging. Een klacht tegen het politieoptreden werd ongegrond verklaard.[58]

Deze kleine voorvallen tekenen het publieke klimaat in de stad Amsterdam en de gespannen verhouding tussen provo, politie en justitie. De rumoerige jaren 1965-1969 begonnen als een crisis van het justitiële gezag. Deze crisis werd bewust uitgelokt door de provo's, een niet hecht georganiseerde groep van oudere studenten, kunstenaars en beatniks. In zekere zin dankten de provo's hun naam - niet hun bestaan - aan de door velen gedeelde zorg om de nozems. In 1964 had de schilder Constant het volgende geschreven over de opstand van de *homo ludens*:

> De jonge mensen van deze tijd komen in beweging, gedreven door een niet te onderdrukken neiging. Zij willen hun leven intensiever maken, zij willen het avontuur, dat zij vergeefs zoeken, provoceren, zij willen het leven bevrijden van de sleur die de arbeid eraan geeft, zij willen het leven tot een spel maken, desnoods met geweld (...). Het overal ter wereld optredende verschijnsel van een jeugd die weigert de bestaande orde te aanvaarden - de hipsters, teddy-boys, rockers, mods, halb-starken, blousons noirs, beatniks, stiljagi en hoe ze verder ook genoemd mogen worden - dit verschijnsel heeft een, tot dusver veronachtzaamde revolutionerende werking.[59]

Deze taal sprak de provo's en jonge kunstenaars aan. In *Provo*, nr. 4, wordt vermeld dat Constant eerder dan Buikhuisen het provoceren en daarmee de provo's had ontdekt.[60]

Buikhuisen had in het voorjaar van 1965 in zijn proefschrift *Achtergronden van nozemgedrag* de term provo geïntroduceerd om een bepaalde nozem te typeren: een lastige puber die zonder talent en uit verveling relletjes op straat uitlokt.[61] Door de publiciteit rondom het proefschrift werd de term als geuzennaam geconfisqueerd door de provo's, zonder dat ze de typeringen van Buikhuisen konden waarderen.

Roel van Duyn had echter ook deze groep loshangende jongeren op het oog om er een opstand mee te beginnen ‘want alleen zij, de

jonge lanterfantende en provocerende massa's op straat, zijn nog in beweging te krijgen'.[62]

Het programma van de provo's was even heterogeen als de herkomst van hun benaming. Er waren anarchistisch-pacifistische leden, die zoals Van Duyn afkomstig waren uit de strijdvaardige Ban-de-Bom-groepen, er waren idealistische praktische doeners als Rob Stolk en Luud Schimmelpenninck en er waren al wat oudere studenten, de denkers, zoals Duco van Weerlee. Ze vormden geen eenheid en wilden dat als anarchistische groep ook niet worden. Er was geen principiële geweldloosheid.

Zij smeedden met ludieke acties, zoals het wit verven van fietsen op het Spui, nieuwe en als leuk en onrealistisch ervaren plannen voor de oplossing van concrete problemen (auto-overlast in de binnensteden, luchtverontreiniging). De nadruk op wit in kleding en in de vele fantasierijke witte plannen verried een verlangen naar zuiverheid en absoluutheid, en creëerde zo een scherpe tegenstelling tot de grauwe werkelijkheid van alledag, van het grauwe volk en de nog grauwere politiek. Ze verzetten zich in woord en geschrift tegen de vestiging van een olieraffinaderij nabij Amsterdam (Mobil Oil). Tegelijk waren ze fel gekant tegen, oorlog, atoombewapening, militarisme, uitbuiting en alle groepen die 'het systeem', dat dit mogelijk maakte, ondersteunden. Daartoe rekenden ze het overgrote deel van de bevolking, in elk geval ook de arbeiders, die door welvaart vast zaten aan 'het systeem'. Ze keerden zich niet tegen democratie, maar waren hypergevoelig voor de feilen van het politieke systeem. Duco van Weerlee, toen 27 jaar oud, verwoordde een basisgevoel bij veel van zijn generatiegenoten in zijn geschrift '*Wat de Provo's Willen*':

> De generatie van jonge mensen die de Tweede Wereldoorlog niet of niet bewust heeft meegemaakt is steeds voor ogen gehouden dat tenminste één houding fataal anti-democratisch is: die van 'Befehl ist Befehl', een onkritisch buigen voor wat zich op enig moment voordoet als Het Gezag (...). Overheidsdienaren hebben een vak als ieder ander (ze zijn ook maar gestuurd) en maken ze geen goed gebruik van het hun verleende mandaat, dan moeten ze gaan. In een goed werkende democratie is het gezag ge-ontmythologiseerd.[63]

Deze hypergevoeligheid voor gezag kwam het sterkst naar voren in het gebruik van de provocatie als methode. Aanvankelijk waren de happenings niet politiek gekleurd, maar ze werden dit weldra, door de reacties van de politie op de gebeurtenissen en door de strenge straffen die de rechterlijke macht hen aanvankelijk oplegde. Tussen september en december 1965 betrof het z'n 130 gevallen, waarbij de straffen bestonden uit onvoorwaardelijke geldboetes en voorwaardelijke gevangenisstraf.[64] De onevenredigheid tussen de vaak ludiek gestarte actie en de daaropvolgende reactie van politie en justitie wekte verontwaardiging bij vele in principe neutrale intellectuelen en bij het grote, nieuwsgierige publiek. Befaamd werd de behandeling van Koosje Koster, die slechts krenten uitdeelde op het Spui. Van beide kanten, provo en justitie, was escalatie in de eerste periode moeilijk te stoppen.

Hevige rellen

Na maart 1966 werd het beleid van politie en justitie veranderd, maar toen was er al wel het een en ander gebeurd. Het aangekondigde huwelijk op 10 maart van

prinses Beatrix en Claus von Amsberg was in zekere zin een geschenk voor de beweging, die enigszins uiteen

dreigde te vallen. Er kon nu immers een verbinding worden aangegaan met andere politiek actieve groeperingen. Hoewel er veel geruchten verspreid werden vóór 10 maart, hielden de provo's zich op de huwelijksdag zelf rustig.

Een andere manigte van ongeveer vijfduizend mensen raakte wel slaags met de politie. De rookbom die naar de Gouden Koets werd gegooid, onttrok voor even de Nederlandse monarchie aan het zicht van de wereld, en richtte de aandacht van die wereld op de opstandige jongeren in Amsterdam. Die werden daarna meteen geïnterviewd en in de volle schijnwerpers van de ‘publicity’ gezet.

Ernstiger waren de rellen op 19 maart. Naar aanleiding van een fototentoonstelling over het politieoptreden op 10 maart sloeg een grote groep gesabelde politieagenten de bezoekers van de tentoonstelling hardhandig uiteen. Er was wéér onrust in de stad, paniek in het stadhuis en in de bestuurskamers van het land, en verontwaardiging bij de rest van de bevolking, die het allemaal gadegeslagen had op het televisiejournaal.

De grootste wanordelijkheden echter vonden plaatse op 13 en 14 juni. De oorzaak was, zoals gewoonlijk, triviaal. Uit de loononderhandelingen in de bouw van dat jaar was een ingewikkelde regeling voortgekomen, waardoor 2 procent van het geld van de vakantiebonnen niet werd uitgekeerd. De spanning hierover tussen bouwvakarbeiders en het administratiekantoor van de bouw was al dagen tevoren groot en toen 's morgens een grote groep bouwvakkers hun boosheid over de korting liet blijken, kwam het tot een grootscheeps treffen tussen politie, mobiele eenheid en bouwvakkers. In de middag verspreidden de rellen - waar vele jongeren aan meededen - zich over de stad. Eén bouwvakker kwam om het leven - naar later bleek door een hartstilstand.[65] De volgende dag gingen de nog bozere bouwvakkers naar het stadhuis, en direct daarna naar het gebouw van *De Telegraaf*, omdat deze ochtendkrant - naar waarheid - geschreven had dat de bouwvakker niet was overleden ten gevolge van politiegeweld. Het Telegraafgebouw werd in brand gestoken en wederom breidden de rellen zich over andere delen van de stad uit, waar andere relschoppers het de politie en zichzelf moeilijk maakten. Amsterdam brandde en naar het woord van de dichter Hillenius uit 1966 kon men niet meer ‘veilig blootsvoets wandelen in Amsterdam’.[66]

Wat begonnen was als een botsing tussen provo's en politie, was in nog geen anderhalf jaar tijd uitgelopen op een ernstige bestuurcrisis en op een door de politiek als zorgwekkend ervaren situatie. Op 22 juli 1966 werd de Commissie van Onderzoek Amsterdam ingesteld, die de achtergronden van de reeks ordeverstoringen moest gaan onderzoeken. Deze commissie bracht aan het licht dat de politieorganisatie niet in staat was om massale ordeverstoringen en massale wetsovertredingen op adequate wijze op te vangen; dat ook de rechterlijke macht zeer achter liep bij de moderne samenleving, maar dat het vooral ontbroken had aan leiding en een goede communicatie tussen het stadsbestuur, de burgemeester als bewaker van de openbare orde, de hoofdofficier van justitie en de politietop.

Het rapport ging vooral in op de gebrekkige organisatie van politie en justitie en wilde geen persoonlijke schuld leggen op deze of gene schouder. Maar nog voordat het rapport definitief was geworden, werd burgermeester Van Hall door minister-president De Jong en minister Beernink op 10 mei 1967, uitdrukkelijk tegen zijn eigen wil en tegen de wens van de gemeenteraad van Amsterdam, ontslagen.[67]

De cultuur van gezagsverandering

In dezelfde periode als waarin de provo-acties de aandacht trokken vond er maandelijks in Amsterdam een demonstratie plaats tegen het optreden van het Amerikaanse leger in Zuidoost-Azië. De routes van deze Vietnam-demonstraties werden per keer door organisator Boetes besproken met de Amsterdamse politie. Vergunningen werden aangevraagd en ook de keren dat dit niet gebeurde leverden de demonstraties geen bijzondere moeilijkheden op.[68]

Toch konden de demonstraties in 1965 niet rekenen op de sympathie van bestuurders en van de meeste politici, noch van het grote publiek. De eerste anti-Vietnambetogers werden als gevaarlijke dissidenten gezien, die de eenheid van het Westen ondermijnden. Dat er provo's en leden van de Studenten Vakbeweging opzichtig meeliepen, maakte de optochten niet minder verdacht. De houding van bestuurders en andere vertegenwoordigers van het gezag was in die beginjaren niet welwillend. Toen in het najaar van 1965 in verschillende universiteitssteden zogenaamde *teach-ins* werden gehouden, gaven de curatoren in Leiden en Amsterdam géén toestemming om voor deze uit Amerika overgewaaide nieuwe lesmethode universiteitsgebouwen te gebruiken. De *teach-ins*, lange marathonzittingen waar leden van een forum van gedachten konden wisselen en van mening konden verschillen met het massaal toegestroomde publiek, vormden als het ware een eerste democratisering van de politieke discussie. Iedereen kon en mocht meepraten en kreeg ook het woord, als men maar lang genoeg in de rij van sprekers had gewacht. Alle meningen waren gelijk, hoewel ook hier sommige meningen gelijker waren dan andere. Een anti-Amerikaanse stemming overheerste op de bijeenkomsten. De aanhoudende en zwaarder wordende bombardementen op Noord-Vietnam brachten verschillende politiek actieve groepen (CPN, PSP, Ban-de-Bom, Comité voor de Vrede, linkse jongerencomités) meer naar elkaar toe. In het voorjaar van 1966 keerden enkele christelijke theologen zich tegen de oorlogvoering in Vietnam en ging de publieke opinie, onder andere in het dagblad *Trouw*, een kritischer houding aannemen tegenover Amerika.[69]

De maandelijkse demonstraties trokken steeds meer deelnemers. Door de agitatie van provo's, het protesterende optreden van de Studenten Vakbeweging aan de universiteiten en stakingen van vakbondsleden leek het erop alsof heel veel dingen tegelijk aan de gang waren, die tezamen het bestaande gezag beproefden of bewust ondermijnden. De afwerende houding van veel gezagsdragers, in en buiten de politiek, verscherpte de tegenstellingen in pro of contra ‘iets’ (Vietnam, SVB, provo, Amerika). In de daarop volgende jaren zou deze ervaring van ‘alles gebeurt tegelijk’ sterker worden. De lokroep en activiteiten van veel bewegingen werden krachtiger. Zo waren er in de periode 1965-1968 vele kritische bewegingen, oude en splinternieuwe, die er allemaal op uit waren een ‘totale’ verandering aan te brengen in de samenleving: de maatschappijkritische vakbeweging, de maatschappijkritische studentenbeweging, de vrouwenbeweging, de anti-Vietnam- en de vredesbeweging, de eerste schreden van de milieubeweging. Elke beweging kon zich spiegelen aan buitenlandse voorbeelden, waarvan vooral in het jaar 1968 het felle, brandende, gewelddadige karakter opviel: het bloedig neerslaan van studenten in Mexico Stad op de avond voor de opening van de Olympische Spelen, het openlijke protest van winnende Amerikaanse atleten tegen de rassendiscriminatie op die Spelen, de volledig uit de hand gelopen Democratische Conventie in Chicago, en de langdurige Parijse studentenopstand, de politieke moorden op

King en Robert Kennedy, de studentenrellen in Berlijn, de Culturele Revolutie in China, het neerslaan van de Praagse Lente en de zelfverbranding van student Jan Palach op het Wenceslasplein. Wat was er in de wereld aan de hand?[70]

Het probleem van de gelijktijdigheid: alles gebeurde tegelijk

Voor een historische interpretatie en betekenistoekenning van ‘de jaren zestig’ is het probleem van de gelijktijdigheid uiterst lastig. Vandaar dat men vaak de situatie vóór en ná die bruisende periode vergelijkt en dan constateert dat er heel veel veranderd is in een korte spanne tijds. Alsof een jonge generatie, aangestoken door de welvaart, als een wervelwind in de samenleving huisgehouden heeft, waarna alles ineens anders geworden is. Het probleem van de gelijktijdigheid is, niet alleen voor historici, lastig. Maar het kan opgelost worden door nauwkeurig het verloop van gebeurtenissen, acties en sociale bewegingen te analyseren, met elkaar te vergelijken en de importantie ervan af te wegen.

Zo valt het op dat in Nederland de elders optredende opwaartse geweldsspiraal niet optrad. Tussen het eerste hardhandige treffen tussen provo en politie in augustus 1965 en de bijna laconieke ontruiming van het Maagdenhuis door de politie in mei 1969 ligt een groot verschil. Had de politie ondertussen geleerd van de eerste, ook voor de politie onaangenome ervaringen in 1965 en 1966? Waren de bestuurders - zoals Kennedy suggereert - snel wijzer geworden en van conservatief ingestelde regenten in enkele jaren tijds pragmatisch-tolerante gezagsdragers geworden? Was het bestuurlijke onmacht of getalsmatige overmacht? Het probleem van de gelijktijdigheid kan enigszins worden ontrafeld door enerzijds de historische volgorde van gebeurtenissen nauwkeurig aan te houden, en anderzijds een differentiatie aan te brengen in de verschillende ‘opstanden’ tegen het gezag. De vorm van veel gezagskritiek verschilde namelijk per gezagskring.

Het bijzondere van de provo's was, afgezien van hun vaak spitsvondige, intelligente en retorisch grappige woordspelingen (die door autoriteiten te vaak letterlijk werden opgevat), het feit dat ze in tegenstelling tot alle andere bewegingen buiten het maatschappelijke bestel traden. Ze hadden geen specifieke doelen, wilden niet bepaalde concrete regelingen wijzigen. Ze waren overal tegen en overal voor. Zodra ze wel binnen een bepaald kader gingen functioneren, zoals het zitting nemen in de gemeenteraad in 1966, was het snel met hen gedaan. Vuile handen pasten niet in witte hemden. Provo hief zichzelf op, op een zonnige namiddag, 15 mei 1967, - opnieuw een daad van provocatie, want weinig organisaties en verbanden hebben het inzicht om zich op tijd op te heffen. Alle andere opstandige bewegingen in de jaren zestig opereerden binnen een bepaalde institutionele sfeer, hadden daarbinnen zelf belangen te verdedigen of iets te winnen, en hadden te maken met vaak heel specifieke doelen of concrete regeltjes, die moesten worden veranderd in andere concrete regeltjes.

Het feit dat de opstand tegen het gezag zich uitbreidde naar andere gezagskringen, had consequenties voor het optreden van de politie. Een bezet universiteitsgebouw of een andere bezette instelling kan slechts door de politie ontruimd worden op verzoek van de rechthebbende. Als die zo'n verzoek nalaat, ontstaat er een andere conflictsituatie en komen er andere moelijkheden lot conflictoplossing (‘we lossen het samen wel op’). Als zich grote onlusten voordoen in het Centraal Station in Amsterdam (zoals op de dag van de ‘schoonmaakactie’ van mariniers, 24 juni 1966), dan zal éérst de Spoorwegdirectie moeten besluiten

de hulp in te roepen van de politie. Zo had elke gezagskring eigen, specifieke kenmerken die het verloop en de afloop van de gezagscrisis hebben bepaald. Er was dus geen sprake van een opstand tegen 'het' gezag, maar tegen vele soorten van gezag. Weliswaar konden de voorbeelden van gezagsaantasting en uitdaging van gezag in één kring aanstekelijk werken voor een andere - nabootsing was niet ongebruikelijk in die dagen - maar dat ruimt de significante verschillen niet uit de weg. Er kan zelfs een rivaliserende nabootsing zijn geweest[71], waarbij de ene opstandige groep in uitdagendheid en extremisme niet wilde onderdoen voor de andere, zoals ook de welvaartsconsumenten tegen elkaar opboden. De bezetting van het Maagdenhuis kan niet verklaard worden zonder de eerdere en 'rooiere' bezetting van de hogeschool in Tilburg die tot Karl Marx-universiteit was omgedoopt. Dit verschijnsel verklaart veel latere extravaganties.

Ondanks de aanwezige kruisverbindingen tussen de verschillende gezagskringen, zoals studentenbeweging en anti-Vietnambeweging, en ondanks de vaak uniforme technieken van opstandigheid (zoals het beschuldigen van de beschuldigers, het verstoren van rituele plechtigheden, de massale aantallen, de opgeschroefde eisen) waren de verschillen tussen de gezagskringen belangrijker dan hun overeenkomsten.

Gezagsverandering in de politiek

In de politiek kwam vanaf 1966 zowel het *gezag van* politieke partijen als het *gezag binnen* politieke partijen ter discussie te staan. De val van het kabinet-Cals/Vondeling (oktober 1966) veroorzaakte zowel ter rechter- als ter linkerzijde beroering. Het ledental van de christelijke partijen liep snel omlaag en enkele Kamerleden liepen weg om een nieuwe partij op te richten (PPR).

Een andere nieuwe partij. Democraten 66, werd opgericht met de intentie om het politieke bestel zoals dat tot dan toe functioneerde, in zijn geheel 'op te blazen'. Er moest meer duidelijkheid komen, onder andere door de kiezer een rechtstreekse stem te geven in de keuze van de minister-president.[72] D66 haalde met een jonge nieuwe lijsttrekker, Van Mierlo, zeven zetels bij de Kamerverkiezingen in 1967. Onvrede en kritiek op bestaande politieke partijen had zo zijn weg gevonden door weg te gaan ('exit-optie') of iets geheel nieuws te stichten met nieuwe doelen en nieuwe gezichten.

Anders verliep de vernieuwing binnen de PVdA. Een jong lid van het partijbestuur, J. Nagel, had zich kritisch opgesteld tegen de 'gerontocratie' binnen zijn partij.[73] Hij kreeg steun van een groep dertigers die zich verenigd hadden als *Nieuw Links*. In oktober 1966 trad deze groep kritische leden naar buiten met het pamflet *Tien over Rood*, waarin de partij al op de eerste bladzijde werd gekritiseerd vanwege haar standpunt inzake Vietnam.[74] Naast nieuwe en radicaal geformuleerde politieke doelen, onder andere erkenning van de DDR en 2 procent van het Nationaal inkomen aan ontwikkelingshulp, hanteerde deze groep nieuwe methoden (horizontale netwerken) om de versteende partijmachinerie van binnenuit te hervormen en te democratiseren. In zeer korte tijd (november 1967 - maart 1969) verwierven de Nieuw Linksen de meerderheid in het partijbestuur en kregen ze vanaf dat moment een steeds grotere invloed, niet alleen op de standpunten van de partij, maar ook op de nieuwe stijl van het besturen van een partij. De gezagsverandering door overname van de formele posities verliep niet zonder persoonlijke vetes, strijd met en kritiek van en

op de oude garde, maar de nieuwe methode resulteerde razendsnel in een nieuw soort gezagsuitoefening. Vele Nieuw Linksers (Lammers, Ter Beek, M. van den Berg, Meijer, Van der Louw) zouden hun posities niet spoedig meer opgeven.

Een gevoelig punt voor alle politieke partijen, maar vooral voor de PVdA (regeringspartij van 1965-1966) was de kwestie Vietnam. Langzamerhand won het anti-interventiestandpunt terrein, mede door de begunstigende bemiddeling van personen als de Groningse hoogleraren Röling en Delfgaauw. Ook Kamerleden veranderden van mening, hoewel de officiële gezagsdragers van de voornaamste partijen niet van kritiek op Amerika wilde horen. De uitroep 'Johnson Moordenaar' werd in 1967 nog officieel bestraft waarna men overging tot de leuze 'Johnson Molenaar'.[75] De kritische massa groeide echter en twee grote demonstraties (georganiseerd door het Piet Nak-comité) brachten tien- tot vijftienduizend mensen op de been, een naoorlogs record.[76] In augustus 1967 steunde de Tweede Kamer een motie van het KVP-Kamerlid Schuijt, waarin de minister van Buitenlandse Zaken, Luns, gevraagd werd stopzetting van de bombardementen te bepleiten bij de Amerikaanse regering. Luns legde de motie naast zich neer.[77] Naarmate de oorlog escaleerde, groeide de anti-stemming in Nederland, en toen in januari 1973 een bestand in Vietnam totstand kwam was bijna iedereen tegen de oorlogsvoering: verandering van standpunt, geholpen door wijziging van de omstandigheden.

'Het onbehagen bij de vrouw'

Op 26 oktober 1968 werd de actiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM) opgericht door de publicisten Joke Kool-Smit, Hedy d'Ancona en Anneke van Baalen. De groep richtte zich op de overheersende positie van mannen in de samenleving, op vastgeroeste rolpatronen en op andere vormen van samenleven.[78] Deze actiegroep, bestaande uit dertigers, zou een belangrijke bijdrage leveren aan de tweede feministische golf in Nederland. Aanvankelijk was het eerste programma gematigd, evenals de methode: het schrijven van brieven, rapporten, artikelen, lobbyen in politieke kring. De leden (vrouwen zowel als mannen) hadden allen een goede opleiding genoten, maar de vrouwen hadden ervaren dat zo'n goede opleiding en een baan alleen onvoldoende waren om in de samenleving mee te tellen. Joke Kool-Smit verwoordde de gevoelens van haar generatie, die geenszins tot de zogenaamde protestgeneratie behoorde, eloquent in een bekend geworden artikel in *De Gids* 1967, 'Het onbehagen bij de vrouw':

> Mannen hebben een duidelijke relatie tot de maatschappij, vrouwen een onduidelijke. De sleutel tot dit verschijnsel ligt in de huidige vorm van het huwelijk. Voor de man zijn huwelijk en vaderschap maatschappelijk gezien incidenten, voor de vrouw niet. Als een man trouwt kiest hij een levenspartner, een vrouw kiest in de meeste gevallen bovendien een levenswijze, het huisvrouwschap.[79]

Naast concrete wensen als geljke betaling en minimum honorering, sneed zij in dit baanbrekende artikel vele andere thema's aan die later in de feministische beweging belangrijk zouden worden, zoals discriminatie op de arbeidsmarkt en het werk, de dubbele belasting, de combinatie huwelijk, moederschap en werk, de

noodzaak van crèches, de persoonlijke onderdrukking en passieve onderschikking van de vrouw en zomeer.[80]

De actiegroep was succesvol en had vooral later veel invloed op de oprichting van de

eerste Emancipatieraad en op officiële beleidsadviezen aan de Regering. Tegelijk groeide het ongeduld. Vanaf januari 1970 trok een nieuwe actiegroep, *Dolle Mina*, veel aandacht met opvallende acties, achtenvijftig in het eerste jaar. Dit jongere zusje van MVM ging radicaler te werk en bereikte daarmee vooral jonge vrouwen. A. Ribberink legt in haar proefschrift over MVM veel nadruk op het generatieverschil tussen MVM en Dolle Mina. Bovendien was Dolle Mina meer verwant met het utopisch socialisme, dat hier een specifieke feministische vertaling kreeg.[81] Door spraakmakende acties ('baas in eigen buik') radicaliseerde MVM en werden de contouren zichtbaar van een feministische beweging die een lange periode van bloei tegemoet ging. Het maatschappelijke en politieke bewustzijn veranderde erdoor, maar het valt te betwijfelen of de gezagsverandering in de privésfeer - in de relaties tussen mannen en vrouwen - helemaal geslaagd is. De slag om het gezag in privérelaties duurt nog steeds voort. Gelijkwaardigheid bleek moeilijker te realiseren dan de aanvaarding van belangrijke wetsartikelen voor de emancipatie van de vrouw.[82]

In de schaduw van de feministische golf voltrok zich een andere significante beweging op het terrein van seksuele verhoudingen in de privésfeer. Homoseksualiteit, zeer lange tijd ontkend of als probleem gezien, werd nu op de vernieuwingsgolven van de jaren zestig meegenomen.[83] Een hernieuwde aanvraag - na herhaalde afwijzing - voor de erkenning van het Cultuur- en Ontspannings Centrum (COC) werd op 4 oktober 1967 ingediend. De vereniging wees op de veranderde mentaliteit in de samenleving ten aanzien van homofilie, en in de statuten werd nu opgenomen dat de vereniging tot doel had: 'het bevorderen van het streven van homofiele personen naar volledige zelfontplooiing en evenwichtige aanpassing aan de samenleving'.[84] De aanvraag kreeg brede steun, niet in de laatste plaats door de geschriften en optredens van bekende schrijvers als Gerard Reve, Andreas Burnier en Benno Premsela (jarenlang de voorzitter van het COC). De aanvraag werd afgewezen door de minister van Justitie op 27 maart 1969, evenals het beroep bij de Raad van State. Pas tijdens het kabinet-Den Uyl werd de vereniging erkend, wat laat zien hoezeer dit kabinet een politieke bekrachtiging en erkenning vormde van de in de voorafgaande jaren veranderde opvattingen.[85]

Wel werd dankzij het COC, na ettelijke adviezen van commissies en raden, de strafbaarstelling van homoseksuele verleiding van minderjarigen, art. 248 bis, in januaari 1971 door de Tweede Kamer uit het Wetboek van Strafrecht geschrapt. De wettelijke erkenning volgde zo de maatschappelijke aanvaarding, die in de jaren zeventig nog sterker zou worden. Het patroon van gezagsverandering dat bij de homoseksuelenbeweging werd gezien was progressief én traditioneel tegelijk. Bewust uitkomen voor de eigen geaardheid was niet meer taboe, en dat betekende een enorme mentaliteitsverandering in de Nederlandse samenleving. Tegelijk werd de koninklijke weg bewandeld, en niet die van de dissidentie of extravagantie; na flink veel hinder werd die weg uiteindelijk succesvol.

De verandering van het professionele gezag

De gezagscrisis die in de jaren zestig waarschijnlijk het meest de aandacht heeft getrokken is die in het universitaire onderwijs (zie ook hoofdstuk 12). De uitstraling

die de radicale studentenbeweging gekregen heeft op andere professionele kringen is niet gering.

Allereerst het voortgezet onderwijs, waar vele leerkrachten zich met ‘je’ en ‘jij’ lieten aanspreken door hun leerlingen en waar het gezag van de leraar in de klas geheel nieuwe dimensies kreeg. De effecten hiervan op de studentengeneraties in de latere jaren zeventig en tot in de jaren tachtig is vaak onderschat. Veel van de latere uitwassen in die jaren vond zijn oorsprong in het ineens vrijgevochten middelbaar onderwijs. In combinatie met de langetermijneffecten van de Mammoetwet heeft in het voortgezet onderwijs een culturele verandering plaatsgevonden die nog nimmer goed is onderzocht of onderkend.

Op andere professionele gebieden waren de effecten van de veranderde opvattingen op de universiteiten onmiskenbaar groot, bijvoorbeeld in de juridische, medische en psychiatrische hulpverlening of in andere dienstverlenende beroepen, zoals de architectuur. Overal ontstonden er alternatieve beroepspraktijken. De eerste wetswinkel, waar gratis juridische diensten werden verleend aan ‘minder draagkrachtigen’, werd in 1968 in Tilburg opgericht, spoedig gevolgd door ongeveer honderd andere.[86] Sociale advocatencollectieven deden hun intrede.[87] Analoog aan deze, oorspronkelijk uit Engeland afkomstige, alternatieve beroepspraktijk werden in diverse steden gezondheidswinkels, architectenwinkels, belastingwinkels en dergelijke opgericht. Het ene beroep kon niet achterblijven bij het andere.

Het patroon van deze aanslag op het traditionele professionele gezag was een herhaling van wat zich bij de universiteiten bij de aanval op de positie van de hoogleraar had voorgedaan. Bij de universitaire beroeringen waren de allereerste reacties van de officiële gezagsdragers steevast afwijzend, afwerend en geërgerd. Daarna ontstond er, meestal door bemiddeling van enkele progressieve of dissidente hoogleraren, die zich vaak de woede van hun collega's op de hals haalden, een neiging tot touwtrekken en compromissen zoeken. Cruciaal in dit verband noemt de historicus H.F. Cohen, die de roerige periode van de Leidse Universiteit beschreef, de rol en de positie van de wetenschappelijke staf, die wel steeds groter en belangrijker werd, maar nog niet vertegenwoordigd was in het bestuur. Vijf stafleden kozen op cruciale momenten partij voor de studenten, waardoor de balans tussen de contesterende voorhoede van studenten en het gezag uiteindelijk omsloeg naar de ideeën en wensen van de vernieuwers.[88]

Het resultaat op de universiteiten is een procedurele omkeer in het universitaire bestuurs- en benoemingensysteem geweest, een verdergaande bureaucratisering van het wetenschappelijk onderwijs en onderzoek en een grote aandacht voor ‘bestuur en beleid’. De gezagsverandering in de professionele beroepen vond, veelal onbewust, langs precies dezelfde weg plaats. De eerste reacties waren fel en afwijzend. Het zwartboek van juridische studenten over de rechtshulpverlening, gepubliceerd als *Ars Aequi*-nummer, in 1969 werd door de gevestigde advocatuur aarzelend en in eerste instantie afwijzend ontvangen.[89] De jonge advocaat P.H. Bakker Schut, die de Maagdenhuisbezetters wilde verdedigen, werd gedwongen ontslag te nemen bij zijn chique advocatenkantoor. Maar na gunstige of sussende bemiddeling van andere beroepsgenoten kwam er ruimte voor pragmatische samenwerking. Na verloop van tijd - in dit geval na ongeveer tien jaar- ontstond er een meer ontspannen verhouding tussen vernieuwers en gevestigde gezagsdragers. Enkele oud-dissidenten in de rechtshulp werden later ‘gevestigde’ advocaten en gewaardeerde Baliebestuurders. De cliënten werden minder autoritair bejegend.

Een specifieke vorm van professioneel gezag bestond in de geestelijke gezondheidszorg, in de wereld van de psychische en psychiatrische hulpverlening. Medici, pedagogen en

andere gedragsdeskundigen hadden daar al eerder vernieuwende ideeën over de behandeling van patiënten ontwikkeld, maar deze professionele aanpak botste aan het einde van het decennium op ideeën van radicalere vernieuwers. Bekend werd het conflict in de psychiatrische inrichting Dennendal in den Dolder, dat van 1971 tot 1974 heeft geduurd en de gemoederen in de samenleving hevig beroerde. Het groeide zelfs uit tot een politiek conflict om Dennendal, toen er door Tweede-Kamerleden vragen waren gesteld aan de regering. Het kabinet-Den Uyl heeft zich ermee bemoeid en kwam er zelfs bijna door ten val.

Het conflict zelf ging vooral om de houding jegens zwakzinnigen en de op die houding gebaseerde behandeling van zwakzinnigen en psychiatrische patiënten. In de ogen van de vernieuwers 'waren zwakzinnigen niet anders en minder, maar hetzelfde dan niet-zwakzinnigen en in bepaalde opzichten zelfs-beter'.[90] Op basis van deze visie moesten de patiënten op voet van gelijkheid worden behandeld, waarbij vooral informele democratische verhoudingen moesten gelden. Deze benadering leidde tot allerhande behandelingsexperimenten met en soms ten koste van patiënten, wat aanleiding gaf tot conflicten tussen de vernieuwingsgezinde directeur en het bestuur, en tot conflicten tussen stafleden onderling. Wat in die tijd als een 'democratiseringsconflict' werd gezien, was in feite de strijd om de erkenning van een anti-professionele houding en behandeling binnen een professionele gezagsrelatie. De invloed van het democratiseringsconflict was kortstondig. Maar de invloed die uitgegaan is van de verandering van professionele waarden op nieuwe behandelingsmethoden is langduriger en fundamenteler van aard geweest. Op deze wijze heeft de geest van 'de jaren zestig', volgens Tonkens, nog lang doorgewerkt in de geestelijke gezondheidszorg en werden vernieuwende inzichten over de rol en de plaats van de cliënten en patiënten opgenomen in het alledaagse professionele handelen.[91]

Conclusie

De uitgangspunten die we aan het begin van dit hoofdstuk hebben geformuleerd dragen er alle vier toe bij de culturele veranderingen, die in de jaren zestig plaatsvonden, te begrijpen en te verklaren. Allereerst bleek de structuur van politieke besluitvorming, zoals die lange tijd als vanzelfsprekend bestond in het gestandaardiseerde overleg tussen traditionele maatschappelijke belangengroepen, niet adequaat genoeg of te verouderd om nieuwe belangen en nieuwe belangengroepen recht te doen. Deze groepen kwamen daarop op een andere manier hun recht halen. Ze vroegen in feite om een nieuwe structuur van vertegenwoordiging, die zij - geheel in de geest van die tijd - vooral zagen in directe vertegenwoordiging of in algehele democratisering. De parlementaire democratie werd niet volledig vertrouwd en daarom bekritiseerd.

De hieraan ten grondslag liggende waarden van gelijkheid en gelijkwaardigheid wilden de vertegenwoordigers van de nieuwe belangengroepen in praktijk gebracht zien en zelf in praktijk brengen. Hoewel deze wens tot radicale democratisering vaak tot overdrijving heeft geleid ('*one mane, one vote*') heeft hij uiteindelijk wel verandering gebracht in de structuur van politieke belangenvertegenwoordiging: alle instanties hielden na de jaren zestig meer rekening met de belangen van onderop, van leden van de eigen organisaties, en van cliënten, studenten en patiënten. Men ging er ook anders mee om. Cruciaal in dit verband is het optreden

van het kabinet-Den Uyl geweest, omdat belangrijke thema's en kwesties die voorheen

slechts buitenparlementaire aandacht kregen, door de relatief jonge leden van dit kabinet - sommige ministers waren dertigers - serieus in het beleid werden opgenomen. Deze thema's, waarvan vrouwenemancipatie, milieubescherming en consumenten- en patiëntenrechten uitstekende voorbeelden zijn, kregen hierdoor een blijvende politieke erkenning.

De nieuwe actievormen - de tweede factor - zorgden aanvankelijk voor onrust en opwinding. Onrust bij de gezagsdragers, opwinding bij de actievoerenden, die daaraan een gemeenschappelijke ervaring ontleenden. Er ontstond in feite een nieuwe cultuur, compleet met culturele herkenningssignalen: ‘de lange haren zestig’. Men onderscheidde zich door het dragen van leren jasjes, ribfluwelen broeken, spijkerpakken en het opzettelijk niet dragen van een stropdas. De sindsdien geheel gebruikelijk geworden broek in de vrouwenkleding was aanvankelijk een cultureel symbool van vernieuwing. Dit alles op het ritme van een nieuwe muziek en wereldwijd gezongen songs.

De nieuwe actievormen waren snel aan slijtage en inflatie onderhevig. De bestuurders en gezagsdragers wenden er ook aan en wisten er soepeler dan in het begin mee om te gaan. De nieuwe kwesties en thema's echter bleven. Zeer veel van deze thema's zijn door de ‘gewone’ politiek overgenomen of hebben een gedemocratiseerde plaats gekregen in het dagelijkse leven, inclusief de commerciële exploitatie van seks (telefoonlijnen, advertenties in huis-aan-huisbladen en andere rubrieken). Wat in de jaren zestig nieuw was is nu gewoon geworden: de reis naar het buitenland, de vrijere moraal, gelijkwaardiger verhoudingen tussen mannen en vrouwen, tussen minnaars en minnaressen. De gedgoogcultuur, pas ontstaan na 1973, toen de eerste coffeeshop in Amsterdam, werd ingericht, heeft mede kunnen groeien omdat de cultuuromslag van de ‘jaren zestig’ in de jaren zeventig ook de interne politieorganisatie heeft bereikt. Normafwijkend gedrag buiten en binnen de politie (het zogenaamde ‘naggen’) werd niet meer rigide afgekeurd.

De media, als derde factor, zorgden voor de ervaring van gelijktijdigheid. De berichtgeving over acties, gebeurtenissen en conflicten werkte zo aanstekelijk, dat er een wijd en zijd verbreide cultuur van opstandigheid kon ontstaan. In de snelle culturele verspreiding van de nieuwe mentaliteit van opstandigheid was het nadoen, of het ‘niet achter willen blijven’ moeilijk te onderscheiden van een authentieke wil tot democratischer verhoudingen.

De vierde factor, ten slotte: de specifieke driehoeksverhouding tussen een vernieuwende voorhoede, het gezag en omstanders, werd steeds aangetroffen in de verschillende gezagskringen, maar heeft daar telkens op een andere manier gewerkt. Waar een grote groep omstanders afwezig was, zoals bij de vernieuwingen in de katholieke kerk, zette de cultuuromslag uiteindelijk niet door. De afwezigheid van een getalsmatig significante groep geëngageerde jongeren in de kerk in combinatie met de aanwezigheid van een gemakkelijke exit-optie deed in die maatschappelijke kringen de vernieuwing stranden.

Opvallend in deze driehoeksverhoudingen was enerzijds de groepsgewijs uitgeoefende pressie van de contesterende vernieuwers (groot in aantal, gezamenlijk optredend), en anderzijds de vaak welbespraakte bemiddeling van sympathiserende leden van een oudere generatie. Vaak hoorden de vernieuwers niet tot de aanstormende jeugd, maar tot een tussengeneratie van oude twintigers en jonge dertigers, die werden gevolgd en later opgevolgd door jongeren. De subtiele configuratie tussen voorhoede, gezagsdragers en omstanders wisselde per institutionele context, maar droeg uiteindelijk bij aan het feit dat de cul-

tuuromslag niet tot een of enkele maatschappelijke sferen beperkt is gebleven.

Door de gelijktijdig plaatsvindende processen te onderscheiden naar maatschappelijke sfeer of gezagskring wordt duidelijker dat overal een drastische verandering heft plaatsgevonden, die telkens met iets anders begon en in iets anders resulteerde. In de politiek resulteerde het veranderingsproces in nieuwe partijvorming of in machtsovername door jongeren binnen politieke partijen. Op universiteiten resulteerde het vooral in een via gedemocratiseerde procedures sterk gebureaucratiseerd bestuur. Bij professionele groeperingen mondde het uit in alternatieve beroepspraktijken die voor een groot deel later werden overgenomen, hetzij door de beroepsgroep zelf, hetzij door een subsidiërende overheid. Het gezag in de privésfeer, in de relatie tussen mannen en vrouwen, veranderde langzaam naar meer gelijkwaardige verhoudingen, ondersteund door een publiek en politiek breed gedragen maar niet steeds succesvol emancipatiebeleid.

In alle gezagskringen werd de gezagsuitoefening informeler, werd de afstand tussen hoog en laag in de organisatie en tussen hulpverleners en cliënten kleiner en kwamen er minder strakke hiërarchische organisatievormen en reglementen. In tien jaar tijd waren veel organisaties, vergeleken met vroeger, onherkenbaar geworden. De vanzelfsprekendheid waarmee in uiteenlopende gezagskringen na ‘de jaren zestig’ bepaalde veranderingen zijn aanvaard, kan worden geïnterpreteerd als een echte cultuuromslag in de gezagsuitoefening. De regeling van het bezoekuur voor patiënten in een ziekenhuis vóór 1965 en na 1975 spreekt in dit verband boekdelen: van strenge tijdstippen en rantsoenering (in tijdsduur en aantal bezoekers) naar een soepele toegang en een ontspannen handhaving van de bezoekuren.

Als algehele conclusie komt naar voren dat niet de welvaart op zichzelf de cultuuromslag van ‘de jaren zestig’ heeft bewerkstelligd, want welvaart en welvaartsverbetering kunnen mensen net zo goed conservatief als progressief maken. Het is de specifieke combinatie geweest van de hier genoemde factoren die de omslag begrijpelijk kan maken: de oude structuur van politieke vertegenwoordiging, die de nieuwe politieke kwesties en belangen onvoldoende en niet op tijd in zich kon opnemen; de elkaar versterkende kracht van nieuwe actievennen, nieuwe thema's en nieuwe media, die gezamenlijk voor een snelle culturele verspreiding zorgde van de nieuws cultuur van opstandigheid (nieuw naar vorm, inhoud en verspreidingsmiddel); en ten slotte de subtiele driehoeksverhouding, die door de bemiddelende rol van derden de balans tussen oude gezagsdragers en vernieuwende voorhoedes deed omslaan naar de zijde van vernieuwing.

Uiteindelijk kregen centrale naoorlogse waarden als vrijheid, gelijkheid en democratie in de jaren zestig nieuwe impulsen en een hernieuwde bevestiging. Zo gaat het vaker bij culturele veranderingen, en daarmee zijn de jaren zestig een illustratie geweest van een algemener historisch patroon. Wat bleef van de jaren zestig waren de informelere omgangsvormen, de democratische procedures van besluitvorming en inspraak, en de in de officiële politiek overgenomen thema's van het milieubeleid, het emancipatiebeleid, de consumentenbescherming en de grotere rechtsbescherming van cliënten en patiënten, naast een breed gedragen nieuwe seksuele moraal. Wat ging waren het massale verzet, de extravaganties en extreme experimenten en de even ludieke als publieke acties.

Eindnoten:

1 Frenkel (red.), *Provo. Kanttekeningen*.
2 Frenkel, ‘Inleiding’, p. 16.
3 Righart, *De eindeloze jaren zestig*, p. 12-17; Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, p. 9-12; Burner, *Making peace with the sixties*, p. 3-12; Bosscher, *De dood van een metselaar*, p. 34.
4 Bommeljé, ‘De jaren zestig als misverstand’, boekbespreking van A. Jamison en R. Eyerman, *Seeds of the sixties*, p. 2.
5 Righart, *De eindeloze jaren zestig*, p. 72-73.
6 Wigbold, *Bezwaren tegen de ondergang van* Nederland, p. 10-12.
7 Weijers, *Terug naar het behouden huis*, p. 20-27.
8 Brinkgreve, Onland en De Swaan, *De opkomst van het psychotherapeutisch bedrijf*, p. 147.
9 Van der Staay, ‘Kanttekeningen bij een deelverschijnsel’, p. 119-125.
10 Judis, ‘The spirit of '68’, p. 27.
11 Schuyt, *Recht, orde en burgerlijke ongehoorzaamheid*, p. 76-95.
12 Carson, *Silent Spring*.
13 Judis, ‘The spirit of '68’, p. 26-27.
14 Prenger, ‘Uitglijden over de beeldbuis’, p. 199-226.
15 Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, p. 146-152.
16 Righart, *De eindeloze jaren zestig*, p. 25-31.
17 Mannheim, *Man and society in an age of reconstruction*.
18 Deze term is geïntroduceerd door Tonkens, *Het zelfontplooiingsregime*, p. 38-43. Zie ook: Duyvendak, *De planning van ontplooiing*, p. 9.
19 Jamison en Eyerman, *Seeds of the sixties*.
20 T. de Vries, *Complexe Consensus*.
21 Duyvendak, *De planning van ontplooiing*, p. 21-42.
22 Weijers, *Terug naar het behouden huis*.
23 Ibid., p. 95-105. Zie ook: Hoefnagels, ‘De Utrechtse School’, p. 105-118, en Moedikdo, ‘De Utrechtse School van Pompe, Baan en Kempe’, p. 90-154.
24 Hoefnagels, ‘De Utrechtse School’, p. 109.
25 Van Doorn, ‘De Amsterdamse provo-affaire’, p. 129.
26 Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, p. 152.
27 Hoefnagels, ‘De Utrechtse School’, p. 110.
28 Rijksen, *Meningen van gedetineerden*.
29 Hoefnagels, ‘De Utrechtse School’, p. 112.
30 Ibid., p. 110.
31 Vrij, ‘Ter effening’, p. 285-304.
32 J.B. Charles, *Volg het spoor terug*.
33 Ibid.

34 Verkuil, *De grote illusie*, p. 31-42. Zie ook: T. de Vries, 'Het kwaad moet met het zwaard bestreden worden. Het nonconformisme van J.B. Charles', p. 35-41.
35 T. de Vries, ibid., p. 44.
36 Bakker, 'Het spoor terug gevolgd'. Zie ook: T. de Vries, ibid; p. 42.
37 Vrijman, 'De nozems van de Nieuwe Dijk'.
38 Mik, *Onze nozems*, p. 8.
39 *Maatschappelijke verwildering der jeugd*.
40 Ibid., p. 17-18.
41 Righart, *De eindeloze jaren zestig*, p. 123.
42 Krantz en Vercruysse, *De jeugd in het geding*, p. 11-38.
43 Ibid., p. 32.
44 Ibid., p. 31 en 32.
45 Ibid., p. 147.
46 Ibid., p. 150.
47 Burner, *Making peace with the sixties*, p. 13-25.
48 Schuyt, *Recht, orde en burgerlijke ongehoorzaamheid*, p. 77.
49 Burner, *Making peace with the sixties*, p. 7.
50 Ibid., p. 7-8.
51 Ibid., p. 8. Zie ook: Schuyt, *Recht, orde en burgerlijke ongehoorzaamheid*, p. 76-77.
52 Schuyt, ibid., p. 108-114.
53 Verkuil, *De grote illusie*, p. 47.
54 Schuyt, Recht, orde en burgerlijke ongehoorzaamheid, p. 95-110.
55 De mars op Washington vond plaats op 23 augustus 1963. Zie voor de tekst van de toespraak van M.L. King: M. Fogteloo (red.), 'I have a dream', p. 400-405.
56 Van Hall, *Ervaringen van een Amsterdammer*, p. 170.
57 Van Duyn, *Het beste uit Provo*, p. 61-68; Frenkel, 'Inleiding', p. 10-11.
58 Van Duyn, *De geschiedenis van de provotarische beweging*, p. 12-18.
59 Constant, *Opstand van de homo ludens*, p. 46-48.
60 Van Duyn (samenst.), *Het beste uit Provo*, p. 70.
61 Buikhuisen, *Achtergronden van nozemgedrag*, p. 5-7.
62 Van Duyn, *Het beste uit Provo*, p. 6.
63 Van Weerlee, *Wat de provo's willen*, p. 28 en p. 30.
64 Hulsman, 'Provo en de handhaving van de openbare orde', p. 186.
65 Bosscher, *De dood van een metselaar*.
66 Hillenius, *Uit groeiende onwil om ooit nog ergens in veiligheid aan te komen*.
67 Van Hall, *Ervaringen van een Amsterdammer*, p. 203-207.
68 Ibid., p. 167-168.
69 Verkuil, *De grote illusie*, p. 59.
70 Righart, 'Het Wereldjaar 1968'.
71 Girard, *A theater of envy*.
72 Van den Berg J.Th.J. en Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek*, p. 119.
73 Perry, Knegtmans, Bosscher e.a., *Honderd jaar sociaal-democatie*, p. 231.
74 Ibid., p. 231.
75 Eekert, Hillema en Van Heteren, *Johnson Moordenaar*.
76 Verkuil, *De grote illusie*, p. 59.
77 Ibid.
78 Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters*.
79 Smit, 'Het onbehagen bij de vrouw', p. 18.
80 Ibid., p. 18-42.
81 Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters*, p. 130-133.
82 Ibid., p. 241-247.
83 Tielman, *Homosexualiteit in Nederland*, p. 173-224.
84 Ibid., p. 173.
85 Ibid., p. 176.
86 Schuyt, Groenendijk en Sloot, *De weg naar het recht*, p. 38-40.
87 Van Manen, *De rechtshulpverleners*.
88 Cohen, *De strijd om de academie*, p. 116-133.
89 Schuyt, Groenendijk en Sloot, *De weg naar het recht* p. 41 en 42.
90 Tonkens, *Het zelfontplooiingsregime*, p.17.
91 Ibid., p. 232-243. Zie ook Wijers, 'De slag om Dennendal'.

Deel D
Beweging in de cultuur

16 ‘Achter de zeewering’: kunsten in Nederland

Amerikanisering

> Van oudsher waren kunsten en wetenschappen in Nederland gericht op drie grote buurlanden, Duitsland, Frankrijk en Engeland. De bijzonderheid van het Nederlandse culturele leven was juist die veelvoudige oriëntatie: Nederland als driestromenland. In de muziek, in de filosofie, het recht, de dressuur en in tal van andere vakken tekende zich met regelmaat een ‘Franse School’ af tegenover een ‘Duitse’ of een ‘Engelse’. Een Belgische, Vlaamse of Waalse School heeft zich bij mijn weten op geen enkel terrein ooit voorgedaan. Evenmin was er in de omringende landen sprake van een Nederlandse school. De taal alleen al maakte het buitenstanders vrijwel onmogelijk om kennis te nemen van wat hier gezegd en geschreven werd. Muziek, schilderkunst en natuurwetenschap, niet door de taal aan de grond gebonden, konden makkelijker aandacht en erkenning verwerven buiten de grenzen: Van Gogh en Mondriaan, Brouwer, Lorenz en De Vries, Mengelberg; en, ondanks de taalbarrière, ook Multatuli en Huizinga. De academische en artistieke - en trouwens ook de politieke - elites volgden met aandacht wat in de buurlanden voorviel, maar hun eigen verrichtingen bleven buitenlands vrijwel onopgemerkt. Johan Goudsblom heeft dat het ‘doorkijkspiegeleffect’ genoemd: wij zien hen daarbuiten wel, maar zij ons hierbinnen niet.[1]

Aldus de socioloog A. de Swaan. Oorlog en bezetting hebben het culturele landschap van Nederland grondig gewijzigd. De bestaande oriëntatie op Engeland en Frankrijk werd tijdelijk onderbroken of omdat tal van kunstenaars, schrijvers, dichters, schilders en musici, zelfmoord pleegden of werden weggevoerd en voorgoed van het Nederlandse culturele forum verdwenen. Oorlog en bezetting hebben ook geleid tot versterking van vooroorlogse gevoelens van pessimisme, introvertheid en zelfgenoegzaamheid, van de roep naar ordening en regulering tot het dienstbaar maken van ‘schoonheid’ aan maatschappelijke idealen van nationaal zelfbewustzijn en cultureel nationalisme. Die gevoelens werden na de oorlog extra geprikkeld door de onmiskenbare ‘veramerikanisering’ van de politiek en het economisch bestel en vooral ook van het culturele leven. Nog voordat tal van Amerikaanse culturele programma's op het gebied van beeldende kunst, muziek en theater als ‘bijsluiters’ van de Marshallhulp het Nederlandse culturele leven kwamen verrijken, waren Amerikaanse films, jazz en allerlei soorten populaire muziek tot brede lagen van de samenleving doorgedrongen. Minstens zo bedreigend - althans voor de gevestigde culturele elite - waren de opstandigheid en het verzet van tal van kunstenaars die, net als Willem Sandberg, directeur

van het Stedelijk Museum, in hun werk uiting gaven aan hun ervaringen van oorlog en verschrikking. En die niet na de oorlog gewoon naar hun schildersezel terugkeerden, en probeerden ‘de droog geworden verf wat te kneden om daarna verder te gaan met het stilleventje waarmee men een paar jaar tevoren bezig was geweest’.[2] In 1962 schreef Sandberg over de bevrijding:

> 1945 vrede komt
> brave burgers haasten terug naar vooroorlogse
> post
> kijken achterwaarts in plaats van vooruit
> de jeugd ontwaakt in onbekende wereld
> voelt zich verloren
> verraden
> velen geven zich over
> passen zich aan
> niet de kunstenaars
> als onmaatschappelijk uitgesloten
> aanvaarden zij de uitdaging[3]

Sandberg doelde daarmee - niet zonder retoriek - op een klein groepje schilders, die van Cobra, en de daarmee geassocieerde dichters en schrijvers van de Vijftigers, wier ‘spirit zo typisch was voor ons alle naoorlogse beleven’ dat Sandberg zichzelf daarin meteen herkende: ‘het was toch vanzelfsprekend, dat er nadat we zo lang onder de druk van de bezetting hadden gezeten, iets losbarstte’.[4]

In de eerste jaren na de oorlog kwam een grotendeels van de Duitsers afgekeken, actieve bemoeienis van de overheid met allerlei kanten van het kunstleven in botsing met de artistieke vrijheid van niet alleen communistische kunstenaars. Bovendien waren er conflicten tussen de zogenaamde experimentele kunstenaars (Cobra; Vijftigers) en een overwegend conservatieve naoorlogse cultuur die een (cultuur)pessimistische en vooral paternalistisch-religieuze ondertoon had. Daarvan getuigen de vele geruchtmakende affaires rond de schilder Karel Appel, de romanschrijvers Harry Mulisch en Willem Frederik Hermans en de dichter/schilder Lucebert. Hoewel, ideologisch gezien, de grondslagen van de actieve cultuurpolitiek goeddeels terug te voeren zijn op de persoonlijke (vooroorlogse) opvattingen van de theologieprofessor Van der Leeuw, minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in het eerste naoorlogse kabinet, kregen die pas politieke betekenis in de tijdens de oorlog en gevangenschap (St.-Michelsgestel) gesmede plannen voor een ‘culturele doorbraak’. Kunst en cultuur dienden - meer dan voor de oorlog - in de samenleving te worden verspreid en verankerd als een effectief schild tegen de ontbindende krachten van fascisme en communisme, maar ook tegen de onweerstaanbare verlokkingen van de ‘veramerikanisering’ van de cultuur en tegen het normverval dat zich openbaarde in sport, bioscoop, sensatiepers en radio. Met het oog daarop werden tal van nieuwe instituties in het leven geroepen, zoals die van het Nationaal Instituut en het Prins Bernhardfonds, en werden zelfs plannen gelanceerd voor een ‘centraal welvaartsplan’, waarin de cultuur een markante plaats zou moeten innemen.[5] In deze initiatieven werden aloude ideologische tegen-

stellingen, tussen elite en volk, volkskunst versus populaire kunst, overheid en particulier initiatief, geleidelijk geneutraliseerd tot agendapunten van de cultuurpolitiek zoals die vanaf het begin jaren zestig door de rijksoverheid zou worden gevoerd.

Maar diezelfde culturele elite toonde zich ook buitengewoon vindingrijk als 'gatekeeper' van de 'officiële' cultuur, als het ging om het scheppen van podia waar buitenlandse kunstenaars zich aan het Nederlandse publiek konden presenteren en waar Nederlandse schrijvers, schilders, cineasten en musici, de kans kregen zich internationaal te manifesteren. Zo is met name het kort na de oorlog opgerichte Holland Festival een belangrijke schakel geweest in de verhoging van het prestige van de Nederlandse cultuur - aanvankelijk eerst in Nederland en na 1968 ook in het buitenland.[6] Was het Holland Festival vooral gewijd aan muziek, opera en ballet, de Nederlandse beeldende kunst vond invloedrijke 'gatekeepers', behalve in Willem Sandberg en het Stedelijk Museum, in tal van particuliere stichtingen en initiatieven, zoals de halverwege de jaren vijftig door Herman Swart opgerichte Nederlandse Kunststichting (NKS). Deze instelling hield zich bezig met het totstandbrengen van zowel in binnen- als buitenland tal van (voor kunstenaars) lucratieve netwerken tussen kunstenaars, bedrijven, gemeenten, en allerlei instellingen.[7]

Terugkijkend op het naoorlogse kunstbeleid, op de aard en toonzetting van de historische en kritische reflectie en vooral op ontwikkelingen in de afzonderlijke kunsten zelf, in de literatuur, film, beeldende kunst en podiumkunsten, valt achteraf het conflict op tussen aan de ene kant een succesvolle economische wederopbouw en de daarbij behorende heroïek van tucht en ascese en anderzijds de ongecontroleerde energie en primitiviteit die niet alleen in het werk van de Vijftigers of Cobra doorzindert maar ook de opkomende populaire jeugdmuziek en -cultuur. 'Veel jongeren', aldus Van Ginkel in zijn studie over denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit in Nederland, 'waardeerden de nieuwe literaire werken en beeldende kunst en sloten gretig symbolen van de Anglo-Amerikaanse cultuur in de armen. Zij vereenzelvigden zich bijvoorbeeld met rockers als Elvis Presley en Bill Haley en gingen spijkerbroeken dragen, terwijl de meer elitairen zich op de jazz wierpen.'[8]

Tegelijk was er ook de tegenstelling tussen een toenemende bekommernis en zorg van de overheid voor de Nederlandse kunst en cultuur én de onmiskenbare verdwijning van diezelfde samenleving uit de kunst zelf. In tegenstelling tot de ons omringende landen als Engeland, Frankrijk en Duitsland heeft het 'economisch wonder' nauwelijks of geen weerklank gevonden in de Nederlandse kunst. De naoorlogse cultuur in ons land wordt niet alleen getypeerd door allerlei vormen van 'verwestersing', waarbij belangrijke impulsen uit bijvoorbeeld het Oostblok, uit (voormalig) Nederlands-Indië en uit tal van niet-westerse culturen gewoon buiten beeld bleven. Ook de ingrijpende transformatie van Nederland zelf, van de stad en het landschap, het om zich heen grijpen van de massacultuur, de uitvoering van de Deltawerken, de vernietiging van het landschap zowel door de landbouw als de komst van horden stedelingen: het zijn allemaal thema's die niet of nauwelijks in de naoorlogse literatuur, beeldende kunst of film zijn terug te vinden. Tot aan het begin van de jaren zestig, toen door toename van de welvaart en de groeiende internationalisering al heel snel 'de rek uit het knusse wederopbouw-elan' ging, en, aansluitend op Cobra en de Vijftigers zich een nieuwe generatie kunstenaars meldde die niet wegvluchtte in wilde fantasieën over de 'homo ludens', maar zich koel en onvoorwaardelijk bekenden tot de realiteit. De schrijver D. van Weelden:

> Waarschijnlijk warende *Nieuwe Stijlers* de eerste Nederlandse schrijvers die zich bewust een *image* voor de massamedia aanmaten. De moderne dichter was geen zonderling. Hij was aangepast aan het gewone leven, maar niet jolig of populair gezellig. Zakelijk, nuchter en zwijgzaam over de diepere bedoelingen en hogere idealen. Essentieel was, dat hij was in-getuned op de harteklop van het moderne leven.[9]

Dat wil niet zeggen dat er, met name in de literatuur, geen voorbeelden te vinden zijn van intensieve betrokkenheid met of verzet teggen de heersende politieke en economische moraal; maar dat zijn uitzonderingen. Nederland kende tot halverwege de jaren zestig geen bewegingen als het Italiaanse neo-realisme of de Engelse *New Wave* met de literaire en cinematografisch indringende verbeelding van tal van nieuwe sociale fenomenen, zoals de groeiende ontkerkelijking en ontzuiling, de opkomst van de massajeugd of het verdwijnen van de boerenstand.[10]

Misschien wordt - in vergelijking met landen als de Verenigde Staten, Engeland, Frankrijk en Duitsland - de toestand, van de Nederlandse cultuur nog het best gekarakteriseerd door de opmars en het internationale succes van de Nederlandse documentaire films. Die waren door regie en montage van hoge kwaliteit en profiteerden van de sedert de jaren dertig opgebouwde traditie van Nederlandse speelfilms en documentaires (vooral van Joris Ivens). Toch werd Nederland daarin voornamelijk voorgesteld als een land van dijken, tulpen en kaas. Hetzelfde gold grotendeels ook voor de vele kassuccessen van de door de Stichting Produktiefonds voor Nederlandse Films gesubsidieerde ‘boerse films’, waartegen pas in 1963 door het nieuwe filmblad *Skoop* te hoop werd gelopen. Film is door de Nederlandse culturele elite lange tijd beschouwd als een bedreiging voor een harmonieuze samenleving, als een ontbindende kracht, en mede daardoor gereduceerd tot vakkundig gemaakte ‘kroniek’ van een door volksdansen, dijkenbouwers en molenaars vrolijk opbouwend Nederland.[11] Deze intellectuele argwaan tegenover de visuele media heeft de Nederlandse filmcultuur, internationaal gezien, op achterstand gezet. Opvallend is, zeker gelet op de hoge vlucht in de jaren dertig, de late opkomst van de Nederlandse experimeritele film vanuit de gevestigde kunstopleidingen, de musea en de publieke omroep. Schrijnend is ook dat de vooroorlogse, intellectuele filmkritiek na 1945 lang geen vervolg kreeg of in ieder geval vertraagd reageerde op met name de nieuwe Engelse, Franse en Italiaanse cinema, waar toch niet alleen een jonge generatie massaaal voor naar de bioscoop ging.

De veroordeling van de film als uiting van minderwaardige massacultuur is, ten slotte, ook een oorzaak van het gebrek aan opwinding waarmee vanaf 1951 de televisie als nieuw medium in de Nederlandse samenleving werd geïntroduceerd. De besluitvorming over de televisie, waarover sinds 1936 omslachtig werd gediscussieerd, is omgeven door hevige bezorgdheid over de mogelijke maatschappelijke gevolgen ervan, waarbij steevast werd gewezen naar het Amerikaanse voorbeeld van een volledig door de commercie gedomineerd medium. De televisie werd uiteindelijk door verzuild Nederland schoorvoetend geaccepteerd als instrument voor verbreiding van cultuur en ontspanning waarbij, met name de Engelse BBC als voorbeeld diende. *Niet* voor de institutionele inbedding, want de BBC was niet verzuild, maar wel voor de programmamakers die in de BBC-studio's leerden

hoe voor de televisie drama kon worden gemaakt en journalistiek kon worden bedreven. Maar de doorslag om in 1951 voorlopig en in 1953 definitief in Nederland met televisie te beginnen werd gegeven door economische belangen, vooral van Philips wier concurrentiepositie binnen een expanderende en innovatieve elektronische industrie in het geding was.

Uiteindelijk werd Philips via de door dit bedrijf ontwikkelde elektronica een dynamische partner in een landelijke televisiedienst, die voor de rest (PTT en publieke omroepen) volledig was geënt op de bestaande, door de radio beproefde formules.[12] Halverwege de jaren vijftig liep Philips voorop in de ontwikkeling, productie en marketing van de televisie als consumptief product - als een nieuwe vorm van huiselijk amusement - en in de verkenning van de esthetische dimensies van de nieuwe elektronische media. Dat was in ieder geval de boodschap van het door Le Corbusier ontworpen Philips-paviljoen op de Wereldtentoonstelling, Brussel (1958), waar bijna twee miljoen bezoekers zich letterlijk konden vergapen, niet zozeer aan nieuwe producten of apparaten, als wel aan een tot 480 seconden gecomprimeerd, duizelingwekkend multimedia schouwspel van ongekende intensiteit, kleur en klank.

Het Philips-paviljoen - zelfstandig onderdeel van het Nederlandse paviljoen - is het meest sprekende voorbeeld van de toonaangevende rol van de particuliere sector bij de ontwikkeling en vernieuwing van de kunsten en de media, in ieder geval tot halverwege de jaren zestig. Vanaf dat moment veranderde het (politieke) kunst- en cultuurbeleid, en kwam er beweging in de Nederlandse filmavantgarde (Nederlandse Filmacademie) en werd door beeldend kunstenaars en cineasten geëxperimenteerd met nieuwe technieken op gebied van communicatie en (audio)visuele media. Zo werd op de wereldtentoonstelling in Osaka (1970) ‘Nederland Anno 1970’ gepresenteerd in één groot mixed-mediaspektakel, waarin de meest geavanceerde audiovisuele experimenten, inclusief computersimulaties, op het publiek werden losgelaten.[13]

Culturele doorbraak

> In de jaren vijftig was er geen Postbus 51 en dus geen rijksoverheid die tot in de huiskamer mocht vertellen hoe men hoorde te leven. Positieve beginselen zoals deze heetten, werden destijds door het particulier initiatief uitgedragen. Men vond dat dit zo hoorde. Na de periode van de bezetting moesten velen niets meer hebben van een overheid die zich intensief met cultuur bemoeit. Ook kunstenaars werden tot in de jaren zestig vaak doorverwezen naar particuliere fondsen of bedrijven, als ze bij de overheid om steun aanklopten. Het zenuwcentrum van de particuliere cultuurbevordering was het Prins Bernhard Fonds.[14]

Dit cultuurfonds, dat artistieke weerbaarheid en zelfwerkzaamheid hoog in het vaandel had staan, was het belangrijkste concrete resultaat van een korte maar hevige discussie over een actieve cultuurpolitiek zoals die vlak na de oorlog in literaire, intellectuele en politieke kringen werd gevoerd. Die discussie, die in velerlei opzicht vooroorlogse wortels had, staat bekend als de ‘culturele doorbraak’. In de schaduw van de massale populariteit van fascisme en nationaal socialisme - niet alleen in Duitsland en Italië, maar ook in eigen land - kregen veranderingsgezinden in de Nederlandse zuilen in de jaren dertig de wind in de zeilen.

Daar werd een begin gemaakt met het proces van ideologische afkoeling en hybridisering, waarbij de katholieken en protestanten wat minder dogmatisch in de leer en wat pragmatischer en socialer werden en de socialisten wat christelijker en wat minder materialistisch. Met de geleidelijke relativering van politieke en levensbeschouwelijke barrières groeide de betekenis van de cultuur als nieuw samenbindend element van de natie.

Deze ontwikkeling voltrok zich tegen de achtergrond van zowel literaire als politieke bewegingen, waarbij kan worden gedacht aan de pogingen van Ter Braak en Du Perron (en het tijdschrift *Forum*) om weg te komen via een 'intellectueel individualisme', en aan de opbloei van tal van initiatieven op het gebied van 'volkseenheidsstreven', waar tijdens en na de oorlog de populaire Nederlandse Unie en de meer elitaire Nederlandse Volksbeweging de bekendste voorbeelden van zijn.[15] In tal van soortgelijke eenheidsbewegingen werd druk gespeculeerd over nationale ontreddering en cultuurcrisis en over actieve cultuurpolitiek en cultuurnationalisme als instrumenten voor een geestelijk reveil.

In het verlengde van het vooroorlogse streven naar 'volkseenheid' ging het in de Nederlandse Volksbeweging, om meer dan een politieke doorbraak. Men probeerde naast levensbeschouwelijke en economische, ook geografische en vooral culturele verschillen te overbruggen. Als politieke organisatie is de Nederlandse Volksbeweging aan de uitvoering van deze sociaal-pedagogische taak niet toegekomen. Die is uiteindelijk, via het debacle van het Nationaal Instituut, in 1946 toegevallen aan het Prins Bernhard Fonds. Als belangrijkste erfgenaam van het Nationaal Instituut werd het Prins Bernard Fonds opgezadeld met een aantal controversiële opvattingen over het te hanteren cultuurideaal en de verspreiding daarvan in de Nederlandse samenleving. Het Nationaal Instituut - een megalomane creatie van verontruste kringen uit verzet, politiek, universitaire wereld en bedrijfsleven - presenteerde zich na de oorlog als 'de centrale organisatie tot verdieping van het nationaal bewustzijn en tot versterking van de nationale saamhorigheid'. Hoewel het Instituut uiteindelijk niet verder kwam dan de organisatie van een nationaal congres over 'De Toekomst van de Nederlandse Beschaving' (1946), was het, tegen de achtergrond van de (mislukte) politieke doorbraak, heel even het centrum van een nationaal debat over de grondslagen van de naoorlogse cultuur en cultuurpolitiek. De belangrijkste betrokken partijen konden elkaar wel vinden in een sterk defensief gekleurd, nationaal kunst- en cultuurbegrip en hadden ook weinig moeite met een op zelfwerkzaamheid, ontplooiing en beschaving gerichte, nationale volkskunst. Maar de culturele doorbraak liep stuk op de politieke kwestie van planning en centrale ordening. Het Nationaal Instituut werd uiteindelijk een mislukking omdat 'het een plek zocht tussen overheid en particulier initiatief, een plek waar geen vaste grond te krijgen viel'.[16]

In het verlengde van de vooroorlogse ideeën van de sociaal-democraat Boekman koesterden velen binnen de Nederlandse Volksbeweging hooggestemde verwachtingen van de overheid bij de noodzakelijke politieke en sociaal-culturele vernieuwing van de samenleving. Vernieuwing van de samenleving was in ieder geval de belangrijkste opgave die Van der Leeuw als minister probeerde te realiseren. Daarmee vond hij de initiatiefnemers van het Nationaal Instituut tegenover zich die, mede afgeschrikt door de gecentraliseerde cultuurpolitiek van de bezetter, helemaal niets zagen in overheidsbemoeienis als het ging om 'versterking van de nationale verbondenheid en de verdieping van het nationaal besef'.[17] Nog voordat publiek debat hierover kon worden gevoerd, maakten de verkiezingen van

1946 een eind aan een politieke en culturele doorbraak en daarmee tegelijk aan alle plannen voor een ‘actieve cultuurpolitiek’: een centrale kunstkamer en een kunstenaarsparlement, een nationale omroep en allerlei andere instituties op gebied van nationale filmkunst, dans en volkskunst. Dit wil overigens niet zeggen dat de culturele doorbraak op alle fronten is mislukt.

Direct na de oorlog zette Willem Sandberg, mede daartoe geïnspireerd door vooroorlogse, modernistische ideeën over de maatschappelijke rol van kunst en cultuur, de deuren van het Stedelijk Museum wagenwijd open voor zowel de erkende ‘strenge’ beeldende kunst, kunstnijverheid, design en literatuur, als voor werk van kinderen, niet-westerse culturen en voor volkskunst. Nauw verwant aan Sandbergs door oorlog en verzet gestimuleerde, radicale ideeën over de rol van kunst en kunstenaar in de naoorlogse samenleving, was het initiatief tot oprichting van de Nederlandsche Werkgemeenschap voor Filmproduktie (NWF, 1945-1947). Opererend vanuit vooroorlogse opvattingen over film en filmesthetiek, toen uitgedragen door de Filmliga, streefde deze kleine filmgroep naar herverkaveling van de verhoudingen in de productie, distributie en beroepsorganisatie van het Nederlandse filmbedrijf. Dat is niet gelukt. Niettemin heeft het door de initiatiefnemers opgestelde *Rapport inzake de stimuleering, ontwikkeling en ordening van het filmwezen in Nederland* (1945) een vitale rol gespeeld in het naoorlogse filmbeleid. Bovendien zijn de zeventien door de NWF gemaakte films over bevrijding en herstel de leerschool geworden voor een nieuwe generatie naoorlogse filmmakers als Herman van der Horst, Hattum Hoving en Albert Brosens. Wat in de film uiteindelijk niet lukte, kreeg een kans in kringen van architecten en vormgevers. In 1946 verscheen een nieuw architectuurtijdschrift, *Forum*, dat een einde wenste te maken aan de bestaande stilistische en ideologische tegenstellingen tussen de Nederlandse architecten en - in het kader van nationaal herstel en wederopbouw - ruimte wilde geven aan alle ‘creatieve krachten in de architectonische conceptie’.[18]

Kunst en volk

In de eerste vijftien jaar na de Tweede Wereldoorlog heeft het Prins Bernhard Fonds zich opgeworpen als het culturele geweten van de natie. Dat feit alleen al bewijst dat een culturele doorbraak - in tegenstelling tot de politieke - in de dagelijkse praktijk van spreiding, ondersteuning en subsidiëring der kunsten, tot op zekere hoogte wel degelijk heeft plaats gevonden. Het naoorlogse kunst- en cultuurbeleid zoals dat gestalte kreeg bij de overheid en particuliere instellingen als het Prins Bernhard Fonds, het Nederlands Cultureel Contact of de Federatie van Beroepsverenigingen van Kunstenaars, stond vrijwel volledig in het teken van tegenstrijdige opvattingen over uiteenlopende zaken als overheidsbemoeienis, volkskunst en massacultuur, de geografische en de sociale spreiding van de kunst en, ten slotte, democratisering en vernieuwing.

Opmerkelijk is de uiteindelijk marginale rol van de kunstenaars zelf bij de voorbereiding en uitvoering van het kunst- en cultuurbeleid. Ook in kringen van het kunstenaarsverzet zijn de hoge verwachtingen over een culturele doorbraak in eigen kring vlak na de oorlog niet geheel bewaarheid geworden. De massale vereniging van *alle* kunstenaars - beeldend kunstenaars, cineasten, fotografen, dansers, cabaretiers, letterkundigen, tonelisten, toonkunstenaars en sierkunstenaars - in de Nederlandse Federatie van Beroepsverenigingen

van Kunstenaars heeft niet plaats gevonden, wat de positie van de Federatie als onderhandelingspartner van de rijksoverheid uiteraard heeft verzwakt. In de na de oorlog opgerichte Voorlopige Raad voor de Kunst waren de kunstenaars weliswaar vertegenwoordigd, maar de Raad ontwikkelde zich in de praktijk tot een weinig democratisch en geheim adviescollege van de regering. Ook in kringen van de Federatie werd zwaar gespeculeerd over de afstand tussen kunst en volk, en in hoeverre aan de kunst een instrumentele zo niet politieke rol werd toegedacht. Wel heeft zij in de eerste decennia van haar bestaan een paar opmerkelijke initiatieven ontplooid, zoals de poging (1948) om als kunstenaars greep te krijgen op het televisiebestel. Toen dat vrijwel geheel in handen van de omroepverenigingen dreigde te komen, vond de Federatie dat een slechte ontwikkeling. Ze stelde dat de televisie een algemeen cultureel belang vertegenwoordigde en dat het te verwachten bestel alleen maar zou leiden tot versnippering van krachten en middelen. Daarom pleitte de Federatie ter wille van de vereiste hoge kwaliteit voor één algemene instelling. Een belangrijk initiatief - dat niet onmiddellijk succes oogste - maar wel aan het begin staat van een publiek debat over de media en de cultuurpolitieke functie van de omroepen.[19] Het is veelzeggend dat in de jaren dat vrijwel iedereen de mond vol had van geestelijke en culturele weerbaarheid slechts weinigen in Nederland een scherp oog hadden voor de culturele rol die televisie daarbij zou kunnen spelen. Televisie werd vooralsnog beschouwd als een vorm van massacultuur die, net als de cinema, eerder als een bedreiging dan als medium voor cultuuroverdracht werd beschouwd.

Het aarzelende en weinig doortastende optreden van de Federatie wordt weerspiegeld in de *Kroniek van Kunst en Kultuur* (1935-1965), tot halverwege de jaren vijftig vrijwel het enige Nederlandse tijdschrift dat aandacht besteedde aan de meest uiteenlopende aspecten van internationale hedendaagse kunst. Voor de oorlog (1935) opgericht door beeldend kunstenaars en schrijvers als artistiek bolwerk tegen verschillende vormen van politiek en esthetisch extremisme, miste het na 1945 de kans politiek-geëngageerd pleitbezorger te worden voor een ‘culturele doorbraak’. Tussen 1945 en 1965 kon het tijdschrift nauwelijks greep krijgen op de veranderende culturele geografie, in Nederland en in de rest van Europa. ‘Koersend tussen de Scylla van de verstarring en de Charybdis van culturele modes in’, en in de ban van vooroorlogse, artistieke en politieke voorkeuren, verloor de *Kroniek van Kunst en Kultuur* het contact met de (artistieke) realiteit en miste uiteindelijk de ‘doorbraak’ van de moderne beeldende kunst (Cobra, Fluxus, Nul-beweging, abstract expressionisme en Nieuw Realisme), en van de muziek, het theater, de film en de dans. Kennisname van een tijdschrift als *Kroniek van Kunst en Kultuur*, dat toch heel lang de illusie heeft gekoesterd venster te zijn op het totale panorama van artistiek Nederland, en ook van minder holistisch getinte tijdschriften als *De Nieuwe Stem, maandblad voor cultuur en politiek* (1946-1967) of *De Vrije Katheder* (1940-1950) leidt tot de conclusie dat kunstenaars zelf na de oorlog in intellectueel opzicht weinig weerwerk hebben geleverd tegen de groeiende bureaucratisering van kunst en cultuur.[20] Kunstenaars zijn, mede als gevolg van gebrekkige professionalisering, buiten het kunstbeleid gebleven. Ook hebben ze nauwelijks een antwoord kunnen geven op het sterk utilitaire karakter van de cultuuropvatting bij de overheid en het Prins Bernhard Fonds. In het cultuurpolitieke landschap van naoorlogs Nederland is een duidelijke scheiding waarneembaar tussen een leidende elite en een passieve achterban. In die rechtlijnige verkaveling stond het onderkomen van de kunstenaar geenszins vast.

Kunstenaars werden gewantrouwd om hun vaak linkse politieke kleur, maar ook omdat ze, zoals in het geval van de experimentele dichters en schrijvers (Cobra, de Vijftigers), door hun fixatie op erotiek, emotie en spontaniteit, een radicalisering voorstonden van een door opvoeding en zelfontplooiing geobsedeerde, burgerlijke cultuurpolitiek.

Wat er restte van de 'culturele doorbraak' heeft concreet vorm gekregen in de bijna vanzelfsprekende afbakening van taken op het gebied van spreiding, subsidiëring en kunstenaarsbeleid tussen overheid en Prins Bernhard Fonds.

> De eerste subsidieerde over het algemeen exploitatietekorten van musea, orkesten en andere kunstinstellingen en droeg daarnaast ook door middel van de Beeldende Kunstenaars Regeling zorg voor de sociale ondersteuning van de kunstenaars zelf. Dit waren de twee terreinen waar het fonds zich vanaf het begin afzijdig hield. Dergelijke materiële steun zou te veel leiden tot 'verstening'. Doorslaggevend was echter bovenal dat het fonds ten ene male de middelen miste om naast de culturele uitingen ook nog eens de bestuurlijke en materiële infrastructuur of de kosten van levensonderhoud van de kunstenaars en wetenschappers te dragen. Op het gebied van de kunsten kreeg het accent op de zelfwerkzaamheid daarmee ook een sterk pragmatisch element. De nadruk lag altijd op het scheppen van financiële mogelijkheden, het stimuleren van reeds bestaande initiatieven. Door uit te gaan van culturele zelfwerkzaamheid ging het fonds daarbij in principe uit van de eigen behoefte en smaak van de bevolking. De culturele participatie als zodanig was belangrijk, niet de concrete esthetische vorm die deze aannam.[21]

Overheid en Prins Bernhard Fonds mogen dan ieder afzonderlijk op verschillende terreinen en met uiteenlopende doelstellingen hebben geopereerd: beide zijn niettemin erfgenaam van belangrijke elementen van een door het Nationaal Instituut gepropageerd, normatief cultuurideaal. Dat had een sterk cultuurpessimistische ondertoon en was gericht op sociale cohesie en (volks)gemeenschap. Het culturele nationalisme van het Nationaal Instituut keerde bij de overheid terug in een op sociale en later ook geografische spreiding georiënteerd cultuurbeleid en bij het Prins Bernhard Fonds in de vele impulsen tot culturele zelfwerkzaamheid. De plaats van de kunst in de samenleving zou kunnen worden verbeterd door de afstand tussen:

> de strenge kunst enerzijds en het volksschoonheidsgevoel anderzijds te verkleinen. Door grote groepen van de samenleving zowel in contact te brengen met ernstige muziek, opera en de officiële kunst in de grote musea als te stimuleren tot eigen creativiteit op gebied van volksdans, volksmuziek en volkstheater, hoopte een culturele elite de massa te behoeden voor de ontbindende krachten van een door industrialisering en modernisering op drift geraakte samenleving. Een dergelijk hoogdravende doelstelling vereiste, met name van het Prins Bernhard Fonds, een hoge graad van 'balanceerkunst tussen wereldbeschouwelijke en cultuurpedagogische bolwerken'.[22]

Immers, waar de administratieve segregatie van de overheid ervoor zorgde dat het financieringstelsel van de omroepen (lagere cultuur) werd afgeschermd van kunst en weten-

schappen, zag het Prins Bernhard Fonds - als niet-verzuilde instelling - in zijn streven naar een evenredige verdeling van subsidies over richtingen en opvoedingsprincipes, zich gedwongen voortdurend te kiezen tussen hogere en lagere cultuur. In die politiek werd het Prins Bernhard Fonds geleid door een opmerkelijke paradox die weer terug te voeren is naar het gedachtegoed van de culturele doorbraak. Hoewel er vanuit het Prins Bernhard Fonds jaarlijks meer geld naar de cultuur van het volk dan naar kunst en wetenschap ging, hoopte het fonds daarmee een omgekeerd effect te bereiken:

> Als het aan de staf van het PBF had gelegen, was het een 'voorwaardelijke' toelating van de lagere cultuur geweest. Zonder dat dit met zoveel woorden kon worden gezegd, zag het hoofdfonds het meest in de bevordering en spreiding van kunst. Als instrument voor dit hogere doel wilde men de lagere cultuur wel op de koop toenemen. De lagere cultuur moest volgens de toenmalige inzichten een dam vormen tegen de opmars van de massacultuur.[23]

Bij de uitvoering van zijn taken heeft het Prins Bernhard Fonds - waarvan de toonaangevende rol in het culturele leven pas na 1960 door de kunstambtenaren van het ministerie is overgenomen - enkele opmerkelijke initiatieven ontplooid, zowel op het gebied van de internationalisering als de verwetenschappelijking van het kunst- en cultuurbeleid.

Het gemak waarmee halverwege de jaren vijftig de eenzijdige nationale oriëntatie van het Prins Bernhard Fonds kon worden losgelaten, vormt een illustratie van de nog overwegend utilitaire cultuuropvatting binnen het fonds. Naarmate de economische en politieke integratie van Nederland in Europa meer vorm kreeg, verminderde de druk op de cultuur als nationaal bindend element. In 1955 ging het fonds - mede onder invloed van de internationale activiteiten van de regent - samenwerken met de *Fondation Européenne de la Culture*, dat de Europese tegenhanger zou moeten worden van de grote Amerikaanse 'foundations'. Alle Europese ambities van haar stichters ten spijt: het ondersteunen van 'Europese geschiedschrijving, volkscultuur, wetenschappelijk onderzoek, muziek, schilderkunst en letterkunde' door middel van het verstrekken van studiebeurzen en het organiseren van congressen is, net als indertijd het Nationaal Instituut, nauwelijks van de grond gekomen. De pogingen om het Europese cultuurfonds naar Amsterdam te halen mislukten en het enige wat het Prins Bernhard Fonds aan het Europese avontuur overhield was de oprichting in 1958 van een 'Stichting Europaprijs Nederland', kort daarop omgedoopt tot 'Praemium Erasmianum', dat zich als prestigieuze instelling snel verzelfstandigde van het Prins Bernhard Fonds.[24]

Dezelfde utilitaire cultuuropvatting die ertoe geleid had dat kunstenaars grotendeels buiten de zegeningen van de culturele dorbraak waren gebleven, stimuleerde in de jaren vijftig bevlogen wetenschappers - wegbereiders van de latere kunstambtenaren - onderzoek te doen naar kunstbeoefening en cultuurparticipatie. Zoals de sociale wetenschappers van de Utrechtse School (Langeveld, Rümke, Pompe, Buytendijk en anderen) in hun onderzoek naar het gezin, wonen, jeugd, vrije tijd en seksualiteit sterk antipositivistische wetenschapsopvattingen paarden aan een moraliserende inslag, zo lieten de naoorlogse cultuursociologen in hun studies naar kunst- en cultuuroverdracht zich - net als de bestuurlijke

elite van het Prins Bernhard Fonds - goeddeels leiden door levensbeschouwelijke waardebepalingen en (vooroorlogs,) besef van cultuurcrisis. Vanaf 1950 werd binnen het Prins Bernhard Fonds het sociologisch onderzoek naar de feitelijke omstandigheden van wetenschap, kunst en volksopvoeding gecoördineerd door de 'Commissie Cultuursociologische Onderzoekingen', waarin nagenoeg alle hoogleraren sociologie zitting hadden. Dat onderzoek zou uiteindelijk moeten resulteren in een 'culturele kaart' van Nederland, op grond waarvan een verantwoorde spreiding en financiering van kunst, cultuur en wetenschap mogelijk zou zijn.

In de loop van 1953 verschenen de eerste rapporten als *Mededelingen van het Prins Bernhard Fonds*, waarvan de meeste werden geschreven door de sociologe In 't Veld-Langeveld.[25] In deze rapporten over de materiële positie van kunstenaars in naoorlogs Nederland, over maatschappelijke en regionale factoren die het culturele leven belemmerden, over de stand van kunst- en cultuurspreiding en over de verhouding tussen de overheid en het particulier initiatief, werd de doelstelling van het Prins Bernard Fonds om de cultuur in te zetten als middel tot sociale cohesie, wetenschappelijk gelegitimeerd en gereed gemaakt voor beleid.

Niettemin verschilden wetenschappers en beleidsmakers van inzicht over de manier waarop cultuurpolitiek, wetenschap en techniek tegen de vermeende cultuurcrisis dienden te worden ingezet. De meeste cultuursociologen, zoals Fred Polak, geestelijk vader van de 'culturele kaart', waren - in tegenstelling tot het bestuur en de medewerkers van het Prins Bernhard Fonds - overtuigd van de noodzaak van een actieve cultuurpolitiek door middel van planning van cultuur, wetenschap en van techniek. En hoewel de meeste rapporten hoofdzakelijk beschrijvend van karakter waren:

> neigden de samenstellers er toch steeds meer toe in hun conclusies voorzichtige voorstellen voor een 'planmatig cultuurbeleid' te doen. Deze aanbevelingen varieerden van een 'versterking van het culturele gehalte van het goede amusement en het tegengaan van uitwassen' tot een planologische reconstructie van het platteland, waarbij niet alleen rekening is gehouden met de wenselijkheden van het bedrijfsleven (...), maar ook met het scheppen van een zo gunstig mogelijk milieu voor het culturele leven.[26]

Het door het Prins Bernhard Fonds gestimuleerde sociologische onderzoek heeft een belangrijke basis gelegd voor het professionele, door CBS-cijfers ondersteunde cultuuronderzoek, zoals dat in de jaren zestig in kringen van de Boekmanstichting (1963) en in universitaire, sociologische onderzoeksprogramma's van Groenman en Goudsblom gestalte heeft gekregen. Bovendien heeft het ook geleid tot een van de meest geslaagde initiatieven op het gebied van nationale kunstspreiding: de oprichting van de stichting Openbaar Kunstbezit in 1956. Dat gebeurde vlak na het verschijnen van het rapport 'Plan Kunstbezit', waarin voorstellen werden gedaan om de 'afzet van de producten van beeldende kunst' te stimuleren door particuliere kunstaankoop van overheidswege te subsidiëren. De stichting Openbaar Kunstbezit ging een stapje verder met haar doelstelling om het Nederlandse volk 'op een bevattelijke wijze' te helpen bij esthetische oordeelsvorming. Om dat doel te bereiken koos het bestuur voor de publieke media, eerst de radio en later ook de televisie, aan

de hand waarvan het publiek, door een combinatie van visueel en auditief materiaal, op massale wijze werd geleerd te kijken naar en genieten van ‘ons Nederlands openbaar kunstbezit’.[27]

Elektronisch gedicht van Philips

Het door Le Corbusier en de componist Edgar Varèse ontworpen licht- en geluidsspel voor het Philips Paviljoen in Brussel (1958) is wel eens vergeleken met een rooms *Requiem*, een Wagneriaans *Gesamtkunstwerk* en, platvoerser, met een *Son et Lumière* en zelfs met een psychedelische lichtshow. Sterker nog, het is voorgesteld als een prototype van een *virtual reality*. Maar wat men ook van het paviljoen en het *Poème Electronique* zou willen zeggen: in 1958 was het een wonder en een sensatie: omdat er in het hele gebouw geen artikel of product te vinden was, maar vooral omdat het volledig was geautomatiseerd. Het ontwerp en de bouw van het Philips Paviljoen - als onderdeel van de presentatie van Nederland op de wereldtentoonstelling te Brussel - was, internationaal gezien, een van de eerste voorbeelden van het gebruik van electronica voor culturele doeleinden. In de Nederlandse context leek het op spectaculaire wijze een einde te willen maken aan de intellectuele angst voor de techniek en aan het ongeloof in het cultuurscheppend vermogen van de moderne massamedia. In Brussel ging het Philips niet alleen om een spectaculaire multimediale architectuur, om een futuristisch paviljoen, maar ook om een demonstratie van de communicatieve en esthetische potenties van de nieuwe elektronische media, waarmee Philips als multinationale onderneming zich volledig had geïdentificeerd.[28]

In het najaar van 1956 had Philips de toen zeventigjarige wereldberoemde Franse architect Le Corbusier benaderd voor het ontwerp van een bedrijfspaviljoen voor de Wereldtentoonstelling in Brussel. Le Corbusier werd op dat moment volledig in beslag genomen door zijn ontwerp voor Chandigarh, de nieuwe hoofdstad van de Indiase deelstaat Punjab, en was in eerste instantie terughoudend. Uiteindelijk ging hij overstag, dankzij wat de essentie van het voorstel bleek te zijn: het maken van het eerste elektronische gedicht. Als toonaangevend bedrijf op het gebied van elektronische licht- en geluidsapparatuur, bood Philips de architect toegang tot de meest geavanceerde technologie van dat moment. Met het ontwerp van het Paviljoen en het *Poème Electronique* van Edgar Varèse exploiteerde Le Corbusier de esthetische potenties van die technologie en schiep hij een kunstwerk waarin - althans dat was de bedoeling - kleur, klank, licht en ritme tot een volstrekt nieuwe synthese werden gebracht. Het *Poème Electronique*, dat in een half jaar tijd door meer dan een miljoen mensen werd gezien en gehoord, plaatste niet alleen Le Corbusier als architect en Edgar Varèse als musicus, maar bovenal natuurlijk Philips als bedrijf in de frontlinie van de geavanceerde visuele media.

Philips was de Tweede Wereldoorlog redelijk doorgekomen. Weliswaar waren productieruimten en kantoorgebouwen in Eindhoven door bombardementen zwaar beschadigd, maar het productieproces van gloeilampen en elektrische apparaten was niet stilgelegd. Tegelijk werkte Philips in Engeland en Amerika mee aan de oorlogsindustrie van de geallieerden. Na de oorlog verbreedde Philips zijn assortiment en probeerde het marktaandeel in elektrische huishoudelijke apparaten (stofzuigers, wasmachines, ijskasten) te vergroten.

In het kader van die strategie intensiveerde het bedrijf zijn inspanningen op het gebied van marketing en industriële vormgeving. Al in 1925 had Philips in de persoon van bouwkundig ingenieur L.C. Kalff een esthetisch directeur in huis, maar het was pas na de oorlog dat bij het bedrijf het inzicht doorbrak dat naast marktonderzoek vooral ook esthetische vormgeving de verkoopbaarheid van producten bepaalde. Hoewel Kalff binnen het bedrijf halverwege de jaren vijftig min of meer op een zijspoor raakte, was hij de belangrijkste initiatiefnemer en de drijvende kracht achter het Philips Paviljoen voor Brussel. Belangrijk voor het Brusselse project was de toenemende oriëntatie van Philips, op de ontwikkeling van nieuwe technologieën op het gebied van fluorescerende verlichting, TL-buizen, luidsprekers, apparatuur voor x-stralen, telefoons enzovoort. Ook werkte Philips aan onderzoek naar stereofonische geluidsweergave en - in scherpe concurrentie met Hollywood - aan innovaties van filmapparatuur en filmprojectie, met name breedbeeldsystemen als CinemaScope en Todd-AO.[29] Deze en andere onderzoeksprojecten leidden ertoe dat Philips in toenemende mate betrokken raakte bij de inrichting en verbetering van technische installaties op gebied van beeld en geluid in bioscopen, concertzalen, studio's en tentoonstellingsruimten. De keuze van Philips voor een presentatie, juist niet van artikelen, maar van geavanceerde technieken op het gebied van lichttechniek, akoestiek, elektronica en automatische controlesystemen werd bovendien in de hand gewerkt door het concept van de Brusselse Expo '58 en door de Amerikaanse inbreng daarin.

De wereldtentoonstelling van Brussel was de eerste na de Tweede Wereldoorlog en stond volledig in het teken van het vertrouwen in het Europese ‘economisch wonder’ en van de doorslaggevende rol van de techniek daarbij. Met het einde van de oorlog was de mensheid definitief het atoomtijdperk binnengetreden. Het reusachtige stalen Atomium dat als logo van de Brusselse Expo fungeerde, was eerder een trofee dan een verontwaardigd protest en visualiseerde het vertrouwen van de Westerse wereld in de vreedzame toepassing van militaire technologie, in het bijzonder op het gebied van de kernfysica.

Toen bleek dat in het Amerikaanse Paviljoen de eerste, door IBM ontwikkelde kleurentelevisie zou worden getoond - Philips lag op het gebied van kleurtransmissie ver achter - besloot Philips die concurrentie niet aan te gaan en een andere strategie te volgen. Op instigatie van Kalff presenteerde Philips zich met zijn paviljoen als een vooruitstrevende multinationale onderneming die de wereld liet zien hoe hoog ontwikkelde, elektronische technologie dienstbaar kon worden gemaakt aan ‘de kunst’. Daarvoor moest - als signaal van de multinationale ambities van Philips - een internationaal team worden samengesteld, bestaande uit een architect, een beeldend kunstenaar en een musicus die collectief een visionair, multimediaal kunstwerk moesten ontwerpen waaraan Philips vorm zou geven. Voor de kunstenaar viel het oog op de Russisch-Franse beeldhouwer Ossip Zadkine, uiteraard vooral vanwege het succes van zijn monument ter herinnering aan het Duitse bombardement op Rotterdam in mei 1940. Wat de componist betreft dacht het artistiek management van Philips eerst aan de Engelsman Benjamin Britten, mede naar aanleiding van diens *Young Person's Guide to the Orchestra* (1948), een symfonische compositie met een fantastische ‘uitdaging’ voor Philips' technische kennis op het gebied van geluidsweergave. Op advies van Le Corbusier - en aanvankelijk tegen de zin van Philips in - werd uiteindelijk gekozen voor Edgar Varèse. De keuze voor Varèse had alles te maken met Le Corbusier's visie op het Philips paviljoen: niet als een gebouw maar als programma, als een ‘elektro-

nisch gedicht'. Uiteindelijk is het paviljoen, architectonisch gesproken, niet veel anders geworden dan een ingewikkeld opgevouwen filmscherm. Dat was ook de reden waarom Gerrit Rietveld, die vanwege zijn ervaringen met Fokker en dankzij het succes van het Nederlandse Biënnalepaviljoen in Venetië (1954) was uitgenodigd om het exterieur te ontwerpen, uiteindelijk door Le Corbusier op een hardhandige manier aan de kant werd geschoven. Het concept van Philips (Kalff) moet Le Corbusier zo hebben aangesproken omdat het hem de mogelijkheid bood een kunstwerk te realiseren dat een synthese was van licht, kleur, geluid, ritme en volume. Vandaar dat hij zich persoonlijk vrijwel uitsluitend heeft bezig gehouden met de scenario's voor vorm en inhoud van het *Poème Electronique*, en het ontwerp van het paviljoen in architectonische zin aan de geniale Griekse ontwerpercomponist Iannis Xenakis en in bouwkundig opzicht aan de technici van Philips heeft overgelaten. Uit de bewaard gebleven scenario's van Le Corbusier valt op te maken dat:

> Le Corbusier het Poème opvatte als een cyclus van 480 seconden in 7 onderdelen die steeds opnieuw doorlopen werd. Op de helft van de voorstelling, na 240 seconden, moest er een paar seconden stilte zijn waarin de zaal helder verlicht werd. De cyclus is zó getekend dat de lijn tussen 0 en 240 seconden haar horizontaal verdeelt waarbij de eerste vier sequenties beneden die lijn vallen en de laatste drie er boven. De kleuren die voor de eerste vier sequenties woorden gebruikt zijn donkerder dan de kleuren boven de lijn. In de definitieve versie staan de eerste vier sequenties voor het 'duistere' verleden van de mensheid, en de laatste drie voor de tegenwoordige tijd.[30]

Le Corbusier bepaalde niet alleen de sequentie, kleurambiance en de ritmische projectie van de beelden, maar ook hun iconografie. Daarbij heeft hij zich vooral laten leiden door André Malraux' *Musée Imaginaire* (1947-1959), waarin niet zozeer de vorm en betekenis van het afzonderlijke plaatje centraal staan alswel de door de fotografische reproductie zichtbaar gemaakte metamorfoses van beelden en betekenissen in verschillende periodes en uiteenlopende culturen. Zo worden in het eerste deel van het *Poème Electronique* de diverse stadia van de menselijke evolutie en beschaving op elliptische wijze opgeroepen door een bombardement van vormen, beelden en stijlen uit de uiteenlopende culturen van Nieuw-Guinea, Egypte, Etrurië, India (Boeddha) tot aan die van de Middeleeuwen (kathedralen, Giotto) en Renaissance toe. In de twintigste eeuw - en daar gaan de drie laatste sequenties over - ontdoet de mens zich van al deze folklore, dankzij nieuwe vormen van communicatie en informatie via tekst, beeld en geluid. In het tweede deel van het *Poème Electronique* lichten dan ook de ingenieur, de atoombom, straaljagers en allerlei astronomische instrumenten op: tekens van de moderne folklore. Maar niet van een ultieme 'Gouden Eeuw'. Integendeel; op een van de voorstudies noteerde Le Corbusier: 'Poème Electronique eindigen met catastrofe oorlog vulkanen tyfoons Buchenwald= belangrijk en niet met optimistische apotheose.[31] In de definitieve versie is dat overigens weggelaten. Daardoor heeft het gedicht ook geen echt slot. Het eindigt met een paar flitsen van mensen in primitieve woonen leefomstandigheden, met beelden van rust en leegte die ontstaan wanneer de mensheid zich van alle oude folklore zou hebben ontdaan en ruimte was vrijgekomen voor contemplatie van de (religieuze) essentie van het kunstwerk: het onzichtbare schema dat alle kunstwerken uit Malraux' *Musée Imaginaire* met elkaar verbindt. Na 480 seconden werd het

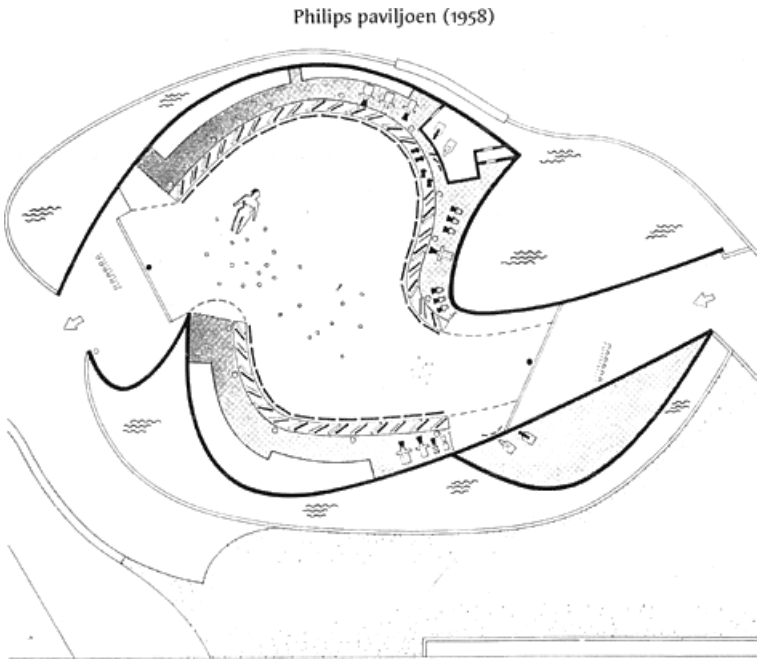

Bron: M. Treib, Space calculated in seconds. (Princeton 1996), p. 160.

gedicht net zo stil en leeg als het paviljoen zelf, want eer de vijfhonderd toeschouwers weer tot hun positieven konden komen, werden ze, automatisch, door het licht weer naar buiten geschoven. Althans, dat was de bedoeling. Want in de praktijk bleken de door Le Corbusier en Varèse onafhankelijk van elkaar geprogrammeerde beelden, kleur, licht en klanken voor de ingenieurs van Philips moeilijk te controleren en vooral te synchroniseren. Rondom het (staande) publiek werden via grote filmprojectoren beelden in een streng ritme geprojecteerd, maar daar overheen via andere projectoren en gekleurde TL-buizen weer abstracte kleursferen, zogenaamde *ambiances*, die niet alleen de onderliggende tonaliteit van de afzonderlijke beeldsequenties verhevigden, maar ook de toeschouwers zouden moeten overrompelen met psycho-fysiologische ervaringen: ‘het rood, het zwart, het geel, het groen, het blauw, het wit. De mogelijkheid om gevoelens op te roepen, bezweringen: zonsopgang, brand, storm, onbeschrijflijke luchten.’[32] De geluids- en beeldsequentie werden bovendien nog op cruciale momenten gescandeerd door het oplichten van twee ruimtelijke figuren die tegenover elkaar boven in de punten van het paviljoen waren opgehangen: ‘een vrouwelijk naakt en een geometrisch object. Ze waren allebei met fluorescerende verf bestreken zodat de vrouwenfiguur rood en het geometrisch object blauwgroen oplichtte als ze met ultraviolet licht werden bestreken. De vrouwenfiguur stond voor de materie, het wiskundig model voor de geest.’[33] Het waren de restanten van de oorspronkelijk aan Zadkine

gegeven kunstopdracht. Bleek het in de praktijk technisch uiterst moeilijk om de vier soorten projecties van beeld, kleur en licht precies volgens Le Corbusiers partituur te regisseren, Varèses elektronische compositie stelde vooral hoge technische eisen aan geluidsproductie en weergave. Bovendien stonden Varèses frequenties, ritmes en klanksterkten volledig los van de metrische opbouw en spanning van het gedicht, waardoor op het allerlaatste moment de hele zaak moest worden omgegooid. Uiteindelijk bleek de samenwerking tussen ondernemer, technicus, architect en musicus, waar om uiteenlopende redenen Le Corbusier, Varèse én Kalff zoveel van hadden verwacht, zo niet onmogelijk dan toch uiterst problematisch. Het heeft overigens de populariteit van het spektakel op de Expo'58, ondanks de uitgestelde opening, niet verhinderd. Zoals Kalff had voorspeld kreeg Philips door het paviljoen nationaal en internationaal een geweldige publiciteit zowel in kranten als (vak)tijdschriften.

‘Van het kleine koude front’

Elf jaar na Le Corbusiers pathetische Bergrede te Brussel ging op 28 juni 1969 in theater Carré te Amsterdam tijdens het Holland Festival *Reconstructie* in première, een experimentele opera naar een libretto van Harry Mulisch en Hugo Claus en met muziek van een voor die gelegenheid samengesteld collectief van Peter Schat, Louis Andriessen, Reinbert de Leeuw, Misja Mengelberg en Jan van Vlijmen. Wat er op het toneel te zien was wordt levendig geschetst door de literatuurhistoricus, Anthony Mertens:

> Op het toneel staat een stellage van elf meter hoog. Tijdens de voorstelling bouwen de spelers aan een gigantisch standbeeld. Ze doen dat onder leiding van Abraham Brontosaurius Christenson, de president van *Totamco*, een machtig concern met wereldwijde vertakkingen. *Totamco* staat voor: de Totaal Amerikaanse Compagnie. De toeschouwers in de zaal hoeven niet te twijfelen: Christenson belichaamt het ABC van de ‘imperialistisch-kapitalistische’ orde. Het verhaal speelt zich af in Zuid-Amerika, waar de machtige president, vroeger als vondeling ter wereld gekomen, op zoek is naar zijn afkomst. Een lange zoektocht levert als resultaat op dat Tarzan zijn vader blijkt te zijn. Ten slotte vindt Christenson ook zijn moeder, ‘de liefste, de bevalligste, de aanminnigste van alle splijtzwammen van de planeet, Principia Economica al Caponenesis’. Het betreft hier een verzameling afzichtelijke paddestoelen die opgeschoten, is uit het Zuidamerikaanse bed. De Amerikanen die in het kielzog van Christenson zijn meegereisd, laven zich aan deze splijtzwammen om daar verlangend naar - ‘Liefde! Eenheid! Communicatie! Luf!’ - vergetelheid te zoeken voor al het lelijks in de wereld. De voorstelling ontrolt zich als een moderne moraliteit met groteske trekken en vol met allegorische beelden. In een nevenintrige wordt het verhaal verteld van de oude meester Don Juan. Alle vrouwen die hij op zijn pad tegenkomt, verleidt hij. Hij verkracht en bezwangert ze en toont zich verontwaardigd wanneer de vrouwen dat niet op prijs blijken te stellen. De toeschouwers moeten de verbinding leggen: Don Juan en Abraham Christenson belichamen hetzelfde machtsprincipe dat alles aan zich ondergeschikt maakt. Tegelijk werken ze in de uitleving van hun macht

aan hun eigen ondergang. Hun slachtoffers worden zo uitgebuit en vernederd dat ze wel in opstand moeten komen. De

> vrouwen - in de voorstelling dragen ze de namen van de Zuidamerikaanse landen - ontsnappen uit het serail. En Christenson blijkt gedurende de gehele voorstelling gewerkt te hebben aan een tegenstander van formaat. Aan het slot van de voorstelling komt uit de stellages het immense standbeeld van de guerrillo Che Guevara te voorschijn.[34]

Was er in 1958 in Brussel nog een door Philips en zijn technisch potentieel mogelijk gemaakte realisering van een vooroorlogs avant-gardistisch kunstideaal - een door kunst, wetenschap en techniek bewerkstelligde, totaal geësthetiseerde omgeving - in Amsterdam was daar geen sprake van en ging het veeleer om een anarchistische exploitatie van muziek en theater als politiek en maatschappelijk engagement. Kunst en bedrijfsleven leken daarbij meer dan ooit van elkaar vervreemd. En historische avantgardebewegingen als surrealisme en Dada dienden hooguit nog als inspiratiebron voor creatieve vormen van publieke provocatie. Bovendien: nog vóór de première werd de voorstelling in de kranten al getypeerd als ‘een artistieke demonstratie tegen Amerika’. Wat was er tussen 1958 en 1969 met het Holland Festival, maar vooral met de kunst en cultuur in Nederland gebeurd?

In *Reconstructie* diende zich een nieuwe culturele elite aan, hoog opgeleid en goed ingevoerd in linkse politiek en avantgardekunst, die weliswaar nog dacht in termen van cultuurspreiding, zelfwerkzaamheid, en van hoge en lage kunst, maar die daar in artistieke zin een andere draai aan probeerde te geven.[35] Zo trad in 1966, bij het twintigjarig bestaan van de Federatie van Kunstenaarsverenigingen, ook daar een nieuwe generatie bestuurders aan. Bij die gelegenheid hield de toenmalige directeur Jan Kassies in de (nieuwe) RAI te Amsterdam een opmerkelijke rede waarin hij nader inging op de veranderende rol van kunst in de samenleving. Volgens hem ging het

> niet meer om de kunst, maar om meer algemeen menselijke uitingsvormen en ontplooiingsmogelijkheden. Aan de basis van de samenleving zullen mogelijkheden moeten komen vóór allerlei uitingsvormen die nu nog als randverschijnselen van het artistieke leven worden beschouwd. Hier loopt kunstpolitiek samen met het recreatiebeleid, de planologie en de stedebouw.[36]

En daarmee waren de kunsten in het domein van maatschappelijk welzijn terecht gekomen, een ontwikkeling die in 1965 ook politiek-strategisch haar beslag had gekregen, door de overheveling van de kunsten naar het nieuwe ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM).

Omstreeks 1960 was de rol van het Prins Bernhard Fonds als het culturele geweten van de natie uitgespeeld en was ook de angst voor overheidsinterventie op het terrein van de cultuur verdwenen. Met de explosieve uitbreiding van het stelsel van sociale zekerheid in de jaren zestig (1965 Algemene Bijstandswet) was het lang gekoesterde ideaal van materiële bestaanszekerheid voor iedere burger eindelijk gegarandeerd en kwam de zorg voor de immateriële dimensie, voor het sociaal en cultureel welzijn als taak voor de overheid in beeld.

Het aandeel van het rijk in de democratisering en vernieuwing van de cultuur weerspiegelde zich in de snel omhoog lopende curve van bestedingen op dit terrein in de rijksbegroting.[37] Tussen 1960 en 1975, de jaren dat de zorg voor maatschappelijke en culturele

ontplooiing uitgroeide tot een volwaardige taak van de verzorgingsstaat, steeg het bedrag dat per hoofd van de bevolking via de publieke sector aan cultuur werd uitgegeven, van acht tot honderd gulden. Een explosie die, binnen de cultuursector, alleen door die van de recreatie werd geëvenaard. Maar de opmars van professionele kunstambtenaren, beleidsmakers en advieslichamen betekende geenszins het einde van de dominante rol die ideologieën en heilsverwachtingen tot dan toe in het kunstbeleid hadden gespeeld. Er was veeleer sprake van 'oude principes in een nieuwe bustehouder' (Hans Verhagen). Net als het Prins Bernhard Fonds stelde ook het rijk zich op als een 'balancerende cultuursubsidiënt', waarbij elke cultuurpedagogische richting een 'eigen hoekje kreeg om haar boodschap uit te dragen, maar nooit met zoveel middelen, dat iemand er bovenuit had kunnen zingen'.[38] Deze politiek van cultuurspreiding nam toe naarmate de subsidiepotten beter gevuld raakten. Knulst:

> Toen begin jaren zeventig een balans werd opgemaakt van de cultuurpedagogische sector, bleek bijvoorbeeld dat volksdansend Nederland in vier landelijke koepels uiteen was gevallen. Bij de volksdans nota bene! De kunst die direct na de oorlog werd gekoesterd als de meest ideale manier om de nationale saamhorigheid te beleven. De mildheid die Nederland een dichtbevolkte sector heeft opgeleverd, met een grote verscheidenheid aan erkenningsregelingen, valt dus mede toe te schrijven aan de politiek van een balancerende cultuursubsidiënt. Om elke schijn van partijdigheid te vermijden werd rebellie tegen de status quo, onder de titel tegencultuur erkend. En tot in het absurde moest dit soms worden volgehouden. De van oorsprong commerciële ondernemingen TROS en Veronica werden als nieuwe stroming onder het volk toegelaten tot het omroepbestel.[39]

Bij de uitbouw van dit pluralistische kunst- en cultuurbeleid hebben vertegenwoordigers uit het veld, kunstenaars, beroepsorganisaties en professionele adviescolleges, een niet onaanzienlijke rol gespeeld. Kunstenaars, kunstbepleiters en ambtenaren opereerden vanuit een sterk maatschappelijk engagement, waarbij kunst, wilde het voor subsidie in aanmerking komen, in eerste instantie maatschappelijk relevant moest zijn. Kunst - en dat gold niet alleen voor de beeldende maar vooral ook voor de podiumkunsten - diende midden in de samenleving komen te staan, waarmee alle eerdere visioenen van een culturele doorbraak in de zin van radicale democratisering bewaarheid leken te kunnen worden. Op het moment dat de overwegend utilitaire kunst- en cultuuropvattingen van weleer, met hun sterke nadruk op zelfwerkzaamheid en geestelijke weerbaarheid, in de praktijk van het kunstbedrijf niet konden worden waargemaakt, werden ze door een nieuwe generatie studenten en docenten aan academies, conservatoria en toneelscholen moeiteloos vervangen door eisen op het gebied van democratisering, maatschappelijke relevantie en participatie. In door welzijn en vormingswerk gestuurde kunstopvattingen diende kunst allereerst alom *zichtbaar* te zijn. En net zoals Willem Sandberg aan het begin van de jaren vijftig de culturele doorbraak waar het Stedelijk Museum toen voor stond, demonstreerde aan de hand van een als doorzonwoning geconcipieerde nieuwe vleugel, zo lanceerde halverwege de jaren zestig de Federatie van Beroepskunstenaars plannen voor een Kunsthuis annex Kunstinformatiecentrum in het Vondelparkpaviljoen. Daar zouden niet alleen de Federatie zelf en de Boekmanstichting moeten worden gehuisvest, maar iedereen kunnen worden

bediend die behoefte had aan informatie over kunst en cultuur. Het waren evenwel de vele acties - de bezetting van de Nachtwachtzaal door beeldende kunstenaars en die van de Actiegroep Tomaat in de Amsterdamse stadsschouwburg in 1969 en 1970- die de cultuurpolitiek, en de onvrede daarover, in het middelpunt van de publieke belangstelling brachten en sterk hebben bijgedragen tot de eerder genoemde, pluratische oriëntatie van het kunst- en cultuurbeleid van de overheid.[40]

Het is opmerkelijk dat de roep van kunstenaars om maatschappelijk engagement en hun pogingen een culturele doorbraak te forceren naar de grote massa weliswaar geleid hebben tot een enorme wildgroei aan experimenten op het gebied van toneel en theater, maar in de literatuur en beeldende kunst geen weerklank hebben gekregen. In die zin is de door *Reconstructie* uitgedragen intellectuele solidariteit met de Latijns-Amerikaanse guerrilla en Che Guevara eerder uitzondering dan regel. Het ontbreekt in Nederland aan een diep gewortelde traditie van een artistiek en intellectueel engagement, zeker in vergelijking met de wijze waarop vooral in Frankrijk door J.P. Sartre en Raymond Aron of in de Verenigde Staten door Daniel Bell daar gelijktijdig vorm aan is gegeven. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat er incidenteel niets gezegd of geschreven is over zulke controversiële zaken als de koloniale houding ten opzichte van Indonesie. ‘Maar’, zoals Hofland, in 1972 constateerde, ‘de lotgevallen vanhet imperium zijn voor de Nederlandse letterkunde niet inspirerend genoeg geweest om er bijvoorbeeld een roman aan over te houden. Als we van een paar journalistieke indianenverhalen afzien, is *Ik heb altijd gelijk* van W.F. Hermans het enige boek, waarin een directe verbinding met het slonzige drama van onze Indonesië-politiek wordt gelegd.’[41] Het enige naoorlogse ‘kunstwerk’ van formaat met een uitgesproken politiek engagement, is Constants *New Babylon* (1958-1972). Als stedelijke utopie is Constants project het meest uitgewerkte voorstel van het door de Situationistische Internationale voorgestane ‘unitair urbanisme’; van een ‘superieure omgeving’ waarin sociaal gedrag en fysieke ruimte in een radicaal nieuwe verhouding tot elkaar zouden komen te staan. Wat een kunstwerk als *New Babylon* belangwekkend maakt is dat, exact op het moment dat vanuit de wetenschapsfilosofie daar voorzichtig over werd gespeculeerd, Constant vanuit de esthetische avant-garde een andere opvatting over techniek en technologie uitdroeg. *New Babylon* is immers gebaseerd op de veronderstelling dat techniek niet iets is dat los van onze cultuur staat en daarom van buitenaf op ons ingrijpt, maar integendeel een kracht is die door menselijke creativiteit en verbeelding kan worden bespeeld en beïnvloed. Ook in de projecten en happenings van andere Situationisten, zoals Guy Debord worden techniek en technologie voorgesteld als krachtige instrumenten, niet zozeer van machtspolitieke aard maar veeleer van individuele en sociale bevrijding.[42]

Constants *New Babylon*, waarin scherpe kritiek werd geleverd op de verregaande bureaucratisering van het eigentijdse kunst- en cultuurbeleid, op de planmatige ordening en onderdrukking van de samenleving door de vereende krachten van militarisme, techniek en kapitaal en op de onomkeerbare gevolgen daarvan in de vorm van de vernietiging van landschap, natuur en milieu, is in het panorama van de naoorlogse kunst een volstrekt geïsoleerd kunstwerk. *New Babylon* is uniek door zijn maatschappij- en cultuurkritische analyse van de ‘frisse opkomst van de consumptie maatschappij’ die in het werk van dichters en schilders van *Gard Sivik* (1955-1964), *Barbarber* (1958-1971), *Nul* (1961-1965) en *De Nieuwe*

Stijl (1965), als een emotieloos gegeven werd aanvaard. Ten opzichte van de Vijftigers en van Cobra is er in hun werk een ‘daling van romantische temperatuur’, van een nieuwe sensibiliteit ten aanzien van de techniek en de grootsteedse werkelijkheid waartegenover geen vlucht- of protesthouding meer wordt aangenomen.[43] In aflevering 31 (1963) van *Gard Sivik* zette Armando die ‘andere gevoelswereld’ scherp af tegen die van de Vijftigers:

> In de beeldende kunst zijn de stemmen van de verscheurde, klagende kunstenaarszielen al gesmoord in autobanden, lichtbundels, ijskasten, bouten, gasvlammen, spijkers en geluidsgolven. In de literatuur bleef het irritante ach- en weegeroep van het altijd bij voorbaat verslagen leger der gevoeligen aanhouden. In Nederland hebben de Vijftigers daar niets aan veranderd: ze hebben fijn meegedaan met outcastje spelen.[44]

Doordat de makers van de ‘Nieuwe Poëzie’ ook persoonlijke relaties onderhielden met internationale stromingen in de beeldende kunst, zoals Nul/Zero, Nieuwe Tendensen en het Nieuw Realisme, werd al gauw de suggestie gewekt van een internationale avantgarde. En wat dichters, schilders en ontwerpers daarin met elkaar verbond, was de journalistieke objectiviteit waarmee de dagelijkse werkelijkheid - die van de televisie, nieuwbouwwijken, kanker, landbouwmachines, koelkasten, reclame en het taalgebruik op straat - werd geobserveerd en tot kunst verklaard.

Dat bleek duidelijk uit de publicatie van *De Nieuwe Stijl* (1965) in twee delen, waarvan het eerste was gewijd aan ‘werk van de internationale avantgarde’. De noterende, observerende poëzie van de dichters van *Gard Sivik* en *Barbarber*, waarin fragmenten uit de dagelijkse werkelijkheid - flarden gesprekken geplukt van de markt of opgevangen in de trein - uit hun verband worden gelicht en zonder commentaar opduiken in verzen, verschilt niet veel van de ‘ready made’-technieken waarvan beeldende kunstenaars als Lucio Fontana, Heinz Mack, Piero Manzoni of Henk Peeters zich bedienden. Bovendien zijn zowel technieken vergelijkbaar, als de onderwerpen. Dat zijn de moderne welvaartsstaat en alle daarbij behorende technische verworvenheden en de gewone omgang daarmee, het toe-eigenen door taalgebruik en dagelijkse handeling. Zo schreef K. Schippers naar aanleiding van een tentoonstelling van het werk van Jan Henderikse in het Stedelijk Museum (1986):

> Iemand zal niet gauw zeggen dat een huis gelijk is aan een boom, een envelop aan een boek, een horloge aan een schrijfmachine. Maar hoe meer overeenkomsten twee vormen vertonen, hoe minder het oog in staat is de verschillen te registreren. Twee lepels uit verschillende sets dekken elkaar misschien nog net niet, maar twee lepels uit één set zijn voor de meeste kijkers gelijk. Twee met dezelfde schrijfmachine getypte a's verliezen hun schijnbare gelijkvormigheid als ze een aantal malen worden vergroot. Het verschil in kracht van de aanslag, het overal anders gestructureerde papier zorgen voor nergens gelijke kloven, punten, witte plekken. (...) Het identieke kan alleen bestaan als het onmogelijke mogelijk is geworden: twee gelijkvormige structuren gezien door absoluut evenwichtige ogen. Maar dan moeten die vormen wel onder constant licht op precies dezelfde plaats liggen.[45]

Als apotheose van de internationale Zero-beweging en van de activiteiten van de daarbij betrokken dichters en schilders, werd voor april 1966 een grootse manifestatie gepland op

de pier in Scheveningen, waaraan ongeveer vijfendertig kunstenaars zouden moeten deelnemen: *Zero-on-Sea*. De organisatie was in handen van een internationaal opererende Haagse kunstgalerij en de afzonderlijke projecten zouden door het bedrijfsleven moeten worden gesponsord. De bedoeling van het overigens door financiële tegenslagen en barre weersomstandigheden geteisterde en uiteindelijke afgelaste waterproject was de ultieme synthese, tussen de visuele kunsten, literatuur en theater, maar ook tussen de natuur en een door techniek en urbanisatie beheerste cultuur. In de woorden van een van de organisatoren: 'We want a synthesis of the technological, urban world and the world of natural forces'[46] Tussen alle kunstwerken die zowel in zee als op de pier moesten worden gerealiseerd, viel het ontwerp van de dichter Hans Sleutelaar op, die Philips voor het volgende plan hoopte te interesseren:

> Een cabine voor totale poëzie, met plaats voor ca. vijfentwintig zetels; doorlopende voorstelling; projectie van foto's, films, teksten; via gesloten tv-circuit beelden van pierbezoekers, het zogeheten candid-werk; via geluidsinstallatie isoleringen van gesprekken op de pier; de cabine is streng en eenvoudig, hoewel comfortabel, ingericht; samenwerking met een horecabedrijf zou niet gek zijn: poëzie is luxe; de cabine fungeert als een informatiecentrum, zonder dat er functionarissen aan te pas komen, dus volautomatisch; de kans is reëel om voor deze volautomatische cabine voor totale poëzie Philips warm te krijgen.[47]

'Op de bodem van de hemel'

Wat kunstambtenaren, schrijvers en kunstenaars in hun reactie op de modernisering van Nederland niet lukte, daar slaagde een nieuwe artistieke elite op den duur veel beter in Nederlandse film-, televisie- en programmamakers als Jan Vrijman, Frans Weisz, Pim de la Parra, Wim Verstappen en Paul Verhoeven hebben vanaf het begin jaren zestig film en televisie gemaakt waarin het Nederlandse publiek op indringende wijze werd geconfronteerd met de veranderde werkelijkheid van de Nederlandse samenleving, waarin de molens, tulpen en eeuwig dreunende heimachines uit de jaren vijftig plaats hadden gemaakt voor parkeergarages, autosnelwegen, vliegvelden en provo's, waarin de jeugd zich in de Nederlandse film kon spiegelen aan een nieuwe moraal en de ouderen hardhandig werden wakker geschud uit de collectieve droom van nationale worsteling en heldhaftig verzet.

Anders dan literatuur wordt film in Nederland - zeker vergeleken met landen als Frankrijk, Engeland en Italië - niet als een autonome expressievorm ervaren. Nederland kent geen echte filmcultuur. Toch zijn in de jaren vijftig daar wel de nodige stappen voor gezet. In 1956 werd op initiatief van de Nederlandse Bioscoopbond en het toenmalige ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, de Stichting Produktiefonds voor de Nederlandse Film opgericht. De bedoeling was de bevordering van de continuïteit van de Nederlandse filmproductie. Twee jaar later opende de Nederlandse Filmacademie haar deuren, met als directeur Anton Koolhaas. Diens film uit 1959, *De dijk is dicht*, staat aan het begin van een indrukwekkende traditie waarin Nederlandse cineasten de eerder al door S. Vestdijk en vooral W.F. Hermans genadeloos blootgelegde, weinig heldhaftige houding van

de gemiddelde Nederlander tijdens de oorlog tot een onuitwisbaar collectief besef hebben

gemaakt. Immers, Fons Rademakers' *Als twee druppels water* (naar Hermans' *De donkere kamer van Damokles*) (1963), en vervolgens *De laatste trein* (1975) van Erik van Zuylen, Rob Houwers *Soldaat van Oranje* (1977) en, ten slotte, *Pastorale 43* (1978) van Wim Verstappen zijn schakels in een nog steeds niet voltooide reeks van vertellingen over oorlog, collaboratie en verzet, die veel meer dan voetnoten met amusementswaarde blijken te zijn bij het met veel verve en drama vertelde, immens populaire televisieverhaal van historicus Loe de Jong: *De Bezetting* (1961).[48]

In 1963 verscheen de eerste aflevering van het filmblad *Skoop* dat aan het begin van de jaren zeventig bijna twintigduizend abonnees telde. Het was een blad over filmkritiek en filmtheorie van een jonge generatie studenten aan de Filmacademie (Wim Verstappen, Nikolaï van der Heyde, Gied Jaspers, Pim de la Parra), die kort daarna een begin zouden maken met de moderne Nederlandse speelfilm. Werd in *Skoop* ruim aandacht geschonken aan recente ontwikkelingen in de Italiaanse en Franse cinema - aan de literair-filosofische achtergronden van bijvoorbeeld de *Nouvelle Vague* - in de films van Vrijman, Ditvoorst, Verstappen en De la Parra (van de generatie 1963-'64 van de Filmacademie) vinden we die ontwikkelingen terug in de weinig subtiele, bijna primitieve filmtechniek waarmee de onrust in de stad en op straat heel concreet zichtbaar wordt gemaakt. Zoals in Verstappens *De minder gelukkige terugkeer van Joszef Katús naar het land van Rembrandt* (1960) dat minder een hommage aan Busken Huet is dan aan François Truffaut en waarvan de 'spasmodic, off-the-cuff-style' het perfecte filmische equivalent is van de ambivalentie en onzekerheden van Nederland op dat moment en van het Amsterdamse Provo-milieu in het bijzonder.[49] Maar het grote publiek liep er niet warm voor, vooral vanwege de Nederlandse taal, waardoor veel speelfilms overkwamen als onhandig nagesynchroniseerde Amerikaanse B-films. De echte successen van de Nederlandse commerciële film kwamen pas aan het begin van de jaren zeventig, met erotische publiekstrekkers als *Mira* (1971) onder regie van Fons Rademakers naar het boek van Stijn Streuvels, *Blue Movie* (1971) van De la Parra en Verhoeven en vooral met *Turks Fruit* (1973) van Verhoeven, waar meer dan 3,3 miljoen mensen naar kwamen kijken.

Maar toen was de televisie als massamedium al definitief doorgebroken. De snel groeiende populariteit van de televisie in de jaren zestig was het onbedoelde, elektronische antwoord op alle heilsverwachtingen over zelfwerkzaamheid en spreiding die sedert de dagen van het Nationaal Instituut door politici, beleidsmakers en kunstambtenaren waren gekoesterd. Televisie zorgde niet voor een doorbraak maar voor een culturele *revolutie*, waarbij zelfwerkzaamheid plaats maakte voor solitische consumptie en sociale en geografische spreiding voor toegang tot de internationale massacultuur. Hoewel er nog weinig bekend is over het aandeel van dit medium in de culturele eenwording van Nederland, staat vast dat veel meer dan andere media als krant, radio of film, de televisie - waar avond aan avond miljoenen kijkers zich aan verplichtten - verandering van normen en waarden in de samenleving heeft geregisseerd maar als visueel medium die ook heeft gemodelleerd en bestendigd.[50] Overigens niet zonder de nodige weerstanden. Geruchtmakende televisie-conficten als die over *Beeldreligie* (1965), een aflevering van het programma *Zo is het toevallig ook nog 's een keer*, maken duidelijk dat de uitzending van kritische en satirische televisie tot in de uithoeken van het land, niet zonder meer werd getolereerd en dat de 'worsteling om de massa' door een nieuwe generatie journalisten, schrijvers en columnisten niet op slag of

stoot werd gewonnen. Door het groeiend aantal kijkers en de gestage uitbreiding van de zendtijd ontwikkelde televisie zich tot het belangrijkste publieke domein, waarvan het beheer - aanvankelijk - volledig in het teken stond van aloude tegenstellingen tussen kunst en kitsch, cultuur en amusement, kwaliteit en lopende bandwerk. Een dergelijk ambivalent karakter nodigde uiteraard uit tot nieuwe vormen van balanceerkunst: tot een solide inbedding binnen het bestaande omroepbestel, wat overigens incidenteel het maken van experimentele en uitgesproken controversiële programma's op het gebied van beeldende kunst, cabaret en literatuur niet in de weg stond. Zo heeft het verzuilde karakter van de Nederlandse televisiecultuur er mede toe geleid dat commerciële televisie lang buiten de deur is gehouden, in tegenstelling tot landen als Engeland, waar halverwege de jaren vijftig naast de BBC ook commerciële televisie opkwam. Anders dan in Nederland werden de Engelse televisiestations minder gehinderd door ideologische scheidslijnen tussen kunst en amusement, BBC en IBA (commerciële omroeporganisatie) hadden beide tot taak 'to bring to public awareness the whole range of worthwhile significant activity and experience'.[51] Overigens, de cultuurpolitieke omzichtigheid waarmee televisie in Nederland werd omgeven, heeft niet kunnen verhinderen dat 'juist de Amerikaanse massacultuur, die door intellectuelen in de oude én nieuwe wereld werd beschouwd als de zwakke plek van deze machtige democratie - le défi américain - de meest blijvende aantrekkingskracht bleek uit te oefenen'.[52]

Televisie in Nederland in de jaren zestig heeft een niet te verwaarlozen rol gespeeld bij de popularisering van een nieuwe sensibiliteit, bij het versterken van impulsen die door een nieuwe generatie van journalisten, studenten en kunstenaars en vanuit de teenagercultuur werden afgegeven. Tegelijk hebben bij de Nederlandse televisie behalve de programmering ook de beeldtechniek en regie uitgesproken radicale en innovatieve trekken. De televisie heeft als laboratorium voor (aan camera gewende) acteurs en beeld- en cameratechniek stimulerend gewerkt op de ontwikkeling van de moderne visuele media van speelfilm, reclame en videokunst. Eind jaren zestig nam de VPRO - na radicale ontzuiling en ledenverlies - de voorhoederol van de VARA over door het aantrekken van regisseurs als Johan van der Keuken en Jan Vrijman maar ook van jongere filmmakers als Roelof Kiers, Pieter Verhoeff en Hans Keller die, gedeeltelijk opererend vanuit de Amerikaanse beweging van 'New Journalism', de rijke traditie van de Nederlandse documentaire voorzagen van een indringende verteltrant en vooral van nieuw engagement. Onovertroffen hoogtepunt was de tv-uitzending *Vastberaden, maar soepel en met mate* (VPRO, 1974) van programmamakers Henk Hofland, Hans Keller en Hans Verhagen. 'Het was', aldus Hofland in het gelijknamige boek, 'behalve een onderneming die een aantal beroepsvaderlanders en vakhistorici tot woede heeft gebracht, vooral een excercitie in een "nieuwe journalistiek". Een poging niet alleen om iets te doen aan de "castratie van het nieuws" en aan de geauthoriseerde berichtgeving uit het "land van de voldongen feiten"', maar vooral om de mogelijkheden te onderzoeken van televisie als een 'conscious eye', medium bij uitstek om een massapubliek te fascineren voor buitengewoon controversiële kwesties als crisisbestrijding, werkloosheid, capitulatie, verzet, collaboratie en politionele acties.[53]

De komst van een nieuwe generatie film- en programmamakers versterkte bovendien de filmische invloed binnen de omroep en leidde tot nieuwe vormen van gedramatiseerde docu-

mentaires en meer aandacht voor film als zelfstandige kunstvorm. Een opmerkelijke - en in Europees verband unieke - vorm van modern mecenaat waardoor ook de niet-commerciële film, naast het alternatieve circuit van filmhuizen, voor een groot publiek bereikbaar werd.[54]

Osaka of *Het avondrood der magiërs*

Op de wereldtentoonstelling van Osaka in 1970 presenteerde niet Philips maar de Nederlandse overheid zich met een als 'bezichtigingsmachine' ontworpen paviljoen. Als een multimediale omgeving waarin de bezoeker werd ondergedompeld in ruimtelijke collages van impressionistische beelden en klanken van Jan Vrijman en Louis Andriessen. De keuze voor een dergelijke audiovisuele orgie was ingegeven door de temperatuuromslag in de Nederlandse samenleving op dat moment en door het op de heilsbelofte van het McLuhanisme (genoemd naar de Canadees McLuhan, op wie we hieronder nader zullen ingaan) gebaseerde, quasi mystieke programma van de Japanse wereldtentoonstelling.[55]

De wereldtentoonstelling van Osaka was geprogrammeerd voor een generatie wereldburgers die niet met boeken maar met beeldromans en televisie was grootgebracht. Dat was althans de boodschap van een tentoonstelling die de bedoeling had bij te dragen aan een 'nieuwe beeldvorming over Japan, de wereld en de toekomst'. Stonden in 1958 te Brussel techniek en technologie - en de euforie daarover - centraal, het multimediale spektakel van Osaka stond volledig in het teken van de *humanisering* van de nieuwe informatie - en communicatietechnologie, in het bijzonder van computers en de audiovisuele media. Het uitgangspunt van het 'westerse concept in een Japans gewaad' was dat radio, televisie en de computer het vermogen hadden om het door het militair-industriële complex aangetaste vertrouwen in de wetenschap te herstellen. Computers en robots konden immers belangrijke ketens in het industriële productieproces overnemen en de mensheid bevrijden van traditionele en hiërarchische arbeidsrelaties. Bovendien: door de globalisering van informatie en communicatie openden zich ongekende dimensies voor de sociale en culturele ontplooiing van de aan sport en spel overgeleverde, bevrijde mens. In die filosofie werd de Expo gezien als een mondiale *happening* waar de nieuwe media, vooral door hun multisensorische karakter, de bezoekers tot een psychedelische beleving en uiteindelijk tot een mondiaal collectief bewustzijn zou brengen. De heilsverwachting van een door computers en visuele media tot stand te brengen 'algemeen kosmisch bewustzijn' kwam ook tot uiting in het centrale thema van de wereldtentoonstelling: 'Human Progress and Harmony'. Aan die leuze lag een generaliserende, west-oost-dichotomie ten grondslag die aanzienlijk verder ging dan de eerder door McLuhan - 'het licht uit Toronto'- geconstrueerde tegenstelling tussen enerzijds Amerika en Engeland (het eigenlijke westen) en anderzijds het vasteland van Europa. In Osaka werd gestreefd naar een mondiale verzoening tussen typisch westerse opvattingen over de door techniek en wetenschap aangedreven vooruitgang, inclusief alle daarin besloten dreigingen van ondergang en vernietiging, met de vermeende, meer op respect voor traditie, milieu en culturele waarden gerichte, typisch Aziatische denkpatronen. Osaka '70 stond, kortom, voor een harmonisch samengaan van westerse rationaliteit en oosterse spiritualiteit met de nieuwe elektronische media als belangrijkste bemiddelaar.

De sterk door de theorieën van de Canadese media-expert Marshall McLuhan (*Understanding Media: The Extension of Man*, 1956) beïnvloede thematisering van de Japanse wereld-

tentoonstelling leidde uiteindelijk tot het ontwerp van een futuristisch maanlandschap, waar pleinen waren gedacht als ‘communicatie-ruimtes’, uitgerust met allerlei technologische voorzieningen ontleend aan recente ontwikkelingen op het gebied van ruimtevaart en de informatie- en communicatietechnologie. Voor gebouwen in de traditionele betekenis van het woord, was geen plaats.

> In plaats van een statische, beeldende architectuur streefden de ontwerpers een beeldloze gedematerialiseerde infrastructurele architectuur na, die slechts een artificieel technologisch ‘environment’ zou creëren. Daarin zouden individuen al dolend en spelend betrokken raken in spontane en toevallige ontmoetingen en ervaringen, daartoe aangezet door een scala aan technologische multisensorische snufjes. Architectuur zou als een infrastructurele drager een structuur bieden voor het inpluggen van artificiële technologische environments, vol elektronische media; een dynamische media architectuur van steeds veranderende beelden en variabele stimuli, waarin de nomadisch spelende mens steeds wisselende zinnelijke ‘happenings’ zouden overkomen.[56]

En dat was precies wat de architecten Jaap Bakema en Carel Weeber in Osaka met het Nederlandse paviljoen geprobeerd hebben voor elkaar te krijgen. In dezelfde jaren dat Rudy Kousbroek in *Vrij Nederland* en *Algemeen Handelsblad* ‘het droevige magische geroep’ van al diegenen die zich bewogen in het schemergebied van wetenschap en mystiek, vlijmscherp demaskeerde tot ‘snoepgoed dat alleen maar alleen maar leidt tot tandbederf’, werd in Osaka gewerkt aan een paviljoen waar Nederland zich voor het oog van de wereld presenteerde in een van Provo en McLuhanisme doortrokken *mixed-media*-happening.[57] Was het Philips-paviljoen indertijd een voorbeeld van een gebouw zonder exterieur, in Osaka was ook het interieur als ruimtelijke omgeving ‘opgeofferd’ aan de parallelle ervaring van beweging, beeld en geluid. Het totale tentoonstellingsconcept was gebaseerd op de gestuurde beweging van zowel de informatie in woord en beeld als van de bezoekers. Het paviljoen ontvouwde zich als een ‘optrappende reeks’ van zalen die zich ten opzichte van elkaar bevonden als de treden van een wenteltrap. De vide daartussen was het volledig gemechaniseerde hart van het gebouw. Daar bewogen zich per uur drieduizend bezoekers voort, die met behulp van ‘vertraagde’ roltrappen ondergedompeld werden in synchroon meelopende, ‘muren’ van geluid, film- en videobeelden. Hoewel de hele voorstelling wel degelijk een historisch-lineaire, herkenbare narratieve opbouw kende, kwam het geheel vooral over als een fascinerend associatief spel van beelden en klanken, waarvan de technische kwaliteit ook de Japanners niet ontging: De cineast en schrijver Jan Vrijman was verantwoordelijk voor de beeldregie, waaraan onder anderen ook Frans Weisz meewerkte. In 1996, een half jaar voor zijn dood, gaf Vrijman in een terugblik aan het hele project een onvermoede wending: ‘Bakema had een pand gemaakt van drie etages, die alleen maar bedoeld waren om films te vertonen. Op al die drie etages werden overal tegen de wanden, films vertoond, met een bepaald portret van Nederland! Technicolor, kleur, groot, vijftien schermen. En daar ging je doorheen met roltrappen. Dat had Bakema slim bedacht, want hij dacht: “als je met roltrappen mensen vervoert, dan kan je dus een geweldig aantal mensen vervoeren, vooral die Japannertjes. Dan krijgen we misschien wel het hoogste bezoekersaantal van de hele wereldtentoonstelling, en dat is ook gebeurd. Het is een geweldig succes geworden. De hele

Nederlandse reclamewereld kwam daar natuurlijk naar kijken, want het was bedoeld als reclame voor Nederland.'"[58] De manifestatie in Osaka gaf een sterke impuls aan de Nederlandse reclamefilm, waar Jan Vrijman, als kritisch cineast, zich overigens onmiddellijk weer van distantieerde met de gedramatiseerde documentaire *Identity* (1970), gemaakt in opdracht van de zojuist opgerichte Stichting Ideële Reclame (SIRE).

Osaka was een internationaal succes door de vakmatige en gedisciplineerde regie van een ongehoord multimediale happening waarvoor met name de cineasten Jan Vrijman en Frans Weisz verantwoordelijk waren. In de Nederlandse context markeerde het paviljoen niet alleen de volwaardige plaats van de film, televisie en video in het Nederlandse culturele bestel, maar bovendien het historische moment waarop, dankzij die nieuwe elektronische media, intellectueel gezien een einde was gekomen aan het door Goudsblom eerder gesignaleerde 'doorkijkspiegeleffect' van de Nederlandse cultuur.

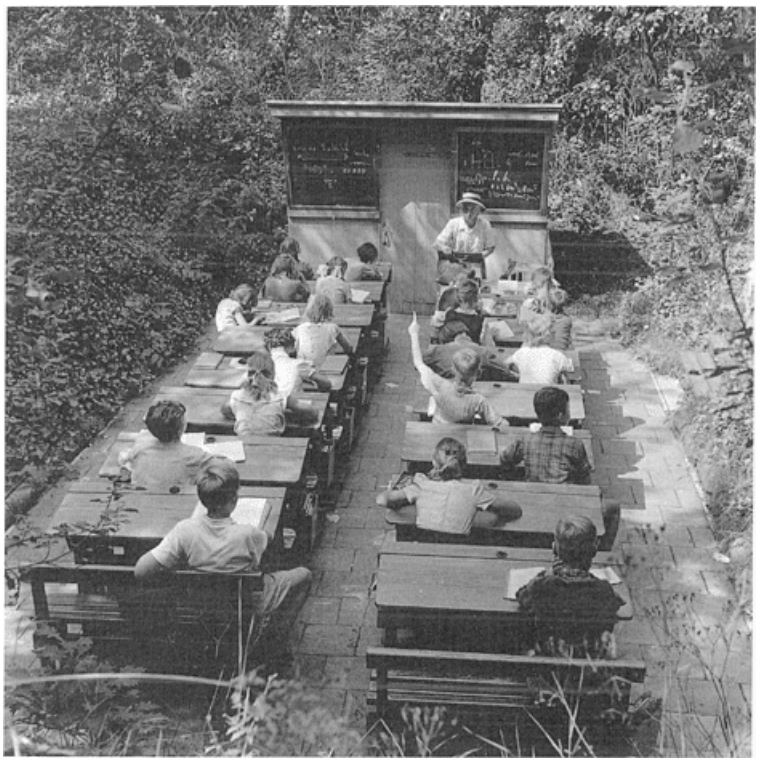

Eindnoten:

1 De Swaan, ‘Het Holland Festival in de culturele kubus’, p. 79.
2 Birstwistle, ‘Oorlog en bevrijding’, p. 1.
3 Ibid., p. 19.
4 Ibid., p. 18.
5 Verheul en Dankers, *Tot stand gekomen met steun van*..., p. 44-140; De Vries, *Complexe consensus*, p. 152.
6 Blokker, *Wij zullen dan maar hopen dat we er met een kleiner bedrag afkomen*.
7 Hamburger, ‘Herman Swart (1911-1992)’.
8 Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, p. 233; Ellemers, ‘De jaren vijftig in Nederland’, p. 18-19.
9 Van Weelden, ‘De Nieuwe Stijl forever’, p. 173.
10 Marwick, *The Sixties*, p. 165-173, 118-143.
11 De Vries, ‘Intellectuele visies op film in de jaren vijftig’.
12 Van Zoonen, Wieten en Van den Berg, ‘“Het was niet bepaald een wereldwonder”’, Smulders, ‘“Het glazen huis der openheid”’.
13 Van Wesemael, *Architectuur van instructie en vermaak*, p. 557.
14 Knulst, ‘Vijfentwintig jaar cultuuroverdracht en concertbezoek’, p. 25.
15 Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, p. 187; Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volks Beweging (NVB)*, p. 246; Ruiter en Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1890*, p. 262-265.
16 Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, p. 202.
17 Pots, *Cultuur, koningen en democraten*, p. 245-290; Verheul en Dankers, *Tot stand gekomen met steun van*..., p. 44-93; Van Dulken, ‘De cultuurpolitieke opvattingen van prof. Dr. G. Van der Leeuw’.
18 Hogenkamp en Lauwers, ‘De “jonge hergeboorte van een nationale filmkunst”’; De Haan, ‘Filmvoorziening in Nederland 1945-1950’; Linssen, Schoots en Gunning, *Het gaat om de film*, p. 15 vv.; Van den Broek, *Creatieve krachten in de architectonische conceptie*, p. 18-19.
19 Bleyleve, e.a. (red.), *Kunst en Beweging*, p. 19-26; Van den Burg en Kassies, *Kunstenaars van Nederland!*; Knulst, ‘Omroep en kunst, over de culturele taak van radio en televisie’, p. 29-30.

20 Bavelaer, *Kroniek van kunst en kultuur*, p. 229; Van den Burg, *De vrije Katheder*, p. 236.
21 Verheul en Dankers, *Tot stand gekomen met steun van*..., p. 153; Gubbels, 'Kunst en communisme in Nederland'.
22 Knulst, *De milde muze*, p. 17.
23 Ibid., p. 17.
24 Verheul en Dankers, *Tot stand gekomen met steun van*..., p. 188-190.
25 Ibid., p. 202-207; Knulst, 'Vijfentwintig jaar cultuuroverdracht en concertbezoek', p. 25; Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, p. 225; Pots, *Cultuur, koningen en democraten*, p. 266-277.
26 Het plan om vanuit het Prins Bernard Fonds een Instituut voor Sociologie en Cultuur op te richten is niet gerealiseerd. Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, p. 225; Verheul en Dankers, *Tot stand gekomen met steun van*..., p. 204; Gastelaars, *Een geregeld leven*, p. 123-125, 240-245.
27 Verheul en Dankers, *Tot stand gekomen met steun van*..., p. 204; Pots, *Cultuur, koningen en democraten*, p. 266-277.
28 Lootsma, 'Een ode van Philips aan de vooruitgang'; Treib, *Space calculated in Seconds*, p. 2-51; Naegele, 'Le Corbusier and the Space of Photography'.
29 Huygen, 'Ontwerpen voor de industriële sector'; Van Driel. 'De oorlog der milimeters'.
30 Lootsma, 'Le Poème Electronique', p. 21-22.
31 Ibid., p. 24.
32 Ibid.
33 Ibid.
34 Mertens, '28 juni 1969: Première van de opera Reconstructie', p. 807.
35 Voeten, *Een Nederlands wonder*, p. 96.
36 Bleyleve, e.a. (red.), *Kunst en Beweging*, p. 35; Van Dulken (red.), *In ons diaconale land*; Pots, *Cultuur, koningen en democraten*, p. 297-298.
37 Oosterbaan Martinius, *Schoonheid, Welzijn, Kwaliteit*, p. 50-51, 179; Verheul en Dankers, *Tot stand gekomen met steun van*..., p. 210. Hitters, *Patronen van patronage*, p. 27-31.
38 Knulst, *De milde muze*, p. 17-18.
39 Ibid., p. 18.
40 Bleyleve, e.a. (red.), *Kunst en Beweging*, p. 36.
41 Hofland, *Tegels lichten*, p. 19; Van Oudvorst, 'Intellectueel en de wereld na 1945', p. 38; Anbeek, 'Aanval en afstandelijkheid'.
42 Sadler, *The Situationist City*, p. 105-156.
43 Foppe, '"Oude principes in een nieuwe bustehouder"?', p. 589.
44 Ibid., p. 591.
45 Wesseling, *Alles was mooi*, p. 73.
46 Ibid., p. 84.
47 Ibid., p. 83.
48 Cowie, *Dutch Cinema. An Illustrated History*, p. 47, 75-76, 96-97; Verdaasdonk, '21 februari 1963: de film Als twee druppels water gaat in première'; Barten, 'Toenemende vrijheid', p. 228-229; Vos, *Televisie en Bezetting*, p. 70-113; voor de bijdrage van de film aan de constructie van het collectieve geheugen over de oorlog in het naoorlogse Duitsland, zie Kaes, *From Hitler to Heimat*.
49 Cowie, *Dutch Cinema. An Illustrated History*, p. 93-94.
50 Bank, 'Televisie verenigt en verdeelt Nederland', p. 94; Von der Dunk, 'Tussen welvaart en onrust', p. 137.
51 Manschot, 'Kanttekeningen bij een derde net voor kunst en kultuur', p. 32; Van Poecke en Van den Bulck, 'Het Globale en Lokale', p. 18-20.
52 Vos, *Televisie en Bezetting*, p. 114-152; Van Vree, 'Massacultuur en Media', p. 37.
53 Hofland, Keller, Verhagen, *Vastberaden maar soepel en met mate*, p. 17.
54 De Leeuw, 'Van toverspiegel tot droomfabriek', p. 221.
55 Van Wesemael, *Architectuur van instructie en vermaak*, p. 497-570.
56 Ibid., p. 524.
57 Kousbroek, *Het avondrood der magiërs*, p. 80-99.
58 Vrijman, *Grote verhalen*, p. 10-13; Cowie, *Dutch Cinema. An Illustrated History*, p. 66.

17 Het literaire leven

Inleiding

De Nederlandse samenleving maakte na de Tweede Wereldoorlog op alle gebieden een snelle modernisering door. Ook in het literaire leven voltrokken zich grote veranderingen. De jaren vijftig en zestig zullen later waarschijnlijk aangemerkt worden als het hoogtepunt én einde van de bloeiperiode van de leescultuur die een aanvang nam in de negentiende eeuw. Een aantal factoren was in de jaren vijftig gunstig voor het lezen: toename van opleidingsniveau, welvaart en vrije tijd. Voor het eerst in de geschiedenis werd in alle bevolkingslagen volop gelezen. Een NIPO-enquête uit 1951 noemt als meest gelezen auteurs: Anne de Vries, A.M. de Jong, Jan de Hartog, Ina Boudier-Bakker, Piet Bakker, A. den Doolaard en Antoon Coolen. Het was een tijd waarin de 'omnibus', de uitgave voor iedereen, populair werd. Zo ontstonden de *Herman de Man-omnibus*, de *Antoon Coolen-omnibus* en de *Johan Fabricius-omnibus*, de *Willy Corsari-omnibus*, waarvan omstreeks honderd- of zelfs tweehonderdduizend exemplaren werden verkocht.[1] Tegelijk werd juist in deze periode de positie van het boek door een aantal andere media voor het eerst serieus betwist. De radio, geïntroduceerd in de jaren twintig, nam in de jaren vijftig een centrale plaats in binnen het huiselijk leven. Nooit werd er intensiever naar de radio geluisterd dan toen: in 1953 door volwassenen gemiddeld vijftien uur en drie kwartier per week. Daarnaast vond in de jaren vijftig de introductie van de televisie plaats. In 1962 was al in 47 procent van de huishoudens een televisietoestel aanwezig. De opkomst van de televisie viel ongeveer samen met de opmars van de transistorradio, de pick-up en de bandrecorder. Deze proliferatie aan media in combinatie met de welvaartsstijging heeft volgens de cultuursocioloog Wim Knulst geleid tot een patroon van 'solistische cultuurconsumptie': steeds minder goederen werden nog gezinsgewijs werden geconsumeerd.[2]

Een en ander blijft niet zonder gevolgen voor het leesgedrag. Solistische cultuurconsumptie en de daarmee samenhangende individualisering en afnemende hiërarchie van de smaak heeft geleid tot een sterke pluralisering van de homogene literaire cultuur weleer. Daarnaast is vanaf de jaren zeventig met name de televisie geleidelijk aan een geduchte concurrent voor het lezen geworden. Het aantal aan het lezen bestede uren is tussen 1955 en 1990 meer dan gehalveerd. Geen geringe verschuiving als men beseft dat in dezelfde periode de vrije tijd sterk is toegenomen.[3]

Het is tegen deze achtergrond dat de ontwikkelingen die in dit hoofdstuk aan de orde komen, zich afspelen: de verschuiving in aandacht voor buitenlandse literatuur, de overeenkomsten en verschillen met literaire ontwikkelingen elders in Europa en de invloed

van het proces van restauratie en ontzuiling op het literaire klimaat. Maar een hoofdstuk over het naoorlogse literaire leven zou niet compleet zijn zonder ook aandacht te besteden aan de verwerking van de oorlogservaring in de literatuur.

De verwerking van de oorlog in de Nederlandse literatuur

De oorlog heeft in de Nederlandse literatuur diepe sporen nagelaten: vele honderden titels hebben de bezetting en de bevrijding tot thema of als decor.[4] Daarmee heeft de literatuur grote invloed uitgeoefend op de beeldvorming over het oorlogsverleden. Volgens de historicus Jan Bank is ‘de massale kennis over het oorlogsverleden voor zover inderdaad massaal (...) in de eerste plaats een product van overdracht via gedramatiseerde geschiedenis in de literatuur of op televisie’.[5] Aangezien de televisie pas in de jaren zestig een rol ging spelen, zou dat betekenen dat de literatuur in de eerste decennia na de oorlog het rijk alleen had. Goed en kwaad, collaboratie en verzet zijn de thema's die in de literatuur domineren. Wat dat betreft onderscheidt de literatuur zich niet van de preoccupaties van de professionele historici. Maar terwijl deze laatsten het lange tijd als hun taak zagen een zingevend en legitimerend perspectief op de oorlogsgebeurtenissen te ontwikkelen,[6] werd een dergelijk perspectief in de literatuur niet zelden geproblematiseerd.[7]

De eerste literaire reacties op de oorlog beschreven de gebeurtenissen begrijpelijkerwijs op een wijze waarbij aan het goede van de zaak waarvoor de offers waren gebracht nog weinig twijfel doorklinkt. Willy Corsari's roman *Die van ons* (1945) en het oorlogsdagboek van Bert Voeten *Doortocht* (1946) beleefden vele herdrukken. Fokke Sierksma pleitte in het tijdschrift *Podium* voor het levend houden van de geest van het verzet, en J.B. Charles publiceerde in datzelfde blad een serie artikelen (in 1953 gebundeld in *Volg het spoor terug*) waarin hij vanuit een onverzoenlijk verzetsperspectief de misstanden in het naoorlogse Nederland hekelt.[8] Al snel verschenen er echter romans waarin de scheidslijn tussen goed en kwaad heel wat minder duidelijk was, zoals in Hermans' *Tranen der Acacia's* (1949), en Vestdijks *Pastorale 1943* (1948) en *Bevrijdingsfeest* (1949). Deze romans, die een weinig heldhaftig beeld van het verzet schilderden, vonden beduidend minder gretig aftrek dan de eerder genoemde titels: pas meer dan tien jaar later zouden ze herdrukt worden. In de jaren zestig richtte de belangstelling zich meer en meer op de wortek van het kwaad. De problematiek werd diepgravend aan de orde gesteld in Mulisch' *De zaak 40/61* (1962), een verslag van het Eichmannproces dat in 1961 in Jeruzalem plaatsvond. Mulisch schetste daarin een verontrustend beeld van Eichmann als moderne bureaucraat:

> Als in dezelfde jaren niet Adolf Hitler maar Albert Schweitzer rijkskanselier was geweest, en Eichmann had bevel gekregen om alle zieke negers naar moderne hospitalen te vervoeren, dan had hij het zonder mankeren uitgevoerd - met hetzelfde genoegen in zijn eigen stiptheid als bij het werk, dat hij nu achter de rug heeft.[9]

De joodse publicist Abel J. Herzberg, die zelf eveneens een boek over het proces publiceerde, kon niet instemmen niet Mulisch' visie. Volgens hem was Eichmann allerminst een neutrale machinemens die alleen maar bevelen had opgevolgd, maar iemand die voortdurend eigen initiatieven had ontwikkeld en op eigen gezag gehandeld: ‘Gegrepen door de bezie-

ling van zijn volk en zijn tijd, bezeten van jodenhaat, dronken van geestdrift om wat hij bewerkte, zo moeten wij [Eichmann], op grond van datgene wat ten processe is komen vast te staan, zien.'[10]

In 1969 verschenen de drie omvangrijke delen van *Collaboratie en verzet* (1969) van Friedrich Weinreb. Weinreb portretteerde zichzelf daarin als iemand die het Duitse bureaucratische systeem op slinkse en geweldloze wijze te slim af was geweest en daarmee vele joden het leven had weten te redden. Zijn verhaal sprak tot de verbeelding in de antiautoritaire sfeer van de jaren zestig. De gezagsgetrouwe mentaliteit die links georiënteerde jongeren bij velen, voornamelijk ouderen, meenden aan te treffen, werd als een vorm van hedendaagse collaboratie gehekeld. Weinreb kreeg de allure van een anti-Eichmann. Mulisch zag in hem de Che Guevara van de 'burokratie'.[11] Hadden maar meer Nederlanders in die tijd wat 'ludieker' zand in de Duitse bureaucratische machine gestrooid, vond provo Roel van Duyn. Aan het begin van de jaren zeventig leidde de Weinreb-kwestie tot een heftige polemiek. Linkse intellectuen als Aad Nuis en Renate Rubinstein verdedigden hem door dik en dun tegen een sceptische Willem Frederik Hermans, die in hem een oplichter vermoedde. De kwestie werd zo belangrijk gevonden, dat het RIOD in opdracht van de minister van Justitie een uitgebreid rapport over de zaak-Weinreb samenstelde, waarin de opvattingen van Hermans werden bevestigd.[12]

Minder ideologisch vooringenomen werd het collaboratiethema aan de orde gesteld in *De SS'ers* (1967) van Armando en Hans Sleutelaar, twee vertegenwoordigers van *De Nieuwe Stijl*. In de van de *Haagse Post* bekende neutrale documentairestijl (zie hieronder) noteerden zij de getuigenissen van een achttal SS-vrijwilligers. In hun inleiding schrijven ze:

> Hoe het de mensen van het verzet in en na de oorlog is vergaan, is algemeen bekend. Over de levens van de *onmensen* die hun bitterste vijanden waren, weet men niets (hun onbetrouwbare verklaringen tijdens de zittingen der Bijzondere Rechtspleging terzijde gelaten). Niemand van hen is na de oorlog ooit uitgehoord; geen geschiedschrijver heeft het tot nu toe nodig geoordeeld een SS'er op te roepen als historische getuige.[13]

Dat Armando en Sleutelaar er van af hadden gezien om in de inleiding hun afschuw uit te spreken over deze collaborateurs, en het oordeel geheel aan de lezers zelf overlieten, kon niet iedereen waarderen.[14]

Na de oorlog waren er vele joodse auteurs die uitdrukking trachtten te geven aan het leed dat hun zelf en andere joden was overkomen (Abel J. Herzberg, Marga Minco, Siegfried S. van Praag). *Het Achterhuis*, het dagboek van Anne Frank, werd vanaf 1947 vele malen herdrukt en vertaald. Opmerkelijk is ook dat een groot aantal niet-joodse auteurs de vervolging van de joden aan de orde stelde. Joden speelden voor de oorlog nauwelijks een rol in literatuur geschreven door niet-joodse auteurs. De schokkende gebeurtenissen van de oorlog en de vervolging, waarbij geleidelijk aan duidelijk werd dat Nederlanders hun Joodse landgenoten in de steek hadden gelaten of zelfs verraden, hebben hier verandering in gebracht. Volgens J. Melkman, auteur van *Geliefde vijand, het beeld van de Jood in de naoorlogse Nederlandse literatuur*, heeft na de oorlog een revolutie in het denken over de Joden en in de verhouding tot hen plaats gevonden, die op welsprekende wijze in de literatuur tot uiting komt.[15] De verhouding tussen joodse en niet-joodse Nederlanders bleek heel wat

gecompliceerder dan binnen een rationeel-humanistische visie erkend kon worden, waarin een verschil tussen beide bevolkingsgroepen eigenlijk niet behoorde te bestaan. In het bijzonder in romans waarin de verhouding tussen een niet-joodse man en een joodse vrouw een rol speelde (bijvoorbeeld Adriaan van der Veens *Het wilde feest* uit 1952 en Willem G. van Maanens *Al lang geleden* uit 1956) werd deze uiterst complexe en delicate problematiek aan een onderzoek onderworpen.[16]

Interessant is de ontwikkeling in het beeld dat er van Duitsland en de Duitsers in de Nederlandse naoorlogse literatuur wordt opgeroepen. De Duitse letterkundige Bernd Müller, die een studie aan deze kwestie heeft gewijd, constateert dat in de eerste periode van literaire reacties op de oorlog Duitsland en de Duitsers voornamelijk als decor aanwezig zijn. De Duitsers zijn de directe oorzaak van de ellende, en als zodanig voortdurend aanwezig (en collectief schuldig), maar ze staan niet in het centrum van de literaire verbeelding. Pas aan het einde van de jaren vijftig komt hierin verandering: vanaf dat moment spelen Duitsland en de Duitsers ook regelmatig de hoofdrol. Later, aan het eind van de jaren zestig en in de jaren zeventig, ontwikkelt zich dat tot een fascinatie voor Duitse geschiedenis en het kwaad van Nazi-Duitsland.

De literaire situatie in Europa na de oorlog

De literaire situatie in de verschillende West-Europese landen na de oorlog vertoonde veel overeenkomsten. In landen die direct door het oorlogsgeweld getroffen waren, bestond kort na de oorlog een sterke drang tot radicale culturele vernieuwing, een behoefte aan een volledig nieuwe start. Toch heeft dat nergens tot een vergelijkbare explosie aan artistieke vernieuwing geleid als na de Eerste Wereldoorlog. In de meeste landen was de roep om vernieuwing in 1950 al weer goeddeels verstomd.[17] Welbeschouwd vallen in het buitenland de eerste tien, vijftien jaar na de oorlog weinig ingrijpende literaire vernieuwingen te noteren (zoals we zullen zien is de Nederlandse situatie enigszins afwijkend). Er was een sterke hang naar realisme en een duidelijke ethische (geëngageerde of gedesillusioneerde) bekommernis. Opmerkelijk is verder de toegenomen belangstelling voor de Amerikaanse literatuur.

Groot-Brittannië was zwaar gehavend uit de oorlog tevoorschijn was gekomen, maar omdat men er geen bezetting had meegemaakt, kende men niet in dezelfde mate de behoefte aan een radicale nieuwe start als in veel landen op het continent. Er was een tendens zich af te zetten tegen het vooroorlogse modernisme (Virginia Woolf, James Joyce). Britse schrijvers in de jaren veertig en vijftig kenmerkten zich door een ‘somewhat cautious adaptation of existing forms and modes of expression’.[18]

In Frankrijk werden lijnen voortgezet die al vóór de oorlog waren aangevangen. Zo was Sartre's existentialistische roman *La Nausée* al in 1938 verschenen; de enorme invloed die het existentialisme na de oorlog krijgt, is ongetwijfeld voor een deel terug te voeren op de ontluisterende oorlogservaring. Het existentialistische personage leeft in een absurde wereld zonder betekenis. Het is opgesloten in een problematische en vijandige omgeving. Maar in de onherbergzame wereld kan het existentialistische personage wel degelijk houvast vinden, als het dat maar bij zichzelf zoekt, en alleen bij zichzelf. Dat was de belangrijkste boodschap van het existentialisme.[19] In de existentialistische roman werd eveneens afstand geno-

men van het modernisme, en onder invloed van vooral de Amerikaanse literatuur werd de rol van de psychologische analyse kleiner en die van uiterlijke, filmische beschrijving groter. Maar al met al waren dit natuurlijk geen schokkende innovaties. Pas de tweede helft van de jaren vijftig brachten iets nieuws met de opkomst van de 'nouveaux romanciers' (waarbij bedacht moet worden dat de invloed, of althans de faam, van deze stroming aanvankelijk in het buitenland veel groter was dan in Frankrijk zelf) en de Oulipou-groep (in de jaren zestig).

Duitsland was door de geallieerden bezet, die ook op het gebied van de cultuur hun invloed lieten gelden. Direct na de oorlog waren er drie groepen schrijvers te onderscheiden. De teruggekeerde exil-schrijvers, die voor het nationaal-socialisme waren gevlucht. De schrijvers die gebleven waren, en die na de oorlog claimden met hun 'innere Immigration' de waarden van de Duitse cultuur in moeilijke tijden levend gehouden te hebben. En ten slotte een een groep min of meer jonge schrijvers, die te jong waren om ergens schuld aan te hebben. Zij stonden een droog, realistisch proza voor, dat de weg moest vrij maken voor een nieuw onbesmet begin van de naoorlogse Duitse literatuur. Opmerkelijk was in West-Duitsland de bloei van het korte verhaal, duidelijk geënt op Amerikaanse voorbeelden als Ernest Hemingway. Ook Faulkner trok de aandacht, maar minder vanwege zijn literaire experimenten dan vanwege de humanitaire en archaïsch mythische aspecten, van zijn werk.

Het is duidelijk dat de literaire ontwikkelingen in Nederland in dit beeld passen.[20] Net als elders in Europa bestond er ook in Nederland direct na de oorlog onder jonge literatoren een sterke behoefte aan vernieuwing. Maar zij bleken niet in staat zich daadwerkelijk van de ideeën en de literaire praktijk van hun voorgangers los te maken. Alleen de beweging van Vijftig lijkt behoorlijk af te wijken. Anders dan de overige veelal sombere literatuur, spreekt uit het werk van de Vijftigers vaak een uitgesproken positieve levenshouding.[21]

Snelle acceptatie van late vernieuwing

De Nederlandse literatuur vond met die Vijftigers aansluiting bij de belangrijkste literaire vernieuwingsbewegingen die in de omringende landen meestal al voor de oorlog waren ontstaan: 'Vijftig heeft in één klap een achterstand van tientallen jaren ingehaald.'[22] Hoewel verlaat, was de kracht van deze avantgardebeweging op dat moment uniek in Europa. En het hoeft dan ook niet te verbazen dat ze ook binnen de Nederlandse context een schokeffect teweeg bracht. De neerlandicus Oegema daarover:

> Er werd van de burger verwacht dat hij niet het eigenbelang liet prevaleren, maar zich in dienst stelde van het collectief. Dat was een eis waarvan iedereen de noodzaak en redelijkheid inzag, waar niemand zich tegen verzette. Ook bij literatoren bestond die consensus (...) Bijgevolg was literatuur wat van haar verwacht werd: gedienstig en makkelijk consumeerbaar. Niemand was er gelukkig mee, maar iets anders kwam niet *in Frage*, was ondenkbaar, in wezen onbetamelijk. De cobraïsten en de Vijftigers draaiden (...) de naoorlogse moraal radicaal om. Neerslachtigheid en serviliteit maakten bij hen plaats voor hedonisme en 'onvoorzichtige levensvreugde', niet het collectief stond bij hen voorop, maar het individu.[23]

Maar nog opmerkelijker dan dit alles was in zekere zin de snelle acceptatie van de Vijftigers.[24] Hoe avantgardistisch is een beweging die na aanvankelijk heftig verzet - van de rellen in het Stedelijk Museum rond de tentoonstelling der experimentelen in 1949, de Aafjes-affaire in 1953, tot de verwijdering van Keizer Lucebert uit het Stedelijk Museum in 1954 - al binnen een paar jaar door de kritiek 'geconsacreerd' bleek te zijn, en, wat nog meer zegt, populair was bij een relatief groot lezerspubliek? Het kan bijna niet anders dan dat er een 'behoefte' aan het soort culturele vernieuwing bestond dat de Beweging van Vijftig bracht.

Dat het niet alleen een kleine artistieke *incrowd* de Vijftigers wist te waarderen, blijkt uit het enorme succes dat *Nieuwe griffels, schone leien* (1954) ten deel viel. Van deze bloemlezing bedroeg de totale oplage tussen 1954 en 1957 ruim 37.500; in 1969 was dit getal opgelopen tot 77.500. Ter vergelijking: de oplage van Vinkenoogs bloemlezing *Atonaal* (1951; twee maal herdrukt) was 3.500 exemplaren, wat overigens ook bepaald niet weinig is.

Een mogelijke factor in het succes van deze bloemlezing is de vorm waarin ze verscheen. *Nieuwe griffels, schone leien* was als nummer acht opgenomen in de Ooievaarpocketreeks. Pocketboekreeksen waren, met hun hoge oplagen, speciaal gericht op een groot publiek. De opname van deze bloemlezing avantgardistische poëzie in zo'n reeks was voor het lezerspubliek een geruststellend signaal dat het hier inderdaad een boek voor de velen betrof. Ooievaartjes die in de nummering *Niewue griffels, schone leien* flankeerden, waren K. Groens *Misdaad in de hoofdstad* (Ooievaar nummer zeven) en H. Voordewinds *De commissaris vertelt door* (Ooievaar nummer negen). Tegelijkertijd had het pocketboek, als betrekkelijk nieuw fenomeen, de allure van het moderne, hedendaagse. Het moderne van de pocketuitvoering en het 'moderne' van de avantgardistische poëzie versterkten elkaar op deze wijze. Het pocketboek heeft in de periode die we hier behandelen een niet te onderschatten rol gespeeld.

Hoewel er in de jaren vijftig volop gelezen werd, ging het aan de man brengen van schrijvers als Reve, Hermans en Mulisch aanvankelijk tamelijk moeizaam.[25] Hun tegenvoeters, de zogenaamde 'vertellers', gebonden uitgegeven en zoals gezegd vaak nog in dikke omnibussen, wisten afdoende de grote leeshonger van het publiek te stillen. Maar aan het eind van de jaren vijftig meldde zich een nieuwe, jonge en koopkrachtige lezersgeneratie van middelbare scholieren op de markt. Anders dan nu, lazen toen de jongeren meer dan de ouderen. Deze jongeren kochten niet de gebonden boeken, maar vooral pockets. Al snel kwamen er Tomado- en Bruynzeelrekjes op de markt, waarin ze die pockets konden opbergen. Zo werd het pocketboek een deel van hun levensstijl. Met name de Literaire Reuzenpockets bleken een succes.[26] De schrijvers die in die reeks werden uitgegeven (Mulisch, Reve, Vijftigers, Zestigers, Avantgarde, Beat-generation enzovoorts) waren voor de jongeren de volstrekte antipoden van de generatie 'vertellers', en de uitvoering van de boeken paste daarbij. Het generatieconflict van de jaren zestig heeft zich ook weerspiegeld in de literaire voorkeur van de lezer.[27] Tegenwoordig is literatuur bij de culturele profilering van jongeren van ondergeschikt belang.

Maar hiermee zijn we afgedwaald van het Ooievaarpocketje *Nieuwe griffels, schone leien*, dat aan het begin van deze ontwikkeling stond. Niet alleen het uiterlijk daarvan was overigens eigentijds. Het moderne was eveneens het hoofdthema in de inleiding die Rodenko bij de gebloemleesde gedichten scheef. Hij bespeelde het thema van de moderniteit op een

heel subtiele manier. Zo wist hij het schokeffect of het onbegrip dat de poëzie teweeg zou kunnen brengen, in te dammen door de experimenten van de Vijftigers in een langere traditie te plaatsen, zoals uit de ondertitel van de bloemlezing blijkt: 'Van Gorter tot Lucebert, van Gezelle tot Hugo Claus'. De breuk tussen canon en experiment werd zo gerelativeerd. Tegelijkertijd liet hij niets na om de Vijftigers een zo hoog mogelijke actualiteitswaarde te geven. De opkomst van de nieuwe poëzie wordt vergeleken met de opkomst van de democratische samenleving: zoals in de twintigste eeuw de standenmaatschappij is afgeschaft, zo is in de poëzie de Muze (dat wil zeggen: allerlei bindende poetische conventies) onttroond. Rodenko legt een verband tussen de avantgardistische poëzie en de moderne tijd, die 'wij ons, willen wij er niet blind door meegesleurd worden, creatief [moeten] toeëigenen'. Met een verwijzing naar Lucebert heette het: 'De ruimte van het volledige leven tot uitdrukking willen brengen betekent: een poging doen om de nieuwe ruimte, waarin de mens zich moet verwezenlijken, de ruimte van de zojuist begonen wereldgeschiedenis, die voorlopig nog een vacuüm is, scheppend vorm te geven.'[28]

Rodenko vergat ook niet en passant de nationale ijdelheid te strelen met zijn argument dat de Vijftigers niet alleen van Europese allure zijn, maar dat 'men het werk der Experimentelen [kan] beschouwen als een synthese van de ontwikkelingen der Europese poëzie in de twintigste eeuw.'[29] Overigens impliceert de door Rodenko gevolgde redenering een betrekkelijk traditionele romantisch-expressieve opvatting van het dichterschap: een veranderde tijd noopt de dichter tot een veranderde manier van uitdrukken. Ook daarmee werd het verschijnsel van de Vijftigers genormaliseerd.[30]

We zouden deze gedachtengang nog iets verder kunnen doortrekken, en stellen dat de opkomst en acceptatie van de Vijftigers in zekere zin verbonden was met de restauratie: in een verburgerlijkte omgeving viel de dichter weer vanzelf de rol toe van rebellerende, maar tegelijk intens(er) voelende en levende paria. In wezen was de verhouding van de Vijftigers ten opzichte van de samenleving niet zo heel veel anders dan die van de Tachtigers aan het einde van de vorige eeuw (wat de ondertitel van Rodenko's bloemlezing al suggereert). Zo opgevat onttrokken de Vijftigers zich dus niet aan het proces van restauratie dat in de jaren vijftig de samenleving in zijn greep kreeg, maar waren ze er een symptoom van.

Vijftigers en Zestigers: twee houdingen ten opzichte van de moderne tijd

Aan het einde van de jaren vijftig presenteerde in tijdschriften als *Gard Sivik* (1956-1964), *Barbarber* (1958-1971) en later *De Nieuwe Stijl* (1965-1966) zich een heel ander type dichters. Deze dichters stonden even vreemd tegenover de romantisch-revolterende mentaliteit van de Vijftigers als tegenover het moraliserende personalistische redachtegoed van een Van der Leeuw, korte tijd minister van onderwijs, of Hans Redeker, een existentialistisch georiënteerde kunstfilosoof (zie hoofdstuk 16). Rodenko sprak in zijn inleiding tot de bloemlezing *Met twee maten* (1956, opvolger van *Nieuwe griffels, schone leien*, eveneens in de Ooievaarreeks verschenen) over het experimentele gedicht als 'oer-sprong uit het Andere': 'Dichten is: het orgaan scheppen, dat tekens uit het Andere kan opvangen.'[31] Een dergelijke definitie is nauwelijks van toepassing op de droge *ready made* poëzie van *Barbarber* en *De Nieuwe Stijl* (*Gard Sivik* was in dit opzicht meer een overgangstijdschrift).

Deze poëzie was niet op ‘het Andere’ gericht: er was daarin geen sprake van een tegenwereld, maar van het

aanvaarden van de bestaande, gegeven wereld (ten hoogste probeerden de dichters deze anders te zien). Getuige bijvoorbeeld een uitspraak van Armando:

> Uitgangspunt: een consequent aanvaarden van de Realiteit. Interesse voor een meer autonoom optreden van de Realiteit, al op te merken in de journalistiek, tv-reportage en film. Werkmethode: isoleren en annexeren. Niet van de maker, maar van de informatie. De kunstenaar, die geen kunstenaar meer is: een koel, zakelijk oog. 'Poezie' als resultaat van een (persoonlijke) selektie van de Realiteit.[32]

In hun onderwerpskeuze stond de stad centraal: landbouwmachines, toeristische attracties, snackbars, mesgevechten, televisie, kanker, geestelijke gehandicapten, het taalgebruik van boksers, hoeren, doodgravers. Het waren 'stadsavonturiers'.[33]

Overigens viel er ook bij de Vijftigers hier en daar een Zestiger-achtige interesse voor de moderne tijd te signaleren. Polet, natuurlijk, met zijn 'machinale gedichten' uit 1958, bijvoorbeeld:

> Ik adem niet langer mee
> met mijn zachte radiospieren
> speel ik niet langer
> ik speel niet langer mee
>
> *ik leg mijn hart op een machine*
>
> leg ik mijn hart op een machine
> sterke metalen polsen pompen
> hameren mij in kontakt met god (...)[34]

Met zijn 'rationalistische poëzie' was Polet echter een buiteentje. Zijn experimenten werden niet door alle Vijftigers even positief ontvangen.[35] Maar helemaal afkerig van de moderne tijd waren de 'echte' Vijftigers - ondanks hun crisisbesef - ook weer niet. Een aantal van hen werkte eind jaren vijftig, begin jaren zestig mee aan bedrijfsfotoboeken, waarin aspecten van de wederopbouw bezongen werden. Meestal vormden de teksten het 'bijschrift bij de foto's (van bekende fotografen als Cas Oorthuys en Eddy Postuma de Boer).[36] Het feit dat de Vijftigers voor dit soort opdrachten gevraagd werden, is eens te meer een teken dat zij inmiddels volkomen geaccepteerd waren.

Jan Elburg leverde de tekst voor *De verbinding* (1962), een uitgave van de PTT ter gelegenheid van het feit dat heel Nederland op het telefoonnet was aangesloten. In zo'n gebonden opdracht moest door Elburg vanzelfsprekend ook enige zakelijke informatie verwerkt worden, bijvoorbeeld over de 'twee miljoen telefoontoestellen, deze handige gezinsleden, crêmekleurig, of in stemmig zwart, deze dienstwillige celbewoners op de hoeken van straten, die verre vrienden zo goed als buren maken'. Of over de kabels van het PTT-net: 'Kabels, berstensvol stemmen, onder de grond, boven de grond brengen de uithoeken van Nederland en de wereld bijeen.'[37] Maar zelfs uit deze paar willekeurig gekozen regels wordt al duidelijk hoezeer Elburg de menselijke (humane) kant van de techniek accentu-

eerde, en niet gewild hard was, zoals de Nieuwe-Stijlers. Het personalistisch getinte proza bleek Elburg goed af te gaan. Bij de foto van een bevalling heette het:

> Klein is de mens. (...) En hij wordt losgelaten tussen lussen, kuilen, machines: solitair, maar uit noodzaak solidair met zijn lotgenoten. Daar gaat hij: door bevelen aan de oren getrokken, door vleierij bij de neus genomen, er aan de haren bijgesleept, maar met de ingeboren wetenschap dat de som meer is dan het totaal van de cijfers. Hij is uit op ontmoetingen. Leven is medeleven, is nooit te mooi om waar te zijn, nooit te lelijk om zich in te herkennen.[38]

Bert Schierbeek wist in *Drie vel in het wapen* (1961), een boek over een grote papierfabriek, dezelfde humanistische toon te treffen:

> het zijn de ongeziene verten
> die ons wachten
> het zijn de ongeziene verten
> die wij zichtbaar zullen maken
> want de verte vraagt
> en de verste verte is de mens
> aan wie de verten vragen
> maak mij gestalte
> want de verte is de mens[39]

Bert Schierbeek benadrukte, net als Elburg, de dienstbaarheid van de techniek aan de mens.[40] Paul Rodenko zette in *Vuur aan zee* (1958) over de Hoogovens, ook de relatie van de industrie en de mens centraal. Over de ertsaanvoer per schip:

> Zoals vissers hun netten wierpen
> Om het voedsel der zee te strikken
> Zo spant het bedrijvige denken
> Zijn heldere net over de aarde
> Om de oerkrachten tot zich te trekken
> Die sluimeren diep in de bodem.[41]

Maar dit soort bijdragen, hoe opmerkelijk ook vanwege de gekozen invalshoek (die ook sterk in de bijpassende foto's tot uiting komt), waren tamelijke marginale bezigheden, en was voornamelijk een welkome aanvulling op het vermoedelijk schamele van de dichters. De Vijftigers mochten dan wel ‘Lebensbejahers’ zijn, maar die ‘Bejahung’ betrof toch, niettegenstaande bovenstaande voorbeelden van bedrijfshagiografie, niet primair de industriële kant van het moderne leven. Hun aanvaarding gold iets hogers of althans omvattenders: ‘de ruimte van het volledig leven’ (dat geldt ook voor Constants ‘Nieuw Babylon’).

Zeker: ook de Zestigers hadden iets met het volledige leven. Luidde een berucht gedicht van Hans Sleutelaar niet kort en bondig: ‘Wollt Ihr die totale Poesie?’ Behalve provocerend,

is dit gedicht ongetwijfeld ook programmatisch bedoeld. De reikwijdte van ‘totaal’ in totale poëzie beperkt zich echter wel tot een accepatie van de werkelijkheid in zoverre deze concreet en tastbaar kon worden aangetroffen. De ruimte van het volledige leven was voor de Zestigers de consumptiemaatschappij. Armando:

> We wilden zo graag ja zeggen tegen de consumptiemaatschappij. Daar is een leuke en banale bijkomstigheid aan verbonden. Wanneer je namelijk de kapitalistische maatschappij als een cynisch avontuur ziet, bespaar je jezelf een hoop ergenis. Op die manier zie je alles als een prima avontuur. Je beklom het podium, keek naar beneden, naar het Jan Hagel. Gefascineerd naar beneden kijken, soms met een glimlach. Alles was mooi: wat elke nieuwe kunststroming heeft, het ontdekken van een nieuwe schoonheid.[42]

De Vijftigers waren nomaden in de zin van ontsluiters van nieuwe ervaringswerelden. De Nieuwe Stijlers waren ook nomaden, maar stadsnomaden.[43] Ze wilden het bestaande intact laten. Zoals in Cornelis Bastiaan Vaandragers ‘beknopte opsporingsleer’:

> Geef u rekenschap van de situatie.
> Laat de situatie zoveel mogelijk onveranderd.
> (...)
> Niet mooi,
> maar zo sprekend mogelijk
> fotograferen.
>
> b.v. wratten
> niet wegwerken.
> Maar zo duidelijk mogelijk zichtbaar maken.
> Zo mogelijk
> van meer kanten fotograferen.
>
> Schrijf uw bevindingen
> zo nauwkeurig mogelijk op.[44]

Deze neiging tot mimicry komt ook heel mooi tot uiting in het volgende gedicht van K. Schippers:

> Het isolement weer opheffen.
> De geselecteerde tekst weer in zijn
> oorspronkelijke samenhang voegen.
> Het bericht weer in een krant laten opnemen.
> Het gewoon naar de redactie sturen met een
> briefje, waarin de zaak wordt uitgelegd.
> De genoteerde conversatie-fragmenten weer
> laten zeggen, zo mogelijk door dezelfde
> persoon op dezelfde plaats, zelfde tijd.

> En ook de andere zelfstandig gemaakte taalfragmenten
> weer transporteren naar het papier
> of de mond, waar ze vandaan kwamen.
> Zo ook de object-kunst opheffen.
> Assemblages slopen, zo nodig objecten repareren
> en ze hun oorspronkelijke niet-kunstfunctie
> teruggeven.
> Discipline.
> Afgelopen, niet meer bij maken.[45]

De realiteit intact laten, en deze intensiveren (door verrassende selectie, niet door retorisch aandikken). Een verrassende selectie kon ook juist beogen het gewicht van de realiteit te relativeren, zoals bij de dichters van *Barbarber*. De onderkoelde-observatiemethode heeft zijn sporen nagelaten in de manier waarop in de jaren zestig journalistiek werd bedreven, met name in de *Haagse Post*. De scheidslijn tussen kunstenaar en journalist was in de jaren zestig niet altijd meer scherp te trekken.[46]

De verzuiling van het literaire leven

De Leidse hoogleraar Ton Anbeek is van mening dat 'na de oorlog het literaire leven met recht ontzuild genoemd [kan] worden. De doorbraak, die in andere sectoren pas in de jaren zestig plaatsvindt, is in de literatuur na 1945 vrijwel voltooid.'[47]

De betekenis van het vooroorlogse tijdschrift *Forum* (1932-1935) kan hierbij nauwelijks worden overschat. Kritisch en essayistisch ingestelde intellectuelen die na de oorlog het publieke debat zochten, waren allen in meerdere of mindere mate beïnvloed door Menno ter Braak, wiens *Verzameld werk* in 1950-1951 werd uitgegeven, en E. du Perron (*Verzameld werk*, 1955-1959). Sommigen probeerden daarbij de *Forum*-traditie voort te zetten (Sierksma, Gomperts en Van Galen Last), anderen zochten een eigen koers (Rodenko en Hermans). Maar ook zij deelden de forumiaanse afkeer tegen alles wat met confessionaliteit en verzuiling te maken had. De filosoof Nauta wijst erop dat de grondregel van de verzuiling - leven en laten leven - fnuikend is voor elk intellectueel debat. Alleen daarom al was het voor kritische intellectuelen weinig aantrekkelijk zich met een van de zuilen te identificeren. Tegelijk konden zij het zich echter niet permitteren zich al te ver van de culturele leefruimtes van de verschillende zuilen te verwijderen, althans als ze wilden vermijden in een isolement verzeild te raken. Deze paradoxale situatie heeft volgens de analyse van Nauta tot een intellectueel klimaat van het midden geleid, met een sterke voorkeur voor ironische distantie en met evenredig weinig neiging tot daadwerkelijk politiek en sociaal engagement.[48] Ook in die zin, zou men kunnen zeggen, werd in de naoorlogse periode de erfenis van Forum dus voortgezet. De internationaal opmerkelijke bloei van het columnisme in Nederland laat zich eveneens tot op zekere hoogte uit deze constellatie verklaren. De vraag rijst nu hoe het in deze verzuilde samenleving, waar zelfs kritische intellectuelen op de keper beschouwd maar een beperkte speelruimte hadden, met de uitgevers, de bibliotheken, de boekwinkels, de literaire kritiek en de lezers gesteld was.

De verzuilde dagbladkritiek

Een deel van de dagbladen was in de naoorlogse periode nog duidelijk aan een zuil gebonden. De literaire kritiek in deze bladen vertoonde daarvan de sporen. Een duidelijk stempel op de richting van de ontwikkeling van de naoorlogse Nederlandse literatuur heeft de confessionele kritiek echter niet weten te drukken. Dat heeft ongetwijfeld te maken met het feit dat binnen de zuilen geen literatuur werd geproduceerd die als volwaardige alternatief kon gelden. Binnen de zuilen kon men weinig meer doen dan proberen het seculiere aanbod te reguleren, door contextualisering, waarschuwing en/of negatie. Dat leverde een uiterst frustrerende asymmetrie op: binnen de zuilen was men voortdurend gedwongen zijn houding te bepalen ten opzichte van de 'algemene' en 'moderne' cultuur; omgekeerd was daar nauwelijks aanleiding toe. Voor literair bevlogen naturen was dat natuurlijk geen prettige situatie en op den duur kon dat zelfs tot een geloofscrisis leiden. Zo schreef Kees Fens, de jonge katholieke criticus van *De Tijd-Maasbode*, in 1962 een drietal artikelen over de afwezigheid van de katholieken in de Nederlandse literatuur. Zijn vrees was dat katholicisme en het moderne leven niet te combineren waren. In zijn eerste artikel probeerde hij deze vrees nog te bezweren met een 'Wellicht is (...) een andere, meer perspectiefvolle zienswijze mogelijk', en in zijn tweede met woorden als: 'andere zienswijzen zijn, dunkt me, mogelijk en zullen wellicht meer verhelderend te zijn', om in het laatste artikel - na een kennelijk als bijzonder onbevredigend ervaren reactie van Anton van Duinkerken (die beweerde dat Hadewijch ook al problemen had met de haar omringende wereld) - zich bij het onvermijdelijke neer te leggen: moderne literatuur en katholicisme waren onverenigbare grootheden. Direct daarop trad Fens toe tot de redactie van het tijdschrift *Merlyn* (1962-1966), een tijdschrift dat een radicaal autonomistische, niet levensbeschouwelijke literatuuropvatting huldigde.[49]

Zo ging het natuurlijk niet altijd. De al wat oudere protestants-christelijk criticus C. Rijnsdorp (1894-1982), zeer gezaghebbend in eigen kring, volgde de seculiere literaire productie met grote belangstelling, zonder daarbij van zijn geloof af te vallen.[50] Rijnsdorp schreef in de jaren zestig recensies voor het zogenaamde Rotterdammer Kwartet, een combinatie van vier protestants-christelijke dagbladen. Hij schreef daarin onder meer uitgebreide beschouwingen over *De kreeftskeerkring* en *De steenbokskeerkring* van Henry Miller, twee romans die in 1962 en 1963 eindelijk in vertaling bij De Bezige Bij verschijnen.[51] Volgens Rijnsdorp moest men *De kreeftskeerkring* 'niet verbieden, men moet er doorheen kijken'. Bij alle kritiek die Rijnsdorp op de roman had, is het opmerkelijk hoeveel bewondering voor Miller hij in wezen had.[52] 'Miller is van een formaat, waarbij onze Vinkenoog, zijn geestelijk oomzegger, overbodig wordt', vond hij bijvoorbeeld. En in zijn recensie van *De steenbokskeerkring*, was hij bepaald dubbelzinnig: 'Er staan duistere bladzijden in [deze roman], die - ik aarzel niet het te zeggen - tot de wereldliteratuur behoren. (...) [Miller] heeft het Duitse bloed van Böhme, Eckehart, Seuse, Nietzsche. Hij is de profeet van een *tegelijk* vleselijke en kosmische mystiek.' En: 'Men wil Miller in Nederland wel waarderen "uit zuiver literair oogpunt", een hoger vorm van scheelzien blijkbaar. Want als er bij *iemand* géén onderscheid tussen het literaire en het levensbeschouwelijke sprake is, dan bij hem!'[53] Maar uiteindelijk was Miller voor Rijnsdorp toch de aankondiging van de komst van de anti-christ. Juist daarom zou hij, zo lijkt het wel, willen dat een ieder van die dreiging kennis

nam. Over Jan Wolkers, een ‘afvallige’ die in zijn eigen protestants-christelijke kring het nodige stof deed opwaaien,[54] oordeelde hij in zijn recensies overigens positief: ‘een geboren romanschrijver’. Naar aanleiding van *Een roos van vlees* schreef hij:

> De criticus die christelijke normen wil aanleggen moet voor twee dingen oppassen: alles christelijk te willen interpreteren, of alles op grond van vloeken en schuttingwoorden mir nichts dir nichts te verwerpen. Oordelen betekent nuances zien en de complexiteit, die nu eenmaal inherent is aan alle leven, aanvaarden. Mocht Wolkers God vinden (wie zoekt, die vindt, zegt de Schrift), dan zal hij zelf de eerste zijn om harde woorden te spreken over zijn vroegere werk. Ik wil dit werk liever positief zien, namelijk als een eerlijke en hartgrondige vraagstelling.[55]

Zoals wel vaker bij Rijnsdorp las hij de roman als uiting van de tijdgeest en au fond als een aanmaning aan de eigen kring: ‘Niet een nieuw vernis is nodig, maar een vernieuwing van de christelijke religie. Die helpen wij niet komen door *alleen maar* af te wijzen wat in strijd is met de overgeleverde burgerlijke normen.’[56] Slechts in een enkel geval was de afwijzing radicaal en eenduidig, zoals in het geval van Jan Cremer. Maar Cremer werd natuurlijk niet alleen in confessionele kring verafschuwd.[57]

Verzuilde uitgevers en boekhandels

Van de grote uitgeverijen die literatuur publiceerden, waren alleen Het Spectrum en De Arbeiderspers aan een zuil gebonden: respectievelijk de rooms-katholieke en de socialistische. Protestants-christelijke uitgevers als Callenbach en Kok trokken zich steeds meer terug uit het literaire circuit. Daarmee bevestigen ze het beeld van protestantse ingekeerdheid, dat ook oprijst uit het bibliotheekbeleid (zie hieronder). De meeste uitgeverijen plaatsten echter hun identiteit niet zo sterk op de voorgrond.[58]

Overigens hielden zowel confessionele als niet-confessionele uitgevers uit commerciële overwegingen rekening met opvattingen en gevoeligheden in het andere kamp. Toen in 1953 bleek dat de Prismapockets (van de katholieke uitgeverij Het Spectrum) ook goed verkochten bij de algemene boekhandel, werd in een intern rapport het volgende advies gegeven: ‘Men zal deze [gunstige verkoop] kunnen bevorderen door er nauwgezet op toe te zien, dat de reeks geen titels bevat, respectievelijk gaat bevatten, die voor de r.k. boekhandel wel, maar voor de algemene boekhandel juist om deze reden minder aantrekkelijk zijn.’ Het Spectrum nam de suggestie over, en zag erop toe dat de roomse signatuur van de Prismareeks minder in het oog zou springen.[59] Ook het omgekeerde kwam voor. De Bezige Bij heeft eind jaren veertig enige malen de kans gehad om Willem Frederik Hermans binnen zijn fonds te halen. Maar men zag ervan af *De tranen der acacia's* uit te geven, toen Hermans niet op het verzoek in wenste te gaan de onkuise passages aan te passen. Volgens Schouten (destijds samen met Lubberhuizen de directie van De Bezige Bij) was het niet zo dat De Bezige Bij het boek weigerde uit preutsheid, maar om de relaties met het behoudende deel van de boekhandel niet in gevaar te brengen.[60] Er waren nogal wat protestantse en katholieke boekwinkels die er alert op waren om hun klanten geen boeken met onzedelijke inhoud te koop aan te bieden. Katholieke boekwinkels richtten zich daarbij op de adviezen

van de rooms-katholieke Idil (Informatiedienst Inzake Lectuur). Wanneer die dienst onzedelijke taal of kwalijke gedachten in boeken ontdekte, mochten katholieke boekwinkels die boeken niet in- en verkopen, en daarmee verviel een groot deel van de markt.[61]

Behalve boekhandels en bibliotheken wilde Idil de grote schare van gewone lezers adviseren die niet op hun eigen 'leeskracht' konden vertrouwen. Eigenlijk raadde Idil lezers af om aan een boek te beginnen voordat het door de dienst gerecenseerd was. De besproken boeken werden voorzien van rpmeinse cijfers. I betekende verboden voor katholieke lezers; II dat een boek dat slechts bij uitzondering en alleen als er een gegronde reden voor was, gelezen mocht worden; III betekende lectuur alleen geschikt voor gevormde lezers; IV betekende geschikt voor volwassenen, en V ten slotte betekende geschikt voor iedereen. De cijfers die (toen al of later bekende) auteurs als Simon Vestdijk, Willem Frederik Hermans, Harry Mulisch, Louis Paul Boon en Hugo Claus kregen (om er maar een paar te noemen) schommelden tussen de I en II. Oftewel: het werk van deze auteurs diende de gewone katholiek ongelezen te laten.[62]

Dat een oordeel van Idil invloed uitoefende op het aankoopbeleid van boekhandels lijkt wel vast te staan. Toch zal er, net als bij de bibliotheken (zie onder), nogal wat variatie in het inkoopbeleid van de boekhandels zijn geweest, en zullen ze niet blind op het oordeel van Idil hebben gekoerst.

Over openbare, volks- en winkelbibliotheken

Aan het reilen en zeilen van de bibliotheken is de naoorlogse spanningsverhouding tussen modernisering en restauratie - het precaire evenwicht tussen traditie en vernieuwing (Righart) - heel goed af te lezen. De strijd is voor een deel te interpreteren als een krachtmeting tussen stadscultuur en plattelandscultuur. Toen het onderscheid tussen platteland en stad in de jaren zestig sterk was afgenomen, ebde ook geleidelijk de spanning tussen de openbare en de verzuilde bibliotheek weg.

Het bibliotheekwezen zag er in de naoorlogse jaren anders (en vooral gecompliceerder) uit dan tegenwoordig. Tegenwoordig kennen we, als we de vak- en gespecialiseerde bibliotheken buiten beschouwing laten, eigenlijk alleen het instituut van de openbare bibliotheek. Destijds waren er echter bibliotheken in allerlei soorten en maten en voor alle voorkomende religieuze en maatschappelijke groeperingen. Globaal kon er een onderscheid gemaakt worden tussen openbare bibliotheken, volksbibliotheken en winkelbibliotheken. De openbare bibliotheken hadden een min of meer officiële status: ze moesten aan bepaalde kwaliteitsnormen voldoen, op grond waarvan ze voor overheidssubsidie in aanmerking kwamen. Er waren niettemin openbare bibliotheken van diverse gezindten. Aan het begin van deze eeuw was gebleken dat een voor alle gezindten gemeenschappelijke openbare bibliotheek niet tot de mogelijkheden behoorde.[63]

Het algemeen-ontwikkelend karakter onderscheidde openbare bibliotheken van de volksbibliotheken en de winkelbibliotheken. Volksbibliotheken waren vooral op het platteland te vinden. Ze dreven op vrijwilligerswerk en de collectie voldeed in de meeste gevallen niet aan al te hoge eisen. De commmerciële winkelbibliotheken waren, zoals de naam zegt, vaak in winkels gevestigd; ze kwamen tegemoet aan de - meestal niet al te verheven - smaak van het lezerspubliek. In 1947 telde Nederland zo'n tweeduizend winkelbibliotheken.

Na de oorlog was men, zoals overal, ook in de bibliotheekwereld bekommerd om dreigend normverlies. Met zorg werd met name naar de commerciële winkelbibliotheken gekeken, waar beeldromans, detectives, gangsterromans, cowboyboeken en 'zware realisten' die op de laagste instincten inspeelden, konden worden geleend. In 1948 stelde een onderzoekscommissie in Maastricht vast dat in deze stad de winkelbibliotheken 75 procent van de bibliotheeklezers bedienden (dus naast de katholieke volksbibliotheken en de openbare bibliotheken). De commissie meende dat een aantal van de winkelbibliotheken als zeer gevaarlijk gekenschetst moest worden. Het gevaar school vooral in de 'boeken onder de toonbank', waarin overspel, gewaagde situaties, veelhoeksverhoudingen, bordelen, lichtekooien en homoseksualiteit met van de lucht waren. Soms bleken er pornografische manuscripten te circuleren. 'Keurige' openbare-leeszaalgebruikers kwamen speciaal naar de winkelbibliotheek voor 'pittige lectuur'.[64] Wetgeving die moest leiden tot het aan banden leggen van deze winkelbibliotheken, haalde het echter niet. Het goedkope pocketboek, de gestegen welvaart, de expansie van openbare bibliotheken en geheel andere opvattingen over de 'ondergrens' en over pornografie betekenden in de jaren zestig het natuurlijk einde van de winkelbibliotheken. Slechts de leesportefeuilles overleefden als vorm van commerciële lectuurvoorziening.[65]

Ook de volksbibliotheken verdwenen in de jaren zestig. Maar het ideaal van die volksbibliotheken zou door de restauratie eerst nog een krachtige nieuwe impuls krijgen. Aanvankelijk verliep het bibliotheekbeleid na de oorlog uiterst moeizaam. Er ontstond een strijd om invloed tussen de Vereniging voor Openbare Bibliotheken en allerlei protestants-christelijke en katholieke organisaties (zoals de Katholieke Centrale Vereniging voor Lectuurvoorziening).[66] Aan de ene kant het ideaal van een moderne algemene ontwikkeling, aan de andere kant het ideaal van laagdrempeligheid, kleinschaligheid en een eigen 'nestgeur'.

Deze schermutselingen zijn enerzijds te interpreteren als een gevecht van het achtergebleven platteland tegen de moderne grote stad; anderzijds wees het ideaal waar de confessionelen voor stonden ook vooruit. Vooral in hun aandacht voor achterstandsgroepen waren ze hun tijd vooruit. In het Nederlandse Bibliotheek en Lectuurcentrum (NBLC), dat in 1972 werd opgericht als een algemene overkoepelende en ontzuilde organisatie, is het woord Lectuurcentrum het resultaat van deze confessionele inbreng.[67]

In de jaren vijftig kregen de volksbibliotheken het steeds moeilijker. In de gehele maatschappelijk-charitatieve sector maakten professionele en geschoolde welzijnswerkers hun opwachting, en werd het steeds lastiger vrijwilligers te vinden. Zo ook vrijwilligers om de bibliotheken te bemensen. Bovendien werd de afstand tussen stad en platteland steeds kleiner, en met de teloorgang van de plattelandssfeer schreed ook de ontkerkelijking voort. Een en ander leidde tot toenadering tussen de openbare bibliotheek en de volksbibliotheek.

Behalve deze toenadering werd er zo nu en dan ook een poging gedaan om tot samenwerking te komen tussen algemene en confessionele openbare bibliotheken. Het Trifolium, een bibliotheek in Hilversum, gold in 1955 als een interessant experiment. Het Trifolium leek een simpel samengaan van bibliotheken van verschillende gezindten, maar het bestond eigenlijk uit drie bibliotheken onder één dak. De uitleenbalie was in drieën verdeeld met daarachter het eigen personeel van elk der drie deelbibliotheken. In het leeszaaltje lagen alleen de naslagwerken en tijdschriften die voor iedereen aanvaardbaar waren (*Het Parool* bijvoorbeeld

wel, de aan de PvdA gebonden krant *Het Vrije Volk* niet). De boekencollectie bestond uit een door de participanten goedgekeurd algemeen deel, dat beheerd werd door de drie boekencommissies gezamenlijk. De rest was 'verzuild': gesplitst naar christelijk, katholiek, en algemeen. Lezers mochten lenen uit hun deel en uit de algemene collectie. In een aantal andere plaatsen kwam ook een dergelijke samenwerking tot stand, meestal tussen twee bibliotheken.[68] Geleidelijk aan zouden de openbare en de volksbibliotheken steeds dichter naar elkaar toe groeien, wat in 1972 dus werd bezegeld met de oprichting van de NBLC.

In de jaren 1960-1962 is door P.J. van Swigchem een omvangrijk vergelijkend onderzoek gedaan naar het boekenbezit waarover de openbare bibliotheken van verschillende gezindten beschikten: de algemene, de rooms-katholieke en de christelijke. In het totaal werden 155 bibliotheken onderzocht. De studie geeft veel informatie over de denkwereld achter het beleid. In het onderstaande is daar dankbaar gebruik van gemaakt. Van Swigchem heeft in zijn onderzoek ruim aandacht geschonken aan de literatuur (uitsluitend proza). Hij onderscheidde de volgende categorieën fictie: oudere Nederlands romans, hedendaagse Nederlandse romans, realistische romans, buitenlandse romans, buitenlandse ontspanningslectuur (in de oorspronkelijke taal), lichte romans, detectiveromans, christelijke romans en rooms-katholieke romans. Van elk van deze categorieën werd aan de hand van een van te voren vastgestelde titellijst nagegaan welke titels wel en welke niet in de bibliotheek aanwezig waren.

Voor de moderne literatuur leverde dit het volgende resultaat op: in de rooms-katholieke openbare bibliotheek werd van het oeuvre van 24 moderne Nederlandse schrijvers niet meer dan 36 procent aangetroffen. Bij de algemene openbare bibliotheek was dat 63 procent. Verreweg het laagst scoorde hier de protestants-christelijke bibliotheek met slechts 10 procent! Ook de categorie 'realistische romans' is interessant. Tot deze categorie rekende Van Swigchem romans waarvan 'verwacht kon worden dat zij door realistische beschrijving van oorlogswreedheden of seksuele handeling aan bepaalde lezersgroepen aanstoot zouden geven'.[69] Het ging om mogelijke controversiële boeken, dus niet alleen om boeken die 'op de rand van pornografie staan', maar ook om literatuur.[70] Welnu, het patroon van de moderne romans herhaalde zich hier. De rooms-katholieke bibliotheek had ruim twee keer minder realistische titels in huis dan de algemene bibliotheken. Het realistische bezit in de protestants-christelijke bibliotheken was zo goed als te verwaarlozen. *Het stenen bruidsbed* van Mulisch en *De donkere kamer van Damokles* van Hermans, in de rooms-katholieke openbare bibliotheken sterk vertegenwoordigd, ontbraken daar geheel. Cijfermatig lijken de katholieken dus een middenpositie in te nemen tussen de algemenen en de protestants-christelijken. De protestants-christelijken bleken veel strenger in het toepassen van hun morele selectiecriteria dan de katholieken.

Opmerkelijk is dat er bij de katholieke openbare bibliotheken geen duidelijk verband viel vast te stellen tussen de morele waardering volgens Idil en hun aankopen. Zo waren allerlei titels van Anna Blaman (wier romans en verhalenbundel bij Idil steevast II of III scoorden) in een aantal bibliotheken wel degelijk aanwezig. De ideeën over de juiste handelwijze ten aanzien van dit soort literatuur liepen in de katholieke wereld nogal uiteen. Zo drukte het orgaan van Idil, *Idil-tijdingen*, in 1955 de strenge richtlijnen af van (Franse) kardinalen en aartsbisschoppen. Volgens dezen was het lezen van boeken, die valse ideeën verspreidden voor katholieken verboden.[71]

> Noch de literaire waarde van een werk, noch de beroemdheid van zijn auteur, noch het verlangen, een boek te kennen, waarvan men hoort spreken, zelfs niet een apostolaatszorg vormt een voldoende motief om zich het lezen ervan maar te veroorloven. (...) Hetzelfde geldt voor immorele uitgaven, zo talrijk in deze tijd, waarin zich een uiteenrafeling van het erotische verlangen en van de zinnelijkheid uit, wat karakteristiek is voor de heidense zeden. Het lezen van dergelijke publicaties zal bijna altijd schadelijk zijn voor de opbloei van het geestelijk leven.[72]

Hier sprak de clerus, die een cordon sanitaire tegen de oprukkende moderniteit met al haar bedreigingen wilde opwerpen. Maar binnen de katholieke gemeenschap zelf leefde ten aanzien van wat wel en niet toelaatbaar was ook een andere, meer genuanceerde opvatting. In 1952 schreef D. de Lange in *Het onvervangbare boek: een pleidooi in het bijzonder aan het adres der Nederlandse Katholieken*:

> Het boek, en de wereld van denken en voelen, waarvoor het staat, is in de katholieke Nederlandse gemeenschap nog een vreemde, en tamelijk jonge eend in de bijt. En men ontkomt niet aan de indruk, dat men mettertijd hoopt dit lelijke eendje weer kwijt te raken. (...) Op het terrein van het boek is de enige aanwijsbare bemoeienis van verantwoordelijke kringen een negatieve: een vlijtig indiceren van goede, minder goede, voorbehouden en verboden boeken (...) Al te zeer blijkt hier weer de negatieve opzet, om, nu de mensen dan toch eenmaal blijken te lezen, dan in 's hemelsnaam maar te zorgen dat ze geen verkeerde dingen lezen. Wie het slechte wil tegengaan, lere de mensen juiste en zuivere eisen te stellen aan hun lectuur, en dit eist een opvoeding tot vrije oordeelsvorming. Dit blijkt inderdaad het kardinale en vergeten punt onzer emancipatie te zijn, waarmee de miskenning van het boek ten nauwste samenhangt: de miskenning van de vrije menselijke vorming en opvoeding tot verantwoordelijkheid.[73]

Dit geluid, waaruit vertrouwen in het eigen oordeel van de (katholieke) lezer sprak, zou in de daaropvolgende jaren sterker worden. Zoals in een toespraak van H.W.J. Surig in 1956 ter gelegenheid van het jubileum van de Eindhovense rooms-katholieke bibliotheek, die de typerend moderne titel had: ‘Leeszaalwerk gezien als sociaal werk’. Hij omschreef de taak van de openbare bibliotheek als: het goede boek in goede handen brengen. Deze formule ‘omvat niet alleen de kern van het leeszaalwerk, maar geeft tegelijk ook de mogelijkheid van aanpassing aan andere tijden’.[74] Wellicht valt in die en passant ingesmokkelde ‘aanpassing aan andere tijden’ al de aankondiging van de op hande zijnde onttakeling van de zuil te beluisteren.

In 1962 lijkt op deze weg inderdaad een volgende stap gezet, zo valt af te leiden uit de woorden van pater C.F. Pauwels in ‘Wijzelf in gemeenschap met anderen’. Hij constateerde dat de gedachte aan een volledig eigen katholieke cultuur was losgelaten. Tegenwoordig zag men meer in het op eigen rooms-katholieke manier deelnemen aan de algemene cultuur.

> Vroeger maakte men geloof en godsdienst tot middelpunt en norm van het gehele culturele leven. (...) Thans erkennen wij de zelfstandigheid van de wereld; dit brengt mee

> een onafhankelijkheid van de cultuur tegenover de Kerk, die alleen de geloofsnormen kan geven; en een aanvaarding van het profane karakter van cultuur, waarvan dus de religie niet het middelpunt behoeft te zijn; bovendien een benadrukken van lekenverantwoordelijkheid.[75]

Er is dus onmiskenbaar een kentering waar te nemen: van isolement naar participatie. Er is nog een andere observatie naar aanleiding van het boekenbezit van de rooms-katholieke openbare bibliotheken mogelijk. Het blijkt dat de rooms-katholieke bibliotheken geneigd waren aanzienlijk zwaarder accent te leggen op ontspanningslectuur (lichte romans en detectiveromans) dan zowel de algemene als de protestants-christelijke bibliotheken, en dat men daarbij eveneens geneigd was zijn grenzen lager te trekken, dan de algemene openbare bibliotheek.

Dat hier het motief van 'dom houden' niet helemaal afwezig was, blijkt uit de woorden van pater Theobaldus O.F.M. Cap.[76] Sprekend over de 'literair en ethisch waardeloze Schund', beweerde hij dat deze lectuur betekenis kan hebben omdat zij ontspanning kon bieden en gelegenheid gaf tot een volledig rusten van de geest. Doordat de mensen daardoor graag en gemakkelijker hun vrije tijd in het gezin doorbrachten, werden ze afgehouden van andere bezigheden die een verkeerde invloed zouden kunnen hebben. Hij betwijfelde of deze boeken tot geestelijke afstomping leidden: 'groepen, die alleen in dergelijke Schund hun vertier vinden, staan klaarblijkelijk geestelijk-cultureel op zulk laag peil, dat het nog de vraag is, of het geestelijk peil der bedoelde boeken zelfs niet hoger ligt dan het peil waarop hun geest staat'.[77]

De openbare rooms-katholieke bibliotheek kon zijns inziens deze *Schund* niet goed links laten liggen: dat voerde de lezer alleen maar naar de huurbibliotheek of volksbibliotheek, en de openbare bibiotheek verloor dan op die groep haar invloed. Kortom: een tamelijk cynische redenering.

Zoals eerder bij het onderzoek in Maastricht werd de verhouding tussen de commerciële winkelbibliotheek en de (rooms-katholieke) openbare bibliotheek aan de orde gesteld door L.J. Rogier. Hij redeneerde op een karakteristiek katholieke manier:

> Waar de winkelbibliotheken voorspoedig gedijen, kan de openbare leeszaal in de serene sfeer van de cultuurpropaganda leven, doch overal waar men de winkelbibliotheken systematisch overbodig tracht te maken, behoort zulk een leeszaal ook in meer primitieve behoeften te voorzien...De erkende openbare bibliotheken, die zich daarnaar gedragen, verdienen eerder lof dan blaam.[78]

Binnen de zuil waren er echter ook die een meer cultureel-elitaire opvatting huldigden, en vonden dat de rooms-katholieke openbare bibliotheek vooral kwaliteit moest bieden.[79]

W.F. Hermans noemde in *Manderijnen op zwavelzuur* Idil een terreurorgaan. Maar in de praktijk blijkt het hanteren van Idil-waarderingen vergeleken met de protestants-christelijke bibliotheken eerder een gematigd positieve uitwerking gehad te hebben. De Idil-waarderingen stelden de rooms-katholieke openbare bibliotheek (en ook de boekhandel en de lezer) in staat een boekenbezit op te bouwen dat rekening hield met verschillende graden van rijpheid. Bij de protestants-christelijke openbare bibliotheek speelde het motief van de vrijwillige zelfbeperking een grotel rol (onder meer het gevolg van het feit dat protestanten

geen kerkelijk gezag erkennen). Dr. K. Sprey: ‘Wij willen onszelf onder een zelfgekozen tucht plaatsen. Zo zien wij tegenover allen die met ons streven naar een christelijk leven, diezelfde verantwoordelijkheid en voelen het als onze plicht niet dwingend, maar radend naast elkaar te staan.’[80]

In het besef, verantwoordelijk te zijn voor de naaste, wilde de christelijke openbare bibliotheek bescherming bieden tegen ‘infecterend kwaad’; deze bescherming werd niet van bovenaf opgelegd, maar door de lezer zelf gevraagd. Althans zo werd het kennelijk ervaren. Van censuur wilde men dan ook nadrukkelijk niet spreken.[81] Op dit punt was de christelijke openbare bibliotheek, meer dan de rooms-katholieke, de volksbibliotheek gebleven: in het bezit meer eenzijdig afgestemd op de literaire en cultureel weinig ontwikkelde lezer.[82]

De lezer

We hebben een omtrekkende beweging gemaakt, langs literaire kritiek, uitgever, boekhandel en bibliotheek. Maar hoe staat het met de lezers? Waren zij ook verzuild? Hierover is weinig bekend. Uit een CBS-onderzoek in 1955/1956 blijkt dat onder gereformeerden het grootste aantal boekenlezers werd aangetroffen, namelijk 84 procent, bij de rooms-katholieken is dit slechts 63 procent. In hetzelfde onderzoek werd de boekenlezers gevraagd naar hun laatstgelezen boek. A.M. de Jong kwam onder de gehele steekproef als de meest geliefde auteur naar voren, op grote afstand gevolgd door Anne de Vries, Pearl Buck en Anton Coolen. De voorkeur voor auteurs bleek afhankelijk van sociaal milieu en religieuze achtergrond. Bij katholieken stond Anton Coolen bovenaan de rij, bij de gereformeerden Anne de Vries.[83] Van enige zuilinvloed bij de lectuurkeuze lijkt dus wel sprake te zijn geweest. Bij hetzelfde CBS-onderzoek werd echter geconcludeerd: ‘De binding aan de eigen confessie is het sterkst bij het lezen van de radioprogrammabladen. Deze binding is wat minder sterk in het verenigingsleven en bij het lezen van dagbladen; *het zwakst bij het lezen van romans*.’[84]

In de huiselijke beslotenheid rond radio en lectuur lijkt er minder verzuiling te hebben bestaan dan af te leiden zou zijn uit ‘formele’ adhesiebetuigingen als omroeplidmaatschap of verkiezingen. Onbespied door geloofsgenoten, aldus Knulst en Kraaykamp, bleek de aanhang minder volgzaam dan de zuilen hadden gehoopt (respectievelijk huidige clichés over de jaren vijftig willen doen geloven). Ook de ontspanning buitenshuis in de steden was nauwelijks verzuild (bioscoop, dansgelegenheid).[85]

Al met al kan geconcludeerd worden dat het literaire systeem weliswaar wel degelijk verzuild was, zij het misschien niet in zo'n rigide mate als het beeld van de restauratieve jaren vijftig zou doen verwachten. Onder de verzuilde oppervlakte was al veel aan het schuiven. Ook binnen de zuilen bleek men de moderne tijd en de literaire verschijnselen die daar bij horen als iets schier onafwendbaars te beschouwen.

Literatuur in vertaling

Uit de studie *Weten wat er in de wereld te koop is: vier Nederlandse uitgeverijen en hun vertaalde fondsen 1945-1970* van Sandra van Voorst kan opgemaakt worden dat de jaarlijkse productie aan vertaalde fictie in de periode 1946-1966 maar liefst verzesvoudigde. Nu is het echter niet zo eenvoudig om aan die opmerkelijke toename een duidelijke conclusie te verbinden.

Ongetwijfeld is het aantal vertalingen een indicatie voor de openheid van een literair systeem, maar het zou natuurlijk onzin zijn te beweren dat de Nederlandse literatuur tussen 1946 en 1966 zes maal opener is geworden ten opzichte van het buitenland. Er moet rekening worden gehouden met een aantal complicerende factoren. Zo was er vlak na de oorlog een enorm papiertekort. Nog in 1947 kregen literaire uitgeverijen slechts 30 procent van hun vooroorlogse papierbehoefte toegewezen. Er waren dus aanvankelijk weinig nieuwe boeken voorhanden, ook in vertaling, maar veel lezers lazen wél gretig de literaire tijdschriften om op de hoogte te blijven van de literaire ontwikkelingen, zeker ook die in het buitenland. Een tijdschrift als *Litterair Paspoort* wijdde zich uitsluitend aan buitenlandse literatuur. Hans van Straten, een van de redacteuren, daarover:

> De verbindingen met het buitenland waren in de eerste tijd na de bevrijding chaotisch. En toen de contacten met de buitenlandse uitgeverijen weer waren gelegd, was er geen geld. Nederland was uit de oorlog gekomen als een straatarm land. (...) Onder deze omstandigheden was de verschijning van een tweemaandelijks tijdschrift (...) uitsluitend gewijd aan het buitenlandse boek, niets minder dan een *signaal*, een teken dat we ook literair gesproken bevrijd gingen worden uit de alkoof waarin we vijf jaar opgesloten hadden gezeten.[86]

Toen de papierschaarste eenmaal afnam, nam de boekproductie over de gehele linie fors toe en ook het vertaalde boek profiteerde daarvan, zoals blijkt uit de afbeelding:[87]

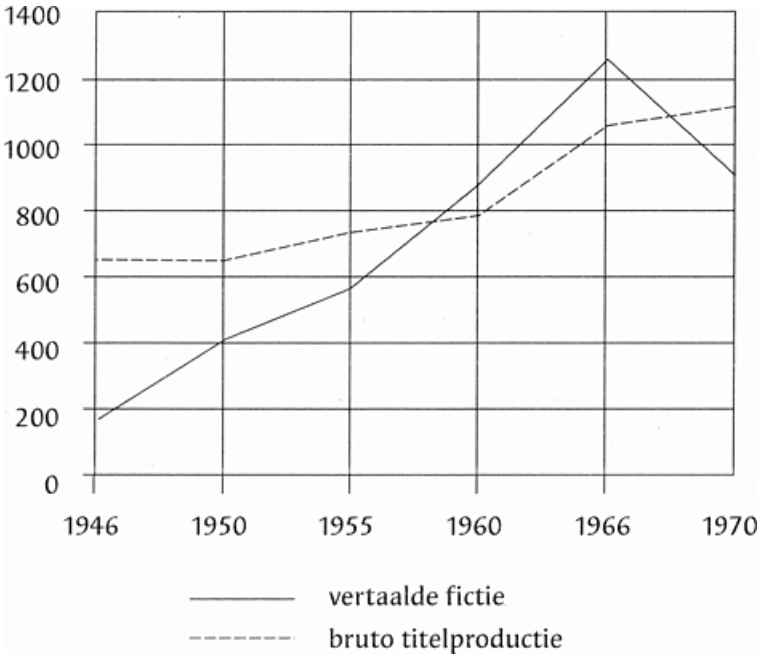

Titelproductie vertaalde fictie en bruto titelproductie (x 10)
Bron: S. van Voorst, *Weten wat er in de wereld te koop is*. (Den Haag 1997).

Grosso modo houdt de toename van het aantal vertaalde fictietitels na 1955 gelijke tred met de algemene stijging van de boekproductie. Een scherper beeld van de aard van de ontwikkelingen krijgen we als we nagaan uit welke taalgebieden de vertaalde fictie afkomstig is. Bekijken we het onderstaande diagram, dan wordt in een oogopslag duidelijk welk enorm overwicht de vertalingen uit het Engels hebben:

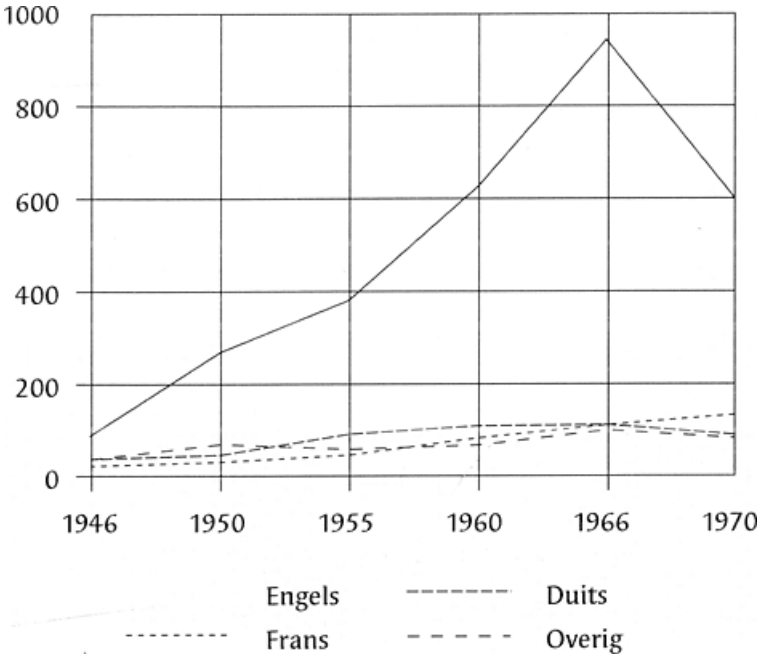

Vertaalde fictie naar brontaal
Bron: S. van Voorst, *Weten wat er in de wereld te koop is*. (Den Haag 1997).

De lijn van vertaalde-fictietitels uit het Engels vertoont opvallende overeenkomst met de lijn van het totaal aan vertaalde-fictietitels in het vorige diagram. Met andere woorden: de hele toename aan vertaalde fictie tussen 1946 en 1966 lijkt zo goed als geheel op het conto van vertalingen uit het Engels geschreven te moeten worden. Als we daarbij bedenken dat literatuur die in de oorspronkelijke taal gelezen werd ook voornamelijk Engelstalig was, en dat de omvang van de importmarkt zeker gelijk was aan het vertalingsaanbod, dan is de sterke oriëntatie op de Angelsaksische wereld duidelijk.[88]

Van die boeken die in de oorspronkelijke taal gelezen werden, waren met name Amerikaanse paperbacks met schaars geklede dames op het omslag (de zogenaamde ‘breast-sellers’) populair. Aan het begin van de jaren vijftig werden er jaarlijks zo'n 300.000 exemplaren van verkocht.[89] Nederland werd beschouwd als ‘the largest non-speaking English market of the world’.[90] In Engeland en de VS maakten uitgevers zelfs speciale edities voor de Nederlandse markt.

De oriëntatie op de Angelsaksische literatuur valt voor een belangrijk deel toe te schrijven aan de opkomst van het pocketboek, met zijn hoge oplagen en snelle omlooptijd. Uitge-

verijen zagen zich gedwongen voortdurend nieuwe titels uit te brengen die voor een groot publiek aantrekkelijk waren. Ze zochten het daarbij voornamelijk in titels uit het genre van de populaire fictie (thrillers, detectives, science fiction), waarvan het aanbod met name in de Verenigde Staten enorm was.[91] Bij typisch literaire uitgeverijen als De Bezige Bij en Van Oorschot was van een dominantie van Angelsaksische literatuur echter geen sprake.

Buitenlandse literatuur in de literaire dagbladkritiek

Veel van de Angelsakische import en van de vertalingen betrof dus ontspanningsliteratuur. Misschien dat dat voor een deel verklaart waarom de Angelsaksische opmars niet zonder meer valt af te lezen uit de ruimte die in belangrijke dagbladen voor de diverse buitenlandse literaturen werd ingeruimd. In het onderstaande schema staat weergegeven de hoeveelheid pagina's die in vier grote landelijke dagbladen aan buitenlandse literatuur werd besteed in respectievelijk de periode 1930-1940 en de periode 1945-1955.

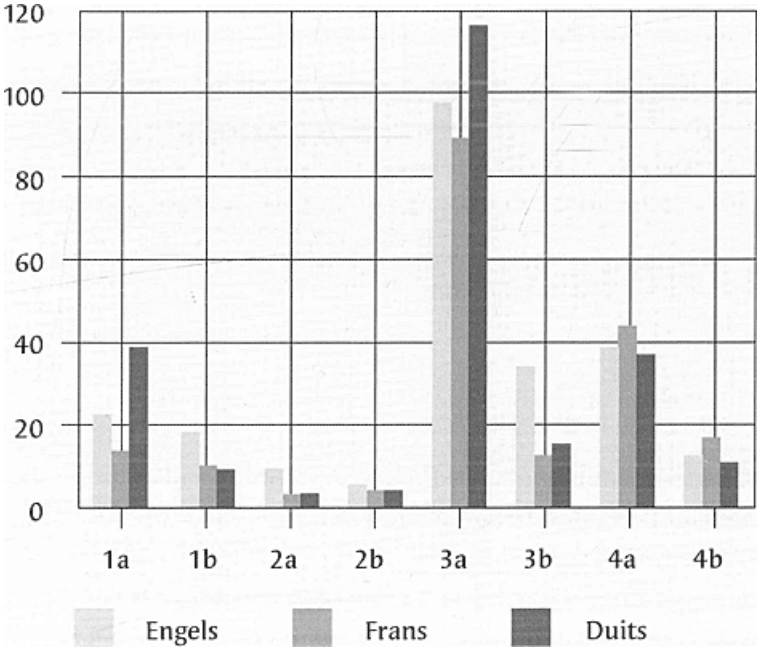

Aandacht in literaire kritiek voor buitenlandse literatuur
1a/b. *Het (Vrije) Volk*
2a/b. *Standaard/Trouw*
3a/b. *Nieuwe Rotterdamsche Courant*
4a/b. *De Tijd*
a. aantal pagina's periode 1930-1940
b. aantal pagina's periode 1945-1955
Bron: P. Buurman, *Duitse literatuur in de Nederlandse dagbladpers*. (Amsterdam 1996).

Bij *Het (Vrije) Volk* zien we dat de aandacht voor Angelsaksische literatuur in absolute zin is teruggelopen. In relatieve zin echter is de aandacht radicaal van de Duitse naar de Angelsaksische literatuur verschoven. Ook *Standaard/Trouw* laat een absolute teruggang van aandacht voor Angelsaksische literatuur zien, maar óók van een absolute toename in de aandacht voor Duitse literatuur (hoewel het om zeer kleine aantallen gaat). Het beeld van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* is min of meer hetzelfde als bij *Het (Vrije) Volk*: teruglopende belangstelling voor Duitse literatuur en toegenomen oriëntatie op Angelsaksische literatuur, terwijl er na de oorlog beduidend minder plaats voor literatuur wordt ingeruimd. Bij *De Tijd*, ten slotte, is behalve een afname in absolute zin geen significante verschuiving tussen de voor- en naoorlogse periode te bespeuren.

Het idee dat Nederland in de naoorlogse periode zijn provinciale zelfingekeerdheid afschudde en zich meer op het buitenland oriënteerde, vindt in de gegevens in de bovenstaande diagram allerminst bevestiging. In de grote dagbladen nam de aandacht voor buitenlandse literatuur beduidend af.[92] Tellen we de ruimte, besteed aan buitenlandse literatuur bij elkaar op, dan krijgen we het volgende beeld:

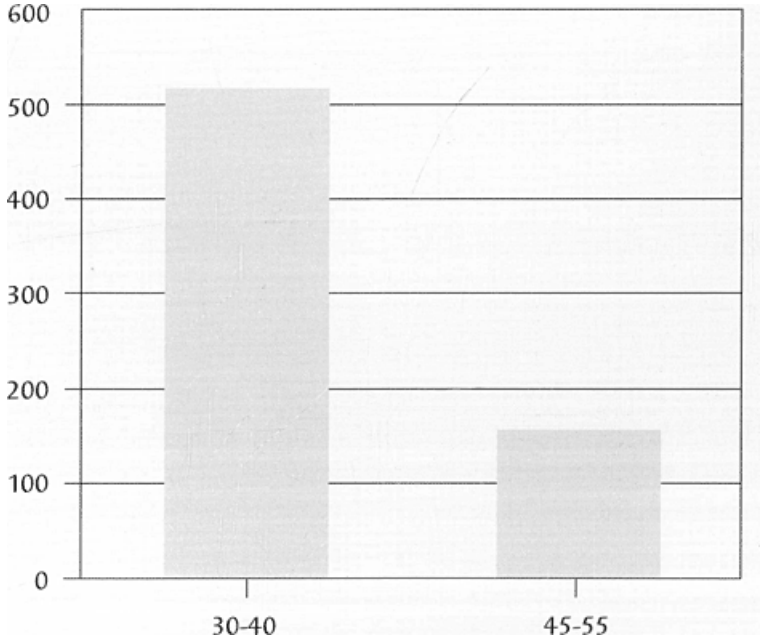

Aandacht in literaire kritiek voor buitenlandse literatuur (in aantal pagina's)
Bron: P. Buurman, *Duitse literatuur in de Nederlandse dagbladpers*. (Amsterdam 1996).

Amerikaanse literaire invloed

Het is nauwelijks mogelijk in kort bestek iets te zeggen over de talloze buitenlandse literaire invloeden die de Nederlandse schrijvers hebben (willen) ondergaan. Het staat buiten kijf dat met name de Franse literatuur zowel op de ontwikkeling in het proza (existentialisme) als in de poëzie (surrealisme) grote invloed heeft uitgeoefend. Toch constateerden nogal wat

auteurs in 1955 bij een enquête (gepubliceerd in *De Gids*) dat de invloed van de Franse literatuur tanende was, en dat die van de Angelsaksische, met name de Noord-Amerikaanse literatuur toenam.[93] Maar hoe ingrijpend was die Amerikaanse invloed? Men kan, zoals Nico Wilterdink heeft gedaan, erop wijzen hoezeer in een roman als *Het gangstermeisje* (1965) van Remco Campert, waarvan het verhaal gesitueerd is vlak na de oorlog, in het leven van de held allerlei typisch Amerikaanse zaken een rol spelen: Amerikaanse jazz, Amerikaanse films, Amerikaanse kleding, Amerikaanse dans, Amerikaanse sigaretten, enzovoorts. Maar het betrof hier toch voornamelijk uiterlijke parafernalia van de Amerikaanse cultuur. De Amerikaanse cultuur was hier een vorm van modern exotisme. Toch was na de oorlog bij Nederlandse schrijvers de belangstelling voor Amerikaanse schrijvers ontegenzeggelijk sterk toegenomen, en was men goed geïnformeerd. Desondanks meent Ton Anbeek dat 'apart from some isolated cases, (...) American literature has had little influence'.[94] Deze constatering is zeker voor de periode direct na de oorlog niet zonder grond. Een auteur als Henry Miller is daarvan een goed voorbeeld. Na de oorlog werd Miller in literaire kringen hogelijk gewaardeerd. Jacques de Haan, Paul Rodenko en Simon Vestdijk schreven enthousiaste stukken over hem.[95] De jonge en veelbelovende schrijver Willem Frederik Hermans toonde zich in *Litterair Paspoort* eveneens bijzonder enthousiast: 'Miller is het toonbeeld van een soort gezondheid waarover sinds Freud onophoudelijk wordt gepraat, zonder dat men eigenlijk weet wat het inhoudt. Miller heeft geen super-ego. Miller bezigt zijn sexualiteit ongesublimeerd en onversneden.'[96] Daarmee verbindt Hermans Miller direct met een centraal thema in zijn eigen werk. Maar zou het veel te ver voeren te stellen dat Miller duidelijke sporen in het werk van Hermans heeft achtergelaten. De titel van Hermans' beschouwing over Miller ('Gezondheid zonder boosheid') zegt wat dat betreft eigenlijk al voldoende. Hermans personages zijn zelden gezond en altijd boos. Van veel groter invloed op Hermans is dan ook de door frustratie, woede en ressentiment verscheurde Franse schrijver Louis-Ferdinand Céline geweest. En zo lijkt het vaker te gaan: herkenning van en bewondering voor Amerikaanse schrijvers, zonder dat van directe beïnvloeding gesproken kan worden.

Als begin jaren tachtig in *De Gids* een debat over de merites van de Amerikaanse literatuur in vergelijking met de Nederlandse wordt gevoerd, blijken de meningen daarover zeer verdeeld. Maar één ding is duidelijk: ook de liefhebbers van de Amerikaanse literatuur zijn van mening dat de Amerikaanse literatuur ook dan nog altijd hemelsbreed verschilt van de Nederlandse.[97]

Tot slot

Overzien we de periode 1945-1970, dan is het opmerkelijk hoe nauw verweven de verschillende aspecten van het literaire leven waren met de karakteristieke veranderingen die in het naoorlogse Nederland op tal van terreinen plaatsgrepen. De literaire ontwikkelingen blijken een rijke en onmisbare informatiebron voor de mentaliteits-, ideeën-, en cultuurgeschiedenis. Hoewel het literaire communicatiesysteem in onze cultuur wellicht in toenemende mate een minder centrale plaats inneemt, zoals aan het begin van dit hoofdstuk al werd gesuggereerd, maakt het ook nu, in het fin de siècle van de twintigste eeuw, nog altijd een belangwekkend en vitaal onderdeel van de cultuurgeschiedenis uit.

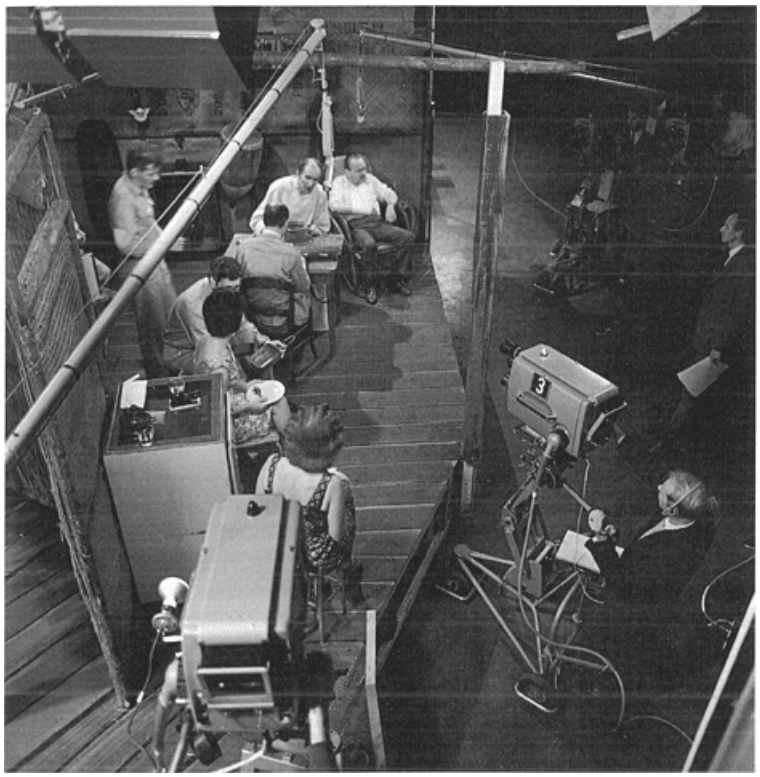

C.J.M. Schuyt en Ed Taverne, *1950. Welvaart in zwart-wit*

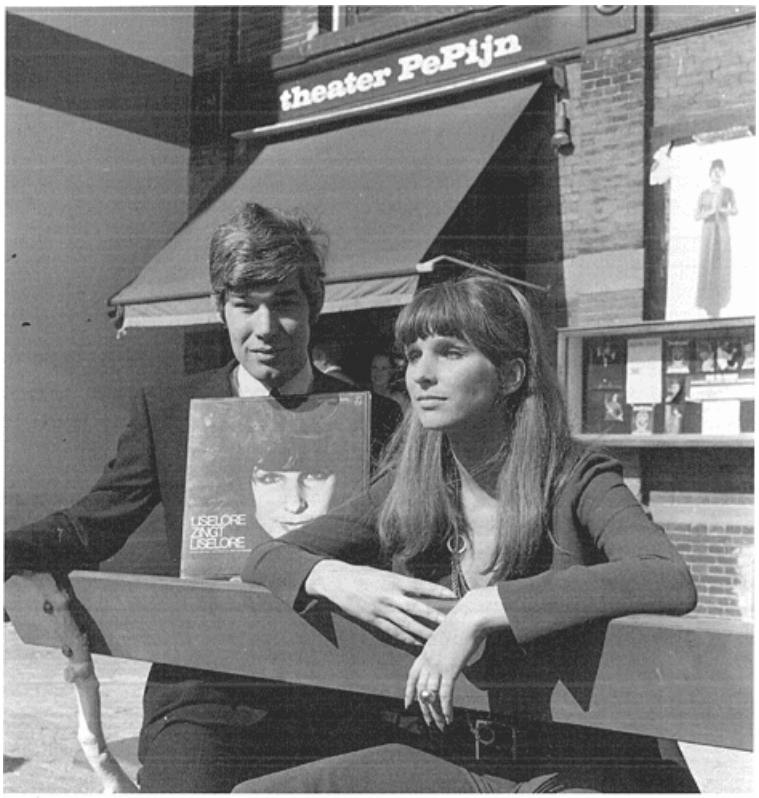

Eindnoten:

1 Anbeek, *Na de oorlog*, p. 131. Zie over omnibus-uitgaven: Kuitert, *Het uiterlijk behang*, p. 217-242.
2 Knulst en Kraaykamp, *Leesgewoonten*, p. 38.
3 Het relatieve aandeel van het lezen in het totaal aantal vrije uren per week was in 1934 nog 28 procent, in 1955 22 procent, in 1962 17 procent en in 1975 nog maar 13 procent. Zie Knulst en Kraaykamp, *Leesgewoonten*, p. 163-164.
4 Zie Schram, 'Taal behoudt de feiten', p. 94.
5 Bank, *Oorlogsverleden in Nederland*, p. 4
6 Blom, *In de ban van goed en fout?*; Bank, *Oorlogsverleden in Nederland*.
7 Anbeek van der Meijden, 'De Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse roman', p. 85.
8 Zie De Vries, 'Het kwaad moet met het zwaard bestreden worden'.
9 Mulisch, *De zaak 40/61*, p. 125.
10 Herzbergs recensie verscheen in de *Volkskrant*, 30 maart 1962; herdrukt in Herzberg, *Verzameld Werk 3*, p. 243.
11 Mulisch, 'Een kreatie van het geheugen'. Zie ook Grüter, *Een fantast schrijft geschiedenis*, p. 277.
12 Zie over de Weinreb-affaire Grüter, *Een fantast schrijft geschiedenis*.
13 Armando en Sleutelaar, *De SS'ers*, p. 7.
14 Voor een overzicht van het collaboratiethema in de literatuur, zie ook Wolfswinkel, *Tussen landverraad en vaderlandsliefde*.
15 Melkman, *Geliefde vijand*, p. 23; zie ook De Haan, *Na de ondergang*, p. 160-166.
16 Melkman, *Geliefde vijand*.
17 Hewitt, *The Culture of Reconstruction*, p. 11.
18 Paul, 'Literature in Britain'.

19 Aldus Engelberts, ‘Literatuur in Frankrijk’, p. 107-108. Zie over het existentialisme in de Europese literatuur: Van Stralen, *Beschreven keuzes*, en in de Nederlandse literatuur: Anbeek, ‘Existentialisme in de Nederlandse literatuur’.
20 Zie ook Piechotta, Wuthenow en Rothemann, *Die literarische Moderne in Europa*, p. 7: ‘In der Kalten Krieges, der ideologischen Verhärtungen und Frontenbildungen herrschte aber auch im Westen eher eine Tendenz zur Unduldsamkeit gegenüber Innovationen und Experimenten vor.’
21 Anbeek, *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1885-1985*, p. 219.
22 Ibid., p. 220. Sinds de jaren vijftig, zo lijkt de communis opinio onder literatuurhistorici, is de Nederlandse literatuur bij de tijd (ook in het proza), zonder overigens voortrekker te zijn.
23 Oegema, ‘Nederland in de puberteit’, p. 46.
24 De Jager, *Argumenten voor canonisering*.
25 Zie Engelen, ‘Literatuur liep niet in de jaren vijftig’.
26 Zie Anbeek, ‘Juni 1959’; Kuitert, *Het uiterlijk behang*, p. 266-338. Bij een enquête in 1963 gehouden onder 145 lezers van de Literaire Reuzenpocketreeks, bleek 82 procent jonger dan 35 jaar, en 58 procent studerend: zie Kuitert, *Het uiterlijk behang*, p. 286.
27 Zie over generatiekloof en leesvoorkeur ook Weijers, *Terug naar het behouden huis*, p. 16-17.
28 Rodenko, *Over Gerrit Achterberg en over ‘experimentele poëzie’*, p. 183, 190-191. Zie over Rodenko: Odile Heynders, *Langzaam leren lezen. Paul Rodenko en de poëzie*.
29 Rodenko, *Over Gerrit Achterberg en over ‘experimentele poëzie’*, p. 191.
30 De Jager, *Argumenten voor canonisering*, p. 40.
31 Rodenko, *Over Gerrit Achterberg en over ‘experimentele poëzie’*, p. 243, 249.
32 Armando, ‘Een internationale primeur’.
33 Aldus Van Weelden, ‘De nieuwe stijl forever’, p. 179. Overigens was van een extatische omarming van de techniek en de moderne tijd, zoals bij de futuristen, al met al slechts in beperkte mate sprake. Zie ook Foppe, ‘“Oude principes in een nieuwe bustehouder?”’.
34 Polet, ‘Machinale gedichten’; gepubliceerd in de bundel: Polet, *Organon*, 1958.
35 Elburg, ‘Terugblik en perspectief’, p. 358.
36 Thijsen, ‘Het bedrijfsfotoboek’. Zie over de Vijftigers in de reclame ook Van Gelder, *De rokende schoorsteen*, p. 112-121.
37 Elburg, *De Verbinding*, p. 8
38 Ibid., p. 40.
39 Schierbeek, *Drie vet in het wapen*, p. 23.
40 Bijvoorbeeld in Schierbeek, Oorthuys en Schrofer, *De draad van het verhaal*, 1960, in opdracht van het textielbedrijf Nijverdal-Ten Cate, p. 46-47.
41 Rodenko, *Vuur aan zee*, p. 13.
42 Geciteerd in: Van Weelden: ‘De nieuwe stijl forever’.
43 Zie ook Rodenko, Over Gerrit Achterberg en over ‘experimentele poëzie’, p. 291-301, die een continue lijn ziet tussen Ter Braaks ‘nomadische denken’ en de experimentele poëzie.
44 Vaandrager, ‘beknopte opsporingsleer’.
45 Schippers, *Verplaatste tafels*, p. 24.
46 De journalistiek lijkt zich zelfstandig in dezelfde richting ontwikkeld te hebben. Zie Jansen van Galen en Spiering, *Rare jaren*, p. 177.
47 Anbeek, ‘“Niet het moment voor experimenten”’, p. 21; zie ook Anbeek en Bank, ‘Verzuilde literatuur’.
48 Zie Nauta, ‘Achter de zeewering’.
49 Drie artikelen van Fens in *De Tijd-Maasbode*, 10 maart, 13 en 27 oktober 1962; een reactie daarop van Van Duinkerken in *De Tijd-Maasbode*, 20 oktober 1962.
50 Vlak voor de oorlog werd C. Rijnsdorp lid van de redactie van *Opwaartsche Wegen*, en na de oorlog (tot 1955) van *Ontmoeting*.
51 *Tropic of Cancer* en *Tropic of Capricorn* verschenen in resp. 1934 en 1939.
52 Rijnsdorp, *De moderne roman in opspraak*, p. 83.
53 Ibid.
54 Wessel, *Calvinisten over Wolkers*.
55 Rijnsdorp, *De moderne roman in opspraak*, p. 165.
56 Ibid.
57 Ibid., p. 49. Zie voor receptie- en andere gegevens over *Ik Jan Cremer*: Arnolds, *Hij Jan Cremer*.
58 Kuitert, *Het uiterlijk behang*, p. 122.
59 Ibid., p. 122-123. Zie over dit rapport ook Van Voorst, *Weten wat er in de wereld te koop is*, p. 141.
60 Wennekes, *Geert Lubberhuizen*, p. 102.
61 Wat dat betreft bleek de de vrees van uitgeverij De Bezige Bij niet helemaal ongegrond. Zowel *Conserve*, (1947), uitgegeven door W.L. Salm & Co., als *De tranen der Acacia's*, (1949), uitgegeven door Van Oorschot, werden door Idil tot verboden lectuur verklaard. Zie Wennekes, *Geert Lubberhuizen*, p. 102.
62 Peet, ‘De Rooms-katholieke informatie dienst inzake lectuur (Idil) 1937-1970’.

63 In juni 1912 bracht de Centrale Vereeniging voor Openbare Leeszalen en Bibliotheken in Nederland een advies aan de minister uit, waarin zij instemde met eventuele subsidieverlening aan 'gezindte-leeszalen', wanneer deze net als de onpartijdige openbare leeszalen en bibliotheken lees- en studiegelegenheid van algemeen-ontwikkelend karakter aan 'lezers van elke maatschappelijke positie en van elke persoonlijke beschaving' boden. Geciteerd in Schneiders, *Lezen voor iedereen*, p. 96. In het navolgende is ook verder dankbaar gebruik gemaakt van Schneiders' studie.
64 Schneiders, *Lezen voor iedereen*, p. 214.
65 Ibid., p. 215.
66 Ibid., p. 194.
67 Ibid., p. 206.
68 Ibid., p. 218.
69 Van Swigchem, *De Nederlandse openbare bibliotheken en hun boekbezit*, p. 36.
70 Op Van Swigchems lijst van realistische romans treffen we aan: Hugo Claus, *De koele minnaar*, 1956; William Faulkner, *Grijze Zomer*, 1951; Willem Frederik Hermans, *De donkere kamer van Damocles*, 1958; Jack Kerouac, *De onderaardsen*, 1959; Harry Mulisch, *Het stenen bruidsbed*, 1959; Vladimir Nabokov, *Lach in het donker*, 1960; Adriaan van der Veen, *Het wilde feest*, 1952; Simon Vinkenoog, *Wij helden*, 1957; J. Walravens, *Negatief*, 1958; Nel Noordzij, *Het kan mij niet schelen*, 1955.
71 [N.N]: 'Over lectuur'.
72 Ibid.
73 De Lange, *Het onvervangbare boek*, p. 12-13.
74 Surig, *Leeszaalwerk gezien als sociaal werk*, p. 11.
75 Pauwels, 'Wijzelf in gemeenschap met anderen'.
76 Theobaldus, 'Prea-advies'.
77 Ibid., p. 22.
78 Rogier, 'Paradox van het isolement', p. 6.
79 Zie bijvoorbeeld Verhoeven, 'Cultuurinstelling of gaarkeuken'.
80 Sprey, 'Dankrede', p. 1.
81 Van Swigchem, *De Nederlandse openbare bibliotheken en hun boekbezit*, p. 210.
82 Ibid., p. 211.
83 Knulst en Kraaykamp, *Leesgewoonten*, p. 138.
84 Geciteerd naar Knulst en Kraaykamp, *Leesgewoonten*, p. 36.
85 Ibid., p. 36.
86 Zie Van Geelen en Vermeulen (red.), *Litterair Paspoort 1946-1973*, p. 7-8.
87 Op het gebied van fictietitels (dus zowel vertaald als onvertaald) valt er in 1957 een trendbreuk te constateren; vóór 1957 een trendmatige toename van 1,75 procent, erna van bijna 10 procent. Zie: *Structuuranalyse en toekomstvisie betreffende de Nederlandse boekenmarkt*, appendix.
88 Van Voorst, *Weten wat er in de wereld te koop is*, p. 19.
89 Kuitert, *Het uiterlijk behang*, p. 29.
90 Van Voorst, *Weten wat er in de wereld te koop is*, p. 19-20.
91 Ibid., p. 218.
92 Helaas ontbreken gegevens, maar men mag vermoeden dat de aandacht voor Nederlandse literatuur in dagbladen een vergelijkbaar patroon liet zien. In hoeverre de beperkte ruimte die in dagbladen voor literatuur werd ingeruimd door opinieweekbladen werd 'gecompenseerd', is tot op heden evenmin onderzocht.
93 Brachin, 'Een enquête over de invloed van de Franse letteren op de hedendaagse Noordnederlandse schrijvers'.
94 Anbeek, 'The American Impact on Dutch literature', p. 83.
95 Den Haan, 'Enkele notities over Henry Miller'; Den Haan, 'Henry Miller'; Rodenko, 'Henry Miller en het probleem der obsceniteit', p. 382-405; Vestdijk, 'Henry Miller'.
96 Hermans, 'Gezondheid zonder boosheid'; zie hierover ook Glaudemans, *De mythe van het tweede hoofd*, p. 114-115.
97 Zie over dit debat Ruiter, *De receptie van het Amerikaanse postmodernisme in Duitsland en Nederland*, p. 212-217.

18 Voortgaande bevrijding in beeld en kleur

Kunst in vrijheid

Open oog

Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog schreef de socioloog Boekman in zijn dissertatie *Overheid en Kunst in Nederland* (1939) over de kloof tussen het museum en de contemporaine samenleving: ‘Het museum is naar zijn aard statisch, onze tijd noemt men gaarne dynamisch. Al zijn geen van beide bepalingen (...) geheel juist, zij brengen toch een tegenstelling tot uitdrukking, welke wezenlijk is. Het museum blijft een instituut van de negentiende eeuw - ook in de twintigste.’[1] Het is verleidelijk om de geschiedenis van de naoorlogse kunst en museografie in Nederland te zien als een ontwikkeling waarin kunst en samenleving steeds intensiever op elkaar werden betrokken. Als een Nederlands succesverhaal met als belangrijkste personage jonkheer W.J.H.B. Sandberg, de eerste directeur na de oorlog die erin slaagde om het museum als ‘verstarde’ kunstinstelling te dynamiseren.

Een dergelijke voorstelling gaat evenwel voorbij aan de vele, vooroorlogse initiatieven zowel vanuit de beeldende kunst zelf als vanuit de musea om te komen tot een nieuwe opbouw en organisatie van het openbare kunstleven in Nederland. Daarvan getuigen tal van avant-gardegroepen en nieuwe instellingen en verenigingen, en ook de bouw van enkele verrassend nieuwe museumgebouwen: bijvoorbeeld die in 's-Gravenhage (Gemeentemuseum), Rotterdam (Boymans-Van Beuningen) en Eindhoven (Van Abbemuseum). Die gebouwen staan niet op zichzelf maar zijn exponenten van geavanceerde kunsthistorische opvattingen over het verzamelen en tentoonstellen van kunst. De door respectievelijk Berlage (1932), Van der Steur (1935) en Kropholler (1936) ontworpen musea, zijn in architectonische zin opmerkelijk zorgvuldig ontworpen gebouwen.[2] Maar ze zijn vooral ‘modern’ voorzover ze ieder op geheel verschillende wijze, een voorstel doen over de plaats van de kunst in de (stedelijke) samenleving: als culturele representatie en door hun benadering van het zien, leren en ondergaan van kunstwerken. Dat wil zeggen dat zowel het Haags Gemeentemuseum als Museum Boymans-Van Beuningen en het Stedelijk Van Abbemuseum in Eindhoven getuigen van een gelukkig evenwicht tussen het museum als representatief openbaar gebouw en als plek van individuele esthetische contemplatie. Een architectonische kwaliteit die in het veel oudere Stedelijk Museum in Amsterdam al evident aanwezig was en die uiteindelijk de onverwoestbare drager is gebleken voor vrijwel alle museale innovaties - inclusief die Van Sandberg - die het museum na de oorlog heeft ondergaan.

Internationalisering en vooral radicalisering van de samenleving: dat waren de twee thema's die vlak na de oorlog, net als elders in Nederland, ook in kringen van kunstenaars, kunsthistorici en critici de ronde deden. In september 1946 opende het eerste nummer van het onder anderen door Sandberg en de architecten Rietveld, Stam en Kloos geredigeerde blaadje *Open Oog* met hoog gespannen verwachtingen: 'Open Oog wil het contact en de band vormen tussen de groepen in de verschillende landen, die door dezelfde problemen worden beziggehouden, die, van een zelfde drang tot vernieuwing vervuld, zich deel weten van de grote omvattende stroming, die alom stuwt naar de radicalisering van de samenleving'.[3] Van dit tijdschrift verschenen niet meer dan twee afleveringen. Ook in de wereld van de kunsten werd de hoop op een doorbraak, met name van het vooroorlogse idee om te komen tot één brede kunstenaarsorganisatie, uiteindelijk niet bewaarheid. Weliswaar werd op 5 januari 1946 in de foyer van het Stedelijk Museum de Nederlandse Federatie van Beroepsverenigingen van Kunstenaars opgericht, maar er was geen sprake van een massale aansluiting van de afzonderlijke beroepsverenigingen.[4] (zie hoofdstuk 16). En ook de centrale plaats die door minister Van der Leeuw voor een actieve cultuurpolitiek - in het kader van volksopvoeding - was opgeëist verdween, na het aftreden van het eerste naoorlogse kabinet van Schermerhorn en Drees, geruisloos van de politieke agenda.[5]

Nieuw was wel de massale publieke belangstelling voor kunst, of het nu ging om muziek, toneel of beeldende kunst. En net als in London in de donkerste dagen van de oorlog, toen een door de Tate Gallery georganiseerde tentoonstelling in de National Gallery van nieuwe Britse kunst zorgde voor lange rijen bezoekers, waren in Nederland de vlak na de oorlog door het Rijksmuseum samengestelde tentoonstellingen als *Weerzien der Meesters* en *Kunst in Vrijheid* een enorm succes. Een succes dat niet anders verklaard kan worden dan vanuit de behoefte om, na vijf jaar oorlog, Kultuurkamer en nationaal-socialistische propaganda, eindelijk weer oog in oog te staan met onversneden Nederlandse kunst. Voor veel mensen was het weerzien met de uit hun schuilplaatsen gehaalde Rembrandts, Vermeers en Jan Steens een emotionele gebeurtenis. Maar dat gold ook voor de presentatie van al die eigentijdse kunstenaars die tijdens de oorlog niet 'fout' waren geweest. De hoge verwachting die de titel *Kunst in Vrijheid* bij velen wekte, werd slechts gedeeltelijk waargemaakt. De enorme schouw van figuratieve landschappen, portretten en stillevens van Nederlandse makelij wekte de indruk dat de vrijheid van het experiment of die om af te wijken van de traditie nog nauwelijks waren doorgedrongen tot de Nederlandse kunstwereld.[6]

Typografische werkwijze

Dat kon niet worden gezegd van Willem Sandberg, die kort na de oorlog aantrad als nieuwe directeur van het Stedelijk Museum. Sandberg was geen kunsthistoricus, maar van oorsprong grafisch ontwerper, wat hem 'niet alleen respect en bewondering van kunstenaars opleverde, maar ook een andere verstandhouding met hen dan de meeste museummensen hebben'. Gevormd door de ideeën en vormenwereld van De Stijl, het Bauhaus en het architectonisch functionalisme, introduceerde Sandberg in het museum geheel nieuwe denkbeelden over de (kunst)geschiedenis en de museale optiek daarop.[7] In Sandbergs museografie werd de visie op het verleden bepaald door het heden en niet, zoals de meeste kunsthistorici vonden, omgekeerd. Sandberg was het dan ook eens met Boekmans stelling

dat het museum, als kunstinstelling, een negentiende-eeuws instituut was dat zowel door vorm als door programma ongeschikt was om de toekomst te huisvesten. In een van zijn elliptische teksten uit 1959 zegt hij daarover:

> musea tonen een ontwikkeling
> tonen zaken in chronologische volgorde
> het museum voor moderne kunst veroudert het
> snelst
> het sleept mee, wat het minst verteerbaar is:
> het jongste verleden
> geen stijl verouderde zo snel als de ‘jugendstil’
> een museum heeft altijd een conserverende,
> behoudende neiging
> het museum is niet de meeste geëigende sleutel
> om de XXe eeuw voor ons te openen
> we zoeken naar een omgeving
> waar de voorhoede zich thuis kan voelen
> open
> helder
> op menselijke schaal
> geen grote hallen, statietrappen, bovenlicht
> deuren als poorten, geüniformeerde beambten
> maar een oord, waar men durft te praten, te
> zoenen, hardop te
> lachen, zichzelf te zijn
> een brandpunt voor het leven van nu
> onbekrompen
> elastisch
> een tehuis voor muziek, foto
> schilder- en beeldhouwkunst
> voor dans en film
> voor het experiment
> alles, wat de trekken van het gezicht van onze
> tijd kan verhelderen
> al, wat bijdraagt tot de vorm van nu
> is daar op zijn plaats
> (...)
> dat oord van nu
> waar de toekomst thuis is
> heeft geen vast bezit
> anders wordt het binnenkort toch weer museum
> wat het toont, is geleend
> van andere instellingen, uit ethnologische
> verzamelingen

of van de makers
men betaalt er huur voor
en zodra het niet meer actueel is
aanvaarden musea het graag

kom binnen in de XXe eeuw
nu
aanpassing aan het verleden = langzame dood
aan de toekomst = leven[8]

Met deze extravagante opvatting over het museum voor eigentijdse kunst, waarin esthetische vorming een groter nadruk kreeg dan conservering, toonde Sandberg zich nauw verwant, zo niet schatplichtig aan de Duitse kunsthistoricus Alexander Dorner, in de jaren twintig museumdirecteur in Hannover en, na zijn vertrek naar de Verenigde Staten (1937), invloedrijk auteur van tal van publicaties waarin de radicale heroverweging van het kunstmuseum als publieke instelling centraal stond. Sandberg heeft aan deze ideeën overigens een geheel eigen gestalte gegeven in een overrompelend programma van tentoonstellingen, manifestaties en happenings, maar niet in een nieuw architectonisch concept, of het moet de zogenaamde nieuwe vleugel zijn, die tussen 1954 en 1956 naar ontwerp van architect F.A. Eschauzier aan de Van Baerlestraat verrees.

Vergeleken met de vooroorlogse creaties van Berlage, Van der Steur of Kropholler is dit op het eerste gezicht wel een heel schraal gebouwtje, gespeend van iedere representatieve uitstraling en met een architectonische pretentie die de gemiddelde doorzonwoning - die toen met honderdduizenden tegelijk werden gebouwd - nauwelijks te boven gaat. Maar afgezien van de door de politiek en het budget gestelde voorwaarden: de nieuwe vleugel van het Stedelijk Museum is wel degelijk een door Sandbergs ideeën gevormd gebouw, waarvan de architectonische verschijning - in de beste traditie van het Nederlandse functionalisme - is beperkt tot de visualisering van het museale programma. De nieuwe vleugel is een bouwwerk waar van alles aan ontbreekt: grote hallen, statietrappen, deuren als poorten, bovenlicht. Als stapeling van vloeren is het veeleer een tijdelijke steigerconstructie, geen gebouw, eerder een medium, een instrument dat de bezoeker/gebruiker dwingt tot een confrontatie met de huidige situatie van de kunst. In die zin is het ook een exponent van een modernisme, opgevat als ‘de strijd om onszelf thuis te voelen in een veranderende maatschappij’.[9]

Het grondplan van de nieuwe vleugel komt voort uit Sandbergs visie op het museum van de toekomst zoals hij dat in tal van interviews in de jaren na de oorlog heeft geschetst. Dat is in de eerste plaats een ‘volkshuis’ de sociaal-democratische zin van het woord, een populaire instelling geheel ontworpen en berekend op de inventiviteit en behoeften van mensen die bij de tijd willen blijven. In het museum als een ‘thuis; staat de bezoeker niet alleen een koffiekamer, kinderopvang, leeszaal en bibliotheek ter beschikking; door manifestaties en steeds wisselende tentoonstellingen wordt hem ook de kans geboden om via de kunst in contact te komen met het heden. Dat betekent dat het museum van de toekomst niet zozeer bewaart alswel provoceert; open staat voor het artistieke experiment dat zich in de samenleving als geheel afspeelt. Dat is ook de symbolische betekenis van de grote gla-

zen wanden: het zijn letterlijk open vensters op de toekomst; ze dagen de bezoeker uit om de artificiële werkelijkheid van het museum te toetsen aan de realiteit van het dagelijks leven.

De nieuwe vleugel is als concept voor presentatie van beeldende kunst, architectuur, fotografie en kunstnijverheid ontworpen vanuit precieze, esthetische overwegingen. Voor een deel gaan die terug op de inrichting van de tentoonstelling *Abstracte Kunst* die Sandberg nog als conservator in 1938 samen met Nelly van Doesburg in het Stedelijk Museum had gemaakt. Op advies van Sandberg en met instemming van Publieke Werken werd voor die gelegenheid Eschauzier aangetrokken om het gebouw aan te passen aan de tentoonstelling. Op de begane grond werden de zalen aan de tuinkant vernieuwd. De monumentale doorgangen werden tot menselijke proporties teruggebracht en de ramen werden voorzien van voorgespannen matglas waardoor een diffuse lichtval ontstond. Veel ingrijpender echter was de inrichting van de tentoonstelling zelf door Mart Stam, die grotendeels was geïnspireerd op het door El Lissitzky ontworpen *Kabinett der Abstrakten* (1927) in het door Alexander Dorner geleide Provinzialmuseum te Hannover. Volgens Alfred Barr, jr., toenmalig directeur van het Museum of Modern Art (MOMA) te New York was dat 'probably the most famous single room of twentieth-century art in the world'.[10] Net als in Hannover werd ook in Amsterdam gebroken met de traditionele symmetrische presentatie van schilderijen op de wand. De vormgeving van Sandberg en Stam was gebaseerd op een asymmetrische ritmiek en op sterke contrastwerking tussen de verschillende beeldende elementen. Weliswaar hing een aantal schilderijen van Mondriaan gewoon op ooghoogte, maar in dezelfde zaal bewoog werk van Van Doesburg over de wand als de woorden van een dadaïstisch gedicht. Zo bevond Van Doesburgs schilderij *Contre-Composition V* zich dichter bij het plafond dan bij de vloer. In een andere zaal, met schilderijen van Kandinsky, bleef de grote achterwand vrijwel leeg, terwijl op de smalle zijwanden het werk in twee rijen boven elkaar hing en zelfs de ruimte boven de doorgangen benut was. Een zelfde typografische werkwijze beheerste ook de plaatsing van sculptuur in de ruimte. Sokkels waren taboe en werden vervangen door lichte constructies, die de sculpturen hun vrijheid hergaven en vloeren en muren reduceerden tot louter vlakken. Op die manier werd de museumzaal, als passieve, omsluitende ruimte niet zozeer opgeheven alswel geactiveerd tot beeldend element in een totale esthetische omgeving.[11] Na de oorlog, bij de voorbereiding van de nieuwe vleugel, ging Sandberg nog een stapje verder en werden de muren vervangen door beweeglijke, vrij in de ruimte geplaatste panelen waardoor de schilderijen zich letterlijk onder het kijkgrage publiek konden mengen. Achteraf heeft Sandberg die vondst vooral in verband gebracht met contemporaine ontwikkelingen in de Amerikaanse kunst:

> ik had ervaren, dat je een schilderij het best in je kon opnemen als je er recht op af liep: zo kwam ik op het idee van verplaatsbare schotten - men ziet één werk of groep van werken na het andere, en niet, zoals bij het binnenkomen van een gebruikelijke schilderijenzaal, alles tegelijk, men loopt ook niet langs de schilderijen - zodat je steeds onder een hoek ziet - maar je loopt er op in. dat is voor alle schilderijen belangrijk, maar in het bijzonder voor veel Amerikaanse schilderijen, die zo groot zijn omdat de schilder wil dat je als het ware in het schilderij rondloopt.[12]

Het evenwel zeer de vraag of Sandberg zich indertijd werkelijk door de ongewone formaten en kleurintensiteit van de recente Amerikaanse schilderkunst heeft laten leiden. Er zijn tal van aanwijzingen die de stelling rechtvaardigen dat Sandberg in de eerste jaren na de oorlog juist uiterst sceptisch stond tegenover de Amerikaanse kunst en het hele museale bedrijf in de Verenigde Staten. Sandberg ging pas in 1949 voor het eerst naar Amerika, nadat hij eerder tal van oriënterende dienstreizen had gemaakt naar Denemarken, Zweden, Zwitserland, Tsjechoslowakije, België, Luxemburg, Engeland en Italië. Sandbergs voorganger Roëll was al in 1946 naar Amerika gegaan, evenals een drietal andere Nederlandse museumfunctionarissen, die op uitnodiging van de Rockefeller Foundation een reis van enkele maanden maakten langs zo'n 85 museale instellingen (van kunst, wetenschap, geschiedenis en industrie), om daarvan de inrichting en organisatie te bestuderen. Hun bevindingen kunnen bij de socialist Sandberg nauwelijks de verwachting hebben gewekt in Amerika het museum van de toekomst te zullen aantreffen. Verreweg de meeste Amerikaanse musea zijn immers private ondernemingen, bestuurd door een 'board of trustees' waarvan de leden gerecruteerd worden uit een over het algemeen kapitaalkrachtige elite van bankiers en industriëlen. Een dergelijke opzet had, zeker ten opzichte van de Nederlandse verhoudingen, grote voordelen. Als publieke instellingen waren de meeste musea veel meer dan in Nederland publieksvriendelijk en voorzien van allerlei faciliteiten voor voorlichting en educatie. De meeste musea beschikten ook, lang voordat Sandberg daar uit ideologische motieven oog voor kreeg, over goed geoutilleerde bibliotheken, muziek- en filmzalen en uitstekende restaurants. In tal van grote steden hadden de musea zich op die manier ontwikkeld tot brandpunten van eigentijdse cultuur. Maar een dergelijke marktgerichte aanpak had ook zijn schaduwkanten, vanwege zijn beperkingen voor de artistieke ambities van het museum als broedplaats van innovatie en experiment. In dat opzicht moet de positie van Alfred Barr jr., die in 1943 werd afgezet als directeur van het Museum of Modern Art in New York, Sandberg eerder hebben afgeschrikt dan tot voorbeeld hebben gediend.[13]

Hetzelfde moet ook gezegd worden over de invloed van de Amerikaanse kunst op Sandbergs artistieke opvattingen. Al zag Sandberg, in de voetsporen van Mondriaan overigens, direct het belang van het uitzonderlijke en niet-Europese karakter van individuele Amerikaanse kunstenaars als Pollock en Calder, het feit dat aan de andere kant van de oceaan een geheel oorspronkelijke, nieuwe traditie in de beeldende kunst was ontstaan, drong, net als elders in Europa, ook in Amsterdam pas in de tweede helft van de jaren vijftig door. Bovendien waren het de Amerikanen zelf die het meest aan die overtuiging hebben bijgedragen. In eerste instantie via de weinig subtiele culturele diplomatie van de United States Information Agency, en later vooral door de veel gerichtere initiatieven van het 'Museum of Modern Art's International Program'. Die hadden niet alleen tot doel om de Europeanen te informeren over de nieuwste trends in de Amerikaanse schilder- en beeldhouwkunst, maar hen vooral ervan te overtuigen dat 'kunst gemaakt in een vrije samenleving een instrument kan zijn van internationale goodwill'. Dat, uiteindelijk, Amerika en in het bijzonder New York de fakkel van het Europese modernisme hadden 'gestolen' werd duidelijk gemaakt door twee reizende tentoonstellingen waarvan de eerste, *50 jaar moderne kunst in de USA*, in 1956 in het Haagse Gemeentemuseum te zien was, en de tweede, *Jong Amerika schildert*, twee jaar later in het Stedelijk te Amsterdam.[14]

Ark van Noach

De enigszins geforceerde introductie van Amerikaanse kunst in Europa, niet name die van het Abstracte Expressionisme, had niet het effect van een steen in een rimpelloze vijver. In Amsterdam, London en Kassel roerden zich tal van artistieke groeperingen die zich verzetten tegen de gevestigde orde van de abstracte kunst, die aculturele posities innamen en aansluiting zochten of bij primitieve culturen of zich optimistisch oriënteerden op ‘democratische massamedia’. In Nederland heeft, anders dan bijvoorbeeld in Engeland, de museale confrontatie met de nieuwe Amerikaanse schilder- en beeldhouwkunst dan ook niet onmiddellijk geleid tot een doorbraak in de moderne kunst. In tegenstelling tot datzelfde Engeland beschikte Nederland niet over een beweging als bijvoorbeeld The Independent Group (1952-1955), die intellectueel voldoende onderlegd was om, daartoe geïnspireerd door Amerikaanse ontwikkelingen op gebied van techniek, marketing en reclame, de eigen cultuur te heroverwegen zoals de *The Expendable Aesthetic*.[15] Dat was een frontale aanval op het Europese modernisme in architectuur en beeldende kunst, op de metafysische grondslagen daarvan, en tegelijk een aanzet tot een esthetisch gedachtengoed dat minder tijdloos was en via technieken van marketing, reclame en nieuwe communicatiemedia, open stond voor het veranderende karakter van techniek en consumptie. Kunstenaars en intellectuelen van The Independent Group braken daarmee bewust met het anti-Amerikanisme binnen de culturele elite in Engeland en probeerden, daartoe gestimuleerd door inzichten uit sociologie (Riesman) en cybernetica (Wiener), de uiteenlopende uitingen van de moderne massacultuur - reclame, televisie, auto - tot vitale facetten van ‘the overall continuum of culture’ te maken.

In 1955 schreef Reyner Banham, welsprekende woordvoerder van The Independent Group: ‘We eagerly consume noisy ephemeridae, here with a bang today, gone without a whimper tomorrow - movies, beachwear, pulp magazines, this morning's headlines and tomorrow's TV programmes - yet we insist on aesthetic and moral standards hitched to permanency, durability and perennity.’[16] Een jaar eerder was in Amsterdam de nieuwe vleugel van het Stedelijk Museum geopend. Door haar eenvoud en rust lijkt de architectuur van het gebouw nauwelijks te zijn beroerd door het technologisch optimisme van de Angelsaksische ‘Man, Machine and Motion’ retoriek en eerder te verwijzen naar het moralisme van Constants ‘Newbabyloniese Kultuur’. Op de keper beschouwd komt de visuele uitstraling vooral voort uit de door oorlog, bezetting en wéér (koude) oorlog opgeroepen tegenkrachten: die van de individuele, spontane en bijna kinderlijke creativiteit van de ‘homo ludens’. Sandberg zelf gebruikte voor de uitnodingskaart voor de opening een plaatje van de Ark van Noach. Daarmee verwees hij niet alleen naar de nieuwe vleugel als een toevluchtsoord voor kunst en kunstenaars van uiteenlopende pluimage maar vooral naar de functie van het museum als tijdelijk onderkomen van de kunst tussen twee tijdperken. Door de vleugel, gebouwd op een bombestendige schuilkelder, lijken staf, kunstenaars én bezoekers alle banden met het verleden te hebben verbroken en hoopvol uit te kijken naar een ‘leven na de zondvloed’.

Baken voor de toekomst

Wij hebben het jaar 2000 bereikt. Dit werd voorafgegaan door digitale klokken die, her en der in de straten van Amsterdam, de seconden wegcijferden voorafgaand aan dit magische moment in de geschiedenis: de mijlpaa van een rond getal, al zal het achteraf misschien minder memorabel blijken te zijn dan, bijvoorbeeld, het willekeurige jaar 1969, toen de mens voor het eerst een wandeling maakte op de maan.

Opnieuw ligt een nieuwe wereld in het verschiet, ver weg, voorbij de horizon waar Willem Sandberg na de Tweede Wereldoorlog zijn hoop op had gevestigd. Sandberg stond voor een algehele maatschappelijke bevrijding en leefde met de rug naar het verleden. Als museumdirecteur (1945-1962) werd hij een spil van de artistieke actualiteit en een pleitbezorger van de progressie. Met zijn hand boven zijn ogen stelde hij scherp op de einder, met zijn andere arm wees hij vooruit: naai de jongste beeldende kunst, die hij beschouwde als een baken voor de toekomst.

> we staan in het midden van de XXe eeuw
> is dat wel zo?
> we leven in het tijdperk van de auto, het vliegtuig,
> de spoetnik, de T.V.
> maar ondertussen zitten we graag in grootmoeders
> fauteuil
> achter gedrapeerde gordijnen
> bij een schemerlamp met een plooikapje
>
> we willen à tout prix ons stemmig stedeschoon
> behouden en tegelijk
> die stemming met onze grote, vernikkelde
> voertuigen verscheuren
>
> waarheen gaan we?
> zullen we onze steden aanpassen aan het verleden?
> of aan de toekomst?
>
> we leven in de tijd van het atoom
> zullen de laatste vindingen verschrikking brengen
> of welvaart?
> de spanning, door deze vraag opgeroepen, beheerst
> veler leven
> we kunnen trachten aan de werkelijkheid te
> ontkomen
> te vluchten in het verleden
> of het heden te leren kennen, te onderzoeken, te
> vatten
> de toekomst start nu - gaan we mee?[17]

Zo schreef Sandberg eind jaren vijftig, in de hem kenmerkende typografie en bewoordingen. De welgemeende sommatie tot vooruitgang, kritisch zowel als uitnodigend, zou hij vaak, en soms ook nog wat dwingender herhalen, zoals in de verwante strofe:

> willen we onszelf blijven
> dan moeten we constant veranderen
> de toekomst start vandaag
> kom mee[18]

Activist

Sandherg trachtte zijn publiek ann te sporen: het ontkwam er niet aan de ogen open te sperren en in beweging te komen, wilde het kunnen groeien in een verbeterde samenleving. Eerder dan een zedenmeester, was Sandberg een activist, overtuigd van de noodzaak tot sociale betrokkenheid en daarom beducht voor het huiskamercomfort dat de vitaliteit in kleinburgerlijke tevredenheid, ‘achter gedrapeerde gordijnen’, dreigde te verstikken. Over de wederopbouw zei hij later, ontgoocheld:

> Het was volksherstel wat de klok sloeg. Alleen de naam al deed mijn hart omdraaien. Herstel, in plaats van vernieuwing. Juist toen veel oude banden waardeloos waren gebleken, was er aan alle kanten mogelijkheid tot vernieuwing geweest. Maar nee, het werd een terugvluchten in de burgerlijke maatschappij zoals men die vóór 1940 gekend had, de angstige maatschappij van het gezag van belangen.[19]

Zelf stond de museumdirecteur gedurig op de uitkijk. Direct na de oorlog ging hij in het Stedelijk van start met een inhaalmanoeuvre. Exposities van Braque, Picasso en Matisse, van de Vlaamse en de Duitse expressionisten, die door de nazi's ‘entartet’ waren verklaard, moesten het voorland ontsluiten van de eigentijdse kunst, waar Sandberg zich popelend van ongeduld op voorbereidde. Hij verwachtte een afrekening met het verleden, in beelden die tegelijkertijd gestalte zouden geven aan de historische rampspoed en aan de doorbraak naar een nieuwe wereld. Voor hem was dat om te beginnen een betere wereld niet op de maan of op Mars, maar als het ware om de hoek van de straat, in een nabijgelegen toekomst. Sandberg bezag de horizon niet als een onbereikbaar fenomeen. De immer wijkende kim onthulde hem vergezichten vol ademruimte: een open speelterrein in dienst van het experiment en de geest van de onafhankelijkheid. De toekomst van Sandberg was een synoniem voor vrijheid. Misschien niet in zijn eigen ogen, maar eens te meer in retrospectief, nu een keur aan kunsthistorische navorsingen en veelkleurige reproducties op posterformaat de verontwaardiging hadden verdrongen over het onconventionele werk dat hij tentoonstelde en waarover hij zelf aan het eind van zijn carrière nog zou zeggen: ‘Ik heb altijd het gevoel gehad: wat ik moet brengen is datgene wat vooruit wijst en niet datgene wat terug kijkt, Datgene wat iets nieuws inluidt, wat verder gaat dan wij kennen. Dat is mijn hele richtlijn geweest.’[20]

Demonen en offerdieren

De eersten die tegemoet kwamen aan Sandbergs toekomstverlangen, waren de Cobra-kunstenaars. Hun schijnbaar losbandige verrichtingen suggereerden een revolutie op het schilderslinnen en veroorzaakten, zodra het Stedelijk hun doeken in 1949 voor het voetlicht bracht, heftige reacties van misprijzen bij het publiek en in de pers. 'Barbaars' was het scheldwoord dat een van de critici ervoor verzon.[21] Die term werd door de recalcitrante betrokkenen (uiteraard) dankbaar opgepikt. Karel Appel maakte later een langspeelplaat met de titel *Musique Barbare*.[22] De hoes is een boekwerkje, waarin een tekst van Jan Vrijman en foto's van Ed van der Elsken de schilder portretteren als een nieuwerwetse wildeman, een imago dat Appel zelf gretig versterkte met het in hanenpoten toegevoegde motto: 'My painttube is a rocket'.

Maar zo expansief was het vroege werk van de Cobra-kunstenaars niet. Het was aan de aarde gebonden: wel een artistiek explosie, maar dan een van een lang beteugeld animo, ternauwernood losgebroken uit de beklemmingen van het verleden. De expressieve, primitivistische figuren die de doeken van Appel (geb. 1921) en Constant (geb. 1920) bevolken, gedragen zich als aan de Tweede Wereldoorlog ontsnapte demonen en offerdieren. Constants *Après nous la liberté* (1949) is, behalve een nachtmerrie met een verontrustend universele werkelijkheidswaarde, een ondubbelzinnige reflectie op de recente catastrofe. En ook een voor tweeërlei uitleg vatbare titel als *Vragende Kinderen* (Appel, 1949) werd gegeven aan een schilderij dat allerminst getuigt van een blijmoedige nieuwsgierigheid naar dat wat komen gaat. Het is een toonbeeld van verbijstering. In het gezicht van het grootste kind, dat verrijst voor een bloedrode achtergrond, vormt een kreet van onbegrip een gapend zwart gat.

Wanneer de nieuwe kunst driften belichaamde die schaamteloos en zelfs schokkend werden bevonden, was zij volgens de gebruikelijke omgangsvormen misschien 'haar tijd vooruit', maar in wezen betoont ze zichzélf geschokt, of zelfs getraumatiseerd door het verschrikkelijke. Het zou nog een paar jaar duren eer ze van het onbehagen bekwam en haar optimisme herwon. Dat de Cobra-kunst, in weerwil van haar bonte beweeglijkheid en haar ten slotte veelvuldig geroemde spontaniteit, zich vooral eerst probeerde te ontworstelen uit de houtgreep van de geschiedenis, is stellig een interpretatie die nuancering behoeft. Voorlopig wordt deze eenzijdige benadering echter bevestigd door het retorische vraag- en antwoordspel dat Constant betrekkelijk kort geleden formuleerde, in de catalogus bij zijn overzichtstentoonstelling (1995) in het Stedelijk Museum: 'Is er een iconografie van Cobra denkbaar zonder kennis van de Tweede Wereldoorlog? Ja, mits het nationaal-socialisme op een andere wijze verslagen was.'[23]

Voelhorens

Gedurende de eerste twee decennia na de oorlog, de jaren waarin Sandberg zijn museum omvormt tot een uitkijkpost, ontwikkelt de beeldende kunst zich grilliger dan het onafwendbare verloop van de tijd kan voorspellen. Ze beweegt zich sprongsgewijs: van het verleden naar de toekomst en terug naar het heden. Zodra ze de historische benauwenissen heeft verwerkt, reikt ze naar het verschiet. Bemoedigd door de technologische en weten-

schappelijke vooruitgang, ontvouwt ze een grenzeloos vertrouwen in de reorganisatie van de samenleving en voorziet ze de opbloei van een kunst voor en door iedereen. Pas wanneer die utopie praktische relativering vereist, voegt de kunst zich naar de actualiteit. Ze reflecteert dan zowel de welvaart als gevoelens van welbehagen, in speelse verkenningen van de verworvenheden en potentiële verdorvenheden van de consumptiemaatschappij.

In de heroverweging van de Nederlandse kunst rond 1950 die hier volgt, verschijnen de diverse artistieke tendensen na de Tweede Wereldoorlog dan ook niet in het lineaire perspectief van de door Sandberg veronderstelde - of beter gezegd: vurig gewenste - vooruitgang. Het voordeel van de beschouwing achteraf is juist dat zij het mogelijk maakt de minder voorspelbare dimensies van de maatschappelijke dynamiek onder ogen te zien. Hiermee zij gezegd dat de nauwe samenhang tussen de beeldende kunst en de veranderende samenleving, een verbond waar Sandberg rotsvast in geloofde, ook de leidraad vormt van dit betoog. In het kielzog van de kunstenaars zelf, die zich na de oorlog in opeenvolgende en elkaar weerstrevende bewegingen op hun taak bezonnen, was Sandberg de pionier die het publiek wees op de sociale reikwijdte van deze voor het ongeoefende oog ‘onverantwoorde’ beelden.[24]

> kunst kán middel zijn tot contact met het heden
> want wat is de taak van de kunstenaar:
> het leven te verfraaien en te veraangenamen?
> ons te helpen aan mooie gedachten?
> ons te vervoeren uit de beroerdigheid van alledag
> naar het verhevene?
> òf
> met al zijn voelhorens op de uitkijk staan om als
> het ware te proeven
> wat komen gaat - nog lang voor wij gewone
> mensen het hebben
> ontdekt - te gaan, waar het leven het meest intens
> is
> waar de spanningen het sterkst zijn rond een
> nieuwe geboorte
> te tasten naar de samenleving, die groeiende is
> en haar vorm, gezicht, te geven[25]

Uiteindelijk is het vooral dit kritische, nietsontziende en onthullende functioneren van de kunst, waar Sandberg met zijn pleidooi voor de progressie begrip voor wilde wekken, zoals blijkt uit de overpeinzingen na zijn afscheid als directeur in 1962:

> Wat me in mijn museumloopbaan het meest geïntrigeerd heeft is: hoe komt het nu dat bepaalde mensen iets maken in een geest, die tot nu toe nog niet tot uitdrukking is gekomen? Hoe komt het dat mensen een bijdrage leveren aan de ontwikkeling van de kunst, of laat ik het liever op een andere manier zeggen: aan het zichtbaar maken van wat ons allemaal samen bezielt? (...) Ik geloof niet dat de kunstenaar een profeet is, die in de toe-

> komst kijkt, maar wel dat hij langere voelhorens heeft dan de normale mens en daarom zuiverder aanvoelt wat eigenlijk op dit moment gaande is. Hij weet daarvoor een vorm, een klank, een kleur en een verhaal te vinden en dat weer te geven, zichtbaar, hoorbaar, voelbaar te maken.[26]

De zoektocht naar hetgeen de beeldende kunst na 1945 precies aanduidt, uitgaande van de door Willem Sandberg benadrukte wisselwerking met de actualiteit, krijgt vorm via de verkenning van enkele belangrijke artistieke tegenbewegingen en hun wisselende verstandhouding met de tijd. Op het 'barbarisme' waarmee Cobra (1949-1951) de recente breuk in de beschaving markeert, volgt, grof geschetst, het idealisme van de Liga Nieuw Beelden (1955-1969) en de Situationistische Internationale (1956-1972). De architectonische maquettes en plannen voor een menswaardiger invulling van de bestaande bebouwing, die binnen deze groeperingen werden uitgewerkt, belichamen de hoop op verwezenlijking in de toekomst. Pragmatische bewegingen als Nul (1960-1965) en Fluxus (1962-1966) ten slotte, gaan op in het heden: ze tonen de eigen tijd, nuchter of met een goedmoedige spot, als een door de commercie en de (amusements)industrie gedomineerd schouwtoneel.

Wraak op het verleden

Cobra was als internationaal kunstenaarsverbond, allang weer ter ziele toen de roemruchte film *De Werkelijkheid van Karel Appel* (1961) demonstreerde hoe hartstochtelijk het 'enfant terrible' van de Nederlandse schilderkunst zijn barbarisme beleed. De documentaire logenstrafte het enkelvoudige oordeel over Appels werk, dat zich van het publiek meester had gemaakt na een al even roemrucht interview in *Vrij Nederland* (1955). Dit gesprek werd in de herinnering tot één zinsnede gereduceerd: 'Ik rotzooi maar wat an'. Geen boemerang was ooit zo effectief: Appels in bravoure omgezette bescheidenheid zou hem voorgoed blijven achtervolgen. De journalist die zijn woorden had opgetekend was Jan Vrijman (pseudoniem van Jan Hulsebos, 1925-1997). Omdat de bewustzijnsvernauwing aangaande Appel zijn eer te na was, zocht hij naar revanche. Vrijman was het aan zijn naam verplicht: het pseudoniem waarmee hij in de illegale pers zijn debuut gemaakt had, werd na de oorlog zijn lijfspreuk.

Met *De werkelijkheid van Karel Appel* doorbrak hij het cliché.[27] De film is een overrompelende vertelling in beelden, onbecommentarieerd, maar versterkt door de speciaal hiertoe gecomponeerde *Musique Barbare* van de kunstenaar zelf en de *Lyrics voor Appel* van zijn vriend Dizzy Gillespie. Vrijman was erin geslaagd Appel vertrouwd te maken met de camera's, de lichtinstallaties én het bedienend personeel, en hem te portretteren terwijl hij aan het werk was: als een bezetene. Onder Appels woeste aanvallen trilt en beeft het schilderslinnen alsof het leeft. Vrijman valt Appel niet lastig met vragen en Appel koketteert niet met de camera. Schijnbaar ongestoord besluipt en bespringt hij het doek, nu eens gewapend met een paletmes, dan weer klauwend met zijn blote handen. Slechts af en toe onderbreekt hij zijn gevecht met de materie en kijkt hij op voor een kort terzijde: 'Ik schilder niet, ik sla. De expressie moet in de verf geslagen worden. Ik schilder als een barbaar in deze barbaarse tijd.' Beslissend is de zinsnede 'in deze barbaarse tijd': de toevoeging ondermijnt het vooroordeel dat het kale scheldwoord 'barbaars' aankleeft, waar het een vrijblijvend 'geklad, geklets en

geklodder' impliceert.[28] Met terugwerkende kracht onthulde Vrijmans documentaire de herkomst, ofwel de innerlijke noodzaak, van deze rauwe expressie. Het kon geen kwaad de achterblijvers daar nog eens met de neus op te duwen. Appel, Corneille en Constant hadden niet voor niets al in 1950 hun toevlucht gezocht in Parijs. Het onbegrip thuis moest de verlokkingen van dat kunstcentrum wel een onweerstaanbare aantrekkingskracht verlenen. De vijandige critici weigerden hardnekkig in te zien wat Sandberg wel, als een van de weinige autoriteiten, in een pril stadium had herkend: dat Cobra 'een tegengif mengde op de vernietiging, de onderdrukking en het isolement uit de oorlogsjaren'.[29]

Vechtlust

Appel zat tijdens de bezetting in een armoedig atelier aan de Zwanenburgwal in Amsterdam. Het lijdt geen twijfel dat die periode voor zijn vorming als kunstenaar van doorslaggevende betekenis was. 'Na acht uur was het spertijd en dan schreef je bijvoorbeeld dit', bekende hij later, ietwat beschroomd over zijn notities als jongen van twintig: 'Hij voelt zich rot, hij heeft het leven lief. Bewust staart hij het leven in, hij zal zich wreken op alles wat het leven verkracht, verminkt, onzuiver maakt.'[30] Het is alsof de schilder, in die winter van 1942, alvast het programma formuleerde van zijn latere oeuvre, zij het ook in de vorm van een persoonlijke ontboezeming. In de door hem voorgenomen strijd stond Appel echter niet alleen. Een echo van zijn lust tot wraak weerklinkt in het manifest dat de schilders-vriendenvan de Nederlandse Experimentele Groep in 1948 publiceerden, in de eerste uitgave van hun gemeenschappelijke tijdschrift *Reflex*.

De actieve kern van de Experimentele Groep bestond uit Appel, Corneille en hun inspirator Constant, die bekend was met verwante kunstenaars uit Brussel en Kopenhagen. Hij profileerde zich ook als de theoreticus van het gezelschap, en schreef het manifest achter een door Corneille ontworpen omslag. De tekening van een grimmige figuur met scherpe tanden pantserde zijn oproep tot verzet:

> De kunstenaars van na de oorlog zien zich geplaatst tegenover een wereld van decors en schijnfaçades, waarmede ieder contact is verbroken en waarin ieder geloof is verdwenen. Het ontbreken van een toekomstbeeld als voortzetting van deze wereld, maakt iedere bouwende, constructieve opvatting van hun taak onmogelijk. Hun enige redding is gelegen in een volledige losmaking van het gehele cultuurrudiment (...). En in dit bevrijdingsproces is hun gebleken, en wordt steeds meer bevestigd, dat het niet in het wezen der cultuur ligt de artistieke expressie *mogelijk* te maken, maar integendeel deze te *verhinderen*.[31]

Bij deze wrange constatering zou het niet blijven. De bewaarders van de traditie konden rekenen op een internationaal tegenoffensief. Daarbij vervulde Constant voor zijn Nederlandse collega's de rol van tussenpersoon. Via hem leerden zij de Deense experimentelen kennen: de 'mythescheppende kunstenaars' die, aangevoerd door de schilder/filosoof Asger Jorn, in het periodiek *Helhesten* (Het Hellepaard) hun voorliefde uiteenzetten voor de spontane expressie van kinderen, geestesgestoorden en natuurvolkeren. Jorn reisde begin 1946 naar Parijs, waar hij Constant ontmoette en de Belgische dichter Christian Dotremont,

eveneens een revolutionaire ziel op zoek naar verwanten. Hun kennismaking mondde uit in Cobra, het grensoverschrijdende kunstenaarsverbond, dat op 8 november 1948 werd opgericht in Parijs.

De naam Cobra, volgens de Franse spelling een samentrekking van de steden Copenhague, *Br*uxelles en Amsterdam, behelsde een artistieke bezegeling van de triomf over het nationalisme. Bovendien was de cobra, in de ontzagwekkende en wendbare gedaante van de gifslang, een toepasselijk symbool voor de vechtlust van de verzamelde kunstenaars, die hun vreugden en frustraties onvervaard de wereld in zouden slingeren, ter bevrijding van de verbeelding.

Paradoxaal paradijs

Misschien is het niet eens zo verwonderlijk dat de beweging, vanwege haar aperte trouweloosheid aan academische voorschriften en maatschappelijke conventies, het imago verwierf van een onbekommerd zootje ongeregeld. Het rebelse elan, de internationale verbroedering en de enthousiaste vermenging van kunstvormen door schilders, schrijvers, architecten en filosofen die elkaar vonden in opruiende manifesten en literaire publicaties met opgeruimde titels als *Goedemorgen haan!* (1949) van Constant en Gerrit Kouwenaar of *De blijde en onvoorziene week* (1950) van Karel Appel en Hugo Claus: alles, de regressieve schilderstijl voorop, wekte de indruk dat de groep zich gedroeg als een stel kinderen dat uit balorigheid ‘de waanzin tot kunst verhief’.[32] Zelfs de eminente kunsthistoricus A.M. Hammacher nam aanstoot aan de ‘prae-volwassen middelen’ waarmee Cobra de beschaving bruskeerde.[33]

Een aandoenlijk exempel van deze welbewuste onvolwassenheid is het schilderij *Vrijheidsschreeuw* (1948) van Karel Appel - een doek dat ook werkelijk dermate aandoenlijk is, dat de toeschouwer aan het eind van de twintigste eeuw de neiging bekruipt de achterkant te inspecteren op de scandaleuze aspecten die hij aan de voorzijde met geen mogelijkheid kan ontwaren. Appel schilderde een kruising tussen een vogel en een kind: een levendig wezentje dat, haast als een legpuzzel, is opgebouwd uit hoekige vlakjes in felle kleuren. Boven een hemelsblauw lijfje prijkt een overdreven groot gezicht, een even bonte als bolle toet met twee ronde ogen die ons opgetogen aankijken. Kennelijk in de volle overtuiging dat we zullen terugzwaaien, slaat dit vogelkind een vleugel voor ons uit: een waaier van oranje wimpels.

Appels schilderij is een ontwapenend anbleem voor de vrije verbeelding van Cobra - of een boegbeeld voor ‘het eiland van dromen’, waar de beweging volgens de kunsthistorica Willemijn Stokvis gestalte aan gaf.[34] Toch is zelfs dit uitzonderlijk vrolijke doek niet zozeer een in verf gevangen droom alswel een reactie op de realiteit; eerder een poging de last van het verleden te overstemmen, dan een uit de lucht gegrepen vertoon van blijdschap. Het valt moeilijk vol te houden dat Cobra in een kinderlijke roes verkeerde alvorens de beweging, onder invloed van nieuwe gevaren zoals de wapenwedloop, tot bezinning kwam, zoals Stokvis betoggt:

> Cobra verbeeldde en verwoordde in haar spontaniteit en utopische denkbeelden het korte moment dat er nog een naïef optimisme kon bestaan, dat er nog buitensporige en romantische verwachtingen van een nabije toekomst konden worden gekoesterd. Toen

> in november 1951 Cobra werd beëindigd met het tiende en laatste nummer van haar tijdschrift, was het besef van het bestaan van de koude oorlog al diep en hevig doorgedrongen, en was Cobra al geworden tot een eiland van dromen, tot een kortstondig naïef verleden. Op dat eiland van dromen dat Cobra in feite maar anderhalf jaar lang is geweest, in de jaren 1948-1949, werden de simpele speelgoedachtige of volkskunstachtige mythewezens gemaakt, die later in het dramatische verfgeweld verloren zouden gaan.[35]

Wanneer Cobra inderdaad een eiland van dromen was dat pas gaandeweg overschaduwd zou worden door de dreigingen die de Koude Oorlog met zich meebracht, dan was het op zijn minst een paradoxaal paradijs. Het bevond zich immers van meet af aan in het centrum van de gevarenzone: uitgerekend daar, waar nog maar net de wolkbreuk van de Tweede Wereldoorlog was geweken. Cobra's voornaamste ambassadeurs kwamen uit Denemarken, Nederland, België en Frankrijk, territoria die stuk voor stuk tot het door de Duitsers bezette gebied hadden behoord. Niet anders dan ‘tegen beter weten in’ was hun krachtenbundeling optimistisch of hun schilderkunst simpel. Cobra was naïef met voorbedachte rade, en doorgaans zonder die opzet te verhullen. De schone schijn waar Constant in 1948 zijn gal over spuwde (‘decors en façades waarin, ieder geloof is verdwenen’), werd juist definitief doorbroken. In een woeste, maar weloverwogen beweging roerde Cobra kop en staart tegelijk, om met één slag het verleden te bezweren en de kunst te reanimeren.

Cobra was vrijmoedig uit een nooddruft die zich maar zelden aan het zicht onttrekt. De beweging speelde dubbelspel vanaf het begin. Haar ambiguïteit ontvouwt zich bijvoorbeeld in *Kleine hiep hiep hoera* (1949), een ander vroeg doek van Karel Appel, dat alleen al door de titel een benauwder vreugde suggereert dan zijn *Vrijheidsschreeuw* van het jaar daarvoor. Het schilderij brengt een bedrukt gezelschapje feestvierders in beeld, in een dofbruine omgeving. Hoewel deze schepsels, mens en dier ineen, hun best doen een glimlach te voorschijn te toveren, lijkt hun blijdschap nog het meest op die van een voor de poes piepende muis. Alleen een vogeltje dat losjes tegen de effen achtergrond staat, als een met krijt op het schoolbord gekraste schets, is waarlijk goed gebekt. De overige gestalten vormen een wanordelijke stoet. Ze hompelen voort op kreupele pootjes of steunen op gespalkte ledematen, en geen van hen beschikt over een paar armen om hieperdepiep in de hoogte te steken of de toekomst mee te omhelzen.

Voorwaarts

Kleine hiep hiep hoera is, duidelijker dan *Vrijheidsschreeuw*, kenmerkend voor de vroege Nederlandse Cobra-kunst: de ene demonstratieve parade is nog niet ten einde, of de volgende dramatische processie dient zich aan. Over het schilderslinnen trekt een eindeloze maskerade voorbij, van afwisselend lamgeslagen en uitzinnig gestemde figuren. *De Optocht* (Appel, 1950) omvat clownskoppetjes, maar wordt aangevoerd door een versuft dier dat onderweg zijn ribben laat tellen. En in de eerder genoemde nachtmerrie *Après nous la liberté* (1949) van Constant verheft zich een menigte knarsetandende creaturen in het licht van de maan, die in arren moede zelf ook de tanden op elkaar heeft gezet. Zelfs de *Maskertjes*

ongehoorzaamheid (Constant, 1948) zouden terugdeinzen voor dit vertier, anders dan de agres-

sieve helden die met gebalde vuisten een eveneens door Constant opgeworpen *Barricade* (1949) verdedigen: zij zien de wereld recht in het gezicht en als het aan hen ligt, zullen zij haar nog mores leren ook.

De al genoemde *Vragende Kinderen* (1949) van Karel Appel formuleren hun overeenkomstige aanklacht intussen iets subtieler. Met hun holle en opengesperde ogen, aangeduid door een paar simpele cirkeltjes of twee priemende, tot zwarte stippen opgerekte pupillen, achtervolgen en omringen ze ons. De schilder portretteerde hen meer dan eens: niet alleen met verf op doek, maar ook in een reliëf van wat houten blokjes die hij met felle pigmenten wist te bezielen, zodat hun verschrikte gestalten zich lijfelijk aan ons opdringen. En elders, in het voormalige stadhuis van Amsterdam, bezetten ze in een onschuldige samenzwering van grote heldere kleurenvlakken een hele muur achterin de koffiekamer. Het college van B en W werd er zo zenuwachtig van, dat deze versie van de *Vragende Kinderen* spoedig na de oplevering in 1949 zou worden weggewerkt achter het behang.[36] Slechts een enkeling kwam tegen de rigoureuze beslissing van burgemeester en wethouders in het geweer. De met Cobra sympathiserende architect Aldo van Eyck (1918-1999), dezelfde die later het Burgerweeshuis in Amsterdam zou bouwen, verspreidde in 1950 door heel de stad zijn aanplakbiljet *Appèl aan de verbeelding*, waarin hij in cynische termen zijn teleurstelling uitsprak over het antwoord dat de *Vragende Kinderen* ten deel viel. Niettemin zou het nog tien jaar duren, eer het publiek deze weesjes weer in de ogen kon zien. De gemeente betoonde zich gevoeliger voor de klachten van de kantinebezoekers dan voor de waarschuwing van *Het Algemeen Handelsblad* vooral niet in de voetsporen te treden van Hitler, 'die tierend langs de wanden der musea liep om er eigenhandig de weerzinwekkende, ontaarde producten van Kollwitz, Klee en Marc van de muur te verwijderen'.[37]

Opvallend aan deze zeldzame steunbetuiging van de pers, is tegelijkertijd de ongezouten vergelijking. Het nawoekeren van de Tweede Wereldoorlog weerklinkt hier in klare taal, heel wat explicieter nog dan in de woorden van de kunstenaars zelf, toen ze in hun 'verzet' tegen de gevestigde orde pleitten voor een 'bevrijding' van de creativiteit.[38] Ze bezigden metaforen, op papier zowel als op het schildersdoek, maar het waren metaforen die nauwelijks kunnen worden losgezien van die specifieke periode waarin de verwerking van het verleden de gemoederen vervulde. En de gemoederen ook verwarde. Want hoewel het publiek tureluurs werd van de door Cobra kennelijk veel te voortvarend voortgezette 'bevrijding', was het er de kunstenaars oprecht om te doen niet alleen zichzelf uit te leven in hun speelse gevecht met de verf, maar zodoende ook een impuls te verschaffen aan de samenleving.

'Voorbij is de illusie, dat het kunstwerk als zodanig een vaste waarde vertegenwoordigt: die waarde is afhankelijk van het scheppend vermogen van de beschouwer, dat weer gestimuleerd wordt door de suggestie die het kunstwerk opwekt', schreef Constant in 1948. En Karel Appel voegde de daad bij het woord, door de beschouwer letterlijk met zijn beelden tegemoet te komen; hem als het ware op te nemen en mee te slepen in dynamische voorstellingen met een ruimtelijke dimensie. Hij ging voorbij aan de lijst rond het doek en breidde het domein van de schilderkunst uit, zodra hij daar de kans toe kreeg. Willem Sandberg steunde deze uitvergroting van de artistieke suggestie waar hij kon. Na het debâcle met de muurschildering in het stadhuis nodigde hij de kunstenaar uit voor het opluisteren van de koffiekamer in het Stedelijk Museum.

De *Appelbar* (1951) is in Nederland het enige Cobra-kunstwerk dat de toeschouwer daadwerkelijk tot een deelnemer maakt. Het onthaalt hem in een lusthofje vol bloeiende bloemen en veelkleurige vogels, vissen en kinderen, die in de kleine, besloten ruimte vrijelijk over de wanden zwerven. Ze slaan, hun vleugels en vinnen uit, zwemmen de hoeken om en zweven over het plafond, in een losbandig lijnenspel van aaneengesloten en doorbroken contouren; een decoratieve mengeling van abstracte en herkenbare figuren, die nu eens niet het verleden bevechten, maar vreugdevol voorwaarts vliegen. De kleurenexplosie in het hart van het Stedelijk Museum is een voorbode van het optimistische verlangen dat, na het uiteenvallen van de Cobra-beweging, later in de jaren vijftig met name door Constant wordt vertegenwoordigd: het verlangen de werkelijkheid te verlevendigen met de kunst en de kunst met het leven, in een driedimensionaal verbond dat zich uitstrekt tot buiten de beschermende muren van het museum.

Verantwoordelijk voor de wereld van morgen

De bezoeker van het Stedelijk Museum was in 1951 nog maar nauwelijks bekomen van de kleurenvloed die Karel Appel over hem uitstortte in de *Appelbar*, of een jaar later stuitte hij, in hetzelfde museum slechts enkele zalen verderop, op een doodgewone literfles met melk. Die literfles met melk stond daar, in zijn ontnuchterende eenvoud, als ‘een zeer goed voorbeeld van gezonde vormgeving’, op de tentoonstelling Mens en Huis.[39] Eerder dan een modieus overzicht was dit een ernstige inwijding in de nieuwste interieurarchitectuur, ‘ook en vooral voor huurwoningen’. De didactische opzet van de expositie, georganiseerd door de Stichting Mens en Huis, is achteraf beschouwd aanmatigend op het hilarische af,[40] maar des te interessanter, omdat ze mét die goede bedoelingen ook het herwonnen idealisme typeert van de deelnemende vormgevers, kunstenaars en architecten, onder wie zich ook Constant, Aldo van Eyck en de dichter/schilder Lucebert bevonden.

De betrokkenen beschouwden het als hun plicht het publiek de weg te wijzen in de prille consumptiemaatschappij, want: ‘Het werkwoord *hebben* vervoegen wij vaker dan het werkwoord *zijn*. Wij moeten opnieuw onze plaats bepalen en tot klaarheid komen, wanneer we niet als mens ten onder willen gaan. Ook het interieur zal een sterkend karakter moeten vertonen.’ Zo meende de organisatie, die daarom in het museum een keur aan ‘verantwoorde producten’ in kaart bracht, met monsters van linoleum, houtsoorten, geknoopte tapijten, en ‘afwasbare muren in effen tinten’, benevens een aantal voorschriften voor de juiste toepassing van deze materialen. Onder het motto ‘goede dingen op zichzelf maken nog geen goed interieur’ waren in een zaal twee vertrekken ingericht met hetzelfde rotan meubilair: links ‘ordelijk en spanningsvol’ gegroepeerd, rechts ‘met een duidelijk nietbegrijpen van de voorwerpen, waardoor alle ziel eraan ontnomen wordt’.

Opdat de welwillende leek tussen zijn spulletjes thuis niet in paniek zou raken, kreeg hij deze tip cadeau, die, bijkans als een Fluxus-uiting voorafgaand aan Fluxus, te fabuleus is om niet te memoreren:

> Wilt u weten of uw kamer op de juiste manier is ingericht, neem dan een eenvoudig gebruiksvoorwerp, zet dat in uw vertrek en kijk of het past.

Wij hebben genomen een literfles met melk, die zowel in de fabriek als in de woning past, zowel op de melkwa-

> gen buiten als op de tafel binnen. Zet zo'n fles op uw eettafel en kijk naar het servies, zet hem op uw boekenkast, op uw dressoir, naast uw radiotafel, en vergelijk. Wanneer de combinatie niet past dan is het in elk geval de melkfles die goed is; krijgt u de behoefte de fles weg te zetten dan neemt u de verkeerde oplossing, dan zet u het goede ding weg en laat het verkeerde staan.

Hoe welsprekend dit pleidooi voor de afgewogen vormgeving (‘een verademing temidden van de opdringerige mooidoenerij’) ook mag zijn, het zou tot de vergetelheid zijn verdoemd, wanneer Constant en Aldo van Eyck de expositie niet hadden verrijkt met een ‘geheel nieuwe plastische kunst’, die zich aan geen voorschrift iets gelegen liet liggen. Het betrof hier een kunst die, aldus Constant, ‘zijn eigen onafhankelijke wetten heeft en waarvan, de mogelijkheden zowel die van de architectuur als die van de schilderkunst verre overtreffen’. Constant had, na het uiteenvallen van Cobra, rigoureus zijn koers veranderd. Hij zwoer de dramatische expressie af, als een te beperkte, want particuliere vorm van artisticiteit. Zijn maatschappelijk engagement, dat misschien minder bevoogdend maar zeker zo bevlogen was als dat van de Stichting Mens en Huis, vond nu zijn uitweg in architectonische experimenten, zoals om te beginnen het ‘spatiaal colorisme’, dat hij samen met Van Eyck ontwikkeld had en voor het eerst naar buiten bracht op de tentoonstelling in het Stedelijk.[41]

Deze ‘geheel nieuwe plastische kunst’, met als inzet een grootscheeps samenspel van kleur en ruimte, mikte op de verrijzenis van een verrassende, suggestieve en opwindende architectuur. Daarbij was een louter decoratieve plundering van het palet uit den boze, zoals er omgekeerd een taboe rustte op kale, zogenaamd, puur functionele constructies. Kleur en vorm dienden nog vóór de bouw, in het ontwerp van de kunstenaar/architect, op elkaar afgestemd te worden, als gelijkwaardige plastische principes. ‘Kleur is niet anders dan de kleur van de vorm en vorm niet anders dan de vorm van de kleur,’ verkondigden Constant en Van Eyck in hun manifest *Voor een Spatiaal Colorisme*.[42] Hun bijdrage aan Mens en Huis fungeerde als de opmaat voor een toekomstige architectuur, die de verbeelding zou prikkelen, het gedrag zou activeren en bijgevolg de doorbraak zou betekenen van een collectieve creativiteit.

Constant en Van Eyck hadden in het museum één zaal tot hun beschikking gekregen, die ze van binnen reconstrueerden tot een bouwsel van enorme, effen kleurenvlakken: de ene helft paars, de andere blauw. Dit coloristisch contrast suggereerde, meer nog dan een tweedeling, een algehele opheffing van de ruimte: een verdwijntruc van drie naar twee dimensies, waarin het met blauw en paars geëgaliseerde vertrek veranderde in één grote schildering, die de over de drempel stappende bezoeker als het ware verwelkomde binnen de lijst. Een door Van Eyck ontworpen tafel accentueerde de tastbare realiteit van het zinsbegoochelende interieur, terwijl op een van de wanden, als een inwaarts uitzicht, een abstracte voorstelling van Constant oplichtte, met de afwijkende kleuren oker, groen, rood en wit. Op een andere muur getuigde Lucebert van zijn genegenheid voor dit tintelend perspectief, in een uitvergroot gedicht:

> allen die zonder licht leven
> de in ijzeren longen gevangen libellen
> hebben van hard stenen horloges
> de kracht en de snelheid.[43]

Krachtenbundeling

De samenwerking van kunstenaars uit verschillende disciplines nam gedurende de jaren vijftig aldus vaster vormen aan. Vergeleken met de kruisbestuiving in het spatiaal colorisme was Cobra 'slechts' de naam van een soort, herkenbaar aan de bonte huid. Cobra was, anders gezegd, het wapenschild van een wijd vertakte familie, met als uitblinkers de schilders, die ieder hun eigen draai gaven aan het gedeelde gedachtegoed, en de beslotenheid van het atelier alleen zo nu en dan verlieten voor een treffen met gelijkgezinde schrijvers of de invulling van gegeven architectuur - een muur in het stadhuis, of een zaal in het Stedelijk Museum van Amsterdam. Intussen kwam het ook tot een daadwerkelijke krachtenbundeling: een toenadering tussen schilders, beeldhouwers, vormgevers en architecten, die zich ervoor inspanden de wijde wereld te verblijden met hun 'gemeenschapskunst'.

De individuele ontlading van het gemoed in de primitivistische schilderijen waarmee Cobra, puttend uit 'oerbronnen' als de kinderwereld, hoopte te appelleren aan ieders hart en ziel, vond zijn tegenhanger in de 'universele harmonie' van de geometrisch-abstracte kunst die na de Tweede Wereldoorlog, opnieuw terrein veroverde. Schilders als Ger Gerrits (1893-1965) en Joost Baljeu (1925-1991) traden op als voorvechters, en pareerden de twijfels over de actualiteit van deze 'nieuwe abstractie'. Hoewel hun uitgebalanceerde composities van vierkanten, rechthoeken en cirkels, van strakgetrokken en gebogen lijnen, formeel hemelsbreed van Cobra verschilden, stond ook deze kunstenaars een verlossing van de verbeelding voor ogen: een eerherstel en een verbreiding van de sociale utopie uit de jaren tien en twintig, in het idioom van De Stijl, het Bauhaus en de Russische constructivisten.

Gerrits bestreed bij voorbaat het verwijt dat 'de absolute schoonheid van geometrische figuren en zuivere kleuren' een vlucht behelsde uit de bedreigde werkelijkheid, of een terugkeer naar een verschraald vormenspel.[44] 'Tal van mogelijkheden liggen op het terrein van de abstracte kunst', profeteerde hij in 1947: 'De nieuwe kunstuitingen vormen niet één enkele richting, maar vertegenwoordigen een veelzijdige opbloei met alle waarden in zich voor een nieuwe toekomst. Wat nu voorbereid wordt zal tot bloei komen, wanneer ook de gemeenschap een bloeitijd zal beleven.'[45] Volgens hem leende de abstractie zich bij uitstek voor een versmelting met de architectuur; voor de 'vormentaal der gemeenschap', waar ook Baljeu op hoopte: 'niet langer bekneld binnen het raam van de lijst, maar zich uitstrekkend over alle vormgeving, van het grootste bouwwerk tot het kleinste gebruiksvoorwerp. In deze vormentaal zal men niet de mathematiek herkennen, maar de emotie.'[46]

Het streven naar sociale overeenstemming maakte midden jaren vijftig zoveel furore, ook in de politiek, waar een doorbraak van de consensus als een belofte boven de verzuilde partijen zweefde, dat de architect Charles Karsten in 1956 constateerde: 'Onze tijd kenmerkt zich door een zucht naar synthese. Men zoekt haar, om tot binding te komen met onze verstoorde wereld. En het is onze taak om aan deze binding een zinvolle vormgeving toe te kennen.'[47] Indachtig de samenwerking binnen De Stijl, nam. Karsten gaandeweg zijn carrière allengs drastischer maatregelen om de verloren eenheid tussen de kunsten te herstellen. De architect ontpopte zich tot beeldhouwer en gaf eigenhandig vorm aan gedenktekens en zonnewijzers, of een speeltuin van betonplastieken. Ook was Karsten betrokken bij de oprichting van de Liga Nieuw Beelden: een trefpunt voor kunstenaars die, aldus het stichtingsmanifest, 'zich verantwoordelijk weten voor de geestelijke en materiële gestalte van de wereld van morgen'.[48]

Kleurenwaaier

De Liga Nieuw Beelden, actief in de jaren tussen 1955 en 1969, was een verzameling optimistische bruggenbouwers. Haar eerste ambitie bestond uit het opruimen van vooroordelen en nostalgie. De vereniging propageerde een allesoverkoepelende kunst, met een wakker oog voor renovaties op willekeurig welk gebied: technisch, pedagogisch, wetenschappelijk of commercieel. In haar beginselverklaring schreef ze: ‘Iedere kunstenaar die meent dat onze wereld - waardoor dan ook - onbewoonbaar geworden is, zal moeten trachten de gegevens die deze wereld (en geen andere) hem biedt, positief te waarderen.’[49] Het manifest was doordesemd van de daadkracht die de wederopbouw vereiste, en ondertekend door een lange namenrij. Wim Crouwel, Ger Gerrits, Hans Ittman, Charles Karsten, Wim Kersten, Harry van Kruiningen, Juul Neuman, Josef Ongenae en André Volten: samen zetten ze de schouders eronder, geruggensteund door een nog veel grotere groep gelijkgezinde architecten, ontwerpers, beeldhouwers en schilders.

Vooral op papier, in tijdschriften en catalogi gaf de Liga blijk van haar fascinatie voor de technologische samenleving. In de praktijk was haar vooruitgangsgeloof iets minder valide. De Liga zag in dat het zinloos was de mechanisatie te betreuren, maar riep wel op tot fantasievolle infiltraties om het verlies aan ‘menselijkheid, schoonheid en creativiteit’ te vereffenen. Toen *Forum, maandblad voor architectuur en gebonden kunsten* in 1959 een themanummer aan de beweging wijdde, illustreerde de Liga haar eigen werk met fotocollage's van complete nieuwbouwwijken en complexe viaducten, waaraan als bij toverslag ook nog een straaljager voorbij flitste. Een doorkijkje naar de bonte kinderspeelplaats die Aldo van Eyck en Joost van Roojen in een volksbuurt in Amsterdam hadden gerealiseerd, werd even verderop verdrongen door reclame voor een gestroomlijnde auto. ‘Een team van technici en esthetici ontwierp deze machine. Vele wetenschappelijke uitvindingen zijn thans ondenkbaar zonder de collectieve creativiteit,’ luidde het montere foto-onderschrift.[50]

Maar de Liga ontplooide haar eigen inventiviteit veeleer in de lijn van de traditie: nog steeds naar het voorbeeld van De Stijl. Ze haalde haar bouwstenen zo te zeggen uit de blokkendoos, voor een monumentaal en kleurrijk vormenspel in het centrum van de stad. Ze herschiep de idealen die direct na de oorlog in Europees verband opnieuw waren geformuleerd door de CIAM, Congrès Internationaux d'Architecture Moderne.[51] Charles Karsten nam in 1947 deel aan deze uitwisseling van ideeën door collega-architecten en hij maakte ook de thuisblijvers enthousiast voor het in Bridgewater aangewakkerde animo voor een expressieve bouwkunst. Begin jaren vijftig werd die gedroomde architectuur in Nederland beproefd in het spatiaal colorisme van Constant en Van Eyck; eind jaren vijftig kreeg ze daadwerkelijk gestalte, dank zij de Liga Nieuw Beelden, die het esthetische experiment van fundamenten voorzag. Niet direct op grote schaal, maar toch.

Zeker in het jaar 1958 behaalde de vereniging successen. Het Stedelijk Museum stelde zich andermaal open voor een onderzoek naar kleur in het interieur, en de expositie, kort maar krachtig *Kleur* genaamd, vormde een mooie aanvulling op de beelden die terzelfdertijd in de open lucht verrezen. Terwijl Karsten zijn betonplastieken en aluminium klimrekken aan de Sam van Houtenstraat verankerde, onthulden Van Eyck en Van Roojen aan de Zeedijk hun toevluchtsoord voor kinderen: een ronde zandbak, beschut door een bont beschilderde muur vol cirkels en strepen. De volwassenen konden hun kroost dus buiten laten uitrazen,

alvorens zichzelf te laven aan de binnenhuisarchitectuur in het Stedelijk. Drie identieke vertrekken waren hier onderworpen aan een veranderlijk kleurenschema: afwisselend schel, sereen en streng. Welke compositie of sfeer de voorkeur verdiende, mocht iedereen deze keer zelf bepalen. De Liga presenteerde mogelijkheden, geen voorschriften. Maar ook nu, net als voordien op de expositie Mens en Huis, kreeg het publiek een suggestie mee voor thuis.

Op de tentoonstelling werd door Sikkens Lakfabrieken geïntroduceerd: ‘een royale kleurenwaaier, die naast 73 briljante kleuren niet minder dan 27 verschillende grijzen bevat’.[52] De verfindustrie was enthousiast over de vroegere kleurentheorie van Constant en Van Eyck en had daarom in 1956 een uitnodiging naar de Liga gestuurd voor het vervaardigen van haar nieuwe collectie. Technici, laboranten, schilders en architecten sloegen de handen ineen en twee jaar later, op de door Sikkens bekostigde expositie *Kleur* in het Stedelijk Museum, werd dit bijzondere staaltje gemeenschapskunst wereldkundig gemaakt en gevierd in een reclameboodschap. Uniek: ‘Honderd nieuwe kleuren binnen uw bereik.’

Samenspel

In weerwil van de honderd kleuren, was Constant alweer om de hoek verdwenen. Zijn ambitie verschoof met de tijd: van het schilderij naar de muren die het doek droegen, en van de architectuur naar de stad daaromheen. Op zijn zwerftochten door naoorlogse nieuwbouwwijken in Nederland, Engeland en Frankrijk, trof hem de geestdodende rechtlijnigheid van de verstedelijking. Constant gruwde van de door en door functionele infrastructuur. Hij stelde vast dat de scherp onderscheiden territoria voor wonen, werken en ontspannen de spontane levensdrang beperkten. Daarom beviel ook de Liga hem maar matig: ze was én te doelgericht én te traditioneel. De mechanisatie bood veel meer mogelijkheden, meende Constant, dan algemeen werd erkend. Juist daar lag nu een kans voor kunstenaars. Als zij lieten zien hoe de moderne technologie kon worden uitgebuit, zou pas echt een wervelende leefomgeving ontstaan.

Constant maakte zijn ideeën wel kenbaar binnen de Liga, maar vond zelf vooral aansluiting buiten Nederland.[53] Asger Jorn, eens zijn schildervriend, nu opnieuw zijn geestverwant, bracht hem in contact met de Franse intellectueel Guy Debord en sleepte hem mee in de internationale discussies die zij belegden over de ‘psychogeografie’: de wisselwerking tussen de structuur van de stad en het gedrag van haar gebruikers. Deze wisselwerking, die meer en meer een economisch karakter kreeg, moest worden omgebogen in een ‘samenspel’ dat liefst even grillig was als de kronkels in het menselijk brein en in elk geval verrassend van dag tot dag. Het verspreiden van een veranderlijke plattegrond, die een keur aan onvoorspelbare situaties toeliet, was de revolutionaire doelstelling waar Constant zich in herkende. Hij sloot zich aan bij de kunsteinaarskring die zich vanaf 1956 voor dit grootstedelijk samenspel beijverde: L'Internationale Situationiste.

De eerste verklaring van de Nederlandse afdeling van de Situationistische Internationale, die behalve door Constant ook gesigneerd werd door de schilder Armando en de architecten Anton Alberts en Har Oudejans, was bokkig getoonzet. ‘De kultuur is zo verouderd, zo achterlijk, dat zij zelfs niet in staat is de technische vernieuwingen die de mens ter beschikking staan te benutten’, stond erin te lezen.[54] Maar de aanklacht was tegelijk een pleidooi voor een omwenteling van waarden:

> De nieuwe krachten richten zich op een ingewikkeld netwerk van menselijke activiteiten, dat aan gene zijde ligt van wat nuttig is: vrije tijd en spel op een hoger nivo. In tegenstelling tot wat de funktionalisten denken begint de kultuur waar het nut eindigt. Een revolutie in het leven gaat aan een revolutie in de kunst vooraf. Deze nieuwe houding houdt ook in dat wij het kunstwerk afwijzen. Ons interesseert de ononderbroken ontdekking: het ontdekken als levensstijl.

De overvloed aan vrije tijd waarop de Situationistische Internationale zinspeelde was niet helemaal een droombeeld. Nederland veranderde in rap tempo in een welvaartsmaatschappij, en in een extreem geradicaliseerde visie op de economische voorspoed en in het bijzonder op de gevolgen van de automatisering, kon ook een algeheel welzijn niet uitblijven. Vooralsnog was de mens onderworpen aan het productieproces, maar zodra de mechanisatie werd ingezet voor het overnemen van alle niet-creatieve werkzaamheden, zou iedereen, arbeiders en intellectuelen gelijk, een nieuwe status bereiken: die van de *homo ludens*. Wetenschap en techniek stonden dan niet langer in dienst van de economische groei, maar konden vrijelijk worden aangegrepen voor het herscheppen van de leefomgeving, telkens opnieuw, overeenkomstig de wisselende emoties, voorliefdes en verlangens van de spelende mens. De kinderen zouden niet langer veroordeeld zijn tot bont beschilderde binnenplaatsen; hun ouders niet langer tot afstompende werkzaamheden voor geldelijk gewin. Stap voor stap zou de hele wereld worden veroverd als speelterrein.

Op deze rooskleurige toekomst nam Constant alvast een voorschot. Hij schetste de ideale maatschappij in sculpturen die duidelijk niet bedoeld waren als autonome kunstwerken, maar als maquettes. Daarin doorbrak hij de dorre regelmaat van de rechte lijn. Hij bouwde transparante, royaal uitwaaierende constructies van ijzerdraad, aluminium en plexiglas. Naast zigzaggende wolkenkrabbers (*Twee torens*, 1959) verrees een circulair kampeerterrein. (*Ontwerp voor een zigeunerkamp*, 1956), en ook een ovale uitspanning die veel weghad van een ufo, maar gedacht was als een concerthal, speciaal voor electronische muziek (*Spatiovore*, 1960). De gebouwen die in deze ontwerpen nog elk afzonderlijk herkenbaar waren, voegden zich in het decennium na 1960 aaneen tot abstracte clusters: wijken van een tot dusver ongekende stad, die, onder de naam *New Babylon*, ooit de hele aardbol zou omspannen. De wereldburgers van deze toekomstige metropool konden zich uitleven in het gedurig herbezien van hun omgeving, want *New Babylon* was allesbehalve een vaststaande stad. Het was een creatie die continu veranderde onder de handen van een verbroederde mensheid. Constant verbeeldde de ultieme utopie van een eindeloos samenspel: ouderwetser, maar ook oorspronkelijker dan nu nog denkbaar is. *New Babylon* inviteert ons tot een collectieve creativiteit in levende lijve. De voorspellingen van de kunstenaar konden geen betrekking hebben op het alternatief dat zich later aandiende in de virtuele leefomgeving van het Internet. Toen het digitale tijdperk, vanaf circa 1970, tot ontwikkeling kwam, keerde Constant terug naar het schildersdoek. Tot die onverwachte ommezwaai, in 1974, bouwde hij voort aan de ideale habitat voor de homo ludens: een fata morgana ter vervanging van de volgroeide consumptiemaatschappij, die achter zijn rug inmiddels gretig werd geëxploreerd door een volgende kunstenaarsgroep - verklaarde tegenstrevers van het idealisme.

Zaakgelastigden van het hier en nu

Een melkfabriek, schamperde de een. Een aquarium, foeterde een ander. Nee: een reptielenhuis, overtroefde zijn collega hem. Nummer vier en vijf vergeleken de nieuwbouw van het Stedelijk Museum met een uitdragerij. Zij repten respectievelijk over een veilingzaal en een fantasieloos magazijn. Maar de kampioen onder de critici was de doemdenker die het doodvonnis velde over de glazen vleugel: een *rouwkamer*, dat was het! Van het *Nieuwsblad van het Zuiden* tot in *De Telegraaf*, van het *Algemeen Handelsblad* en *Het Parool* tot in *De Nieuwe Dag* en *De Waarheid* aan toe, stonden de kranten in 1954 bol van de weerzin.[55] Willem Sandberg was zo stoutmoedig geweest zijn heiligdom uit te breiden met een transparante toonzaal aan de Van Baerlestraat: een kijkdoos voor de museumbezoekers en een etalage voor het toevallig over de stoep voorbij wandelende volk, dat op die manier ook betrokken kon worden bij het avontuur van de beeldende kunst. De museumdirecteur betoonde zich een allemansvriend, zo niet een missionaris, maar hij werd juist als een kind in de hoek gezet. ‘Ermee van de straat, hoort ge!’ riep *Elsevier* uit, buiten zichzelf van schrik.

Sandberg liet de kritiek onverschillig van zich afglijden. Hij streefde zijn eigen idealen na. Moderne schilderijen hadden licht en ruimte nodig, constateerde hij, speciaal het werk uit Amerika, dat juist nu in Europa begon door te dringen. Sandberg wilde niet dat de toeschouwers *langs* deze doeken liepen; hij wilde ze ermee *omgeven*. ‘Dat is voor alle schilderijen belangrijk,’ schreef hij, ‘maar in het bijzonder voor veel Amerikaanse schilderijen, die zo groot zijn omdat de schilder wil dat je als het ware *in* het schilderij rondloopt.’[56] Zijn glazen huis moest het publiek bevrijden van drempelvrees en weerspiegelde bovendien de in kunstenaarskringen beoogde eenheid met de realiteit. Enkele jaren na de ingebruikname van de nieuwe vleugel lichtte Sandberg die beide bedoelingen nog een keer toe in de al eerder geciteerde regels:

> het museum is niet de meest geëigende sleutel
> om de XXe eeuw voor ons te openen
> we zoeken naar een omgeving
> waar de voorhoede zich thuis kan voelen
> open
> helder
> op menselijke schaal
> geen grote hallen, statietrappen, bovenlicht
> deuren als poorten, geüniformeerde beambten
> maar een oord, waar men durft te praten, te
> zoenen, hardop te
> lachen, zichzelf te zijn
> een brandpunt voor het leven van nu[57]

Het was toen 1959, en ook dat jaar deed De Liga Nieuw Beelden het Stedelijk Museum aan, nu met de tentoonstelling Verbondenheid der Kunsten, die in het verguisde raamwerk aan de Van Baerlestraat een passend onderkomen vond. In het themanummer van het maandblad *Forum*, dat ter gelegenheid van deze expositie verscheen, beleed de Liga het samen-

gaan van kunst en leven even vurig als Sandberg, zij het ook wat minder poëtisch. ‘De oneindig complexe verschijningsvormen van het leven van vandaag vereisen een vergroting van het werkingsgebied van de beeldende kunst’, werd hier in vetgedrukte letters betoogd. En de kern van de zaak werd aangeduid met de eenvoudige slogan: ‘Integratie? Integratie!’[58]

Maar inmiddels waren er ook kunstenaars opgestaan die zo hun bedenkingen hadden bij deze heilsverwachting, al was het maar omdat zij niet geloofden in de mogelijkheid haar te realiseren. De ononderbroken aaneenschakeling van actie en reactie schetst de ontwikkeling van de beeldende kunst in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog. Het was een proces van voortgaande bevrijding, eerst van het trauma en dan van de utopie, en steeds door groeperingen die expliciet hun positie heroverwogen en afmaten aan die van hun voorgangers, in gemeenschappelijk opgezette tentoonstellingen en manifesten. Er waren ook kunstenaars die zich afzonderlijk onderscheidden, net zo goed als nu, maar er waren er opvallend veel méér dan nu die elkaar opzochten en samen hun stem verhieven. Rond 1960 bijvoorbeeld tegen het toverwoord integratie.

‘In Nederland, het land van de Stijl-beweging, kreeg het woord integratie een magische betekenis. Integratie betekent voor ons: niet meer de kunst het leven opdringen of het leven verkunstelen, maar het leven zelf tot kunst verklaren.’[59] Dat schreven Armando en Henk Peeters in 1961. De Liga Nieuw Beelden mocht gerust reclame maken voor een unieke kleurenwaaier en Constant mocht zich best het hoofd breken over een fabelachtige infrastructuur, in diezelfde dagen zette Jan Henderikse zijn naam op een van de pijlers onder de Oberkasseler Brücke in Düsseldorf. Museale nieuwbouw was er niets bij. Van het ene op het andere moment kon de hele wereld in kunst veranderen -een handomdraai beslechtte het pleit. ‘Zo neem ik ook gedichten over, bijvoorbeeld het Nederlandse volkslied, en noem het mijn gedicht. Het zal dan ook verder onder mijn naam voortgaan’, besliste Henderikse.[60]

Wisselgeld

Armando (1929), Henk Peeters (1925), Jan Henderikse (1937) en Jan Schoonhoven (1914-1994) traden in 1960 naar voren als handelsreizigers van de eigen tijd. Gekleed in maatpak brachten ze algemene zaken en concrete constructies aan de man: behalve het volkslied en een Duitse brug ook stapelsculpturen van autobanden of bierkisten en reliëfs van ribkarton of wattenbolletjes van de HEMA. Het genootschap noemde zich ‘Nul’, want dat klonk nuchter en onbezoedeld, als een schone start, precies zoals het moest: terug naar af.

Nul huiverde voor de universele pretenties van de geometrische kunst en verwierp de dramatische gemoedsuitbarstingen in het abstract-expressionisme. Aan die informele uitspattingen hadden ze zichzelf ook wel bezondigd, maar toen het Stedelijk in 1959 ruim baan maakte voor de internationale Vitaliteit in de Kunst, met de grote gebaren van Willem de Kooning en Jackson Pollock uit Amerika en de navrante verfkorsten van Jean Dubuffet of Antoni Tapiès uit Frankrijk en Spanje, vonden de zaakgelastigden van het hier en nu dat daar geen munt meer uit te slaan viel. Emoties en Idealen hadden hun tijd gehad. Ze werden ingewisseld tegen Feiten.

Nul schikte zich, gelijktijdig met het Franse ‘Nouveau Réalisme’ en het Duitse ‘Zero’, naar de eerder door de kunst geweerde realiteit van massaproductie en -consumptie. In

zijn *Manifest tegen het Unieke Kunstwerk* prees Peeters zijn werk als winkelwaar aan. Voor zijn zeefdrukken gold: formaat en kleur naar keuze, en een introductiekorting op de koop toe. ‘Doel is op onpersoonlijke wijze de werkelijkheid te funderen als kunst’, schreef Schoonhoven. En Armando dicteerde: ‘Niet de realiteit be-moraliseren of interpreteren (ver-kunsten), maar intensiveren. Uitgangspunt: een konsekwent aanvaarden van de Realiteit. Werkmethode: isoleren, annexeren. De kunstenaar die geen kunstenaar meer is: een koel, zakelijk oog.’ Ter bekrachtiging van deze resoluut verordonneerde objectiviteit stelden de leden van Nul hun werk voortaan anoniem tentoon.[61] Evengoed bleef het gemakkelijk herkenbaar. Ieder had zijn persoonlijke signatuur, dat kon een handtekening meer of minder niet verhullen. Weliswaar bedienden Armando, Peeters, Henderikse en Schoonhoven zich alle vier van kant en klare producten, en huldigden zij als één man dezelfde principes aangaande ‘neutrale monochromie’ en ‘industriële serialiteit’, maar zodra het aankwam op de keuze van die producten en op de verbeelding van die principes, ontkwam geen van hen aan zichzelf. Armando had in de oorlog teveel gezien om nog te kunnen beschikken over een ‘koel, zakelijk oog’. De rijen bouten die hij in zwart gespoten platen draaide, vormden strakke slaglinies, en ook een zwart paneel omhuld door prikkeldraad was allerminst vrij van symboliek. Zelfs een blinde zou deze tastbare beelden van frustratie en agressie niet kunnen verwisselen met het werk van Henk Peeters, die ter verzachting van het geleden leed juist zijn toevlucht nam tot pluizige materialen. Zijn wandreliëfs verleidden het publiek met een vachtje van pluche, een sneeuwval van wattenbolletjes of een kunstmatig bloembed van pas ontloken donsveren, maagdelijk wit.

Het meest neutraal was Jan Schoonhoven, de meester van ordening. Hij fabriceerde rasters van wit geschilderd papier-maché of ribkarton, die, dank zij de onregelmatigheden in zijn handwerk, een levendige variant vormen op de strenge patronen uit de stedebouw. De reliëfs herinneren aan plattegronden of gevelwanden van flats. Ook zijn het blancoschaakborden, niet voor zetstukken, maar voor het licht en de schaduw: in het voorbijgaan ziet de toeschouwer ze over het netwerk verglijden in een rivaliserend samenspel.

Minder subtiel, en zeker onbekommerder dan de rest, was Jan Henderikse, de benjamin van het kwartet. ‘Maken wat je leuk vindt’, zei hij, ‘je niks gelegen laten liggen aan een stijl, niet perse consequent willen zijn.’[62] En hij stouwde fruitkistjes vol met luciferdoosjes, champagnekurken, plastic poppetjes en wisselgeld. Legendarisch is de *Krattenwand* waarmee hij in 1962, op de eerste expositie van Nul in het Stedelijk Museum, de toorn van Sandberg over zich afriep: omdat hij het lef had gehad zich voor die monumentale stapeling van houten bierkisten te laten sponsoren door een brouwerij.

Een dergelijke vercommercialisering van de kunst ging zelfs Sandberg te ver, elke vergelijking met de functionele samenwerking tussen de Liga en Sikkens Lakfabrieken liep mank. Maar dat was ook precies het nieuwe van Nul. Nul stond niet kritisch tegenover het kapitalisme. ‘Integendeel, het had juist met liefde te maken’, preciseerde Henderikse achteraf. ‘Dat was ook de reden waarom ik me niet met pop-art kon vereenzelvigen. Ik had niet dat kritische.’[63] Zijn vakvrienden dachten er net zo over. Ook Armando had voor zijn wand vol autobanden interessante contacten gelegd met het bedrijfsleven. Het was ongehoord: Sandberg, anders zo lankmoedig maar nu toch even van zijn stuk gebracht, moest zich tot in de gemeenteraad verantwoorden voor de expositie; de kunsthandel beklaagde zich

publiekelijk over valse concurrentie en de pers stelde vast dat deze ‘decoratieve kunstnijverheid uit de sfeer van de toegepaste kunst en het reclamewezen’ in het museum niets te zoeken had.[64]

Concurrentie

Voorlopig was Nul succesvoller over de grens dan in Nederland zelf. Pas toen het Stedelijk Museum onder het directoraat van Edy de Wilde (van 1962 tot 1984) in 1964 uitpakte met een overzicht van de jonge pop-art en het Haags Gemeentemuseum onder de noemer *Nieuwe Realisten* een mengeling van aanverwante kunstuitingen presenteerde, was ook Nul weer van de partij. Een jaar later behaalde het viermanschap een definitieve overwinning, met een herkansing in het Stedelijk. Daarna waren, zoals Armando het uitdrukte, de feiten uitgeput. Nul hief zichzelf op. Maar tussen 1960 en 1965 hadden, kriskras door Europa en ook her en der in de Verenigde Staten, talloze tentoonstellingen plaatsgevonden, vrijwel altijd in samenwerking met Heinz Mack, Otto Piene en Günther Uecker van Zero.[65] De Duitsers, die ook deelnamen aan de tumultueuze eerste, en aan de minder shockerende tweede expositie in Amsterdam, waren van het begin af aan de bondgenoten van Nul.

Ze droegen elkaars naam, die van Nul in Nederland en die van Zero in het buitenland, en ze vulden elkaar aan. Overigens liep het wel los met de artistieke kameraderie. Nul was nuchter. Zero hoogdravend. Monochromie betekende voor Nul: reductie van het overtollige. Zero had bijbedoelingen. De monochromie van Zero was egalitair en mystiek getint. ‘Schwärmerisch’, vond Armando. Echte ideologen, wist Henderikse. En Peeters ging er nog wat dieper op in:

> Mensen die heel hard riepen dat alle mensen broeders zijn, dat soort padvinderij, daar trapten wij na de oorlog niet meer in. Dat is het échec van het idealisme geweest. Over dat punt hadden wij vaak ruzie met de Duitsers, want die hadden naar onze mening te veel idealisme. De religie, de mystiek, het idealisme, daar moest je na '45 in onze kringen niet mee aankomen. Daar kon je elkaar de stuipen mee op het lijf jagen.[66]

Evenals Cobra, de eerste artistieke bezegeling van de triomf over het nationalisme, en evenals de Liga Nieuw Beelden en de Situationistische Internationale, nam Nul deel aan de naoorlogse harmonisatie van de westerse cultuur. Weliswaar onderscheidde de beweging zich als een zelfverzekerd koopmansgeslacht van de concurrentie in het achterland, maar ze ontwikkelde haar ‘producten’ en ideeën toch in nauw contact met de collega's uit Duitsland en Frankrijk. Yves Klein was een belangrijk inspirator voor de Nouveau Réalistes, als ook voor Zero en, via Henk Peeters die hem in Parijs had leren kennen, voor Nul. Een directe wisselwerking met de Amerikaanse kunst is niet direct waarneembaar, ondanks de veronderstelde hegenomie van New York als nieuwe artistieke metropool, en in weerwil van de overeenkomstige artistieke tendenzen aan beide zijden van de Atlantische Oceaan.[67]

Ofschoon verwant aan pop-art, was Nul eerst en vooral de Nederlandse vertegenwoordiging van een Europese avantgarde.[68] Europa verheugde zich over een recent verworven welvaart, terwijl Amerika, dankzij de oorlogsindustrie en de economische expansiepolitiek na 1945, allang vertrouwd was met die voorspoed. In de Amerikaanse

pop-art werd een droom opgeblazen. De kapitale schilderijen van Andy Warhol of Roy Lichtenstein weerspiegelen de heroïsche, maar ook de holle hoedanigheden van de consumptiemaatschappij. Dit ironische dubbelspel was aan Nul nog niet besteed. Kritische kanttekeningen op het materialisme had de firma niet in de aanbieding - wel een door Peeters ontworpen plafond van plastic, een kunstzinnig staaltje jaren zestig design, waarin het moderne synthetische vermogen letterlijk werd opgehemeld.

Amusement

Een veeleer ludieke speurtocht naar de eigen tijd, plageriger dan in het werk van Nul, en allengs minder museaal, werd begin jaren zestig in gang gezet door Wim T. Schippers (1942), een slimmerikje van amper twintig, dat tot ergernis van zijn docenten op de kunstacademie al voorafgaand aan zijn eindexamen diverse ‘pittig geprijsde papierwerken’ wist te slijten aan het Stedelijk. Bovendien bood Sandberg de jongen direct een expositie aan in de dependence van zijn museum, Fodor, aan de Keizersgracht. Daar richtte Schippers in 1962 een valselijk luilekkerland in: hij stortte er een vier meter hoge plastic pudding en, rond een fontein voor de dorstlustigen, een vloer vol zout. ‘Een klein dadaïstisch grapje’, oordeelde *Het Vrije Volk*.[69] Dat was misschien een flauwe analyse, maar wel een terechte taxatie. Schippers werk, toen, later en nu nog steeds, is steevast melig en tergend genoeg voor het uitlokken van zo'n schoolmeesterachtige reactie.

Zoals de kunstenaars van Nul industriële en commerciële gegevens manipuleerden, zo speelde Schippers in op de moderne schijnwereld van het amusement. Samen met de vrijbuiter en artistiek activist Willem de Ridder bedacht hij het televisieprogramma *Signalement*, waaruit bleek dat niet alleen het nieuws, maar ook de kunst van de straat kon worden geraapt. Een cameraman registreerde de sporen van stedelingen op grote vellen wit papier, hun gedienstig voor de voeten gelegd door een ‘fan van de feiten’. Ook richtten Schippers en De Ridder diverse stichtingen op, om hun spotzieke spel een serieus aanzien te geven. Er was bijvoorbeeld de Society for Exhibition Organizing (SEO), speciaal voor afgematte galeriehouders en conservatoren. Terwijl zij van een welverdiende vakantie genoten, zou de SEO een gegarandeerd succesvolle tentoonstelling in elkaar draaien.

Daarnaast verrees de Association for Scientific Research in New Methods of Recreation, afgekort tot Afsrinmor-International. Van Schippers' vroege verzinsels verdient juist deze vereniging-met-de-lange-naam hier vermelding, omdat ze een praktische invulling gaf aan de bevlogen denkbeelden over een wereldwijd speelterrein in het werk van Constant en de situationisten. ‘Het ware revolutionaire vraagstuk is dat van de vrije tijd. Overal wordt men kortgehouden met verplichte stompzinnigheden als sportwedstrijden of televisie-programma's. Slechts één project lijkt ons het overwegen waard: het uitwerken van een allesomvattend amusement.’[70] Met zulke krasse uitspraken maakten kunstenaars in de jaren vijftig duidelijk dat het hen menens was met de creatieve heropvoeding van het volk. Toen Schippers tien jaar later vergelijkbare orakeltaal op papier zette, was het wel zeker dat alleen al het uitkramen daarvan hem voldoening schonk. ‘Het behoeft geen nader betoog’, poneerde hij, in een vervolgens zeer wel nader gedetailleerd betoog over de *Recreatieve ontwikkelingen in Nederland en de Verenigde Staten*, ‘dat de recreatie één van de belangrijkste problemen van het ogenblik is.’[71]

Toch deed Schippers veel meer dan zwelgen in baarlijke nonsens alleen. Hij vond, in zijn aanvaarding van ‘het nutteloze als noodzaak’, de enige uitweg naar een allesomvattend amusement, in zijn atelier en op straat, maar net zo gemakkelijk in die door de situationisten vermaledijde televisiestudio's. Door consequent zichzelf en iedereen voor de voeten te lopen, werd Schippers de spelende mens in eigen persoon. Anders dan Constant, die zijn homo ludens situeerde in een fictief domein, bekwaamde Schippers zich in het ontwrichten van de feiten, gewapend met de leuze: ‘Niets is zo verhelderend als verwarring.’[72]

Met twee wonderbaarlijke toeristische tripjes wist hij in 1962 en 1965 de aandacht te vestigen op het ‘wetenschappelijk onderzoek naar een nieuwe recreatieve methode’, zoals werd voorgestaan door Afsrinmor-International. In december 1962 maakte Schippers een korte wandeling over het strand bij Petten, met geen ander doel dan in de Noordzee een flesje priklimonade leeg te gieten. En een jaar later, op 6 december 1963, ondernam hij, in het gezelschap van vijf andere ‘feitenkunstenaars’, een *Mars door Amsterdam*. De mars was aangekondigd op grote affiches in de stad - een effectieve manier van aandachttrekkerij: de kunst keek niet langer neer op reclametechnieken en marketingstrategieën, maar bediende zich ervan. Met succes. Fotografen, politierechercheurs en een cameraman van de televisie vervoegden zich op de aangewezen dag om drie uur's middags bij het Centraal Station, het vertrekpunt van de colonne, en achtervolgden de wandelaars op hun onschuldige zwerftocht naar het Rembrandtplein. De mars, later herhaald in Stockholm, hield geen protest in en had geen vooropgesteld eindpunt. Het evenement vond plaatst en dat was dat.

De manifestaties van het duo Schippers en De Ridder pasten uitstekend binnen de Fluxus-filosofie van George Maciunas, een uit Litouwen afkomstige ‘kunstkraker’ en propagandist, die zich, pendelend tussen Amerika en Europa, inspande voor het versnellen van een mondiale stofwisseling in de kunst. Met de aan het Latijn ontleende term Fluxus verwees Maciunas naar de chemische verbinding tussen verschillende substanties, maar ook naar de flux als stroom, de eindeloze getijdebeweging van eb en vloed, als een metafoor voor het dynamisch samengaan van kunst en leven. Bovendien zinspeelde hij op een buitensporige ontlasting, zoals dysenterie, met als gevolg een zuivering van de ingewanden en in metaforische zin een zuivering van de kunst. Kunst die zich als kunst gedroeg kon de Fluxus-kunstenaars niet bekoren.

‘Dat is geen kunst!’ riep op een keer de toeschouwer van een Fluxus-actie tegen Wim T. Schippers. ‘Dat hoort u mij anders ook niet beweren,’ fnuikte Schippers het protest.[73]

Doorgangsroute

Het moet Willem Sandberg, de man die de witkwast door het Stedelijk Museum haalde en het gebouw van een duistere negentiende-eeuwse kunsttempel omvormde tot ‘een brandpunt voor het leven van nu’, vrolijk hebben gestemd dat de beeldende kunst zo ver ging in het ontheiligen van zichzelf, dat ze het museum haast niet meer nodig had; dat de door hem voorgestane bevrijding van conventies zelfs uitliep op een openbare ‘ontlasting’ van de traditie, tot in de huiskamers van het publiek aan toe. Hij was het toch die in de jaren vijftig spottend had gezegd:

we leven in het tijdperk van de auto, het vliegtuig,
de spoetnik, de T.V.
maar ondertussen zitten we graag in grootmoeders
fauteuil
achter gedrapeerde gordijnen
bij een schemerlamp met een plooikapje[74]

Hoewel de nestdrang die Sandberg in deze woorden betreurde door geen maatschappelijke progressie kon worden weggevaagd, was er toch in zoverre iets veranderd, dat zelfs de grootste huismus met verwarrende interventies te kampen kreeg. Sinds Wim T. Schippers eenmaal had ontdekt dat de beeldbuis als 'grootste galerie van Nederland' dienst kon doen, verontrustte hij de brave burgers met 'zedenverwilderende uitzendingen', zoals het in 1967 voor de VPRO vervaardigde programma *Hoepla*, dat dank zij de blote borsten van Phil Bloom een publieksparticipatie van jewelste ontketende, met ingezonden brieven in de dagbladen, opzeggingen van het lidmaatschap bij de VPRO en een sussende reactie van de overheid, die bekende dat zij 'niet gelukkig' was met het programma, maar geen reden zag om in te grijpen.[75]

Wie al die tijd nog had gedacht dat 'grootmoeders fauteuil' een betrouwbaar baken tegen de buitenwereld was, moest toegeven dat hij zich had vergist. Schippers bleef zagen aan de pootjes van het 'gezellige reusachtige en reusachtige gezellige meubilair' dat de Nederlandse huiskamers vulde, en als het even kon sleepte hij de hele boedel naar buiten. Zo'n kans kreeg hij in 1965, toen het Amsterdamse Vondelpark honderd jaar bestond en Sandberg hem uitnodigde mee te doen aan een internationale groepstentoonstelling op de speelweides tussen de honderdjarige bomen. Schippers knutselde een vijfenhalve meter hoge fauteuil van hout en polyester in elkaar en kleurde het gevaarte pimpelpaars. 'Een metershoge vloek in plastic',[76] meende de pers, maar Sandberg heeft in de reusachtige zetel vast en zeker een troon gezien, een uitkijkpost voor pioniers.

Inmiddels is de legendarische museumdirecteur geëerd met een ander monument. Op Sandbergs honderdste geboortedag, in de herfst van 1997, maakte het Stedelijk Museum bekend dat de nieuwe vleugel tegen de vlakte zal gaan, omdat het gebouw is uitgeleefd en er in het huidige uitbreidingsplan geen plaats meer voor is. Daar staat echter tegenover dat het straatje tussen het Stedelijk en het Van Gogh Museum voortaan de naam van Willem Sandberg draagt. Ter nagedachtenis aan de man die naar de horizon reikte is het een nogal nauw bemeten steeg, maar desondanks: een doorgangsroute voor de pelgrims die in zijn voetsporen op zoek gaan naar de kunst in het leven zelf.

Eindnoten:

1 Boekman, *Overheid en kunst in Nederland*, p. 5.
2 Buch, *Een eeuw Nederlandse architectuur 1890/1990*, p. 125, 157, 257, 261.
3 *Open oog, avantgardecahiers voor visuele vormgeving*, onder redactie van Stam, Sandberg, Rietveld, Kloos, Jaffé en Brusse. De bedoeling was een onregelmatig verschijnend blad te publiceren, drietalig en internationaal georiënteerd. In: Petersen en Brattinga, *Sandberg. Een documentaire*, p. 49-50.
4 Bleijleve, *Kunst en Beweging*, p. 7; Van den Burg en Kassies, *Kunstenaars van Nederland!*.

5 Van Dulken, *Kunst en beleid in Nederland*, p. 152-153.
6 Jongert, 'Tentoonstellingen georganiseerd naar aanleiding van de bevrijding'; Birtwistle, 'Oorlog en bevrijding'.
7 Leeuw-Marcar, *Willem Sandberg*, p. 9; Rorink, 'Sandberg tussen Stedelijk en Stadhuis'.
8 Petersen en Brattinga, *Sandberg. Een documentaire*, p. 122-123.
9 Berman, *All that is solid melts into air*, p. 6.
10 Ockman, 'The Road not taken'.
11 Ibid., p. 90.
12 Petersen en Brattinga, *Sandberg. Een documentaire*, p. 71-72.
13 Dat is de stelling van drs. H. Ebbink, en die wijkt af van de gangbare kunsthistorische visie op de betekenis van Alfred Barr voor Sandberg. Zie: Kroonenburg-de Kousemaeker en Haasse, 'De rol van Sandberg'.
14 Guilbaut, *How New York Stole the Idea of Modern Art*; Herrera, 'Postwar American Art in Holland'.
15 Massey, *The Independent Group*, p. 72-94.
16 Banham, 'Vehicles of Desire', p. 66.
17 Sandberg, 'Teksten 1959', geciteerd in Petersen en Brattinga, *Sandberg. Een documentaire*, p. 121.
18 Ibid., p. 138.
19 Leeuw-Marcar, *Willem Sandberg*, p. 98.
20 Ibid., p. 45.
21 *De Volkskrant*, 8 november 1949, geciteerd in Stokvis, *De doorbraak van de moderne kunst in Nederland*, p. 93.
22 Appel, *Musique Barbare van K. Appel*.
23 Keers en Fudge, *Constant*, p. 62.
24 Stokvis, *De doorbraak van de moderne kunst in Nederland*, p. 93.
25 Sandberg, 'Teksten 1959', geciteerd in: Petersen en Brattinga, *Sandberg. Een documentaire*, p. 122.
26 Leeuw-Marcar, *Willem Sandberg*, p. 25.
27 Vrijman heeft de totstandkoming van deze film beschreven, alsmede zijn visie op de ontwikkeling van Karel Appel en de culturele revolutie waaruit de schilder voortkwam, Vrijman, *De Werkelijkheid van Karel Appel*.
28 *Het Vrije Volk*, 12 november 1949, geciteerd in Stokvis, *Cobra*, p. 124.
29 Birtwistle, 'CoBrA: Experiment in Samenwerking', p. 6.
30 Appel, *Karel Appel over Karel Appel*, p. 89.
31 Constant, 'Manifest'.
32 Panorama, 1 december 1949, geciteerd in: Stokvis, *Cobra*, p. 124.
33 Geciteerd door Birtwistle, 'Oorlog en Bevrijding', p. 7.
34 Het schilderij fungeert daadwerkelijk als boegbeeld voor Cobra op het omslag van de dissertatie die Willemijn Stokvis aan de beweging wijdde: Stokvis, *Cobra*.
35 Stokvis, 'De Nederlandse bijdrage aan de Cobra-beweging', p. 27.
36 Zie ook: Bax, *Van koffiekamer naar Appelbar*.
37 Geciteerd door Vrijman, *De Werkelijkheid van Karel Appel*, p. 12.
38 Zie ook: Birtwistle, 'Oorlog en Bevrijding', p. 14.
39 Stichting Mens en Huis, *Mens en Huis*.
40 Ook aan de politiek was een dergelijk paternalisme niet vreemd. Vergelijk Den Uyl (red.), *De weg naar vrijheid*, p. 326: 'Wie de Nederlandse huiskamer binnentreedt, zal daar als regel gedemonstreerd zien aan één kant gebrek aan smaak, aan de andere kant de gevolgen van een op winst gebaseerd industrieel bedrijf. Traditionele meubels, een dor behang, brave schilderijen en fantasieloze serviezen leggen getuigenis af van de geringe verbeeldingskracht zowel van de vervaardigers als van de afnemers van gebruiksvoorwerpen. (...) De wooncultuur is een even belangrijk als verwaarloosd onderdeel van de cultuur. Opnieuw moet gesteld worden dat hier een belangrijke taak voor het onderwijs is weggelegd evenals voor de bedrijven welke gebruiksvoorwerpen vervaardigen.'
41 Zie voor Van Eyck: Strauven, *Aldo van Eyck*.
42 Constant en Van Eyck, *Voor een spatiaal colorisme*.
43 Zo staat het gedicht van Lucebert in de tentoonstellingscatalogus; een foto in *Forum*, maart 1953, laat evenwel zien dat op de wand in het Stedelijk Museum de eerste regel was weggelaten.
44 De criticus Kasper Niehaus schreef in 1950 in *De Telegraaf*: 'Het is alsof enkelen uit deze bedreigde wereld vluchten en veiligheid zoeken in de absolute schoonheid van geometrische figuren en zuivere kleuren (...).' Geciteerd in: Fritz-Jobse en Blotkamp, *Een Nieuwe Synthese*, p. 15.
45 Ibid., p. 12.
46 Ibid., p. 28.
47 Ibid., p. 33.
48 Klinkenberg, *Liga Nieuw Beelden, 1955-1969*; zie ook Middag, 'De voorgeschiedenis van de "Arnhemse School"'.

49 Ibid.
50 Werkgroep Liga Nieuw Beelden, ‘Liga Nieuw Beelden’.
51 Van der Woud, *Het nieuwe bouwen internationaal*, p. 54-109.
52 Werkgroep Liga Nieuw Beelden, ‘Liga Nieuw Beelden’.
53 Zie ook: Locher, *New Babylon*, p. 5-19; zie ook Sadler, *The situationist City*, p. 105-156.
54 Sanders, *Rue Sauvage*, p. 68-70.
55 Geciteerd door: Ellenbroek, ‘Sandberg’.
56 Sandberg, ‘Teksten 1959’, geciteerd in: Petersen en Brattinga, *Sandberg. Een documentaire*, p. 71.
57 Ibid., p. 122-123.
58 ‘Liga Nieuw Beelden’, p. 170.
59 Geciteerd in: Damsch-Wiehager, *Nul*, p. 84.
60 Ibid., p. 60.
61 Voor de voorgaande citaten van respectievelijk Peeters, Schoonhoven en Armando: Damsch-Wiehager, *Nul*, p. 18, 108, 40.
62 Damsch-Wiehager, *Nul*, p. 70.
63 Ibid., p. 74.
64 Ibid., p. 18.
65 Zie, behalve Damsch-Wiehager, *Nul*, p. 16, ook: Van Faassen en Sleutelaar, *De Nieuwe Stijl*.
66 Damsch-Wiehager, *Nul*, p. 100.
67 Vergelijk: Fuchs en Weinberg, *Amerikaanse Perspectieven*; en Pells, ‘Culture and Foreign Policy’.
68 Zie ook: Blok, ‘Een kunst van grote verwachtingen’.
69 Geciteerd in: Ruhé, *Het beste van Wim T. Schippers*, p. 15.
70 Sanders, *Rue Sauvage*, p. 20.
71 Ruhé, *Het beste van Wim T. Schippers*, p. 20.
72 Ibid., p. 24.
73 Ibid., p. 7.
74 Petersen en Brattinga, *Sandberg. Een documentaire*, p. 121.
75 Ruhé, *Het beste van Wim T. Schippers*, p. 35-36.
76 Ibid., p. 24.

19 Toneel, muziek en dans in de jaren vijftig en zestig

Inleiding

In de meeste Europese landen betekent ‘vóór de oorlog’ vóór de Tweede Wereldoorlog en wordt deze zegswijze gebruikt om een scherpe - zij het vijf jaar brede - grens te trekken tussen twee perioden: die van voor en die van na de oorlog. In de artistieke geschiedenis van de podiumkunsten gaat die vlieger niet op: in dit domein eindigt de vooroorlogse tijd in de jaren zestig. En pas in de decennia daarna gaat een nieuw soort theater de podiumwereld domineren, een theater waarin de persoonlijkheid van de acteur - maar hetzelfde geldt in zekere mate ook voor de persoonlijkheid van de danser en van de musicus - meer naar voren treedt en waarin de zogenoemde uitvoerende kunsten en kunstenaars ook scheppend gaan werken.

André Rutten opent zijn boek over veertig jaar Haagse Comedie met een hoofdstuk onder de titel *De opstandigen*. Hierin schetst hij hoe dit gezelschap, maar ook het Nederlandse toneel als geheel zich door steeds nieuwe ‘opstanden’ van jonge acteurs heeft vernieuwd.[1] Hij noemt drie momenten: 1950, 1960 en 1969. De eerste opstand was van fluwelen aard; het ging erom dat jonge theatermakers als Cas Baas, Wim Vesseur en Egbert van Paridon hun eigen toneel wilden gaan maken - ‘van en voor jonge mensen’ - anders dan wat het bolwerk van de oude generatie, het Amsterdams Toneel Gezelschap (ATG) met Van Dalsum, Defresne en Sternheim voor het voetlicht bracht. De jonge garde richtte er in 1950 toneelgroep Puck voor op. Even later moest het ATG zelf plaatsmaken voor de generatie van Bentz van den Berg en Guus Oster, die, zoals Rutten schrijft: ‘samen met de oudere, meer ervaren Johan de Meester (...) het gevecht begonnen om de Stadsschouwburg van Amsterdam, die zij in 1953 op Van Dalsum veroverden’.[2] Dit eerste opstandje verklaart Rutten uit het feit dat na de Tweede Wereldoorlog in de toneelwereld eigenlijk vooral de oude verhoudingen hersteld werden.[3]

In de volgens Rutten ‘minnelijke’ opstand van 1960 grepen jonge acteurs en actrices inderdaad hun kansen, om deze - en dan spreken we alweer van de volgende generatie - vanaf 1970 te verzilveren in een nieuw bestel. De tomaten die in het najaar van 1969 naar de Nederlandse Comedie gegooid werden, openden de crisis waarnaar in de jaren zestig was toegewerkt en die ruimte zou scheppen voor nieuwe verhoudingen en de productie van toneel van een nieuw soort kwaliteit. In hetzelfde jaar werd de muziekwereld door de Aktie Notenkraker getroffen, maar deze was in zoverre anders van aard, dat ze geleid werd door musici, vooral componisten, die al heel wat erkenning hadden gevonden voor hun vernieuwende werk. Vernieuwende Nederlandse toneelkunstenaars, schrijvers, acteurs of

regisseurs, van wie voorstellingen in de jaren vijftig en zestig achteraf als (artistieke) hoogtepunten worden beschouwd, zijn echter op de vingers van één hand gemakkelijk te tellen.

Van de tien artikelen die in *Een Theatergeschiedenis der Nederlanden* zijn gewijd aan de belangrijkste momenten in de Nederlandse theatergeschiedenis tussen 1945 en 1969, gaan er slechts twee over nieuwe artistieke ontwikkelingen.[4] Het ene artikel betreft de introductie van de Franse absurdisten in Nederland,[5] het andere de beginjaren van het theaterexperiment zoals dat onder leiding van Kees van Iersel gestalte kreeg.[6] Daarmee zijn dan tegelijkertijd niet alleen de twee opvallendste vernieuwingen in het Nederlandse theaterlandschap van de jaren vijftig genoemd: de opkomst van het absurdisme en de eerste theatrale experimenten, maar ook de twee niveaus waarop zich in het theater artistieke ontwikkelingen kunnen manisfesteren: het niveau van de tekst en het niveau van de speelwijze. In de jaren zestig worden, in een politiserende context, deze twee lijnen sterker aangezet en ook op elkaar geënt.

Waarom een naoorlogse vernieuwing van de podiumkunst tamelijk lang op zich heeft laten wachten, is niet eenvoudig te verklaren. Maar enkele oorzaken zijn daarvan toch wel aan te geven. De eerste is dat in de podiumkunsten, anders dan in de scheppende kunst, een erkend repertoire aan bestaande stukken om uitvoering vraagt en in hoge mate de aard van het theater- en muziekbedrijf bepaalt. In de tweede plaats zijn deze kunstvormen in hun uitvoeringspraktijk afhankelijk van een relatief groot publiek, en dit publiek zat in de eerste jaren na de oorlog zeker niet te wachten op al te nieuwe vormen van kunst, maar eerder op mogelijkheden om de Nederlandse ensembles van voor de oorlog opnieuw te zien schitteren. En ten slotte gaat het om collectieve vormen van kunst. Muziek, dans en toneel worden over het algemeen verzorgd door ensembles, orkesten en gezelschappen, kortom instellingen. De sector heeft daardoor een meer geïnstitutionaliseerd karakter, althans in het domein van de productie, dan de individueel beoefende kunsten.

De plannen

Het plan dat tijdens de oorlog het verst werd uitgewerkt, was dat voor het toneel. Vijf toneelleiders schreven samen het *Ontwerp voor een regeling van het toneel na de oorlog*, dat in 1944 in vijfentwintig exemplaren clandestien werd gedrukt en bekend werd als ‘Het grijze boekje’.[7] Naast Hunninghers standaardwerk Een eeuw Nederlands toneel (1949) is ‘Het grijze boekje’ een bijzonder rijke bron als het erom gaat een beeld te krijgen van het toneel van vóór de oorlog. De auteurs, in het bijzonder Sterneberg en Defresne, besteden veel aandacht aan wat zij noemen ‘het toneel als bedrijf’. En wel in deze zin: ‘de economische gebondenheid van een aan zijn lot overgelaten toneel bracht steeds groter afhankelijkheid mee van de eisen van het bedrijf; maakte van een kunstinstelling een handelsonderneming’.[8]

Het is de overheersende gedachte in het boekje dat toneelgezelschappen, die vóór de oorlog over het algemeen geen of nauwelijks subsidie ontvingen, teveel voor de markt moesten produceren om zichzelf als kunstinstellingen nog serieus te kunnen nemen. Sterneberg onderscheidt aan de serieuze kant van het repertoire twee soorten stukken: aan de ene kant werken die een beperkt aantal toeschouwers trekken, aan de andere kant ‘grote publieke successen’. Naast deze artistiek alleszins verantwoorde stukken zetten alle gezelschappen met grote regelmaat aangename societystukken of nog lichter werk op het reper-

toire, om in de behoefte aan amusement bij het publiek en aan inkomsten voor het gezelschap te kunnen voorzien. Tegen deze achtergrond werden in het tweede deel van het boekje plannen ontvouwd voor het toneel van na de oorlog.

Het eigenlijke ontwerp voor een toneelbestel voorzag in een 'Toneelorgaan', dat de activiteiten van vijf gezelschappen moest coördineren. In het bestuur van het toneelorgaan zouden de vijf gezelschappen vertegenwoordigd zijn, alsmede de organisatie van toneelspelers, de landelijke organisatie van kunstkringen, de gemeenten en het Rijk. Het bestuur zou worden voorgezeten door de rijkscommissaris, die ook algemeen coördinator was. In deze functie werd hij bijgestaan door twee bureaus: een voor dramaturgische en een voor administratief-organisatorische aangelegenheden.

Het voor de hand liggende idee van drie vergelijkbare *allround* gezelschappen die verschillende delen van het land bedienen, wijst Sterneberg met enkele boeiende argumenten van de hand. In de eerste plaats zou een regio in dat geval geen acteurs van elders meer te zien krijgen; in de tweede plaats zouden voorstellingen gedeeltelijk bezet moeten worden met acteurs die daarvoor minder geschikt zijn, maar nu eenmaal deel uitmaken van het gezelschap; in de derde plaats is Sterneberg bang dat dergelijke *allround* gezelschappen als 'warenhuizen' gaan werken, die het publiek 'geven waar het om vraagt'. Dat is volgens de auteur heel iets anders dan het publiek geven waar het behoefte aan heeft:

> Van die behoefte moet het bewust gemaakt worden door de kunstenaar en dan gaat het er om vragen ook. Het publiek heeft noch om Wagner gevraagd, noch om Debussy. Integendeel, het heeft zich tegen Wagner verzet en voor Debussy de schouders opgehaald. Maar kunstenaars hebben in deze muziek geloofd en er voor gevochten. Zij hebben kunnen zegevieren omdat au fond de behoefte bestond en door de kunstenaar tot uiting is gekomen. Het publiek mag dan het laatste woord hebben, het is daarmee ook niet meer dan de laatste instantie. Nooit de eerste, dat is de kunstenaar.[9]

Dé schrijvers van het *Ontwerp* gingen zelfs zover dat zij alle ongeveer driehonderd acteurs en actrices die vóór de oorlog in het beroepstoneel actief waren, bij wijze van voorbeeld indeelden bij een van de vijf gezelschappen. Na de oorlog bleek juist dit aspect van het plan niet realiseerbaar te zijn. De oorlog had scherpe grenzen getrokken tussen de toneelspelers die zich bij de Kultuurkamer hadden aangemeld (aanvankelijk 250) en die welke niet wensten door te spelen of van het verzet deel uit hadden gemaakt (ongeveer 80).[10] Deze grenzen werden nog scherper gevoeld toen kunstenaars in de Ereraden hun collega's die in meer of mindere mate loyaal geweest waren aan het systeem van de bezetter, veroordeelden en in sommige gevallen voor een kortere of langere periode schorsten. Het gevolg was dat toen Hunningher, die door minister Van der Leeuw als rijkscommissaris voor het toneel was aangesteld, voorlopig één groot gezelschap voor Amsterdam en Rotterdam wilde samenstellen, hij hierin slechts met grote moeite slaagde, omdat de acteurs en actrices die zich destijds bij de Kultuurkamer hadden aangemeld, nu steun zochten bij elkaar en weigerden in het beoogde gezelschap te gaan spelen. Een deel van hen vormde het nieuwe gezelschap Comedia, onder leiding van Joan Remmelts en Cor Hermus, een ander deel richtte De Komedianten op, onder leiding van Johan Kaart. Van het oorspronkelijke plan bleef slechts de Stichting Amsterdam Rotterdam Toneel (START) over en in Den Haag het Residentie Toneel.

Het bestel

Toneel

In één aspect was het naoorlogse toneel niet te vergelijken met het vooroorlogse: vanaf 1945 werd het van rijkswege gesubsidieerd. De Duitse bezetter had vanuit het ministerie voor Volksvoorlichting en Kunsten het systeem van subsidiëring van gezelschappen ingevoerd en de Nederlandse overheid had er in 1945 weinig moeite mee om dit over te nemen, mede doordat de kunstenaars die pleitten voor een minder marktafhankelijk toneel, al in de oorlogsjaren nauw en in direct contact stonden met hoge ambtenaren. Vooral H. Reinink speelde hierin een belangrijke rol. In 1940 was hij nog hoofd van de afdeling onderwijs van het ministerie van OK&W, tijdens de oorlog was hij nauw betrokken bij het opzetten van de Federatie van Kunstenaarsverenigingen en in 1945 werd hij door minister Van der Leeuw benoemd tot directeur-generaal voor Kunsten en Wetenschappen.[11]

Het ministerie ging voortvarend te werk. Al in 1945 werd er met Amsterdam, Rotterdam en Den Haag afgesproken dat 50 procent van de subsidie door deze drie standplaatsgemeenten zou worden betaald en 50 procent door het rijk. In 1953 werd dit omgezet in een 40-60-verhouding, waarbij het rijk 40 procent van de subsidies betaalde vanwege het algemeen belang, en de vestigingsgemeenten 60 procent vanwege het profijt voor hun inwoners. Daarmee was de zogeheten koppelsubsidie, zoals die tot 1986 zou blijven functioneren, een feit.

Intussen was aan het einde van de jaren veertig toch ook min of meer de situatie bereikt die in het Toneelplan werd beoogd. START was opgesplitst in twee gezelschappen: het Amsterdams Toneel Gezelschap (ATG, onder leiding van Van Dalsum, Defresne en Sternheim) en het Rotterdams Toneel (onder leiding van Ko Arnoldi). In Den Haag werd het Residentie Toneel, vanaf 1947 de Haagsche Comedie, geleid door Cees Laseur, en Comedia (met Cor Hermus aan het hoofd) kreeg inderdaad Utrecht en Haarlem als vaste speelplaatsen toegewezen.[12] Sinds 1946 was er ten slotte het Nederlands Volkstoneel, dat in Amsterdam een eigen zaal bespeelde - door de Maatschappij voor de Werkende Stand ter beschikking gesteld - en daarnaast door het land reisde. Deze vijf gezelschappen werkten samen in het Centraal Coördinatie Bureau (vanaf 1951 de Stichting Toneelcoördinatie), zij het niet zo gestructureerd als aanvankelijk de bedoeling was. In 1958 werd de Stichting Toneelcoördinatie dan ook opgeheven en organiseerden de gezelschappen zich in de Vereniging van Nederlandse Toneelgezelschappen (VNT).

Dat een gecentraliseerde organisatie van het Nederlandse toneelleven niet van de grond kwam, had onder meer te maken met de historisch gegroeide verhouding tussen gezelschappen en theateraccommodaties. Van oudsher kende Nederland nauwelijks theaters met vaste bespelers of gezelschappen met eigen theaters en was de allocatie van toneel gebaseerd op het reizen van gezelschappen van zaal naar zaal. Slechts in enkele grote steden werd de schouwburg door de gemeente verpacht aan een vaste bespeler, maar ook dan was er vaak sprake van een verbintenis van slechts enkele jaren. Dit bracht met zich mee dat de belangen van gezelschappen en zalen ver uiteen konden, lopen en niet eenvoudigweg herleid konden worden tot een centrale missie van een coördinerend orgaan. De accommodaties hadden dan ook in 1947 al hun eigen organisatie, de Vereniging van Schouwburgdirec-

ties, later (in 1957) de Vereniging van Schouwburg- en Concertgebouwdirecties (VSCD).

Deze VSCD gaf in de jaren vijftig een overzicht van 280 beschikbare podia.[13] Blijkens een rapport van de Raad voor de Kunst uit 1959 bleken niet al deze accommodaties even bruikbaar te zijn.[14] Van de 179 accommodaties die in dit rapport ter sprake komen, worden er slechts zeven als 'goed' beschouwd. Daartegenover staan 107 'onbruikbare' accommodaties. Ten slotte zijn er 65 zalen die ternauwernood het predikaat 'bruikbaar' krijgen.

Overigens was dit probleem van een groot aantal onbruikbare accommodaties tegenover een grote vraag naar toneel al direct na de oorlog onderkend. In 1946 reeds stelde minister Van der Leeuw de Rijkscommissie van Advies voor de Bouw van Schouwburgen en Concertzalen in om de wederopbouw op dit terrein te begeleiden. Zeker tot 1980 heeft deze Commissie een belangrijke rol gespeeld in wat de 'schouwburgspreiding' genoemd zou kunnen worden.[15]

In de jaren na de oorlog was er, zeker tot 1960, een enorme vraag naar toneel. Hunningher rept in 1947 van meer dan 4 miljoen verkochte kaartjes voor het beroepstoneel.[16] Lighart telt in de jaren vijftig 2,2 miljoen verkochte kaartjes en ziet dat aantal in de jaren zestig teruglopen naar 1,8 miljoen. De gesubsidieerde gezelschappen hadden daarin een aandeel van ruim 80 procent.[17] Deze grote vraag leidde tot uitbreiding van het aantal gezelschappen, maar dat ging niet zonder slag of stoot. Weliswaar kon Toneelgroep Theater zich in 1953 in Arnhem vestigen en kreeg het zuiden in 1956 het Zuidelijk Toneel met als vestigingsplaats Eindhoven, maar vanaf het midden van de jaren vijftig werd de discussie over verdere spreiding van toneel over het land in alle hevigheid verder gevoerd. Randstedelijke gezelschappen verzetten zich enerzijds tegen te veel reisverplichtingen, anderzijds tegen een vergroting van het aantal groepen; het laatste op grond van een verwachte achteruitgang van de gemiddelde kwaliteit per gezelschap. Ook de auteurs van *Het vraagstuk van de toneelspreiding* waren van mening dat er niet genoeg artistiek leiders, regisseurs, acteurs en actrices waren om een groot aantal gezelschappen buiten de Randstad op niveau te laten functioneren. Toch werden in het midden van de jaren zestig, onder druk van de provincies, nog twee nieuwe gezelschappen in het leven geroepen, één voor het zuiden. Het Groot Limburgs Toneel (Maastricht, 1965) en één voor het noorden, De Noorder Compagnie (Drachten, 1966). Bovendien werden intussen twee nieuwe randstedelijke groepen, gesubsidieerd om het hele land te bespelen: Centrum (Utrecht/Haarlem, 1961) en Studio (Amsterdam, 1959). Al bij al is de productiekant van het bestel van vijf groepen in 1947 via acht in 1957 aan het eind van de jaren zestig uitgegroeid tot elf gesubsidieerde gezelschappen.

Om het gebrek aan acteurs en actrices van niveau op te lossen werd ook het aantal toneelscholen uitgebreid. Sinds 1874 bestond er in Nederland één opleiding voor toneelspelers: De Tooneelschool te Amsterdam. Al vroeg in de jaren vijftig werd duidelijk dat deze bij lange na niet kon voorzien in de opleiding van voldoende speelsters en spelers. Vandaar dat in 1951 de Maastrichtse toneelschool in het leven werd geroepen en in 1956 die van Arnhem. Gedurende de jaren vijftig en zestig leverden de scholen per jaar gezamenlijk tien tot vijftien leerlingen af, die vrijwel altijd direct bij het gesubsidieerde toneel aan de slag konden. Ligthart laat zien dat het aantal acteurs en actrices van gesubsidieerde gezelschappen zich tussen 1950 en 1970 bijna verdubbelde, van 165 tot 298.[18]

En dan ten slotte het publiek, de andere kant van het bestel, de kant waar de grote vraag naar toneel vandaan kwam. Dit publiek was tot het eind van de jaren zestig, vooral buiten

de Randstad, voor een groot gedeelte georganiseerd in uitkoopverenigingen. Deze, meestal lokale, verenigingen boden hun leden tegen een bepaalde contributie vier tot zes voorstellingen per jaar aan. Op basis van het ledenaantal konden de betreffende voorstellingen in hun geheel worden 'uitgekocht'. Veel van de uitkoopverenigingen hadden van oorsprong een sociaal uitgangspunt: zoveel mogelijk mensen de mogelijkheid te bieden met toneelkunst in aanraking te komen. Soms kwam dit voort uit de organisatie van bedrijfsactiviteiten, zoals in Amsterdam het Nederlands Theater Centrum (NTC), dat in 1947 begon als gezamenlijke activiteit van 25 bedrijven, maar in 1960 voor 700 instellingen werkte en 22.000 leden had. Aan de andere kant waren er de zelfstandige kunstkringen, vaak aan het eind van de negentiende eeuw al opgericht door liefhebbers van kunst, veelal onder de naam 'Kunst voor Allen'. Al deze uitkoopverenigingen samen waren in de jaren vijftig en zestig goed voor bijna 60 procent van het totale publiek. In hoeverre ook de sociale doelen van de verenigingen bereikt werden, blijft de vraag. Ongeveer 15 procent van wat toen de volksklasse heette, bezocht weleens het beroepstoneel, terwijl 25 procent van de kleine middenstand dat deed en 45 procent van de gegoede klasse.[19]

De ontwikkelingen in het Nederlandse toneelbestel tussen 1945 en 1970 kunnen worden samengevat onder de term 'groei'. Dat geldt voor het aantal gezelschappen, hun producties en voorstellingen, als ook voor het aantal accommodaties. Voor het aantal bezoeken geldt het echter niet ten volle. Dat begint aan het eind van de jaren vijftig, als de televisie inmiddels in een groot aantal huishoudens zijn intrede heeft gedaan, duidelijk af te nemen, zeker voor het toneel dat gesubsidieerd wordt.

Muziek en dans

Voor een deel ontwikkelde het muziekbestel en iets later ook de organisatie van de dans in Nederland zich langs dezelfde lijnen als het toneelbestel.[20] De belangrijkste factor was wel dat voor alle disciplines de structurele subsidiëring haar intrede deed.

Verschillen waren er echter ook en die hadden onder meer te maken met de posities van de sectoren vóór en tijdens de oorlog. Meer dan bij het toneel was er vóór 1940 al een soort orkestenbestel. Gespreid over het land waren, er acht orkesten, die een zekere financiële steun van de overheden genoten. In de oorlogsjaren kreeg dit bestel een volledige financiële onderbouwing. In september 1941, enkele maanden nadat alle joodse musici uit de orkesten verwijderd waren, werden de acht symfonieorkesten in drie niveauklassen ingedeeld en werd op basis daarvan de subsidie vastgesteld. Deze subsidie was direct al een verdubbeling van de bedragen die in het laatste jaar vóór de oorlog ontvangen werden en liep gedurende de oorlog op tot het vier- of soms vijfvoudige daarvan. Tegelijkertijd werden de orkesten zelf uitgebreid, terwijl het salaris voor iedereen verdubbelde of verdrievoudigde. Samama stelt vast dat 'er van massaal verzet van de orkestmusici of leidinggevende instanties geen sprake [was], noch toen de eerste maatregelen tegen de joden getroffen werden, noch toen het Muziekgilde werd ingesteld'.[21]

Wel trad een aantal besturen af, vooral toen de Kultuurkamer in werking trad, Marius Flothuis, in die tijd assistent van Rudolf Mengelberg bij het Concertgebouworkest, weigerde een verzoekschrift in te dienen om lid van de Kultuurkamer te worden en nam in september 1942 ontslag. Daarmee is Flothuis volgens Samama 'de enige individuele werkne-

mer van 's lands orkesten die om principiële redenen is opgestapt'.[22]

Dit alles wil niet zeggen dat de musici Duitsgezind waren. De orkesten waren als geheel aangemeld bij het Muziekgilde en ook de ariërverklaringen werden collectief afgegeven. De musici bleven dus persoonlijk enigszins buiten schot. De meesten van hen wensten echter niet voor Duitse organisaties op te treden, hoewel dat niet altijd vermeden kon worden als men de werkgelegenheid wilde behouden. Samama vat de situatie als volgt samen:

> Het is uit het voorgaande duidelijk dat men, ondanks het aftreden van de besturen van orkesten en andere instellingen in het muziekleven, al het mogelijke deed om het werk voort te zetten, deels uit zelfbehoud - zowel financieel als met het oog op de arbeidsinzet -, deels ten behoeve van een steeds enthousiaster publiek dat zich in de muziek even kon verliezen.[23]

Met de opera ging de bezetter een stapje verder. De Nederlandse Opera werd opgenomen in het Gemeentelijk Theaterbedrijf, dat vanaf september 1941 in Amsterdam actief was en volledig onder Duitse controle stond. Behalve de opera waren daarin een operette, een toneelafdeling en een balletgezelschap opgenomen. Johannes den Hertog, tweede dirigent van het Concertgebouworkest, kreeg de leiding over de opera, en Yvonne Georgi, die net een tournee door het Ruhrgebied achter de rug had, over het balletgezelschap. Het in juni 1942 hieraan toegevoegde operaorkest kwam onder leiding te staan van Otto Glastra van Loon.

Van een danswereld kon in het Nederland van voor de oorlog eigenlijk nog niet gesproken worden. Pas in 1939 kwam er een vakorganisatie tot stand, de Duits-georiënteerde Nederlandse Dansliga, waarvan Hendrika Wilhelmina Gaillard-Jorissen de eerste voorzitter werd. Kort daarna vestigde zich een Nationaal Ballet (later Het Nederlandsch Ballet) in Den Haag, eveneens onder leiding van mevrouw Gaillard-Jorissen. Het gezelschap bestond maar kort, want toen de meeste dansers een tournee door het Ruhrgebied in het najaar van 1941 te riskant vonden, doekte Seyss-Inquart het gezelschap op. De eerder genoemde Yvonne Georgi nam de tournee over en stelde zo haar gezelschap en positie veilig.[24]

Misschien was het deze minder florissante voorgeschiedenis die met zich mee bracht dat de dans wat langer op institutionalisering moest wachten, toen de oorlog voorbij was, dan de muziek- en toneelwereld. Georgi moest in ieder geval ervaren dat er in de Nederlandse danswereld geen plaats meer voor haar was, zoals Ligthart opmerkt.[25] Maar op de achtergrond bleef zij aanwezig, door haar school en balletgroep over te doen aan haar eerste assistente Mascha ter Weeme, die zo artistiek leidster van het Ballet der Lage Landen werd. Ligthart omschrijft de uitgangspunten van dit ballet als volgt: 'een verhalende aanpak, goed geënsceneerde toneelbeelden en het accent op de presentatie. Het Ballet der Lage Landen zal vooral de lichtvoetige, vrolijke kanten van de danskunst laten zien.'[26]

Het duurde tot 1954 voordat Het Nederlands Ballet als tegenhanger van het Ballet der Lage Landen startte. Dat was onder leiding van de Russische Sonia Gaskell, die sinds 1939 in Amsterdam woonde en in 1948 de groep Ballet Recital 1 oprichtte, gevolgd door Ballet Recital 11 in 1952. Waar Georgi en Ter Weeme streefden naar een combinatie van klassieke techniek niet die van de *Ausdruckstanz*, nam Het Nederlands Ballet onder leiding van

Gaskell de taak op zich om het grote klassieke repertoire te dansen en voor Nederland verder uit te bouwen.

Intussen had ook Hans Snoek niet stil gezeten. Direct na de oorlog begon zij met twaalf dansers een balletgroep voor kinderen, het Scapino Ballet. De *commedia dell'arte*-figuur Scapino werd de dansende verteller die de kinderen uitleg gaf en onderdelen aan elkaar praatte. Tot 1956 ontving het gezelschap incidentele subsidies. In dat jaar kreeg het een structurele subsidie, op basis van het artikel ‘subsidiën en overige uitgaven voor de kunstzinnige vorming van de jeugd’. Met die subsidie maakte Scapino consequent klassieke en eigentijdse balletten voor de jeugd, met behulp van de academische techniek, soms gecombineerd met technieken van de moderne-dans. Voorstellingen in het theater en op school, demonstraties en educatieve dagprojecten vormden het brede palet van Hans Snoeks Scapino.

En dan was er ten slotte nog het operaballet. In december 1945 bestond de opera van het Gemeentelijk Theaterbedrijf het om dezelfde *Tosca* die tijdens de oorlog voor de Duitse Frontzorg was uitgevoerd, opnieuw op de planken te brengen. Rellen tijdens de uitvoering waren het gevolg. In maart 1946 deed de opera nog een poging met *Fidelio*. De première werd verstoord en een van de zangers werd korte tijd later zelfs ontvoerd.[27] Daarop werd de opera opgeheven en kwam er ruimte voor de Nederlandse Operastichting. Darja Collin, uit New York gehaald om het operaballet te leiden, maakte weinig indruk. In 1952 werd zij opgevolgd door Françoise Adret, die voor het Holland Festival in 1951 een succesvolle choreografie had gemaakt bij twee opera's van Milhaud. Zij werd de nieuwe directrice van het operaballet, waarmee zij door de jaren heen ook regelmatig avondvullende klassieke balletten verzorgde.

Het wat laat tot stand gekomen dansbestel bestond in de jaren vijftig dus uit vier groepen: Het Nederlandse Ballet, dat in het klassieke repertoire voorzag, het Ballet der Lage Landen, dat het lichtere repertoire danste, Scapino, speciaal voor de jeugd, en het Operaballet. Aan het eind van dit decennium deden zich ingrijpende veranderingen voor, toen de jongere generatie choreografen, Hans van Manen, Jaap Flier en Rudy van Dantzig, zich steeds moeilijker kon vinden in het artistieke beleid van Sonia Gaskell. In 1959 begonnen zij een eigen groep, het Nederlands Dans Theater. Dit bracht problemen onder de subsidiënten met zich mee, omdat deze, in ieder geval op rijksniveau, voorstanders waren van een sterke concentratie in het dansbestel. Het gevolg was dat het Ballet der Lage Landen van Ter Weeme en het Ballet van de Nederlandse Opera voor twee seizoenen (1959/1960 en 1960/1961) opgingen in het nieuwe Amsterdamse Ballet. Daarna ging dit nieuwe gezelschap op zijn beurt met het Nederlandse Ballet uit Den Haag op in één groot Nationaal Ballet, dat artistiek onder leiding kwam te staan van Sonia Gaskell en Mascha ter Weeme samen. Concentratie inderdaad, maar de vernieuwing kwam vooral van het Nederlands Dans Theater, dat zich in Den Haag vestigde en onder leiding van Hans van Manen ‘experimenteert met een combinatie van klassieke techniek en moderne dans in choreografieën waarin vooral persoonlijke, eigentijdse gevoelens worden uitgedrukt’.[28]

Aan het eind van de jaren zestig was het overigens wel volledig gedaan met de door de overheid beoogde concentratie. In het midden van dat decennium werd de invloed van de Amerikaanse Modern Dance heel goed voelbaar in allerlei nieuwe initiatieven. Koert Stuyf en Ellen Edinoff richtten de Stichting Eigentijdse Dans op, waarbinnen alle beweging als

dans kon worden, opgevat, en Paulien de Groot keerde terug uit New York niet het gevoel ‘nergens bij te horen, en zeker niet bij dans’.[29] Vanaf 1970 ontstond dan ook in de danswereld, naast de paar grote gezelschappen, een veelheid van kleine dansgroepen.

Terug naar het orkestenbestel. Dit kwam heel wat sneller van de grond en breidde zich bovendien sterk uit. Zoals de toneelspelers de Stadsschouwburg van Amsterdam op 6 juni 1945 opnieuw inwijdden met de voorstelling *Vrij Volk*, heropenden de musici het Concertgebouw op 9 en 10 juni met het concert *Vrije Klanken*. Het concert was samengesteld door Joanna Diepenbrock, Bertus van Lier en Paul Sanders en bestond uit:

> composities die in de oorlog ontstaan zijn, die over de oorlog gaan, die betrekking hebben op onderdrukking en bevrijding, van de hand van en uitgevoerd door dié toonkunstenaars ‘die de risico's van het verzet tegen de gilden en de cultuur-kamerdwang op zich hadden genomen en de moed bezaten het offer te brengen door zich al die jaren verre te houden van het officiële concertpodium’.[30]

Dat het concertleven niet van start ging met het optreden van een groot symfonieorkest, was te wijten aan de kloof die ontstaan was tussen ‘goed’ en ‘fout’ in de oorlogsjaren en aan het feit dat het werk van de ereraden nog moest worden afgewacht. Op 29 juli 1945 trad het Concertgebouworkest onder leiding van Eduard van Beinum echter al weer op, evenals het Residentieorkest. Het Utrechts Stedelijk Orkest was zelfs al enkele weken daarvoor weer begonnen.

Om de podiumkunsten snel op de been te helpen stelde minister Van der Leeuw regeringsadviseurs aan voor toneel (Ben Hunningher) en muziek (Eduard Reeser). Bovendien stelde hij een Rijkscommissie van Advies inzake het Muziekonderwijs in. Van der Leeuw trok meer dan een miljoen gulden uit voor de muzieksector (300.000 gulden meer dan in 1944 aan de orkesten werd besteed) om de bestaande infrastructuur te financieren en te versterken. Ook hier vormden de koppeling van subsidies van het Rijk en die van de lagere overheden de basis van het bestel. Om dit mogelijk te maken veranderden de meeste orkesten van beheersvorm (van vereniging naar stichting) en van naam. Wat het laatste betreft ging het er vooral om dat de stedelijke achtergrond werd ingeruild voor een regionale. De Arnhemse Orkest Vereniging werd de Stichting Het Gelders Orkest en het Utrechts Stedelijk Orkest het Utrechts Symfonie Orkest (zij het pas in 1966).

Binnen tien jaar na de oorlog was het aantal symfonieorkesten bijna verdubbeld (van 8 naar 15). Iedere provincie had nu zijn eigen orkest (behalve Drenthe en Zeeland), daarnaast waren er het Concertgebouworkest, het Residentieorkest en het Rotterdams Philharmonisch Orkest. En ten slotte waren er direct na de oorlog nog enkele radio-orkesten opgericht, waaronder het Radio Philharmonisch Orkest, het Radio Kamer Orkest en het Omroep Orkest, die meer en meer in het grote-zalencircuit zijn gaan meespelen.[31] Aan het eind van de jaren vijftig kwam daar het Kunstmaandorkest nog bij, dat eerder als kamerorkest was opgelicht en in 1969 werd omgedoopt in Amsterdams Philharmonisch Orkest.

De muziekwereld hield uiteraard niet op bij de symfonieorkesten. Er werd in de naoorlogse jaren nog veel meer opgericht, gesticht en in het leven geroepen. Wouter Paap begon bijvoorbeeld het maandblad *Mens en Melodie* uit te geven; in 1947 werd het Nederlands

Impresariaat opgericht voor de bemiddeling bij de organisatie van concerten van Nederlandse en buitenlandse musici. In hetzelfde jaar ontstond ook Donemus (Documentatie in Nederland voor Muziek), als documentatiecentrum en uitgeverij van moderne Nederlandse muziek. Maar wellicht het belangrijkste voor de ontwikkeling van Nederlandse muziek was het initiatief van Walter Maas, die direct in 1945 het initiatief nam voor Gaudeamus. Het begon allemaal met een concert in december 1945 in zijn huis in Bilthoven, pension Huize Gaudeamus. Maas stelde zijn huis open voor jonge componisten (jonger dan 35 jaar), die eens in de drie maanden hun muziek konden presenteren. Dit werd het Muziekpodium Gaudeamus, dat in de jaren, daarna steeds meer concerten ging presenteren en met de 'Bilthovense muziekweek' in de loop van de jaren vijftig 'uitgroeit tot het internationale trefpunt van jonge componisten'.[32] Vanaf 1953 werd Gaudeamus, dat in 1950 een stichting was geworden, door de rijksoverheid financieel ondersteund. Een van de problemen die jonge componisten hadden, was dat hun eigentijdse muziek te weinig werd uitgevoerd door de bestaande orkesten en ensembles. Samama meldt dat in 1950 ongeveer een kwart van het repertoire uit Haydn, Mozart en Beethoven bestond en de romantische en impressionistische muziek een derde van het repertoire besloeg. Het aandeel van hedendaagse muziek was tweeëneenhalf procent, 'aangezien Bartók, Pijper, Hindemith en Stravinsky toen hedendaagse componisten waren'.[33] Gaudeamus vormde een *pool* van uitvoerende musici, waaruit in 1955 onder meer het Gaudeamus Kwartet voortkwam en in 1963 het Concours voor Vertolkers van Muziek van Onze Tijd.

In de jaren vijftig heeft Gaudeamus een belangrijke, zo niet doorslaggevende bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van de elektronische muziek. Walter Maas en de componisten Henk Stam en Ton de Leeuw legden de eerste contacten met nationale en internationale instituten, die leidden tot de oprichting van het Contactorgaan Electronische Muziek in 1956 en een jaar later tot de inrichting van een tijdelijke studio in de Technische Hogeschool te Delft. Met een tussenstop in Huize Gaudeamus verhuisde de studio ten slotte in 1960 naar de Universiteit Utrecht, waar hij de basis vormde voor het Instituut voor Sonologie.[34]

Toneel in de jaren vijftig

De grote gezelschappen

Aan het repertoire van de toneelgezelschappen is goed te zien dat de financiële steun die zij van de overheid ontvingen, niet voor niets was. Meer en meer werd de canon van het wereldrepertoire gespeeld, van de Griekse klassieken, via Shakespeare en Molière, tot de realisten en symbolisten van rond 1900, waarbij een zeker evenwicht tussen het zwaardere en het lichtere stuk werd gehandhaafd. De belangrijkste min of meer eigentijdse auteurs van die tijd waren vooral de grote drie van het Noord-Amerikaanse theater, Eugene O'Neill, Tennessee Williams en Arthur Miller. Voor de niet gesubsidieerde gezelschappen lag de verhouding duidelijk anders. Het Vrije Toneel van Anton Ruijs en Bob de Lange speelde in het seizoen 1953/54 bijvoorbeeld het volgende repertoire: *Grang of niet*, blijspel van Harold Brighouse, *Escapade*, blijspel van Roger MacDougall, *Volpone*, blijspel van Ben Jonson en *Wel te rusten*, blijspel van A.P. Dearsly.[35]

Een nadere blik op de belangrijkste gezelschappen in deze periode maakt wel enige

nuance zichtbaar. Sinds in 1950 een aantal spelers Comedia verliet om de Nederlandse Comedie op te richten (onder leiding van Han Bentz van den Berg, Johan de Meester en Guus Oster), groeide het laatste gezelschap uit tot het belangrijkste van Nederland. Van 1953 tot 1970 bespeelde het de Stadsschouwburg aan het Leidseplein in Amsterdam, 'moderner' dan het ATG, minder 'getuigend'. 'Een stuk moest goed zijn, mooie rollen hebben en het moest bovendien wat te zeggen hebben. In die volgorde.'[36] Blom brengt dit met de wederopbouw in verband:

> In een tijd waarin handhaving van de status quo tot ordenend beginsel van de samenleving was verheven, was er geen plaats voor confronterend toneel. Men moest hard werken en men wilde vermaak. De Nederlandse Comedie voorzag in die behoefte en bood vermaak, op hoog niveau.[37]

Volgens dezelfde auteur was het verschil tussen de gezelschappen zeer gering, doordat het bij alle meer om het spel ging dan om de boodschap en doordat het ieder seizoen afwachten was wie welk nieuwe stuk uit het wereldrepertoire te pakken had kunnen krijgen. Dit laatste omdat de speelrechten per land nog exclusief waren en één stuk dus niet door twee gezelschappen kon worden uitgebracht

Bij de Nederlandse Comedie deed Sjarov tussen 1953 en 1958 jaarlijks een gastregie, waaronder drie Tsjechows. Daarmee droeg hij in hoge mate bij aan de perfectionering en ook wel de hegemonie van het 'vierde-wandtoneel' in de jaren vijftig en de eerste helft van de jaren zestig. Het enige aspect dat de illusie doorbrak, was in die jaren het relatieve ster-rendom. Weliswaar draaide het bij alle gezelschappen om ensemblespel in dienst van het te spelen stuk, maar binnen de gezelschappen ontwikkelden zich toptalenten als Ko van Dijk, Ank van de Moer, Ellen Vogel, Ida Wasserman, Paul Steenbergen en anderen die als acteur of actrice zelf ook sterk tot de verbeelding van het toen nog tamelijk brede Nederlandse publiek spraken en zo, bij wijze van spreken, persoonlijk door de vierde wand heen speelden.

Dezelfde principes golden voor de Haagse Comedie en het Rotterdams Toneel, zij het dat zij in repertoirekeuze en daarmee in ideologie ietwat afweken van het Amsterdamse gezelschap. Zeker van de Haagse Comedie kan gezegd worden dat het repertoire over het geheel genomen wat lichter was en dat er veel eigentijdse, maar verder onbekend gebleven auteurs werden gespeeld. Dit laatste gold vooral voor de periode tussen 1947 en 1955. Van Dalsum kenschetste het repertoire van de Haagse Comedie als volgt:

> Niet de zware stap van de tragedie, en niet de kluchtige of boertige karikatuur, maar het wijde veld dat daartussen ligt - het verbeelden van de 'comédie humaine' met al haar facetten van menselijkheid, van groteskheid, van droefheid om het vergankelijke en snel wisselende levensgeluk, het terrein en de wereld van de mens van nu.[38]

In het algemeen kan men van het Nederlandse toneel in de jaren vijftig en de eerste seizoenen van de jaren zestig zeggen dat er door alle gezelschappen jaarlijks een gemengd repertoire werd aangeboden, dat bestond uit enkele klassieken (Grieken, Shakespeare), een paar moderne klassieken van rond de eeuwwisseling (Ibsen, Tsjechow, Heijermans, Shaw, Wilde)

en een aantal eigentijdse relatiestukken, vaak van verder onbekend gebleven auteurs. Met de laatste categorie werd tegelijk het noodzakelijke aandeel aan blijspelen op peil gehouden, hoewel ook het (modern) klassieke repertoire daaraan wel bijdroeg.

Halverwege de jaren zestig veranderde dit tamelijk drastisch en werden er meer en meer ernstige stukken gespeeld. Toneelgroep Theater (Arnhem) ging hierin voor met voorstellingen van O'Neill, Albee, Gorki, Strindberg, Brecht, Pinter, Ibsen, Ionesco, Shaw, Duras en Beckett, om de belangrijkste namen van de seizoenen 1965/66 en 1966/67 te noemen. Maar ook het Nieuw Rotterdams Toneel ging die kant op met op het repertoire van onder anderen Miller, Shakespeare, Wolkers, Tsjechow, Genet en Havel. Een dergelijke ontwikkeling werd door Guus Oster ten slotte ook voor de Nederlandse Comedie gesignaleerd. In 1970 antwoordde hij op de vraag of er in de reeks van 170 producties die de Nederlandse Comedie toen intussen had uitgebracht een ontwikkelingslijn te ontdekken valt: ‘Het verstrooiingsrepertoire is kleiner en kleiner geworden. (...) Nee, er is momenteel duidelijk een stroming de mensen meer aan het denken te zetten.’[39]

De steen in het water: het absurdisme

De hierboven geschetste ontwikkelingen kwamen niet uit de lucht vallen. Sterker nog, ze leken heel geleidelijk tot stand te komen. In feite was er in de marges van het gevestigde toneel echter al een krachtige verandering voelbaar sinds het midden van de jaren vijftig. De eerste grote vernieuwing kwam uit Europa, met name uit Frankrijk, en heette ‘het absurdisme’.

Hoewel Esslin in zijn standaardwerk *The Theatre of the Absurd* zeventien auteurs noemt, draait het bij het absurdisme in feite om slechts vier schrijvers, allemaal wonend en werkend in Parijs, maar van wie er drie afkomstig zijn van elders: Samuel Beckett (Ierland), Eugène Ionesco (Roemenië), Arthur Adamov (Rusland) en Boris Vian (die in Frankrijk werd geboren). Zij en met name Beckett en Ionesco hebben in de jaren vijftig Europa en dus ook Nederland veroverd. Dat wil zeggen, zij hebben in eerste instantie regisseurs gevonden die zich door hun stukken voelden aangesproken en ze opvoerden. Ionesco was met *De kale zangeres* (geschreven in 1948, première 1950) de eerste die radikaal brak met de heersende, verhalende, dramaturgie, door een stuk te schrijven waarin vier personages in een kleinburgerlijke huiskamer teksten uitspreken die grotendeels zijn overgenomen uit een Engels-Franse taalcursus. De in de kamer aanwezige klok blijkt er een eigen tijdslogica (of onlogica) op na te houden en de situatie is sterk repetitief van aard. Ionesco gaf het stuk als ondertitel *Een anti-stuk*, en dat is precies hoe het, net als de absurdistische teksten die er op volgden, werkte: het werd door een nieuwe generatie regisseurs en spelers gezien als een manier van schrijven waarin werd afgerekend met burgerlijke braafheid en mogelijk ook met de hoop dat burgerlijke rationaliteit een als zinvol te ervaren samenleving zou kunnen voortbrengen; een hoop die op het toneel gerepresenteerd werd door een min of meer aristotelische dramaturgie en een daarop aansluitende illusionistische speelwijze.

In Nederland was het Kees van Iersel die de nieuwe geluiden uit Parijs opving en doorgaf, bijna in zijn eentje. Hij was het die *Wachten op Godot*, dat in 1952 door Beckett geschreven was en in 1953 in Parijs in première ging, op het repertoire van Toneelgroep Theater zette voor het seizoen 1954/55. Van Iersel, die op dat moment samen met Rob de Vries de

artistieke leiding van het gezelschap had, zou zelf ook de regie doen van deze eerste absurdistische voorstelling in Nederland. Dat dit niet doorging had uiteindelijk alles te maken met de heftige discussie die over de opvoeringen van *Wachten op Godot* - niet alleen in Nederland, maar ook elders in Europa - werd gevoerd.[40] Toen Roger Blin in Parijs de wereldpremière van het stuk had geregisseerd moesten gevestigde auteurs als Sartre, Robbe-Grillet en Anouilh de auteur en de regisseur via lovende kritieken in bescherming nemen. En na de Londense première in 1955 (regie Peter Hall), werd de tekst op last van de overheid gecensureerd en duurde het tot 1965 voordat er een ongecensureerde vertaling kon worden gebruikt.[41]

Ook in Arnhem was er een hoop te doen over het voornemen van Toneelgroep Theater om het eerste stuk van Beckett te spelen. Het stuk werd als 'nihilistisch' beschouwd en subsidiënten zouden de voorstelling liever afgelast zien worden.[42] Van Heteren beschrijft het compromis dat uit de bus kwam als volgt:

> Er kwam een besloten voorstelling voor speciale genodigden, onder meer uit kringen van bestuurders, critici en toneeldeskundigen, die na afloop moesten bepalen of de voorstelling geschikt was voor het grote publiek. Bovendien zou een katholiek van onver-dachten huize, prof. dr. W.J.M.A. Asselberghs - beter bekend onder zijn schrijversnaam Anton van Duinkerken - vooràf een lezing geven over intentie en betekenis van het stuk, en er zijn persoonlijke, katholieke goedkeuring aan hechten.[43]

In deze besloten voorstelling werd *Wachten op Godot* goed ontvangen, zodat het, met succes, doorgespeeld kon worden. Het zou echter wel vijf jaar duren voordat Toneelgroep Theater opnieuw een absurdistische tekst op het repertoire nam; dat werd *Onbezoldigd moordenaar* van Ionesco in 1960 (*Tueur sans gages*, 1957). De Haagse Comedie probeerde het in 1957 met *De stoelen* van Ionesco, om vervolgens tot 1963 te wachten alvorens weer een absurdist op het repertoire te nemen. Bij de Nederlandse Comedie was Ionesco's *Rhinoceros* de eerste kennismaking met het absurdisme, maar dat was pas in 1960, terwijl het Rotterdams Toneel eerst het Nieuw Rotterdams Toneel moest worden voordat het in het seizoen 1964/65, nota bene onder de artistieke leiding van de nogal traditioneel ingestelde Rob de Vries, een absurdist op het programma had staan, en jawel: weer Ionesco, *Waanzin voor twee* (*Délire à deux*, 1962).

De commotie over de eerste opvoering van een absurdistisch stuk in Nederland maakt duidelijk dat er zich een zekere strijd begon af te spelen in de tot dan toe zo harmonieuze Nederlandse toneelwereld. Kees van Iersel, voorvechter van het nieuwe toneel, nam niet alleen meer afstand van zijn mede-directeur, Rob de Vries, wiens voorkeur vooral uitging naar het idealistische en romantische repertoire, maar ook van het gezelschap.[44] Hij zag af van het regisseren van *Wachten op Godot*, waarop Roger Blin, die twee jaar eerder de wereldpremière in Parijs had geregisseerd, bereid werd gevonden ook de Nederlandse première voor zijn rekening te nemen.

Vanaf 1955 begon Van Iersel voor zichzelf; dat wil zeggen dat hij een situatie zocht waarin hij nieuwe vormen van toneel kon uitproberen en aan publiek tonen. Al in 1946, toen hij bij START speelde, had Van Iersel van deze ambitie blijk gegeven:

> En het laatste wat het [publiek van vandaag] nodig heeft zijn voorzichtig behandelde net-even-verleden-tijd's beelden, gevangen in de vlakke schema's van het burgerlijk realisme, bovendien meestal rijkelijk doordrenkt van goedkope sentimentaliteit. (...) In ieder geval zal het Theater zich dienen los te maken van het dodende ideaal der 'Natuurlijkheid'.[45]

De consequenties hiervan lagen voor Van Iersel niet uitsluitend op het vlak van de tekst-keuze en -behandeling, maar strekten zich ook uit over het gebruik van de theaterruimte. In 1955 ging Van Iersel dan (ongesubsidieerd) aan het werk met acteurs en actrices die overdag bij gevestigde gezelschappen werkten, maar net als hij op zoek waren naar nieuwe impulsen en bereid om 's avonds laat of in de nacht het publiek daarvan kennis te laten nemen. In de nacht van 25 op 26 februari 1956 hadden in Amsterdam de eerste voorstellingen plaats in het onverwarmde Waaggebouw: *De getuigen* van Hugo Claus, *De kale zangeres* van Ionesco en *De reis naar de groene schaduwen* van Finn Methling. Laatstgenoemde voorstelling was een solo van Ellen Vogel; in de andere twee voorstellingen speelden onder anderen Onno Molenkamp, Herbert Joeks, Sieto en Marijke Hoving, Hans Culeman, Ton Lensink en Elly van Stekelenburg. Een jaar later werden Ionesco's *De les* en *Slachtoffers van de plicht* gespeeld.

Zoals gezegd werd er niet alleen gezocht naar een nieuwe eigentijdse dramaturgie, maar ook naar andere vormen van theatraliteit, speelwijze, omgang met de ruimte, verhoudingen tussen spelers en publiek. Er werd zeer dicht op het publiek gespeeld, meer dan eens *en ronde*, eerst in het Waaggebouw, later boven Tuschinski in de Gaité, soms ook in de boven-foyer van de Stadsschouwburg, zoals het geval was in juni 1959 met de voorstelling van Adamovs *Ping pong*, waarin onder anderen Henk van Ulsen, Cas Baas, Yoka Beretty en Lo van Hensbergen optraden. Ondanks het niveau van de acteurs en actrices was volgens Eversmann de waardering bij het publiek niet altijd even groot, ongetwijfeld vanwege het experimentele karakter. Hij schreef: 'Velen verklaarden het gezelschap voor gek; de waarde van Test lag dan ook vooral in de functie voor de theatermakers zelf, die hier in alle vrijheid alternatieve manieren van werken konden verkennen.'[46]

Dat was in de tweede helft van de jaren vijftig binnen de gesubsidieerde gezelschappen nog in het geheel niet mogelijk. Dat Van Iersel vanaf 1962 als artistiek leider van het gesubsidieerde gezelschap Studio aan de slag kon in een eigen, speciaal voor het experiment ontworpen theater, wijst er echter op dat de verhoudingen in de Nederlandse theaterwereld langzamerhand aan het veranderen waren.

Het Holland Festival I: muziek en dans

Het Holland Festival is een relatief stabiele factor geweest in de eerste vijfentwintig jaar na de Tweede Wereldoorlog. Dat was in de jaren vijftig niet zo opvallend, omdat in de *main-stream* van de maatschappelijke ontwikkeling nog niet veel te merken was van de veranderingen die zich in de marges al wel duidelijk manifesteerden. In het decennium daarna werd dat anders. Aan het eind van die periode kwam ook het Festival wel onder vuur te liggen, maar het doorstond de aanvallen en kon

doorgaan met het presenteren van de belangrijkste artistieke ontwikkelingen op het gebied van de podiumkunsten in Nederland

en vooral daarbuiten. Omdat het Holland Festival juist deze taak steeds tamelijk consequent heeft vervuld, maakt de - uiteraard beknopte en eclectische - geschiedschrijving van het Festival zichtbaar wat zich artistiek heeft afgespeeld tussen 1947 en 1970, in het bijzonder in de muziekwereld.

Want als het Festival zich met één ding heeft bezig gehouden, is dat wel de muziek geweest. Bij het vijftigjarig bestaan van het Holland Festival kwam een gedenkboek uit met de feestelijke titel: *Een Nederlands wonder*. In 14 hoofdstukken worden op thematische wijze de programmatische avonturen van het Festival besproken: zes daarvan gaan over opera, vijf over klassieke muziek, twee over dans en één over toneel.[47] Dat klopt precies met het plan van een commissie die op 15 mei 1946 voor het eerst bijeen kwam - onder voorzitterschap van de eerder genoemde Reinink - om over de zogeheten Zomerspelen te praten. In de getekende versie van dat plan staat in het centrum het woord ‘opera’, daaromheen ‘solisten’, ‘orkest, ‘kwartet’ en ‘dansmanifestaties’. In een buitenste cirkel bevinden zich ‘roulette’, ‘musea en schilderijententoonstellingen’, ‘tentoonstellingen op ander gebied (bloemen, kunstnijverheid etc.)’, ‘sport (zeilweek, paardenrennen, golf, tennis, zeebad)’, ‘amusement (cabaret etc.)’, ‘openluchtspelen’, ‘oorlogsherinneringen’ en ‘bezienswaardigheden’. Dat was allemaal bedoeld om Amerikaanse toeristen en deviezen naar Nederland te trekken - in de eerste plaats naar Scheveningen, Den Haag en Amsterdam - nog voordat de festivals van Bayreuth en Salzburg weer op gang waren gekomen.[48] De Swaan bespreekt dit laatste aspect in een wat breder kader. Hij constateert dat Nederland na de oorlog opnieuw zijn plaats moest bepalen in het ‘wereldcultuurstelsel’.

Net als voor de oorlog zou Nederland aandachtig volgen wat in omringende landen voorviel en zelf meest onopgemerkt blijven. Veel meer dan in de vooroorlogse periode oriënteerde Nederland zich op de Verenigde Staten, en die openheid voor het Amerikaanse zou zich in de volgende jaren alleen maar verder doorzetten.[49]

Onder veel getouwtrek en gesoebat om overheidssubsidie was dan in juni 1947 het eerste Festival daar, onder de naam *High Arts in the Low Countries, Summer Festival 1947*. Vanaf hét volgende jaar werd de naam Holland Festival gebruikt voor vier weken podiumkunst-manifestaties in juni en juli, aanvankelijk inderdaad in Amsterdam, Den Haag en Scheveningen, later, aan het eind van het eerste decennium, in steeds meer plaatsen in het land, vanwege de culturele spreidingspolitiek.

Het Festival kende in de eerste tien jaar van zijn bestaan veel hoogtepunten, maar weinig nieuws. De Nederlandse opera zorgde jaarlijks voor enkele vertrouwde werken: Van *Die Fledermaus* en *Carmen* in 1948 tot de *Barbier van Sevilla* en *Cosi fan tutte* in 1958 en 1959. En de grote Nederlandse orkesten, en koren verzorgden samen vijftien tot twintig verschillende avondvullende programma's, waarin het hele klassieke repertoire de revue passeerde. Toneel en dans waren in de beginjaren opvallend geprogrammeerd. Toneel ontbrak geheel, tot 1950, toen op de markt in Delft *Elckerlyc* werd opgevoerd en twee Londense groepen hun opwachting maakten. Dans werd tot 1950 verzorgd door buitenlandse groepen: in 1948 door Les Ballets des Champs Elysées en de twee jaar daarna door het Grand Ballet de Monte Carlo (Grand Ballet du Marquis de Cuevas) en het danspaar Rosario en Antonio met de Spaanse dans. Pas in 1951 traden de grote Nederlandse balletgezelschappen op (Ballet der Lage Landen, Nederlands Ballet en het Operaballet), en daarna duurde het tot 1956 voor dat

weer het geval was, afgezien van een optreden van het Operaballet in 1953, met onder meer twee choreografieën van Adret. In datzelfde jaar kwam het Grand Ballet du Marquis de Cuevas terug en werd ook het beroemde Ballet de Paris de Roland Petit gepresenteerd. In 1955 stond het New York City Ballet met chorografieën van zijn artistiek leider George Balanchine in het middelpunt van de belangstelling. Vanaf 1956 waren het Ballet van de Nederlandse Opera en het Nederlands Ballet jaarlijks aanwezig, mét eigentijdse choreografieën. Het programma dat het Nederlands Ballet op 18 juni 1956 in de Amsterdamse Stadsschouwburg uitvoerde kreeg zelfs als ondertitel mee: 'internationaal experimenteel programma'. Het internationale is niet zo vreemd, want dans is zowel wat repertoire als wat dansers en choreografen betreft bij uitstek multinationaal georiënteerd. Het experimentele, met choreografieën van Zielstra op muziek van Badings en van Van Dantzig op muziek van Van Delden, was wel nieuw voor het Holland Festival. Tot het eind van het decennium zou Van Dantzig elk jaar met een eigen choreografie aanwezig zijn. Overigens ging ook het toneelprogramma een beetje met zijn tijd mee: in 1958 kwam Le théâtre d'Aujourd 'hui met een Beckett-programma. Weliswaar nam het maar weinig plaats in naast de grote reper-toirestukken van het Théâtre Nationale Populaire, De Nederlandse Comedie, het Wiener Burgteater en de Nederlandse Toneelmanifestatie, maar dat maakt nu juist duidelijk dat het Holland Festival inderdaad een afspiegeling is - zij het op het hoogste niveau - van wat er op de podia in het algemeen te zien en te horen was.

Het moest echter 1960 worden voordat de nieuwe muziek van Stockhausen, Boulez, Berio en De Leeuw het Holland Festival opluisterde, hoewel deze componisten toch al vanaf het begin van de jaren vijftig in de weer waren met de verfijning en specificering van twaalf-toons- en klankkleurtechnieken.

Volgens Samama werd de stemming in het Europese muziekleven direct na de oorlog bepaald door de behoefte van veel componisten aan een 'artistieke inhaalmanoeuvre'.[50] De vooroorlogse avant-garde, Schönberg, Webern en Hindemith leek, uiteraard vooral in Duitsland, min of meer verdwenen te zijn. In Darmstadt, Keulen, Parijs, Milaan, maar ook in Bilthoven, kwamen jongere componisten bij elkaar om deze draad weer op te pakken. Leerlingen van Messiaen, onder wie Boulez en Stockhausen, ontwikkelden in Frankrijk en Duitsland het zogeheten serialisme.[51] Aan de andere kant was het Pierre Schaeffer die, eveneens in Frankrijk, met zijn *Symphonie pour un homme seul*, in 1949 de weg naar de *musique concrète* opende. Hij nam met het nieuwe medium 'de bandrecorder' allerlei geluiden op uit het dagelijks leven en ook geluiden die in het dagelijks leven geproduceerd kunnen worden, om die vervolgens zo te vervormen dat ze niet meer herkenbaar waren, maar wel in klankcomposities gebruikt konden worden. Beide ontwikkelingen kwamen bij elkaar in het werk waarmee Berio, Maderna, Boulez en Stockhausen en in Nederland Ton de Leeuw en Peter Schat in de jaren zestig het Holland Festival zouden verrassen. Opgemerkt moet echter worden dat de meeste componisten - en luisteraars -, zowel in Nederland als in de andere Europese landen, niet voor een werkelijke stijlbreuk met de conventionele klassieke muziek zorgden. Samama: 'wat er in het Nederlandse muziekleven na 1945 leefde, kan het best onder woorden gebracht worden met de leuze "Mens en melodie", die Wouter Paap al in 1940 gelanceerd had.'[52] De muziekprogrammering in de eerste tien jaar van het Holland Festival bevestigt dit, en zelfs in 1964 schreef de criticus J. Reichenfeld nog naar aanleiding

van de Nederlandse première van Benjamin Brittens *War Requiem*: ‘Britten bezigt een taal die direct aanspreekt: een aan tonaliteit gebonden taal. En het blijkt dat de veel gesmade tonaliteit bepaald niet tot op de draad versleten is, gelijk de a-tonale nieuwlichters ons tegenwoordig willen doen geloven.’[53]

Na de Tweede Wereldoorlog bleek Nederland over een groot arsenaal aan componisten te beschikken - in de oorlog zelf waren honderden nieuwe composities ontstaan - en, zoals Samama opmerkt: ‘In alle lagen van de bevolking bleek een grote honger naar kunst en ontspanning te bestaan, naar uitingen van het “mens zijn”, naar een *ars humana* of beter: een *vita humana*’.[54] Hij herkent deze behoefte bij componisten als Paap, Flothuis, Van Delden, Strategie, Toebosch, Jurriaan Andriessen en vele anderen. ‘Zij schreven, en schrijven muziek voor direct gebruik, voor een bestaand publiek, voor en vanuit hun eigen tijd en hun eigen maatschappij.’[55] Een deel van de genoemde componisten behoorde, samen met mensen als Henk Stam, Matty Niël en Hans Kox, ook tot het gezelschap dat tussen 1945 en 1955 Huize Gaudeamus bezocht. Slechts enkelen van hen waren geïnteresseerd in de dodecafonische en seriële ontwikkelingen die in Europa op gang kwamen (Niël, Stam). Het was vooral Ton de Leeuw die in de jaren vijftig deze lijn oppakte, hoewel Kees van Baaren als de ‘vader van het Nederlands serialisme’ gezien kan worden en ook een aantal van zijn leerlingen (Jan Wisse, en Theo Bruins onder anderen) in deze lijn doorgingen.[56]

Het waren deze componisten die door hun werk in de tweede helft van de jaren vijftig de weg vrij maakten voor de presentatie van de grote Europese collega's van de nieuwste muziek in de Holland Festivals vanaf 1960.

Toneel in de jaren zestig

De podiumkunst van de jaren vijftig kan beschouwd worden als een poging tot organisatorische, morele en aanvankelijk ook artistieke restauratie. De uit Frankrijk overkomende nieuwe manieren om tegen de wereld aan te kijken, het existentialisme en het absurdisme, kregen weinig vat op het Nederlandse bestel, hooguit op een enkeling daarbinnen. Toch waren het die stromingen die de kunstenaars dwongen zich persoonlijk te bezinnen op een wereld die steeds grotere tegenstellingen creëerde tussen armen en rijken, machtelozen en machtigen, westerse industrielanden en (voormalige) koloniën; een wereld die zonder reden en zin leek te zijn, kortom een absurde wereld.

In de jaren zestig kreeg deze bezinning in de toneelwereld op drie manieren gestalte. In de eerste plaats vormden zich binnen de grote gezelschappen zogenoemde Werkgroepen van jonge acteurs die zich probeerden te ontworstelen aan ‘versteende verhoudingen’ en aan de traditionele manier van voorstellingen instuderen en op de planken brengen. In de tweede plaats ontstonden er in de loop van de jaren zestig enkele kleine, zelfstandig werkende groepen die met nieuwe vormen van toneel experimenteerden. Deze beide ontwikkelingen brachten bovendien een nieuw verschijnsel met zich mee: het toneel in kleine zalen, dat later, na 1970, een doorslaggevende rol zou gaan spelen in de artistieke vernieuwing van het Nederlandse toneel. Een derde breuk met het verleden werd zichtbaar in de toename van Nederlandstalig repertoire.

Het grootste deel van de ontwikkelingen voltrok zich weliswaar in de marge van de toneelwereld, maar op het moment dat, aan het eind van de jaren zestig, alle culturele vel-

den gepolitiseerd raakten, dus ook die van de kunst, bleken de sluipende vernieuwingen de verhoudingen in de toneelwereld toch zozeer te hebben aangetast, dat een artistieke machtsovername niet kon uitblijven.

Het experiment

Zoals gezegd begon de vernieuwing van het toneel in Nederland bij Van Iersel. Hij was ook de eerste die het voor elkaar kreeg om, zoals Van Engen het noemt, het experiment te institutionaliseren.[57] En daardoor, paradoxaal genoeg, het experiment te radikaliseren. In 1962 kreeg hij de artistieke leiding over toneelgroep Studio, een spreidingsgezelschap voor de kleinere theaters, dat al sinds 1954 actief was en sinds 1959 werd gesubsidieerd. Vóór 1962 speelde dit gezelschap onder de artistieke leiding van Ben Groeneveld een gangbaar repertoire: licht, maar met de bedoeling het publiek tot een zekere reflectie te brengen. Een voorwaarde waaronder Van Iersel zich aan dit gezelschap bond, was dat hij een eigen theater tot zijn beschikking zou krijgen. Dit werd gerealiseerd door een verbouwing van het voormalige veilinggebouw de Brakke Grond, in de Amsterdamse Nes. Het ontwerp was van de hand van Wim Vesseur, die intussen zowel in het theater als bij de televisie een zekere naam als decor- en kostuumontwerper had opgebouwd. Vesseur was een geestverwant van Van Iersel, zoals blijkt uit zijn opvatting over de ontoereikendheid van de traditionele schouwburgen. In 1964 sprak hij van ‘een strijd tegen de schouwburg (...) een strijd om betere contactmogelijkheden met het publiek, zowel visueel als auditief’.[58]

En zo werd theater de Brakke Grond de eerste experimentele zaal in Nederland, zonder lijst uiteraard en met een demontabel, de open ruimte instekend driehoekig podium waaromheen het publiek kon staan, zitten of eventueel lopen. In dat theater nam vanaf het seizoen 1962/63 het reflectieve element in het repertoire van Studio - en wel vooral met betrekking tot de eigen tijd - drastisch toe. Gespeeld werden in dat jaar onder meer een licht absurdistisch stuk van Paul Rodenko, *Harten twee, harten drie, Gelukkige dagen* van Beckett, *Een slok aarde* van Heinrich Böll, *Een groot dood dier* van Bert Schierbeek en *De appel* van Jack Gelber. Een explosief repertoire, zoals bijvoorbeeld bleek uit wat de toneelcriticus Ben Stroman schreef in het vakblad *Het Toneel*, als reactie op de voorstelling van *De appel* door Studio:

> Deze afgekloven rotte *Appel* is ons dan in De brakke grond te Amsterdam in het gezicht gegooid. We bedanken ervoor. Zoals we bedanken voor een overspannen kwajongensstreek. Het zal wel thuishoren bij die warhoofdige, uit het lood geslagen gebeurtenissen - happenings - waarover elders in dit nummer wordt bericht.[59]

Stroman verwijst hier naar een ooggetuigeverslag dat Jan Cremer, in het volgende nummer van *Het Toneel*, optekende van wat volgens deze de eerste happening in Nederland was:

> De waanzinnige, anti-theatrale, niets ontziende manifestatie en nieuwe kunstvorm, De Happening, heeft na de grote Europese steden ook zijn intrede gedaan in Amsterdam en wel op zondag 9 december 1962. Een dichte mensenmassa trotseert die avond de ijzige koude en wacht voor de ongeverfde deuren van de schilder Rik van Bentum tot de poor-

> ten open zullen gaan voor de ‘wereldpremière’: Bi-lingual, Multi-national Happening 1962. (...) Onder de aanwezigen zijn Tajiri, Constant, Yoka Beretty, Louis van Gasteren en Jan Vrijman (compleet met cameraploeg). (...) Het enige stille moment in deze zestig minuten durende Gebeurtenis breekt aan wanneer schrijver Vinkenoog in jacquet het wankele podium beklimt, de toeschouwers welkom heet, het doel van de avond (‘Hier staat elk woord te trillen van hoogtevrees. Elk woord wordt tot een gebeuren, elke naam, elke reactie op een actie roept een situatie wakker!’) duidelijk maakt aan niet-ingewijden van het ritueel. (...) Maxim Hamel heeft de tapes voor deze avond gecomponeerd; deze zijn echter niet te horen boven het lawaai uit van de pseudo-hysterische menigte, met op de achtergrond de cadans van de trommelende Bongo-Joop. Een aan zijn stoel gekneveld jongetje wordt met stoel en al het podium opgegooid en weet zich na tien minuten hel gekrijs en veel zweet uit zijn boeien te bevrijden. Dat is dan ‘Electric-Jesus’ oftewel ‘Johnny the selfkicker’. (...) Hij briest, kwijlt en gilt nog enkele minuten ter attentie van de cameraploeg van Jan Vrijman tot deze het werkterrein verlegt naar het andere actiecentrum, waar een haast naakte dame ‘Daniëlle’ in een Ritmische Mime voortwiegelt op muziek die onherkenbaar blijft door de aanmoedigende kreten van het publiek.[60]

De vlam was inderdaad in de pan geslagen. Stroman had voorafgaand aan zijn tirade over *De appel* al gesproken van ‘Het beeld van de chaos die de nieuwlichterij van Studio, Centrum Ensemble en ook het Nieuw Rotterdams Toneel in de kleine zalen heeft opgeleverd’. Daarop reageerde de dramaturg van Toneelgroep Centrum, Hans Roduin, met een poging de theaterontwikkelingen in de tijd te plaatsen:

> Maar aan onze realiteit is een nieuwe dimensie toegevoegd in het gemeenschappelijk óndergaan. Ik meen dat dit het is wat in onze dagen gemeenschappelijk ondergaan wordt, dat dit ook het integratievlak is waarop een modern schrijver weerklank vindt bij zijn publiek, dat hem begrijpt, ook al wordt de bom niet met name genoemd. Deze gedachte van de collectieve ondergang met niet door de goden maar door onszelf gemaakte middelen is nieuw, menselijker én grootser dan de oude wereldondergangs-mythen, en een nog niet tot mythe geworden (en misschien ook niet tot mythe te maken) dreiging. Het is een realiteit die Stromans gemeenschapsdromen illusoir maakt, niet omdat die bom misschien wel eens valt, maar omdat wij er andere mensen door zijn geworden, anders beleven, andere uitwegen zoeken.[61]

Studio bleef het hele decennium door het gezelschap dat experimenteerde met nieuwe teksten en speelwijzen. Naast de absurdisten kwamen Albert Camus, Edward Albee en Robert Pinget, maar ook Nederlandse auteurs als Bert Schierbeek, Lodewijk de Boer en Sybren Polet aan de orde. Aan het eind van de jaren zestig werden met veel succes drie teksten van Arrabal gespeeld: *De architect en de Keizer van Assyrië* (1976/68), *De Tuin der Lusten* (1968/69) en *Zelfs de bloemen werden geboeid* (1969/70). In die periode begonnen ook de politieke thema's in het werk van het gezelschap door te dringen, met *Hoera Amerika* van Jean-Claude van Itallie en in zekere zin ook *Tom Paine* van Paul Foster, naar aanleiding waarvan Van Iersel in een interview in 1970 opmerkt dat Studio in de Nes een Amerikaanse revolutie van

vroeger speelde terwijl op de Dam rellen aan de gang waren, en hij zich dan ook afvroeg

wat ze daar in feite nog aan het doen waren.[62] Een vraag die kennelijk niet meer overtuigend beantwoord kon worden, want in het seizoen 1969/70 ontkwam zelfs Studio niet aan verstoring van zijn voorstellingen door de Aktie Tomaat. Wat in de jaren vijftig als Test de mars was begonnen en in de jaren zestig de experimentele tocht geleid had, zou de jaren zeventig niet werkelijk bereiken.

Behalve van Studio kwam de vernieuwing ook nog uit een heel andere koker: die van Ritsaert ten Cate, die in 1965 in zijn boerderij te Loenersloot het Mickerytheater vestigde. Het was ook Ten Cates bedoeling om liet Nederlandse theater nieuwe impulsen te geven, en wel door 'met Nederlandse acteurs en regisseurs theateractiviteiten [te] organiseren die nog niet elders plaats vonden'.[63] Toen er voor dit initiatief te weinig animo bleek te bestaan onder Nederlandse acteurs, stapte Ten Cate om die reden over op de introductie van groepen die in Engeland en de Verenigde Staten het nieuwe theater maakten, zoals La Mama onder leiding van Ellen Stewart, The Open Theatre van Joseph Chaikin en The Living Theatre met Juhan Beck and Judith Malina.[64] Het waren gezelschappen die in die periode zelden gebruik maakten van bestaande teksten en als dat al het geval was, alleen als basis voor improvisatie en sterk fysiek spelend. Het vernieuwende van deze gezelschappen was volgens Rutten in 1965 'dat de spelers en speelsters serieus iets proberen waarin zij geloven'.[65] Dit resulteerde in een volledige verandering van het gebruik van de ruimte en een totaal nieuwe manier van spelen. Toeschouwers werden opgenomen in een gezamenlijk ritueel waarbij de grenzen tussen auditorium en speelvlak op alle mogelijke manieren overschreden werden en waarbinnen de spelers een nieuwe theatrale realiteit creëerden, veel meer door hun eigen ervaring te verbeelden, dan door de in dramatische figuren en dialogen gevatte ervaring van schrijvers uit te beelden. Bresser beschrijft welk een aantrekkingskracht dit nieuwe theater uitoefende op de Nederlandse theatercritici:

> Bijna iedere dinsdagavond gingen we: Wim Boswinkel van NRC Handelsblad en Hans van den Bergh van het Parool. Jac Heijer van het Haarlems dagblad en Jan Spierdijk van de Telegraaf. Manuel van Loggem van het Algemeen Dagblad en André Rutten van de Tijd. (...) Op die verbouwde deel zonder podium en met verplaatsbare stoelen kantelde het theater en zijn ingewortelde gewoontes voortdurend. Plotseling moest je tot je grote schrik in het hooi gaan zitten tussen musicerende Britse acteurs, of zat *Ubu Roi* uit Oost Europa in drie verschillende gedaantes voor je neus en bleek die absurditeit van Jarry je ook nog met de hardheid van de werkelijkheid van toen om de oren te kunnen, slaan. Bijna altijd was het raak.[66]

Dat de gewone toeschouwers meer tijd nodig hadden om aan deze nieuwe vorm van theatrale communicatie te wennen, blijkt wel uit een ooggetuige verslag van een voorstelling van The Living Theatre (*Mysteries and smaller pieces*) in het Amsterdamse Carré in 1964:

> Na een climax nam het gekerm langzamerhand af, de figuren stuipten langzaam naar de grond, kropen de zaal in, waar zij voor de meeste toeschouwers uit het gezicht verdwenen. (...) Er ontstond een volkomen stilte, als men voor de goede orde afziet van de kreten uit de zaal, die er op een niet onvermakelijke manier de draak mee staken ('ze zoe-

> ken hun tekst'- 'waar is de souffleur?' - 'opschieten jongens'). Uit de verdwenen groep stonden een aantal figuren op, die ietwat plechtig aller schoenen paar voor paar naar de rand van het toneel brachten en daar netjes in het gelid zetten (de zaal: 'Nu een sinterklaasliedje').[67]

Het 'Circustheater' Carré was misschien niet de meest geschikte zaal voor *The New Theatre*, maar de boerderij Welgelegen te Loenersloot was dat na een vijftal jaren ook niet meer. In 1972 verhuisde Mickery naar de verbouwde bioscoop Capitol aan de Rozengracht, waar het gezelschap gedurende twintig jaar de internationale avantgarde aan het theatervolk bleef tonen.

Zoals eerder werd opgemerkt ging aan het eind van het decennium de vernieuwing van het toneel hand in hand met een politisering ervan. Dat is vooral goed te zien bij een derde gezelschap, Theater Terzijde van Annemarie Prins. Prins ontdekte tijdens een verblijf in Polen in 1965 dat theater wel degelijk iets te zeggen kon hebben, nog heftig kon zijn en beeldend ook.[68] Op basis van die ervaring richtte zij Theater Terzijde op, bedoeld als 'een onberekenbaar beekje dat ergens naast de grote rivier een eigen bedding zou zoeken'.[69] 'Theater Terzijde was een beweging', zegt Prins bijna twintig jaar later,

> drie maal per week een workshop in het toenmalige Sigma centrum. Lichaamstraining, een zelf ontwikkelde stemtraining. We gaven demonstraties met abstracte stemconcerten. Politieke informatie, discussie. (...) Elk jaar brachten we een grote produktie: *Een zaak Lorca is ons niet bekend, Over de oorlog in Vietnam, Fiësta*, over fascistisch Spanje, *Leonce en Lena*.[70]

In 1966 maakte Theater terzijde een geruchtmakende voorstelling over Vietnam, met Jeroen en Tim Krabbé in de cast, naast Peter de Baan, Nelly Frijda en Hidde Maas. Teksten waren geschreven door Jan Kassies en de muziek was van Jan van Vlijmen. Twee acteurs spraken aan weerszijden van het toneel fragmenten uit van redevoeringen van de Amerikaanse president, terwijl anderen alle mogelijke feitelijke gegevens, statistieken en commentaren presenteerden. Niet iedereen was onder de indruk van de artistieke kracht van de voorstelling, maar voor het nieuwe, veelal jonge publiek was het een belangrijk statement.[71] En, hoewel het in de marge van het toneel werd afgegeven, was het zeker niet het enige in die tijd. Studio stelde in mei 1967 een groot aantal actuele problemen, waaronder de oorlog in Vietnam aan de orde in *Ganzeborden* - ook al een collage -, waarvoor onder anderen Lennart Nijgh, Nico Scheepmaker en Harry Mulisch de teksten schreven.[72] Internationaal gezien was er het voorbeeld van *De vervolging en moord in Vietnam opgevoerd door akteurs en aktrices van de Royal Shakespeare Company onderleiding van de heer Peter Brook*.[73]

Het gebeurde allemaal in het seizoen waarin De Nederlandse Comedie grote triomfen vierde met *In wankel evenwicht* van Albee en waarin Ko van Dijk bij het Nieuw Rotterdams Toneel op onvergetelijke wijze Willy Loman speelde in Millers *De dood van een handelsreiziger*.

Nederlandse toneelschrijvers

Hugo Claus. Is misschien wel de enige Nederlandstalige toneelschrijver uit deze periode van wie de stukken hun waarde hebben behouden; ondanks - of dankzij - de traditionele dramaturgie van zijn teksten, in ieder geval dankzij zijn groot schrijverschap.

Op 1 oktober 1955 ging bij het Rotterdams Toneel, in de regie van Ton Lutz, *Een bruid in de morgen* in première. Het was het begin van een relatie tussen Claus en het toneel, die ruim twintig jaar in liefde en haat zou bloeien en daarna nog slechts af en toe opleefde. Maar het begin was heftig. Een seizoen na *Een bruid* regisseerde Lutz *Het lied van de moordenaar*, en in november 1958, ook weer bij het Rotterdams Toneel, *Suiker*. Toen werd het even stil, maar nadat Lutz in 1962 was toegetreden tot de artistieke leiding van de Nederlandse Comedie, bracht hij bij dat gezelschap nog in hetzelfde seizoen *De dans van de reiger* uit. Zeven jaar later regisseerde de auteur zelf *Vrijdag* bij de Nederlandse Comedie.

De grote gezelschappen namen overigens de verplichting om per jaar minimaal één nieuw Nederlands stuk uit te brengen, in het algemeen niet serieus. De Haagse Comedie bracht in de tien jaar tussen 1960 en 1970 zegge en schrijven vier nieuwe Nederlands stukken op het toneel, en De Nederlandse Comedie beperkte zich in dit decennium tot de twee stukken van Claus die Ton Lutz bij het gezelschap regisseerde. Het Rotterdams Toneel bracht zijn Claus-premières en het enige toneelstuk van Gerard van het Reve, *Commissaris Fennedy*. Dat er toch nog wat Nederlandse auteurs aan bod kwamen, was vooral te danken aan de mogelijkheden die Studio hen bood. Van Iersel zette daarmee de lijn voort die bij Test was ingezet. Tussen 1962 en 1970 nam het gezelschap 76 stukken in productie, waarvan er bijna twintig van eigentijdse Nederlandse auteurs waren - en niet van de minste: Paul Rodenko schreef het openingsstuk van het eerste seizoen (*Harten twee, harten drie*) en Bert Schierbeek sloot dat seizoen af met *Een groot dood dier*, dat in het Holland festival van 1963 werd opgevoerd. Een jaar later stond onder anderen Jan Wolkers op het programma (*De Babel*), samen met Dimitri Frenkel Frank (*Pas op dat je geen woord zegt en Spinoza*). Lodewijk de Boer werd een paar maal gespeeld (*Het gat* in 1964/65 en *Darts* in 1967/68) en in het laatste seizoen werden twee teksten van Jan Cremer op de planken gebracht (*Oklahoma Motel* en *The late late show*).

Waar toneelgroep Centrum altijd geroemd wordt om de wijze waarop dit gezelschap de Nederlandse toneelschrijfkunst gestimuleerd heeft, is daarvan in het eerste decennium van zijn bestaan nog bitter weinig te merken. Nog geen tien procent van de stukken was van Nederlandse makelij. Een lichtpuntje was Gerben Hellinga's debuut bij Centrum met *Ajax-Feyenoord* (1968/69). In de jaren zeventig zal hij samen met Herman Lutgering, Gerard Lemmens en Jaap van de Merwe de naam van Centrum als kweekschool voor Nederlands schrijverschap helpen vestigen, én hij zal tekenen voor het grootste succes van die school, zijn bewerking van Theo Thijssens *Kees de Jongen* (1970).

Bij het overzien van het toneel in de jaren zestig kan worden vastgesteld dat zich drie onomkeerbare ontwikkelingen in gang hebben gezet: de bevrijding van de acteur, het aansluiten bij de actualiteit en het creëren van een nieuwe ruimte voor theatrale communicatie. Het zijn de drie factoren die vanaf 1970, als de Aktie Tomaat de laatste beletselen heeft weggenomen, het Nederlandse theater een nieuw gezicht zullen geven; in eerste instantie in de kleine zaal, maar vanaf de jaren tachtig bij het Zuidelijk Toneel, het Ro-theater en Toneelgroep Amsterdam ook in de grote zaal.

Genoemde drie ontwikkelingen vonden in de jaren zestig voornamelijk in de marge plaats. Veel van de grote artistieke belevenissen die zich in het geheugen van het toneelpubliek uit die tijd hebben gegrift, kwamen vooralsnog van de grote gezelschappen. *De*

getatoueerde roos van Tennesse Williams bij de Nederlandse Comedie in 1961; van dezelfde auteur in 1962 *De nacht van de leguaan* bij het Rotterdams Toneel, dat in dat jaar ook de beroemd geworden *Cyrano de Bergerac* met Guus Hermus bracht; *Arturo Ui*, ook in 1962 bij Theater; de stukken van Claus bij het Rotterdams Toneel, en natuurlijk bij de Nederlandse Comedie *Wie is er bang voor Virginia Woolf*, met Ank van de Moer en Han Bentz van den Berg in de hoofdrollen in 1963/64. De lijst met artistieke successen is gemakkelijk uit te breiden met een groot aantal voorstellingen van Tsjechow, Anouilh, Shakespeare, Brecht, Miller en anderen; goed geschreven teksten die tot in de perfectie geënsceneeerd en gespeeld werden en die grote indruk maakten op het publiek dat in de eerste helft van de jaren zestig het theater bezocht.

Holland Festival II: muziektheater

Voor zover het muziek betreft, is 1960 een sleuteljaar voor het Holland Festival. Tot dan toe heeft, zoals Voeten opmerkt, het 'muzikaal behoudende kamp sterkere banden met het Holland Festival'.[74] En van dat kamp maken Badings, Van Delden, Dresden, Flothuis en Landré deel uit. Maar in het jaar waarin Badings' opera *Martin Korda D.P.*, ter gelegenheid van het Wereldvluchtelingenjaar, in première ging en - gezien diens oorlogsverleden - met gemengde gevoelens ontvangen werd, werden ook de eerste drie componisten van de nieuwe avant-garde geïntroduceerd. Het Danzi Kwintet speelde *Antiphonie voor blaaskwintet en vier elektronische sporen* van Ton de Leeuw en *Zeitmasze* van Stockhausen. Op hetzelfde Festival was Berio present met *Sequenza*. 'Het zal niet lang meer duren', schrijft Voeten, 'of Stockhausen en Berio nemen de positie van "buitenlandse festivalcomponist" over van Benjamin Britten'.[75] En:

> Vijf jaar later is de generatieverschuiving compleet. In een dubbelprogramma, onder leiding van de Italiaanse dirigent Bruno Maderna, worden op 16 juni 1965 twee operaopdrachten van het Holland Festival gebracht: *Jean Lévecq* van Landré en *De Droom* van De Leeuw. Voor de pauze regeert de oude generatie nog, maar na de pauze is dat tijdperk op slag voorbij. De pers roemt de fascinerende irreële muziek van De Leeuws drieluik, zijn keuze voor 'vreemdsoortige slaginstrumenten', de debuterende Marco Bakker en de evocatieve regie.[76]

Het had niet veel gescheeld of er was nog een derde eigentijdse Nederlandse opera in het Festival van 1965 terecht gekomen. Peter Schats *Labyrinth*. Sinds 1962 vonden er gesprekken plaats tussen het Festival en Schat over de uitvoering van deze opera, en toen die ook in het programma voor 1965 niet werd opgenomen, publiceerde Schat zijn versie van 'de lijdensweg van het Labyrinth' in *Vrij Nederland*. De openbare discussie die daarop ontstond paste goed in het discours rond het Holland Festival van die tijd. Er gingen steeds meer stemmen op voor het spelen van meer eigentijdse muziek en vooral ook toneel ('een beetje een stiefkindje van Peter Diamand') dat beter aansloot bij wat er in de omringende landen allang geaccepteerd was: de absurdisten en het Angelsaksische *New Theatre*.[77] In 1966 kon het populaire satirische tv-programma *Zo is het toevallig ook nog 's een keer* opmerken: 'Peter Diamand is vertrokken en het Holland Festival *blijft* vervelend'.[78] Later in dat jaar werd

Labyrinth dan toch in het Festival uitgevoerd door de Nederlandse Operastichting, hoewel de meest vooraanstaande musicoloog van die jaren, Eduard Reeser, vond dat het belang van het werk ernstig overschat werd. ‘Hij vindt de handeling van Labyrinth onbetekenend, zelfs belachelijk. Over de betekenis van de muziek kan weinig gezegd worden; misschien mag men aannnemen dat de muziek als uiting van deze tijd belangrijk is’, aldus de notulen van een discussie in de boezem van de festivalleiding.[79]

Labyrinth was een vorm van muziektheater, ‘een soort opera’, een multimediaal spektakel, waaraan was meegewerkt door de *fine fleur* van de eigentijdse kunst. Lodewijk de Boer schreef het libretto (naar *De paradijsvogel* van Louis Paul Boon), Koert Stuyf verzorgde de choreografie. Peter Oosthoek regisseerde, Aldo van Eyck en Gérard van den Eerenbeemt tekenden voor de vormgeving en Albert Seelen was verantwoordelijk voor de filmbeelden. Het spektakel werd in de programmakrant onder meer omschreven als: ‘een polyinterpretabel warenhuis met verschillende lagen, waarin een schat van goederenmanifestaties zich gelijktijdig afspeelt, oneindig spel van plastische en akoestische structuren’.[80]

Labyrinth sloot daarmee naadloos aan bij de ontwikkelingen die de muziekwereld in de jaren zestig kenmerken. Behalve met het eerder besproken serialisme en de *musique concrète*, kreeg het concertleven ook te maken met een toename aan elektronische muziek, een multimediate concertpraktijk én een radicaal ander gebruik van de concertruimte.

Badings kan als de nestor van de elektronische muziek in Nederland beschouwd worden, maar hij hield zich daarbij aan gangbare esthetische criteria, bekeerde zich niet tot het serialisme en streefde er vooral naar om ‘nieuwe klankkleuren, nieuwe timbres te ontwikkelen’.[81] Zijn radiofonische opera **Orestes** (1954) is hier een voorbeeld van. Aanvankelijk volgde Ton de Leeuw dezelfde weg, maar met zijn *Elektronische Studie* (1957) koos hij voor de toepassing van het serialisme in de elektronische muziek. Samama stelt vast dat dat een uiterst moeilijke weg was, die bij weinig componisten bijzondere resultaten heeft opgeleverd. Als dat wel het geval was ging het opvallend vaak om werk waarin elektronisch en akoestisch geluid gecombineerd werden, zoals in het al genoemde *Antiphonie voor blaaskwintet en vier klanksporen*, dat in het Holland Festival van 1960 werd uitgevoerd en - ook van De Leeuw - *Syntaxis I* (1965-1966), waarin, volgens Samama, ‘een samengaan van *musique concrète* (...) en elektronische geluiden tot een zeer spannende compositie heeft geleid. Hier luistert men niet naar de ingenieuze en vaak complexe technieken, maar naar het resultaat ervan: muziek.’[82]

Het multimediale componeren en het verkennen van de concertruimte door componisten gaat ongeveer gelijk op. Stockhausen schreef aan het eind van de jaren vijftig enkele stukken voor meer orkesten (*Gruppen* uit 1957 en *Carré* uit 1960), Van Vlijmen ging hierop door met onder meer *Serenata II per flauto e quattro gruppi strumentali* (1964). De Leeuw liet ten slotte in *Spatial Mnsic* (1966) de musici tussen het publiek of om het publiek heen spelen en beschouwde deze ruimtelijke opstelling als de ‘vormgevende factor van het gehele werk’.[83] Eerder al had Otto Ketting een werk gecomponeerd dat op radicale wijze brak met de gangbare concertpraktijk. In 1963 kreeg hij een compositieopdracht ter gelegenheid van het vijfenzeventigjarig bestaan van het Concertgebouworkest. De compositie, *Collage nr. 9*, kent volgens Samama

geen duidelijk gedefinieerd begin: de muziek is al begonnen voordat de dirigent verschijnt. Een aantal musici komt zelfs daarna pas op het podium. Het was aanvankelijk

> de bedoeling dat de overige musici van het Concertgebouworkest tijdens de muziek op het podium een klaverjastournooi zouden houden. (...) *Collage nr. 9* heeft als het ware tot onderwerp de gedragscodes van het concertpubliek, en daarmee heeft deze compositie in Nederland een waardevolle, hoewel niet altijd begrepen trend aangereikt, waarin de begrenzingen van het begrip kunst - wat is nog kunst en wat niet? - ter discussie worden gesteld.[84]

Veel van deze ontwikkelingen, zo niet alle, balden zich samen in een muziektheaterproductie die in 1969 het Holland Festival op zijn grondvesten deed trillen: *Reconstructie*. De 'moraliteit' *Reconstructie* was gemaakt door een collectief van zwaargewichten: Hugo Claus, Harry Mulisch, Jan van Vlijmen, Peter Schat, Louis Andriessen en Misha Mengelberg. Zij hadden in 1968 een opdracht aanvaard van de intendant van de Nederlandse Operastichting de al eerder genoemde Maurice Huisman.

Vanaf het moment dat het bestuur van het Holland Festival in juli van dat jaar de synopsis onder ogen kreeg, was de beer los. Reinink vatte de discussie van de betreffende vergadering samen met de woorden: 'Men wenst een anti-Amerikaanse avond te organiseren'.[85] De pers en met name *DeTelegraaf* stortte zich in het voorjaar van 1969 op de affaire, met als gevolg dat de productie al een *hot item* was voordat ze gemaakt en uitgevoerd was. Het conflict draaide niet om de muziek, maar om het libretto. Verteld werd het verhaal van Che Guevara in zijn strijd tegen het imperialisme (in de figuur van Mozarts Don Giovanni). Achteraf lijkt de muziek iets meer waarde te vertegenwoordigen dan de tekst. Het was in de eerste plaats een voorbeeld van het multi-mediale, ruimtelijke en muzikaal uiterst diverse muziektheater dat aan het eind van de jaren zestig gestalte had gekregen. Er werd in gesproken, gezongen en geacteerd; er traden vier koren op naast verschillende instrumentale ensembles en er werd een veelheid aan electronisch instrumentarium ingezet. Bovendien was er gecomponeerd in alle mogelijke muzieksoorten. Maar in de tweede plaats waren er ook fragmenten in *Reconstructie* die volgens Samara 'ook nu nog hun kracht niet verloren hebben'.[86] Alle voorstellingen waren - uiteraard, bij een dergelijke campagne - uitverkocht, en de pers was achteraf overwegend positief. Vooral de buitenlandse pers, die niet alleen de voorstelling '*lively theatre*' en '*absoluter Höhepunkt*' noemde, maar ook het Festival roemde vanwege het initiatief 'dat op geen van de andere festivals mogelijk zou zijn'.[87]

Daarmee was de weg vrij gemaakt voor een herziening van de machtsverhoudingen in het Nederlandse muziekleven, zoals dat na 1970 gestalte kreeg. De acties die daar in het najaar van 1969 voor gevoerd werden, waren wel tamelijk fel, maar eigenlijk alleen nodig om de laatste weerstanden uit de weg te ruimen.

In de danswereld waren de ontwikkelingen gedurende de jaren zestig intussen veel minder schoksgewijs verlopen. Toen het Nederlands Dans Theater in 1961 subsidie kreeg, was daarmee de gewenste vernieuwing van de Nederlandse dans voorlopig gegarandeerd. De artistiek leider van dit nieuwe gezelschap was immers Hans van Manen, die al tamelijk snel een, ook internationaal gezien, zeer belangrijk choreograaf zou blijken te zijn. Bovendien was kenmerkend voor zijn werk dat het gebaseerd was op een combinatie van academische en moderne danstechniek, zodat een veelheid van nieuwe uitdrukkingsvormen mogelijk

werd. Daarbij maakte Van Manen als een van de eersten veel gebruik van alledaagse bewegingspatronen, die hij onderbracht in evenwichtige, soms bijna mathematische choreografieën. Luc Utrecht ziet hierin een parallel met het Nieuwe Constructivisme dat zich in de jaren zestig in de beeldende kunst ontwikkelde.[88]

Thematisch stonden deze geconstrueerde vormen over het algemeen voor het zoeken naar en het bewaren van een zeker evenwicht, zowel, een geestelijk evenwicht van de gedanste personages, als een evenwicht in de verhoudingen tussen de personages. In dat opzicht is Van Manen een tegenpool van zijn collega Rudi van Dantzig. Van Dantzig richtte weliswaar samen met Van Manen het Nederlands Dans Theater op, maar stapte in 1960 al over naar het Nederlands Ballet. Hij werd een van de huischoreografen van het Nationale Ballet en nam daarvan in 1971 de artistieke leiding op zich. Ook de choreografieën van Van Dantzig zijn gebaseerd op een combinatie van de academische techniek en die van de Moderne-dans, maar met behulp daarvan creëert hij vooral extraverte, emotioneel sterk geladen bewegingspatronen. Deze patronen brengen over het algemeen psychologische conflicten tot uitdrukking, vaak met betrekking tot onvervulde verlangens en gevoelens van angst of verdriet.

Van Manen en Van Dantzig zijn de choreografen die de Nederlandse dans uit de strenge kaders van de academische techniek bevrijd hebben, zodat ze de danstaal in hoog tempo verder konden ontwikkelen. Erkenning daarvoor hebben ze zeker ook in het Holland Festival gevonden, zij het dat beiden in de vroege jaren zestig afwezig waren. Vanaf 1963 werd Van Manen echter jaarlijks geprogrammeerd en vanaf 1964 gold dat ook weer voor Van Dantzig.

Eerder naast dan tegen de gevestigde dansgezelschappen ontstonden er in de tweede helft van de jaren zestig ook kleinere, meestal ongesubsidieerde groepjes van professionele dansers en choreografen. Pauline de Groot is al genoemd. Ineke Sluiter, ook terug uit de Verenigde Staten, leidde, met steun van de Rotterdamse Kunststichting, tussen 1964 en 1974 het Rotterdamse Danscentrum. Dit soort groepen had aan de ene kant de invloed ondergaan van de Amerikaanse expressionistische *Modern Dance*, zoals die door Martha Graham werd gepropageerd, maar daarnaast ook die van Merce Cunningham, die door Utrecht als een van de belangrijkste voorlopers van de post-moderne dans wordt beschouwd en die in 1970 ook in het Holland Festival optrad.[89] Een derde, iets latere invloed was die van het Judson Dance Theatre. In feite was dit een danswerkplaats in New York waar tussen 1962 en 1968 door allerlei verschillende groepen ‘happening-achtig’ dansvoorstellingen werden voorbereid. Deze konden zich overal in de openbare ruimte afspelen en demonstreerden van meet af aan ‘al veel van de rarigheid (...) die vooral in de jaren zestig kenmerkend is geweest voor de postmoderne-dans’.[90] Van deze ontwikkelingen waren Bart Stuyf met zijn Multi Media en Kurt Stuyf en Ellen Edinoff met hun Stichting Eigentijdse Dans de belangrijkste Nederlandse vertegenwoordigers.

Zoals gezegd waren de acties die in de herfst van 1969 in de kunstwereld werden gevoerd eerder een afsluiting van een periode dan een begin. Afgesloten werd een periode die aanvankelijk nog gekenmerkt werd door vooroorlogse gezagsverhoudingen en een neiging tot restauratie. In de jaren vijftig echter bleken de twintigste-eeuwse oorlogen diepe wonden geslagen te hebben in het bewustzijn van de Europese kunstenaars, zo diep zelfs dat een\

besef van zinloosheid bijvoorbeeld de toneelauteurs er toe bracht zich volledig af te keren van een traditionele dramaturgie, waarin, de wereld nog als samenhangend ervaren kon worden. Zochten de kunstenaars in de jaren vijftig vooral naar nieuwe talen en idiomen om hun nieuwe beleving van de werkelijkheid in te kunnen uitdrukken, in de jaren zestig eisten zij ook de maatschappelijke ruimte op voor hun nieuwe kunst. Het verzet tegen de traditionele structuren en verhoudingen werd steeds sterker en vermengde zich met het politieke verzet, dat de samenleving aan het eind van de jaren zestig op zijn kop zette.

Dit alles speelt zich af tegen een achtergrond die hier nog nauwelijks aan de orde is gekomen, maar die wellicht van doorslaggevende betekenis is geweest, zowel voor de politieke als voor de culturele veranderingen. Dat is de ontwikkeling van de massamedia in het algemeen en van de televisie in het bijzonder. Knulst maakt op onontkoombare wijze duidelijk dat de samenleving vanaf de jaren vijftig in de ban van dit medium raakte, waarbij niet alleen de hele wereld zich in de huiskamer openbaarde (Koude Oorlog, Vietnam, woningnood), maar ook de wereld en het ik *in* de wereld daardoor volledig veranderden.[91] Op cultureel gebied had dit bovendien nog heel andere consequenties, in het bijzonder voor de podiumkunsten. Deze kregen namelijk te maken met een concurrerend medium, dat een groeiende stroom van drama, film, muziek en andere vormen van vermaak bij de mensen thuis bracht. Vanaf 1970 zouden dan ook de teruglopende toeschouwersaantallen bij een zich autonoom ontwikkelende, gesubsidieerde podiumkunst de overheid voortdurend zorgen baren.[92]

Eindnoten:

1 Rutten, *Haagse Comedie 40 jaar*, p. 9 vv.
2 Ibid, p. 11.
3 Ibid.
4 Erenstein, *Een theatergeschiedenis der Nederlanden*.
5 Van Heteren, 'Besloten opvoering van Wachten op Godot'.
6 Eversmann, 'De opening van De Brakke Grond voor toneelgroep Studio'.
7 De auteurs van 'Het grijze boekje' waren: Guus Defresne, Ben Groeneveld, Hans van Meerten, Adolf Rijkens en Ferd. Sterneberg. Zij bespraken hun teksten vóór publicatie in de 'Commissie van dertien', waarin naast de auteurs zitting hadden: Charlotte Köhler, Loudi Nijhoff, Ko Arnoldi, Pierre Balladux, Jan Musch, Louis Saalborn, Jo Sternheim en Albert van Dalsum. Al deze regisseurs en acteurs speelden zowel voor de Tweede Wereldoorlog als in de eerste tien jaar daarna een belangrijke rol in de Nederlandse toneelwereld.
8 *Ontwerp voor een regeling van het toneel na de oorlog*, p. 31.
9 Ibid, p. 100.
10 Zie voor uitgebreide informatie hierover Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*.
11 Zie hiervoor onder meer Smiers, *Cultuur in Nederland 1945-1955*, p. 86 vv.
12 Sinds het seizoen 1967/1968 wordt dit gespeld als Haagse Comedie. Gemakshalve wordt deze laatste spelling verder aangehouden.
13 *Schouwburgen in Nederland. Met zaalcapaciteit*.
14 *Het vraagstuk van de toneelspreiding*.
15 Zie voor meer informatie Van Maanen, *Toneelbeleid in Nederland van 1945 tot 1995*, p. 100-104.
16 Hunningher, *Rapport over de omstandigheden van het Nederlands toneel*, p. 2.
17 Van Maanen, *Toneelbeleid in Nederland van 1945-1995*, p. 208.
18 Ligthart, *Toneelbeleid in Nederland, subsidiëring en advisering vanaf 1950*, p. 29.
19 Zweers en Welters, *Toneel en Publiek in Nederland*, p. 98 vv.

20 Deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op Samama, *Zeventig jaar Nederlandse muziek 1915-1985*; Tichelaar, 'Muziekbeleid in Nederland 1900-1950. Een historisch overzicht' en Ligthart, 'Dans'.
21 Samama, *Zeventig jaar Nederlandse muziek 1915-1985*, p. 158.
22 Ibid.
23 Ibid, p. 159.
24 Ligthart, 'Dans, p. 11.
25 Ibid, p. 14.
26 Ibid.
27 Samama, *Zeventig jaar Nederlandse muziek 1915-1985*, p. 178.
28 Ligthart, 'Dans', p. 21.
29 De Groot, 'Ik hoorde nergens bij', p. 100.
30 Samama, *Zeventig jaar Nederlandse muziek 1915-1985*, p. 173-174.
31 Hierbij kunnen ook nog het Promenade Orkest en het Metropole Orkest genoemd worden, die inderdaad een even grote bezetting hadden als de symfonieorkesten, maar zich toelegden op een licht repertoire.
32 Tichelaar, 'De stichting Gaudeamus in het Nederlandse muziekleven, p. 124.
33 Samama, *Zeventig jaar Nederlandse muziek 1915-1985*, p. 252.
34 Tichelaar, 'De stichting Gaudeamus in het Nederlandse muziekleven, p. 125.
35 Zie hiervoor onder meer *Tien jaar Nederlandse Comedie*.
36 Blom, 'Apostelen en tovenaars', p. 39.
37 Ibid, p. 37.
38 Geciteerd bij Rutten, *Haagse comedie 40 jaar*, p. 26.
39 In: Hartering, 'Comedia en de Nederlandse Comedie', p. 151.
40 Zie hiervoor onder meer Van Heteren, *Laten we gaan* en Van Heteren, 'Besloten opvoering van Wachten op Godot'.
41 Zie Van Heteren, 'Besloten opvoering van Wachten op Godot', p. 694.
42 Ibid.
43 Ibid.
44 Ibid, p. 695.
45 Eversmann, 'Opening van De Brakke Grond voor toneelgroep Studio', p. 723-724.
46 Ibid, p. 726.
47 Voeten, *Een Nederlands wonder*.
48 Zie hierover Kaptein, 'De beginperiode van Holland Festival', p. 674 en Blokker, '*Wij zullen dan maar hopen dat we er met een kleiner bedrag afkomen*', p. 21-49.
49 De Swaan, 'Het Holland Festival in de culturele kubus', p. 80 vv.
50 Samama, *Zeventig jaar Nederlandse muziek 1915-1985*, p. 180.
51 De basis van deze muziek is dat allerlei muzikale parameters, zoals toonhoogte, toonduur, dynamiek en aanslagindicaties, in reeksen zijn vastgelegd.
52 Ibid, p. 182.
53 Voeten, *Een Nederlands wonder*, p. 21.
54 Samama, *Zeventig jaar Nederlandse muziek 1915-1985*, p. 199.
55 Ibid.
56 Ibid, p. 215 vv.
57 Van Engen, 'Begin van de Aktie Tomaat', p. 754.
58 Eversmann, 'Opening van De Brakke Grond voor toneelgroep Studio', p. 728.
59 Stroman, 'Avant-garde-Experiment-Absurdisme', p. 285.
60 Cremer, 'Ook 'n Happening in Amsterdam', p. 44.
61 Roduin, 'Nieuwlichterij contra heilsverwachting', p. 59.
62 Rutten, 'Test en studio', p. 205.
63 Schoenmakers en Jager, 'Mickery verhuist van Loenersloot naar Amsterdam', p. 762.
64 Ibid.
65 Rutten, 'Living Theatre sloeg niet aan', p. 8.
66 Bresser, 'La Mama aan de Vecht', p. 119.
67 Rutten, 'Living Theatre sloeg niet aan', p. 10.
68 Prins, 'Herinneringen aan de jaren zestig', p. 96.
69 Ibid.
70 Ibid, p. 97.
71 Zie bijvoorbeeld de reactie van Van Schaik-Willing, 'Machteloze overgave', p. 51.
72 Altes, 'Een spelletje ganzeborden', p. 97 vv.
73 De titel was uiteraard onleend aan Peter Weiss' *Die Verfolgung und Ermordung Jean Paul Marats dargestellt durch die Schauspielergruppe des Hospizes zu Clarenton unter Anleitung des Herrn de Sade*. Zie voor uitgebreide informatie hierover: *Het Toneel* 88, 1967, p. 2 vv.
74 Voeten, *Een Nederlands wonder*, p. 46.
75 Ibid, p. 47.
76 Ibid.

77 In de woorden van een medewerkster van de toenmalige directeur van het Holland Festival. Blokker, *'Wij zullen dan maar hopen dat we er met een kleiner bedrag afkomen'*, p. 100.
78 Ibid.
79 Voeten, *Een Nederlands wonder*, p. 89.
80 Ibid, p. 90.
81 Samama, *Zeventig jaar Nederlandse muziek 1915-1985*, p. 228.
82 Ibid, p. 229.
83 Ibid, p. 228.
84 Ibid, p. 258.
85 Voeten, *Een Nederlands wonder*, p. 95.
86 Samama, *Zeventig jaars Nederlandse muziek 1915-1985*, p. 228.
87 Voeten, *Een Nederlands wonder*, p. 96.
88 Utrecht, *Van hofballet tot postmoderne dans*, p. 277.
89 Ibid, p. 286.
90 Ibid, p. 292.
91 Zie bijvoorbeeld Knulst, *Van Vaudeville to video*, en Knulst, *Podia in een tijdperk van afstandsbediening*.
92 Zie hiervoor Knulst, 'Sociale cultuurspreiding'.

Deel E
Slotbeschouwing

20 ‘Die tijd komt nooit meer terug’

Inleiding

Zoals in vroeger eeuwen het gezicht op een Nederlandse stad werd beheerst door kerken en geknotte torens en de rivieren traag door het laagland stroomden, zo werd het stadsgezicht na 1950 meer en meer bepaald door fabrieken, nieuwe grote kantoorgebouwen en hoge flats, en werd de kerk als hoogste punt vervangen door de glazen puien van de moderne verzekeringsmaatschappijen. Het rivierengebied wordt nu onderbroken door grote bouwwerken, viaducten met snelwegen en de monding van de rivieren wordt nu gedomineerd door de robuuste zeeweringen van Deltawerken en de eindeloze vlakten van een wereldhaven.

De trots van de Nederlandse cultuur van na de Tweede Wereldoorlog sloeg allereerst in materiële objecten neer. De kennis waarmee ze gebouwd werden is een exportproduct geworden. Nederlanders bouwen havens, dijken en kanalen over de hele wereld. In de eerste twee delen van dit boek werd de lezer bij wijze van spreken in een helikoptervlucht boven land en stad, huizen en havens meegenomen.

Het sociale model waarmee de welvaart van economie en techniek werd opgebouwd, heeft eveneens de aandacht van het buitenland getrokken. Nu eens met bewondering, dan weer met nieuwsgierige verbazing zag men in het buitenland hoe hier de grote verschillen in levensbeschouwing en opvattingen, keurig ondergebracht in afzonderlijke zuilen en politieke partijen, een krachtdadige samenwerking niet in de weg stonden. De hokjesgeest ging gepaard met discussie en overleg en leidde nimmer tot bittere en onoverbrugbare conflicten of tot onderdrukking van bepaalde kleine minderheden.

Ook de bouw van de sociale consensus lijkt soms een in het buitenland gewild product geworden, hoewel de wortels van dit model tot diep in de zeventiende eeuw teruggaan en niet zo gemakkelijk zijn over te nemen als de mathematische modellen van de waterwerken. In het derde deel van dit boek werd de lezer als het ware aan de hand meegenomen en werden er met de camera op straat hier en daar foto's genomen van het typerende sociale en politieke leven.

Kunsten en wetenschap leverden evenzeer een bijdrage aan de Europese cultuur. De schilders van Cobra waren al vroeg in de jaren vijftig Europese kunstenaars. Sommige literatoren die zich in diezelfde tijd presenteerden, zoals Mulisch, Nooteboom en Hella Haasse, werden later ontdekt als belangrijke schrijvers voor een breed Europees, ja zelfs een wereldpubliek. Eenzelfde belangstelling over de hele wereld trekken het *Nederlands Dans Theater* en *het Koninklijk Concertgebouworkest*. Het vierde deel van dit boek gaf een beeld van de con-

text waarin kunst en literatuur ontstonden, van de benauwde huiselijke sfeer van *De Avonden* tot *De ontdekking van de hemel*. In de kunst en literatuur was er aan ruimte geen gebrek.

Was het jaar 1950 een goed gekozen ijkpunt voor de ontwikkeling van de Nederlandse cultuur in de twintigste eeuw? Als het kiezen voor een ijkpunt betekent dat het blikveld van de geschiedschrijving wordt verengd tot een periode met als brandpunt het ijkjaar en de jaren erom heen als spectrum, dan gaapt de afgrond van de Tweede Wereldoorlog aan één kant van dat brandpunt. Als contrast staat daartegenover de vooruitgang na die oorlog. We hebben ervoor gekozen om niet, zoals bij de andere ijkpunten, 1950 als middelpunt te nemen, maar eerder als beginpunt. De geschiedschrijving van oorlog en onderdrukking vraagt om speciale aandacht en expertise. Hoewel de invloed van de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse samenleving in de tweede helft van de twintigste eeuw lang en nadrukkelijk naspeurbaar is geweest, hebben wij de ontwikkeling van de Nederlandse cultuur dus vooral beschreven vanaf het ijkjaar 1950. In vele beschouwingen en analyses wordt 1950, het jaar waarin de Nederlandse economie weer hersteld is en de productiecapaciteit weer op het oude vooroorlogse peil gebracht is, als een *take off* gezien voor een periode van aaneensluitende voorspoed en welvaartsontwikkeling. De periode van 1948 tot 1973 is economisch gezien een juiste afbakening gebleken voor de naoorlogse ontwikkeling. In laatstgenoemd jaar, toevalligerwijs ook het jaar van het aantreden van het kabinet-Den Uyl, dat als eerste kabinet een rode meerderheid kende, werd een breuk in de aanhoudende economische groie zichtbaar en brak een periode van stagnatie en inflatie aan. Maar de maatschappelijke ontwikkelingen hielden niet op in dat markeringsjaar, en precies in de discrepantie tussen de verminderde economische mogelijkheden en de structurele transformatie van de wereldeconomie enerzijds en de in de jaren van voorspoed gewekte verwachtingen anderzijds ligt een sleutel voor het begrijpen van de moeizame aanpassing van de Nederlandse samenleving na 1973 aan de nieuwe economische orde. Jaren van depressie en oplopende werkloosheid volgden, die een dieptepunt bereikten in 1985/86. De noodzaak tot bezuiniging, door Duisenberg als minister van Financiën in het kabinet-Den Uyl al voorzien, maakte een voorlopig einde aan de constante groie van de welvaart, wat overigens niet identiek was aan het einde van de welvaart zelf of van de verzorgingsstaat zoals die inmiddels was gegroeid.

Het keerpunt 1973 betekende echter wel dat de Nederlandse samenleving nadien een geheel ander karakter kreeg dan in de jaren vijftig en de jaren zestig, zoals wij die periode in dit boek hebben willen laten zien. Op een groot aantal kenmerken is de samenleving en de cultuur anno 2000 totaal veranderd ten opzichte van de periode vóór 1973.

Om nog een geheel andere reden is het ijkjaar 1950 enigszins anders dan de andere ijkjaren 1650,1800 en 1900. Voor onze periode immers geldt dat die nog zo kort achter ons ligt, dat het nog neit geheel duidelijk is welke gebeurtenissen of ontwikkelingen van doorslaggevende betekenis zijn geweest. Geschiedschrijving door tijdgenoten is niet met geschiedschrijving van een min of meer afgesloten periode te vergelijken. Van een groot aantal zaken komen de bronne pas nu over enkele decennia beschikbaar. Welke personen als reuzen van een tijdperk beschouwd moeten worden en welke personen op de schouders

van die reuzen of op de geest van de tijd meegereisd zijn is thans nog niet uit te maken. De periode 1950 en later is dus nog lang niet afgesloten.

Daartegenover staan ons andere bronnen ter beschikking dan voor andere ijkjaren. In de twintigste eeuw kwamen er betrouwbare gegevens over bevolkingssamenstelling, over beroep en bedrijf beschikbaar uit tienjaarlijkse Volkstellingen (hoewel deze constante bron na 1971 merkwaardig genoeg weer is opgedroogd). Er zijn in deze periode veel meer sociaal-geografische en sociologische bronnen en onderzoeksgegevens bij gekomen, waar in onze studie veelvuldig gebruik van is gemaakt. Er zijn systematische gegevens van opiniepeilingen beschikbaar en sinds 1974 verzamelt het Sociaal en Cultureel Planbureau op talloze gebieden een enorme schat van gegevens. Dit bureau kan zelf gezien worden als een bevestiging van het wetenschappelijke wéreldbeeld dat ook bij culturele en sociale zaken als een noodzakelijk sturingsinstrument ontwikkeld werd. Naast deze contemporaine gegevens bestaan er voor onze periode talrijke filmjournaalsen televisiebeelden, die een bepaald licht werpen op en tegelijk een selectie zijn van de gebeurtenissen die hebben plaatsgevonden. Wie bijvoorbeeld de beelden ziet van het optreden van Lucebert in zijn koningsmantel in het Stedelijk Museum bij de uitreiking van de prijs van de Stad Amsterdam, of van de kabinetsformatie van het derde kabinet-Drees van 1956, of fragmenten ziet (vanzelfsprekend allemaal in zwart-wit) van de onderhandelingen van Beel bij de vorming van het kabinet-De Quay in 1959, krijgt soms een beter idee van de schokken, omgangsvormen en mores van die tijd dan wij in woorden hebben kunnen weergeven. Sommige hedendaagse televisiedocumentaires over de periode die wij hebben beschreven geven vaak met behulp van *oral history* of met andere technieken uiterst boeiende en adequate informatie. De voordelen van de grotere keuzemogelijkheid uit bronnen en gegevens leidden soms tot een impasse: gevolg van de *embarras du choix*. Het belangrijkste echter is dat zeer velen de tijd die wij beschreven hebben, zelf hebben meegemaakt en daardoor een eigen oordeel kunnen vellen, zowel over de gebeurtenissen als over de manier waarop wij die in dit boek hebben trachten te beschrijven en samen te vatten. De conclusies kunnen uiteenlopen, maar enkele constanten zijn bij alle nuanceringen en accentverschillen wel aanwijsbaar.

Een terugblik

Enkele constanten van de Nederlandse cultuur kwamen ook in de periode 1948-1973 tot uitdrukking. Het is zeer verleidelijk om de relatie tussen welvaart en tolerantie, die zo kenmerkend is geweest voor de Gouden Eeuw, ook toepasselijk te achten voor de Gouden kwarteeuw van economische voorspoed die in dit boek wordt beschreven. Veel hangt af van wat dan onder het begrip tolerantie wordt verstaan: de omgangsoecumene van de zeventiende eeuw, de vrijheidsrechten van de achttiende eeuw of de keurige spelregels, waarmee volgens de beschrijving van Lijphart de elites van de zuilen elkaar in de twintigste eeuw bejegenden? Het beheerste optreden van de samenwerkende politici in de rooms-rode en andere coalities, ook tijdens grote spanningen en conflicten, kunnen als culturele uitingen van verdraagzaamheid worden getypeerd, maar het vond wél plaats in een sfeer van geheimhouding, autoriteit en hiërarchische uitoefening van gezag die thans door weinigen nog als tolerant zal worden gekenmerkt. De culturele vernieuwingen van de jaren zestig waren ook geen schoolvoorbeelden van tolerantie, hoezeer vreemdsoortige gedragingen in

die tijd ook werden gedoogd. De fanatieke verbetenheid waarmee partijen elkaar in die periode bejegenden roept nu eerder verbazing dan bewondering op.

Structureel echter bleef de bereidheid tot samenwerken tussen verschillend georënteerde levensbeschouwelijke groepen, tussen werkgevers en werknemers en tussen verschillend gerichte politieke partijen. Dit is een uitvloeisel van een lange traditie die ook al in de andere ijkpunten, 1650 en 1900, werd gesignaleerd. Nederland is een vergaderland en een discussiecultuur gebleven. In de verzorgingsstaat werd niet alleen permanent voor de burgers gezorgd, maar van de wieg tot het graf sprak men ook van alles af. Inspraak en medezeggenschap werden de moderne vormen van oude gebruiken.

Onder deze beheerste vormen van samenwerking ging een wil tot ordening en graduele verbetering schuil en vooral een wens om de keurig aangeharkte tuin niet te zeer te laten verstoren door verscheuremie conflicten. Ondanks de grote hokjesgeest en de voorliefde voor kleine principiële afsplitsingen in geloof en politiek, of misschien juist wel daardoor, liepen de conflicten binnenslands niet al te vaak uit de hand. De Nederlandse traditie is niet militant. Wanneer conflicten dan niet meer met de vertrouwde methode van overleg en het zoeken naar een minimale consensus konden worden opgelost, zoals bij de dekolonisatie van Indonesië en Nieuw-Guinea, dan wist men zich letterlijk vaak geen raad. Dat Nederlanders door deze culturele traditie enigszins geweldschuw geworden zijn kan als zwakte of juist als sterkte worden uitgelegd, maar in vergelijking met andere naties is dit kenmerk een opvallende constante. Hoe hevig de rellen en botsingen in de jaren zestig in Amsterdam en omstreken ook werden ervaren, ze zijn uiteindelijk eerder opvallend rustig en geweldluw verlopen. Anders dan in vele andere landen (zoals in de Verenigde Staten, Duitsland, Frankrijk, Italië en Japan) liep de studentenbeweging hier niet uit op kleine en gewelddadige groepjes, die de verhouding tussen doel en middelen niet meer uit elkaar hielden.

De belangrijkste constante echter is het waardepatroon, dat aan waarden als vrijheid, gelijkwaardigheid en individuele verantwoordelijkheid een centrale plaats toekent. Vrijheid en gelijkheid als waarden van de moderne samenleving werden in wisselende vormen en met veranderende inhoud door zeer velen aanvaard. Ze zullen blijven gelden voor de nabije, overzienbare toekomst. Ze zijn de permanente schakels tussen de generaties geworden en waar deze waarden niet of niet volledig werden onderschreven, zoals bij de restauratie van de vernieuwingen in de katholieke kerk na het pastoraal Concilie, leidde dat tot een stille verwijdering en een niet luidruchtige uittocht. Na de Tweede Wereldoorlog werden vrede, vrijheid, democratie en zorg voor sociale gelijkheid vaste programmapunten voor het sociale en economische beleid. De culturele veranderingen van de jaren zestig, waarin jongeren zich afzetten tegen de overgeleverde gedragsvormen van de ouderen, waren geen afwijzing van die oorspronkelijke waarden, maar moeten vooral gezien worden als een voortzetting ervan, met nieuwe stijlmiddelen en nieuwe inhouden. De democratie is een stevig verankerd goed geworden. Alle culturele uitingen hebben een bijna vanzelfsprekend geworden en niet meer ter discussie gesteld uitgangspunt gevonden in deze moderne waarden. Het postmodernisme als nieuwe culturele stroming lijkt zich wel af te zetten tegen deze moderne waarden, maar weet ondertussen, met zijn kenmerkende ironische houding, dat het niet graag en zeker niet gauw afstand van zal willen doen.

Nederland na 1973

De hedendaagse cultuur en samenleving lijken in veel opzichten absoluut niet meer op die van de periode vóór 1973. De grote veranderingen die de jaren vijftig en zestig brachten, zijn gevolgd door minstens even grote veranderingen in de decennia daarna, zowel op economisch als op sociaal en cultureel gebied. Wie nu terugkijkt op de periode van 1950 tot 1973, ziet een andere samenleving dan die waarmee de twintigste eeuw werd afgesloten. Toen Den Uyl op 1 december 1973 als minister-president van zijn rode kabinet met een wit randje, na de eerste oliecrisis en naar aanleiding van de eerste autoloze zondag in 1973, voor de televisie de Nederlandse kijkers waarschuwde dat 'die tijd nooit meer terug komt', had hij volstrekt gelijk, maar op een andere manier dan hij bedoelde of besefte.

Hij bedoelde te zeggen dat omwille van het milieu en de toekomstige energieschaarste een andere levenswijze zou moeten (en kunnen) worden gevende. De auto zou minder centraal komen te staan in het leven, evenals andere comfortabele gemakken van de moderne westerse industriële cultuur. Bijna dertig jaar later is die aandacht voor het milieu bijna overwoekerd door een nieuwe economische expansie die doet denken aan de jaren vijftig, de jaren van permanente economische groei.

In enkele grote lijnen willen we de nieuwe veranderingen van na 1973 aangeven in contrast met de door ons in dit boek geschetste periode. Allereerst heeft de schaalvergroting van de economie en de expansie naar een mondiale economie inclusief de daarbij horende informatie- en communicatiemiddelen een volkomen nieuwe situatie geschapen. Het dal van de lange depressie, waarvan menigeen vreesde dat die nog lang zou aanhouden, werd in het midden van de jaren negentig onder invloed van de nieuwe mondialisering verlaten, en het optimisme van de nieuwe tijd is onmiskenbaar zichtbaar. De werkloosheid daalt bijna weer tot de voor de jaren zestig 'normale' proporties. Maar de grondslagen voor de nieuwe economische expansie werden eigenlijk al gelegd gedurende de jaren zeventig. De schaalvergroting begon zich toen al af te tekenen en de beslissingen die nu zulke goede vruchten afwerpen werden in het begin van de jaren tachtig genomen, soms zelfs eerder. De tijd die nooit meer terug zou komen is veranderd in een tijd waarin we het collectief nog nooit zo goed hebben gehad.

Op sociaal gebied is de samenleving drastisch van samenstelling veranderd, zodanig dat in vele plaatsen in Nederland immigrantengroepen en personen met een andere etnische herkomst een substantieel deel van de bevolking uitmaken. Er is voorspeld dat binnen twintig jaar 60 procent van de Amsterdamse bevolking uit leden van de vele gekleurde minderheidsgroepen zal bestaan. Voor heel Nederland ligt het percentage van degenen die statistisch als allochtonen worden aangemerkt ('personen die niet zelf in Nederland geboren zijn of van wie minstens een van de ouders niet in Nederland geboren is') nu op 16 procent, zodat er nog geen grote subculturen aanwezig zijn, maar gedifferentieerd naar bepaalde gebieden, is dat al wel degelijk het geval. Weliswaar dienden de eerste gastarbeiders uit Turkije en Marokko zich aan in 1964, dus op het hoogtij van de economische voorspoed, maar de grote veranderingen zijn pas na 1975 gekomen, voor en na de onafhankelijkheid van Suriname, en vervolgens na 1980, nadat de gastarbeiders als permanente arbeidsmigranten niet meer naar hun land van herkomst terugkeerden en hun familieleden zich in hun nabijheid gingen vestigen. De Nederlandse cultuur ondergaat een fase van creolisering.

Op cultureel gebied vindt een proces van massa-individualisering plaats, waarin zeer veel individuen, vooral jonge mensen, een eigen levenswijze willen en kunnen kiezen, die steeds minder aan vaste morele, sociale en geografische grenzen en aan vaste geboden is gebonden. Gestandaardiseerde levenslopen en gedragspatronen worden zeldzaam. Hoewel de oorsprongen van deze geïndividualiseerde cultuur tot de jaren van verandering, de jaren zestig, terug te voeren zijn, is het tempo en de verspreiding van de individualisering versneld, mede door nieuwe communicatiemogelijkheden en nieuwe productietechnieken. Het individuele streven naar welzijn en geluk van de jaren zestig is gedemocratiseerd en heeft nu een veel grotere massa bereikt dan de kleine voorhoede van studenten en vrijgestelden. Het individualisme presenteert zich nu vooral als een consumptiecultuur, en het is onwaarschijnlijk dat de tijd van vóór 1973 voor de jonge generaties ooit nog terug zal komen.

Een nauw met de individualisering samenhangende culturele verandering is de juridisering van sociale relaties: het proces waarin juridisch neergelegde rechten en plichten bepalend worden voor de manier waarop mensen met elkaar omgaan (van het rookverbod op het werk tot zeer gespecificeerde huwelijkscontracten, waarin de toekomstige rechten en plichten van de echtgenoten ten aanzien van werk, woning, verhuizing, kinderen krijgen en kinderen opvoeden van te voren worden vastgelegd). Ook van dit proces zijn de eerste aanzetten te vinden in de periode vóór 1973, maar nadien heeft zich een enorme versnelling in dit proces voorgedaan. Het aantal advocaten, als een ruwe indicatie voor het juridiserings-proces, ging in alle industriële landen van Noord-Amerika en West-Europa na 1972 stijgen en is inmiddels in Nederland in de laatste dertig jaar vervijfvoudigd. Het recht kan de religie als sociaal bindmiddel gaan vervangen, of beter gezegd: kan als een laatste bindings-factor gezien worden in een verregaand geseculariseerde wereld. Rechtsregels geven de minimale verplichtingen van individuele burgers aan, waarbuiten ze verder vrij zijn om te doen en laten wat ze willen. De eveneens scherpe stijging van de criminaliteit na 1975 en de daarbij behorende gevoelens van onveiligheid en onbehagen zijn niet in strijd met de algemene tendens naar een gejuridiseerde samenleving, maar vormen er, integendeel, een pendant van. Door de afname van andere sociale controlemiddelen als de religie en in het verlengde daarvan een relatief veilig verzuild bestaan, van kleinschalige verbanden in opvoeding en school, neemt de criminaliteit toe, vooral onder jongeren. Het recht is zwak als sociaal controlemiddel, maar goed om de overblijvende sociale relaties tussen mensen te regelen. Bij de huidige graad van juridisering als cultuurkenmerk stak de samenleving van voor 1973 leg af als een vredelievend, onderling hecht door sociale controle verbonden, systeem.

Deze ontwikkelingen hebben allemaal al eerder plaatsgevonden in de Verenigde Staten. Het is opvallend dat kenmerken van de Amerikaanse cultuur zich over de hele wereld verspreiden en allang niet meer beperkt blijven, zoals in de jaren vijftig, tot Europa. Er heeft zich een mondiale cultuur ontwikkeld, waarin de Verenigde Staten weliswaar de boventoon voeren, maar waaraan elk land op een eigen wijze deel gaat nemen. Dit verandert het perspectief voor Nederland. Het gaat niet meer uitsluitend om de plaats van Nederland in de Europese cultuur of in de Europese Unie, maar veeleer om de verhouding tussen Europa als geheel tegenover de Verenigde Staten. Nederland is ook onderdeel geworden van het mondiale systeem en van een zich mondialiserende cultuur. Het Rijnlandse model van sociaal-economische ordening houdt moeizaam stand in de mondiale strijd om economische goe-

deren en afzetmarkten. Kunstuitingen zijn allang niet meer typerend voor één nationale cultuur, maar verspreiden zich razendsnel over de hele wereld en ondergaan invloeden van elders. De creolisering van de cultuur betekent ook dat lokale cultuuruitingen niet meer lokaal worden ontvangen, maar verspreiden commercieel aantrekkelijk gemaakt, en verkocht worden in alle grote warenhuizen in de wereldsteden. Nederland in een transnationale cultuur is een nieuw thema van wetenschappelijk onderzoek geworden.

De vier hier kort geschetste veranderingen - economische mondialisering, creolisering, massa-individualisering en juridisering van sociale relaties - zijn tevens kenmerkende eigenschappen van een postmoderne cultuur. Het verschil tussen de samenleving in de periode van 1948 tot 1973 en die van daarna (1975-2000) wordt gemarkeerd door de omslag van een moderne naar een postmoderne cultuur. Keurig afgebakende groepen waren het kenmerk van een verzuilde samenleving en bepaalden de naoorlogse cultuur en vele sociale instituties, die even keurig van elkaar herkenbaar waren afgebakend. Minder keurig kwamen jongere generaties in opstand, maar ze deden dat in groepen en met afgebakende en nog sterk gestandaardiseerde levenspatronen. De collectieve emancipatie van de burger heeft de weg vrij gemaakt voor een niet-gestandaardiseerd individu, dat zich bovendien niet als vrijgestelde enkeling, maar als deel van een massa presenteert. De postmoderne cultuur in al haar verscheidenheid en veelkleurigheid is in opmars zonder dat daarmee eerst volledig gebroken hoeft te worden met de waarden van de moderne cultuur. Ze leven min of meer vreedzaam naast elkaar. Althans ze verdragen, elkaar.

Deze culturele omslag kan worden gesymboliseerd in de beelden die van cultuur en samenleving worden overgeleverd. Van de periode van 1948 tot 1973 bestaan voornamelijk zwartwitbeelden (in films, foto's en televisiebanden vastgelegd). Het zwartwit symboliseert niet de onverzoenlijke tegenstellingen van die tijd, maar de sobere welvaart en de keurig afgebakende patronen. Daarna ging het *fullcolour* heersen, het veelkleurige palet van uitbundigheid en ongeremde pracht, de symbolisering van de nieuwe postmoderne welvaart met al zijn niet meer onder één noemer vast te leggen mogelijkheden en kansen. In 1960 had nog slechts een kwart van de Nederlandse bevolking een zwartwittelevisietoestel. Veertig jaar later heeft 98 procent van de bevolking een kleurentoestel. Foto's en andere herinneringsplaten worden tegenwoordig volkomen vanzelfsprekend afgedrukt in kleur. Welvaart in zwart-wit is verleden tijd geworden.

Geciteerde literatuur

[N.N.], ‘Over lectuur. Richtlijnen van de Vereniging van Kardinalen en Aartsbischoppen van Frankrijk, maart 1955’. In: *Idil-tijdingen*, 10 mei 1955.
Abeling, J. (red.), *Interviews uit Nederland. De beste Nederlandse interviews van de laatste honderd jaar*. Amsterdam 1994.
Abelshauser, W., *Die Langen Fünfziger Jahre. Wirtschaft und Gesellschaft der Bundesrepublik Deutschland 1949-1966*. Düsseldorf 1987.
Abelshauser, W.: ‘Marktwirtschaft oder Planung’. In: H. Lademacher, J. Bosmans (red.), *Tradition und Neugestaltung, zu Fragen des Wiederaufbaus in Deutschland und der Niederländer in der frühen Nachkriegszeit*. Münster 1991, p. 107-120.
Abspoel, J.J., *Studenten, moordenaars en ander volk*. Amsterdam 1979.
Achterhuis, H.J. (red.), *De maat van de techniek*. Assen 1992.
Achterhuis, H.J., ‘Samenleving moet leren om moderne techniek te moraliseren’. In: *NRC Handelsblad*, 23 april 1996.
Addison, P., *The Road to 1945. British Politics and the Second World War*. London 1975.
Aerts, R., H. de Liagre Böhl, P. de Rooy, H. te Velde, *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990*. Nijmegen 1999.
Ahsmann, R., *De Werkcommissie Westen des Lands. Een historisch onderzoek naar de werkcommissie voor het onderzoek naar de ontwikkeling van het Westen des Lands (1951-1958)*. 's-Gravenhage 1990.
Akkerman, Tj. en S. Stuurman (red.), *De zondige rivièra van het katholicisme. Een lokale studie over feminisme en ontzuiling*. Amsterdam 1985.
Albeda, W., ‘Enkele gedachten over de sociale politiek en de welvaartsstaat’. In: *Anti-revolutionaire staatkunde*, 29 (1963), p. 197-202.
Albert de la Bruhèze, A.A., F.C.A. Veraart, *Fietsgebruik in de twintigste eeuw. Langetermijnfactoren in het fietsgebruik te Amsterdam, Eindhoven, Enschede, Zuidoost-Limburg, Antwerpen, Manchester, Kopenhagen, Hannover en Basel*. Enschede/Eindhoven 1997.
Albert de la Bruhèze, A.A., ‘Onderzoekscluster energie’. In: *Techniek en Modernisering, Geschiedenis van de techniek in Nederland, 1890-1970*. Stichting Historie der Techniek, 1992, p. 11-29.
Alberts, G., F. van der Blij, J. Nuis, *Zij mogen uiteraard daarbij de zuivere wiskunde niet verwaarloezen*. Centrum voor Wiskunde en Informatica. Amsterdam 1987.
Alberts, G., H.J.M. Bos, J. Nuis (red.). *Om de Wiskunde. Stimulansen voor toepassingsgerichte wiskunde rond 1946*. Amsterdam 1989.
Alberts, G., *Jaren van berekening. Toepassingsgerichte initiatieven in de Nederlandse wiskundebeoefening 1945-1960*. Amsterdam 1998.
Albrecht, D., *World War II and the American Dream. How Wartime Building Changed a Nation*. Washington DC/Cambridge (MA) 1995.
Altes, G., ‘Een spelletje ganzeborden’. In: *Het Toneel/Teatraal 88*, 2/3, (1967), p. 97-100.
Ammann, J.C., A.D. Weinberg (red). *Views from abroad. European perspectives on American art*. 2. New York 1996.
Ammerlaan, R., *Het verschijnsel Schmelzer*. Leiden 1973.
Anbeek van der Meijden, A.G.H., ‘De Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse roman’. In: D. Barnouw, M. de Keizer, G. van der Stroom (red.), *1940-1945. Onverwerkt verleden? Lezingen van het symposium georganiseerd door het*

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 7 en 8 mei 1985. Utrecht 1985, p. 73-87.
Anbeek, T., 'Existentialisme in de Nederlandse literatuur: een absurd probleem?'. In: *Literatuur. Tijdschrift over Nederlandse letterkunde* 1, 1, (1984), p. 4-9.
Anbeek, T., *Na de oorlog. De Nederlandse roman 1945-1960*. Amsterdam 1986.
Anbeek, T., 'Aanval en afstandelijkheid: een vergelijking tussen Amerikaanse en Nederlandse romans'. In; *De Gids*, 144, 2/3, (1989), p. 70-76.
Anbeek, T., *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur tussen 1885 en 1985*. Amsterdam 1990.
Anbeek, T., 'The American Impact on Dutch literature'. In: R. Kroes (red.), *Within the US orbit. Small national cultures vis-à-vis the United States*. Amsterdam 1991, p. 83-88.
Anbeek, T, 'Juni 1959'. In: M.A. Schenkeveld-Van der Dussen (red.), *Nederlandse literatuur. Een geschiedenis*. Groningen 1993, p. 752-755.
Anbeek, T., J. Bank, 'Verzuilde literatuur. Een verkenning'. In: *Nederlandse letterkunde* 1, 2, (1996), p. 125-137.
Anbeek, T., '"Niet het moment voor experimenten". De twee gezichten van de jaren vijftig'. In: P. Luyckx, P. Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig*. Hilversum 1997, p. 19-26.
Andela, G., K. Bosma, 'De maakbaarheid van de Noordoostpolder'. In: *Wonen/TABK* 14, (1985), p. 9-18.
Andela, G., 'Van groen hart naar stedelijke binnentuin'. In: *Blauwe kamer*, 3, (1991), p. 6-13.
Andela, G., *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk. De heroïsche jaren van de ruilverkavelingen in Nederland*. Bussum 2000.
Anderson, M., *The Federal Bulldozer, a critical analysis of urban renewal 1949-1962*. Cambridge (Mass.) 1964.
Andeweg, R., *Dutch voters adrift. On explanation of electoral change 1963-1977*. Leiden 1982.
Appel, K., *Musique Barbare van K. Appel*. Baarn 1963.
Appel, K., *Karel Appel over Karel Appel*. Amsterdam 1971.
Ark, J. van, H. de Jong, 'Accounting for Economic Growth in the Netherlands since 1913'. In: *Economic and Social History in the Netherlands*, 7, (1996), p. 199-242.
Armando, 'Een internationale primeur'. In: *Gard Sivik* 33, (1964), p. 22.
Armando, H. Sleutelaar, *De SS'ers. Nederlandse vrijwilligers*

in de Tweede Wereldoorlog. Amsterdam 1967.
Arnolds, D., *Hij Jan Cremer*. Antwerpen 1965.
Asbeek Brusse, W., 'Euratom'. In: R.T. Griffiths (red.), *The Netherlands and the Integration of Europe 1945-1957*. NEHA-series III. Amsterdam, 1990, p. 209-224.
Asbeek Brusse, W., 'Modernisering en plattelandsontwikkeling in Europa: het gemeenschappelijk landbouwbeleid van de Europese gemeenschap'. In: H. Diederiks, J.T. Lindblad, B. de Vries (red.), *Het platteland in een veranderende wereld. Boeren en het proces van modernisering*. Hilversum 1994, p. 317-332.
Attore, P.P. d': 'Americanism and Anti-americanism in Italy'. In: P.M.R. Stirk, D. Willis, *Shaping Postwar Europe. European Unity and Disunity 1945-1957*. New Yurk 1991, p. 43-52.
Alzema, O.A.L.C., E. Wever, *De Nederlandse Industrie. Ontwikkeling, spreiding en uitdaging*. Assen 1994.
Baalen, C.C. van, 'De KLM als paradepaardje van een verarmd Nederland (1948-1950)'. In: *Politieke opstellen* (Centrum voor Parlementaire Geschiedenis), 7, (1987), p. 9-21.
Bakema, J., 'Stad op Pampus. Buiten wonen in de stad'. In: *Forum. Maandblad voor Architectuur en gebonden kunst*, XIX, 3, (1965).
Bakker, H., 'Het spoor terug gevolgd'. In: *Intermediair*, 18 april 1986.
Bakker, H., M. Bierman, *Steden, Wegen, Ruimte. Op weg naar de bermbeschaving?*. Amsterdam 1971.
Bakvis, H., *Catholic power in the Netherlands*. Kingston-Montreal 1981.
Ban, J.P.A. van den, 'De ontwikkeling van het rivierengebied'. In: F. de Jong, H.W. Lintsen, A.J. Veenendaal jr. (red.), *Stedebouw in Nederland, 50 jaar Bond van Nederlandse Stedebouwkundigen*. Zutphen 1985, p. 146-155.
Bangma, P, *Huisarts en anticonceptie. Een onderzoek naar de houding vnn de huisartsen in Nederland t.a.v. de geboorteregeling*. Diss. R.U. Utrecht 1970.
Banham, R., 'Vehicles of Desire'. In: *Art*, 1 september 1955, p. 3.
Bank, J., *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volks Beweging (NVB)*. Deventer 1978.
Bank, J., *Oorlogsverleden in Nederland*. Baarn 1983.
Bank, J., 'Televisie in de jaren zestig'. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 101 (1986), p. 52-75.
Bank, J., 'Televisie verenigt en verdeelt Nederland'. In: H. Wijfjes (red.). *Omroep in Nederland. Vijfenzeventig jaar medium en maatschappij, 1919-1994*. Zwolle 1994, p. 76-103.
Barbieri, U.S. (red.), *Stedebouw in Rotterdam. Plannen en opstellen 1940-1981*. Amsterdam 1981.
Bardon, J.P, *La Révolution automobile*. Paris 1977.
Barlels, C.P.A., J.J. van Duijn, *Regionaal economisch beleid in Nederland*. Assen 1981.
Barten, E., 'Toenemende vrijheid. De verwerking van de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse speelfilm'. In: D.H. Schram, C. Geljon, *Overal sporen. De verwerking van de Tweede Wereldoorlog in literatuur en kunst*. Amsterdam 1990, p. 213-252.
Baudet, H., 'Productontwikkeling als substitutieproces'. In: *De Ingenieur* 92, 36, (1980), p. 15-17.
Baudet, H., *Product en netwerk*. Delft 1982.
Baudet, H., *Een vertrouwde wereld. 100 jaar innovatie in Nederland*. Amsterdam 1986.

Bavelaer, H., *Kroniek van kunst en kultuur. Geschiedenis van een tijdschrift 1935-1965*. Leiden 1998.
Bax, E.H., *Modernization and cleavage in Dutch society*. Aldershot 1990.
Bax, M., *Van koffiekamer naar Appelbar*. Amsterdam 1997.
Becker, F., W. van Hennekeler, B. Tromp, M. van Zuijlen (red.), *De inrichting van Nederland. Achtiende Jaarboek voor het Democratisch Socialisme*. Amsterdam 1997.
Beishuizen, J., *Jolm Kenneth Galbraith, Het economisch denken van een dissident*. Meppel 1994.
Belinfante, A.D., *In plaats van bijltjesdag*. Assen 1978.
Berg, J. van den, H. Lammers en H. Mulisch, *Zo is het. Pays Bah*. Amsterdam 1964.
Berg, J.J, van den, *Koers en karakter van de ARP Ter discussie, 1956-1970*. Kampen 1999.
Berg, J.Th.J. van den en H.A.A. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek*. Alphen aan den Rijn 1974.
Berg, J.Th.J. van den, B.A.G.M. Tromp (red.), *H. Daalder, Politiek en Historie*. Amsterdam 1990.
Bergh, R., R.E. van Engelsdorp Gastelaars, 'Nieuwe huishoudens, hoogbouw en binnenstad'. In: R. Bergh, R.J. Rutten (red.), *De fascinatie van hoogbouw*. Rotterdam 1985, p. 7-19.
Berkel, K. van (red.), *Amerika in Europese ogen. Facetten van de Europese beeldvorming van het moderne Amerika*. 's-Gravenhage 1990.
Berkel, K. van, 'Amerikabeeld en cultuurbegrip bij de cultuursocioloog P.J. Bouman'. In: K. van Berkel (red.), *Amerika in Europese ogen. Facetten van de Europese beeldvorming van het moderne Amerika*. 's-Gravenhage 1990, p. 193-204.
Berkel, K. van. *Denken over cultuur. Beschouwingen over de samenhang in de geschiedenis van idee en mentaliteit*. Groningen 1990.
Berkel, K. van, *Dijksterhuis. Een biografie*. Amsterdam 1996.
Berkel, K. van e.a., (red.), *A history of science in The Netherlands, Survey, themes and reference*. Leiden 1999.
Berkel, K. van, 'The legacy of Stevin. A chronological narrative', in: K. van Berkel e.a., (red.), *A history of science in The Netherlands. Survey, themes and reference*. Leiden 1999, P. 3-235.
Berman, M., *All That is Solid Melts into Air. The experience of modernity*. New York 1982.
Bertels, K., D. Nauta, *Modelbegrip in wetenschap en techniek*. Utrecht 1970.
Beukers, B., 'Het Structuurschema Hoofdwegennet 1966'. In: *Het landelijk wegennet in de toekomst. Congresdag 1966 Vereniging Het Nederlandsche Wegencongres*. 's-Gravenhage 1966, p. 39-71.
Beukers, H., M. Gruber, R. Matthijsen (red.), *Nederlandse Vereniging voor Biochemie. De eerste zestig jaar*. Utrecht 1987.
Beumer, J., *Onrustig zoeken naar God. De spiritualiteit van Henri Nouwen*. Tielt 1996.
Beyen, J.W., *Het spel en de knikkers. Een kroniek van vijftig jaren*. Rotterdam 1968.
Bieleman, J., *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950*. Meppel/Amsterdam 1992.
Bieleman, J., *Landbouw in Nederland in de Twintigste Eeuw. Beschrijving van het Nederlands onderzoeksprogramma 'Landbouw' in het kader van het onderzoeksproject 'Geschiedenis van de Techniek in Nederland in de Twintigste Eeuw'* (TIN-20), nr. 9, 1997.
Bijhouwer, J.T.P., *Nederlandse boerenerven*. Amsterdam 1943.

Billiet, J., G. Dekker e.a., *Kerk, godsdienst en samenleving. Centrale problemen, alternatieven en overzichten*. Assen 1982.
Birtwistle, G., 'Oorlog en bevrijding. Expressie en metafoor in de schilderkunst'. In: D.H. Schram, C. Geljon, *De verwerking van de Tweede Wereldoorlog in literatuur en kunst*. Amsterdam 1990, p. 5-32.
Birtwistle, G., 'CoBrA. Experiment in samenwerking'. In: B. Schoonderwoerd, G. Birtwistle, J.K.P. van Stuijvenberg, *CoBrA 1948-1951*. Amstelveen 1993, p. 5-8.
Blaauw, A.e.a., *Sterrenkijken bekeken. Sterrenkunde aan de Groningse universiteit vanaf 1614*. Groningen 1983.
Blaauw, A., *History of the IAU. The birth and first half-century of the International Astronomical Union*. Dordrecht 1994.

Blanken, M.C., '*Force of Order and Methods'. An American View into Dutch Directed Society*. Den Haag 1976.
Bleijleve, D., *Kunst en beweging. Vijftig jaar Federatie van Kunstenaarsverenigingen*. Abcoude 1996.
Blijstra, R., *Rotterdam stad in beweging.* Amsterdam 1965.
Bloemen, E., 'Feestelijke Marshall-hulp: de productiviteitskwestie'. In: R.T. Griffiths (red.), *Van strohalm tot strategie. Het Marshall plan in perspectief*. Assen 1997, p. 69-77.
Blok, C., 'Een kunst van grote verwachtingen'. In: S. van Faassen, H. Sleutelaar (red.). *De nieuwe stijl 1959-1966*. Amsterdam 1989, p. 109-121.
Blok, C. (red), *Nederlandse kunst vanaf 1900*. Utrecht 1994.
Blok, E., *Loonarbeid van vrouwen 1945-1955*. Nijmegen 1978.
Blokker, J., *'Wij zullen dan maar hopen dat we er met een kleiner bedrag afkomen'. Het Holland Festival en de Hollandse samenleving*. 's-Gravenhage 1987.
Blom, J.C.H., 'Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in Herrijzend Nederland (1945-1950)'. In: P.W. Klein en G.N. van der Plaat (red.), *Herrijzend Nederland. Opstellen over Nederland in de periode 1945-1950*. 's-Gravenhage 1981, p. 125-158.
Blom, J.C.H., *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*. Bergen 1983.
Blom, J.C.H., 'Onderzoek naar verzuiling in Nederland. Status questionis en wenselijke ontwikkeling'. In: J.C.H.
Blom en C.J. Misset (red.), *Broeders, sluit U aan. Aspecten van verzuiling in zeven Hollandse gemeenten*. Dieren 1985, p. 10-29.
Blom, P., 'Apostelen en Tovenaars. Nederlandse repertoiregezelschappen van 1945 tot 1970'. In: D. Meyer (red.), *Tomaat in perspectief. Theatervernieuwing in de jaren '6o en '70*. Amsterdam 1994, p. 32-46.
Blom, S., *Intellectuele vorming in Nederland en Frankrijk. Tradities en recente ontwikkelingen in het onderwijs*. Groningen 1955.
Boekman, E., *Overheid en kunst in Nederland*. Amsterdam 1939.
Boender, K., *Milieuprotest in Rijnmond. Sociologische analyse van milieusolidariteit onder elites en publiek*. Rijswijk 1985.
Boer, E. de, 'Zestig jaar Deltawerken: Dordrecht als opening en sluitpost'. In: M.I. ten Horn-Van Nispen e.a. (red.), *Nederlandse ingenieurs en hun kunstwerken*. Zutphen 1994, p. 197-210.
Boer, J., *Maatschappelijk Opbouwwerk*. Deventer, 1960. Tweede druk in 1968: *Opbouwwerk*.
Boer, N. de, D. Lambert, *Woonwijken. De Nederlandse stedebouw 1945-1985*. Rotterdam 1987.
Bogaard, A. van den, *Configuring the Economy. The Emergence of a Modelling Practice in the Netherlands 1920-1955*. Amsterdam 1999.
Böhtlingk, F.R., *De rechtsstaat Nederland*. Oratie UvA. Amsterdam 1958.
Bolte, W., J. Meijer, *Van Berlage tot Bijlmer. Architektuur en stedelijke politiek*. Nijmegen 1981.
Bommeljé, B., 'De jaren zestig als misverstand'. In: *NRC-Handelsblad*, 3-9-1994, Boekenbijlage p. 2.
Boor, W. van der, *Stedebouw in samenwerking. Een onderzoek naar de grondslagen voor publiek-private samenwerking in de Stedebouw*. Alphen a/d Rijn 1991.

Bootsma, P. en W. Breedveld, *De verbeelding aan de macht. Het kabinet-Den Uyl 1973-1977*. Den Haag 1999.
Bosch, A., W. van der Ham, *Twee eeuwen Rijkswaterstaat 1798-1998*, Zaltbommel 1998.
Bosma, K., *De kunstwerken van Rijkswaterstaat*. Rotterdam 1993.
Bosma, K., *Ruimte voor een nieuwe tijd: vormgeving van de Nederlandse regio 1900-1945*. Rotterdam 1993.
Bosma, K., C. Wagenaar (red.), *Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedebouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland*. Rotterdam 1995.
Bosmans, L.J., *Staatkundige vormgeving in Nederland. De tijd na 1940*. Assen 1999.
Bosmans, J.L.J., 'De invloed van de jaren '60 op het politieke bedrijf in Nederland'. In: L.L. Doelens, S. Harmsma, R.A. Kuipers: *Revolutie, restauratie, continuiteit. De jaren '60. Twintig jaar na dato*. Groningen, 1987, p. 67-82..
Bosscher, D., M. Rohol, M. van Elteren (red.), *American Culture in the Netherlands*. Amsterdam 1996.
Bosscher, D.F.J., 'Het protestantisme'. In: P. Luykx en N. Bootsma, *De laatste tijd. Geschiedschrijving over Nederland in de 20e eeuw*. Utrecht 1987, p. 65-98.
Bosscher, D.F.J., *De dood van een metselaar en het begin van de jaren zestig in Nederland*. Groningen 1992.
Boterman, F.W., *Oswald Spengler en Der Untergang des Abendlandes: Cultuurpessimist en politiek activist*. Assen 1992.
Bottenburg, M. van en J.W. Gerritsen, *'Aan den Arbeid'.In de wandelgangen van de Stichting van de Arbeid 1945-1995*. Amsterdam 1995.
Bouman, C., *John Habraken*. (Oeuvreprijs 1996). Amsterdam 1996.
Boumans, M.J., 'De constructie van de samenleving; Tinbergen en de vroege planning'. In: *Beleid & Maatschappij* 5, (1989), p. 230-245.
Boumans, M.J., 'De slinger van Tinbergen'. In: *Tijdschrift voor politieke economie* XIII, (1990), p. 50-65.
Boumans, M.J., *A Case of Limited Physics Transfer, Jan Tinbergen's Resources for Re-shaping Economics*. (The Tinbergen Research Series, 38). Amsterdam 1992.
Brachin, P, 'Een enquête over de invloed van de Franse letteren op de hedendaagse Noordnederlandse schrijvers'. In: *De Gids* 120, 8/9, (1957), p. 137-159.
Bredero, R.H., *Welvaart en woningbouw*. Assen 1963.
Bremen, W.J. van, 'Transport in West-Nederland: veelsoortige problemen'. In: W. Steigenga e.a., *West-Nederland, chaotische planning of geplande chaos?* Deventer 1973, p. 97-122.
Bresser, J.P, 'La Mama aan de Vecht. Buitenlands theater in Nederland'. In: D. Meyer (red.). *Tomaat in perspectief. Theatervernieuwing in de jaren '6o en '70*. Amsterdam 1994, p. 119-127.
Brink, A. van den, *Structuur in beweging. Het landbouwstructuurbeleid 1945-1985*. Wageningen 1990.
Brink, N., 'Weg van het burgerlijk realisme. De bewogen groei van een sub-toneelcultuur'. In: D. Meyer (red.), *Tomaat in perspectief. Theatervernieuwing in de jaren '60 en '70*. Amsterdam 1994, p. 82-95.
Brinkgreve, C., J.H. Onland en A. de Swaan, *De opkomst van het psychotherapeutisch bedrijf*. Utrecht/Antwerpen 1979.
Brinkman, M., *Willem Drees, de SDAP en de PvdA*. Amsterdam 1998.
Broek, J. van den. *Creatieve krachten in de architectonische conceptie*. Delft 1948.

Brouwer, P., *Van stad naar stedelijkheid. Planning en planconceptie van Lelystad en Almere 1959-1974*. Rotterdam 1997.
Brunt, L., *Stedeling op het platteland. Een anthropologisch onderzoek naar de verhoudingen tussen autochtonen en nieuwkomers in Stroomkerken*. Meppel 1974.
Brunt, L., 'Stedelijke exodus en stedelijk elan'. In: L. Brunt: *Stad.* Meppel 1996, p. 156-174.
Buch, J., *Een eeuw Nederlandse architectuur 1890/1990*. Rotterdam 1993.
Buers, F., 'Het stillen van de honger naar vernieuwing. Het katholieke jongerenblad G_3 in de periode 1951-1965'. In: *Jaarboek Katholiek Documentatie Centrum* 18 (1988), p. 345-357.
Buikhuisen, W., *Achtergronden van nozemgedrag*. Assen 1965.
Buit, J., 'Woningen in hoogbouw'. In: C. Bos, *Successen en mislukkingen in de Nederlandse ruimtelijk ordening. Een evaluatie van 11 inrichtingsprincipes*. Amsterdam 1988, p. 90-110.

Buitendijk-Mulder, D., 'Arbeidstijdverlenging voor gehuwde vrouwen'. In: *Sociaal Maandblad Arbeid*, 17 (1962), p. 6-16.
Buiter, H., H. Volkers, *Ondenrijn: De geschiedenis van een verkeersknooppunt*. Utrecht 1996.
Buiter, H., *Hoog Catharijne. De wording van het winkelhart van Nederland*. Utrecht 1993.
Bullock, N., 'The Policies of the London County Council 1945-1951'. In: *Rassegna. Themes in Architecture*, 54, (1993), p. 50-57.
Burg, F. van de, *De Vrije Katheder. Een platform van communisten en niet-communisten*, 1945-1950. Amsterdam 1983.
Burg, F. van den, J. Kassies, *Kunstenaars vnn Nederland! Om eenheid en zeggenschap. Het ontstaan van de Federatie van Kunstennarsverenigingen en de Raad voor de Kunst 1942-1950*. Amsterdam 1987.
Burg, F. van den, H. van Dulken (red.), Jan Kassies 1920-1995. *Tussen politiek en cultuur.* Amsterdam 1996.
Burgers, J., T. Kreukels, M. Mentzel, *Stedelijk Nederland in de jaren negentig*. Utrecht 1993.
Burke, G., *Green Heart Metropolis. Planning the Western Netherlands*. London 1966.
Burner, D., *Making peace with the sixties*. Princeton 1996.
Burns, W., *New Towns for Old. The Technique of Urban Renewal*. London 1963.
Bussemaker, J., *Betwiste zelfstandigheid. Individualisering, sekse en verzorgingsstaat*. Diss. UvA 1993.
Buytendijk, F.F.J., *De niet aanwezige huisvrouw. Beschouwingen over de buitenshuis werkende gehuwde vrouw*. Katholiek Nationaal Bureau voor de Geestelijke Gezondheidszorg. Hilversum 1962.
Callens, J. (red.), *Re-discoveries of America. The meeting of cultures*. Brussel 1993.
Cammen, H. van der (red.), *Four Metropolises in Western Europe. Development and Urban Planning of London, Paris, Randstad Holland and the Ruhr Region*. Assen/Maastricht 1988.
Cammen, H. van der; R. Groeneweg, G. van der Hoef, 'Randstad Holland'. In: H. van der Cammen (red.), *Four Metropolises in Western Europe. Development and Urban Planning of London, Paris, Randstad Holland and the Ruhr Region*. Assen/Maastricht 1988, p. 117-176.
Cammen, H. van der, L.A. de Klerk, *Ruimtelijke ordening. De ontwikkelingsgang vnn de ruimtelijke ordening in Nederland*. Utrecht 1993.
Carson, R., *Silent Spring*. New York 1962. (Nederlandse vertaling *Dode lente*, Amsterdam 1963).
Carson, R., *Dode Lente*. Amsterdam 1963.
Casimir, H.B.G., *Haphazard Reality. Half a Century of Science*. New York 1983.
Casseres, J.M. de, *Het andere Amerika*. Amsterdam 1939.
Centrale Cultuurtechnische Commissie, Cultuurtechnische Dienst, Stichting Beheer Landbouwgronden, *Jaarverslag*. Utrecht 1959.
Charles, J.B., *Volg het spoor terug*. Amsterdam 1953.
Chemie, nu en straks. Den Haag 1979.
Cityplan Eindhoven (Van Abbemuseum) Eindhoven 1969.
Cleven, E., *Image bedeutet Bild. Eine Geschichte des Bildbegriffs in der Werbetheorie am Beispiel der Niederlande, 1917-1967*. Utrecht 1999.

Cluysenaer, J.L.H., *Recht in de welvaartsstaat*. Oratie RU Groningen. Groningen 1959.
Coesèl, M., *Zinkviooltjes en zoetwaterwieren. J. Heimans* (1889-1978). *Natuurstudie en natuurbescherming in Nederland*. Hilversum 1993.
Cohen, H.F., *De strijd om de academie. De Leidse universiteit op zoek naar een bestuursstructuur* (1967-1971). Meppel 1975.
Cohen, J.L., *Scènes de la vie future. L'Architecture Européenne et la Tentation de l'Amérique 1839-1960*. Parijs/Montreal 1985. *Commissie Stadsvernieuwing*. Rapport aangeboden aan de Minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, 's-Gravenhage 1972.
Constandse, A.K., 'Tussen vluchtstrook en vangrail; ruimtelijk beleid in Nederland'. In: G.A. Kooy (red.), *Nederland na 1945. Beschouwingen over ontwikkeling en beleid*. Deventer 1980.
Constandse, A.K., 'Van dorp tot dorp. Beschouwingen over zestig jaar planning van nieuwe nederzettingen in de IJsselmeerpolders'. In: W.F. Heinemeijer (red.), *50 jaar actief achter de afsluitdijk. Jubileumbundel ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Stichting voor het Bevolkingsonderzoek in de drooggelegde Zuiderzeepolders 1936-1986*. Zutphen 1986, p. 69-84.
Constant Nieuwenhuys, 'Manifest'. In: *Reflex. Orgaan van de Experimentele groep in Holland* 1, 1, (1948), p. 1-10.
Constant Nieuwenhuys, A. van Eyck, *Voor een spatiaal colorisme*. Amsterdam 1953.
Constant, *Opstand van de homo ludens. Een bundel voordrachten en artikelen*. Bussum 1969.
Cowan, R.S., *A Social History of American Technology*. New York/Oxford, 1997.
Cowie, P., *Dutch Cinema. An Illustrated History*. London/The Hague 1979.
Cremer, J., 'Ook 'n Happening in Amsterdam'. In: *Het Toneel* 84, 1, (1963), p. 44-46.
Cremer, J., *Ik Jan Cremer*. Amsterdam 1964.
Cusveller, S., *Emmen revisited. Nieuw perspectief voor de naoorlogse woonwijken*. Bussum 1997.
Daalder, H., 'On Building Consociational Nations'. in: *International Social Science Journal*, (1971), p. 354-370.
Daalder, H., 'Zestig jaar Nederland (1926-1986)'. In: J.H.J. van den Heuvel, H. Daalder, J.C.H. Blom e.a., *Een vrijzinnige verhouding. De VPRO en Nederland 1926-1986*. Baarn 1986, p. 9-71.
Daalder, H., 'The consociational theme'. In: J.Th.J. van den Berg, B.A.G.M. Tromp (red.), *H. Daalder, Politiek en Historie*. Amsterdam 1990, p. 362-377.
Daalder, H. 'Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek', oratie R.U. Leiden 1964. In: H. Daalder, *Van oude en nieuwe regenten. Politiek in Nederland*. Amsterdam 1995, p. 11-39.
Daalder, H., 'Politici en politisering in de Nederlandse politiek' (1974). In: H. Daalder, *Van oude en nieuwe regenten. Politiek in Nederland. Amsterdam* 1995, p. 40-72.
Daalder, H., *Universitair Panopticum. Herinneringen van een gewoon hoogleraar*. Amsterdam/Antwerpen 1997.
Damme, D. van, *Armenzorg en de staat*. Gent 1990.
Damsch-Wiehager, R. (red.). *Nul. De werkelijkheid als kunst funderen. De Nederlandse groep Nul, 1960-1965 en heden*. Stuttgart 1993.
Dankers, J., J. Verheul, *Tot stand gekomen met steun van...Vijftig jaar Prins Bernard Fonds, 1940-1990*. Zutphen 1990.

Das, R., W.L.B.J. Rothuizen, S.A. Leeflang, *Op zoek naar leefruimte. Nederland met zijn bevolkingsgroei kan best bewoonbaar blijven dankzij nieuwe technieken*. Amersfoort 1966.
Daudt, H. en B.A. Sijes, *Beeldreligie*. Amsterdam 1966.
Davids, C.A. (red.), *Kapitaal, ondernemerschap en beleid. Studies over economie en politiek in Nederland, Europa en Azië van 1500 tot heden*. Amsterdam 1996.
Davidson, J., 'Building for War, Preparing for Peace: World War II and the Military-Industrial Complex'. In: D. Albrecht, *World War II and the American Dream. How Wartime Building changed a Nation*. Washington DC/Cambridge (MA) 1995, p. 184-229.
De Nederlandse Ontwikkelingsgebieden. Schets van de sociale problematiek. Den Haag 1960.
De weg naar vrijheid. Rapport van de Plancommissie van de Partij van de Arbeid. Amsterdam 1951.
Deak I., Cross J.T., Judt T. (red.), *The Politics of Retribution in*

Europe. World war II and its aftermath. Princeton (N.Y.) 2000.
Deben, L., I. Teijmant, 'Wonen is meer dan een dak boven je hoofd'. In: H. Vossen, M. Schwegman, P. Wester, *Vertrouwde patronen, nieuwe dromen. Nederland naar een modern industriële samenleving 1948-1973*. IJsselstein 1992, p. 134-141.
Deben, L., *Van onderkomen tot woning. Een studie over woonbeschaving in Nederland 1850-1969*. Amsterdam 1988.
Decreus, F., 'Claus regisseert *Thyestes* bij Toneel Vandaag'. In: R.L. Erenstein, *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam 1996, p. 738-743.
Dehue, T., 'Handschrift en karakter. De Amerikaanse wending in de Nederlandse psychodiagnostiek', In: S. Koenis, J. Plantenga (red.), *Amerika en de sociale wetenschappen in Nederland*. Stichting Grafiet. Utrecht 1986, p. 78-113.
Dehue, T., *De regels van het vak Nederlandse psychologen en, hun methodologie 1900-1985*. Amsterdam 1990.
Dekker, G., J. de Hart en J. Peters, *God in Nederland 1966-1996*. Amsterdam 1997.
Delft, D. van, '"Verrek, dat is het". Computerprogramma zette Nobelprijswinnaar Veltman op voorsprong'. In: *NRC Handelsblad*, 16-10-1999.
Denters, V, *Het technisch genie en andere autoverhalen*, Amsterdam 1994.
Dercksen, W.J., *Industrialisatiepolitiek rond de jaren vijftig*. Assen 1986.
Desrosières, A., 'La Commission et l'équation. Une Comparaison des Plans français et néerlandais entre 1945 et 1980'. In: *Genèses Sciences sociales et histoire*, 34, (1999), p. 28-52.
Dettingmeijer, R., 'Van Fockema Andreae tot renovatie van HC. Utrecht en de ideale stad in de 20e eeuw'. In: Jacobs, K., L. Smit (red.), *De ideale stad. Ideaaalplannen voor de stad Utrecht*. Utrecht 1988, p. 75-114.
Diederiks, H., J.T. Lindblad, B. de Vries (red.). *Het platteland in een veranderende wereld. Boeren en het proces van modernisering*. Hilversum 1994.
Diefendorf, J.M., A. Frohn, *American Policy and the Reconstruction of West-Germany*, 1945-1955. Cambridge 1993.
Diefendorf, J.M., *Rebuilding Europe's bombed Cities*. Basingstoke (etc.) 1990.
Diels, A.E., *Opvattingen van ondertrouwde vrouwen omtrent de grootte van haar toekomstig gezin*. Amsterdam 1951.
Dierikx, M., 'In Pursuit of the American Dream. The spread of the televised American Image and the Rise of European Tourism to the United States, 1945-1980'. In: D. Bosscher, M. Rohol, M. van Elteren (red.), *American Culture in the Netherlands*. Amsterdam, 1996, p. 114-132.
Dijkstra, A.B., J, Dronkers en R. Hofman (red.), *Verzuiling in het onderwijs: actuele verklaringen en analyse*. Groningen 1997.
Dodde, N.L., *Geschiedenis van het Nederlandse schoolwezen. Een historisch-onderwijskundige studie van het Nederlandse onderwijs gedurende de 19de en 20ste eeuw*. Purmerend 1981.
Dodde, N.L., *Het Nederlands onderwijs verandert*. Muiderberg 1983.
Doel, H.W. van den (red.), *Nederland en de nieuwe wereld*. Utrecht 1992.
Doelens, L.L., S. Harmsma, R.A. Kuipers, *Revolutie, restauratie, continuïteit. De jaren '60. Twintig jaar na dato*. Groningen 1987.
Donkers J., *De Amerikaanse droom in Nederland 1944-1969*. Nijmegen 2000.

Donner, A.M., ‘Over de term welvaartsstaat’. In: *Mededelingen van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen*. Nieuwe Reeks, deel 20, nr. 15. Amsterdam 1957.
Doorn, J.A.A. van, ‘Verzuiling: een eigentijds systeem van sociale controle’. In: *Sociologische Gids*, 3 (1956), p. 48-52.
Doom, J.A.A. van, ‘De Amsterdamse provo-affaire’. In: J.A.A. van Doorn, *Met man en macht. Sociologische studies over maatschappelijke mobilisatie*. Meppel 1973, p. 123-143.
Doorn, J.A.A. van, *De laatste eeuw van Indië. Ontwikkeling en ondergang van een koloniaal project*. Amsterdam 1994.
Dotinga, D.S., *Consumptief krediet in Nederland*. Deventer 1983.
Downes, D., *Contrasts in tolerance. Post-war penal policy in the Netherlands and England and Wales*. Oxford 1988.
Dresden, M., *H.A. Kramers. Between tradition and revolution*. New York 1987.
Driehuis, W. en J.J. Klant, ‘The nature and causes of the world depression’. In: *De economist*, 131, (1983), p. 474-497.
Driel, M. van, ‘De oorlog der milimeters. De breedbeeldrevolutie in Hollywood en Nederland’. In: *Jaarboek Mediageschiedenis*, 7, (1995), p. 91-116.
Duffhues, T., A. Felling en J. Roes, *Bewegende patronen. Een analyse van het landelijk netwerk van katholieke organisaties en bestuurders 1945-1980*. Baarn 1985.
Duinkerken, A. van, ‘Taal noch teken; een antwoord aan Kees Fens’. In: De *Tijd-Maasbode*, 20 okt 1962.
Dulken, H. van, ‘De cultuurpolitieke opvattingen van prof. Dr. G. Van der Leeuw’. In: *Kunst en beleid in Nederland*, (1985), p. 81-162.
Dulken, H. van. *Kunst en beleid in Nederland*. Amsterdam 1985.
Dulken, H. van (red.), *In ons diaconale land. Opstellen over cultuurspreiding. Voor Jan Kassies*. Amsterdam 1988.
Dunk, H.W. von der, J. Bosmans, D.F.J. Bosscher, J. Bank, P. De Rooy, R.T. Griffiths, *Wederopbouw, welvaart en onrust. Nederland in de jaren vijftig en zestig*. Houten 1986.
Dunk, H.W. von der, ‘Tussen welvaart en onrust. Nederland van 1955 tot 1973’. In: H.W. von der Dunk, *Cultuur en geschiedenis, negen opstellen*, 's Gravenhage 1990, p. 125-146.
Dunk, H.W. von der, *Sprekend over identiteit en geschiedenis*. Amsterdam 1992.
Duyn, R. van (samenst.), *Het beste uit Provo*. Amsterdam 1967.
Duyn, R. van, *De geschiedenis van de provotarische beweging 1965-1967*. Amsterdam 1985.
Duyvendak, J.W., ‘De verguizing van de paternalistische politiek’. In: J.W. Duyvendak, I. de Haan (red.), *Liberale wortels en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving*. Amsterdam 1997, p. 121-137.
Duyvendak, J.W., I. de Haan (red.), *Maakbaarheid en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving*. 's-Gravenhage 1997.
Duyvendak, J.W., *De planning van ontplooiing. Wetenschap, politiek en de maakbare samenleving*. Den Haag 1999.
Edelman, H.C.M., ‘Radio Astronomy and the Structure of the Milky Way. Dutch Research and the Dwingeloo Telescope’. In: *Delta* 1, (1958), p. 60-68.
Eekert, P. van, D. Hellema en A. van Heteren, *Johnson Moordenaar. De Kwestie-Vietnam in de Nederlandse politiek 1965-1975*. Amsterdam 1986.
Eijk, C. van der en B. Niemöller, ‘Kiezersonderzoek in Nederland’. In: *Acta Politica* 18 (1983), p. 132-138.
Elburg, J.G., ‘Terugblik en perspectief. Enquête over de nieuwe en nieuwste poëzie’. In: *De Gids* 125, 12, (1962), p. 357-360.

Elburg, J.G., *De verbinding*. Den Haag 1962.
Elburg, J.G., *Geen letterheren. Uit de voorgeschiedenis van de vijftigers*. Amsterdam 1987.
Elias, T, *Van mammoet tot wet*. Den Haag 1963.
Elich, J.H., *Aan de ene kant, aan de andere kant. De emigratie van Nederlanders naar Australië 1946-1986*. Diss. R.U. Leiden 1987.
Ellemers, J.E., *De februari-ramp. Sociologie van een samenleving in nood*, Assen 1956.
Ellemers, J.E., *De Februari-ramp, sociologie van een samenleving in nood*. Assen 1956.

Ellemers, J.E., J.H. Kraak e.a., *De repatriëring uit Indonesië. Een onderzoek naar de integratie van de gerepatrieerden uit Indonesië in de Nederlandse samenleving*. Den Haag 1957.
Ellemers, J.E., 'De jaren vijftig in Nederland'. In: *Jaarboek Mediagescheidenis*, 7, (1995), p. 9-26.
Ellemers, J.E., 'Verzuiling als proces van modernisering', In: J.E. Ellemers, *Modernisering, macht, migratie. Opstellen over maatschappij en beleid*. Meppel 1995, p. 57-74.
Ellenbroek, W., 'Sandberg'. In: *de Volkskrant*, 7 november 1997.
Ellis, C., 'Professional Conflict over Urban Form: The case of Urban Freeways'. In: C.M. Sies, Chr. Silver (red.), *Planning the Twentieth-Century American City*. Baltimore/London 1996, p. 262-279.
Ellwood, D.W., 'The Marshall Plan and the Politics of Growth'. In: P.M.R. Stirk, D. Willis, *Shaping Postwar Europe. European Unity and Disunity* 1945-1957. New York 1991, p. 15-26.
Ellwood, D.W., *Rebuilding Europe. Western Europe, America and Postwar Reconstruction*. Londen/New York 1992.
Ellwood, D.W., 'The Marshall Plan'. In: *Rassegna* 15, (1993), p. 84-88.
Elteren, M. van, 'Psychology and Sociology of Work within the Anglo-American Orbit'. In: Loeber, H. (red.), *Dutch-American Relations 1945-1969. A Partnership, Illusions and Facts*. Assen/Maastrich, 1992, p. 153-178.
Emmer, P.C., 'Elk continent zal toch zijn eigen weg gaan. Nederland en de Verenigde Staten na de Tweede Wereldoorlog'. In: H.W. van den Doel (red.), *Nederland en de nieuwe wereld*. Utrecht 1992, p. 275-308.
Eng, P. van der, *De Marshall hulp. Een perspectief voor Nederland, 1947-1953*. Houten 1987.
Engbersen, G.B.M., 'Het chemisch huwelijk tussen overheid en burger'. In: C.J.M. Schuyt en R. van der Veen (red.), *De verdeelde samenleving. Een inleiding in de ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat*. Leiden 1990, p. 225-241.
Engelberts, M., 'Literatuur in Frankrijk'. In: B. Peene (red.), *Literatuur in West-Europa na de Tweede Wereldoorlog*. Leiden 1992, p. 106-140.
Engelen, M., 'Literatuur liep niet in de jaren vijftig'. In: *Literatuur. Tijdschrift over Nederlandse letterkunde* 2, 2, (1985), p. 66-73.
Engelen, Th., 'Stiekem en met mate? Huwelijk en voortplanting in Nederland tijdens de jaren vijftig'. In: P. Luykx en P. Slot (red.;). *Een stille revolutie? Cultuur en Mentaliteit in de lange jaren vijftig*. Hilversum 1977, p. 131-145.
Engelsdorp Gastelaars, R.E. van. *Niet elke stadsbewoner is een stedeling. Een typologische studie naar het ruimtegebruik van bewoners van Amsterdam*. Amsterdam 1980.
Engelsdorp Gastelaars, R.E. van, W.J.M. Ostendorf, S. de Vos, *Typologieën van Nederlandse gemeenten naar stedelijkheid, milieudifferentiatie en maatschappelijke ongelijkheid binnen Nederland*. 's-Gravenhage 1980.
Engelsdorp Gastelaars, R. van, 'De stad als ideaal, het stadsgewest als realiteit'. In: M. Jonker, L. Noordgraaf, M. Wagenaar, *Van Stadskern tot stadsgewest. Stedebouwkundige Geschiedenis van Amsterdam*. Amsterdam 1984, p. 183-204.
Engelsdorp Gastelaars, R.E. van, 'Verstedelijking in Nederland na 1945'. In: Ed Taverne, Irmin Visser (red.), *Stedebouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden*. Nijmegen 1993, p. 250-255.

Engen, M. van, ‘Begin van de Aktie Tomaat. De crisis in het theater leidt lot openlijk protest en acties van het publiek’. In: R.L. Erenstein, *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam 1996, p. 752-759.
Erenstein, R.L., *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam 1996.
Esposito, Ch., *America's Feeble Weapon. Funding the Marshall Plan in France and Italy, 1948-1950*. Londen 1994.
Essers, H. (red.), *Stokstraatgebied Maastricht. Een renovatieproces in historisch perspectief*. Maastricht 1973.
Esslin, M. *The Theatre of the Absurd*. New York 1961.
Evenson, N., *Paris: a Century of Change 1878-1978*. New Haven/London 1979.
Eversmann, P., ‘Opening van De Brakke Grond voor toneelgroep Studio. Kees van Iersel en Wim Vesseur, pioniers van het experiment’. In: R.L. Erenstein, *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam 1996, p. 722-729.
Faassen, S. van, H. Sleutelaar, *De nieuwe stijl 1959-1966*. Amsterdam 1989.
Faber, J.A. (red.). *Het Spoor. 150 jaar spoorwegen in Nederland*. Amsterdam/Utrecht 1989.
Faludi, A., ‘Keeping the Netherlands in Shape’. In: *Built Environment* 15, 1, (1989), p. 5-10.
Faludi, A., A.J. van der Valk, *De groeikernen als hoekstenen van de Nederlandse ruimtelijke planningdoctrine*. Assen/Maastricht 1990.
Faludi, A., A.J. van der Valk, *Rule and Order. Dutch Planning Doctrine in the Twentieth Century*. Dordrecht/Boston/-London 1994.
Fens, K., ‘Katholieken in de Nederlandse literatuur’. In: *De Tijd-Maasbode*, 10 maart 1962.
Fens, K., ‘De afwezigheid van de katholiek in de literatuur’. In: *De Tijd-Maasbode*, 13 oktober 1962.
Fens, K., ‘Spanning tussen gemeenschap en individu. Poging tot antwoord aan Anton van Duinkerken’. In: *De Tijd-Maasbode*, 20 oktober 1962.
Ferguson, H.A., *Delta-visie. Een terugblik op 40 jaar natte waterbouw in Zuidwest-Nederland*. 's-Gravenhage 1988.
Feyter, C.A. de, ‘The Selling of an Ideology: the Long Term Economic Expectations of the Marshall Aid and their Impact in the Netherlands’. In: R. Kroes (red.). *Image and Impact American. Influences in the Netherlands*. Amsterdam 1981, p. 48-68.
Fink, J.J., *The Automobile Age*. Cambridge (Mass.)/London 1988.
Flap, H., W. Arts (red.), *De organisatie van de bezetting*. Amsterdam 1997.
Flora, P. en A.J. Heidenheimer (red.), *The Development of Welfare States in Europe and America*. New Brunswick 1981.
Flusser, V., ‘Durchlöchert wie ein Emmentaler’. In: V. Flusser, *Vom Stand der Dinge*. Göttingen 1993, p. 80-93.
Fogteloo, M. (red.), ‘*I have a dream*’. *Belangrijke en bijzondere redevoeringen uit de wereldgeschiedenis*. Utrecht 1998.
Foppe, H., ‘“Oude principes in een nieuwe bustehouder?” Futuristische aspecten in de poëzie van *Gard Sivik* en *De Nieuwe Stijl*’. In: *De Gids* 148, 7, (1985), p. 585-596.
Foppe, H., ‘Een nieuwe sensibiliteit. Van “aktieve” poëzie tot “totale” poëzie’. In: *De Nieuwe Stijl* 1959-1966. Amsterdam 1989, p. 146-162.
Fortuyn, P., *Sociaal-economische politiek in Nederland 1945-1949*. Groningen 1980.
Freijser, V. (red.), *Het veranderend stadsbeeld van Den Haag. Plannen en processen in de Haagse stedebouw 1890-1990*. Zwolle 1990.

Frenkel, F.E. (red.), *Provo. Kanttekeningen bij een deelverschijnsel*. Amsterdam 1966.
Frenkel, F.E., (red.), ‘Inleiding’. In: F.E. Frenkel (red.). *Provo, kanttekeningen bij een deelverschijnsel*. Amsterdam 1966, p. 9-18.
Frijhoff, W. en M. Spies, *1650: Bevochten eendracht*. Den Haag 1999.
Frijling, B.W. en R. Zandanel, ‘Geboorte-intervallen’. In: *Monografieën Volkstelling 1971*, 2. Den Haag 1978.
Fritz-Jobse, J., C. Blotkamp, *Een nieuwe synthese.*

Geometrisch-abstracte kunst in Nederland 1945-1960. 's-Gravenhage 1988.
Fritz-Jobse, J., I. Middag, *De Arnhemse School. 25 jaar monumentale kunstpraktijk*. Arnhem 1994.
Fuchs, R.H. (red.), *Karel Appel. Ik wou dat ik een vogel was. Berichten uit het Atelier*. Amsterdam 1990.
Fuchs, R.H., A.D. Weinberg (red.), *Amerikaanse perspectieven*. New York 1995.
Fuchs, R.H., A.D. Weinberg (red.), *Views from abroad. European perspectives on American art*. 1. New York 1995.
Fulpen, H. van, *Volkshuisvesting in demografisch en economisch perspectief*. Den Haag 1985.
Gaal, R. van, *Honderd huizen voor de muzen. Zoeklicht op de verenigde Nederlandse podia*. Amsterdam 1986.
Gadourek, I., *A Dutch community*. Leiden 1956.
Gadourek, I., *Riskante gewoonten en zorg voor eigen welzijn*. Groningen 1963.
Galbraith, J.K.A., *The Affluent Society*. Boston 1958.
Galbraith, J.K.A., *How to Control the Military*. New York 1969. Nederlandse vertaling: *Het militair-industriële complex. Zijn macht en de bestrijding daarvan*. Kritische Bibliotheek 1970.
Galen, J.J. van, H. Schreurs, *Het huis van nu, waar de toekomst is. Een kleine historie van het Stedelijk Museum Amsterdam, 1895-1995*. Amsterdam 1995.
Gastelaars, M., *Een geregeld leven. Sociologie en sociale politiek in Nederland 1925-1968*. Amsterdam 1985.
Geelen, J. van, J. Vermeulen (red.). *Litterair Paspoort 1946-1973. Een keuze*. Amsterdam 1974.
Gelder, H. van, *De rokende schoorsteen: schrijvers in de reclame*. Amsterdam 1996.
Gelder, X. van en H. Wansink, *Heimwee naar de HBS*. Amsterdam 1998.
Geuze, A., 'Accelerating Darwin'. In: G. Smienk (red.), *Nederlandse landschapsarchitectuur. Tussen traditie en experiment*. Amsterdam 1993, p. 12-22.
Geuze, A., 'Landschap in acceleratie'. In: A. Geuze, *90.000 pakjes margarine, 100 meter vooruit. West 8 over landschap en acceleratie*. Groningen/Rotterdam 1997, p. 4-13.
Gijswijt, A.J., *Besluitvorming en hoogbouw. Een onderzoek naar besluitvormingsprocessen rond hoge woningbouw in acht middelgrote gemeenten*. Amsterdam 1970.
Ginkel, R. van (e.a.)., *Het verloren paradijs. Sociografie van stad en land*. (SISWO/ Instituut voor Maatschappijwetenschappen). Amsterdam 1998.
Ginkel, R. van. *Op zoek naar eigenheid. Denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit in Nederland*. Den Haag 1999.
Ginneken, J. van, 'Bedrijfsenquêtes en sociaal-psychologische projecten'. In: *Heymans Bulletins* HB 90-1023-EX, (1991), p. 1-51.
Ginneken, J. van, *De uitvinding van het publiek. De opkomst van het opinie- en marktonderzoek in Nederland*. Amsterdam 1993.
Girard, R., *A theater of envy*. Oxford 1991.
Glasbergen, P., J.B.D. Simonis, *Ruimtelijk beleid in de verzorgingsstaat. Onderzoek naar en beschouwing over de (on)mogelijkheid van een nationaal ruimtelijk beleid in Nederland*. Amsterdam 1979.
Glastra van Loon, J.F., 'Vrijheid en dwang: een academische kwestie'. In: D. van Arkel e.a., *Universiteit in tijdnood*. Meppel 1964, p. 15-28.

Glaudemans, W.G., *De mythe van het tweede hoofd. De literatuuropvattingen van W.F. Hermans 1945-1964*. Utrecht 1990.
Glendinning, M., S. Muthesius, *Tower Block. Modern Public Housing in England, Scotland, Wales and Northern Ireland*. New Haven/London 1994.
Goddijn, W., J. Jacobs en G. van Tillo, *Tot vrijheid geroepen. Katholieken in Nederland 1945-2000*. Baarn 1999.
Goedkoop, H., 'Het gat in onze wereld'. In: *NRC-Handelsblad*, 1 mei 1998.
Goedkoop, J.A., *Een kernreactor bouwen. Geschiedenis van de Stichting Energiconderzoek Centrum Nederland. Deel 1: periode 1945-1962*. Bergen (N.H.) 1995.
Goey, F. de, *Ruimte voor industrie. Rotterdam en de vestiging van industrie in de haven 1945-1975*. Rotterdam 1990.
Gosselink, F.J., *Organisatiekunde in historisch perspectief. Een wetenschaps-dynamische interpretatie*. Erasmus Universiteit/Centrum voor Bedrijfseconomisch Onderzoek, 3. Rotterdam 1986/1987.
Gottmann, J., *Megalopolis. The urbanized northwestern seaboard of the United States*. Cambridge (Mass.) 1961.
Goudsblom, J., *Dutch Society*. New York 1968.
Graaf, J.H. de, *Leerplicht en recht op onderwijs*. Diss. UvA Amsterdam 1999.
Greve, N.H.A., J. Groeneveld, R.T. de Boer, 'Inrichting van het landelijk gebied'. In: *Heidemijtijdschrift* 99, 4, (1988), p. 149-165.
Griffiths, R.T. (red.), *The Economy and Politics of the Netherlands since 1945*. The Hague 1980.
Griffiths (red.), *The Economy and Politics of the Netherlands since 1945*. The Hague 1980, p. 135-162.
Griffiths, R.T., 'The Netherlands Central Planning Bureau'. In: R.T. Griffiths, R.T., *Economic Reconstruction Policy in the Netherlands and its International Consequences, May 1945-March 1951*. European University Institute Working Paper, nr. 76. Florence 1984.
Griffiths, R.T., 'Enkele kanttekeningen bij de eerste industrialisatienota's van J.R.M. van den Brink'. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 101, 1, (1986), p. 110-117.
Griffiths, R.T., 'Het Nederlandse economische wonder'. In: H.W. von der Dunk e.a., *Wederopbouw, welvaart en onrust*. Houten 1986, p. 147-167.
Griffiths, R.T. (red.), *The Netherlands and the Integration of Europe 1945-1957*. NEHA-series III. Amsterdam 1990.
Griffiths, R.T., 'Between Market and Planning. The Origins of Indicative Planning in the Netherlands, 1945-1951'. In: H. Lademacher, J. Bosmans (red.), *Tradition und Neugestaltung. Zu Fragen des Wiederaufbaus in Deutschland und den Nierlanden in der frühen Nachkriegszeit*. Münster 1991, p. 121-158.
Griffiths, R.T. (red.), *Explorations in OEEC History*. Parijs 1997.
Griffiths, R.T. (red.), *Van strohalm tot strategie. Het Marshall plan in perspectief*. Assen 1997.
Groeneveld, J., *Veranderend Nederland. Een halve eeuw ontwikkelingen op het platteland*. Maastricht/Brussel 1985.
Groenman, S., 'Tien jaar maatschappelijke ontwikkeling'. In: *Tien jaar economisch leven in Nederland. Herstelbank 1945-1955*. Den Haag 1955, p. 302-329.
Groot, P. de, 'Ik hoorde nergens bij'. In: D. Meyer (red.), *Tomaat in perspectief. Theatervernieuwing in de jaren '60 en '70*. Amsterdam 1994, p. 100-107.
Gros, P., *Televisie. Parlement, pers en publiek*. Assen 1960.
Grotenhuis, S., *Op zoek naar middelbaar onderwijs. Het VHMO in discussie tussen 1900 en 1970*. Diss. UvA Amsterdam 1997.

Grunell, M., *Thuis in de jaren vijftig. Vrouwen over de hoeksteen van de samenleving*. Publikatiereeks Sociologisch Instituut, UvA. Amsterdam 1985.
Grüter, R., *Een fantast schrijft geschiedenis. De affaires rond Friedrich Weinreb*. Amsterdam 1997.
Gubbels, Tr., 'Kunst en communisme in Nederland. Benaderingen in de visie van de CPN op kunst, kunstenaar en kunstbeleid, 1945-1976'. In: *Kunst en Beleid in Nederland*, 1, (1985), p. 163-242.
Guilbaut, S., *How New York Stole the Idea of Modern Art: Abstract Expressionism, Freedom and the Cold War*. Chicago/London 1983.

Haan, H. de, I. Haagsma, *De Deltawerken, Techniek, Politiek, Achtergronden*. Delft 1984.
Haan, H. de, 'The Impact of the United States on Dutch Economy'. In: H. Loeber (red.), *Dutch-American Relations 1945-1969. A Partnership, Illusions and Facts*. Assen/Maastricht 1992, p. 58-75.
Haan, I. de, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945-1995*. 's-Gravenhage 1997.
Haan, I. de, 'De maakbaarheid van de samenleving en het einde van de ideologie, 1945-1965'. In: J.W. Duyvendak, I. de Haan (red.), *Maakbaarheid en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving*. 's-Gravenhage 1997, p. 89-103.
Haan, J. de, 'Filmvoorziening in Nederland 1945-1950'. In: *Kunst en Beleid in Nederland*, 4, (1990), p. 57-94.
Haan, J. den, 'Enkele notities over Henry Miller'. In: *Litterair Paspoort. Tijdschrift voor boeken uit de Oude en Nieuwe wereld* 1, 2, (1946), p. 10.
Haan, J. den, 'Henry Miller'. In: *Podium* 7, 4, (1950), p. 168-184; 217-233.
Hagoort, 'Sociale wetenschappen op het kruispunt van binnenweg en heirbaan'. In: *Grafiet* 2, 1, (1981), p. 14-71.
Hajer, M., F. Halsema (red.), *Land in zicht. Een cultuurpolitieke visie op de ruimtelijke ordening*. Amsterdam 1997.
Hall, G. van, *Ervaringen van een Amsterdammer*. Amsterdam 1976.
Hall, P., *The World Cities*. London 1966.
Hamburger, L., 'Herman Swart (1911-1992). Vergeten kunst-promotie uit de jaren '50'. In: *Decorum. Tijdschrift voor kunst en cultuur*, XVI, 2, (1998), p. 6-11.
Harloe, M., *The People's Home? Social Rented Housing in Europe & America*. Oxford/Cambridge (Mass.) 1995.
Harper, J.L., *America and the Reconstruction of Italy, 1945-1948*. Cambridge 1986.
Hartering, W., 'Comedia en de Nederlandse Comedie'. In: G.J. de Voogd (red.), *Facetten van vijftig jaar Nederlands toneel, 1920-1970*. Amsterdam 1970, p. 143-154.
Hartveld, C., *Moderne zakelijkheid. Efficiëncy in wonen en werken in Nederland, 1918-1940*. Amsterdam 1994.
Haveman, B.W., 'Het naoorlogse emigratiebeleid'. In: *Sociaal Maandblad Arbeid*, 17 (1962), p. 195-203.
Hayek, F.A., *The road to serfdom*. Londen 1944. (Nederlandse vertaling: *De weg naar de slavernij*. Haarlem 1946).
Heek, F. van, *Het geboorte-niveau der Nederlandse Rooms-Katholieken*. Leiden 1954.
Heek, F. van, 'Het Nederlandse geboortepatroon en de godsdienstfactor gedurende de laatste halve eeuw'. In: *Mens en Maatschappij*, 38 (1963), p. 81-103.
Heek, F. van e.a., *Het verborgen talent. Milieu, schoolkeuze en schoolgeschiktheid*. Meppel 1968.
Heek, F. van, *Verzorgingsstaat en sociologie*. Afscheidscollege RU Leiden. Meppel 1972.
Heek, F. van, 'Wat brengt de zuil aan het wankelen?' In: *Sociologische Gids* 20 (1973), p. 148-150.
Heide, F.J. ter, *Ordening en verdeling. Besluitvorming en sociaal-economisch beleid in Nederland 1945-1958*. Kampen 1986.

Heinemeijer, W.F. (red.), *50 jaar actief achter de afsluitdijk. Jubileumbundel ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Stichting voor het Bevolkingsonderzoek in de drooggelegde Zuiderzeepolders 1936-1986*. Zutphen 1986.
Hellinga, H., P. de Ruijter (red.), *Algemeen Uitbreidingsplan Amsterdam 50 jaar*. Amsterdam 1985.
Hellinga, H., 'Amsterdam 1945-1993: via stadsgewest tot stad centraal', in: Ed Taverne, Irmin Visser (red.), *Stedebouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden*. Nijmegen 1993, p. 300-313.
Hellinga, H., 'De woning als massaprodukt'. In: K. Bosma, C. Wagenaar (red.), *Geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedebouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland*. Rotterdam 1995, p. 242-267.
Hen, P.E. de (e.a.), *Om het behoud van een explosieve stad. Werk en welvaart in en om Amsterdam 1961-1985*. Muiderberg 1986.
Hendrickx, J., J. Lammers en W. Ultee, 'Kerkelijk gemengde huwelijken in Nederland 1946-1986'. In: I. Gadourek en J.L. Peschar (red.), *De Open Samenleving? Sociale veranderingen op het terrein van geloof, huwelijk, onderwijs en arbeid in Nederland*. Boekaflevering Mens en Maatschappij, 64 (1989). Deventer 1989, p. 40-57.
Hendriks, A., C.G.T. Smeenks (red.), *De versnellende bouwopgave*. Weesp 1984.
Hendriks, A., *Economische aspecten van de stadsvernieuwing*. Deventer 1973.
Hennesey, P., *Never Again Britain 1945-1951*. London 1992.
Herber, L., *Crisis in Our Cities*. Englewood Cliffs 1965.
Heringa, G.C., *De student*. Groningen 1964.
Herk, G. van, H. Kleibrink, W. Bijleveld, *De Leidse Sterrewacht. Vier eeuwen wacht bij dag en bij nacht*. Zutphen, z.j. [1983].
Hermann, A., J. Krige, U. Merits e.a., *History of CERN*. Amsterdam 1987-1990 [2 delen].
Hermans, W.F., *Conserve*. Amsterdam 1947.
Hermans, W.F., *De tranen der Acacia's*. Amsterdam 1949.
Hermans, W.F., 'Gezondheid zonder boosheid'. In: *Litterair Paspoort. Tijdschrift voor boeken uit de Oude en Nieuwe wereld* 6, 1, (1951), p. 6-8.
Herrera, H., 'Postwar American Art in Holland'. In: J.C. Ammann, A.D. Weinberg, *Views from abroad. European perspectives on American art*. 2. New York 1996, p. 32-46.
Herzberg, A.J., *Verzameld werk 3*. Amsterdam 1996.
Het aantal personenauto's in Nederland: bepalende factoren en mogelijkheden tot beïnvloeding. Amsterdam 1973.
Het nieuwe hart van Rotterdam. (Adviesbureau Stadsplan Rotterdam) 1946.
Het Toneel, 'Vietnam op het toneel', themanr., 88, 1, (1967), p. 2 vv.
Het vraagstuk van de toneelspreiding. Den Haag 1959 (Raad voor de Kunst).
Heteren, L. van, *Laten we gaan. De opvoeringsgeschiedenis van Samuel Beckett in Nederland tot 1992*. Amsterdam 1992.
Heteren, L. van, 'Besloten opvoering van *Wachten op Godot*. Het absurd theater in Nederland en Vlaanderen'. In: R.L. Erenstein, *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam 1996, p.694-701.
Hetsen, H., M. Hidding, *Landbouw en ruimtelijke organisatie in Nederland. Analyse en toekomstverkenning van een regionaal gedifferentieerde betrekking*. Wageningen 1991.
Hewitt, N. (red), *The culture of reconstruction. European literature, thought and film 1945-1950*. Basingstoke 1989.

Heynders, O., *Langzaam leren lezen. Paul Rodenko en de poëzie*. Tilburg 1988.
Hibbeln, J.G. en W. Velema, *Het WAO-debacle*. Utrecht 1992.
Hidding, M.C., *Planning voor stad en land*. Bussum 1997.
Hitters, E., *Patronen van patronage: mecenaat, protectoraat en markt in de kunstwereld*. Utrecht 1996.
Hoefnagels, G.P., 'De Utrechtse School en de ondraaglijke mildheid van het straffen. Zestig jaar Willem Pompe cum suis'. Herdenkingsrede. In: M. Moerings e.a. (red.), *Hoe punitief is Nederland?*. Arnhem 1994, p. 105-118.
Hoek, J.S., *Politieke geschiedenis van Nederland. Oorlog en herstel*. Leiden 1970.
Hofland, H.J.A., *Tegels lichten of ware verhalen over de Autoriteiten in het Land van de Voldongen Feiten*. Amsterdam 1972.
Hofland, H.J.A., H. Keller, H. Verhagen, *Vastberaden maar soepel en met mate. Herinneringen aan Nederland 1938-1948*. Amsterdam 1976.
Hofland, H.J.A., T. Roduijn, *Dwars door puinstof: grondleggers*

van de naoorlogse literatuur: met een documentaire over de Vijftigers op cd. Amsterdam 1997.
Hofstede, B.P., *Thwarted Exodus*. Den Haag 1964.
Hofstee, E.W., 'Netherlands'. In: B. Thomas (red.), *Economics of international migration*. London 1958, p. 96-107.
Hofstee, E.W., 'De groei van de Nederlandse bevolking'. In: A.N.J. den Hollander, E.W. Hofstee, J.A.A. van Doorn (red.), *Drift en koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland*. Assen 1962, p. 13-84.
Hogan, M.J., *The Marshall Plan. America, Britain and the Reconstruction of Western Europe 1947-1952*. Cambridge/New York 1987.
Hogenkamp, B., M. Lauwers, 'De jonge hergeboorte van een nationale filmkunst. De Nederlandsche Werkgemeenschap voor Filmproductie 1945-1947'. In: *Jaarboek Mediageschiedenis*, 7, (1995), p. 27-59.
Holschbach, S., 'Wohnen im Reich der Zeichen. Wohnmodelle der 70er, 80er und 90er Jahre'. In: *Kunstforum* 130, (1995), p. 159-189.
Holtmaat, R., *Het recht op bijstand*. Zwolle 1992.
Homburg, E., 'Voorgeschiedenis van de Club van Rome'. In: *Net Werk* 59, januari, (1998), p. 8-13.
Homburg, E., A. van Selm, P. Vincken, 'Industrialisatie, industriecomplexen: de chemische industrie tussen overheid, technologie en markt'. In: J.W. Schot e.a. (red.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*. Zutphen 2000, 2, p. 367-401.
Hondius, D., *Gemengde huwelijken, gemengde gevoelens. Aanvaarding en ontwijking van etnisch en religieus verschil sinds 1945*. Den Haag 1999.
Hooft, G. 't, *The renormalization procedure for Yang-Millsfields*. Utrecht 1972.
Horn-van Nispen, M.L. ten, 'Een "groote weg van eerste klasse" wordt rijksweg 13'. In: M.L. ten Horn-van Nispen, H.W. Lintsen, A.J. Veenendaal jr. (red.), *Nederlandse ingenieurs en hun kunstwerken*. Zutphen 1994, p. 152-163.
Horn-van Nispen, M.L. ten, H.W. Lintsen, A.J. Veenendaal jr. (red.), *Nederlandse ingenieurs en hun kunstwerken*. Zutphen 1994.
Hueting, E., F. de Jong Edz., R. Neij, *Naar groter eenheid. De geschiedenis van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen 1906-1981*. Amsterdam 1983.
Hueting, R., *Nieuwe schaarste en economische groei. Meer welvaart door minder produktie?* Amsterdam/Brussel 1974.
Huizinga, J., 'Een insluipsel'. In: J. Huizinga, *Verzamelde werken*, VIII, (1948-1953), p. 424-425. [oorspronkelijk verschenen in *De Gids* 92, IV, (1928), 123-125]
Huizinga, J., *Verzamelde werken*, deel VIII. Haarlem 1948-1953.
Hulsman, L.H.C., 'Provo en de handhaving van de openbare orde'. In: F.E. Frenkel, *Provo. Kanttekeningen bij een deelverschijnsel*. Amsterdam 1966, p. 185-206.
Hunningher, B, *Rapport over de omstandigheden van het Nederlands toneel*. z.p. 1947.
Hunningher, B, *Een eeuw Nederlands toneel*. Amsterdam 1949.
Hunningher, B., 'Toneelverzet en toneelplan'. In: *Scenarium*, 6, (1982), p. 50-60.
Hutter, W., 'Studieduur'. In: *Vier beschouwingen over het wetenschappelijk onderwijs*. Nederlandse Studenten Raad. Leiden 1966, p. 7-32.
Huygen, F., 'Ontwerpen voor de industriële sector'. In: G. Staal, H. Wolters, *Holland in vorm. Vormgeving in Nederland 1945-1987*. 's-Gravenhage 1987, p. 92-93.

Ibelings, H. (red.), *Van der Broek en Bakema 1948-1988. De functie van de vorm*. Rotterdam 2000.
Idenburg, Ph.J., *De sleutelmacht der school*. Groningen 1958.
Idenburg, Ph.J., *Schets van het Nederlandse schoolwezen*. Groningen 1964.
Idenburg, Ph.J., *De Leidse universiteit 1928-1946. Vernieuwing en verzet*. Den Haag 1978.
Imanse, G. (red.), *De Nederlandse identiteit in de kunst na 1945*. Amsterdam 1984.
Inklaar, F., 'America: Land of Milk and Honey!?'. In: D. Bosscher, M. Rohol, M. van Elteren (red.), *American Culture in the Netherlands*. Amsterdam 1996, p. 151-164.
Inklaar, F., 'Marshall-hulp en de amerikanisering van Nederland'. In: R.T. Griffiths (red.), *Van strohalm tot strategie. Het Marshall plan in perspectief*. Assen 1997, p. 59-68.
Inklaar, F., *Van Amerika geleerd. Marshall-hulp en kennisimport in Nederland*. Den Haag 1997.
Jager, G.T.A. de, *Argumenten voor canonisering. De Vijftigers in de dag- en weekbladkritiek 1949-1959*. Utrecht 1992.
Jager, J.L. de, *Arm en rijk kunnen bij mij hun inkopen doen. De geschiedenis van Albert Heijn en Koninklijke Ahold*. Baarn 1995.
Jameson, F. en M. Speaks, 'Envelopes and Enclaves: the Space of Post-Civil Society (An Architectural Conversation)'. In: *Assemblage. A Critical Journal of Architecture and Design Culture* 17 (1992), p. 30-37.
Jamison, A., R. Eyerman, J. Cramer, *The Making of the New Environmental Consciousness. A Comparative Study of the Environmental Movements in Sweden, Denmark and the Netherlands*. Edinburgh 1990.
Jamison, A., R. Eyerman, *Seeds of the Sixties*. Berkely/Los Angeles/London 1994.
Jansen van Galen, J., H. Spiering, *Rare jaren. Nederland en de Haagse Post, 1914-1990*. Amsterdam 1993.
Johnson, W., F.J. Cooligan, *The Fulbright Program: A History*. Chicago/London 1995.
Jong, A.H. de, 'Nederlandse bevolkingsprognoses geëvalueerd'. In: *Maandstatistiek van de bevolking*, 43 (1995), p. 6-9.
Jong, F. de, 'Het vijfjarenplan van Cals'. In: *Wetenschap en samenleving* 18 (1965), p. 1-8.
Jong, F. de, H.W. Lintsen, A.J. Veenendaal jr. (red.), *Stedebouw in Nederland. 50 jaar Bond van Nederlandse Stedebouwkundigen*. Zutphen 1985.
Jong, H. de, *Schoonebeek. Olierijk in Zuidoost-Drenthe*. z.p. 1986.
Jong, H. de, *De Nederlandse industrie 1913-1965. Een vergelijkende analyse op basis van de productiviteitsstatistieken*. (NEHA-series III, 29), 1999.
Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam 1970-1988.
Jonge, L.J.A. de, Verkommerd land. *Naar een nieuwe welvaart in een oude landstreek*. Amsterdam 1954.
Jonge, P. de, 'Woning en bewoning'. In: J. Niegeman, (red.), *Ik kan wonen. Geïllustreerd handboek voor allen die hun huis goed willen inrichten en bewonen*. Leiden 1960.
Jongert, P., 'Tentoonstellingen georganiseerd naar aanleiding van de bevrijding'. In: W. Stokvis (red.), *De doorbraak van de moderne kunst in Nederland. De jaren 1945-1951*. Amsterdam 1984, p. 37-46.
Jongsma, J.W.D., *De geschiedenis van het Nederlandse wegvervoer*. Drachten/Leeuwarden 1992.

Jonker, E., *De sociologische verleiding. Sociologie, sociaal-democratie en de welvaartsstaat*. Groningen 1988.
Jonker, M., L. Noordgraaf, M. Wagenaar, *Van stadskern tot stadsgewest. Stedebouwkundige Geschiedenis van Amsterdam*. Amsterdam 1984.
Judis, J.B., 'The spirit of '68. What really casused the sixties. In: *The New Republic*, 31 augustus 1998, p. 20-27.
Kaa, D.J. van de en K. van der Windt, *Minder mensen, meer welzijn?* Utrecht-Antwerpen 1979.
Kaa, D.J. van de, 'Europe's second demographic transition'. In: *Population*, 42 (1987), p. 3-57.
Kaa, D.J. van de, 'Options and sequences: Europe's demographic patterns'. In: *Nethur-Demography Paper*, nr. 39. Den Haag 1997.

Kaelbe, H., ‘Was Prometheus most unbound in Europe?’. In: *The Journal of European Economic History* 18, 1, (1989), p. 65-104.
Kaes, A., *From Hitler to Heimat. Return of History as Film*. Cambridge/London 1989.
Kaptein, P. ‘De beginperiode van het Holland Festival. Festivals en festivalisering’. In: R.L. Erenstein, *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam 1996, p. 672-679.
Katona, G., *Massaconsumptie. De psychologie van de verbruiker*. Utrecht-Antwerpen 1967. (oorspr. *The mass consumption society*. New York 1966)
Keers, F., A. Fudge, *Constant. Schilderijen 1948-1995*. Amsterdam 1995.
Keilman, N.W., *Uncertainty in national population fore-casting*. Amsterdam-Lisse 1990.
Kellerman, H.J., *Cultural Relations as an Instrument of U.S. Foreign Policy. The Educational Exchange Program between the United States and Germany 1945-1954*. Washington DC 1978.
Kemenade, J.A. van, *De katholieken en hun onderwijs. Een sociologisch onderzoek naar de betekenis van katholiek onderwijs onder ouders en docenten*. Meppel 1968.
Kemenade, J.A. van, ‘Onderwijs en sociale ongelijkheid’. In: *Sociologische Gids*, 17, (1970), p. 456-479.
Kemenade, J.A. van en J.A. Kropman, ‘Verborgen talenten? Kritische kanttekeningen bij een onjuiste interpretatie’. In: *Sociologische Gids*, 19, (1972), p. 219-228.
Kennedy, J.C., *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig*. Amsterdam/Meppel 1995.
Kersbergen, K. van, *Social Capitalism. A study of Christian democracy and the welfare state*. Londen 1995.
Kersten, A., ‘A welcome surprise? The Netherlands and the Schumanplan negotiations’. In: K. Schwabe (red.), *Die Anfänge des Schuman-Plans 1950/1951*. Milaan/Parijs/Brussel 1986.
Kersten, A., ‘A Welcome Suprise? The Netherlands and the Schuman Plan Negotiations’. In: K. Schwabe (red.), *Die Anfänge des Schuman-Plans 1950/51. The Beginnings of the Schuman-Plan*. Baden-Baden/Milano/Paris/Bruxelles 1988, p. 285-304.
Kersten, A., *Een organisatie van en voor onderzoekers. De Nederlandse Organisatie van Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek (Z.W.O.) 1947-1988*. Assen 1996.
Kleijn, A., *De volkshuisvesting in Zweden*. 's-Gravenhage 1952.
Klein, P.W., G.N. van der Plaat (red.), *Herrijzend Nederland. Opstellen over Nederland in de periode 1945-1950*. 's-Gravenhage 1981.
Klein, P.W., ‘Depressie en beleid tijdens de jaren dertig. Kanttekeningen bij de ontwikkeling van de Nederlandse volkshuishouding in de jaren dertig’. In: C.A. Davids (red.), *Kapitaal, ondernemerschap en beleid. Studies over economie en politiek in Nederland, Europa en Azië van 1500 tot heden*. Amsterdam 1996, p. 211-254.
Klemann, H.A.M. (red.), *Mooie jaarcijfers...Enige onderzoeksresultaten betreffende de Nederlandse economische ontwikkeling tijdens de Tweede Wereldoorlog*. (Utrechtse historische cahiers), 18, 4, (1997), p. 9-25.

Klemann, H.A.M., ‘De economische exploitatie in Nederland door de bezetter’. In: H. Flap, W. Arts (red.), *De organisatie van de bezetting*. Amsterdam 1997, p. 117-138.
Klemann, H.A.M., ‘De Nederlandse economie tijdens de Tweede Wereldoorlog’. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 110, 1 (1997), p. 3-40.
Klemann, H.A.M., ‘“Belangrijke gebeurtenissen vonden niet plaats...”. De Nederlandse industrie 1938-1948’. In: *BMGN*, 14, 4 (1999), p. 507-552.
Klinkenberg, W., *Liga Nieuw Beelden, 1955-1969*. Amsterdam 1969.
Klomp, H.A., *De relativiteitstheorie in Nederland. Breekijzer voor democratisering in het interbellum*. Utrecht 1997.
Kloos, K., B. de Maar, ‘Stadsbouwmeester van Amsterdam’. In: *Ben Merkelbach, architect en stadsbouwmeester*. Amsterdam 1994, p. 55-72.
Knaap. G.A van der, *Spoorwegen en wegvervoer: een geschiedenis en bronnenoverzicht*. Amsterdam 1993.
Knippenberg, H. en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800*. Nijmegen 1988.
Knippenberg, H., *De religieuze kaart van Nederland*. Maastricht 1992.
Knippenberg H. en W. van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg. 75 jaar Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen 1918-1993*. Assen 1993.
Knulst, W.P., ‘Sociale cultuurspreiding: voorgeschiedenis, uitwerking en resultaten van een ideaal’. In: H. van Maanen, *Kunstbeleid, een inleiding*. Groningen 1985.
Knulst, W.P., *Van Vaudeville tot video*. Rijswijk 1989.
Knulst, W.P., ‘Vijfentwintig jaar cultuuroverdracht en concertbezoek: Als je groot bent mag je ook mee’. In: *Boekmancahier*, 5, 15, (1993) p. 24-37.
Knulst, W.P., *Podia in een tijdperk van afstandsbediening. Onderzoek naar achtergronden van verandering in de omvang en samenstelling van het podiumpubliek sinds de jaren vijftig*. Rijswijk 1995.
Knulst, W.P., ‘Omroep en kunst. Over de culturele taak van omroep en televisie’. In: F. van den Burg, H. van Dulken, *Jan Kassies 1920-1995. Tussen politiek en cultuur*. Amsterdam 1996, p. 21-50.
Knulst, W.P., *De milde muze. Een beschouwing over het telkens terugkerend pleidooi voor een tolerant kunstbegrip*. Utrecht 1996.
Knulst, W.P., G. Kraaykamp, *Leesgewoonten. Een halve eeuw onderzoek naar het lezen en zijn belagers*. Rijswijk 1996.
Koenis, S., J. Plantenga (red.), *Amerika en de sociale wetenschappen in Nederland*. Stichting Grafiet. Utrecht 1986.
Koesveld, E.B.K. van, ‘Economische analyse van de welvaartsstaat’. In: *Economisch Statistische Berichten* (ESB), 84, (1999), p. 836-839.
Kohnstamm, G.A., *De toekomst van Nederlands industriële ontwikkeling*. Den Haag 1949.
Kool, A. de, *1972-1982: tien jaar grenzen aan de groei: met het rapport van de Club van Rome begon tien jaar geleden het doemdenken*. Rotterdam 1982.
Kooy, G.A. (red.), *Nederland na 1945. Beschouwingen over ontwikkeling en beleid*. Deventer 1980.
Kossmann, E.H., *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België*. (2 delen). Amsterdam/Brussel 1986.
Kossmann, E.H., ‘Nederland in de eerste na-oorlogse jaren’. In: G. Alberts, H.J.M. Bos, J. Nuis (red.), *Om de Wiskunde. Stimulansen voor toepassingsgerichte wiskunde rond 1948*. Amsterdam 1989, p. 7-16.
Kousbroek, R., *Het avondrood der magiërs*. Amsterdam 1970.
Krantz, D.E. en E.V.W. Vercruysse, *De jeugd in het geding*. Amsterdam 1959.
Kreukels, A.M.J., ‘Ontwikkelingen in de planningsmethodologie rond de Derde Nota met een terugblik op de Tweede Nota en aandachtspunten voor de

toekomst'. In: F. de Jong e.a. (red.), *Stedebouw in Nederland: 50 jaar Bond van Nederlandse Stedebouwkundigen*. Zutphen 1985, p. 103-108.
Kreukels, A.M.J.: 'Stedelijk Nederland: de actuele positie vanuit sociaal-wetenschappelijk gezichtspunt'. In: J. Burgers, T. Kreukels, M. Mentzel, *Stedelijk Nederland in de jaren negentig*. Utrecht 1993, p. 9-38.
Kreukels, A.M.J. en E. Wever, 'Dealing with competition: the Port of Rotterdam'. In: *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 87, (1996), p. 293-310.
Kristel, C., *Geschiedschrijving als opdracht. Abel Herzberg,*

Jacques Presser en Loe de Jong over de Jodenvervolging. Amsterdam 1998.
Kroes, R. (red.), *Image and Impact. American Influences in the Netherlands*. Amsterdam 1981.
Kroes, R., 'Voor en na de vervoering van de jaren zestig. Amerika gezien door twee Europese sociologen, Ralf Dahrendorf en Jean Baudrillard'. In: K. van Berkel (red.), *Amerika in Europese ogen. Facetten van de Europese beeldvorming van het moderne Amerika*. 's-Gravenhage 1990, p. 213-223.
Kroes, R., *De leegte van Amerika. Een massacultuur in de wereld*. Amsterdam 1992.
Kroonenburg-de Kousemaeker, C., A. Haasse, 'De rol van Sandberg'. In: W. Stokvis (red.), *De doorbraak van de moderne kunst in Nederland. De jaren 1945-1951*. Amsterdam 1984, p. 63-92, 199.
Kruijt, B., *Stedelijk verval en ruimtelijke economie*. Deventer 1975.
Kruijt, B., *De balans opgemaakt voor stad en land*. Amsterdam 1995.
Kruijt, J.P. en W. Goddijn, 'Verzuiling en ontzuiling als sociologisch proces'. In: A.N.J. den Hollander, E.W. Hofstee, J.A.A. van Doorn e.a. (red.), *Drift en koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland*. Assen 1962, p. 227-264.
Kruit, P.C. van der, K. van Berkel (red.), *The Legacy of J.C. Kapteijn. Studies on Kapteijn and the development of modern astronomy. Leiden*, 2000.
Kuitert, L., *Het uiterlijk behang. Reeksen in de Nederlandse literatuur 1945-1996*. Amsterdam 1997.
Kwinter, S., 'Virtual City, or The Wiring and Wining of the World'. In: *Assemblage. A Critical Journal of Architecture and Design Culture*, 29, (1996), p. 89-101.
Lademacher, H., J. Bosmans (red.), Tradition und Neugestaltung. Zu Fragen des Wiederaufbaus in Deutschland und den Nierlanden in der frühen Nachkriegszeit. Münster 1991.
Lagaaij, A., G. Verbong, *Kerntechniek 1945-1974*. 's-Gravenhage/Eindhoven 1998.
Lagerwey, E., *Op zoek naar faamwaarde. Vijftig jaar public relations in Nederland*. Houten 1997.
Lagrou, E., 'Urbanisatie-suburbanisatie-desurbanisatie'. In: Taverne, E.R.M., I. Visser (red.), *Stedebouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden*. Nijmegen 1993, p. 269-271.
Lagrou, P., *The Legacy of Nazi Occupation. Patriottic Memeory and National Poverty in Western Europe, 1945-1965*. Cambridge 1999.
Lagrou, P., *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965*. Cambridge 2000.
Lambooy, J.G., 'Technologie en regionale economie'. In: O.A.L.C. Atzema, E. Wever, *De Nederlandse industrie. Ontwikkeling, spreiding en uitdaging*. Assen 1994, p. 84-101.
Lammers, C.J., *Studentenvakbeweging en universitaire democratie*. Amsterdam 1968.
Lammers, H. e.a., *Tien over rood*. Amsterdam 1966.
Lammers, H., A. van der Louw en T. Pauka (red.), *De meeste mensen willen meer. Het betere leven van tien over rood*. Amsterdam 1967.
Land, L. van der, *Het ontstaan van de Pacifistisch Socialistische Partij*. Diss. UvA. Amsterdam 1962.
Lange, D. de, *Het onvervangbare boek. Een pleidooi in het bijzonder aan het adres der Nederlandse katholieken*. Amsterdam 1952.

Lauwen, T. (red.), *Nederland als kunstwerk. Vijf eeuwen bouwen door ingenieurs*. Rotterdam 1995.
Layendecker, L., 'Kennedy en de Rooms Katholieke Kerk'. In: *Sociologische Gids*, 44, (1997) p. 433-439.
Lees, A., *Cities Perceived. Urban Society in European and American thought 1820-1940*. Manchester 1985.
Leeuw, F.L., 'Bevolking'. In: H. Daalder (red.), *Compendium voor politiek en samenleving in Nederland*. Alphen aan de Rijn 1988.
Leeuw, G. van der, 'Ons lied en ons volkskarakter'. In: G. van der Leeuw, *Levensvormen*. Amsterdam 1948, p. 261-268.
Leeuw, S. de, 'Van Toverspiegel tot Droomfabriek: Nederlands Televisiedrama'. In: H. Wijfjes (red.), *Omroep in Nederland. Vijfenzeventig jaar medium en maatschappij, 1919-1994*. Zwolle 1994, p. 206-239.
Leeuw, S. de, 'Pjotr Sjarov regisseert bij Comedia Toergenjevs *Een maand op het land*. Begin van een bijzondere periode in de Nederlandse toneelgeschiedenis'. In: R.L. Erenstein, *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam 1996, p. 666-671.
Leeuwen, J.K.W. van, 'The decisive years for international science publishing in the Netherlands after the Second World War'. In: A.J. Meadows (red.), *Development of science publishing in Europe*. Amsterdam 1980, p. 251-268.
Leeuw-Marcar, A., *Willem Sandberg. Portret van een kunstenaar*. Amsterdam 1981.
Lente, D. van, *Techniek en ideologie. Opvattingen over de maatschappelijke betekenis van technische vernieuwingen in Nederland, 1850-1920*. Groningen 1988.
Leuchtenburg, W.E. (red.), *The New Deal. A documentary history*. New York 1968.
Levenbach, M.G., 'Sociale zekerheid'. In: *Sociaal Maandblad Arbeid*, 2, (1947), p. 260-264.
Leyten, J., *God houdt niet van rechters*. Amsterdam 2000.
Liagre Böhl, H. de, J. Dekkers, L. Slot (red.), *Nederland industrialiseert! Politieke en ideologische strijd rondom het naoorlogse industrialisatiebeleid 1945-1955*. Nijmegen 1981.
Liagre Böhl, H. de, 'Consensus en polarisatie. Spanningen in de verzorgingsstaat 1945-1990'. In: R. Aerts, H. de Liagre Böhl, P. de Rooy, H. te Velde, *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990*. Nijmegen 1999, p. 265-342.
Lieberman, S., *The Growth of European Mixed Economies 1945-1970. A Concise Study of the Economic Evolation of Six Countries*. New York/London/Sydney/Toronto 1977.
Ligtermoet, D.M., *Beleid en planning in de wegenbouw. De relatie tussen beleidsvorming en planning in de geschiedenis van de aanleg en verbetering van rijkswegen*. Amsterdam 1990.
Ligthart, P.I.M., 'Dans'. In V.C. Veldheer e.a. (red.), *Handboek Cultuurbeleid*. 's-Gravenhage, 2. p. II.3-1-1/II 3-1-54.
Ligthart, P. *Toneelbeleid in Nederland, subsidiëring en advisering vanaf 1950*. Amsterdam 1988.
Lijphart, A., *The politics of accomodation: pluralism and democracy in the Netherlands*. Berkely/Los Angeles 1968.
Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Haarlem 1988 (eerste druk 1968).
Lilienfeld, R.W., *The Rise of Systems Theory, an Ideological Analysis*. New York 1978.

Linders, A., ‘Vier fronten, één strijd. Mr. N.S. Corry Tendeloo in het spanningsveld van continuïteit en verandering 1945-1965’. In: P. Luykx en P. Slot (red.), *Een stille Revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig*. Hilversum 1977, p. 109-129.
Linschoten, J., ‘Wat is wonen’. In: J. Niegeman (red.), *Ik kan wonen. Geïllustreerd handboek voor allen die hun huis goed willen inrichten en bewonen*. Leiden 1960, p. 9-20.
Linssen, C., H. Schoots, T. Gunning, *Het gaat om de film! Een nieuwe geschiedenis van de Nederlandse Filmliga 1927-1933*. Amsterdam 1999.
Locher, J.L., *New Babylon*. 's-Gravenhage 1974.
Locher, J.L., *Constant. Schilderijen 1940-1980*. 's-Gravenhage 1980.
Loeber, H. (red.), *Dutch-American Relations 1945-1969. A*

Partnership, Illusions and Facts. Assen/Maastricht 1992.
Loeber, H., 'Dutch-American Relations 1945-1969: A Partnership, Illusions and Facts'. In: H. Loeber (red.), *Dutch-American Relations 1945-1969. A Partnership, Illusions and Facts*. Assen/Maastricht 1992, p. 5-57.
Loo, L.F. van, *Den arme gegeven*. Amsterdam 1987.
Lootsma, B., 'Een ode van Philips aan de vooruitgang. De ontwerpgeschiedenis en de architectuur van het Philipspaviljoen'. In: *Wonen/TABK*, 2, (1984), p. 10-17.
Lootsma, B., 'Le Poème Electronique. Het verlangen naar synthese'. In: *Wonen/TABK*, 2, (1984), p. 20-31.
Lörzing, H., 'Milton Friedman op de trekker'. In: *de Volkskrant*, 19 januari 1995.
Louchheim, K., J. Dembo, *The Making of the New Deal. The insiders speak*. Cambridge 1983.
Louwes, S.L., 'Het gouden tijdperk van het groene front; het landbouwbeleid in de na-oorlogse periode'. In: G.A. Kooy (red.), *Nederland na 1945. Beschouwingen over ontwikkeling en beleid*. Deventer 1980, p. 223-249.
Louwes, S.L., A. Burger, Voor boerenvolk en vaderland. Amsterdam 1993.
Lüdtke, A., I. Marssolek, A. von Seldern, *Amerikanisierung, Traum und Alptraum im Deutschland des 20. Jahrhunderts*. Stuttgart 1996.
Luiten, E., R. de Visser, *Landschapsbouw in ontwikkeling. Het denken over de bijdrage aan ruilverkavelingsprojecten*. Wageningen 1985.
Luykx, P. en P. Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig*. Hilversum 1977.
Maanen, H. van, *Toneelbeleid in Nederland van 1945 tot 1995*. Amsterdam 1997.
Maas, H., 'De depolitisering van de politieke economie. Jevous en de vroege sociaal-democratie'. In: J.W. Duyvendak, I. de Haan (red.), *Maakbaarheid en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving*. 's-Gravenhage 1987, p. 61-72.
Maasse, K., 'Amerikanisierung von Unten. Demonstrative Vulgarität und kulturelle Hegemonie in der Bundesrepublik der 50er Jahre'. In: A. Lüdtke, I. Marssolek, A. von Seldern, *Amerikanisierung. Traum und Alptraum im Deutschland des 20. Jahrhunderts*. Stuttgart 1996, p. 291-314.
Maatschappelijke verwildering der jeugd. Rapport betreffende het onderzoek naar de geestesgesteldheid van de massajeugd. In opdracht van de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Den Haag 1952.
Maatstaf, Van Randwijk-speciaal nummer, 16 (1968), p. 5-232.
Mak, G., *Hoe God verdween uit Jorwerd. Een Nederlands dorp in de twintigste eeuw*. Amsterdam 1996.
Manen, N.F. van, *De Rechtshulpverleners*. Deventer 1978.
Mannheim, K., *Man and society in an age of reconstruction*, Londen, 1946.
Manning, A.F., 'Uit de voorgeschiedenis van het mandement van 1954'. In: *Jaarboek Katholiek Documentatie Centrum* 1 (1971), p. 138-148. Nijmegen 1971.
Manning, A.F., 'Die Niederlande und Europa von 1945 bis zum Beginn der fünfziger Jahre'. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 29, 1, (1981), p. 9-13.
Mannoury, J., *Hoofdtrekken van de sociale verzekering*. Alphen aan de Rijn 1967.
Manschot, B., 'Kanttekeningen bij een derde net voor kunst en kultuur'. In: *Skrien*, 135, (1984), p. 30-32.

Marwick, A., ‘People's War and the People's Peace’. In: A. Sked, C. Cook (red.), *Crisis and Controversy: Essays in Honour of A.J.P. Taylor*. London 1976, p. 148-165.
Marwick, A., *The Sixties. Cultural Revolution in Britain, France, Italy, and the United States, c. 1958-c. 1974*. Oxford/New York 1998.
Mason, H.L., *The purge of Dutch Quislings. Emergency justice in the Netherlands*. Den Haag 1952.
Massey, A., *The independent group. Modernism and mass culture in Britain, 1945-1959*. Manchester 1995.
Matthijssen, M.A.J.M. en G. Sonnemans, *Schoolkeuze en schoolsucces bij VHMO en ULO in Noord-Brabant*. Tilburg 1958.
Matthijssen, M.A.J.M., *Klasse-onderwijs. Sociologie van het onderwijs*. Deventer 1972.
Matthijssen, M.A.J.M. *De elite en de mythe. Een sociologische analyse van de strijd om onderwijsverandering*. Deventer 1982.
May, R., ‘The Scientific Wealth of Nations’. In: *Science* 275, (2-7-1997), p. 793-796.
Mazel, P.E., *In naam van het recht. De Hoge Raad en de Tweede Wereldoorlog*. Arnhem 1984.
McLauchlan, G., ‘The Advent of Nuclear Weapons and the Foundation of the Scientific-Military-Industrial Complex in World War II’. In: G. Walker, P. Bella, S. Sprecker (red.), *The Military-Industrial Complex: Eisenhower's Warning Three Decades Later*. New York 1992, p. 107-125.
Meadows, A.J. (red.), *Development of science publishing in Europe*. Amsterdam 1980.
Meadows, D., *Rapport van de Club van Rome. De grenzen aan de groei*. Utrecht 1972.
Meerssche, P. van de, *De Europese integratie 1945-1970*. Antwerpen/Rotterdam 1971.
Melkman, J., *Geliefde vijand. Het beeld van de jood in de naoorlogse Nederlandse literatuur*. Amsterdam 1964.
Melsert, Y., ‘Première van *Een bruid in de morgen* in Rotterdam in de regie van Ton Lutz. Hugo Claus als toneelschrijver en regisseur’. In: R.L. Erenstein, *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam 1996, p. 702-709.
Mentzel, M., *Bijlmermeer als grensverleggend ideaal. Een studie over Amsterdamse stadsuitbreidingen*. Delft 1989.
Merriënboer, J. van, ‘Psychologie van een tijdvak. Van wederopbouw naar Koude Oorlog onder Vader Drees’. In: *Ons Erfdeel*, 40, (1997), p. 563-574.
Mertens, A., ‘28 juni 1969: Première van de opera *Reconstructie*. Het politiek-maatschappelijk klimaat in de jaren zestig’. In: M.A. Schenkeveld-Van der Dussen (red.), *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis*. Groningen 1993, p. 807-813.
Messing, F., *De Nederlandse economie 1945-1980. Herstel, groei, stagnatie*. Haarlem 1981.
Messing, F., ‘Het economisch leven in Nederland 1945-1980’. In: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 15, (1982), p. 169-170.
Meyer, D., (red.) *Tomaat in perspectief. Theatervernieuwing in de jaren '60 en '70*. Amsterdam 1994.
Middag, I., ‘De voorgeschiedenis van de “Arnhemse School”’. In: J. Fritz-Jobse, I. Middag, *De Arnhemse School. 25 jaar monumentale kunstpraktijk*. Arnhem 1994, p. 17-33.
Middelhoek, S., *Amerika - ons voorbeeld?*. Delft 1969.
Miellet, R., *Honderd jaar grootwinkelbedrijf in Nederland*: Zwolle 1993.

Mik, G., *Onze nozems. Het ABC der opvoeding*. Nijkerk z.j.
Miller, H., *Tropic of Cancer*. Parijs 1934.
Miller, H., *Tropic of Capricorn*. Parijs 1939.
Milward, A.S., *War, Economy and Society 1939-1945*. London 1977.
Milward, A.S., *The Reconstruction of Western Europe, 1945-1951*. Londen 1984.
Moedikdo, P. 'De Utrechtse School van Pompe, Baan en Kempe'. In: C. Kelk, M. Moerings, N. Jörg e.a. (red.), *Recht, macht en manipulatie*. Utrecht/Antwerpen 1976, p. 90-154.
Molenaar, L., *'Wij kunnen het niet langer aan de politici overlaten'. De geschiedenis van het Verbond van Wetenschappelijke Onderzoekers 1946-1980*. Delft 1994.
Mommens, Th.E., 'Het landbouwprobleem in de vorming van de Benelux'. In: A. Postma e.a. (red.), *Benelux in de kij-*

ker, 50 jaar samenwerking. Tielt 1994, p. 175-200.
Moorsel, L.H.M. van, *Contact en controle. Het vrouwbeeld van de stichting Goed Wonen*. Amsterdam 1992.
Morée, M., *'Mijn kinderen hebben er niets van gemerkt'. Buitenshuis werkende moeders tussen 1950 en nu*. Diss. R.U. Leiden. Utrecht 1992.
Mulder, G. en P. Koedijk, *H.M. van Randwijk. Een biografie*. Amsterdam 1988.
Mulder, H., *Kunst in crisis en bezetting, Een onderzoek naar de houding van de Nederlandse kunstenaars in de periode 1930-1945*. Utrecht/Antwerpen 1978.
Mulisch, H., *De zaak 40/61. Een reportage*. Amsterdam 1962.
Mulish, H., 'Een kreatie van het geheugen. Mulish ontmoet Weinreb'. In: *Vrij Nederland*, 6 maart 1971.
Mumford, L., *The City in History, Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects*. New York 1961.
Myrdal, G., *Beyond the welfare state*. New York 1963. (Nederlandse vertaling *De toekomst van de welvaartsstaat*. Amsterdam 1963).
Naegele, D., 'Le Corbusier and the Space of Photography. Photo-Murals, Pavilions and Multi-media Spectacles'. In: *History of Photography*, 22, 2, (1998), p. 127-138.
Natuurkunde in Nederland. Overzicht en vooruitzicht. Rapport van de Verkenningscommissie Natuurkundig Onderzoek. Den Haag 1984.
Nauta, L., 'Achter de zeewering'. In: L. Nauta, *De factor van de kleine c. Essays over culturele armoede en politieke cultuur*. Amsterdam 1987, p. 15-45.
Nauta, L.W., 'Achter de zeewering. Over intellectuelen in Nederland'. In: *Nieuw Wereldtijdschrift* 4, (1987), nr. 3. *Nederlands Theaterjaarboek* 1952/53-1970/71 (NThI).
Nekkers, J., 'Een ingenieur in de politiek: Hein Vos en het Plan van de Arbeid'. In: *Socialisme en democratie*, 2, (1985), p. 50-57.
NIROV, *Laag of hoog bouwen en wonen. De keuze van de woonvormen naar het aantal bouwlagen*. (Rapport van de commissie 'Hoogbouw-Laagbouw', ingesteld door het Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw), Alphen a/d Rijn 1961.
Noach, W.M.E., *De bijzondere rechtspleging. Straf- en tuchtrechtelijk optreden tegen onvaderlandslievend gedrag uit de bezettingsjaren*. Den Haag 1948.
Noort, J.W.P.P. van den, 'Gemengde gevoelens. Vijftig jaar in de relatie NS-overheid'. In: J.A. Faber (red.). *Het Spoor. 150 jaar spoorwegen in Nederland*. Amsterdam/Utrecht 1989, p. 208-251.
Nota inzake de industrialisatie in Nederland. Den Haag 1949.
Notenboom, H.A.C.M., *De val van het kabinet-Cals. De financiële politiek van de Katholieke Volkspartij in de parlementaire periode 1963-1967*. Den Haag 1991.
Nouwens, H., M. Hessels, C. Hoffschulte, 'Het AUP en de binnenstad'. In: H. Hellinga, P. de Ruijter (red.), *Algemeen Uitbreidingsplan Amsterdam 50 jaar*. Amsterdam 1985, p. 65-79.
Nycolaas, J., *Volkshuisvesting. Een bijdrage tot de geschiedenis van woningbouw en woningbouwbeleid in Nederland, met name sedert 1945*. Nijmegen 1974.
Ockman, J., 'The road not taken'. In: R.A. Somol (red.), *Autonomy and Ideology. Positionism and avant-garde in America*. New York 1997, p. 82-120.

Oegema, J., ‘Nederland in de puberteit. Van Vijftig naar Maximaal. Over Lucebert, de Lubertofilie en het Luceberisme’. In: *De Revisor* 17, 6, (1990), p. 38-56.
Oldenziel, R., *Huishouden in Nederland in de Twintigste Eeuw*. (Onderzoeksprogramma TIN-20), nr. 8, 1996.
Om de kwaliteit van het bestaan, uitgave van de Dr. Wiardi Beckman Stichting. Amsterdam 1963.
Ontwerp voor een regeling van het toneel na de oorlog. Z.p., z.j.
Oort, J.H., *The Stars of High Velocity*. Groningen 1926.
Oost, E. van, G. Alberts, J. Van den Ende, H.W. Lintsen (red.), *De opkomst van de informatietechnologie in Nederland*. Den Haag 1998.
Oosterbaan Martinius, W., *Schoonheid, Welzijn, Kwaliteit, Kunstbeleid en Verantwoording na 1945*. 's-Gravenhage 1990.
Ottens, H.F.L., *Het Groene Hart binnen de Randstad. Een beeld van de suburbanisatie in West-Nederland*. Assen/Amsterdam 1961.
Oudvorst, A. van, ‘Intellectueel en de wereld na 1945’. In: *Maatstaf*, 8/9, (1989), p. 38-51.
Ours, J.C. van. Gezinsconsumptie in Nederland; 1951-1980. Diss. EUR Rotterdam. Meppel 1985.
Pair, C. le, J. Volger, J.J. Broeder (red.), *Physics in the Netherlands. A selection of Dutch contributions to physics in the first 30 years after the Second World War*. [2 delen]. Utrecht 1982.
Pais, A., *A Tale of Two Continents. A Physicist's Life in a Turbulent World*. Oxford 1997.
Passenier, J., *Van planning naar scanning. Een halve eeuw Planbureau in Nederland*. Groningen 1994.
Paul, A., ‘Literature in Britain’. In: Peene, B. (red.), *Literatuur in West-Europa na de Tweede Wereldoorlog*. Leiden 1992, p. 31.
Pauwels, C.F., ‘Wijzelf in gemeenschap met anderen’. In: *De Openbare Bibliotheek. Tijdschrift uitgegeven door de Centrale Vereniging voor Openbare Bibliotheken* 5, 5, (1962), p. 173-174.
Peene, B. (red.), *Literatuur in West-Europa na de Tweede Wereldoorlog*. Leiden 1992.
Peet, E., ‘De Rooms-katholieke informatie dienst inzake literatuur 1937-1970’. In: *Jaarboek van het Katholiek Documentatiecentrum*. Nijmegen 1986, p. 50-80.
Pells, R.H., *The Liberal Mind in a Conservative Age. American Intellectuals in the 1940s and 1950s*. Hanover (NH) 1985.
Pells, R.H., ‘Culture and Foreign Policy: the American Experience in Europe since 1945’. In: J. Callens (red.), *Re-Discoverings of America: the Meeting of Cultures*. Brussel 1993, p. 155-172.
Pells, R.H., *Not Like Us. How Europeans Have Loved, Hated, and Transformed American Culture since World War II*. New York 1997.
Pen, J. en P.J. Bouman, ‘Een eeuw van toenemende welvaart’. In: A.N.J. den Hollander, E.W. Hofstee, J.A.A. van Doorn (red.), *Drift en koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland*. Assen 1962, p. 85-104.
Pen, J., ‘De grenzen van de welvaartsstaat’. In: *Sociologische Gids*, 10, (1963), p. 89-100. Ook gepubliceerd in: J. Pen, *Een harde wereld*. Amsterdam 1964, p. 89-99.
Pen J. en J. Tinbergen, *Naar een rechtvaardiger inkomensverdeling*. Amsterdam/Brussel 1977.
Pennings, P., *Verzuiling en ontzuiling: de lokale verschillen*. Kampen 1991.
Peper, A.e.a., *Mooi rood is niet lelijk*. Rotterdam 1969.
Perry, J., P.J. Knegtmans, D.F.J. Bosscher e.a., *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994. SDAP, PvdA*. Amsterdam 1994.

Peters, J. en B. van Dam, ‘Secularisering in Nederland in de jaren zestig en zeventig: een differentieel proces’. In: *Jaarboek Katholiek Documentatie Centrum*. Nijmegen 1986, p. 98-120.
Peters, J., ‘Religie en politiek. De relevantie van de religieuze factor in vergelijking met niet-religieuze factoren’. In: L. Laeyendecker en O. Schreuder (red.). *Religie en Politiek: verkenningen op een spanningsveld*. Kampen 1985.
Petersen, A., P. Brattinga, *Sandberg. Een documentaire*. Amsterdam 1975.
Petersen, W., *Planned migration: the social determinants of the Dutch-Canadian movement*. Berkeley/Los Angeles 1955.
Petersen, W., ‘Fertility trends and population policy: some comments on the Van Heek-Hofstee Debate’. In: *Sociologica*

Neerlandica, (1966), p. 2-13.
Peys, R., 'De landbouw in een stroomversnelling. Aspecten van de agrarische geschiedenis van Nederland 1945-1985'. In: H. Vossen, M. Schwegman, P. Wester, *Vertrouwde patronen, nieuwe dromen. Nederland naar een modern-industriële samenleving 1948-1973*. IJsselstein 1992, p. 15-22.
Piechotta, H.J., R.R. Wuthenow, S. Rothemann, *Die literarische Moderne in Europa*. Opladen 1994.
Pieters-de Roon, M., *De tijdsbesteding van de huisvrouw. Een onderzoek naar de tijdsbesteding van enkele groepen Nederlandse huisvrouwen, in opdracht van de Nederlandse Huishoudraad*. Wageningen 1961.
Pieterson, M. (red.). *Het technisch labyrinth: een maatschappijgeschiedenis van drie industriële revoluties*. Meppel 1981.
Plas, M. van der en J. Roes, *De kerk gaat uit. Familiealbum van een halve eeuw katholiek leven in Nederland*. Bilthoven 1973.
Poecke, L. van, H. van den Bulck, *Culturele Globalisering en Lokale Identiteit*. Leuven/Apeldoorn 1994.
Poecke, L. van, H. van den Bulck, 'Het Globale en Lokale'. In: L. van Poecke, H. van den Bulck, *Culturele Globalisering en Lokale Identiteit*. Leuven/Apeldoorn 1994, p. 18-20.
Poignant, R. *Education in the industrial countries*. Den Haag 1973.
Polak, C.H.F., *Ordening en rechtsstaat*. Oratie R.U. Leiden. Leiden 1951.
Polak, C.H.F., 'Het Europees verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden'. In: *Rechten van de mens in mundiaal en Europees perspectief. Ars Aequi Libri, Rechten van de Mens* 1. Nijmegen 1978, p. 76-98.
Polet, S., 'Machinale gedichten'. In: S. Polet, *Organon*. Amsterdam 1958, p. 30-38.
Polet, S., *Organon*. Amsterdam 1958.
Postma, A., B. Balthazar, L.J. Brinkhorst, M. Dumoulin, N. von Kunitzki (red.), *Benelux in de kijker, 50 jaar samenwerking*. Tielt 1994.
Pots, R., *Cultuur, koningen en democraten. Overheid en cultuur in Nederland*. Nijmegen 2000.
Prenger, M., 'Uitglijden over de beeldbuis. Nederlandse politici op de televisie in de jaren vijftig en zestig'. In: *Jaarboek Mediageschiedenis*, 5, (1993), p. 199-226.
Prins, A., 'Herinneringen aan de jaren zestig. Potscherven'. In: D. Meyer (red.). *Tomaat in perspectief. Theatervernieuwing in de jaren '60 en '70*. Amsterdam 1994, p. 96-99.
Prins, L., *Kolonisatie in het land van Maas en Waal. De ruilverkaveling van 1949-1962. Cultuurhistorische analyse van waardestelling door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg*. Zeist 1997.
Pronk, E., 'De Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening in Nederland, een mijlpaal of een luchtkasteel'. In: F. de Jong e.a. (red.), *Stedebouw in Nederland: 50 jaar Bond van Nederlandse Stedebouwkundigen*. Zutphen 1985, p. 94-102.
Provoost, M., 'De grenzen van de metropool. Den Haag in de jaren 1950-1970'. In: V. Freijser (red.). *Het veranderend stadsbeeld van Den Haag. Plannen en processen in de Haagse stedebouw 1890-1990*. Zwolle 1990, p. 143-188.
Provoost, M., *Asfalt. Automobiliteit in de Rotterdamse stedebouw*. Rotterdam 1996.
PTT, *De penetratie van het telefoonbezit*. Den Haag 1974.
PTT, *Continu telefoononderzoek*. Den Haag 1987.

Randwijk, H.M. van. *Heet van de naald. Keuze uit het werk van een man in verzet*. Amsterdam 1968.
Rapport van de Club van Rome. Utrecht/Antwerpen 1972.
Rapport van de commissie voor te treffen voorzieningen ten behoeve van studenten. Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, Afdeling H.O.W. Den Haag 1953.
Ravetz, A., *Remaking Cities: contradictions of the recent urban environment*. London 1980.
Regtien, T., *Springtij. Herinneringen aan de jaren zestig*. Houten 1988.
Reichow, H.B., *Die Autogerechte Stadt: ein Weg aus dem Verkehrs-Chaos*. Ravensburg 1959.
Rens, N. van, 'Een Nederlander filmt voor Europa. Terug naar Huis van John Fernhout'. In: *Jaarboek Mediageschiedenis* 7, (1995), p. 63-90.
Rhijn, A.A. van (red.). *Nieuw Nederland. Bijdragen van buiten bezet gebied in verband met den wederopbouw van ons land*. New York 1944.
Rhijn, A.A. van, 'De sociale politiek'. In: A.A. van Rhijn (red.), *Nieuw Nederland. Bijdragen van buiten bezet gebied in verband met den wederopbouw van ons land*. New York 1944, p. 225-262.
Ribberink, A., *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters. Een geschiedenis van de aktiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM) 1968-1973*. Hilversum 1998.
Righart, H., *Het einde van Nederland? Kenteringen in politiek, cultuur en milieu*. Utrecht/Antwerpen 1992.
Righart, H., *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict*. Amsterdam/Antwerpen 1995.
Righart, H., P. De Rooy, 'In Holland staat een huis. Weerzin en vertedering over de jaren vijftig'. In: P. Luykx, P. Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig*. Hilversum 1997, p. 11-18.
Righart, H., 'Het wereldjaar 1968'. In: *NRC-Handelsblad* 18 mei 1998.
Rijkens, P., 'De economische politiek'. In: A.A. van Rhijn (red.). *Nieuw Nederland. Bijdragen van buiten bezet gebied in verband met den wederopbouw van ons land*. New York 1944.
Rijksen, R., *Meningen van gedetineerden over de strafrechtspleging*. Assen 1958.
Rijnsdorp, C., *De moderne roman in opspraak*. Kampen 1966.
Rodenko, P., *Vuur aan zee*. IJmuiden 1958.
Rodenko, P., 'Henry Miller en het probleem der obsceniteit'. In: P. Rodenko, *Over Hans Lodeizen. Tussen de regels. De sprong van Münchhausen. Op het twijgje der indigestie*. Amsterdam 1991, p. 382-406.
Rodenko, P., *Over Gerrit Achterberg en over 'experimentele poëzie'*. Amsterdam 1991.
Roduin, H., 'Nieuwlichterij contra heilsverwachting'. In: *Het Toneel* 84, 2, (1963), p. 52-60.
Roebroek, J.M. en M. Hertogh, *'De beschavende invloed des tijds'. Twee eeuwen sociale politiek, verzorgingsstaat en sociale zekerheid in Nederland*. Den Haag 1998.
Rogier, L.J. en N. de Rooy, *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953*. Den Haag 1953.
Rogier, L.J., *Katholieke herleving. Geschiedenis van katholiek Nederland sinds 1853*. Den Haag 1956.
Rogier, L.J., 'Paradox van het isolement'. In: *De Openbare Bibliotheek. Tijdschrift uitgegeven door de Centrale Vereniging voor Openbare Bibliotheken* 2, 1, (1959), p. 2-12.
Roholl, M., 'Uncle Sam: An example for All? The Dutch Orientation towards America in the Social and Cultural Field'. In: H. Loeber (red.): *Dutch-American*

Relations 1945-1969. A Partner-ship, Illusions and Facts. Assen/Maastricht 1992, p. 105-111.
Roholl, M., '"A Full and Fair Picture". American Foreign Cultural Policy vis-à-vis the Netherlands, 1945-1960'. In: D. Bosscher, M. Roholl, M. van Elteren (red.), *American Culture in the Netherlands*. Amsterdam 1996, p. 156-196.
Romijn, P., *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders. 1945-1955*. Groningen 1989.
Romijn, P., '"Restoration of Confidence": The Purge of Local Government in the Netherlands as a Problem of Postwar reconstruction'. In: I. Deak, J.T. Gross, T. Judt (red.), *The Politics of Retribution in Europe. World war II and its aftermath*. Princeton (N.Y.) 2000, p. 173-193.
Romme, C.P.M., *Staatspensionering en ouderdomsverzekering*. Den Haag 1950.

Roodenburg, S. (red.). *De Nederlanders in woord en beeld, feiten en cijfers*. Speciale Jubileumuitgave ter gelegenheid van 50 jaar Elsevier, Amsterdam 1995.
Roof, Restitutie, Reparatie. 's-Gravenhage 1947.
Rooijen, J.P. van, *Het Nederlands bevolkingsvraagstuk*. Wageningen 1956.
Rooy, P. de, 'Een zoekende tijd. De ongemakkelijke democratie, 1913-1949'. In: R. Aerts, H. de Liagre Böhl, P. de Rooy, H. te Velde, *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990*. Nijmegen, 1999, p. 265-342.
Rorink, P., 'Sandberg, tussen Stedelijk en Stadhuis'. In: *Kunst en beleid in Nederland, IV*. Amsterdam 1990, p. 127-156.
Ross, K., *Fast Cars, Clenn Bodies. Decolonisation and the Reordening of French Culture*. Cambridge (Mass.)/London 1995.
Ross, M.G., *Community Organization: Theory and Principles*. New York 1955.
Rossem, M. van, 'Le défi Européen'. In: R. Kroes (red.), *Image and Impact American Influences in the Netherlands*. Amsterdam 1981, p. 18-30.
Rossem, M. van, E. Jonker en L. Kooijmans, *Een tevreden natie. Nederland van 1945 tot nu*. Baarn 1993.
Rossem, V. van, 'Ingenieurs versus architecten'. In: F. Becker, W. van Hennekeler, B. Tromp, M. van Zuijlen (red.), *De inrichting van Nederland. Achtiende Jaarboek voor het Democratisch Socialisme*. Amsterdam 1997, p. 46-56.
Rouw, K., *Metamorfosen. Dertig jaar stedelijke veranderingen in Dordrecht*. Dordrecht 1990.
Ruhé, H., *Het beste van Wim T. Schippers*. Utrecht 1997.
Ruimschotel, Tj., 'Bermtoerisme'. In: *De Blauwe Kamer*, 4, (1993), p. 13.
Ruiter, F. de, *De receptie van het Amerikaanse postmodernisme in Duitsland en Nederland*. Leuven 1991.
Ruiter, F., W. Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1890*. Amsterdam 1996.
Run, H. van, *Altijd beperkt*. Oratie EUR. Rotterdam 1994.
Rupp, J., *Het Fulbright Programma Nederland. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van de academische betrekkingen tussen Nederland en de Verenigde Staten 1945-1995*. Amsterdam 1996.
Rupp, J., *Van oude en nieuwe universiteiten. De verdringing van Duitse door Amerikaanse voorbeelden van wetenschapsbeoefening en het hoger onderwijs in Nederland, 1945-1995*. Den Haag 1997.
Ruppert, M., *De welvaartsstaat*. Kampen 1965.
Rutten, A., 'Living Theatre sloeg niet aan. Wederzijds misverstand in Carré'. In: *Het Toneel* 86, 1, (1965), p. 8-13.
Rutten, A., 'La Mama of het plezier van het spelen'. In: *Het Toneel* 88, 4, (1967), p. 160-163.
Rutten, A., 'Test en Studio. Kees van Iersel'. In: G.J. de Voogd (red.). *Facetten van vijftig jaar Nederlands toneel, 1920-1970*. Amsterdam 1970, p. 205-214.
Rutten, A., 'Terugblik op veertig jaar Nederlands toneel'. In: *Toneel Teatraal*, 105, 8, (1984) - 108, 2, (1987).
Rutten, A., *Haagse Comedie 40 jaar*. Den Haag 1987.
Saal, C.D., *Sociale dynamiek. Structuurbevorderingen in de plattelandssamenleving*. Groningen 1952.

Sachs, W., *Die Liebe zum Automobil. Ein Rückblick in die Geschichte unserer Wünsche*. Reinbek 1984. (Engelse editie: *For Love of the Automobile. Looking back into the History of Our Desires*. Berkley/Oxford 1992).
Sadler, S., *The Situationist City*. Cambridge (Mass.)/London 1998.
Salzmann, W.H., *Herstel, wederopbouw en Europese samenwerking. D.P. Spierenburg en de buitenlandse economische betrekkingen van Nederland, 1945-1952*. Den Haag 1999.
Samama, L., *Zeventig jaar Nederlandse muziek 1915-1985. Voorspel tot een nieuwe dag*. Amsterdam 1986.
Sandberg, W.J.H.B., 'Teksten 1959'. In: A. Petersen, P. Brattinga, *Sandberg. Een documentaire*. Amsterdam 1975.
Sanders, R. (red.), *Rue Sauvage. Een keuze uit het werk van de situationisten*. Utrecht 1993.
Saunders, F.S., *Who Paid the Piper? The CIA and the Cultural War*. New York 1999.
Sauvy, A., *L'Europe et sa population*. Parijs 1953.
Schaar, J. van der, *Groei en bloei van het Nederlandse volkshuisvestingsbeleid*. Delft 1987.
Schaik-Willing, J. van, 'Machteloze overgave' in: *Het Toneel* 88, 1, (1967), p. 49-52.
Schenkeveld-Van der Dussen, M.A. (red.), *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis*. Groningen 1993.
Schierbeek, B., C. Oorthuys en J. Schrofer, *De draad van het verhaal is het verhaal van de Koninklijke Textielfabrieken Nijverdal - ten Cate N.V. naar aanleiding van het feit, dat in 1860 H. ten Cate Hzn. & Co. begon met mechanisch weven na reeds sinds 1760 als handelsfirma te hebben bestaan*. Wormerveer 1960.
Schierbeek, B., *Drie vel in het wapen. 250 jaar NV Berghuizer Papierfabriek vh B. Cramer, Wapenveld*. Wormerveer 1961.
Schildt, A., 'Die USA als "Kulturnation" zur Bedeutung der Amerikahäuser in den 1950er Jahren'. In: A. Lüdtke (red.), *Amerikanisierung. Traum und Alptraum im Deutschland des 20. Jahrhunderts*. Stuttgart 1996, p. 257-269.
Schippers, K., *Verplaatste tafels*. Amsterdam 1969.
Schmelzer, W.K.N., G.M.J. Veldkamp en J. Ponsioen (red.), *Welvaart, Welzijn en Geluk. Een katholiek uitzicht op de Nederlandse samenleving*. 5 delen. Baarn 1960-1963.
Schneiders, P., *Lezen voor iedereen. Geschiedenis van de openbare bibliotheek in Nederland*. Den Haag 1990.
Schoenmakers, H. en E. Jager, 'Mickery verhuist van Loenersloot naar Amsterdam. De buitenlandse fringe in Amsterdam'. In: R.L. Erenstein, *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam 1996, p. 760-767.
Schoonderwoerd, B, G. Birtwistle, J.K.P. van Stuijvenberg, *CoBrA 1948-1951*. Amstelveen 1993.
de twintigste eeuw. Zutphen 1998, I.
Schot, J.W., *Transport in Nederland in de Twintigste Eeuw*. (Onderzoeksproject TIN-20). 1993/1996.
Schot, J.W., *Geschiedenis van de techniek in Nederland 1890-1970. Onderzoekprogramma*. Stichting Historie der Techniek, 1994.
Schot, J.W., H. Lintsen, A. Rip, 'Betwiste modernisering'. In: J.W. Schot, H. Lintsen, A. Rip, A.A. Albert de la Bruhèze (red.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*. I, Zutphen 1998, p. 17-36.
Schot, J.W., *Transport, infrastructuur en de invloed van beide wereldoorlogen*. (TIN-20 Workshop). Amsterdam 1998.

Schot, J.W, H.W. Lintsen, A. Rip, A.A. Albert de la Bruhèze, *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*, II. Zutphen 2000.
Schouwburgen in Nederland. Met zaalcapaciteit. Amsterdam, z.j. (VSCD).
Schram, D., 'Taal behoudt de feiten'. In: D. Schram, C. Geljon (red.), *Overal sporen. De verwerking van de Tweede Wereldoorlog in literatuur en kunst*. Amsterdam 1990, p. 93-126.
Schram, D.H., C. Geljon (red.), *Overal sporen. De verwerking van de Tweede Wereldoorlog in literatuur en kunst*. Amsterdam 1990.
Schreiter, R.J., *Edward Schillebeeckx. Tekst en toelichting*. Baarn 1984.
Schreurs, W., *Geschiedenis van de reclame in Nederland. De ontwikkeling van de reclame in Nederland van 1870 tot 1990*. Utrecht 1989.
Schubert, D., *Stadterneuerung in London und Hamburg. Eine Stadtbaugeschichte zwischen Moderniserung und Disziplinerung*. Braunschweig/Wiesbaden 1997.

Schulte, A.G. (red.). *Monumenten en oorlogstijd*. Zwolle/Zeist, 1995. Jaarboek Monumentenzorg, 1995.
Schuyt, C.J.M., *Recht, orde en burgerlijke ongehoorzaamheid*. Rotterdam 1972.
Schuyt, C.J.M., 'Het rechtskarakter van de verzorgingsstaat'. In: C.J.M. Schuyt, *Tussen Macht en Moraal. Over de plaats van het recht in verzorgingsstaat en democratie*. Alphen aan den Rijn 1983, p. 203-219.
Schuyt, C.J.M, en R. van der Veen (red.), *De verdeelde samenleving. Een inleiding in de ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat*. Leiden/Antwerpen 1990 (tweede druk).
Schuyt, C.J.M., *Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat*. Leiden/Antwerpen 1991.
Schuyt, C.J.M., 'Sociale zekerheid: de onvoorziene gevolgen van sociale voorzieningen'. In: *Wijsgerig Perspectief*, 32, (1992), p. 173-180.
Schuyt, C.J.M., 'De nalatenschap van Erasmus. Wijsgerige invloeden op wetenschap en maatschappij na 1950'. In: *Wijsgerig Perspectief*, 34, (1994), p. 201-205.
Schuyt, K., K. Groenendijk en B. Sloot, *De weg naar het recht*. Deventer 1976.
Schwabe, K. (red.). *Die Anfänge des Schuman-Plans 1950/51. The Beginnings of the Schuman-Plan*. Baden-Baden/Milano/Paris/Bruxelles 1988.
Schwegman, M. en J. Withuis, 'Moederschap: van springplank tot obstakel. Vrouwen, natie en burgerschap in twintigste-eeuws Nederland'. In: G. Duby en M. Perrot (red.), *Geschiedenis van de vrouw, deel 5: De twintigste eeuw*. Amsterdam 1993, p. 557-615.
Schwitters, R.J.S., *Risico's van de arbeid. Het ontstaan van de Ongevallenwet 1901 in sociologisch perspectief*. Groningen 1991.
Seely, B., *Building the American Highway System: Engineers as Policy Makers*. Philadelphia 1987.
Sevrin, A., 'Nobelprijs Natuurkunde: op zoek naar laatste deeltje'. In: *Natuur en techniek*, 68, (2000), p. 22-29.
Sierksma, F., 'Schoonheid als eigenbelang'. In: F. Sierksma, *Schoonheid als eigenbelang*. 's-Gravenhage 1948, p. 5-27.
Sies, C.M., Chr. Silver (red.). *Planning the Twentieth-Century American City*. Baltimore/London 1996.
Simonis, J.B.D., P. Glasbergen, *Ruimtelijk beleid in de verzorgingsstaat. Onderzoek naar en beschouwing over de (on)mogelijkheid van een nationaal ruimtelijk beleid in Nederland*. Amsterdam 1979.
Simons, E. en L. Winkeler, *Het verraad der clercken. Intellectuelen en hun rol in de ontwikkeling van het Nederlandse katholicisme na 1945*. Baarn 1987.
Siraa, H.T., *Een miljoen nieuwe woningen. De rol van de rijksoverheid bij wederopbouw, volkshuisvesting, bouwnijverheid en ruimtelijke ordening (1940-1963,)*. Den Haag 1989.
Sked, A., C. Cook (red.). *Crisis and Controversy: Essays in Honour of A.J.P. Taylor*. Londen 1976.
Slik, F.W.P. van der, N.D. de Graaf en J. Peters, 'Kerkverlating in Nederland. Een verklaring aan de hand van intergenerationele opleidingsmobiliteit'. In: *Sociale Wetenschappen*, 38, (1995), p. 23-50.
Slot, E., *Grond, het schaarse erfgoed. 75 jaar grondbedrijf Amsterdam 1921-1996*. Amsterdam 1996.
Smienk, G. (red.), *Nederlandse landschapsarchitectuur. Tussen traditie en experiment*. Amsterdam 1993.

Smiers, J., *Cultuur in Nederland 1945-1955. Meningen en beleid*. Nijmegen 1977.
Smit, J., 'Het onbehagen bij de vrouw'. In: *De Gids, 130*, (1967), p. 267-281. Ook gepubliceerd in: J. Smit, *Er is een land waar vrouwen willen wonen. Teksten 1967-1981*. Amsterdam 1984, p. 15-42.
Smits, M., *Boeren met beleid. Honderd jaar Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersboud 1896-1996*. Nijmegen 1996.
Smolenaars, E., *Plusminus vijfenzestig. De sociale diversiteit van pensioenleeftijden en ouderdom*. Diss. K.U. Brabant 1999.
Smulders, E., '"Het glazen huis der openheid". Televisie in de jaren vijftig: de moeizame groei van een modern medium'. In: P. Luykx, P. Slot, *Een stille revolutie? Cultuur en neutraliteit in de lange jaren vijftig*. Hilversum 1997, p. 249-279.
Sociaal Economische Raad, *Advies inzake wettelijke ouderdomsverzekering*. Den Haag 1954.
Sociaal Economische Raad, *Rapport inzake een onderzoek van de economische situatie van Nederland*, Den Haag 1956.
Sociaal Economische Raad, *Advies over de arbeid van vrouwen in Nederland in het kader van de situatie op de arbeidsmarkt*. Den Haag 1966.
Sociaal en Cultureel Planbureau, *Profijt van de overheid in 1977*. Den Haag 1981.
Sociaal en Cultureel Rapport 1982. Den Haag 1982.
Sociaal en Cultureel Rapport 1986. Den Haag 1986.
Somol, R.A., *Autonomy and Ideology. Positionism and avantgarde in America*. New York 1997.
Sörensen, K.H., *The Norwegian Car. The Cultural Adaptation and Integration of an Important Artefact*. Trondheim 1990.
Spengler, O., *Der Untergang des Abendlandes: Umrisse einer Morphologie der Weltgeschichte*. Deel 2. München 1923.
Spinoza 95. Voordrachten uitgesproken tijdens de uitreiking van de Spinoza-premies op 24 oktober 1995. Den Haag 1995.
Splunter, J. van. *Kernsplijting en diplomatie. De Nederlandse politiek ten aanzien van de vreedzame toepassing van kernenergie, 1939-1957*. Amsterdam 1993.
Sprey, K., 'Dankrede, uitgesproken bij het 25-jarig bestaan van de Bond van Christelijke Openbare Leeszalen en Bibliotheken in Nederland'. In: *Bibliotheekcontact. Orgaan van de Bond van Openbare Christelijke leeszalen in Nederland* 5, 1, (1954). p. 2-10.
Spruit, L.G.M., *Aan de tafel van de Heer. De eerste kommuniepraktijk in Nederlandse parochies*. Amersfoort 1979.
Srauven, F., *Aldo van Eyck. Relativiteit en verbeelding*. Amsterdam 1986.
Staal, G., H. Wolters, *Holland in vorm. Vormgeving in Nederland 1945-1987*. 's-Gravenhage 1987.
Staay, A.J. van der, 'Kanttekeningen bij een deelverschijnsel'. In: F.E. Frenkel, *Provo. Kanttekeningen bij een deelverschijnsel*. Amsterdam 1966, p. 109-127.
Stadsvernieuwing. Rapport Commissie ter bestudering van de financiële consequenties van sanering en stadsreconstructie. 1971.
Stam, M., 'Nieuwe taken in de Lage Landen'. In: *De 8 en opbouw*, 21/22, (1940), p. 193-200.
Steigenga, W., 'De planologie van het wonen'. In: A. Bours, J.G. Lambooy (red.). *Stad en stadsgewest in de ruimtelijke orde. Moderne geografie ten dienste van de planologische en bestuurlijke ontwikkeling*. Assen 1974, p. 237-259.
Steigenga, W., 'Problematiek rond de Randstad'. In: *West-Nederland, chaotische planning of geplande chaos?* Assen 1973, p. 5-30.

Steigenga, W., e.a., *West-Nederland, chaotische planning of geplande chaos?* Assen 1973.
Stempels, A., *De parlementaire geschiedenis van het Indonesische vraagstuk*. Amsterdam 1950.
Stichting Mens en Huis, *Mens en Huis*. Amsterdam 1953.
Stiphout, H.A. van. *Tussen loyaliteit en satisfactie in de consumptiemaatschappij. Een verhandeling over de verenigbaarheid van een prestatiemaatschappij en een verzorgingsstaat*. Wageningen, 1988.
Stirk, P.M.R., D. Willis, *Shaping Postwar Europe. European Unity and Disunity 1945-1957*. New York 1991.
Stokvis, R., *Ondernemers en industriële verhoudingen. Een onderneming in regionaal verband (1945-1985)*. Assen/Maastricht 1989.

Stokvis, W. (red.), *De doorbraak van de moderne kunst in Nederland*. Amsterdam 1984.
Stokvis, W., *Cobra. Geschiedenis, voorspel en betekenis van een beweging in de kunst van na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam 1985.
Stokvis, W., 'De Nederlandse bijdrage aan de Cobra-beweging'. In: Imanse, G. (red.), *De Nederlandse identiteit in de kunst na 1945*. Abcoude 1995.
Stormvloed 1953. Gedocumenteerd verslag van de gebeurtenissen op en na 1 februari 1953. Antwerpen 1953.
Stralen, H. van, *Beschreven keuzes. Een inleiding in het literaire existentialisme*. Leuven 1996.
Stralen, M. van, 'Siegfried Nassuth, het stedenbouwkundig "brein" achter de Bijlmer'. In: *Siegfried Nassuth* (oeuvreprijs 1998) Amsterdam 1998, p. 8-31.
Stroman, B., 'Avant-garde-Experiment-Absurdisme'. In: *Het Toneel* 83, 6, (1962), p.285-290.
Structuuranalyse en toekomstvisie betreffende de Nederlandse boekenmarkt. Onderzoek ten behoeve van Stichting Speurwerk betreffende het boek. Amsterdam 1965.
Stuurman, S., 'Het zwarte gat van de jaren vijftig'. In: *Kleio* 26, 8,(1984), p. 6-13.
Stuurman, S., 'Van Nederland naar Den Bosch en terug. Over het onderzoek naar de naoorlogse ontwikkelingen in Nederland'. In: T. Akkerman, S. Stuurman, *De zondige rivièra van het katholicisme. Een lokale studie over feminisme en ontzuiling 1950-1975*. Amsterdam 1985, p. 218-227.
Suleiman, E., *Les Ressorts cachés de In réussite française*. Paris 1995.
Surig, H.W.J., *Leeszaalwerk gezien als sociaal werk. Voordracht gehouden op 28 november 1956 te Eindhoven bij gelegenheid van het veertigjarig jubileum van de katholieke openbare leeszaal en bibliotheek aldaar*. Eindhoven 1956.
Swaak, K, B. Weber, 'Economische verdedigingsvoorbereiding: de CEVV'. In H.A.M. Klemann (red.), *Mooie jaarcijfers...Enige onderzoeksresultaten betreffende de Nederlandse economische ontwikkeling tijdens de Tweede Wereldoorlog*. (Utrechtse historische cahiers), 18, 4, (1997), p. 26-33.
Swaan, A. de, *Amerika in termijnen*. Amsterdam 1968.
Swaan, A. de, *Zorg-en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*. Amsterdam 1993.
Swaan, A. de, 'Het Holland festival in de culturele kubus. Plaatsbepaling en oriëntatie in het culturele leven'. In; J. Voeten, *Een Nederlands Wonder. Vijfentwintig jaar Holland Festival*. Zutphen 1997, p. 79-87.
Swigchem, P.J. van. *De Nederlandse openbare bibliotheken en hun boekbezit. Een onderzoek naar het boekenbezit voor volwassenen in de algemene, rooms-katholieke en protestants-christelijke openbare bibliotheken in Nederland*. Amsterdam 1966. Barbieri, *Architectuur en Planning. Nederland 1940-1980*. Rotterdam 1983, p. 24-47.
Taverne, E.R.M., I. Visser (red.), *Stedebouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden*. Nijmegen 1993.
Taverne, E.R.M., 'Randstad Holland. Horizons van een verstrooide stad'. In: *Archis. Architectuur, Stedebouw, Beeldende Kunst*, 7, (1994), p. 26-51.
Taverne, E.R.M., 'Architects without architecture. Architectuurdiscussie in Nederland na 1940'. In: S.U.
Taverne, E.R.M., 'Een "frisse" opkomst van de consumptiemaatschappij. In: *De Architect*, 26, (1995), p. 44-57.

Theobaldus, (pater), ‘Prea-advies’. In: M. van der Heijden, *De openbare leeszalen en bibliotheken tegenover de lichtere en lichter-aansprekende roman. Een sociaal-psychologische beschouwing over openbare leeszalen en bibliotheken en vrijetijdsbesteding. Prae-advies*. 's-Gravenhage 1949, p. 20-29.
Thijsen, M., ‘Het bedrijfsfotoboek’. In: *Kunst en beleid in Nederland*. Amsterdam 1995, p. 145-161.
Thijsse, J.P., *Enkele gedachten over het ruimtelijk beeld van Nederland in het jaar 2000 bij een bevolking van 20 miljoen*. Den Haag 1963.
Thoenes, P, *De elite in de verzorgingsstaat. Sociologische proeve van een terugkeer naar domineesland*. Leiden 1962.
Thoenes, P, ‘De Nederlandse natie’. In: F. de Jong e.a. (red.), *Stedebouw in Nederland. 50 jaar Bond van Nederlandse Stedebouwkundigen*. Zutphen 1985, p. 10-13.
Thurlings, J.M.G., *De wankele zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme*. Deventer 1971.
Tichelaar, W., ‘Muziekbeleid in Nederland 1900-1950. Een historisch overzicht’. In: *Tijdschrift van de Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis*, 37, (1987), p. 185-207.
Tichelaar, W., ‘De stichting Gaudeamus in het Nederlandse muziekleven. De positie van een nieuwkomer in een gevestigde muziekpraktijk’. In: T. Bevers e.a. (red.). *De Kunstwereld. Produktie, distributie en receptie in de wereld van kunst en cultuur*. Hilversum 1993, p. 119-142.
Tielman, R., *Homosexualiteit in Nederland. Studie van een emancipatiebeweging*. Meppel 1982.
Tien jaar Nederlandse Comedie. Utrecht 1961.
Tonkens, E., *Het zelfontplooiingsregime. De actualiteit van Dennendal en de jaren zestig*. Amsterdam 1999.
Toorn, W. van. *Een leeg landschap*. Amsterdam 1990.
Treib, M., *Space calculated in Seconds. The Philips Paviljon: Le Corbusier, Edgar Varèse*. Princeton (N.J.) 1996.
Trienekens, G.M.T., *Voedsel en honger in oorlogstijd. Misleiding, mythe en werkelijkheid*. Utrecht 1995.
Tromp, Th.P., *Verwoesting en wederopbouw*. Amsterdam 1946.
Utrecht, L., *Van hofballet tot postmoderne dans. De geschiedenis van het akademische ballet en de moderne dans*. Zutphen 1988.
Uyl, J.M. den (red.), *De weg naar vrijheid. Een socialistisch perspectief. Rapport van de Plancommissie van de Partij van de Arbeid*. Amsterdam 1951.
Uyl, J.M. den, ‘Fundamentele democratisering’. In: *Vrijheid en gelijkwaardigheid in de welvaartsstaat*, uitgave van Dr. Wiardi Beckmanstichting. Amsterdam 1957; ook gepubliceerd in: J.M. den Uyl, *Inzicht en uitzicht. Opstellen over economie en politiek*. Amsterdam 1978, p. 79-88.
Vaandrager, C.B., ‘Beknopte ontsporingsleer’. In: *De nieuwe stijl. Werk van de internationale avant-garde. Deel 2*. Amsterdam 1966, p. 6-15.
Valk, A. van der, *Het levenswerk van Th.K. van Lohuizen 1890- 1956. De eenheid van het stedebouwkundig werk*. Delft 1990.
Valk, L. van der, *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid. Armenzorg in Nederland 1912-1965*. Amsterdam 1986.
Valkman, O., ‘Drachten, een cultureel portret’. In: *Kunst en beleid in Nederland*, 4, (1996), p. 157-192.
Vall, M. van der, *De vakbeweging in de welvaartsstaat*. Meppel 1963.
Veen, R. van der, ‘De ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat’. In: C.J.M. Schuyt en R. van der Veen (red.), *De verdeelde samenleving. Een inleiding in de ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat*. Leiden/Antwerpen 1990 (tweede druk).

Veer, A.J. van 't, ‘Het geboorteniveau van de Rooms-katholieken in het Drostambt Tudderen’. In: *Mens en Maatschappij*, 37, (1962), p. 24-28.
Veer, B. van der, *Grepen uit een kwart eeuw tv in Nederland of: 7781 mooie avonden*. Utrecht/Antwerpen 1976.
Vegchel, G. van, *De metamorfose van Emmen. Een sociaal-historische analyse van twintig kostbare jaren 1945-1965*. Amsterdam/ Meppel, 1995.
Veldkamp, G.M.J., ‘Enkele critische kanttekeningen over het risque professionnel’. In: *Sociaal Maandblad*, 1, (1946), p. 125-134.
Veldkamp, G.M.J., *Individualistische karaktertrekken in de Nederlandse sociale arbeidsverzekering*. Alphen aan den Rijn 1949. Diss. Katholieke Hogeschool Tilburg 1949.

Veldkamp, G.M.J., *Sociaal palet*. Utrecht/Antwerpen 1963.
Veldkamp, G.M.J., *Herinneringen 1952-1967. Le carnival des animaux politiques*. Bewerkt door P.G.T.W. van Griensven en J.M.M.J. Clerx, Den Haag 1993.
Veldman, H., *Om de erfenis van Roosevelt. Vijf Amerikaanse liberalen over het Amerikaans liberalisme na 1945*. 's-Gravenhage 1993.
Ven, G.P. van de (red.), *Man-made Lowlands. History of Water Management and Land Reconstruction in the Netherlands*. Utrecht 1993.
Venne, J.J.J. van den, 'Het Renovatieplan: voorbereiding en uitvoering'. In: H. Essers (red.), *Stokstraatgebied Maastricht. Een renovatieproces in historisch perspectief*. Maastricht 1973, p. 257-444.
Verburg, M.C., *Zeeland 1940-1990. Economische ontwikkeling in het licht van de ruimtelijke economie en de economische geografie*. Vlissingen 1996.
Verdaasdonk, H., '21 februari 1963: de film Als twee druppels water gaat in première'. In: M.A. Schenkeveld-Van der Dussen (red.), *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis*. Groningen 1993, p. 763-768.
Verheul, J., J. Dankers, *Tot stand gekomen met steun van... Vijftig jaar Prins Bernard Fonds, 1940-1990*. Zutphen 1990.
Verhoeven, B., 'Cultuurinstelling of gaarkeuken'. In: M. van der Heijden, *De openbare leeszalen en bibliotheken tegenover de lichtere en lichter-aansprekende roman. Een sociaal-psychologische beschouwing over openbare leeszalen en bibliotheken en vrijetijdsbesteding. Prae-advies*. 's-Gravenhage 1949, p. 30-36.
Verkuil, I.D., *De grote illusie. De Nederlandse vredesbeweging na 1945*. Utrecht 1988.
Vervoort, C.E., 'Van oude en nieuwe universiteiten'. In: D. van Arkel e.a., *Universiteit in tijdnood*. Meppel 1964, p. 101-144.
Vervoort, C.E., *Gezin en schoolkeuze bij handarbeiders*. Leiden 1978.
Vestdijk, S., 'Henry Miller. Onkruid dat niet vergaan zal. Amerikaan met een ongelukkige liefde voor zijn land'. In: H. Bekkering (red.), *Simon Vestdijk. De schrijver als lezer*. Amsterdam 1997, p. 183-185.
Vijgen, J., R.E. van Engelsdorp Gastelaars, *Stedelijke bevolkingscategoriën in opkomst: stijlen en strategieën in het alledaagse bestaan*. Amsterdam 1986.
Visser, R. de, *Een halve eeuw landschapsbouw*. z. pl. 1997.
Voeten, J. *Een Nederlands wonder. Vijftig jaar Holland Festival*. Amsterdam 1997. (Met bijdragen van Jan Blokker, Bram de Swaan en Hans Abbing).
Vonhoff, H.J.L., *Liberalen onder één dak. VVD: 50 jaar liberale vereniging*. Den Haag 1998.
Voogd, G.J. de (red.). *Facetten van vijftig jaar Nederlands toneel. 1920-1970*. Amsterdam 1970.
Voogd, H., *Facetten van de planologie*. Alphen a/d Rijn 1995.
Voorst, S. van, *Weten wat er in de wereld le koop is. Vier Nederlandse uitgeverijen en hun vertaalde fondsen 1947-1970*. Den Haag 1997.
Voorzieningen ten behoeve van de research binnen de faculteiten wis- en natuurkunde der Nederlandse universiteiten. Rapport uitgebracht door de 'Commissie ontwikkeling natuurwetenschappelijk onderzoek' aan de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. [1958].
Vos, Chr., *Televisie en Bezetting. Een onderzoek naar de documentaire verbeelding van de Tweede Wereldoorlog in Nederland*. Hilversum 1995.

Vossen, H., M. Schwegman, P. Wester, *Vertrouwde patronen, nieuwe dromen. Nederland naar een modern-industriële samenleving 1948-1973*. IJsselstein 1992.
Vree, F. van, 'Massacultuur en media'. In: H. Wijfjes (red.), *Omroep in Nederland. Vijfenzeventig jaar medium en maatschappij, 1919-1994*. Zwolle 1994, p. 14-39.
Vreeze, N. de, *Woningbouw, inspiratie & ambities: Grondslagen van de sociale woningbouw in Nederland*. Almere 1993.
Vreeze, N. de, (red.), *Orde en chaos in de stadsontwikkeling*. Rotterdam 1994.
Vries, J. de, *De Nederlandse economie tijdens de twintigste eeuw. Een verkenning van het meest kenmerkende*. Haarlem 1978.
Vries, J. de, 'Economische ontwikkelingen in de periode 1949-1973'. In: H. Vossen, M. Schwegman en P. Wester (red.), *Vertrouwde patronen, nieuwe dromen. Nederland naar een modern-industriële samenleving*. IJsselstein 1992, p. 9-14.
Vries, J. de, A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van economische groei*. Amsterdam 1995.
Vries, T. de, 'De Amerikaanse cultuurpolitiek ten aanzien van Nederland 1945-1960'. In: *Groniek* 88, (1984), p. 68-79.
Vries, T. de, 'Intellectuele visies op film in de jaren vijftig'. In: *Jaarboek Mediageschiedenis*, 7, (1995), p. 147-175.
Vries, T. de, *Complexe consensus. Amerikaanse en Nederlandse intellectuelen in debat over politiek en cultuur 1945-1960*. Hilversum 1996.
Vries, T. de, 'Een brede verspreiding van de berichtgeving is wenselijk. Publiciteit rond de Marshall-hulp als overheidsvoorlichting nieuwe stijl'. In: R.T. Griffiths (red.), *Van strohalm tot strategie. Het Marshall plan in perspectief*. Assen 1997, p. 38-48.
Vries, T. de, 'Het kwaad moet met het zwaard bestreden worden'. In: P. Luykx, P. Slot, *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig*. Hilversum 1997, p. 27-44.
Vrij, M.P., 'Ter effening'. In: M.P. Vrij, *Verzameling uit zijn geschriften*. Zwolle 1956, p. 285-304.
Vrijman, J., 'De nozems van de Nieuwe Dijk'. In: *Vrij Nederland*, 20 augustus 1955.
Vrijman, J., *De werkelijkheid van Karel Appel*. Amsterdam 1962.
Vrijman, J., *Grote verhalen: Jan Vrijman in gesprek met Hans Beerekamp*. Amsterdam 1997.
Wachs, M., M. Crawford (red.), *The Car and the City. The Automobile, the built environment and daily urban life*. Ann Arbor 1992.
Wagenaar, C., *Welvaartsstad in wording. De wederopbouw van Rotterdam 1940-1952*. Rotterdam 1992.
Wagenaar, M., R. van Engelsdorp Gastelaars, 'Het ontstaan van de Randstad, 1815-1930'. In: *K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift* XX, 1, (1986), p. 14-29.
Wal, C. van der, *In Praise of Common Sense. Planning the ordinary. A physical planning history of the new towns in the IJsselmeerpolders*. Rotterdam 1997.
Walker, G., P. Bella, S. Sprecker (red.), *The Military-Industrial Complex. Eisenhower's Warning Three Decades Later*. New York 1992.
Wee, H. van der, *De gebroken welvaartscirkel. De wereldeconomie, 1945-1980*. Leiden 1983. Ook in Engelse vertaling: *Prosperity and Upheaval. The World Economy 1945-1980*. Harmondsworth 1987.
Weelden, D. van, 'De nieuwe stijl forever'. In: S. van Faassen (red.). *De nieuwe stijl 1959-1966*. Amsterdam 1989, p. 170-181.
Weerlee, D. van. *Wat de provo's willen*. Amsterdam 1966.
Weijel, J.A., *De mensen hebben geen leven*. Amsterdam 1969.

Weijers, I., *Terug naar het behouden huis. Romanschrijvers en wetenschappers in de jaren vijftig*. Amsterdam 1991.
Weijers, I., 'De slag om Dennendal. Een terugblik op de jaren vijftig vanuit de jaren zeventig'. In: P. Luykx en P. Slot, *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig*. Hilversum 1997, p. 45-66.
Wenkend perspectief. Studie over de inkomens- en vermogensverdeling. NVV. Amsterdam 1957.
Wennekes, W., *Geert Lubberhuizen, uitgever. Het mysterie van de Van Miereveldstraat*. Amsterdam 1994.
Wentholt, R., *De binnenstadsbeleving en Rotterdam*. Rotterdam 1968.

Werkgroep Liga Nieuw Beelden, ‘Liga Nieuw Beelden’. In: *Forum, maandblad voor architectuur en gebonden kunsten* 14, 6, (1959), p.188.
Wesemael, P. van. *Architectuur van instructie en vermaak. Een maatschappijhistorische analyse van de wereldtentoonstelling als didactisch verschijnsel* (1798-1851-1971,). Delft 1997.
Wessel, W., *Calvinisten over Wolkers. Reacties in calvinistische kringen op het literaire werk van Jan Wolkers in de periode 1965-1966*. Amsterdam 1982.
Wesseling, H.L., *Indië verloren, rampspoed geboren en andere opstellen over de geschiedenis van de Europese expansie*. Amsterdam 1995.
Wesseling, J., *Alles was mooi. Een geschiedenis van de Nulbeweging*. Amsterdam 1989.
Wexler, I., *The Marshall Plan Revisited. The European Recovery Program in Economic Perspective*. Westport (Conn.)/ Londen 1983.
White, D.W., *The American Century, The Rise and Decline of the United States as a World Power*. Yale 1997.
Wigbold, H., *Bezwaren tegen de ondergang van Nederland*. Amsterdam/Antwerpen 1995.
Wiggerts, H., ‘Het ruimtelijk kader’. In: *Het landelijk wegennet in de toekomst. Congresdag 1966 Vereniging Het Nederlandsche Wegencongres*. 's-Gravenhage 1966, p. 6-35.
Wijers, G.J., *Industriepolitiek*. Leiden 1982.
Wijfjes, H. (red.). *Omroep in Nederland. Vijfenzeventig jaar medium en maatschappij, 1919-1994*. Zwolle 1994.
Willems, P.J. en J.A.J. Janmaat, *Het bedrijf en de werkende gehuwde vrouw*. Instituut voor Toegepaste Sociologie (ITS). Nijmegen 1968.
Willet, R., ‘America in Germany: The Post War Period’. In: S. Ickringill, *Looking Inward Looking Ontward. From the 1930s through the 1940s*. Amsterdam 1990, p. 237-250.
Windmuller, J.P. en C. de Galan, *Arbeidsverhoudingen in Nederland*. Utrecht/ Antwerpen 1977 (eerste druk 1970).
Winkel, C. van. *Moderne leegte. Over kunst en openbaarheid*. Nijmegen 1999.
Wit, O. de, J. van den Ende, ‘Het kantoor in een stroomversnelling na de Tweede Wereldoorlog’. In: E. van Oost, G. Alberts, J. Van den Ende, H.W. Lintsen (red.), *De opkomst van de informatietechnologie in Nederland*. Den Haag 1998, p. 66-83.
Withuis, J., ‘Herdenken als stijlfiguur’. In: *NRC-Handelsblad*, 2 december 1995.
Wolff, P. de, ‘Het Deltaplan en de Wiskunde’. In: G. Alberts, H.J.M. Bos, J. Nuis (red.). *Om de Wiskunde. Stimulansen voor toepassingsgerichte wiskunde rond 1946*. Amsterdam 1989, p. 35-50.
Wolfswinkel, R., *Tussen landverraad en vaderlandsliefde. De collaboratie in naoorlogs proza*. Amsterdam 1994.
Woltjer, J.J., *Recent Verleden. De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw*. Amsterdam 1992.
Woud, A. van der, *Het nieuwe bouwen internationaal. CIAM. volkshuisvesting, stedebouw*. Delft 1983.
Yap Hong Seng, ‘Orde en chaos in stedebouw en planologie. Op zoek naar “morfologische resistentie”’. In: N. de Vreeze (red.), *Orde en chaos in de stadsontwikkeling*. Rotterdam 1994, p. 63-80.
Zahn, E., *Soziologie der Prosperität*. Köln/ Berlijn 1960.
Zahn, E., *Leven met de welvaart*. Amsterdam 1962.

Zanden, J.L. van, R.T. Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw*. Utrecht, 1989.
Zanden, J.L. van, S.W. Verstegen, *Groene Geschiedenis van Nederland*. Utrecht 1993.
Zanden, J.L. van, 'Omstreden Landbouw'. In: J.L. van
Zanden, S.W. Verstegen, *Groene Geschiedenis van Nederland*. Utrecht 1993, p. 63-92.
Zanden, J.L. van, *Een klein land in de 20e eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995*. Utrecht 1997.
Zeldenrust-Noordanus, M., *Onderzoek naar enige psychologische aspecten van de woninginrichting*. Rotterdam 1956.
Zonneveld, L., 'Een buskaartje naar Loenersloot. Over andere theaterplekken en vragen over de gekte van de wereld'. In: D. Meyer (red.), *Tomaat in perspectief. Theatervernieuwing in de jaren '60 en '70*. Amsterdam 1994, p. 128-139.
Zonneveld, W.A.M., *Conceptvorming in de ruimtelijke planning Deel I Patronen en processen*. Amsterdam 1991.
Zonneveld, W.A.M., *Conceptvorming in de ruimtelijke planning Deel II Encyclopedie van planconcepten*. Amsterdam 1991.
Zoonen, L. van, J. Wieten, B. van den Berg, '"Het was niet bepaald een wereldwonder". De komst van de televisie in het Nederlandse gezinsleven'. In: *Jaarboek Mediageschiedenis*, 7, (1995), p. 117- 146.
Zwan, A. van der, 'Het bezit van duurzame consumptiegoederen'. In: *Economisch Statistische Berichten* (1965), p. 644- 647.
Zweers, J. en L.A. Welters, *Toneel en Publiek in Nederland*. Rotterdam/Utrecht 1970.

Personenregister

A

Aantjes, W. 296
Aarden, J. 372
Abelshauser, W. 22
Abercrombie, P. 140
Abspoel, J.J. 329
Adamov, A. 506
Adenauer, K. 257, 259
Adret, F. 502, 510
Akkermans, Tj. 356
Albeda, W. 287
Albee, E. 506, 515
Alberts, A. 485
Alberts, G. 53-54, 120
Alfrink, B.J. 360, 362
Ambsberg, C. von 368, 372, 393
Anbeek, T. 447
Ancona, H. d' 398
Andela.G. 81
Andriessen, J. 511, 519
Andriessen, L. 422, 430
Anouilh, J. 507, 517
Appel, K. 408, 474
Arendt, H. 383
Armando 275, 426, 439, 444, 485,488
Arnoldi, K. 498
Aron, R. 425
Arrabal, F. 513
Asselberghs, W.J.M.A.(alias Anton van Duinkerken) 448, 507

B

Baalen, A. van 398
Baan, P. de 515
Baan, P.A.H. 384
Baaren, K. van 511
Baas, C. 495, 508
Badings, H. 510, 517
Bakema, J. 141, 185, 207, 431
Bakker, C.J. 351
Bakker, H. 177, 386
Bakker, M. 517
Bakker, F. 437
Bakker Schut, P.H. 400
Baljeu, J. 483
Ban, J.P.A. van den 159

Banham, R. 471
Bank, J. 438
Bannier, J.H. 334, 349
Banning, W. 86, 116, 249, 318
Barr, A. jr. 469
Bartók, B. 504
Baudet, H. 117
Beatrix, prinses 368, 372, 393
Beck, J. 514
Beckett, S. 506, 510
Beek, R. ter 392, 398
Beel, L.J.M. 241, 247, 251, 262, 282
Beernink, H.K.J. 394
Beinum, E. van 503
Bekkers, W.M. 232, 362
Belinfante, A.D. 328
Bell, D. 425
Bemmelen, J.M. van 385, 387
Bentum, R. van 512
Bentz van den Berg, H. 495, 505, 517
Beretty, Y. 508, 513
Berg, M. van den 398
Bergh, H. van den 514
Berio, L. 510
Berkel, K. van 20
Berlage, H.P. 465, 468
Beveridge, W.H. 289
Beyen, J.W. 260
Bierman, M. 47, 177
Biersteker, K. 160
Biesheuvel, B.W. 365, 371
Bijhouwer, J.T.P. 159
Biro, L. 118
Blaauw, A. 337, 351
Bladergroen, W. 160
Blaman, A. 452
Blin, R. 507
Bloemen, E 94
Blom, J.C.H. 128
Blom, P. 505
Blom, S. 321
Bloom, Ph. 493
Blum, L. 257
Boekman, E. 465
Boer, J. 141
Boer, L de 513, 516, 518
Boer, N. de 102, 143, 200
Boerman, W.E. 81
Boetes, O. 395
Bogaard, A. van den 89
Bogaers, P.C.W.M. 202
Böhme, J. 448
Bohr, N. 335
Bolkestein, G. 318

Böll, H. 512
Bomhof, E.J. 328
Boon, L.P. 450, 518
Boor, W. van der 187
Bosma, K. 81

Boswinkel, W. 514
Böttcher, C.J.F. 323
Boudier-Bakker, I. 437
Boulez, P. 510
Bouman, P.J. 76-77, 335
Braak, M. ter 412, 447
Braque, G. 473
Brauw, M.L. de 339
Brecht, B. 506, 517
Bremen, W.J. van 164
Bresser, J.P. 514
Brighouse, M. 504
Brink, A. van den 241
Brink, J.R.M, van den 91, 252
Britten, B. 419, 511, 517
Broek, J. van den 185, 200
Bronkhorst, P. 329
Brosens, A. 413
Brouwer, L.E.J. 333
Brouwer, P. 407
Brugmans, H. 257
Bruins, T. 511
Brunt, L. 213
Buck, P. 455
Bueren, H.G. van 350
Buikhuisen, W. 392
Buitendijk-Mulder, D. 283
Burger, J.A.W. 154, 262
Burke, G.L. 136, 139
Burner, D. 390
Burnier, A. 399
Buskes, J.J. 240, 386
Buurman, P. 458-459
Buytendijk, F.J.J. 384, 416

C

Calder, A. 470
Calis, P. 53
Cals, J.M.L.Th. 295, 312, 318, 324, 336, 365, 369
Campert, R. 367, 460
Camus, A. 513
Carson, R. 130, 160, 381
Casimir, H.B.G. 333, 336, 344
Casseres, J.M. de 65
Cate, R. ten 514
Céline, L.F. 460
Chadwick, J. 341

Chaikin, J. 514
Charles, J.B. 28, 386, 392, 438
Chessman, C. 390
Churchill, W.L.S. 64, 79, 257
Claus, H. 422, 443, 450, 478, 508, 515, 519
Cleeff, E. van 86
Cleveringa, R.P. 332
Cohen, F. 400
Collin, D. 502
Constandse, A.K. 82, 141
Constant 28, 141, 185, 197, 216, 392, 425, 445, 474, 513
Coolen, A. 437, 455
Corneille 477
Corput, J.G. van der 121, 333
Corsari, W. 438
Coster, J. 342
Cremer, J. 449, 512, 516
Crouwel, W. 484
Culeman, H. 508
Cunningham, M. 520

D

Daalder, H. 77, 373
Dalsum, A. van 495, 498
Dam, M.P.A. van 373
Damme, D. van 288
Dantzig, R. van 502, 510, 520
Daudt, H. 365
Dearsly, A.P. 504
Debord, G. 185, 197, 425, 485
Debussy, C. 215, 496
Deetman, W.J. 339
Defresne, A. 495, 498
Dehue, T. 96
Dekker, G. 358
Delden, L. van 510, 517
Delfgaauw, B.M.F. 398
Dercksen, W.J. 121
Dexter White, H. 63
Diamand, P. 517
Diepenbrock, J. 503
Dijk, K. van 505, 515
Dijksterhuis, E.J. 331, 333
Disco, N. 150
Ditvoorst, A. 428
Dodde, N.L. 311
Doesburg, N. van 469
Doesburg, Th. van 469
Donker, L.A. 242
Donner, A.M. 287

Donner, J.H. 391
Doolaard, A. den 437
Doorn, J.A.A. van 245, 247, 253
Dorner, A. 468
Dotremont, Ch. 477
Downes, D. 253
Drees, W. jr. 372
Drees, W. sr. 239-241, 245, 250-252, 259, 263, 272, 291-294, 368, 372, 446
Dresden, M. 517
Driehuis, W. 269
Drion, H. 322
Drion, J. 322
Dubuffet, J. 488
Duinkerken, A. van (pseudoniem van W.J.M.A. Asselberghs) 448, 507
Duisenberg, W. 526
Duras, M. 506
Duyn, R. van 390, 392, 439
Duys, W. 366
Duyvendak, J.W. 306

E

Edelman, H.C.M. 331
Eden, A. 257
Edinoff, E. 502, 520
Eerenbeemt, G. van 518
Effendi, R. 243
Ehrenfest, F. 334, 341
Eichmann, A. 438
Elburg, J.G. 444
Ellwood,D.W. 66, 68
Elsken, E. van der 77
Embden, S. van 141, 177
Eng, P. van der 72, 74
Engelsdorp Gastelaars, R. van 197, 205, 213
Erhard, L. 51, 128
Eschauzier, F.A. 468
Esslin, M. 506

Eyck, A. van 480, 518
Eyerman, R. 383

F

Fabricius, J. 437
Faludi, A. 138
Faulkner, W. 441
Fens, K. 448
Fernhout, J. 74
Feuchtinger, M.E. 186
Fiedeldij Dop, Ph. H. 160
Flier, J. 502
Flothuis, M. 500, 511, 517
Fontana, L. 426
Forrester, J. 131, 142
Fortuyn, P. 86
Foster, P. 513
Frank, A. 439
Frank, D.F. 516
Frank, M.D. 352
Freud, S. 460
Freudenthal, H. 333
Frijda, N. 515
Frijling, B.W. 232
Frisch, K. von 335
Frisch, R. 84
Fromm, E. 383

G

Gaay Fortmann, B. de 371
Gaay Fortmann, W.F. de 371
Gadourek, I. 253, 271, 278
Gaillard-Jorissen, W.H. 501
Galart, C. de 282, 360
Galbraith, J.K.A. 47, 70, 160, 176
Galen Last, J.J. van 447
Gaskell, S. 501
Gasperi, A. de 259
Gastelaars, M. 143
Gasteren, L. 513
Gaulle, Ch. de 50
Gelber, J. 512
Genet, J. 506

Georgi, Y. 501
Gerbrandy, P.S. 239, 262
Gerrits, G. 483
Gezelle, G. 443
Gielen, J.J. 312
Gijswijt, A.J. 209
Ginkel, R. van 409
Ginniken, J. van 96, 117
Goes van Naters, M. van der 245
Goey, F. de 166
Gogh, V. van 407
Gomperts, H.A. 447
Gorki, M. 506
Gorter, C.J. 341
Gorter, H. 443
Gottmann, J. 211
Goudsblom, J. 432
Goyen, J. van 136
Graham, M. 520
Greve, N.H.A. 155
Griffiths, R.T. 42, 46, 52, 63, 88
Grinten, W.C.L. van der 252, 293
Groen, K. 442
Groeneveld, B. 512
Groenman, S. 82, 269
Groot, A.D. de 327
Groot, P. de 503, 520
Grootveld, R.J. 391
Gruen, V. 176
Gruyters, J.P.A. 369, 372

H

Haan, I. de 70
Haan, J. de 460
Haas, W.J. de 341
Haasse, H. 525
Habraken, J. 216
Hajer, M. 164
Haley, B. 409
Hall, G. van 394
Hall, P. 136, 507
Hamel, M. 513
Hammacher, A.M. 478
Hampton, L. 387-388
Harloe, M. 49
Hartog, J. de 437
Hatta, M. 243
Havel, V. 506
Hayek, F.A. 303
Heek, F. van 227

Heijer, J. 514
Heijermans, 505
Hellinga, G. 516
Hemingway, E. 41
Hendriks, A. 184, 202
Henderikse, J. 426, 488
Hensbergen, L. van 508
Herber, L. 160, 176
Hermans, W.F. 28, 408, 425, 427, 438, 447, 449, 452, 454, 460
Hermus, G. 497, 517
Hertog, J. den 501
Hertzsprung, E. 346
Herzberg, A.J. 438
Heteren, L. van 507
Hetsen, H. 152
Heuvel, A. van der 365
Heuvel, E.P.J. van den 350
Heyde, N. van der 428
Hibbeln, J.G. 300
Hidding, M. 152
Hillenius, D. 394
Hindemith, P. 504, 510
Hitler, A. 64, 289, 438, 480
Hoefnagels, P.G. 385
Hofland, H.J.A. 30, 150, 429
Hofmans, G. 262
Hofstede, B.P. 231
Hofstee, E.W. 227
Hofstee, G. 82
Holford, W. 139
Hollander, J. den 77
Hooft, G. 't 344, 346
Horst, H. van der 413
Houten, S. van 289
Houwer, R. 428
Hoving, M. 508
Hoving, S. 508
Haspels, A.A. 232
Hudig, J.C. 384
Huet, B. 428
Hueting, J.E. 366
Hueting, R. 47, 130

Huisman, M. 519
Huizinga, J. 77, 407
Hulsebos, J. (alias Jan Vrijman) 387, 428, 474
Hulst, H.C. van de 347
Hunnigher, B. 496, 503

I

Ibsen, H. 505
Idenburg, Ph.J. 317
Iersel, K. van 596, 506, 512, 516
Inklaar, F. 74, 127
Ionesco, E. 506
Itallie, J.C. 513
Ittman, H. 484
Ivens, J. 410

J

Jacobs, A. 365
Jacobs, J. 176
Jamison, A. 383
Jansky, K.G. 346
Janssen, B.C. 336
Jaspers, G. 428
Joeks, H. 508
Johannes Paulus II, paus 362
Johannes XXXIII, paus 356, 362
Johnson, L.B. 391
Jokinen, D. 183
Jong, A.M. de 437, 455
Jong, H. de 91
Jong, L. de 28, 88, 365, 428
Jong, P.J.S. de 365, 394
Jonge, N. de 157, 160
Jongsma, J.W.D. 169
Jorn, A. 477, 485
Jonson, B. 504
Joyce, J. 440
Judis, J. 381
Juliana, koningin 130, 247, 262, 348
Julius, W.H. 350

K

Kaa, D.J. van de 224, 233
Kaart, J. 497
Kadt, J. de 70
Kalff, L.C. 419-420, 422
Kamerlingh Onnes, H. 341
Kampen, N.G. van 344
Kan, W. 370
Kandinsky, W. 469
Kapteyn, J.C. 335, 337, 349, 351
Karsten, C. 483
Kassies, J. 423
Katona, G. 275
Keesom, W.H. 341
Keller, H. 429
Kemenade, J.A. van 319
Kennedy, J.C. 52, 382, 384
Kennedy, R. 391, 396
Kersten, W. 484
Ketting, O. 518
Keuken, J. van der 214, 429
Keynes, J.M. 41, 63, 84
Keyserling, H. 70
Kiers, R. 429
King, M.L. 383, 389, 396
Kistemaker, J. 342
Klant, J.J. 269
Klautz, J.P. 352
Klee, P. 480
Klein, P.W. 20, 92
Klein, Y. 490
Klompé, M.A.M. 296, 369
Kloos, K. 465
Knippenberg, H. 358
Knulst, W.P. 437, 455
Koekoek, H. 371
Kohnstamm, G.A. 91, 231, 249
Kolfschoten, H.A.M.T. 242
Kollwitz, K. 480
Kommandeur, J. 337
Kool - Smit, J. 398
Koolhaas, A. 427
Kooning, W. de 488
Kossmann, E.H. 25, 84
Koster, K. 393
Kousbroek, R.. 431
Kouwenaar, G. 39, 478
Kox, H. 511
Kraaykamp, G. 455
Krabbé, J. 515
Krabbé, T. 515
Kramers, H.A. 334, 341-342
Krantz, D.E. 387

Kropholler, A.J. 465, 468
Kruiningen, H. van 484
Kruyt, B. 211
Kruyt, H.R. 338
Kuyper, A. 249
Kwinter, S. 55

L

Lages, W. 242, 262
Lambert, D. 200
Lammers, H. 398
Landré, G. 517
Lange, B. de 504
Lange, D. de 453
Langebent, A. 366
Langeveld, M.J. 201, 384, 387, 416
Laseur, C. 498
Le Corbusier (pseudoniem voor Charles-Edouard Jeanneret) 411, 418-422
Leeflang, S.A. 26, 181
Leeuw, G. van der 26, 120, 240, 249, 312, 322, 408, 412, 443, 466, 497, 503
Leeuw, P. de 329
Leeuw, R. de 422
Leeuw, T. de 510, 517
Lemmens, G. 516
Lensink, T. 508
Lenthe, A. van 392
Levenbach, M.G. 292
Leyten, J.C.M. 360
Liagre Böhl, H. de 21
Lichtenstein, R. 491
Lieftinck, P. 240, 372
Lier, B. van 503
Ligthart, P. 499
Lijphart, A. 21, 77, 251-252, 527
Linschoten, J. 121, 216
Lissitzky, E. 469
Lods, M. 65
Logemann, J.H.A. 243, 245

Loggem, M. van 514
Loghem, J.B. van 206
Lohuizen, T. van 140
Loman, W. 515
Lorentz, H.A. 341, 344
Lorenz, C. 407
Lorenz, K. 335
Lörzing, H. 151
Louw, A. van der 398
Lubberhuizen, G. 449
Lucebert 408, 442, 481, 527
Luns, J.M.A.H. 260, 398
Lutgering, H. 516
Lutz, T. 516

M

Maanen, A. van 335
Maanen, W.G. van 440
Maarseveen, J.H. van 242
Maas, H. 515
Maas, W. 504
MacDougall, R. 504
Maciunas, G. 492
Mack, H. 426, 490
Maderna, B. 510
Mak, G. 213
Malina, J. 514
Malraux, A. 420
Man, H. de 85
Manen, H. van 502, 519-520
Mannheim, K. 383
Manning, A.F. 361
Mannoury, J. 299
Mansholt, S.L. 153, 156, 261
Manzoni, P. 426
Marc, F. 480
Marcuse, H. 383
Marijnen, V.G.M. 202, 365, 367
Maris, A.G. 146
Marshall, G.C. 67
Matisse, H. 473
Matthijssen, M.A.J.M. 314
Mayo, E. 96
McLuhan, M. 430
Meadows, D. 130, 160
Meer, S. van der 344
Meersche, P. van der 257

Meester, J. de 495, 505
Meijer, W.H. 398
Meijers, E.M. 332
Melkman, J. 439
Mengelberg, M. 422, 519
Mentzel, M. 210
Mertens, A. 422
Mertens, P.J.J. 370
Merwe, J. van de 516
Messing, F. 43, 46, 93
Methling, F. 508
Middelhoek, S. 126-127
Miellet, R. 129
Mierlo, H.A.F.M.O. van 372, 397
Milhaud, D. 502
Mill, J.S. 160
Miller, A. 504
Miller, H. 448, 460
Mills, C.W. 383
Minco, M. 439
Minnaert, M.G.M. 350
Mitscherlich, A. 160
Moer, A. van de 505, 517
Molenkamp, O. 508
Molière (pseudoniem van Jean-Baptiste Paquelin) 504
Mondriaan, P. 407, 470
Monnet, J. 258
Mook, H.J. van 243, 247
Mozart, W.A. 519
Mulisch, H. 349, 391, 408, 422, 438, 450, 452, 515, 518, 525
Müller, B. 440
Multatuli (pseudoniem van Eduard Douwes Dekker) 407
Mumford, L. 130, 136, 176
Muntendam, P. 234
Myrdal, G. 287

N

Nagel, J. 397
Nagel, W.H. 385
Nak, P. 398
Nauta, L. 447
Neuman, J. 484
Niël, M. 511
Nietzsche, F. 448
Nieuwenhuys, C. (zie ook Constant) 28, 141, 185, 197, 216, 392, 425, 445, 474, 513
Nijgh, L. 515
Notenboom, H.A.C.M. 368
Nouwen, H.J.M. 230
Nuis, A. 439

O

O'Neill, E. 504, 506
Oegema, J. 441
Ongenae, J. 484
Oort, J.H. 346, 350
Oorthuys, C. 444
Oosthoek, P. 518
Ornstein, L.S. 332
Ortega y Gasset, J. 335
Osborn, F. 130
Oster, G. 495, 505
Ottaviani, A. 363
Oud, P.J. 240, 252, 368
Oudejans, H. 485
Ours, J.C. van 171, 276, 279
Oven, J.C. van 283

P

Paaltjens, P. 322
Paap, W. 503, 510-511
Pais, A. 335
Palach, J. 396
Pannekoek, A. 349
Paridon, E. van 495
Parks, R. 389
Parra, P. de la 427
Passenier, J. 85
Pauwels, C.F. 453
Peeters, H. 426, 488
Pells, R.H. 75
Pen, J. 160, 287
Perron, E. du 412, 447
Petersen, W. 231
Picasso, P. 473
Piene, O. 490
Pijper, W. 504

Pincus, G. 231
Pinget, R. 513
Pinter, H. 506
Pleven, R. 259
Polak, F. 116, 417
Polet, S. 444, 513
Poll, M.J.M, van 244
Pollock, J. 470, 488
Pompe, W.P.J. 384, 416
Pensioen, J. 287
Posthumus, K. 328
Postuma de Boer, E. 444
Praag, S.S. van 439
Premsela, B. 399
Presley, E. 409
Presser, J. 28
Prins, A. 515
Provoost, M. 165, 173

Q

Quay, J.E. de 251, 263, 274

R

Rademakers, F. 428
Randwijk, H.M. van 116, 239, 246, 386
Reber, G. 346
Redeker, H. 443
Reeser, E. 503, 518
Regtien, T. 326, 329, 379
Reichenfeld, J. 510
Reinink, H. 498, 509, 519
Remmelts, J. 497
Reve, G. (van het) 399, 442, 516
Rhijn, A.A. van 64, 79, 289-291
Ribberink, A. 399
Ridder, W. de 491
Riesman, D. 471
Rietveld, G. 420, 466
Righart, H. 46, 382
Rijkens, P. 84
Rijksen, R. 385
Rijn, R. van 466
Rijnsdorp, C. 448

Ritzen, J.M.M. 340
Robbe-Grillet, A. 507
Rock, J. 231
Rodenko, P. 443, 447, 460, 512, 516
Roduin, H. 513
Roëll, D. 470
Rogier, L.J. 250, 454
Röling, B.V.A. 398
Romein, J. 15, 116
Romme, C.P.M. 241, 244, 252, 260, 262, 282, 292-293, 368
Rooduyn, T. 30
Rooy, Ch. J.M.A. van 294
Rooijen, J.P. van 227
Roojen, J. van 484
Roolvink, B. 298, 371
Roosevelt, F.D. 64, 79
Roosjen, A.B. 319
Rooy, N. de 250
Rooy, P. de 22
Rosenfeld, L. 352
Ross, K. 36, 170
Ross, M.G. 98
Rougemont, D. de 257
Rubinstein, R. 439
Ruijs, A. 504
Ruimschotel, T. 175
Rümke, H.C. 384, 416
Rupp, J. 76-77
Ruppert, M. 287-288
Rutten, A. 495
Rutten, F.J.Th. 312, 314, 318, 322
Ruysdael, J. 136

S

Saal, C.D. 213
Samama, L. 499, 504, 510, 518
Sandberg, W.J.H.B. 407, 409, 413, 424, 465
Sanders, P. 19
Sanger, M. 231
Sartre, J.P. 425, 440
Sauvy, A. 227
Schaar, J. van der 200
Schaeffer, P. 510
Schaik, J.R.H. van 246, 251-252
Schama, S. 281
Schat, P. 422, 517
Scheepmaker, N. 515
Schermerhorn, W. 87, 93, 121, 199, 239-240, 244, 249, 251, 312, 334, 347, 466
Schierbeek, B. 445, 512, 516

Schillebeeckx, E.C.F.A. 362
Schimmelpenninck, L. 393
Schippers, K. 426, 446
Schippers, W.T. 491
Schlesinger, A. 70
Schmelzer, W.K.N. 368
Schönberg, A. 510
Schoonhoven, J. 488
Schouten, J. 241, 252, 368
Schouten, W. 449
Schreiber, J.J. 78
Schuijt, W.A. 398
Schulte-Nordholt, J.W. 77
Schuman, R. 257-258
Schweitzer, A. 438
Seeger, Ch.L. 348
Seelen, A. 518
Seyss-Inquart, A. 501
Shakespeare, W. 504, 517
Shaw, G.B. 505
Sierksma, F. 438, 447
Sijes, B.A. 365
Sitter, W. de 335, 346, 351
Sizoo, G.J. 341
Slater, E.C. 336
Sleutelaar, H. 427, 439, 445
Sluiter, I. 520
Snoek, H. 502
Soekarno, A. 243, 247
Soonemans, G. 314
Spaak, P.H. 257, 259-260
Speidel, H. 386
Spierdijk, J. 514
Spierenburg, D.P. 259-260
Sprey, K. 455
Spruit, L.G.M. 358
Stalin, J. 289
Stam, H. 511
Stam, M. 179, 469
Stam-Beese, L. 197
Starkenborch Stachouwer, A.W.L. Tjarda van 244, 262
Steen, J. 216, 466

Steenbergen, P. 505
Steigenga, W. 103
Stekelenburg, E. van 508
Stempels, A. 241
Sterneberg, F. 496
Sternheim, J. 495, 498
Steur, A.G. van der 465, 468
Stevin, H. 143
Stevin, S. 333
Stewart, E. 514
Stikker, D.U. 259
Stockhausen, K. 510, 518
Stokvis, R. 61-62
Stokvis, W. 478
Stolk, R. 393
Strategier, H. 511
Straten, H. van 456
Stravinsky, I. 504
Streuvels, S. 428
Strijd, K. 386
Strindberg, A. 506
Stroman, B. 512
Struik, D. 335
Stuurman, S. 21-22, 356
Stuyf, B. 520
Stuyf, K. 502, 518, 520
Stuyt, L. 231
Surig, H.W.J. 453
Suurhoff, J.G. 293
Swaan, A. de 77, 288, 407, 509
Swigchem, P.J. van 452

T

Tajiri, S. 513
Tapiès, A. 488
Taylor, A.Y.P. 81
Tempel, J. van den 289
Tendeloo, C. 282
Theobaldus, O.F.M. Cap 454
Thijn, E. van 369
Thijsse, J. 141
Thijssens, T. 516
Thoenes, P. 90, 142, 287-288
Thorbecke, J.R. 317, 325
Thurlings, J.M.G. 356, 359
Tijen, W.G. van 200
Tilanus, H.W. 241, 252, 368

Tinbergen, J. 38, 41, 84, 116, 130, 143, 147, 319
Tinbergen, N. 335
Toebosch, M. 511
Tombe, J.H. des 339
Tonkens, E. 401
Toorn, W. van 135
Trimbos, C.J.B.J. 283, 385
Trip, F.H.P. 339
Truffaut, F. 428
Truman, H.S. 65-67, 79, 256-257
Tsjechow, A. 505, 517

U

Uecker, G. 490
Uhlenbeck, G.E. 335
Ulsen, H. van 508
Utrecht, L. 520
Uyl, J.M. den 70, 280, 287, 303, 365, 370, 529

V

Vaandrager, C.B. 446
Valderpoort, W. 176
Valk, A.J. van der 138
Valk, L. van der 296
Vall, M. van der 287
Varèse, E. 418-422
Veen, A. van der 293, 440
Veen, H.N. ter 80
Veen, J. van 144
Vegchel, G. van 98, 100
Veldkamp, G.M.J. 292, 294, 297, 300, 303, 369
Veltman, M.J.G. 344, 346
Veraart, J. 87
Vercruysse, E.V.W. 387
Verhagen, H. 53, 135, 163, 195, 424, 429
Verhey, P. 329
Verhoeff, P. 429
Verhoeven, P. 427
Veringa, G.H. 329
Verrijn Stuart, C.A. 226
Verstappen, W. 427
Vesseur, W. 495, 512
Vestdijk, S. 427, 438, 450, 460
Vian, B. 506
Vinken, P.J. 353
Vinkenoog, S. 391, 442, 448

Vissering, G. 80
Vlijmen, J. van 422, 515, 518
Voeten, B. 438, 517
Vogel, E. 505, 508
Volten, A. 484
Vondeling, A. 295, 369
Voordewind, H. 442
Voorst, S. van 455
Vreeze, N. de 121
Vries, A. de 437, 455
Vries, B. de 379
Vries, J. de 46, 52
Vries, R. de 506
Vries, T. de 407
Vrijman, J. (pseudoniem van Jan Hulsebos) 387, 427, 474

W

Waal, A. de 318
Wagner, R. 497
Wallace, H. 70, 77
Walsum, G.E. van 372
Warhol, A. 491
Warnau, H. 141
Wasserman, I. 505
Webern, A. 510
Wee, H. van der 37, 42
Weeber, C. 431
Weelden, D. van 409
Weeme, M. ter 501
Weerlee, D. van 393
Weijel, J.A. 22, 304
Weijers, I. 22, 384
Weinreb, F. 439
Weisz, F. 427, 431
Wentholt, R. 184
Westhoff, V. 160
Wexler, I. 66
Wiener, N. 471
Wigbold, H. 365, 380
Wiggerts, H. 172
Wilde, E. de 490

Wilde, J.A. de 243
Wilde, O. 505
Wilhelmina, koningin 239, 243-244
Williams, T. 504, 517
Wilterdink, N. 460
Windmuller, J.P. 282, 360
Wisse, J. 511
Wolkers, J. 449, 506, 516
Woltjer, J.J. 89
Woolf, V. 440

X

Xenakis, I. 420

Y

Yap Hong Seng 202

Z

Zadkine, O. 419, 421
Zahn, E. 275, 287
Zandanel, R. 232
Zanden, J.L. van 22, 42, 46, 52, 88, 154, 161
Zeldenrust-Noordanus, M. 215
Zernike, F. 336
Zielhuis, R.L. 160
Zielstra, J.L. 510
Zijlstra, J. 365, 371
Zonneveld, W.A.M. 138, 218
Zuylen, E. van 428
Zwan, A. van der 171, 280

Illustratieverantwoording

De volgende foto's zijn opgenomen met vriendelijke toestemming van het Nederlands Fotoarchief te Rotterdam:

pag. 18	Cas Oorthuys	Monument op de Dam, Amsterdam, 1961
pag. 32	Ed van Wijk	Vrouw met kinderwagen, Rotterdam, circa 1958
pag. 57	Cas Oorthuys	Geldzuivering DNB, Amsterdam, september-oktober 1945
pag. 58	Cas Oorthuys	Interieur noodwoningen, Venlo, 1947
pag. 59	Cas Oorthuys	Schip met Marshall-goederen in de haven van Rotterdam, begin jaren vijftig
pag. 60	Cas Oorthuys	‘De verwoeste stad’ van de beeldhouwer Ossip Zadkine in de Leuvehaven, Rotterdam, circa 1958
pag. 107	Cas Oorthuys	Weverij Ten Cate, Almelo, 1960
pag. 108/109	Frits J. Rotgans	Europoort, 6 september 1960
pag. 110/111	Frits J. Rotgans	Schiphol, 21 september 1956
pag. 112	Cas Oorthuys	Tankopslag, Rotterdam, 1958
pag. 132	Aart Klein	Hefdeur stormvloedkering in het Haringvliet, december 1961
pag. 189	Cas Oorthuys	Speelterrein in Osdorp, Amsterdam-West, circa 1962
pag. 190	Jaap d'Oliveira	Nieuwbouwwijk, Emmen, jaren vijftig
pag. 191	Cas Oorthuys	IJscoman in nieuwbouwwijk, Den Haag, circa 1955
pag. 192/193	Frits J. Rotgans	Flat aan de Karel Doormanstraat, Rotterdam, 1959

pag. 220	Nico Jesse	Biddend gezin aan eetkamertafel, 1955
pag. 235	Ed van der Elsken	Amerikaanse slee in Amsterdams verkeer, jaar onbekend
pag. 236	Cas Oorthuys	Verkeer in Amsterdam, jaren vijftig
pag. 237	Ed van der Elsken	Straat in Amsterdam, 1956
pag. 238	Frits J. Rotgans	De Lijnbaan, Rotterdam, oktober 1955
pag. 265	Ed van Wijk	Huizen in het water bij de watersnoodramp van 1953
pag. 266	Hans de Boer	Suikerfabriek, Dinteloord, 1957
pag. 267	Bob van Dam	Druivenkassen in het Westland, 5 juni 1961
pag. 268	Cas Oorthuys	Gasontsteking in Goes, jaar onbekend
pag. 307	Cas Oorthuys	Verkade, Zaandam, december 1949
pag. 308	Ed van Wijk	Interieur van een cafetaria aan de Haringpakkerssteeg Amsterdam, circa 1954
pag. 309	Cas Oorthuys	Lydia en Frank Oorthuys bij hun caravan, 1961
pag. 310	Frits J. Rotgans	Miro, Zutphen, 1976
pag. 375	Ed van der Elsken	Huwelijk Beatrix en Claus, Amsterdam, maart 1966
pag. 376	Ed van der Elsken	Vietnam demonstratie, Rokin, Amsterdam, 1967
pag. 377	Frits J. Rotgans	Metro aanleg onder het Mr Visser Plein, Amsterdam, 1972
pag. 378	Ed van der Elsken	Maagdenhuisbezetting, Amsterdam, mei 1969
pag. 404	Ed van der Elsken	W.F. Hermans en Pierre Jansen, Amsterdam, circa 1964
pag. 433	Ed van Wijk	Duiker in een zwembad in Delft, circa 1960
pag. 434	Ed van der Elsken	Nozems in Amsterdam, augustus 1955

pag. 435	Nico Naeff	Rock 'n Roll op de Scheveningse pier, 30 september 1956
pag. 436	Ed van Wijk	Openluchtschool aan de Doorniksestraat, Scheveningen, jaar onbekend
pag. 461	Cas Oorthuys	KRO opnamen: ‘Oponthoud in de jungle’, 9 oktober 1963
pag. 462	Ed van der Elsken	Karel Appel en de dochter van Ata Kando in het huis van Ed van der Elsken, Amsterdam, circa 1954
pag. 463	Ed van der Elsken	Lucebert, Elburg en Campert in TV studio, jaar onbekend
pag. 464	Bob van Dam	Cabaret Pepijn: Paul van Vliet en Liselore Gerritsen, 28 april 1969
pag. 522	Cas Oorthuys	Zuidoever Waal, Zaltbommel, 1949

Foto stofomslag van de Lijnbaan te Rotterdam met dank aan Spaarnestad Fotoarchief, Haarlem (fotograaf en jaar onbekend).

Colofon

Hoofdstuk 13, *Kwaliteit en zuinigheid in het wetenschappelijk onderzoek*, is geschreven door Klaas van Berkel; hoofdstuk 17, *Het literaire leven*, is geschreven door Frans Ruiter; hoofdstuk 18, *Voortgaande bevrijding in beeld, en kleur*, is geschreven door Wilma Sütö en hoofdstuk 19, *Toneel, muziek en dans in de jaren vijftig en zestig*, is geschreven door Hans van Maanen.

Voorts danken wij Gerrie Andela, Esther Cleven, Jan Willem Duyvendak, Rob van Ginkel, Ido de Haan, Ernst Homburg, Dienke Hondius, Vincent van Rossem, Jan Rupp en Cor Wagenaar voor hun voorstudies en bijdragen aan de overige hoofdstukken.

Op onze uitnodiging hebben Jan Bank, Adriënne van den Boogaard, Gabriël van den Brink, Herman de Jong, Lolle Nauta en Marian Rossen (delen van) het manuscript doorgenomen en van kritische kanttekeningen voorzien. Wij danken hen daarvoor. Ook zijn wij erkentelijk voor de medewerking en ondersteuning van de stuurgroep en in het bijzonder Douwe Fokkema en Wim Knulst, die het gehele manuscript van hun kritische commentaar hebben voorzien. Voor de technische en administratieve ondersteuning zijn we veel dank verschuldigd aan Hugo Alefs, Marieke Blaauw, Dora Bijleveld, Mieke Dings, Jelle Koenen, Melanie van Soolingen.

Sandra van Voorst was verantwoordelijk voor de beeldredactie, en heeft bovendien een substantiële bijdrage geleverd aan het vooronderzoek en de eindredactie van de meeste hoofdstukken. Bij de keuze van de foto's is dankbaar gebruik gemaakt van de deskundigheid van Kees Kroon en Martijn van den Broek van het Nederlands Fotoarchief te Rotterdam.

Vormgeving: Wim Zaat, Moerkapelle

Zetten en opmaak: van Marie drukkerij bv, Moerkapelle

Lettertypen: Palatino en Syndor

Lithografie: Lithohouse, Rotterdam

Druk en afwerking: Sdu Grafisch Bedrijf bv, Den Haag

Papier: 115 gr. halfmat MC